

Sayı/Number 58

Eylül/September 2023

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 58

Eylül/September 2023

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Durmuş AKALIN

Baş Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Ömer GÜLEÇ

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

MLA

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmaz Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Arif BİLGİN Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Sakarya University, Türkiye
- Prof. Dr. Aylin ÖZMAN Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye
Turkish Education Association University, Türkiye
- Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD
University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
- Prof. Dr. Doğan GÜRSOY Washington Devlet Üniversitesi, ABD
Washington State University, USA
- Prof. Dr. Faye HAMMILL Strathclyde Üniversitesi, İskoçya
University of Strathclyde, Scotland
- Prof. Dr. Francesco D'ANDRA Salento üniversitesi, İtalya
Univesity of Salento, Italy
- Prof. Dr. Geri SMYTH Strathclyde Üniversitesi, İskoçya
University of Strathclyde, Scotland
- Prof. Dr. Géza DÁVID Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan
Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
- Prof. Dr. Kadir PEKTAŐ İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Istanbul Medeniyet University, Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Pamukkale Univesity, Türkiye
- Prof. Dr. Mithat ÜNER Atılım Üniversitesi, Türkiye
Atılım University, Türkiye
- Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Hacettepe University, Türkiye
- Prof. Dr. Orlin SABEV Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan
Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
- Prof. Dr. Sinan OLKUN Ankara Üniversitesi, Türkiye
Ankara University, Türkiye
- Prof. Dr. Vincent LUIZZI Teksas Devlet Üniversitesi, ABD
Texas State University, USA
- Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Türkiye
- Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ Texas Üniversitesi, ABD
University of Texas at Dallas, USA
- Prof. Dr. Tuğrul İNAL Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Hacettepe University, Türkiye
- Prof. Dr. Zbigniew BIALAS Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya
University of Silesia in Katowice, Poland
- Prof. Dr. Yunus BALCI Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Fatma KABA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Feyyaz KARACA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma AKBULUT
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Ayşe İRMİŞ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim SEZER	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. İlker KIYMETLİ ŞEN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Kaya YILDIZ	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer TURUNÇ	Antalya Bilim Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol BABUŞCU	Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Tuncay ERDEM	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Bahar MURATOĞLU PEHLİVAN	Üsküdar Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal ÇANKIR	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Duygu ALTINOLUK	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma KORKMAZ	Yozgat Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Filiz ERATAŞ SÖNMEZ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Gonca KARAVAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Gül Banu DUMAN	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. İnci Fatma KURTULGAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Murat TUNÇBİLEK	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Murat BAŞ	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mücahit AYDIN	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Necla DURSUN	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Nil Esra DAL	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Osman CENGİZ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem GÖREY	Boğaziçi Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem SÖKMEN GÜRÇAM	İğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Selcen Seda TÜRKSOY	Ege Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Semih ARICI	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Selçuk KORUCUK	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Sinem Güler KANGALLI UYAR	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Tunga BOZDOĞAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Yasemin ŞEN	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KONCAK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Şadi ARDATÜRK	İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Deniz Dilşad KARAIL NAZLICAN	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Dilara BAHTİYAR SARI	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrah LEHİMLER	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hicran Utkun DİNÇER AYDIN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kevser TETİK	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAŞARAN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehtap SARIKAYA	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Oktay GÖKASLAN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nazlıgül GÜLCAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem DÜNDAR	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pelin KUT BELENLİ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Gün EROĞLU	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Özge HABİBOĞLU	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Esvet MERT	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Melike YAZICI ÇANGUR	Ankara Üniversitesi
Arş. Gör. Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Ahmet Eren YILDIRIM, Meneviş UZBAY.....	1
Fonksiyonel Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme <i>A Theoretical Examination on the Relationship of Functional Income Distribution and Economic Growth</i>	
Aykan COŞKUN, Nevzat AYPEK.....	21
COVID-19 Öncesi ve Döneminde Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi <i>Investigation of the Relationship Between Selected Macroeconomic Variables Before and During COVID-19</i>	
Abdullah EKİNCİ, Berna TORKAK.....	41
Rumiye Şeyhi Mahmud Urmevi'nin Evlatlarına Ait Temliknâme Sûreti <i>The Letter of Conveyance Belonging to the Sons of Sheikh of Rumie Mahmud Urmevi</i>	
Burhan ASLAN, Ummuhan GÖKOVALI.....	55
Akademik Personelin Bilgi Yayılımını Ölçmeye Yönelik Bir Analoji Önerisi <i>An Analogy Proposal for Measuring the Knowledge Spillovers of Academic Staff</i>	
Bünyamin UZUN, Halil ŞEKER.....	75
Sosyal Medyada Milliyetçilik ve Mülteci Karşıtlığının Yemek Kültürüne Yansımaları <i>Reflection of Nationalism and Anti-Refugee on Social Media on Food Culture</i>	
Behset KARACA, Durmuş Volkan KARABOĞA.....	89
XVI. Yüzyılda Barla Şehri ve Barla'daki Vakıflar <i>The City of Barla in the XVI Century and the Foundations in Barla</i>	
Ebru ŞAHİN.....	103
Johann Sebastian Bach'ın "Bwv 1017 Do Minör Keman-Harpsichord Sonatı"nın İncelenmesi ve Günümüzde Yorumlanması <i>Examination and Contemporary Interpretation of Johann Sebastian Bach's Sonata "Bwv 1017 D Minor-Harpsichord"</i>	
Fidan ALHAS, Şeyda Nur SEÇKİN.....	123
İş Yeri Nezaketsizliği ve Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü <i>The Mediating Role of Organizational Cynicism in the Relationship Between Workplace Incivility and Cyberloafing</i>	
Hacer HOCAOĞLU, Gözde KOCA, Sema BEHDİOĞLU, Musa DEMİRHAN.....	145
Vergi Uyumunu Etkileyen Faktörlerin Dematel Yöntemi ile Analizi: Kütahya İli Örneği <i>Analysis of Factors Affecting Tax Compliance With Dematel Method: The Case of Kütahya Province</i>	
İlknur ESKİN, Özkan SARISOY.....	169
Muhasebe Eğitiminde Dijital Yetkinlikler: Türk Muhasebe Müfredatı Üzerine Bir İnceleme <i>Digital Competencies in Accounting Education: A Review of Turkish Accounting Curriculum</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Kerem ŞAFAK, Derviş BOZTOSUN, Özgür DEMİRTAŞ.....	193
Hizmetkâr Liderlik Davranışlarının Tükenmişlik ve Merhamet Yorgunluğuna Etkisinde Örgütsel Desteğin Aracı Rolü <i>Mediating Role of Organizational Support in the Effect of Servant Leadership Behavior on Burnout and Compassion Fatigue</i>	
Mehmet Ali EROĞLU, Mine DEMİRKAN.....	205
Türk ve Kuzey Amerika Kızılderili Kültüründe Sepet Örucülüğü <i>Basket Knitting in Turkish and North American Indian Culture</i>	
Sabiha ÇAŞIN, Menekşe ŞAHİN.....	227
İşyerinde Z Kuşağını Anlamak ve Yönetmek <i>Understanding and Managing Generation Z at Work</i>	
Muhammed Metin ÇAMELİ	245
The Home As Emblem of Women Ensnarement in Alfred Lord Tennyson's Mariana and The Lady of Shalott <i>Alfred Lord Tennyson'in Mariana ve Shalott Leydisi Şiirlerinde Ev Sembolünün Kapana Kısılmış Kadını Temsili</i>	
Mustafa AYDEMİR, Vedat FETAH.....	255
Yapay Zekanın Dijital Hikayeleştirme ve Senaryo Tasarımında Kullanımı: Kısa Film Uygulamalı Bir Araştırma <i>The Use of Artificial Intelligence in Digital Storytelling and Scenario Design: A Short Film Applied Research</i>	
Mustafa KAVACIK, İhsan KURAR.....	277
Turistik Ürün, Konaklama Tipi Memnuniyeti ve Tekrar Ziyaret Niyeti Arasındaki İlişki: Doğu Antalya Bölgesi Örneği <i>The Relationship Between Touristic Product, Accommodation Type Satisfaction and Revisit Intention: The Case of Eastern Antalya</i>	
Mustafa ŞEHİRLİ.....	305
A Research on the Factors Affecting User Trust in an E-Commerce Site: The Relationship Between the Trust in the Website and the Repurchase and Recommending Behavior <i>Bir E-Ticaret Sitesini Tavsiye Etme ve Siteden Tekrar Satın Alma Niyeti ile Siteye Duyulan Güven Arasındaki İlişki ve Duyulan Güveni Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma</i>	
Nazife Zeynep ÇAKIR, Ebru ÇAĞLAYAN AKAY.....	327
Türkiye'de İller Arasında Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızının Mekânsal Etkileşimi: Mekânsal Probit Modelleri <i>Spatial Interaction of Under-Five Mortality Rate Among Provinces in Turkey: Spatial Probit Models</i>	
Ömer Lütfi ANTALYALI, Nisa EKŞİLİ, Özlem ÇETİNKAYA BOZKURT.....	343
Relationship Between Work Friendship and Intention to Leave: A Latent Profile Analysis <i>İş Arkadaşlığı ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Bir Örtük Profil Analizi</i>	
Pınar ERKAL.....	361
Kapsayıcı Liderliğin İşe Gömülmüslük Üzerine Etkisinde Lider Üye Etkileşiminin Aracı Rolü <i>The Mediating Role of Leader Member Exchange in the Effect of Inclusive Leadership on Job Embeddedness</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Seda MUMLU KARANFİL, Altan DOĞAN.....	379
İş Güvencesizliğinin Presenteeism (İş Yerinde Görünürde Var Olma) Davranışına Etkisinde İş Yaşam Dengesinin Aracı Rolü	
<i>The Instrumental Role of Work-Life Balance in the Effect of Job Insecurity on Presenteeism Behavior</i>	
Sevgi ILICA.....	403
İvan Zaharoviç Surikov'un Şiirlerinde Yoksul Köylü Tipi	
<i>The Poor Peasant Type in the Poems of Ivan Zakharovich Surikoviz</i>	
Sinem Güler KANGALLI UYAR	417
Office Rent Modeling in Istanbul: A Geoadditive Approach	
<i>İstanbul'da Ofis Kira Modellemesi: Coğrafi Toplamsal Bir Yaklaşım</i>	
Şeyma BAYAZIT.....	435
Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın Ana Liman Olma Potansiyelinin Değerlendirmesi	
<i>Evaluation of the Potential of Bodrum Cruise Port to Become A Homeport</i>	
Zeliha DURAN.....	459
An Example of Deviation in Spanish Crime Fiction: <i>El Final Del Hombre</i>	
<i>İspanyol Polisiye Romanında Bir Sapma Örneği: El Final Del Hombre</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.07.2023 ✓Accepted/Kabul:10.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1322301

Research Article/Araştırma Makalesi

Yıldırım, A. E. ve Uzbay, M. (2023). "Fonksiyonel Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 1-20.

FONKSİYONEL GELİR DAĞILIMI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE TEORİK BİR İNCELEME*

Ahmet Eren YILDIRIM** Meneviş UZBAY***

Öz

Bu çalışma fonksiyonel gelir dağılımı ve ekonomik büyüme ilişkisinin açıklanmasında farklı teorik yapıların bakış açılarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. 2008 Küresel Krizi piyasa ekonomisinin etkinliğini ve bu doğrultuda büyüme ve bölüşüm ilişkilerini yeniden tartışılır hale getirmiştir. Bu çalışmada fonksiyonel gelir dağılımı ve ekonomik büyüme ilişkisi Klasik dönemden başlayarak günümüze gelen gelişim sürecinde ele alınmaktadır. Farklı teorik yapıların temel varsayımları ve üretim bölüşüm ilişkisine bakış açılarının analiz edildiği çalışmada ortaya koyulan sonuç, farklılıkların önemli ölçüde ekonomik sistemlerin ele alınış biçiminden kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre, ekonominin genel işleyişini arz yönünden tartışan Neo-Klasik paradigma ile talep yönünden tartışan Keynesyen yaklaşımın varsayımlarına dayalı olarak ortaya çıkan Post-Keynesyen paradigma arasında fonksiyonel gelir dağılımının öneminin vurgulanmasına yönelik önemli farklılıklar olduğu gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Fonksiyonel gelir dağılımı, Ekonomik büyüme, Keynesyen yaklaşım, Neo-Klasik yaklaşım, Post-Keynesyen yaklaşım.*

A THEORETICAL EXAMINATION ON THE RELATIONSHIP OF FUNCTIONAL INCOME DISTRIBUTION AND ECONOMIC GROWTH

Abstract

This study aims to analyze the perspectives of different theoretical structures in explaining the relationship between functional income distribution and economic growth. The 2008 Global Crisis made the efficiency of the market economy and, accordingly, the relations between growth and distribution debatable once again. In this study, the relationship between functional income distribution and economic growth is discussed in the development process starting from the Classical period to the present day. The result of the study, in which the basic assumptions of different theoretical structures and their perspectives on the production distribution relationship are analyzed, shows that the differences are mainly due to the way economic systems are handled. Accordingly, it has been observed that there are significant differences in emphasizing the importance of functional income distribution between the Neo-Classical paradigm, which discusses the general functioning of the economy from the supply side, and the Post-Keynesian paradigm, which emerged based on the assumptions of the Keynesian approach, which discusses the demand side.

Keywords: *Functional income distribution, Economic growth, Keynesian approach, Neo-Classical approach, Post-Keynesian approach.*

*Bu çalışma, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda 2018 yılında kabul edilen "Fonksiyonel Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ücret Çekişli Büyüme Yaklaşımı ile Analizi" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, UŞAK.

e-posta: ahmet.yildirim@usak.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2405-3081>)

**Emekli, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İZMİR.

e-posta: menevis.uzbay@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-6161-467X>)

1- GİRİŞ

Bu çalışma, fonksiyonel gelir dağılımı ile ekonomik büyüme ilişkisini teorik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Üretim ve bölüşüm ilişkilerinin bundan yaklaşık iki yüz elli yıl önceki geçmişte, iktisat biliminin ortaya çıktığı Sanayi Devrimi döneminde köklendiği ifade edilmektedir. Klasik dönem, iktisadın bilimsel olarak ele alındığı ilk dönem, üretim ve bölüşüm ilişkilerini toplumsal gelişim sürecinde öncelikli inceleme alanlarından biri olarak ele almıştır. Yirminci yüzyılda iktisat biliminin gelişimi teorik olarak çeşitlenirken, üretim ve bölüşüm ilişkisinin ele alınma biçimi de farklılık göstermiştir. Neo-Klasik yaklaşımda bölüşüm konusu görece daha geri plânda kalırken, Keynesyen yaklaşım ve savunucuları gelir dağılımı konusuna analizlerinde daha fazla yer vermişlerdir. 1900'lerin sonu ve 2000'lerin başı üretim ve bölüşüm arasındaki ilişkinin görece daha az ilgi gördüğü bir dönem olurken, 2008 Küresel Finans Krizi, Neo-Klasik/Neo-liberal paradigmanın savunduğu serbest piyasa ekonomisinin ve ekonominin arz yanlı büyüme davranışının yeniden sorgulanır olmasına yol açmıştır. Böylece, gelirin fonksiyonel dağılımı ve ekonomik büyüme ile ilişkisi tartışmaları da büyüme literatürünün yeniden ilgi çeken temel tartışma konuları arasına girmiştir. Özellikle, Keynesyen yaklaşımın yeni dönem savunucuları ve Neo-Klasik yaklaşımı tümenden reddeden Post-Keynesyen iktisatçılar, fonksiyonel gelir dağılımı ve ekonomik büyüme ilişkisine giderek daha fazla ilgi çekmeye başlamıştır.

Klasik dönemde üretim ilişkisi teknik biçimde ilk kez alınmış ve üretimin sermaye, emek ve toprak arasında dağılımının gerçekleştiği ifade edilmiştir (Mill, 1871'den akt. Asimakopulos, 1988, s.15). Adam Smith bu dağılıma göre kâr, ücret ve rantın üç temel gelir kaynağı olduğunu ortaya koymuştur (Smith, 1776'dan akt. Asimakopulos, 1988, s.20). David Ricardo dağılımı sorununu analitik olarak inceleyen ilk iktisatçıdır (Kazgan, 1974). Ricardo (1817) gelirin kâr, ücret ve rant arasındaki dağılımına yönelik analizlerinde Smith ile benzerlik taşıırken, Thomas Robert Malthus (1820)'un nüfus teorisinden de etkilendiği görülmektedir. John Stuart Mill (1848) ise üretimin gerçekleştirilebilmesi için üretim faktörleri olan sermaye, emek ve toprağa gereksinim olduğunu vurgulayarak, çalışmasında her bir üretim faktörünün tanımını da yapmıştır. Klasik dönemin sonu olarak kabul edilen Karl Marx (1867) dağılıma toplumsal boyutlarıyla bakış açısı getirmiştir. Marx'ın çalışması Klasik teorinin temel argümanlarını içermektedir; 'emek-değer' ve 'artık-değer' (Kazgan, 1974). Akyüz (2009)'e göre, Marx dağılım sorununu 'emek-değer' teorisi üzerinden ele alarak bir anlamda bu iki teoriyi bütünleştirmektedir, bu yönüyle de Ricardo (1817)'dan farklılaşmaktadır.

Neo-Klasik dönemde üretimin teknik ilişkisi 'fayda' kavramı, özellikle de 'marjinal fayda' kavramı temelinde incelenmiştir. Marjinal fayda yaklaşımına göre, üretim ve bölüşüm ilişkisinde üretim faktörlerinin üretimden üretime katkıda buldukları kadar pay almaları gerekmektedir (A. Marshall, 1920; F. Edgeworth, 1925; A. Pigou, 1920). Bu yönüyle incelendiğinde, gelirin fonksiyonel dağılımının üretim düzeyi ile ilişkisi bu dönemde bir miktar geri planda kalmıştır. Ancak, yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşanan ekonomik ve toplumsal olaylar (savaşlar ve krizler), üretim ve dağılım ilişkisinin iktisat literatüründe yeniden ele alınması gereken bir konu olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu ilişki bu dönemde araştırılması gereken bir alan haline gelmiştir.

Büyük Bunalım sonrasında, daralan dünya talebi ve küresel ölçekte yaşanan kriz nedeniyle literatürde ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmaların yanı sıra gelir dağılımı konusunda da önemli çalışmalar ortaya çıkmıştır. John Maynard Keynes (1936), Roy Harrod (1939) ve Evsey Domar (1946) ekonomik büyüme ve toplam talep gibi konuları çalışmalarının merkezlerine koyarken, toplam milli gelirin üretim faktörleri arasındaki bölüşümü ile doğrudan ilgilenmemişlerdir. Keynesyen ekolün savunucuları toplam talep ve eksik istihdam konularına odaklanırken, 1950'lerde ortaya çıkan ve Neo-Klasik yaklaşımı eleştiren bazı çalışmalarda ise toplam talep konusu öne çıkarılmıştır. Bu çalışmaların gelir dağılımı tartışmalarının yeniden önem kazanmasını sağladığı görülmüştür. Bunlar arasında, Michael Kalecki (1954), Nicholas Kaldor (1955-1956), Luigi Pasinetti (1962), Stephen Marglin (1984), Bhaduri ve Marglin (1990) gibi Post-Keynesyen iktisatçılar üretim ve bölüşüm ilişkisine yönelik teorik tartışmalarda özellikle fonksiyonel gelir dağılımının giderek daha fazla ilginin odağında olmasını sağlamışlardır.

Ekonomik büyüme ile gelir dağılımı ilişkisini teorik düzlemde tartışan çalışmalarda çoğu zaman ekonomik büyümenin önemi daha fazla vurgulanmaktadır. Fonksiyonel gelir dağılımı vurgusu bu tartışmalarda geri planda kalmasına rağmen, fonksiyonel gelir dağılımının ekonomik büyümenin teorik gelişim sürecinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel motivasyonu bu ilişkiden hareketle ekonomik büyüme ile fonksiyonel gelir

dağılımının teorik analizinin gerçekleştirilmesidir. Bu nedenle bu çalışma, farklı yaklaşımların teorik literatürün gelişim evreleri boyunca bu ilişkiyi ele alış biçimlerindeki farklılaşmayı ortaya koyarak literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu çalışma ayrıca fonksiyonel gelir dağılımı ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik teorik çerçevenin tartışılması noktasında son dönemde ortaya çıkan tartışmaları da kapsamı bakımından ilgili literatüre güncel bir katkı sunmak adına önem taşımaktadır.

Fonksiyonel gelir dağılımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi teorik yönden inceleyen çalışma temel olarak dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm fonksiyonel gelir dağılımı ile ekonomik büyüme ilişkisine Klasik yaklaşımın bakış açısını sunmaktadır. İkinci bölüm Neo-Klasik yaklaşımın bu konudaki bakış açısını ortaya koymaktadır. Üçüncü bölüm bu ilişkiye yönelik Keynesyen yaklaşımın görüşlerini yansıtmaktadır. Dördüncü bölümde bu ilişkiyi eleştirel bir yaklaşımla teorik olarak analiz eden Post-Keynesyen yaklaşımın savunularını tartışmaktadır. Çalışma, sonuç bölümünde genel bir değerlendirme ile sonlanmaktadır.

2- KLASİK TEORİDE BÜYÜME VE FONKSİYONEL GELİR DAĞILIMI

Klasik teoride üretim ve dağılım ilişkisinde Ricardo (1817) ve Marx (1867)'in çalışmaları öne çıkmaktadır. Ricardo'nun ise önemli ölçüde Malthus (1820)'un nüfus teorisinden etkilendiği gözlenmektedir. Malthus'un üretim ve dağılım ilişkisine bakışının temelinde toplum nüfusunun değişimi yer almaktadır. Malthus'un nüfus teorisi, nüfusun daima geçimlik araçları aşmak eğiliminde olduğunu ancak bazı engeller dolayısıyla aşamadığını ortaya koymaktadır (Kazgan, 1974: 89). Bu aynı zamanda nüfusun ücretle ilişkisi olabileceğini göstermektedir. Malthus (1820), ücret teorisini nüfus teorisine dayandırmaktadır; ücret, artan nüfusa bağlı olarak geleneksel olarak belirlenmiş bir geçimlik seviyeye düşmek eğilimindedir.

Klasik teoride üretimin sınıfsal bölüşümüne bakıldığında emeğin getirisi ücret olarak ortaya çıkmaktadır. Ücret düzeyi arttığında üretime katılmayı arzu eden kesimin sayısı artacak, dolayısıyla emek arzı artacaktır. Emek arzının artması nüfustaki değişime göre belirlenmektedir. Kazgan (1974)' göre nüfus değişimi emek arzını belirlemekte ve aynı zamanda ücretlerden de etkilenmektedir. Malthus'un üretim ve dağılım ilişkisine katkıları bu şekilde özetlenebilmektedir. Ricardo ve Marx ise analizlerinde yöntemsel olarak önemli derecede farklılaşmaktadır. Ricardo ekonomik politığın ilkeleri üzerine evrensel bir teori geliştirmek için çaba harcarken, Marx analizini 'modern burjuva üretimi' ile sınırlandırmıştır (Akyüz, 2009, s.4).

2.1. David Ricardo

Ricardo (1817) üretim ve dağılım ilişkisinin gelişimini belirleyen kanunların ortaya koyulmasında ekonomi politığın ilkelerine ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ricardo, üretim ve dağılım ilişkisine bakışında Klasik teorinin temel enstrümanlarını kullanmaktadır. Buna göre üretim sistemi makine, sermaye, emek faktörlerinin bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Üretilen gelir ise toplumun temel üç sınıfsal kesimi arasında paylaşılmalıdır; toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve emek sahipleri. Toprak sahipleri rant elde ederken, sermaye sınıfı kâr ve emek sınıfı ise ücret elde etmektedir. Gelir dağılımının adaleti ise bu üç sınıfın taşıdığı niteliksel özellikler tarafından belirlenmektedir. Ricardo'nun görüşlerinden etkilenen ve katkılarının önemine vurgu yapan Robinson (1967), Ricardo'nun İngiltere gibi gelişen bir ülkede dünyanın toplam üretiminin dağılımı konusunda toprak, sermaye ve emek kesimlerinin tanımlamasını yaparak önemli tespitler ortaya koyduğunu belirtmektedir.

Ricardo (1817), dağılım sorununa sınıfsal tartışmalarda rant düzenine açıklama getirmek için vurgu yapmaktadır. Robinson (1967)'a göre, Ricardo toplumu üç sınıfa ayıran bir model kurmaktadır; feodal düzen içinde olan ve toprağını işlenmesi için kiralayarak rant geliri elde eden toprak sahipleri, bu toprağı işleyen ve buradan sağladığı artık değerden ücret maliyeti çıktıktan sonra kalan kâr gelirini elde eden kapitalistler/girişimciler ve bu toprağın işlenmesi ve ürüne dönüşmesi sürecinde baştan sona emeğini sunarak bu emek karşılığı ücret geliri elde eden işçiler. Akyüz (2009)'e göre, Ricardo'nun modeli üretim ve dağılım ilişkisinin açığa çıkarılmasında önemli ipuçları sunar. Buna göre buğday üretimi toprak verimliliği ve emek miktarına bağlıdır. Ücret düzeyi asgari geçim düzeyindedir. Ekili toprak farklı verimlilikte olduğunda rant düzeni ortaya çıkmaktadır. Kâr ise toplam buğday üretiminden rant ve ücret ödemeleri çıkarıldıktan sonra kalan buğday miktarına eşit olmaktadır. Akyüz, Ricardo'nun modelini analitik olarak da ortaya koymaktadır. Buna göre, modelin temel değişkenler içerisinde; Wm : parasal ücretleri, Pc : buğdayın parasal fiyatını, Pm : sanayi malının parasal fiyatını, $W = Wm/Pc$: buğday cinsinden ücreti, Ws : reel

asgari geçimlik ücreti ($W=W_s$), P: tarım kesiminin toplam reel kârını, R: toplam reel rantı ve W: toplam reel ücretleri ifade etmektedir.

Akyüz (2009)'e göre, tarımda kullanılan marjinal ya da en az verimli toprak parçası üzerinde gerçekleşen üretimden elde edilen buğday yalnızca kâr ve ücret arasında bölüşülmektedir. Rant ise en az verimli toprak parçasında bulunmamaktadır. Klasik dönem emek-değer teorisi üzerine çalışmalar yapan ve analizini toplumsal sınıflar arasındaki üretim ilişkileri üzerinden yürüten Marx ile sona ermektedir.

2.2. Karl Marx

Marx (1867) üretim ve dağılım ilişkilerini Ricardo (1817)'dan farklı olarak 'artık-değer' ve 'emek-değer' teorileri ile açıklamaktadır. Ancak, Marx analizinde büyük oranda Ricardo'dan beslenmiştir (Kazgan, 1974: s.348). Marx toplumsal ilişkileri üretim ilişkileri bağlamında açıklamakta ve analizinde üretim ve dağılım ilişkilerini toplumsal sınıflar çerçevesinde ele almaktadır. Buna göre analizde toplam üretim değişken sermaye ve artık-değer olmak üzere temel olarak ikiye ayrılmaktadır. Ücret gelirleri değişken sermayeyi (v) ücret gelirlerinden, kâr, faiz ve rant ise artık-değeri (s) ifade etmektedir (Kazgan, 1974, s.349). Toplam üretim, üretim faktörlerinin gelirlerinin toplamı olarak varsayılmaktadır. Bu nedenle de (v) ve (s) oranında dağılmaktadır. Sabit sermaye (c) toplam üretim ile toplam net üretim arasındaki farka eşittir. Amortismanlar bu farkı oluşturmaktadır (Kazgan, 1974, s.349). Sabit sermayenin değeri, üretimin değerine yaptığı katkının yalnızca üretim süreci içinde kaybettiği değerdir. Değişken sermaye, üretim sürecinde hem kendine eşit bir değer yaratıp hem de süreç içerisinde sabit sermayenin değişmesine sebep olarak yeni bir değer yaratmaktadır (Kazgan, 1974, s.350). Böylece toplumsal sistem içerisinde belirli bir dönem içinde üretilen değer $c + v + s$ toplamına eşit olmaktadır.

Bu değer üzerinden bazı çıkarımları yapmak mümkündür. Örneğin, sömürü haddi artık değerinin değişken sermayeye oranı şeklindedir. Sermaye bileşimi, sabit sermayenin değişken sermayeye oranıdır. Bu oran, Klasik teoride işgücü başına düşen sermaye miktarı biçiminde de tanımlanmaktadır. İstihdam düzeyinin değişmesi, sermaye birikimi ve teknolojik yenilik bu oranı etkileyebilmektedir. Marksist yaklaşımda üretim faktörleri arasında ikame yoktur ve veri üretim teknolojisinde sermaye ve emek sabit oranlarda birleşmektedir (Kazgan, 1974: 350). Kâr düzeyi ise artık-değerin sabit sermaye ile değişken sermaye toplamına oranıdır. Bu oran, amortisman ve stok devir düzeylerinin eşit olması nedeniyle tam rekabet koşulları altında farklı üretim alanları için eşitlenme eğilimi gösterir (Kazgan, 1974, s.350). Marx analizinde marjinalizme yer vermemesi bakımından üretim ve dağılım ilişkisine bakışında Neo-Klasik sentezden farklılaşmaktadır.

3. NEO-KLASİK TEORİDE BÜYÜME VE FONKSİYONEL GELİR DAĞILIMI

Marx (1867) üretim ve dağılım ilişkisi konusunda Klasik teoride önemli etkiler bırakmış olmasına rağmen, Neo-Klasik teoride bu konudaki çalışmaların önemli ölçüde Ricardo'nun 'artık-değer' yaklaşımından etkilendiği görülmektedir. Yine de Neo-Klasik teoride üretim ve dağılım ilişkisine bakış açısı iki noktada farklılaşmaktadır; 1) Ricardo emeğin toprağa göre kullanımını dikkate alan 'ikame' ilkesini kullanırken, Neo-Klasik teori üretim faktörleri arasında tam ikameyi varsaymaktadır, 2) Ricardo bir sabit faktörün, değişken faktörün marjinal ve ortalama ürün arasındaki fark tarafından belirlenmiş bir fazlayı kazanacağı ilkesini kullanırken, Neo-Klasik teori bunun tersi bir etkiye odaklanmaktadır. Ricardo bazı unsurları konjonktürel özellikleriyle dikkate almaktayken, Neo-Klasik teori dağılım konusuna daha esnek koşullardaki varsayımlara eğilmektedir.

Neo-Klasik teoride üretim ve dağılım arasındaki ilişki birtakım ilkelere dayalı olarak ele alınmaktadır. Bu ilkeler; üretim teknolojisinin/fonksiyonunun veri alınması, fayda fonksiyonunun veri alınması, iktisadi ajanların veri donanımları ile kâr maksimizasyon davranışları ve yapışkan fayda gibi unsurlar şeklinde özetlenebilmektedir (Hein, 2014: 3). Bu ilkelerin temelinde ise Neo-Klasik tam rekabet piyasası koşulları bulunmaktadır. Üretim teknolojisi aynı zamanda üretim faktörlerinin gelir paylarını belirlemektedir. Gelirin kişisel dağılımının belirlenmesi üretim faktörlerinin başlangıçtaki donanımlarının analizde içerilmesiyle gerçekleşmektedir. Tam rekabet piyasası koşulları gereği, üretim faktörlerinin fiyatları ise faktör piyasalarındaki arz-talep dengesiyle belirlenmektedir (Hein, 2014: 4).

Neo-Klasik teori özü itibarıyla marjinalist düşünceye dayanmaktadır. Üretim modeli nihai çıktının sermaye ve emek faktörlerinin birer fonksiyonu olması ile oluşmaktadır. Üretim fonksiyonu/teknolojisi $Q_i = F(K_i, L_i)$ biçiminde ifade edilmektedir. Marjinalizm olgusunun gereği olarak, bu fonksiyonun birinci kısmî türevleri üretimin sermaye ve emeğe göre marjinal verimlerini göstermektedir. Son durumda, faktör fiyatları/gelirleri her bir faktörün marjinal verimine eşit olmaktadır:

$$\text{Ücret: } w = \frac{\delta F(\dots)}{\delta L}$$

$$\text{Kâr: } \pi = \frac{\delta F(\dots)}{\delta K}$$

Neo-Klasik teori üretimdeki artışın/büyümenin ve üretimde kullanılan teknolojinin dağılımı belirlediğini savunmaktadır. Buna göre, önce üretim artışı gerçekleşmeli, üretim artışının gerçekleşmesinde kullanılan teknolojik yapı ortaya çıkmalı ve böylece üretim faktörlerinin üretimden alacakları pay belirlenmelidir. Neo-Klasik teoride üretim faktörleri aynı zamanda üretimin maliyeti fonksiyonunun da belirleyicileri konumundadır. Bu nedenle sermaye ve emek aynı zamanda birer maliyet unsurudur. Ancak burada, Neo-Klasik teorinin emeğin üretim sürecindeki konumuna bakışında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Ücretler üretimde yalnızca bir maliyet unsurudur. Emek kesiminin üretimdeki yerine ilişkin bu tutum, 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran sonrasında ortaya çıkan Keynesyen ekolde yerini tam tersi bir tutuma bırakmaktadır. Keynes (1930, 1936), Büyük Buhran'ın etkin talep yetersizliğine neden olduğunu ve bu durumun da ekonomilerdeki resesyon sürecini derinleştirdiğini ortaya koymuştur. Keynes'in reçetesi ekonominin talep tarafının canlandırılmasına yönelik politikaların uygulanması gerekliliğini içermekte ve ücretlerin aslında bir satın alma gücü yaratarak talep unsuru olduğu durumu tartışmaya açmaktadır.

Keynesyen teoride üretim ve dağılım ilişkisini tartışmaya geçmeden önce, Neo-Klasik teorinin üretim ve dağılım üzerine görüşlerini modelleyen Solow (1956)'un teorik katkıları burada özetlenmektedir. Solow çalışmasında Keynesyen üretim yaklaşımını da eleştirmektedir.

3.1. Solow Modeli

Solow (1956) çalışmasında ortaya koyduğu modelde bir piyasa ekonomisinde üretim teknolojisini tanımlamakta ve üretim faktörlerinin toplam üretimden aldıkları paylara ilişkin tespitlerini ifade etmektedir. Bu modelde Neo-Klasik teorinin temel varsayımlarını kullanarak üretim ve dağılım ilişkisini formüle etmektedir. Solow modeli, temel amacı uzun dönemde üretim artışını sağlayan teknolojik yenilik unsurunu öne çıkaran marjinalist yaklaşımı içermektedir (Yeldan, 2011: 111). Neo-Klasik teoriye katkıları büyüme modeli üzerinden gerçekleşen Solow'a göre ülkeler iki farklı büyüme sürecinden birini yaşamaktadır; 1) Geçici sermaye birikimi, 2) durağan durumdaki üretim. Bu iki farklı büyüme süreci aynı zamanda dağılım konusunda da önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin, geçici fiziki sermaye birikimi sürecine göre ekonomik büyümenin başlarında sermaye birikimi işgücünün büyümesinden daha hızlı gerçekleşmektedir. Bu sistemde süreç işçi başına düşen sermaye miktarının artışına bağlı olduğundan uzun dönemde sürdürülebilir olmamaktadır. Kâr düzeyi, girişimci için kabul edilebilir düzeyin altına düşmektedir. İşçi başına düşen üretimin azalan oranda artması ve bir düzeyde durması ise durağan durum altında üretimi açıklamaktadır (Yeldan, 2011: 112).

Jones (2001) Solow büyüme modelinin geliştirilebilmesi için iki farklı yöntem önermektedir. Teknolojik gelişme bunlardan biridir. Teknoloji herkesin kolaylıkla ulaşabildiği küresel ölçekte kamusal bir mal olduğu durumda, teknolojik yenilikler meydana geldiğinde kişi başı gelirden ve ekonomik büyümede önemli bir değişiklik olmamaktadır. Solow (1956) ise modelinde teknolojik şokların zamana bağlı olarak üretim düzeyini etkileyeceğini ortaya koymaktadır. Solow modelinde tasarruflar da üretim artışları için önemlidir. Buna göre, tasarruf-yatırım eşitliği gerçekleştiğinde üretim sürecinde gereksinim duyulan sermaye miktarı belirlenmektedir. Solow'un büyüme modeli en genel durumda dört değişken ile açıklanabilmektedir; sermaye, emek, bilgi birikimi ve çıktı düzeyi (Jones, 2001: 22-23). Bu yönüyle üretim ve dağılım ilişkisine yönelik Neo-Klasik analiz de yapılabilmektedir.

Solow (1956)'un modelinde sermaye stoku, işgücü artışı ve teknolojik yenilikler arasındaki etkileşim de vurgulanmaktadır. Bu modelin diğer önemli bir sonucu ekonomilerin kendi durağan durum dengelerine

ulaştıklarında kişi başı gelirlerinin de yakınsama davranışı gösterecek şekilde artma eğiliminde olmasıdır. Buna göre, Neo-Klasik teori kişi başı gelirin yakınsamasını mevcut sermaye stokundaki değişimlere bağlı olarak açıklamaktadır. Ekonomilerin durağan durum dengesine geçici olarak ulaşmalarının temelinde sermaye birikimi bulunmaktadır (Yeldan, 2011: 116). Solow modeli bir yönüyle literatüre yön veren bir büyüme modeli olurken, aynı zamanda üretim ve dağılım ilişkisine yönelik gelişen teorik tartışmalara da farklı bir boyut kazandırmıştır.

4. KEYNESYEN TEORİDE BÜYÜME VE FONKSİYONEL GELİR DAĞILIMI

Keynesyen yaklaşım, Büyük Bunalımının etkisiyle dünya ekonomisinde yaşanan daralmanın önemli ölçüde talep daralmasından kaynaklandığını ortaya koyan Keynes (1930, 1936)'in çalışmalarını temel alarak, ekonominin talep yönü üzerinde durmaktadır. Keynesyen teoride üretim ve dağılım ilişkisi analizin merkezinde yer almamaktadır. Harrod (1939), Keynes (1930) ve Domar (1946)'ın çalışmaları dağılım sorununa vurgu yapmaktadır. Bu çalışmalarda ifade edilen bazı temel yapılar sonraki dönemde ele alınan ve Keynesyen yaklaşımı temel alan yeni bir literatürde (post-Keynesyen teori) kendine bir çalışma alanı bulmuştur. Keynesyen teori üretim artışı meselesine eğilirken ekonominin talep yönünü öncelemektedir. Bu konuda Keynes'in çalışmaları öne çıkarken, dağılım sorununa yaklaşımları bakımından Harrod ve Domar'ın çalışmaları daha çok Post-Keynesyen teoriye dayanak noktası olmuştur. Harrod ve Domar'ın çalışmalarından ortaya çıkan Harrod-Domar modeli bir büyüme modelidir.

4.1. Harrod-Domar Modeli

Harrod (1939) ve Domar (1946)'ın çalışmalarında ortaya koydukları model olan ve 'Harrod-Domar' modeli olarak bilinen büyüme modeli yatırımın üretim kapasitesindeki etkisini ele almaktadır. Harrod-Domar modeli üretim kapasitesindeki artışı uzun dönemde incelememektedir (Hein, 2014: 26). Bu modelin en önemli enstrümanı denge büyüme oranıdır. Bu nedenle yatırımın kapasite etkisi dikkate alınır ve üretim kapasitesinin sabit kullanımında oluşan gelirin denge büyüme oranı belirlenmektedir. Hein (2014)'a göre, bu enstrümanı modele dahil eden Domar'dır. Harrod ise daha çok ticaret çevrimleriyle ilgilenerek, denge büyüme oranının salınım göstermesine sebep olan istikrarsız dinamiklerini tahmin ederek modele katkı sunmuştur. Harrod-Domar modelinin özelliklerinin Neo-Klasik teoriyle benzerlik taşıdığı vurgulanmaktadır. Aynı ayrı incelendiğinde her iki çalışmada da üretim ve dağılım ilişkisine yönelik birtakım ipuçları bulmak mümkündür.

Harrod (1939)'un çalışması istikrarsız dinamikleri tahmin etme ve bunlara ilişkin aksiyomlar geliştirmeye yöneliktir. Dinamik teorinin statik teoriden farkı modelde ele alınan değişkenlerin yapısıyla ilişkidir. Dinamik teori değişkenlerin değerlerindeki büyüme oranıyla ilgilenmektedir (Hein, 2014: 29). Harrod modelinde aksiyomlara ilişkin üç durumu geliştirmeyi amaçlar; 1) toplumun gelirinin tasarruflarının en önemli bileşeni olması, 2) toplumun gelirinin artış oranının tasarruf talebinin belirleyicisi olması, 3) talebin arza eşit olması. Bu durumlar, Harrod'un 'çarpan mekanizması' ve 'hızlandırma prensibi'ni birlikte ele almasını gerektirmiştir. Harrod'un modelindeki dinamiklik özelliği belli uyumlanmalar arasındaki zaman gecikmelerinden kaynaklanmaktadır. Uygun bir gecikme ile bir sisteme ilişkin salınım eğilimi kurulabilmektedir (Harrod, 1939: 14). Harrod (1939)'a göre gecikmelere bağlı salınımlar yoluyla bir sistemin durağan mı gelişen mi olduğunu ölçmek mümkündür. Büyüme eğilimi salınım için kendisi uyumlu güçlerle oluşabilmektedir. Bu sayede, sistemdeki gecikmelerin etkisini analiz eden çalışma önemini korumaktadır. Harrod dinamik analizi önemsemektedir.

Domar (1946)'ın çalışması ise kısa dönem analiz yapan Keynesyen modele ilişkin bu kısıtları kaldırmayı ve bu sistemi uzun döneme taşıyarak üretim kapasitesi kullanımını artıran sabit oranlı dengeli büyümeyi sağlayacak gerekli koşulları çözümlenmeyi amaçlamaktadır. Domar'ın çalışmasının Harrod'a göre üretim ve dağılım ilişkisi tartışmasına daha fazla ipucu sağladığı gözlenebilmektedir. Domar'ın çalışması sermaye birikimi ve istihdam arasındaki ilişkinin belirlenmesine yöneliktir. Bu kapsamda sermaye birikimin ekonomik etkilerinin analizinde, a) sabit bir genel fiyat düzeyi, b) gecikmelerin olmaması, c) yatırım ve tasarrufun aynı dönemdeki geliri temsil etmesi, d) yatırım ve tasarrufun yıpranmadan fazla olması, e) yıpranmanın geçmiş dönem maliyetleri ile ölçülmemesi, f) ekonominin genel verimli kapasitesinin ölçülebilir olması gibi birtakım basitleştirici varsayımlara yer verilmiştir. Domar çalışmasının bu kısmında üretim ve dağılım ilişkisine yönelik tespitlerini net olarak belirtmektedir. Buna göre, gelir dağılımı, tüketici tercihleri, ücret düzeyleri, göreceli fiyatlar, sanayi yapısı gibi unsurlar ile sermayenin verimli kapasitenin kullanımının yakın ilişkisi bulunmaktadır. Domar'a göre ekonominin dengede olması için

verimli kapasitenin milli gelire eşit olması gerekmektedir. Bu nedenle Domar çalışmasında bu denge durumunun sürdürülebilmesi için, sürekli tam istihdamda olacak bir gerekli büyüme oranını belirlemeyi hedeflemektedir.

Sondurumda, Harrod'un geliştirdiği dinamik model Harrod-Domar büyüme modelinin temelini oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle Harrod-Domar modeli, statik Keynesyen modelin dinamik olarak geliştirilmiş formudur. Dağılım konusunda önemli ipuçları içermesinin yanı sıra Harrod-Domar modeli modern ekonomik büyüme literatürünün başlangıç noktası olarak da görülebilmektedir (Ramanathan, 1982: 18). Harrod-Domar modelinin en önemli özelliği ise tam istihdam durumuna ulaşan ve bu durumu sürdürebilen veri ekonomik sistemin koşulları altında zaman içerisinde reel gelir düzeyini artırabilmesidir.

4.2. John Maynard Keynes

Keynes (1930, 1936) çalışmalarında üretim ve dağılım ilişkisine yönelik temel bir analiz yapmamıştır ancak ortaya çıktığı dönemde önerdiği modeller ve tespitleri gerek üretim yapısı üzerinde gerekse gelir dağılımı konusunda sonraki döneme güçlü bir ışık tutmuştur. Özellikle Post-Keynesyen teorinin ortaya çıkışı ve gelişiminde dayandığı çoğu teorik temel, Keynes'in çalışmalarında ifade ettiği talep unsuru ve yatırım-tasarruf dengesiyle ilişkilidir¹. Bu nedenle gelir dağılımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik geniş bir teorik perspektif sunmayı hedefleyen bu çalışmada Keynes'in çalışmalarında vurguladığı tespitler de önemli bir yer tutmaktadır.

Küresel ölçekte talep daralmasının yaşandığı Büyük Buhran sonrasında Keynes (1936), bir parasal üretim ekonomisinde faaliyet düzeyinin belirlenmesine yönelik genel teori geliştirmiştir. Bu genel teori etkin talep prensibine dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Genel teori özü itibarıyla piyasa ekonomisinin talep daralmasına bağlı olarak yaşadığı eksik istihdam dengesini konu etmektedir. Keynes çalışmasında dağılım sorununa doğrudan eğilmese de milli gelirin dağılımına yönelik genel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Buna göre ulusal gelirin dağılımını belirleyen unsurlar işgücünün miktarı ve niteliği, sermayenin miktarı ve kalitesi, teknoloji, rekabet derecesi, tüketici tercihleri, toplumsal örgütlenmeler gibi durumlardır (Keynes, 1936: 245). Keynes gelirin dağılımını veri olarak almasına karşın, ücret sahiplerinden diğer kesimlere bir gelir transferinin ekonomide tüketim eğilimi üzerinde daraltıcı bir etki yaratacağını, bunun da toplam talep, çıktı ve istihdam üzerinde etkilerinin olacağını vurgulamaktadır (Hein, 2014: 23). Ayrıca, tam istihdamı sağlamadaki başarısızlık, refah ve gelirin eşitsiz olarak keyfekeder biçimde dağıtılması gibi unsurlar iktisadi toplumun olağanüstü hatalarıdır (Keynes, 1936: 372).

Hein (2014), Keynes'in gelir dağılımı konusunda Neo-Klasik "marjinalizm" olgusundan hareket ederek mikroekonomik yapıya yakın olduğunu ifade etmektedir. Bu tespit Keynes (1936)'in klasik düşünce sisteminden uzak bir sistemde belirlenen çıktı düzeyi varsayımına dayalı olarak, üretimin daha çok özel kesimin çıkarıyla uyumlu şekilde gerçekleşeceği ve üretim faktörlerinin üretimde hangi oranda bir araya getirileceği ve toplam üretimin nasıl dağılacığına yönelik Klasik analizin yöntemlerinin Neo-Klasik yapıda da mümkün olacağı vurgusunu pekiştirmektedir. Keynes, dağılım konusuna marjinal tüketim eğilimi üzerine olan görüşlerinde de yer vermektedir. Buna göre, parasal ücretlerdeki değişmelere ilişkin tartışmada, parasal ücretlerdeki değişimin en önemli sonuçlarına göre, parasal ücretlerdeki bir azalma fiyatları da azaltacaktır. Bu durumda reel gelirin yeniden dağılımı söz konusu olabilecektir. Bu durum ücret sahiplerinden ve girişimciden diğer kesimlere bir gelir transferi anlamına gelmektedir (Keynes, 1936: 254). Keynes bu tespitini, çalışmasının izleyen kısmında ise şöyle güçlendirmiştir (J. M. Keynes, 1936, s.254), *"Bu yeniden dağılımın toplumun bir bütün olarak tüketim eğilimi üzerindeki etkisi ne olacaktır? Ücret kazancı sağlayanlardan diğer faktörlere bir transferin tüketim eğilimini azaltması muhtemeldir. Girişimciden kira geliri sağlayanlara doğru bir transferin etkisi ise tartışmaya daha açıktır."*

Keynes (1936), etkin talep unsurunu gelir dağılımına yönelik görüşlerinde kapasite ve istihdam üzerinden de öne çıkarmaktadır. Buna göre aşırı kapasite ve işsizlik olduğu sürece, etkin talebin yetersiz olduğu bir ekonomide faktör talep ve faktör gelir payları belirlenemediği için Neo-Klasik yaklaşımın öne sürdüğü gelir dağılımı makroekonomik düzeyde anlamlılığını yitirmektedir. Keynes, bu noktada Neo-Klasik yaklaşımı tümünden reddeden Post-Keynesyen teorinin öncülerinden olan Michael Kalecki'ye de dikkat çekmektedir. Marjinal reel

¹ Keynes'in milli gelirin dağılımı ve onun ekonomik etkinlik düzeyine etkileri konusundaki detaylı açıklamaları için bkz. Keynes, J. M. (1930), "A Treatise on Money", Cambridge University Press, 1st Ed. ve Keynes, J. M. (1936), "The General Theory of Employment, Interest and Money", Cambridge University Press, 1st Ed.

maliyetler ile birim kârlılığın birlikte hareket etmesinin bir miktar mucize olduğunu açıklayan Kalecki'nin eksik rekabet koşullarında üretim faktörleri arasındaki dağılımı açıklama biçimine bakış açısının önemli olduğu ifade edilmektedir.

Keynes (1930, 1936)'in çalışmaları, tüm tespitlerine karşın üretim ve dağılım ilişkisine bakış açısı bakımından Post-Keynesyen teorinin temellerinin irdelenmesinde faydalı bir başlangıç noktası olarak görülmemektedir. Yine de Keynes milli gelirin dağılımına yönelik bazı önemli bulgulara yer vermektedir. 'Para Üzerine Bir İnceleme' başlıklı çalışmanın dördüncü bölümünde, daha sonra Nicholas Kaldor'un yaklaşımı içerisinde gelişecek olan dağılım teorisi için bazı önemli ipuçları bulunmaktadır (Hein, 2014). Kaldor (1955-56) çalışmasında Keynes'in çalışmalarında makroekonomik açıdan anlamlı bulmadığı dağılımı konusunu farklı bir yolla ele almaktadır. Bu yönüyle bakıldığında, Kaldor literatürde en iyi bilinen 'Keynesyen' makroekonomik dağılım teorisyenidir (Harcourt, 2006).

5. POST-KEYNESYEN TEORİDE BÜYÜME VE FONKSİYONEL GELİR DAĞILIMI

Post-Keynesyenteori önemli ölçüde Keynes (1930, 1936) ve Kalecki (1939, 1943, 1954, 1971)'nin çalışmalarından etkilenerek üretim ve dağılım ilişkisini merkezine almakta, Klasik teorinin bazı temel argümanlarından beslenmekte ancak Neo-Klasik teoriyi tümten reddetmektedir. Michael Kalecki, Roy Harrod, Joan Robinson, Jan Kregel, Richard Kahn, Piero Sraffa, Hyman Minsky ve Paul Davidson gibi iktisatçılar başlıca Post-Keynesyenler arasında gösterilebilmektedir. Bunlar arasında Keynes'in çalışmalarından esinlenen ve kendilerini "Cambridge Keynesçileri" olarak tanımlayan ve Joan Robinson, Kahn, Sraffa, Austin Robinson ve James Meade'den oluşan bir grup bulunmaktadır. Bu grup savaş sonrası dönemde ana akıma yakın olan Neo-Keynesyenlerden daha köklü olarak Genel Teori'ye bağlılık göstermiştir. Bu durum 1930'larda Cambridge Üniversitesi'nde Keynes'in beşli üyeden oluşan bir 'sirk'i olduğuna vurgu yapılarak ortaya çıkmıştır. Buna göre "Sirk", Keynes'in 1930'da yayınlanan 'Para Üzerine Bir İnceleme' çalışmasını okumak için bir araya gelen ve sonrasında 1936'da yayınlanan Genel Teori'den önce Keynes'in taslak çalışmalarını tartışan bir çalışma grubu olarak bilinmektedir. Sonraki dönemde, Keynes'in yaklaşımının geliştirilmesi için çaba harcayan ve Cambridge okulu dışında bu konuların tartışılmasını sağlayan Roy Harrod, Michael Kalecki ve Nicholas Kaldor, Abba Lerner ve John Hicks gibi genç iktisatçılar ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, küresel yeniden inşa sürecinde, diğer bir ifadeyle "Kapitalizmin Altın Çağında (Golden Age)", Neo-Klasik piyasa mekanizmasının gerektirdiği üretim sistemini eleştiren ve Post-Keynesyen düşünce okulunun savunucuları arasında gösterilen Luigi Pasinetti, Josef Steindl, Richard Goodwin, Wynne Godley gibi başka çok sayıda iktisatçı da bulunmaktadır.

Post-Keynesyen yaklaşım ana-akım iktisadın tersine üretim ve dağılım ilişkisine yönelik analizlerin makroekonominin temel konularından biri olması gerektiğini savunmaktadır. Keynes günümüz toplumlarının ekonomik yapılarının en temel sorunlarını eksik istihdam altında piyasa dengesi ve gelirin dağılımının adil olmaması şeklinde özetlemektedir (Keynes, 1965'ten akt. Horvath ve Horvath, 2020). Kaldor (1955-56) başta olmak üzere pek çok Post-Keynesyen iktisatçı Keynes'in bölüşüm konusundaki öngörülerini geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle düşünüldüğünde, Post-Keynesyenler Keynesyen efektif talep prensibini Klasik teorinin temel argümanlarıyla harmanlayarak üretim ve bölüşüm ilişkisini geliştirmeye açık bir alan haline getirmeyi amaçladığı düşünülebilir (Horvath ve Horvath, 2020: 333). Post-Keynesyen teoride üretim ve dağılım ilişkisinin incelenmesine yönelik başlıca çalışmalar Kalecki (1954, 1971), Kaldor (1955-1956, 1957), Pasinetti (1962, 1989a, 1989b), Steedman (1972) ve Fleck ve Domenghino (1987) olarak görülmektedir.

Post-Keynesyenler teorik analizlerinde üretim ve dağılım ilişkisini yöntemleri ve bakış açıları doğrultusunda temelde ikiye ayırmaktadır. Bunlardan birinde Nicholas Kaldor ve Luigi Pasinetti "Cambridge yaklaşımı"ni izleyerek tam istihdam varsayımında gelirin dağılımını analiz ederken, diğer yanda Kalecki dinamik bir model yoluyla gelir dağılımının belirlenmesine yönelik analiz gerçekleştirmektedir. Kalecki (1939, 1954, 1971)'nin çalışmaları sonraki dönemde 'Kalekyen model' biçiminde yeni bir literatüre dönüşmektedir. Post-Keynesyen düşünce okulu ekonominin işleyişine yönelik tespitlerinde de temelde ikiye ayrılmaktadır; 1) reel ekonomiye dayalı analiz, 2) parasal sistemlere yönelik analiz. Reel ekonomiye dayalı analizde Klasik artık-değer yaklaşımı benimsenirken, parasal sistemleri analiz eden grup çalışmalarında Keynes'in ortaya koyduğu görüşleri dayanak almaktadır (Felderer ve Homburg, 2017: 100-101).

Post-Keynesyen teorinin temel araştırma alanlarını üretim artışları, istihdam, toplam talep, gelir dağılımı (üretim fonksiyonundan hareketle fonksiyonel gelir dağılımı), yatırım düzeyleri gibi makroekonomik büyüklükler oluşturmaktadır. Üretim ve dağılım ilişkisi savaş sonrası dönemde sıklıkla Post-Keynesyen teorinin savunucuları tarafından araştırılmıştır. Özellikle Keynes'ten esinlenen Kalecki (1939, 1954, 1971)'nin talep odaklı dinamik analizi ve Keynes'in analizini dağılım konularına dönüştürüp geliştirme çabasında olan Kaldor (1955-56, 1957)'un analizi üretim ve dağılım ilişkisinin giderek daha fazla ilgi odağı olmasını sağlamıştır. Bu pencereden bakıldığında sonraki dönemde her iki alanı dayanak göstererek gelişen geniş bir teorik literatür bulunmaktadır (Pasinetti, 1962, 1989a, 1989b; Kregel, 1971; Steedman, 1972; Chiang, 1973; Fleck ve Domenghino, 1987; Bhaduri ve Marglin, 1990; Uthman, 2006; Oliveira ve Sugahara, 2021).

5.1. Kaldor Yaklaşımı

Kaldor (1955-1956, 1957)'un öncülük ettiği sonrasında ise Pasinetti (1962, 1989a, 1989b), Steedman (1972), Fleck ve Domenghino (1987) gibi çalışmaların katkı sunduğu ve 'Cambridge yaklaşımı' olarak bilinen okul Post-Keynesyen teoriye oldukça önemli katkılar sunmuştur. Kaldor (1955-1956), kökleri Ricardo'ya dayanan ve özü itibarıyla dağılımın payları sorununu araştırma sorunu yapan ekonomi politişin ilkeleri üzerine kaba tabirle kuşbakışı bir analiz yapmaktadır. Kaldor dağılım meselesini odağına koyduğu çalışmasında Keynesyen motifleri de kullanarak yeni bir Keynesyen dağılım modeli üzerine eğilmektedir. Kaldor, Keynes'in öne sürdüğü argümanların dağılım konusuna önemli göndermeler yaptığını savunmaktadır. Bu analizde Ricardo'cu bir bakışına sahiptir, çünkü Ricardo üretimin fonksiyonel faktörleri olan ücret ve sermayenin üretim fazlasını paylaşım biçimleri üzerine bir teori ortaya koymuştur (Harcourt, 2006: 6). Kregel (1971) Kaldor'un von-Neumann/Klasik yaklaşımı ve Harrod/Keynesyen yaklaşımdan da etkilendiğini belirtmektedir. Kaldor işgücünün tasarruf etmediği ve sermayedarın tüketim yapmadığı varsayımlarına bağlı kalması bakımından bu yaklaşımlardan ayrılmaktadır (Kregel, 1971: 119).

Kaldor (1955-1956) Keynesyen motifler içeren analizini hem kısa ve uzun dönemleri hem de statik ve dinamik modelleri dikkate alarak geliştirmek amacını taşımaktadır. Kaldor çalışmasında Keynes'in çarpan mekanizmasını Joan Robinson ve Michael Kalecki'nin de etkisinde kalarak bir dağılım teorisine dönüştürme girişiminde bulunmaktadır. Kaldor analizini tam istihdam altındaki piyasa koşullarında bir model tasarlayarak başlatmaktadır. Buna göre uzun dönemde üretim artışının gerçekleştiği bir ekonomi tam istihdam koşullarında dengededir ve toplam çıktı düzeyi, Y_f veri alınmaktadır. Toplam çıktıdan iki üretim faktörü pay almaktadır; ücret ve kâr. Ücret emeğin kazancı, kâr ise girişimcinin kazancıdır. İki kesimin tasarrufları dikkate alındığında temel varsayım girişimcinin marjinal tasarruf eğilimi emek kesiminden büyüktür.

$$Y_f \equiv w + \pi \quad (1)$$

$$I \equiv S \quad (2)$$

$$S \equiv S_w + S_\pi \quad (3)$$

S_w ve S_π sırasıyla ücretten ve kârdan tasarrufları göstermektedir. Veri yatırım düzeyi altında tasarruf fonksiyonları ise $S_w = s_w w$ ve $S_\pi = s_\pi \pi$ biçiminde kabul edilmektedir. Gerekli işlemler yapıldığında yatırımın toplam çıktı içindeki payı ve gelir dağılımını yansıtan kârın toplam çıktı içindeki payı şöyledir,

$$I = s_w W + s_\pi = s_\pi \Pi + s_w (Y_f - \pi) = (s_\pi - s_w) \pi + s_w Y_f \quad (4)$$

$$\frac{I}{Y} = (s_\pi - s_w) \frac{\pi}{Y} + s_w \quad (5)$$

$$\frac{\pi}{Y} = \frac{1}{(s_\pi - s_w)} \frac{I}{Y} - \frac{s_w}{(s_\pi - s_w)} \quad (6)$$

Eşitliklere göre, yatırımın toplam çıktıdaki payı, tasarrufların veri alındığı durumda toplam çıktı içindeki kârın payına bağlı olurken, aynı veri tasarruf varsayımı altında toplam çıktıdaki kârın payı basit olarak yatırımın çıktıya oranına bağlı olmaktadır. Kaldor (1955-56), modelinin açıklamasında yatırımın toplam çıktıya oranını vurgularken Keynesyen yaklaşımı hatırlatmaktadır. Buna göre, tam istihdam varsayımı altında fiyat düzeyinin parasal ücretlere bağlı olarak talep tarafından belirlendiği görülmektedir. "Yatırımdaki bir artış ve bu sebeple

toplam talebin artması fiyatları ve kâr marjını artıracak, böylece reel tüketim azalacaktır. Yatırımlar ve bu nedenle de toplam talep düşerken de fiyatlarda bir azalma ve böylece de reel tüketimde telafi edici bir artma oluşacaktır.² Kaldor modelin çalışmasını iki ayrı koşula bağlamaktadır; sistemin istikrarlı çalışması için $s_{\pi} \neq s_w$ veya $s_{\pi} > s_w$ olmalıdır. İkinci durum modelin istikrar koşuludur.

Kaldor (1955-1956) modelinde öncelikle Kalecki'nin de varsaydığı gibi işgücünün tasarrufunun sıfır olduğu varsayımına bağlı olarak kâr miktarı modelini çözümlenmektedir.

$$\pi = \left(\frac{1}{s_w}\right) * I \quad (7)$$

Eşitlik (7) aynı zamanda Keynes (1930)'ün ünlü "widow's cruse" benzetmesinin Kaldor modelindeki ifadesidir. Girişimci tüketimini artırdığında yine girişimcinin kârı artmaktadır. Kalecki bu durumu 'kapitalist harcadığını kazanır, emekçi kazandığını harcar' şeklinde özetlemektedir. Kaldor (1955-56) çalışmasında diğer bir varsayım olarak, ücretlerden yapılan tasarrufun pozitif olma durumunu da ele almaktadır. Bu durumda $s_w > 0$ olacak ve durum daha karmaşık hale gelecektir. Toplam kâr işgücünün tasarrufu kadar azalacak ancak yatırımın miktarındaki değişime kârın duyarlılığı daha büyük olacaktır. İşgücünün tasarrufundaki artışa bağlı olarak toplam kâr yatırım miktarındaki değişimden daha fazla azalacaktır. Kaldor, istikrar koşulları sağlandığında ekonomide tam istihdam altında üretim artışına yönelik doğal bir eğilim ortaya çıkacağını ifade etmektedir.

Pasinetti (1962), Kaldor'un modelinde mantıksal bir yanılgıdan söz etmektedir. Buna göre işçilerin tasarruflarının modelde dikkate alınabilmesi için onlara tasarrufları karşılığında ekonomide oluşan toplam kâr artışından pay verilmesi gerekmektedir. Bu pay verilmediği durumda emekçi kesimin tasarruf etmesinin bir mantığı olmayacaktır. Aynı zamanda emekçi kesimin tasarruf ettiği varsayılan model bu formunda kabul edilmeye devam ettikçe işgücünün tasarrufunun girişimciye bir ödül gibi sunulmaya devam edeceği vurgulanmaktadır. Pasinetti, Kaldor'un modelinin daha akla uygun bir yeniden incelemesini sunmayı amaçlamaktadır. Bunu gerçekleştirmek için de modelde bazı gerekli düzenlemeleri yapmaktadır. Örneğin, Kaldor modelindeki mantıksal yanılgıyı ortadan kaldırmak için gelir dağılımının formülasyonunun iki farklı düzlemde olması gerekmektedir; 1) gelirin kâr ve ücret arasındaki dağılımı, 2) gelirin girişimci ve işgücü arasındaki dağılımı. Pasinetti bu durumu çözümlenmek için Kaldor modeline aşağıdaki ilk eşitliği (toplam kârın paylaşımı) ekleyerek sistemi yeniden modellemektedir³,

$$\Pi \equiv \Pi_c + \Pi_w \quad (8)$$

$$S_w = s_w (W + \Pi_w) \quad (9)$$

$$S_c = s_c \Pi_c \quad (10)$$

Ekonomide yeni denge durumu, $I = s_w (W + \Pi_w) + s_c \Pi_c = s_w Y + (s_c - s_w) \Pi_c$ şeklinde oluşmaktadır. Pasinetti (1962)'nin çalışmasında da aynı derivasyonlar yapılarak Kaldor modeli ile önemli ölçüde benzer sonuçlara ulaşılmaktadır.

$$\frac{\Pi_c}{Y} = \frac{1}{s_c - s_w} \frac{I}{Y} - \frac{s_w}{s_c - s_w} \quad (11)$$

$$\frac{\Pi_c}{K} = \frac{1}{s_c - s_w} \frac{I}{K} - \frac{s_w}{s_c - s_w} \frac{Y}{K} \quad (12)$$

Burada artık eşitliklerin sol tarafında toplam kâr payı yerine yalnızca girişimci kesimin elde ettiği kâr payı yer almaktadır. Pasinetti (1962)'ye göre yukarıda açıklanan kısıtlar altında eşitlikler aynı sonucu göstermektedir. Farklı olan ise burada girişimci ile işgücü arasındaki gelir dağılımının belirlenmiş olmasıdır. Pasinetti eşitliğin her iki tarafına işgücünün tasarrufları karşılığında toplam kârdan alması gereken payın, Π_w/Y , eklenmesi durumunda, gelir dağılımı modelinin kâr ve ücret arasındaki gelir dağılımına dönüşeceğini ortaya koymaktadır. Modellerde gerekli düzenlemeler yapıldığında ulaşılan eşitlikler şöyledir,

2 Kaldor, N. (1955-1956), "Alternative Theories of Distribution", *The Review of Economic Studies*, vol.23, no.2, pp.83-100.

3 Modelin derivasyonu ve diğer açıklamalar için bkz. Pasinetti, L. L. (1962), "Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth", *The Review of Economic Studies*, vol.29, no.3, pp.267-279.

$$\frac{\Pi}{K} = \frac{1}{s_c} * \frac{I}{K} \quad (13)$$

$$\frac{\Pi}{Y} = \frac{1}{s_c} * \frac{I}{Y} \quad (14)$$

Pasinetti (1962), Kaldor modeline iki önemli katkı sunduğunu belirtmektedir; 1) modelin ulaştığı sonuçlardan hareketle gelirin dağılımının belirlenmesinde işgücünün tasarruf eğilimi üzerine herhangi bir varsayıma gerek olmaması, 2) modelin ulaştığı sonuçlara göre girişimci kesimin tasarruf kararlarının sistemin tümünün tasarruf düzeyi için stratejik önem taşıyor olması. Pasinetti'nin ikinci katkısı işgücünün tasarrufları karşılığında toplam kârdan alacakları payın belirlenmesi noktasında önem arz etmektedir. Çünkü Pasinetti'ye göre, emek kesimi ne kadar tasarruf ederse etsin toplam kârdan alabilecekleri pay daha önceden belirlenmiş bir oranda gerçekleşmektedir. Pasinetti tasarrufların ele alınmasında da bazı görüşlerini ifade etmektedir. Buna göre, "Cambridge yaklaşımı"nın toplam tasarruf oranını bireysel tasarrufların ağırlıklı ortalaması olarak ele almakta ve bu yönüyle Harrod-Domar modelinden farklılaşmaktadır. Bireysel tasarrufların ağırlıklı ortalaması bireylerin ulusal gelirdeki gelir paylarını göstermektedir. Pasinetti bu ilişkiyi tasarruflardan gelir dağılımına giden bir sistemi vurgulamak için tanımlar. Buna göre sistemin gerekli tasarruf miktarını üretmesi gerektiğinde gelir dağılımı devreye girecektir. Pasinetti, Kaldor (1955-56)'un modelinde yer alan başlangıç eşitliklerini takip etmektedir. Bu eşitliklere ek olarak aşağıdaki belirtilen kısıtlar modele dahil edilmiştir,

$$s_w < \frac{I}{Y}$$

$$s_\pi < \frac{I}{Y}$$

Eklenen ilk kısıt kâr payının negatif olması durumundaki dinamik dengeyi dışarda bırakırken, ikinci kısıt ise ücret payının negatif olması durumundaki dinamik dengeyi dışarıda bırakmaktadır. Pasinetti (1962)'nin Kaldor (1955-56) modelinin matematiksel olarak geçerli olması için gerekli olduğunu belirttiği bu kısıtlar sağlanmadığında sistemde kronik sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu kısıtlar Kaldor modelini anlamlı ve sistemi dengede tutacak gelir dağılımının varlığını ispat etmektedir. Kısıtlardan üstteki; negatif kâr payı ile oluşan dinamik denge durumunu hariç tutarken, alttaki ise; negatif ücret payı ile oluşan dinamik denge durumunu hariç tutmaktadır. Pasinetti (1962)'nin iktisadi anlam taşıyan ve bir anlamda da Kaldor (1955- 56) modelinin matematiksel eşitliklerinin geçerliliğini sağlamak için göz önüne alınmasını gerekli gördüğü bu kısıtlar sağlanmadığında bazı kronik sonuçlar ortaya çıkmaktadır. İlk kısıtın çalışmadığı durumda sistem kronik Keynesyen eksik durumuna dönüşürken, ikinci kısıtın çalışmaması sistemin kronik enflasyon sürecine girmesine yol açmaktadır.

Post-Keynesyen teorinin gelir dağılımına yönelik analizlerinin ilk ayağı olan Kaldor (1955-56) ve Pasinetti (1962) çalışmaları sistemin genel sonuçlarına ulaşmada kullandıkları modellerde işgücünün tasarruf eğiliminin hem matematiksel olarak hem de varsayımsal olarak göz ardı edilebileceğini ortaya koymaktadır. Bu alanda daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan çalışmalar büyük oranda Cambridge modelinin geçerliliğini savunurken, Fleck ve Domenghino (1987) ve Uthman (2006) Cambridge modelinin geçerliliği konusunda önemli eleştirileri olan çalışmalar olarak dikkat çekmektedir. Fleck ve Domenghino, Kaldor'un ortaya koyduğu ve sonraki dönemde Pasinetti ve diğerlerinin izlediği Cambridge yaklaşımının Keynesyen motifler içerdiğini ancak Keynes'in en önemli katkılarından olan devlet mekanizmasının modellere dahil edilmemesinin modelin sonuçlarına etkisi olabileceğini savunmuştur. Öyle ki, Cambridge yaklaşımında modele devletin tasarruflarının da eklenmesi durumunda Kalecki'ye de atfedilerek varsayımsal ve matematiksel olarak modelden dışlanan işgücünün tasarruflarının matematiksel olarak modelden dışlanmadığı görülmektedir⁴. Bu sonuç, tartışılmalı olan sistemin önemli bir açığının bulunduğunu ve Keynesyen teoriden beslenen bir yaklaşımda devletin bütçe dengesinin de modele dahil edilmesinin hayati önem taşıdığını göstermektedir. Uthman da faiz oranına yönelik bir değişkeni modele ekleyerek Fleck ve Domenghino ile benzer sonuçlar elde ettiğini ifade etmektedir.

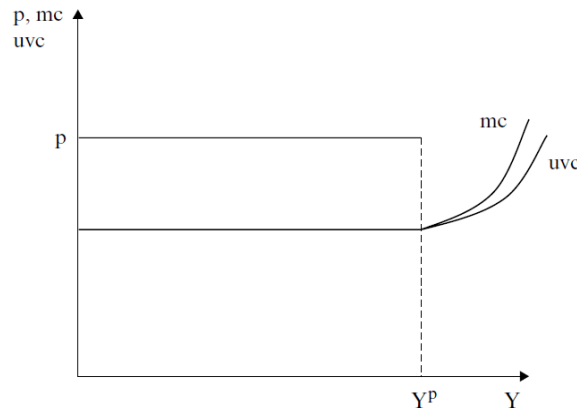
4 Modelin derivasyonu ve diğer açıklamalar için bkz. Fleck and Domenghino (1987), "Cambridge (U.K.) versus Cambridge (Mass.): A Keynesian Solution of 'Pasinetti's Paradox'", *Journal of Post Keynesian Economics*, Autumn, Vol. 10, No. 1, s.22-36.

5.2. Kalecki Yaklaşımı

Üretim ve dağılım ilişkisinin teorik çerçevede tartışmasının 'etkin talep kanunu'na dayalı olarak gelişmesinde Kalecki (1939)'nin Keynes (1936)'ten önce önemli çalışmaları olduğu ancak bunların düzenlenmesinin gecikmesinden dolayı Keynes'den sonra ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Hein, 2014: 181). Kalecki aynı zamanda toplam talep üzerine çalışmalarında Karl Marx (1885) ve Rosa Luxemburg (1913)'dan önemli ölçüde etkilenmiştir. Kalecki toplam talep teorisini dinamik bir sistemde ve dağılım sorunlarına daha açık bir yöntemle geliştirmesi bakımından Keynes'ten ayrılmaktadır. Keynes'in Genel Teori'de yeterince önem vermediği dağılım sorunu Kalecki'yle birlikte makroekonominin temel konularından biri olmuştur.

Kalecki (1939) çalışmasında sanayi sektörünün orta ve uzun dönemde aşırı kapasiteye bağlı olarak geliştiğini varsaymaktadır. Aynı zamanda Kalecki'ye göre kapitalist sistem Keynes'in de ortaya koyduğu gibi eksik istihdam dengesinde çalışmaktadır. Kalecki analizlerine sanayi sektöründe piyasa yapısına bağlı değişiklik gösteren fiyat mekanizmasının belirlenme süreciyle başlamaktadır. Buna göre oligopolcü veya tekelci bir piyasa yapısında fiyatlar firmaların fiyat belirleme süreçlerinde karşılaşılan etkin maliyet tarafından belirlenmektedir⁵. Kalecki'ye göre fiyatlar firmaların piyasadaki tekelci derecesine bağlı olarak belirlenmektedir. Ayrıca bu belirlenme sürecinde birim hammadde maliyetleri ve birim emek maliyetlerinden oluşan birim değişken maliyetleri üzerine eklenen kâr fiyatlaması önem arz etmektedir. Hein (2014)'a göre Kalecki kâr fiyatlama teorisini geliştirirken önemli bir gelir dağılımı modeli ortaya koymaktadır. Kalecki'nin literatüre katkıları gelişmiş bir kapitalist ekonomi için toplam talep, yatırım, fiyatlama, dağılım ve en önemlisi de ekonomik büyüme ile ilgili temel tespitler içermektedir. Kalecki çalışmalarında ortaya koyduğu modellerle ve çıkarımlarla ekonominin sektörel farklı piyasa yapılarında fiyat belirleme davranışlarının gelir dağılımı üzerine olan etkilerini belirlemektedir.

Şekil-1, Kalecki (1954, 1971)'nin fiyatlama teorisinde firma düzeyinde üretim, maliyetler ve fiyatlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Şekil-1: Kalecki'nin Fiyatlama Teorisinin Gelişimi

Kaynak: Hein (2014)

Şekilde marjinal maliyetler mc ile, birim değişken maliyetler uvc ile, fiyat p ile, reel çıktı Y ile ve potansiyel çıktı ise Y^p ile temsil edilmektedir. Birim emek maliyetleri ve birim hammadde maliyetleri birim değişken maliyetleri oluşturmaktadır. Sabit sermayenin aşınması ve yönetici olan işgücünün kazançları gibi genel giderleri de içeren Kalecki'nin kâr fiyatlaması modeli şöyle oluşturulmuştur (Hein, 2014: 185),

$$p_i = \left(\frac{W}{Y}\right) i + \left(\frac{M}{Y}\right) i + \left(\frac{\pi}{Y}\right) i p_i \quad (15)$$

Modelde bir firmaya ait fiyat düzeyini, birim emek maliyetini, W/Y birim hammadde maliyetlerini, M/Y , π/Y birim gayri safi kârları ifade etmektedir. Kalecki modelinde analiz tek bir firmanın veri sermaye stokuyla tam kapasitenin altında gerçekleştirdiği üretimde fiyatlama davranışını açıklamaktadır. Bu analizde firmanın kâr maksimizasyon sorunu olmadığı varsayılmaktadır. Kalecki modelinde firmalar birim değişken maliyet üzerine kâr fiyatlaması yapmakta ve böylece fiyat belirleme sürecinde sektördeki diğer firmalarla etkileşime girmektedir.

⁵ Kalecki'nin tüm analizlerinin derivasyonu ve diğer açıklamalar için bkz. Michael Kalecki (1939, 1943, 1954, 1971) ve Eckhard Hein (2014).

Buna göre benzer üretim yapan diğer firmaların fiyat davranışları tek bir firmanın kâr fiyatlamasını etkilediği görülmektedir. Kalecki (1954)'ye göre satışlarda dramatik bir düşüş yaşanmaması için firma fiyat belirleme sürecinde kendi belirlediği fiyatın diğer firmaların fiyatlarına göre daha yüksek olmamasını sağlamalıdır. Aynı zamanda firma kâr marjını düşürmemek için fiyatı kendi ortalama temel maliyetinden de düşük olmamasına dikkat etmelidir. Bu durum firmanın fiyat belirleme politikasında kâr fiyatlamasını yaparken faaliyet gösterdiği sektördeki tekelci derecesini de belirlediğini göstermektedir. Firmanın çıktı fiyatı şöyle oluşur,

$$p_i = (1 + m_i) (w a_i + p_m \mu_i), m_i > 0 \text{ için} \quad (16)$$

Eşitlikte i firmasının ürettiği çıktının fiyatını, m_i firmasının tekelci derecesini/fiyat belirleme gücünü temsil eden kâr fiyatlamasını, w nominal ücret oranını ifade etmektedir. Ayrıca, a_i emek-çıktı oranını, p_m hammaddelerin birim fiyatını, nihaî çıktı birimi başına düşen hammadde miktarını ise μ_i temsil etmektedir. Analizin basitleştirilmesi amacıyla Kalecki her bir j sanayinin dikey entegrasyonda olduğunu ve sabit sermaye, emek ve hammadde girdileri kullanıldığını belirtmektedir. Buna göre j sanayideki ortalama fiyat şöyledir,

$$p_j = (1 + m_j) (w a_j + p_m \mu_j), m_j > 0 \text{ için} \quad (17)$$

Eşitliğe göre sanayide üretilen çıktının ortalama fiyatının ortalama birim hammadde maliyetleri, ortalama birim emek maliyetleri ve ortalama kâr fiyatlaması tarafından belirlenmektedir. Kalecki (1954, 1971) çalışmalarında ortaya koyduğu fiyat teorisini gelir dağılımı ile ilişkilendirmek için oluşturduğu model ise şöyledir,

$$z_j = \left(\frac{p_m \mu_j}{w a_j} \right) \quad (18)$$

Kalecki çalışmasında kullandığı modelin ekonominin genelinde gelir dağılımını ifade etmesi için yaptığı gerekli düzenlemelere göre oluşan modeli ise şöyledir,

$$(1 - h) = \frac{W}{\pi + W} = \frac{1}{(1 + z)m + 1} \quad (19)$$

Bu eşitliğe göre, firmaların fiyatlama sürecindeki kâr fiyatlaması, birim hammadde maliyetleri, birim emek maliyetleri ve ekonominin sektör bileşimi gelir dağılımını etkilemektedir. Kalecki (1954)'ye göre tekelci derecesi, hammadde fiyatlarının birim ücret maliyetine oranı, sanayi bileşimi gibi unsurlar ücretlerin payını belirleyen temel faktörlerdir. Kalecki çalışmasında ağırlıklı olarak tekelci derecesi ve kâr fiyatlaması odaklı modeller üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu noktada bu modellerin temel belirleyicilerini çalışmasında şöyle özetlemektedir,

- Sektörün yoğunlaşma derecesi kâr fiyatlamasıyla pozitif ilişkidir
- Ürün farklılaştırması, pazarlama ve diğer bazı rekabet unsurlarıyla ilişkisi olan fiyat rekabetleriyle ve tekelci derecesi ile kâr fiyatlaması arasında negatif ilişkilidir.
- Genel giderler tekelci derecesini ve bu nedenle de kâr fiyatlamasını etkileyebilir
- Sendikaların gücü tekelci derecesi ve kâr fiyatlaması üzerinde ters bir etkiye sahip olabilir.

Bu etkenler fonksiyonel gelir dağılımının kısa ve uzun dönem değişimleri üzerinde etkilidir. Kalecki (1954, 1971)'nin çalışmalarında üretim ve dağılım ilişkisine yönelik tespitleri özü itibarıyla bu şekilde ifade edilebilmektedir. Kalecki'nin analizlerine yönelik son vurgular milli gelirin belirlenmesinde gelir dağılımının rolünün önemine yöneliktir. Buna göre, yatırım düzeyleri milli gelir içerisindeki kâr miktarını belirlemektedir. Ancak Kalecki'nin kâr fiyatlama modeli ile dağılım konusuna bakışı önemli bir farklılık içermektedir. Tekelci derecesi ve kâr fiyatlaması fonksiyonel gelir dağılımını ve dolayısıyla kâr payını belirlerken, firmaların ve girişimci hane halklarının harcama eğilimleri ücret, kâr ve milli gelir seviyesini belirlemektedir. Burada önemli bir not; Kalecki de işgücünün tasarruf eğiliminin sıfır olduğunu varsaymaktadır. Bu kısımda da özet olarak Kalecki'nin fonksiyonel gelir dağılımına yönelik çıkarımları milli gelir denklemi üzerinden tartışılmaktadır. Kalecki'nin çalışmasında yer verdiği milli gelir eşitliği şöyle tanımlanmıştır,

$$pY = w + \pi = p_c C_w + p_c C_\pi + p_k I \quad (20)$$

Bu eşitlik kapalı bir ekonomi formunu temsil etmektedir. Bu ekonomide üretim yapısı üç parçadan oluşmaktadır; 1) yatırım malı üretimi, 2) girişimcinin tüketileceği tüketim malı üretimi, 3) işgücünün tüketileceği tüketim malı üretimi. Bu parçalar birbirleriyle dikey entegrasyona sahiptir. Bu da üretimin her parçasında hammadde gerekliliğini ortaya çıkarır. Kalecki (1954, 1971)'ye göre, gayri safi milli gelirden girişimciler kâr geliri ve işgücü ise ücret geliri şeklinde pay almaktadır. Girişimcinin kâr gelirinde aşınma payları, kâr payları, faiz, rant geliri gibi unsurlar bulunur. Eşitlikte toplam gayri safi milli geliri, ücretleri, kâr düzeyini, sağ taraf ise ücret ve kârdan tüketim harcamalarını ve gayri safi yatırım harcamasını ifade etmektedir. Ayrıca, tüketim malının fiyatını, ise yatırım malının fiyatını gösterir. Son olarak toplam üretimin ağırlıklı ortalama fiyatıdır. Kâr fiyatlaması modeli olduğu için ve ekonomi tam kapasitenin altında faaliyet gösterdiği için fiyat düzeyleri sabittir. Kalecki burada modeli geliştirmek için eşitliğin her iki tarafından ücretleri çıkararak şu eşitliği elde etmektedir,

$$\pi = p_c C_\pi + p_K I - S_w \quad (21)$$

Eşitlik kâr eşitliğine dönüşmektedir. Buna göre kârdan tüketim harcaması ve yatırım harcamasının toplamından ücretlerden tasarruf çıkarıldığında kâr elde edilmektedir⁶. İşgücünün gelirinin tamamını tükettiği varsayımı altında ücret modeli şöyledir,

$$W = p_c C_w \quad (22)$$

Kalecki (1954, 1971)'ye göre kâr denklemi yalnızca kârdan tüketim harcaması ve sermaye stokuna yapılan yatırımlardan oluşmaktadır,

$$\pi = p_c C_\pi + p_K I \quad (23)$$

5.3. Bhaduri ve Marglin Modeli

Bhaduri ve Marglin (1990) modeli, Kalecki yaklaşımını temel alan ve Post-Keynesyen teoriye kavramsal boyutta olmak üzere önemli katkılar sunan bir modeldir. Bhaduri ve Marglin çalışmasında ücretler ve işsizlik arasındaki ilişkiye odaklanarak yeni bir makroekonomik çerçeve sunmaktadır. Kalecki yaklaşımını temel almasından dolayı Keynesyen etkin talep prensibini de kullanarak, Hicks (1937)'in ünlü IS-eğrisini yeniden modellemektedir. Bu modelleme ise reel ücret oranındaki dışsal değişimlerin tasarruf-yatırım dengesi üzerindeki etkilerine bağlı olarak toplam talebin yönünü belirlemeyi amaçlamaktadır.

Bhaduri-Marglin modeli kapalı ekonomi ve açık ekonomi formlarında ayrı ayrı reel ücretlerdeki değişimlerin etkilerini analiz etmektedir. Kapalı ekonomi modelinde tüketim ve yatırım üzerine yapılan harcamalar ile toplam talep fonksiyonu ele alınmaktadır. Toplam talep ise tüketim ve yatırıma yapılan özel kesim harcamalarından oluşmaktadır. Bhaduri ve Marglin'e göre toplam talep ve toplam çıktıyı artırmak için özel tüketimi artırmak veya özel kesim yatırımlarını artırmak şeklinde iki yol bulunmaktadır. Ayrıca çalışmada ilk olarak kapalı ekonomi için IS eğrisinin yeniden modellenerek çıktının artmasını sağlayacak iki yöntem ortaya koyulmaktadır. İlk önemli yöntem reel ücretlerdeki dışsal değişimlerdir. Bhaduri-Marglin modeli, toplumsal üretimin işgücü ve girişimci arasındaki paylaşımı ve bunların tasarruf davranışlarının değişimine yönelik varsayımla başlamaktadır. Buna göre, girişimciler kârdan sabit bir miktarda ($0 < s < 1$) tasarruf ederken, işgücü ücret gelirinin tamamını tüketmektedir. Ekonomide üretilen tüm refah payı kârın getirisi olarak girişimci kesime yönelmektedir. Bu varsayımlara bağlı olarak ekonomide üretilen gelirin kârdan ücretlere yeniden tahsis edilmesi durumunda ücret artışları yoluyla tüketimin artıp tasarrufların azalması durumu ortaya çıkmaktadır (Bhaduri ve Marglin, 1990: 377). Bu konuda ortaya çıkan tasarruf fonksiyonu ise şöyledir,

$$S = s\Pi = s\left(\frac{\Pi}{Y}\right)\left(\frac{Y}{Y^*}\right)Y^* \quad (24)$$

Tasarruf modelinde Π kâr miktarını, Y gelir(çıkıtı) düzeyini ve Y^* ise tam kapasite potansiyel geliri (çıkıtı) göstermektedir. Y^* her kısa dönem için sabit olarak kabul edilebileceği için, tasarruflar tam kapasite çıktıya oran

⁶ Toplam gayri safi milli gelir eşitliğinin her iki tarafından ücretler çıkarıldığında $S_w = W - p_c C_w$ eşitliği elde edilmektedir. Elde edilmiş biçimi ise;
 $W + \Pi = p_c C_w + p_c C_\pi + p_K I$
 $W + \Pi - W = p_c C_w + p_c C_\pi + p_K I - W$
 $\Pi = p_c C_\pi + p_K I - (W + p_c C_w)$, $W - p_c C_w = S_w$ için
 $\Pi = p_c C_\pi + p_K I - S_w$ şeklindedir.

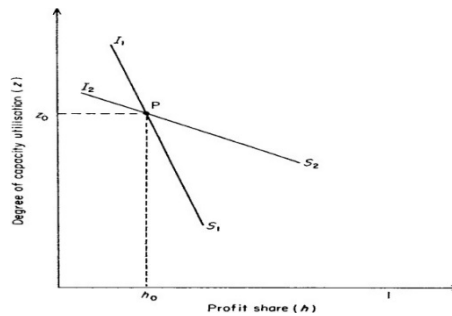
olarak normalize edilmektedir. $Y^*=1$ olduğunda $l=1$ olmaktadır. $H=$ kâr payı, $1>h>0$ ve $z=$ kapasite kullanım oranı, $1>z>0$ dir. Kapalı ekonomi modelinde temsili bir firma varsayılmakta ve bu temsili firmanın çıktının birimi başına sabit miktarda emeği doğrudan ve dolaylı olarak kullanarak dikey entegrasyonu olduğu ifade edilmektedir.

Bhaduri ve Marglin (1990) reel ücret oranındaki herhangi bir artışın kâr marjını ve kâr payını baskıladığını, bunun da tasarrufları azalttığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, düşük kâr payının yatırımlar üzerindeki etkisine bağlı olarak toplam talep değişebilmektedir. Düşük kâr payının yatırımları azaltmasından dolayı reel ücret oranında meydana gelebilecek bir dışsal değişme ile toplam talep üzerinde asimetrik etkiler ortaya çıkabilmektedir. Sonuç olarak reel ücretlerin yüksekliği yatırımların kâr payına bağlılığı dikkate alındığında tüketimi artırırken yatırımlar üzerinde negatif etki bırakmaktadır. Bhaduri ve Marglin (1990) yatırımı kâr payının bir fonksiyonu olarak şöyle formüle etmiştir, $l=l(h)$, $Y^*=1$. Yatırım-tasarruf eşitliğinden hareketle, $shz=l(h)$ olurken, IS eğrisinin eğimi ise, $dz/dh = (lh - sz)/sh$, $lh=(dl/dh)>0$ biçimindedir. Eşitliğin sağ tarafının paydası pozitif olduğu için IS eğrisinin eğimi, parantez içindeki fark işlemine bağlı olarak, pozitif veya negatif olabilmektedir. Bu durumda tasarruflarla yatırımlar arasındaki tepkisel şiddete yönelik tespit de yapılabilmektedir.

Bhaduri-Marglin modeline ilişkin yukarıda vurgulanan son eşitlik ekonominin talep yapısı hakkında çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamaktadır. Bu çıkarımlar aynı zamanda IS eğrisinin eğiminin özelliklerine yönelik ipuçları da sunmaktadır. Modelin bu kısmında elde edilen çıkarımlar Post-Keynesyen teoriye kavramsal bir katkıyı da içermektedir. Buna göre, yatırımlar kâr payındaki değişmelere görece zayıf tepki verdiğinde ($lh<sz$), reel ücretin düşük kâr payının yüksek olmasına bağlı olarak tüketim talebindeki düşüş yatırım talebindeki artışla yeterli miktarda telafi edilememektedir. Modele göre toplam talep ($C+I$), kâr payı (h) ve kapasite kullanım derecesi (z) arasında ters yönde ilişki ortaya çıktığında, reel ücret oranının düşüklüğüne bağlı olarak düşmektedir.

Bhaduri ve Marglin (1990) çalışmasında “eksik-tüketimci” görüşe de atıfta bulunmaktadır. Bhaduri ve Marglin “eksik-tüketimci” görüşün de savunduğu üzere reel ücretlerin düşük olması ile azalan toplam talep sonucu ekonomik etkinlik düzeyinin düşeceğini ifade etmektedir. Bu görüş ise kavramsal bir yeniliği ortaya çıkarır; ücret çekişli talep yapısı. Reel ücret düzeyinin düşük olmasına bağlı olarak toplam talep azalması ve ekonomik etkinlik düzeyinin düşmesi durumunda ekonomide ücret çekişli talep yapısı durumu söz konusudur. Bu durumun tersi de olasıdır. Yani, yatırımlar kâr payındaki değişmelere görece güçlü tepki verdiğinde ($lh>sz$), düşük reel ücret oranına bağlı olarak tüketimdeki düşüş yatırımlardaki bir artış ile telafi edilebilmektedir. Buna göre ekonominin yapısının kâr çekişli talep yapısına uygun olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bhaduri ve Marglin (1990) çalışmasında ücret düzeyi, kâr oranı ve IS eğrisi enstrümanlarını kullanarak gelir dağılımı analizi yaparken, modelinin çıktısı olarak iki farklı rejim ortaya çıkmaktadır; 1) stagnasyonist rejim, 2) ekshilasyonist rejim. Şekil-2’de Stagnasyonist rejim görülmektedir. Grafik, P noktasındaki esnekliğin l_1S_1 deki birim esneklikten mutlak değer olarak büyük olup olmamasına bağlı olarak ortaya çıkan emek ve sermaye arasındaki paylaşımı yansıtmaktadır.

Şekil-2: Stagnasyonist rejim

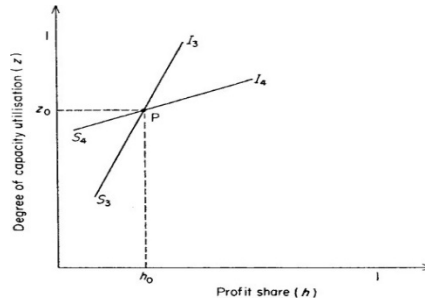
Kaynak: Bhaduri ve Marglin (1990)

Tasarruf ve yatırım arasındaki ilişkiye yönelik standart varsayıma göre marjinal tasarruflar kapasite kullanımındaki değişmeye yatırımlardan daha duyarlıdır. Bu durum Keynesyen gelir uyumlanma sürecini istikrarlı yapmak için yukarıdaki modelde eşitliğin sağ tarafındaki payda için şu kısıtın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

$$sh-lz>0$$

Bhaduri ve Marglin (1990)'e göre bu eşitsizlik, tasarrufların kapasite kullanımındaki değişmelere yatırımlara göre daha fazla tepki verdiğini ifade etmektedir. IS eğrisinin eğimi ile ilgili daha önceki eşitliklerdeki pay değişmeden kaldığı için, önceki iktisadi yorumlamalar bu eşitlik ile sağlanmış olmaktadır. Buna göre, yatırımların kârlılığa görece zayıf tepki vermesi ile ($lh < sz$), tüketim etkin talepte baskın rol oynaması gerekmektedir. Ücret çekişli büyüme durumunda, düşük kâr payı yüksek reel ücret kapasite kullanımında olduğu gibi yüksek toplam talebe de neden olmaktadır. Yukarıdaki figür bunu göstermektedir. Ancak bu durumun aksi de mümkündür.

Kapitalist sınıfın aktif olduğu ve özel kesim yatırımlarının yüksek kâr marjı/payına güçlü bir şekilde tepki vermesi durumunda stagnasyonist rejimin tersi oluşmaktadır. Bunun anlamı, lh katsayısının sz karşısında yeterince büyük olmasıdır. $lh > sz$ olduğunda, yukarıdaki eşitlikten hareketle IS eğrisi pozitif eğimli olacaktır. Bu durumda, kâr ve yatırım toplam talebin artışında baskın rol oynar. Burada düşük reel ücrete bağlı olarak tüketimdeki herhangi bir azalmanın özel kesim yatırımların çok güçlü tepkisi ile telafi edilebildiği göz önünde bulundurulmaktadır. Stagnasyonist rejime karşı oluşan bu yeni durum ise Şekil-3'te gösterilen ekshilarasyonist rejim olarak ifade edilmektedir.

Şekil-3: Ekshilarasyonist rejim

Kaynak: Bhaduri ve Marglin (1990)

İki rejim arasındaki fark, ekonomik büyümenin iki sınıfa oldukça farklı faydalar sağlayacağı ihtimaline önemli bir bakış açısı getirmektedir. Buna göre, stagnasyonist rejimde negatif eğimli IS eğrisi boyunca, yüksek reel ücret oranı yüksek kapasite kullanımı ve yüksek istihdam yaratmaktadır. Bunun anlamı hem yüksek reel ücret oranı hem de yüksek reel ücret ödemeleri koşullarında çalışan sınıfın belirli kazançlar elde etmesidir.

Stagnasyonist rejim ekshilarasyonist rejimin tam tersidir. Ekshilarasyonist rejimin pozitif eğimli IS eğrisi boyunca kapitalistlerin yüksek kapasite kullanımında yüksek toplam kâr kadar yüksek kâr marjı/payı kazancı belirlidir. Eksik-tüketimci argümanın aksine, arz yanlı mantığa benzer olarak, yüksek düzeyde kapasite kullanımı ve istihdam yalnızca düşük reel ücret oranında mümkün olabilmektedir. Fakat düşük reel ücret oranına rağmen, çalışan sınıf yüksek kapasite kullanımı ve istihdam yoluyla bir bütün olarak yüksek reel ücret ödemesi kazanacaktır.

6. SONUÇ

Bu çalışma ekonomik büyüme ve fonksiyonel gelir dağılımı ilişkisinin kökleri Klasik döneme uzanan geniş bir perspektiften teorik düzlemde analizini sunmaktadır. Çalışmada ulaşılan en önemli sonuç, ekonomiye talep tarafından bakıldığında gelir dağılımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin daha belirgin olduğu ve teorik çalışmalarda önemli bir yer teşkil ettiği ancak arz yönünden bakıldığında gelir dağılımının ekonomik büyüme ile teorik düzlemdeki ilişkisinde görece ikinci plânda kaldığıdır. Ekonomik büyüme ve fonksiyonel gelir dağılımı arasındaki ilişkinin teorik gelişim sürecinin ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç ise Post-Keynesyen teorisinin yöntemsel olarak farklılaşmasına rağmen işgücünün üretimden aldığı payın ekonomik etkinlik düzeyinin artırılabilmesi için kritik önemde olduğunu ortaya koymasidir.

Teorik tartışmalara bakıldığında Post-Keynesyen teori bölüşüm ve büyüme ilişkisini analizinin merkezine koyarken önemli ölçüde Keynesyen varsayımlardan etkilenmektedir. Buna karşın Neo-Klasik yaklaşım gelirin fonksiyonel dağılımının ekonomik büyüme ile ilişkisine yönelik tartışmalarında, 'marjinalizm' kavramından beslenmiş ve ilişkiyi yalnızca üretim faktörlerinin üretime katkıları oranında pay almaları kapsamında sınırlandırmıştır. Gelir dağılımı ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik teorik literatürde son dönemdeki

tartışmaların odağına bakıldığında özellikle Post-Keynesyen yaklaşımın Keynesyen 'efektif talep' kavramını kullanarak, gelir dağılımının rolünü öne çıkardığı görülmektedir. Bu noktada, Post-Keynesyenlerin kendi aralarında yöntemsel olarak ikiye ayrıldığı ortaya konulmuştur.

Çalışma fonksiyonel gelir dağılımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin teorik literatürünü iktisat biliminin gelişim süreçleri açısından analiz ederek ilgili literatüre önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Teorik literatürün geçmişten günümüzde gelişerek geldiği noktada bu çalışma göstermektedir ki, özellikle son yıllarda gelir dağılımının ekonomilerin büyüme serüvenlerinde tartışılması, önemsenmesi ve ekonomik sistemlerin kurgulanmasında temel yapıya dahil edilmesi gereken bir konu olmayı sürdürmektedir. Bu nedenle bu çalışma aynı zamanda ilgili literatürde gelecek dönemlerde çalışılması muhtemel uygulamalı araştırmalar için de önemli bir altyapı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2009). *Sermaye, Bölüşüm, Büyüme*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Asimakopulos, A. (1988). *Theories of Income Distribution*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 1st Edition.
- Bhaduri, A. ve Marglin, S. (1990). Unemployment and the real wage: the economic basis for contesting political ideologies. *Cambridge Journal of Economics*, 14(4), 375-393.
- Boratav, K. ve Yeldan, E. (2001). Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic (in)-Stability, and Patterns of Distribution. In Taylor, L. (Eds.), *External Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe, and Brazil* (pp.417-455). New York: Oxford University Press.
- Bowles, S. ve Boyer, R. (1995). Wages, Aggregate Demand, and Employment in an Open Economy. In Epstein, G. S. & Gintis, H. (Eds.), *Macroeconomic Policy after the Conservative Era: Studies in Investment, Saving and Finance* (pp.143-171). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cobb, C. ve Douglas, P. (1928). A Theory of Production. *The American Economic Review*, 18(1), 139-165.
- Desai, M. (2009). *Marksist İktisat Teorisi* (Çev. Satlıgan, N.). Ankara: Efil yayınevi. (Özgün çalışma, 1974).
- Domar, E. (1946). Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment. *Econometrica*, 14(2), 137-147.
- Edgeworth, F. (1925). *Papers Relating to Political Economy*. London: Macmillan and co.
- Engel, R. F. & Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Felderer, B & Homburg, S. (2017). *Makro İktisat ve Yeni Makro İktisat* (Çev. Aydoğuş, O.). Ankara: Efil Yayınevi, 2. Basım. (Özgün Çalışma, 2005).
- Feldstein, M. & Horioka, C. (1980). Domestic Saving and International Capital Flows. *The Economic Journal*, 90(358), 314-329.
- Gordon, D. M. (1995a). Putting the horse (back) before the cart: disentangling the macro relationship between investment and saving. In Epstein, G. S. & Gintis, H. (Eds.), *Macroeconomic Policy after the Conservative Era: Studies in Investment, Saving and Finance* (pp. 57-108). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gordon, D. M. (1995b). Growth, distribution and the rules of the game: social structuralist macro foundations for a democratic economic policy. In Epstein, G. S. & Gintis, H. (Eds.), *Macroeconomic Policy after the Conservative Era: Studies in Investment, Saving and Finance* (pp. 335-383). Cambridge: Cambridge University Press.
- Granger, C. W. J. (1988). Some recent development in a concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39(1-2), 199-211. doi: 10.1016/0304-4076(88)90045-0.
- Granger, C. W. J. & Newbold, P. (1974). Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*, 2, 111-120.
- Gujarati, D. (2004). *Basic Econometrics*. New York: The McGraw-Hill Company, 4th Edition.
- Harcourt, G. C. (2006). *The Structure of Post-Keynesian Economics*. New York: Cambridge University Press, 1st Edition.
- Harrod, R. (1939). An Essay in Dynamic Theory. *The Economic Journal*, 49(193), 14-33.
- Harris, R. & Sollis, R. (2003). *Applied Time Series Modeling and Forecasting*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd., 1st Edition.

- Hartwig, J. (2014). Testin the Bhaduri-Marglin model with OECD panel data. *International Review of Applied Economics*, 28(4), 419-435. doi: 10.1080/02692171.2014.896881.
- Haug, A. A. (2002). Temporal Aggregation and the Power of Cointegration Tests: a Monte Carlo Study. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 64(4), 399-412.
- Hein, E. (2014). *Distribution and Growth After Keynes: A Post-Keynesian Guide*. Northampton: Edward Elgar.
- Hein, E. & Vogel, L. (2008). Distribution and growth reconsidered: empirical results for ix OECD countries. *Cambridge Journal of Economics*, 32, 479-511. doi: 10.1093/cje/bem047
- Hein, E. & Vogel, L. (2009). Distribution and Growth in France and Germany: Single Equation Estimations and Model Simulations Based on the Bhaduri/Marglin Model. *Review of Political Economy*, 21(2), 245-272. doi: 10.1080/09538250902834053
- Hein, E. & Tarassow, A. (2010). Distribution, aggregate demand and productivity growth: theory and empirical results for six OECD countries based on a pos-Kaleckian model. *Cambridge Journal of Economics*, 34, 727-754. doi: 10.1093/cje/bep066
- Hein, E. & Truger, A. (2007). *Money, Distribution and Economic Policy*. Northampton: Edward Elgar, 1st Edition.
- Hein, E., Heise, A. & Truger, A. (2006). *Wages, Employment, Distribution and Growth*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hicks, J. R. (1937). Mr. Keynes and the "Classics"; A Suggested Interpretation. *Econometrica*, 5(2), 147-159.
- Jetin, B. & Kurt, O. E. (2016). Functional income distribution and growth in Thailand: A post Keynesian econometric analysis. *Journal of Post Keynesian Economics*, 39(3), 334-360. doi: 10.1080/01603477.2016.1202774.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration – with Applications to the Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210. doi: 10.1111/j.1468-0084.1990.mp52002003.x
- Jones, C. (2001). *Introduction to Economic Growth*. New York: W. W. Norton & Co., 2nd Edition.
- Jones, C. & Vollrath, D. (2013). *Introduction to Economic Growth*. New York: W. W. Norton & Co., 3th Edition.
- Kaldor, N. (1955-56). Alternative Theories of Distribution. *The Review of Economic Studies*, 23(2), 83-100.
- Kalecki, M. (1938). The Determinants of Distribution of the National Income. *Econometrica*, 6(2), 97-112.
- Kalecki, M. (1954). *Theory of Economic Dynamics*. New York: Routledge, 1st Edition.
- Kalecki, M. (1971). *Selected Essays on the Dynamics of The Capitalist Economy*. New York: Cambridge University Press, 1st Edition.
- Kazgan, G. (1974). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Keynes, J. M. (1930). *A Treatise on Money*. New York: Cambridge University Press, 1st Edition.
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. New York: Palgrave Macmillan, 1st Edition.
- King, J. E. (Ed.) (1996). *An Alternative Macroeconomic Theory: The Kaleckian Model and Post-Keynesian Economics*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1st Edition.
- Kregel, J. A. (1971). *Rate of Profit, Distribution and Growth: Two Views*. New York: Palgrave Macmillan, 1st Edition.
- Kurt, O. E. (2017). Functional Income Distribution and Growth in South Korea: A Post-Keynesian Econometric Analysis. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 39(2), 553-576. doi: 10.14780/muiibd.384208.
- Lavoie, M. (2006). *Introduction to Post-Keynesian Economics*. New York: Palgrave Macmillan, 1st Edition.
- Lavoie, M. (2014). *Post-Keynesian Economics: New Foundations*. Northampton: Edward Elgar, 1st Edition.
- Luxemburg, R. (1913). *The Accumulation of Capital*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd, 1st Edition.
- Malthus, T. R. (1820). *Principles of Political Economy*. London: William Pickering, 1st Edition.
- Marglin, S. A. (1984). Growth, Distribution and Inflation: a centennial synthesis. *Cambridge Journal of Economics*, 8(2), 115-144.
- Marshall, A. (1920). *Principles of Economics*. New York: Palgrave Macmillan, 8th Edition.

- Marx, K. (1867). *Kapital Cilt-1: Ekonomi Politîğin Eleştirisi*. New York: L. W. Schmidt, 1st Edition.
- Marx, K. (1885). *Kapital Cilt-2: Sermayenin Dolaşım Süreci*. Moskova: Progress Publishers, 1st Edition.
- Mill, J. S. (1848). *Principles of Political Economy*. Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge & Kegan Paul.
- Molera-Simarro, R. (2015). Functional Distribution of Income, Aggregate Demand, and Economic Growth in the Chinese Economy, 1978-2007. *International Review of Applied Economics*, 29(4), 435-454. doi: 10.1080/02692171.2015.1016404.
- Mosley, P. & Suleiman, A. (2007). Aid, Agriculture and Poverty in Developing Countries. *Review of Development Economics*, 11(1), 139-158. doi: 10.1111/j.1467- 9361.2006.00354.x.
- Naastepad, C. W. M. & Storm, S. (2006). OECD demand regimes (1960-2000). *Journal of Post Keynesian Economics*, 29(2), 213-248. doi: 10.2753/PKE0160- 3477290203.
- Narayan, P. K. (2005). The Saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990. doi: 10.1080/00036840500278103.
- Nishi, H. (2012). Structural VAR analysis of debt, capital accumulation, and income distribution in the Japanese economy: a Post Keynesian Perspective, *Journal of Post Keynesian Economics*, 34(4), 685-712. doi: 10.2753/PKE0160-3477340405.
- Obst, T., Onaran, Ö. & Nikolaidi, M. (2017). The effects of income distribution and fiscal policy on growth. Investment and budget balance: the case of Europe. *Greenwich Political Economy Research Center (GPERC)*, 43.
- Onaran, Ö. & Galanis, G. (2012). Is aggregate demand wage-led or profit-led?. *Conditions of Work and Employment Series*, 40.
- Onaran, Ö. & Galanis, G. (2014). Income distribution and growth: a global model. *Environment and Planning A*, 46, 2489-2513. doi: 10.1068/a46265.
- Onaran, Ö. & Obst, T. (2016). Wage-led growth in the EU15 member-states: the effects of income distribution on growth, investment, trade balance and inflation. *Cambridge Journal of Economics*, 1-35. doi: 10.1093/cje/bew009.
- Onaran, Ö. & Stockhammer, E. (2001, Şubat). *The Effect of Distribution on Accumulation, Capacity Utilization and Employment: Testing the Wage-Led Hypothesis for Turkey*. Sözel Bildiri, 27th Annual Conference of Eastern Economic Association, Cairo.
- Onaran, Ö. & Stockhammer, E. (2005). Two Different Export-Oriented Growth Strategies: Accumulation and Distribution in Turkey and South Korea. *Emerging Markets Finance & Trade*, 41(1), 65-89.
- Onaran, Ö., Stockhammer, E. & Grafl, L. (2011). Financialisation, income distribution and aggregate demand in the USA. *Cambridge Journal of Economics*, 35, 637-661. doi: 10.1093/cje/beq045.
- Pasinetti, L. (1962). Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth. *The Review of Economic Studies*, 29(4), 267-279.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bound Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326. doi: 10.1002/jae.616.
- Pesaran, M. H. & Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Pigou, A. (1920). *The Economics of Welfare*. London: Macmillan and co., 4th Edition.
- Ramanathan, R. (1982). *Introduction to the Theory of Economic Growth*. New York: Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 1st Edition.
- Ricardo, D. (1817). *On The Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray, 1st Edition.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Robinson, J. (1967). Growth and The Theory of Distribution. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 38(1), 3-7. doi: 10.1111%2Fj.1467-8292.1967.tb00172.x.

- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, London: W. Strahan and T. Cadell.
- Solow, R. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Stockhammer, E. & Ederer, S. (2008). Demand effects of the falling wage share in Austria. *Empirica*, 35, 481-502. doi: 10.1007/s10663-008-9069-0
- Stockhammer, E., Hein, E. & Grafl, L. (2011). Globalization and the effects of changes in functional income distribution on aggregate demand in Germany. *International Review of Applied Economics*, 25(1), 1-23. doi: 10.1080/02692170903426096
- Stockhammer, E., Onaran, Ö. & Ederer, S. (2009). Functional income distribution and aggregate demand in the Euro area. *Cambridge Journal of Economics*, 33, 139-159. doi: 10.1093/cje/ben026
- Stockhammer, E. & Onaran, Ö. (2001, Ekim). *A Post-Keynesian Model for Analyzing the Relationship Between Distribution and Growth*. Sözel Bildiri, Old and New Growth Theories: An Assessment Conference, Pisa.
- Stockhammer, E. & Onaran, Ö. (2004). Accumulation, distribution and employment: a structural VAR approach to a Kaleckian macro model. *Structural Change and Economic Dynamics*, 15, 421-447. doi: 10.1016/j.strueco.2003.07.002.
- Stockhammer, E., Rabinovich, J. & Reddy, N. (2017). Distribution, wealth and demand regimes in historical perspective. USA, UK, France and Germany, 1855-2010. *Kingston University Economics Discussion Papers*, 5.
- Stockhammer, E. & Stehrer, R. (2011). Goodwin or Kalecki in Demand? Functional Income Distribution and Aggregate Demand in the Short Run. *Review of Radical Political Economics*, 43(4), 506-522. doi: 10.1177/0486613411402642
- Storm, S. & Naastepad, C. W. M. (2005). Strategic Factors in Economic Development: East Asian Industrialization 1950-2003. *Development and Change*, 36(6), 1059-1094.
- Tursoy, T. & Faisal, F. (2018). The impact of gold and crude oil prices on stock market in Turkey: Empirical evidence from ARDL bounds test and combined cointegration. *Resources Policy*, 55, 49-54. doi: 10.1016/j.resourpol.2017.10.014.
- Vujcic, B., Deskar-Skrbic, M., Ratkovski, Z. & Zrnc, Z. (2014). Functional distribution of income and economic activity in Croatia: Post-Keynesian approach. *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci*, 32(1), 53-73.
- Yeldan, E. (2011). *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*. Ankara: Efil Yayınevi, 2. Baskı.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.04.2023 ✓Accepted/Kabul:21.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1275054

Research Article/Araştırma Makalesi

Coşkun, A. ve Aypek, N. (2023). "COVID-19 Öncesi ve Döneminde Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 21-39.

COVID-19 ÖNCESİ VE DÖNEMİNDE SEÇİLMİŞ MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Aykan COŞKUN*, Nevzat AYPEK**

Öz

Makroekonomik unsurlardaki değişim ülke ekonomilerini, firmaları ve yatırımcıları etkilediğinden söz konusu değişimin yönünün tahmin edilmesi ilgili tarafların alacağı kararlar açısından önem arz etmektedir. Çalışmada, COVID-19 öncesi ve döneminde seçilmiş makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki incelenmek istenmiştir. Bu amaç çerçevesinde 6 Şubat 2018-3 Mart 2022 tarihleri arasında günlük verilerine ulaşılabilen altın (ONS) fiyatları, BIST100 Endeksi, CDS primleri, döviz kurları ve faiz oranları arasındaki ilişki Vektör Otoregresyon Model (VAR)/Granger nedensellik analiziyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında COVID-19 öncesi; BIST100 Endeksinden faiz oranlarına doğru, döviz kurlarından BIST100 Endeksi ve CDS primlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. COVID-19 döneminde ise döviz kurları ile BIST100 Endeksi ve CDS primleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, faiz oranlarından BIST100 Endeksi ve CDS primlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: BIST100 Endeksi, CDS primleri, Döviz kurları, Faiz oranları.

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SELECTED MACROECONOMIC VARIABLES BEFORE AND DURING COVID-19

Abstract

Since the changes in macroeconomic factors affect the country's economies, companies and investors, estimating the direction of the said change is important for the decisions to be taken by the relevant parties. In the study, it was aimed to examine the relationship between selected macroeconomic variables before and during COVID-19. For this purpose, the relationship between gold (ONS) prices, BIST100 Index, CDS premiums, exchange rates and interest rates, whose daily data can be accessed between 6 February 2018 and 3 March 2022, was examined by Vector Autoregression Model (VAR)/Granger causality analysis. In the light of the findings, before COVID-19; A one-way causality relationship has been determined from BIST100 Index to interest rates, from exchange rates to BIST100 Index and CDS premiums. In the COVID-19 period, a bidirectional causality relationship was found between exchange rates and BIST100 Index and CDS premiums, and a unidirectional causality relationship from interest rates to BIST100 index and CDS premiums.

Keywords: BIST100 Index, CDS premiums, Exchange rates, Interest rates

*Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Muhasebe ve Finansman Alan Uzmanı, ANKARA.
e-posta: aykancoskun3379@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9912-6871>)

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ANKARA.
e-posta: nevzat.aypek@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0780-9975>)

1. GİRİŞ

Finansal piyasalar; çeşitli birikimlerin değerlendirilebildiği, ihtiyaç duyan firmaların kaynak bulabildiği, ülke ekonomisine önemli katkılar sağlayan piyasalardır (Şengönül vd., 2018: 64). Finansal piyasaların vadesine göre sınıflandırılma şekillerinden biri olan sermaye piyasaları, kısa veya uzun vadeli fon arz edenlerle talep edenlerin karşılaştığı piyasalardır (Anbar ve Karabıyık 2018: 4). Borsalar, faiz oranları, döviz kurları gibi makroekonomik değişkenler ekonominin önemli ve ayrılmaz parçalarıdır. Borsalarda; pay piyasası, borçlanma piyasası, vadeli işlemler ve opsiyon piyasası, kıymetli madenler ve taşlar piyasası ile ilgili işlemler yapılmaktadır. Borsalar, çok sayıda finansal enstrümanın işlem görmesiyle piyasaya finansal derinlik sağlamakta, sermayenin tabana yayılma işlevini üstlenmektedir. Döviz kurları, milli paranın yabancı para karşısındaki değeri olarak ifade edilmektedir (Sağlam Bezgin ve Karaçayır, 2021:3). Üretim girdilerinde yurt dışına bağımlı olan ülkelerde döviz kurları arttığında maliyetler de artmakta bu durum fiyatların yükselmesine ve enflasyona neden olabilmektedir (Konak ve Peçe, 2023:172). Faiz oranları, Merkez Bankaları tarafından döviz kurlarının değerini etkileyebilmek için politika değişkeni olarak kullanılabilir. Düşük faiz politikası uygulandığında döviz kurları yükselmekte bu da milli paranın değersizleşmesine ve fiyat istikrarsızlığına neden olabilmektedir (Çelik ve Künc, 2020:139). Yüksek faiz politikası uygulandığında ise döviz kurları düşebilmektedir. CDS primleri, ülkenin kredi riski hakkında bilgi vermektedir. Ülkenin CDS primleri yüksek ise yabancı sermayenin yatırım kararları olumsuz etkilenebilmektedir (Kılıç, 2017:71). Üretim hacmi sınırlı olan altın; piyasanın bazı oyuncular tarafından güvenli liman olarak kabul edilmektedir. Altın, ekonomik ve politik istikrarsızlıklardan etkilenebilmektedir (Gökdemir ve Ergün, 2007:461).

2019 yılı Aralık ayı sonunda Çin’de ortaya çıkan ve kısa sürede dünyaya yayılan yeni tip koronavirüs muhtemelen tüm makroekonomik değişkenleri etkileyebilecek bir potansiyele sahipti. 11 Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilmesi ülke ekonomilerini etkilemiştir (Kılıç, 2020: 66). Pandemi, bazı işletmelerin üretimlerini durdurmalarına, ithalat ve ihracatta kısıtlamalara neden olmuştur. Önlem ve kısıtlamalar nedeniyle çok sayıda kişi işini kaybetmiş ve birçok ülkede işsizlik oranları önemli seviyelere ulaşmıştır (Canbaz ve Baykut 2021: 274). Pandemide belirsizliğin artmasıyla bazı sektörlerde üretim azalırken, zorunlu olan gıda ve temizlik malzemelerine olan talepten dolayı bu ürünlerin üretimi artmıştır. Başta söz konusu ürünlerde olmak üzere bazı sektörlerde yaşanan fiyat artışları enflasyona neden olmuştur (Akıncı, vd., 2020: 2019). COVID-19 pandemisi Türkiye’de makroekonomik değişkenlerin volatilitelerini etkilemiş (Türkyılmaz, 2022:229), yabancı turist sayısı azalmış (Özçoban, 2020: 859) buna bağlı olarak döviz kurları yükselmiştir. COVID-19 döneminde; açıklanan yardım paketleri, mali politikalar vb. haberlere bağlı olarak hisse senetlerinde ve diğer finansal enstrümanlarda aşağı veya yukarı yönlü sert hareketler gözlemlenmiş, devre kesiciler kullanılmıştır (Yıldız ve Aydın 2022: 26). Bu dönemde, küresel gelişmelerden etkilenen Borsa İstanbul’daki yabancı yatırımcıların portföy yatırımları yerli yatırımcılara göre azalmıştır (Reis, 2021: 89).

COVID-19 öncesi ve döneminde makroekonomik değişkenleri inceleyen bilinen birkaç çalışma bulunmaktadır. İlhan ve Akdeniz (2020), Rahman vd. (2020), COVID-19’da çok kısa bir dönemi incelemiştir. İlhan ve Bayır (2021), Amaliawati vd. (2021), COVID-19 öncesi ve dönemini aylık verilerle incelemiştir. Türkyılmaz (2022), ise sadece COVID-19 dönemini incelemiştir. Bu çalışmada literatürden farklı olarak makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki COVID-19 öncesi ve dönemi için geniş bir süreçte, Mishra ve Mishra’nın (2022) belirttiği gibi daha iyi ampirik sonuçlar verebilen yüksek frekanslı günlük verilerle, daha fazla değişken/gözlem sayısı kullanılarak incelenmiştir.

Çalışmada günlük veriler incelendiğinden para arzı, enflasyon oranı ve istihdam gibi makroekonomik değişkenler kullanılamamıştır. Günlük verilerine ulaşamayan bazı makroekonomik değişkenlerin kullanılamaması çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde makroekonomik değişkenlerle ilgili literatür özetlenmiş, yöntem ve bulgulara değinilerek COVID-19 öncesi ve döneminde seçilmiş makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki VAR/Granger nedensellik analiziyle incelenmiş, sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Finans alanında değişkenler arasında çok yönlü ve komplike bir ilişki bulunduğundan yani her bir değişken diğer değişkendeki değişimin nedeni olabileceğinden bazı olayları tek denklemlilerle açıklamak yetersiz

kalabilmektedir (Sarıkovanlık vd., 2020: 105). Borsa endeksi döviz kurlarındaki değişimin nedeni olabileceği gibi döviz kurlarındaki değişiklikler de borsa endeksindeki değişimin nedeni olabilmektedir. Benzer şekilde faiz oranları, CDS primleri gibi diğer makroekonomik değişkenler için de çok yönlü bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle makroekonomik değişkenlerin arasındaki ilişki bazı çalışmalarda çok denklemlilerle ele alınmaktadır. Makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkileri açıklamak için nedensellik analizleri, ARDL testleri, VAR modeller gibi yöntemler kullanılmaktadır. Makroekonomik değişkenlerin her birinin gerek borsa endeksleriyle gerekse kendi aralarındaki ilişkiyi çok denklemlilerle inceleyen çalışmaların özetine aşağıda yer verilmiştir.

Coşkun vd. (2016), makroekonomik değişkenlerle borsa endeksi arasındaki ilişkiyi Ocak 2005 ile Eylül 2015 dönemi için Granger nedensellik analizleriyle incelemişlerdir. Çalışmada, BIST100 Endeksinden ihracat, ithalat ve sanayi üretim endeksine doğru, döviz kurlarından BIST100 Endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir. Mehrara vd. (2016), borsa endeksi ile mali ve parasal politikalar arasındaki ilişkiyi 1999 yılı ilk çeyreği ile 2013 yılının son çeyrek dönemi için VAR analiziyle incelemişlerdir. Çalışmada, döviz kurları ve GSYİH gibi makroekonomik değişkenlerin Tahran döviz fiyat endeksi üzerinde önemli etkileri olduğu, gelişen ekonomik faktörlerin sermaye piyasasında faydalı bir rolü olabileceği, vergi gelirleri ve devlet harcamaları gibi maliye politikası faktörlerinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisinin para politikası faktörlerinden daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Şengönül vd. (2018), bazı makroekonomik değişkenlerle finansal değişkenlerin piyasadaki yapısal şoklara tepkilerini Ocak 2005 ile Mayıs 2018 dönemi için SVAR analiziyle incelemişlerdir. Çalışmada, döviz kurlarının oluşturduğu yapısal şokların uzun dönemde piyasaya etkisinin yoğun olduğu, sanayi üretim endeksinin şoklardan daha az etkilendiği tespit edilmiştir. Okşak ve Sarıtaş (2020), seçilmiş makroekonomik değişkenlerin borsa endeksiyle ilişkisini Ocak 2010 ile Ocak 2020 dönemi için ARDL modeliyle incelemişlerdir. Çalışmada, BIST100 Endeksi ile enflasyon oranları, ithalat ve sanayi üretim endeksi arasında pozitif ilişki, BIST100 Endeksi ile ihracat arasında ise negatif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Fattah ve Kocabıyık (2020), Türkiye ve ABD’de makroekonomik değişkenler ile borsa endeksi arasındaki etkileşimi Ocak 2010 ile Şubat 2019 dönemi için Toda-Yamamoto nedensellik analiziyle incelemiş ve karşılaştırmışlardır. Çalışmada, Türkiye’de döviz kurları ve para arzı ile BIST100 Endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi; tüketici fiyat endeksinden BIST100 Endeksine doğru BIST100 Endeksinden ihracatın ithalatı karşılama oranı ile faiz oranlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi; ABD’de ise para arzından S&P 500 Endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Sağlam Bezgin ve Karaçayır (2021), döviz kurları ile bazı makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi Ocak 2010 ile Aralık 2020 dönemi için NARDL modeliyle incelemişlerdir. Uzun vadede döviz kurları ile enflasyon oranları arasında ve faiz oranları ile döviz kurları arasında pozitif ilişki; borsa endeksi ile döviz kurları arasında ise negatif ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Türkyılmaz (2022), COVID-19 döneminde bazı makroekonomik değişkenlerin volatilitedeki etkilerini Mart 2020 ile Ağustos 2022 dönemi için GARCH modellerle incelemiştir. Çalışmada döviz kurları volatilitesi, pandemideki vaka ve ölü sayılarından BIST100 Endeksi volatilitesine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Literatürde makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi tek denklemlilerle inceleyen, genellikle borsa endeksinin bağımlı değişken, diğer makroekonomik değişkenlerin bağımsız değişken olarak kullanıldığı çalışmaların özetine aşağıda yer verilmiştir.

Hsing (2011), Bulgaristan borsa endeksiyle seçilmiş makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi 2000 yılı son çeyreği ile 2010 yılı üçüncü çeyrek dönemi için GARCH modellerle incelemiştir. Çalışmada Bulgaristan borsa endeksinin; reel GSYİH, M2 para arzı/GSYİH oranı ve ABD borsa endeksi ile pozitif ilişkili olduğuna, bütçe açığı/GSYİH oranından ve yerel reel faizden negatif olarak etkilendiğine ulaşılmıştır. Sayılın ve Süslü (2011), gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik faktörleri ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkiyi 1999 yılı ilk çeyreği ile 2006 yılı son çeyreği için panel veri analiziyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak Arjantin, Brezilya, Endonezya, Macaristan, Malezya, Meksika, Polonya, Rusya, Şili, Türkiye ve Ürdün borsalarının getirilerini bağımsız değişken olarak ise enflasyon oranlarını, döviz kurlarını, faiz oranlarını, para arzını, petrol fiyatlarını ve S&P 500 Endeksini üçer aylık verilerle kullanmışlardır. Çalışmada gelişmekte olan ülkelerdeki hisse senedi getirileri ile enflasyon oranları, petrol fiyatları ve S&P 500 Endeksi arasında pozitif; döviz kurları arasında ise negatif ilişki tespit edilmiştir. Albayrak vd. (2012), makroekonomik değişkenler ile sermaye hareketlerinin borsa endeksine etkisini Ocak 2005 ile Şubat 2012 dönemi için haftalık zaman serilerini kullanarak Prais-Winsten yöntemiyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak BIST100 Endeksini bağımsız değişken olarak ise altın fiyatlarını, doğrudan yabancı yatırımlarını, döviz kurlarını, mevduat faiz oranlarını, yabancı portföy yatırımlarını

kullanmışlardır. Çalışmada, sermaye hareketleri istikrarlı ve düzenli olduğunda bu değişkenin hisse senedi fiyatlarını pozitif yönde etkilediği, BIST100 Endeksi ile faiz oranları arasında negatif ilişki gözlemlenmiştir. Uçan vd. (2017), borsa endeksine etkisi olduğu varsayılan makroekonomik değişkenleri Ocak 2005 ile Aralık 2016 dönemini için panel veri analiziyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak BIST100 Endeksini, bağımsız değişken olarak ise TÜFE'yi, Amerikan dolarını, emisyon hacmini ve petrol fiyatlarını kullanmışlardır. Çalışmada BIST100 Endeksinin; Amerikan doları, emisyon hacmi ve petrol fiyatları ile arasında pozitif ilişki; TÜFE ile arasında negatif ilişki tespit edilmiştir. Syzdykova (2018), makroekonomik değişkenlerin borsa endeksine etkisini Haziran 2000 ile Nisan 2017 dönemi için zaman serileriyle incelemiştir. Yazar; bağımlı değişken olarak Kazakistan borsası endeksini bağımsız değişken olarak ise döviz kurlarını, faiz oranlarını, petrol fiyatlarını, sanayi üretim endeksini ve TÜFE'yi kullanmıştır. Çalışmada, döviz kurları ile petrol fiyatlarının borsa endeksine negatif etkisi gözlemlenmiştir. Önem (2020), makroekonomik değişkenlerin borsa endekslerine etkisini 2010 ile 2019 dönemi için regresyon analiziyle incelemiştir. Yazar; bağımlı değişken olarak BIST30, BIST Banka, BIST Orman Kâğıt Basım, BIST Sigorta, BIST Spor, BIST Sınai, BIST Teknoloji, BIST Tekstil, BIST Ticaret Endekslerini bağımsız değişken olarak ise enflasyon oranlarını, işsizlik oranlarını, GSYİH'yi ve faiz oranlarını kullanmıştır. Çalışmada, GSYİH ile BIST Sigorta, BIST Teknoloji ve BIST Ticaret Endeksleri arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. İlhan ve Akdeniz (2020), COVID-19 öncesi ve döneminde makroekonomik değişkenlerin BIST100 Endeksine etkisini 13 Eylül 2019 ile 11 Eylül 2020 dönemi için zamanla değişen parametre tahmin yöntemiyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak BIST100 Endeksini bağımsız değişken olarak ise CDS primlerini, döviz kurlarını, faiz oranlarını, petrol fiyatlarını ve VIX Endeksini kullanmışlardır. Çalışmada faiz oranlarının, VIX Endeksinin ve petrol fiyatlarının belirli dönemlerde BIST100 Endeksine anlamlı etkileri olduğu, döviz kurlarının ve CDS primlerinin ise BIST100 Endeksini incelenen dönemde anlamlı ve negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Rahman vd. (2020), COVID-19 döneminde makroekonomik değişkenler ve borsa endekslerini 22 Ocak ile 22 Eylül 2020 dönemi için panel veri analiziyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak ABD ve Kanada Borsa Endekslerini bağımsız değişken olarak ise endüstriyel üretimi, para arzını, faiz oranlarını kullanmışlardır. Çalışmada, endüstriyel üretimin ve para arzının COVID-19 döneminde borsa endekslerini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Asravor ve Fonu (2021), makroekonomik değişkenler ile borsa getirileri ve gelişimi arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkiyi 1992 ile 2017 dönemi için ARDL modeliyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak Gana menkul kıymetler borsası getirilerini bağımsız değişken olarak ise mal piyasasını, para piyasasını, işgücü piyasasını, uluslararası finans piyasasını, menkul kıymetler ve döviz piyasasını kullanmışlardır. Çalışmada, beşerî sermaye, enflasyon oranı ve para arzının borsa gelişimine negatif etkisi; doğrudan yabancı yatırımları ve faiz oranlarının ise borsa gelişimine pozitif etkisi gözlemlenmiştir. Salamat vd. (2021), temel makroekonomik değişkenler ile borsa fiyat endeksi arasındaki uzun vadeli ilişkiyi 2000 ile 2009 yılları için ARDL modeliyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak Ürdün, Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman, Mısır, Tunus, Fas ve Cezayir borsa endekslerini bağımsız değişken olarak ise enflasyon oranlarını, döviz kurlarını, GSYİH'yi, para arzını, faiz oranlarını, doğrudan yabancı yatırımlarını kullanmışlardır. Çalışmada, hisse senedi endeksleri ile enflasyon oranları, döviz kurları ve faiz oranları arasında negatif; hisse senedi endeksleri ile GSYİH, doğrudan yabancı yatırımları arasında ise pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Khan vd. (2021), bazı makroekonomik değişkenlerin borsa endeksi getirileri üzerindeki etkisini Ocak 2000 ile Aralık 2018 dönemi için dinamik otoregresif dağıtılmış gecikmeli simülasyon modelleriyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak Shanghai borsa endeksi getirilerini bağımsız değişken olarak ise petrol fiyatlarını, altın fiyatlarını ve döviz kurlarını kullanmışlardır. Çalışmada, petrol fiyatları ile altın fiyatlarının kısa ve uzun dönemde hisse senedi getirileri üzerinde pozitif; döviz kurlarının kısa ve uzun dönemde hisse senedi getirileri üzerinde negatif etkisi gözlemlenmiştir. İlhan ve Bayır (2021), BIST Sınai Endeksi ile BIST Mali Endeksinin, CDS primleri, COVID-19, döviz kurları, faiz oranları ve toplam krediler ile arasındaki ilişkisini Ocak 2010 ile Haziran 2021 dönemi için ARDL modeliyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak BIST Sınai Endeksini ve BIST Mali Endeksini bağımsız değişken olarak ise CDS primlerini, döviz kurlarını, tahvil faizlerini, toplam kredileri kullanmışlardır. Çalışmada, CDS primleri ve tahvil faizlerinin uzun vadede BIST Sınai ve BIST Mali Endekslerine negatif yönde etkisi, döviz kurları ve toplam kredilerin ise BIST Sınai ve BIST Mali Endekslerine pozitif yönde etkisinin olduğu; COVID-19 pandemisinin her iki endeksi kısa vadede negatif uzun vadede pozitif yönde etkilediği gözlemlenmiştir. Amaliawati vd. (2021), makroekonomik değişkenlerin Endonezya'daki Jakarta bileşik endeksi üzerindeki etkisini Ocak 2019 ile Aralık 2020 dönemi için hata düzeltme modeliyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak Jakarta bileşik endeksini bağımsız değişken olarak ise döviz kurlarını, faiz oranlarını, enflasyon oranlarını, üretim endeksini kullanmışlardır. Çalışmada, Jakarta bileşik endeksini COVID-19 öncesi uzun vadede döviz kurlarının COVID 19 döneminde ise döviz

kurları ve enflasyon oranının etkilediği tespit edilmiştir. Mishra ve Mishra (2022), BRICS ekonomilerinde hisse senedi piyasalarının makroekonomik göstergelere entegrasyonunu Ocak 2010 ile Temmuz 2020 dönemi için haftalık ve aylık verileri kullanarak ARDL modeliyle incelemişlerdir. Yazarlar; bağımlı değişken olarak BRICS ülkelerinin borsa getirilerini bağımsız değişken olarak ise enflasyon oranlarını, faiz oranlarını, döviz kurlarını, ticaret performanslarını, OECD bileşik öncü göstergesini kullanmışlardır. Çalışmada, istikrarlı ekonomik koşulları teşvik etmek için politika yapıcıların küresel sağlık krizi sırasında enflasyon oranları, faiz oranları ve döviz kurları gibi makroekonomik belirsizlikleri kontrol etmeleri gerektiği tespit edilmiştir.

Literatür incelendiğinde makroekonomik değişkenlerle ilgili çalışmalarda genellikle tek denklemliler kullanıldığı ve borsa endekslerinin bağımlı değişken diğer makroekonomik değişkenlerin bağımsız değişken olduğu görülmektedir. Makroekonomik değişkenlerin çok denklemlilerle incelendiği başka bir deyişle değişkenlerin kendi aralarındaki ilişkiyi COVID-19 öncesi ve dönemi için inceleyen çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Çalışmada, COVID-19 öncesi ve döneminde makroekonomik değişkenlerin kendi aralarındaki ilişki geniş bir süre için incelendiğinden çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE BULGULAR

3.1. Veri Seti

Çalışmada; COVID-19 dönemi için Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihi gözlemlerin başlangıcı, Hayat Eve Sığar (HES) kodu uygulamasının sona erdiği 3 Mart 2022 ise gözlemlerin bitişi olarak alınmış olup 496 günlük gözlem kullanılmıştır. Aynı gözlem sayısına COVID-19 öncesinde ulaşmak için ise 6 Şubat 2018 tarihi gözlemlerin başlangıcı olarak 10 Mart 2020 tarihi ise gözlemlerin bitişi tarihi olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, hafta içi günlük verilerine ulaşılabilen makroekonomik değişkenler kullanılmıştır. Bu doğrultuda makroekonomik değişken olarak altın (ONS) fiyatları (AF-Ş), Borsa İstanbul Endeksi (BIST100), CDS primleri (kredi temerrüt takası), döviz kurları (USDTRY), Türkiye’deki faiz oranları (TFO-10 yıl vadeli tahviller) incelenmiştir. BIST100 Endeksi verileri Borsa İstanbul veri tabanından, döviz kurları Merkez Bankası veri tabanından, diğer değişkenler Investing veri tabanından alınmıştır.

3.2. VAR Analizi

Piyasalardaki olayları açıklamak için sıklıkla Vektör Otoregresif Model (Vector Autoregressive Model-VAR) kullanılmaktadır (Sarıkovanlık vd., 2020: 105). VAR modellere alınan değişkenlerin hepsi bağımlıdır ve her bir değişken kendi gecikmeli değerleri ile diğer değişkenlerin gecikmeli değerlerinin doğrusal bir fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır (Çil, 2018:323). VAR modeli Sims (1980) tarafından geliştirilmiştir. VAR, birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde oldukları düşünülen değişkenlerin etkileşimlerini ortaya koymak için kullanılmaktadır (Güriş, 2018: 397). $T= 1,2,3, \dots T$ için iki değişkenli($m=2$), p . dereceden VAR modeli şu şekilde yazılabilmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 496).

$$Y_{1t} = \delta_{1t} + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} Y_{1t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} Y_{2t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$Y_{2t} = \delta_{2t} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} Y_{1t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} Y_{2t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

En genel şekilde VAR(p) modelinin basit iki değişkenli($m=2$) ve bir gecikmeli($p=1$) modeli şu şekilde yazılabilir.

$$Y_{1t} = \delta_{1t} + \beta_{11} Y_{1t-1} + \beta_{12} Y_{2t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (3)$$

$$Y_{2t} = \delta_{2t} + \beta_{21} Y_{1t-1} + \beta_{22} Y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} \quad (4)$$

VAR (1) modeli vektör ve matris ile yeniden şu şekilde yazılabilir.

$$\begin{pmatrix} Y_{1t} \\ Y_{2t} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \delta_{1t} \\ \delta_{2t} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \beta_{11} & \beta_{12} \\ \beta_{21} & \beta_{22} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} Y_{1t-1} \\ Y_{2t-1} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{pmatrix} \quad (5)$$

Son olarak matris notasyonu ile denklem şu şekilde yazılabilecektir.

$$Y = \delta + \beta_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

VAR modelinin aşamaları aşağıda belirtilmektedir.

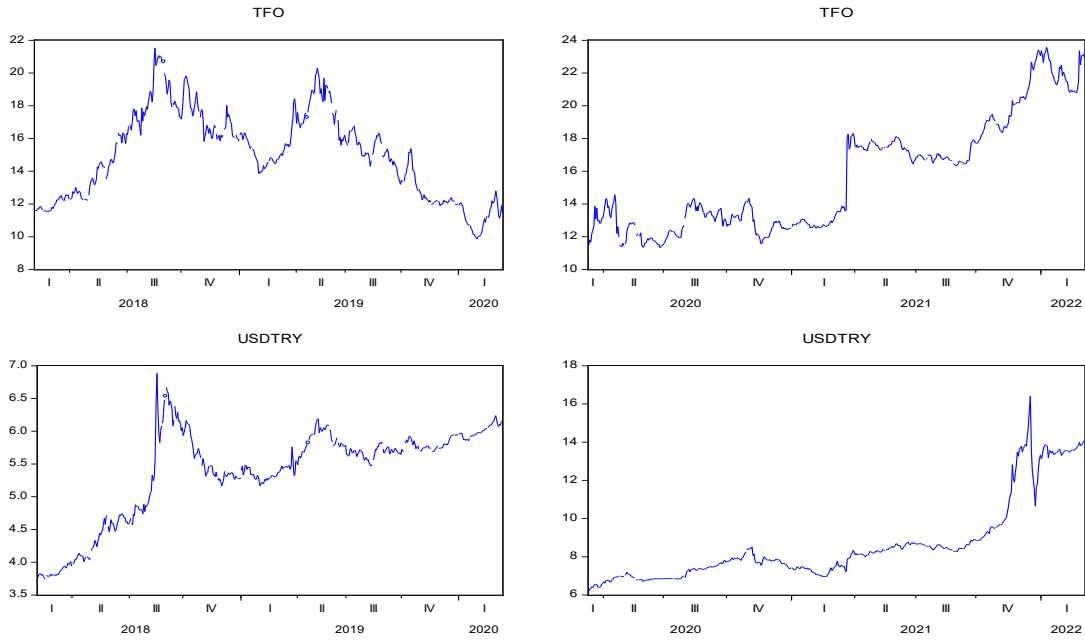

Şekil 1: VAR modelinin aşamaları

3.2.1. Değişkenlerin Seçimi ve Özellikleri

Çalışmada seçilen BIST100 Endeksi, CDS primleri, döviz kurları, faiz oranları İlhan ve Akdeniz (2020) ve İlhan ve Bayır (2021) ile altın fiyatları ise Albayrak vd. (2012) ve Khan vd. (2021) ile benzerdir. Grafik 1’de seçilen değişkenlerin zaman grafikleri gösterilmektedir.

Grafik 1: COVID 19 öncesi ve dönemi makroekonomik değişkenler

3.2.2. Durağanlık Koşulunun Sağlanması

Durağanlık, bir zaman serisinin dönem boyunca ortalaması ile varyansının sabit ve kovaryansının dönemler arasındaki farka bağlı olmasıdır. Başka bir ifade ile eğer belirli bir dönemde meydana gelen rassal şokların etkisi geçici ise zaman serisi durağandır denilebilir. Fakat şokların etkisi kalıcı ise bu durumda da zaman serisi durağan değildir (Sevüktekin ve Çınar, 2017:498). Finans çalışmalarında kullanılan zaman serilerinin durağan olması gerekmektedir. (Çil, 2018:279). Durağan olmayan zaman serileri sahte regresyona ve yanıltıcı sonuçlara neden olabileceğinden birim kök taşımamalıdır. Finans alanında en yaygın kullanılan birim kök testi Augmented Dickey-Fuller (ADF) testidir (Sarkovanlık vd., 2020: 109). Tablo 1’de COVID 19 öncesi ile döneminin ADF birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 1: ADF birim kök testi sonuçları

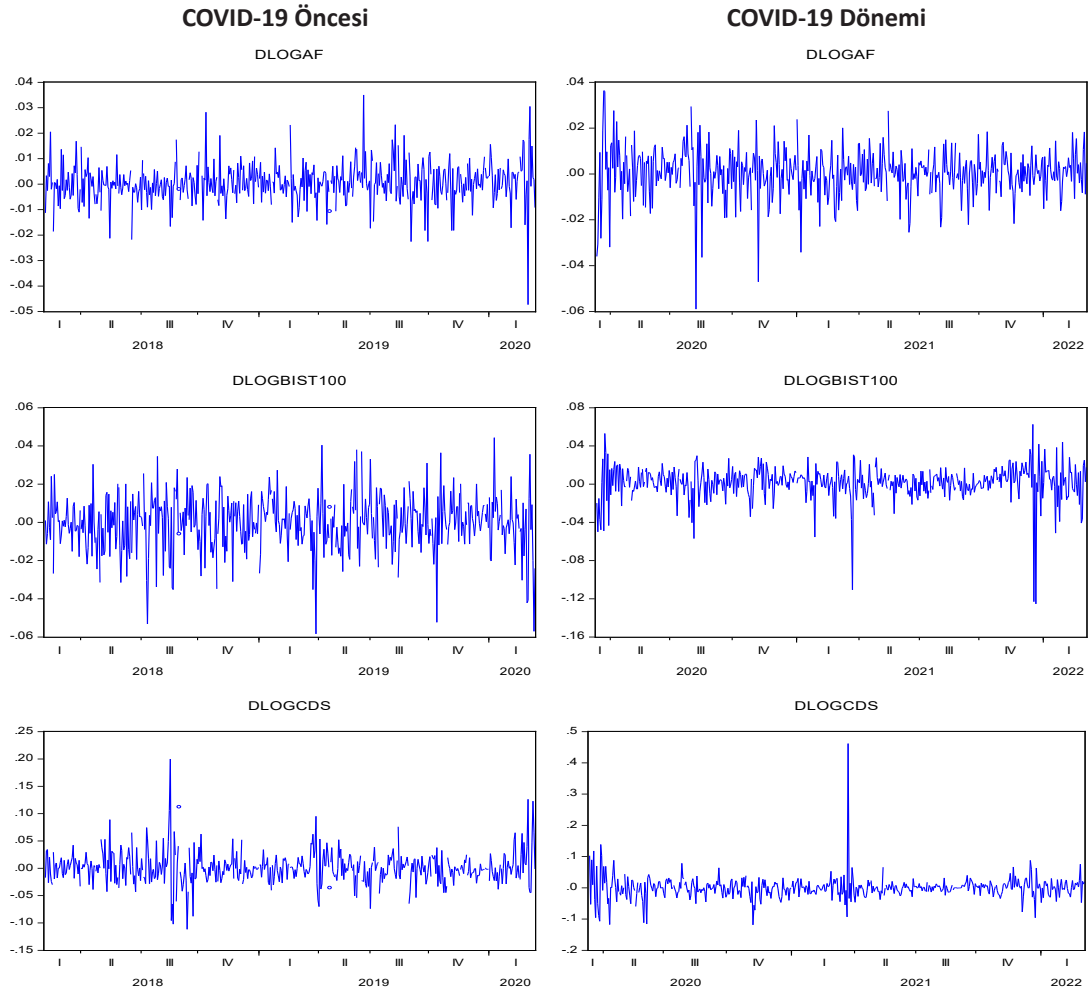
	Değişken	Test İstatistiği	Olasılık
COVID-19 ÖNCESİ	AF	1.311478	0.9987
	BIST100	-2.233660	0.1947
	CDS	-2.653016	0.0832
	TFO	-1.491061	0.5375
	USDTRY	-2.067820	0.2580
COVID-19 DÖNEMİ	Değişken	Test İstatistiği	Olasılık
	AF	-2.623809	0.0888
	BIST100	-0.699884	0.8443
	CDS	-2.101719	0.2442
	TFO	-0.383613	0.9091
USDTRY	0.858419	0.9949	

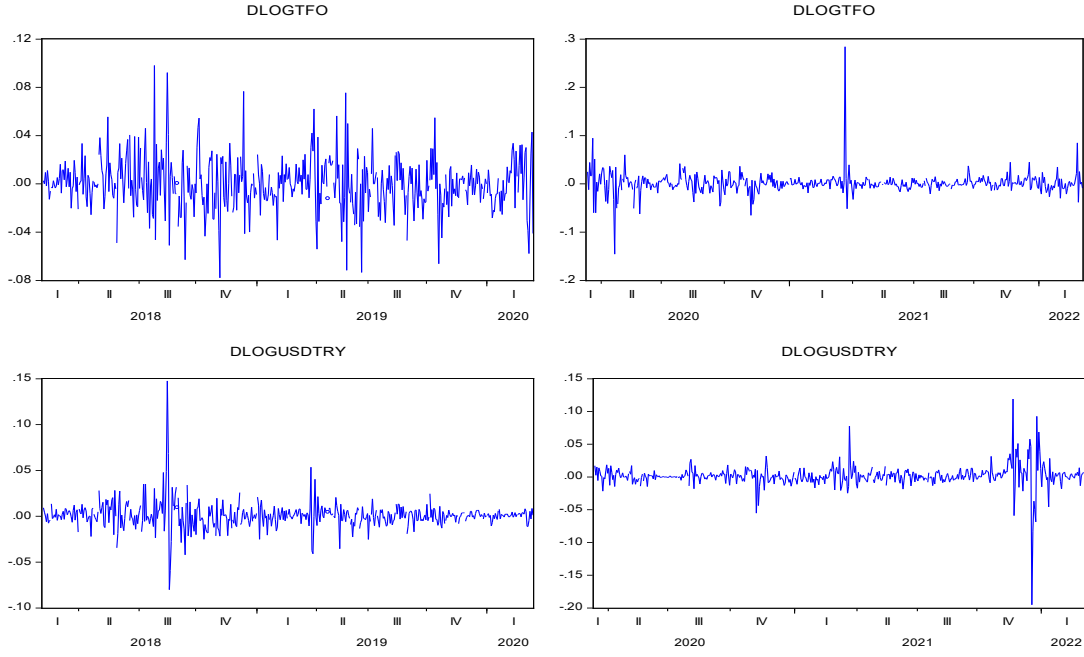
Tablo 1 incelendiğinde olasılık değerleri 0,05’ten büyük olduğundan verilerin birim kök taşıdığı görülmektedir. Bu durumda zaman serilerinin birinci farkları alınmaktadır (Çakmur, Yıldıztan, 2017:243). Birinci farklar sonucunda ADF birim kök testi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Birinci farklar sonrası ADF birim kök testi sonuçları

COVID-19	ÖNCEŞİ	Değişken	Test İstatistiği	Olasılık
		AF	-11.70818	0.0000
COVID-19	DÖNEMİ	BIST100	-20.55438	0.0000
		CDS	-5.644058	0.0000
		TFO	-21.29890	0.0000
		USDTRY	-15.43270	0.0000
		AF	-21.46455	0.0000
		BIST100	-11.93551	0.0000
COVID-19	DÖNEMİ	CDS	-22.06374	0.0000
		TFO	-12.27938	0.0000
		USDTRY	-5.292945	0.0000

Zaman serilerinin birinci farkları alındıktan sonra verilerin durağanlık koşulunun sağlandığı görülmektedir. Durağanlık koşulu sağlandıktan sonra değişkenlerin logaritmik dönüşümlerine (DLOG) ait zaman grafikleri Grafik 2'de gösterilmektedir.

Grafik 2: COVID 19 öncesi ve dönemi makroekonomik değişkenlerin logaritmik dönüşümlerine ait zaman grafikleri

3.2.3. VAR Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

VAR model ile yapılacak tahmin için ilk etapta optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. VAR modelde Akaike (AIC), Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleri ve Final Prediction Error (FPE) doğrultusunda en küçük olan bilgi kriteri seçilerek modele dahil edilmektedir (Uysal vd., 2008:65). COVID 19 öncesinin VAR gecikme uzunluğu tahmin sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: COVID-19 öncesi VAR gecikme uzunluğu

Gecikme Uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	6838.016	95.03456	2.76e-19	-28.54514	-28.28303	-28.44208*
2	6858.763	40.53803	2.81e-19	-28.52731	-28.04678	-28.33837
3	6887.731	55.99149	2.76e-19	-28.54394	-27.84499	-28.26913
4	6914.644	51.45695	2.74e-19*	-28.55197*	-27.63459	-28.19127
5	6933.696	36.02797	2.81e-19	-28.52703	-27.39123	-28.08045
6	6956.155	41.99727*	2.84e-19	-28.51637	-27.16215	-27.98391
7	6971.906	29.12591	2.96e-19	-28.47759	-26.90495	-27.85926
8	6990.302	33.62853	3.04e-19	-28.44990	-26.65883	-27.74569

* Kriter tarafından seçilen gecikme sırası

Çalışmada COVID-19 öncesi için AIC, HQ ve FPE bilgi kriterlerine göre en küçük değer yer aldığı 4. gecikmeye kadar VAR modellenmiştir.

COVID-19 döneminin VAR gecikme uzunluğu tahmin sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: COVID-19 döneminin VAR gecikme uzunluğu

Gecikme Uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	6451.864	213.6517	2.42e-18	-26.37316	-26.11516*	-26.27181*
2	6485.524	65.79865	2.34e-18*	-26.40872*	-25.93572	-26.22291
3	6503.866	35.47805	2.40e-18	-26.38138	-25.69337	-26.11110
4	6526.130	42.60819	2.43e-18	-26.37014	-25.46713	-26.01540
5	6550.083	45.34827	2.44e-18	-26.36584	-25.24783	-25.92664
6	6574.424	45.58446	2.45e-18	-26.36314	-25.03012	-25.83948
7	6603.665	54.15812*	2.41e-18	-26.38055	-24.83253	-25.77243
8	6616.187	22.93530	2.53e-18	-26.32931	-24.56628	-25.63673

* Kriter tarafından seçilen gecikme sırası

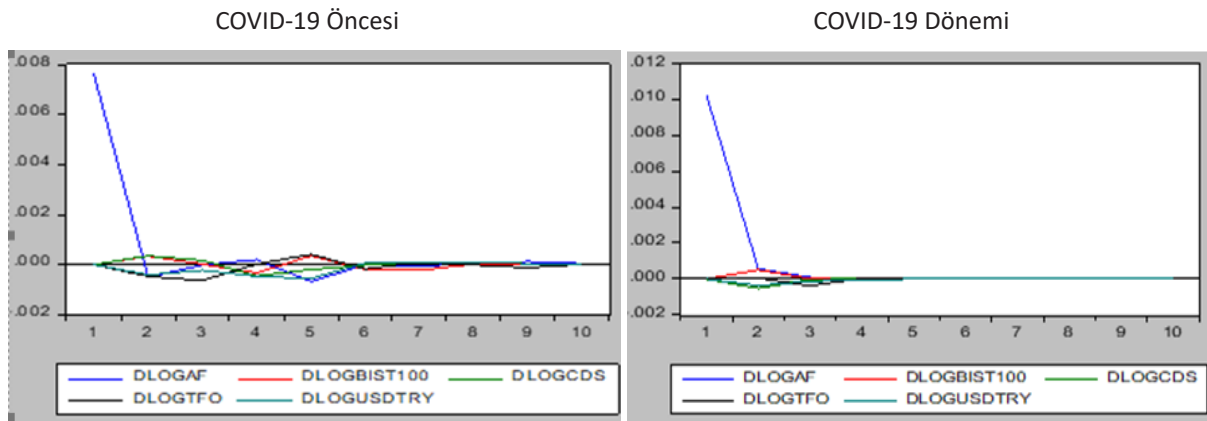
Çalışmada COVID-19 dönemi için AIC, HQ ve FPE bilgi kriterlerine göre en küçük değerin yer aldığı 2. gecikmeye kadar VAR modellenmiştir.

3.2.4. Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırma Analizleri

Makroekonomik değişkenler arasında komplike ilişki olduğundan VAR modelleri iktisadi olarak yorumlamak genellikle zordur. Bu nedenle VAR analizi çoğu zaman model parametreleri yerine etki-tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması amacıyla kullanılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2017:510). Etki-tepki sonuçlarında, modeldeki değişkenlerin her birine şok verilerek VAR'daki bağımlı değişkenlerin tepkisi izlenmektedir (Sarıkovanlık vd., 2020: 110). Çalışmada, ± 2 S.H. güven aralığında etki-tepki grafikleri yorumlanmıştır.

Grafik 3'te COVID-19 öncesi ve döneminde altın fiyatlarının birlikte etki-tepki grafikleri gösterilmektedir. COVID-19 öncesinde altın fiyatlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün altın fiyatlarının tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin düşük seviyede negatif olması, 3. gün tepkinin pozitif dönmeye başlaması, 5. gün tepkinin yeniden negatif olması, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Diğer makroekonomik değişkenlerdeki bir standart sapmalı şoka altın fiyatlarının cevabı ise düşük seviyede pozitif veya negatif dalgalanmalar şeklindedir.

COVID-19 döneminde altın fiyatlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün altın fiyatlarının tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkideki artışın azalması, 3. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Diğer makroekonomik değişkenlerdeki bir standart sapmalı şoka altın fiyatlarının tepkisi ise düşük seviyededir.

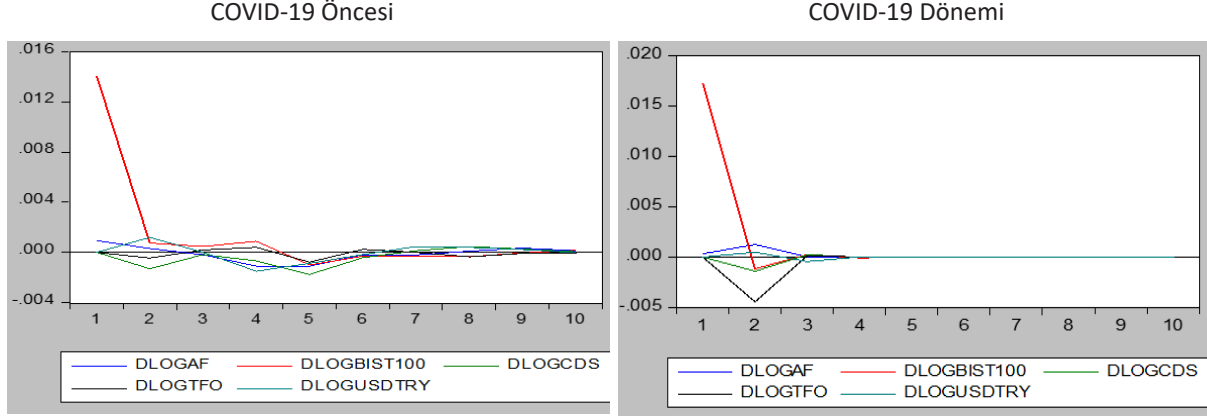
Grafik 3: COVID 19 öncesi ve döneminde altın fiyatlarının birlikte etki tepki grafikleri

COVID-19 öncesi ve döneminde altın fiyatlarının kendi şoklarına ilk gün pozitif tepki verdiği, COVID-19 öncesi altın fiyatlarında daha çok dalgalanmalar olduğu söylenebilir.

Grafik 4'te COVID-19 öncesi ve döneminde BIST100 Endeksinin birlikte etki-tepki grafikleri gösterilmektedir. COVID-19 öncesi BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka 1. gün BIST100 Endeksinin tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin olmaması, 5. gün tepkinin negatif olması, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Diğer

makroekonomik değişkenlerdeki bir standart sapmalı şoka BIST100 Endeksinin cevabı ise düşük seviyede pozitif veya negatif dalgalanmalar şeklindedir.

COVID-19 döneminde BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka 1. gün BIST100 Endeksinin tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin hızlı şekilde azalması, 3. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Faiz oranlarındaki bir standart sapmalı şoka BIST100 Endeksinin 2. gün tepkisi azalış, 3. gün tepkideki azalışın pozitif yaklaşması, 5. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir.

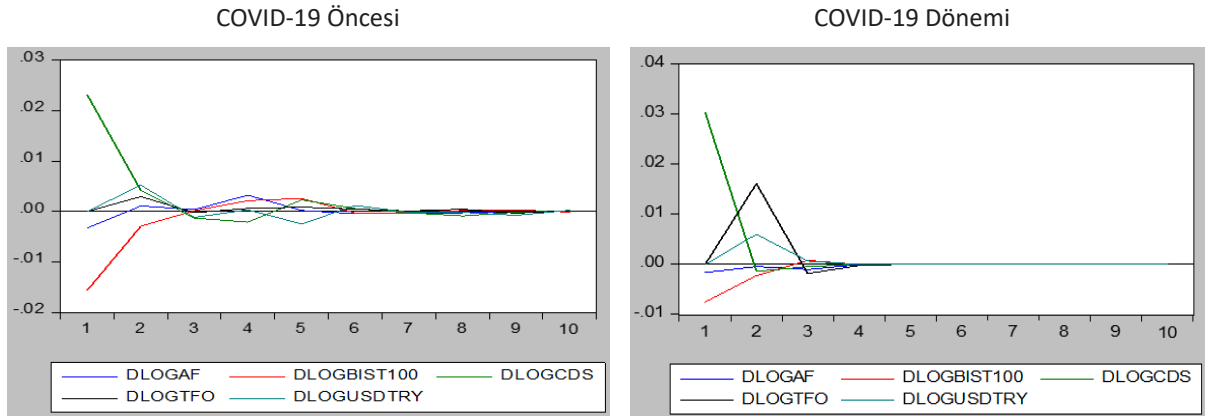

Grafik 4: COVID 19 öncesi ve döneminde BIST100 Endeksinin birlikte etki tepki grafikleri

COVID-19 öncesi ve döneminde BIST100 Endeksinin ilk gün kendi şoklarına pozitif tepki verdiği, BIST100 Endeksinin COVID-19 döneminde faiz oranlarındaki şoklardan ilk gün negatif etkilendiği söylenebilir.

Grafik 5'te COVID-19 öncesi ve döneminde CDS primlerinin birlikte etki-tepki grafikleri gösterilmektedir. COVID-19 öncesi CDS primlerindeki bir standart sapmalı şoka 1. gün CDS primlerinin tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin azalması, 3. gün tepkinin negatif olması, 4. gün tepkinin negatifte seyretmesi, 5. gün tepkinin pozitif olması, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka CDS primlerinin 1. gün cevabı hızlı bir azalış, 2. gün tepkideki azalışın azalması, 3. gün tepkinin pozitif dönüşmesi, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Diğer makroekonomik değişkenlerdeki bir standart sapmalı şoka CDS primlerinin cevabı düşük seviyede pozitif veya negatif dalgalanmalar şeklindedir.

COVID-19 döneminde CDS primlerindeki bir standart sapmalı şoka 1. gün CDS primlerinin tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin negatife yakın seyretmesi, 4. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka CDS primlerinin 1. gün tepkisi hızlı bir azalış, 2. gün tepkideki azalışın azalması, 4. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Faiz oranlarındaki bir standart sapmalı şoka CDS primlerinin 2. gün tepkisi artış, 3. gün tepkinin negatife yakın seyretmesi, 4. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir.

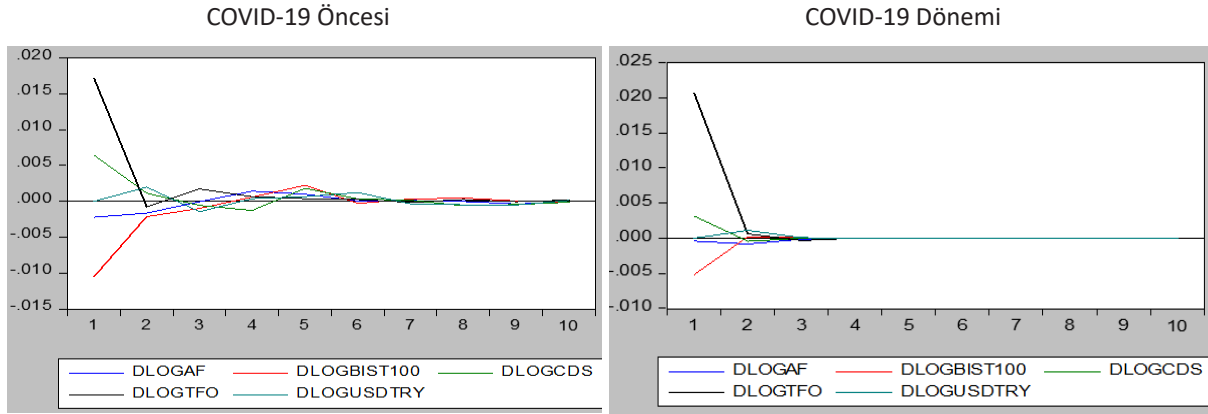
Grafik 5: COVID-19 öncesi ve döneminde CDS primlerinin birlikte etki tepki grafikleri

COVID-19 öncesi ve döneminde CDS primlerinin kendi şoklarına ilk gün pozitif tepki verdiği; CDS primlerinin COVID-19 öncesi BIST100 Endeksindeki şoklardan ilk gün negatif etkilendiği; CDS primlerinin COVID-19 döneminde

ise BIST100 Endeksindeki şoklardan ilk gün negatif, faiz oranlarındaki şoklardan ilk gün pozitif etkilendiği söylenebilir.

Grafik 6'da COVID-19 öncesi ve döneminde faiz oranlarının birlikte etki-tepki grafikleri gösterilmektedir. COVID-19 öncesi faiz oranlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün faiz oranlarının tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin negatif olması, 3. gün tepkinin pozitif olması, 4. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka faiz oranlarının 1. gün cevabı hızlı bir azalış, 2. gün tepkideki azalışın azalması, 4. gün tepkinin pozitif olması, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. CDS primlerindeki bir standart sapmalı şoka faiz oranlarının 1. gün cevabı hızlı bir artış, 2. gün azalış, diğer günler düşük seviyede pozitif veya negatif dalgalanmalar şeklindedir. Altın fiyatlarındaki bir standart sapmalı şoka faiz oranlarının 1. gün cevabı düşük seviyede azalış, 3. gün tepkideki azalışın pozitif olması, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Diğer makroekonomik değişkenlerdeki bir standart sapmalı şoka faiz oranlarının cevabı düşük seviyede pozitif veya negatif dalgalanmalar şeklindedir.

COVID-19 döneminde faiz oranlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün faiz oranlarının tepkisi hızlı bir artış, 2. gün artışın azalması, 3. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka faiz oranlarının 1. gün tepkisi hızlı bir azalış, 2. gün bu azalışın pozitif yaklaşması, 4. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. CDS primlerindeki bir standart sapmalı şoka faiz oranlarının 1. gün tepkisi artış, 2. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir.

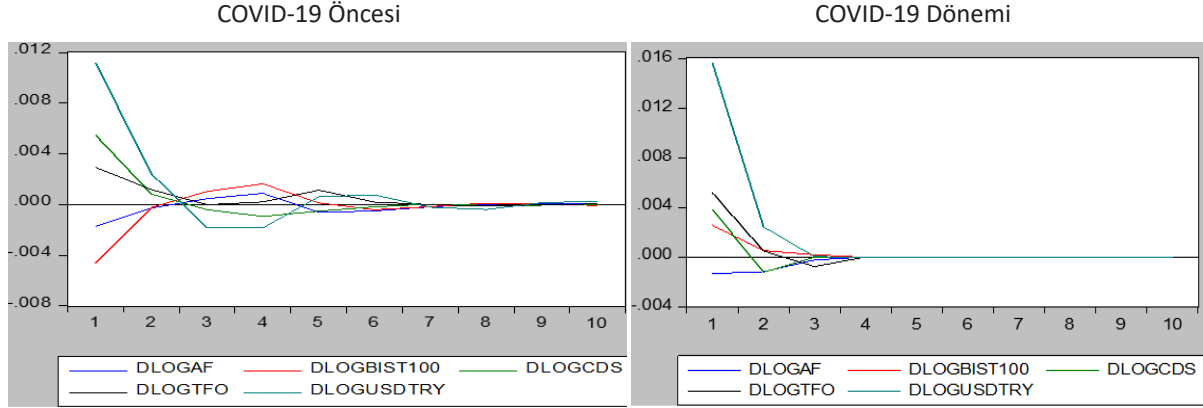
Grafik 6: COVID 19 öncesi ve döneminde faiz oranlarının birlikte etki tepki grafikleri

COVID-19 öncesi ve döneminde faiz oranlarının kendi şoklarına ilk gün pozitif tepki verdiği; faiz oranlarının COVID-19 öncesi BIST100 Endeksi ve altın fiyatlarındaki şoklardan ilk gün negatif etkilendiği, faiz oranlarından ise ilk gün pozitif pozitif etkilendiği; COVID-19 döneminde faiz oranlarının BIST100 Endeksindeki şoklardan ilk gün negatif ve CDS primlerindeki şoklardan ise ilk gün pozitif etkilendiği söylenebilir.

Grafik 7'de COVID-19 öncesi ve döneminde döviz kurlarının birlikte etki-tepki grafikleri gösterilmektedir. COVID-19 öncesi döviz kurlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün döviz kurlarının tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin azalması, 3. gün tepkinin negatif olması, 5. gün tepkinin pozitif olması, 9. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. CDS primlerindeki bir standart sapmalı şoka döviz kurlarının 1. gün cevabı hızlı bir artış, 2. gün bu artışın azalması, 3. gün negatife dönmesi, 6. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Faiz oranlarındaki bir standart sapmalı şoka döviz kurlarının 1. gün cevabı artış, 3. gün tepkideki artışın azalması, 5. gün tepkide tekrar artış, 7. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Altın fiyatlarındaki bir standart sapmalı şoka döviz kurlarının 1. gün tepkisi düşük seviyede azalış, 2. gün tepkideki azalışın pozitif yaklaşması, 4. gün tepkide düşük seviyede artış, 5. gün tepkide düşük seviyede azalış, 7. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. BIST100 Endeksindeki bir standart sapmalı şoka döviz kurlarının 1. gün tepkisi hızlı bir azalış, 2. gün tepkideki azalışın azalması, 3. gün tepkinin pozitif yaklaşması, 5. gün tepkide düşük seviyede azalış, 7. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir.

COVID-19 döneminde döviz kurlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün döviz kurlarının tepkisi hızlı bir artış, 2. gün tepkinin azalması, 3. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Altın fiyatlarındaki bir standart sapmalı şoka 1. gün döviz kurlarının tepkisi azalış, 3. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. BIST100 Endeksindeki bir standart

sapmalık şoka 1. gün döviz kurlarının tepkisi artış, 4. gün tepkinin yok olması şeklindedir. CDS primlerindeki bir standart sapmalık şoka döviz kurlarının 1. gün tepkisi artış, 2. gün tepkideki artışın azalarak düşük düzeyde negatif olması, 3. gün tepkinin pozitif dönmeye, 4. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir. Faiz oranlarındaki bir standart sapmalık şoka döviz kurlarının 1. gün tepkisi artış, 2. gün tepkideki artışın azalması, 3. gün ise tepkinin yok olması şeklindedir.

Grafik 7: COVID 19 öncesi ve döneminde döviz kurlarının birlikte etki tepki grafikleri

COVID-19 öncesi ve döneminde döviz kurlarının kendi şoklarına ilk gün pozitif tepki verdiği; döviz kurlarının COVID-19 öncesinde CDS primleri ve faiz oranlarındaki şoklardan ilk gün pozitif etkilendiği, altın fiyatları ve BIST100 Endeksindeki şoklardan ise ilk gün negatif etkilendiği; COVID-19 döneminde döviz kurlarının CDS primleri, faiz oranları ve BIST100 Endeksindeki şoklardan ilk gün pozitif, altın fiyatlarındaki şoklardan ise ilk gün negatif etkilendiği söylenebilir.

COVID-19 öncesi makroekonomik değişkenlerin varyans ayrıştırma analizleri Tablo 5'te gösterilmektedir. COVID 19 öncesi altın fiyatlarındaki hata varyansının tamamı kendisi tarafından, BIST100 Endeksindeki hata varyansının ise %99,55 kendisi tarafından açıklanmaktadır. CDS primlerindeki hata varyansının %67,63'ü kendisi tarafından, %31'i BIST100 Endeksi tarafından, %1,37'si ise altın fiyatları tarafından açıklanmaktadır. Faiz oranlarındaki hata varyansının %65,33'ü kendisi tarafından, %24,44'ü BIST100 Endeksi tarafından, %9,15'i ise CDS primleri tarafından, %1,08'i altın fiyatları tarafından açıklanmaktadır. Döviz kurlarındaki hata varyansının %66,63'ü kendisi tarafından, %15,88'i CDS primleri tarafından, %11,32'si BIST100 Endeksi tarafından, %4,60'ı faiz oranları tarafından, %1,57'si ise altın fiyatları tarafından açıklanmaktadır.

Tablo 5: COVID 19 öncesi makroekonomik değişkenlerin varyans ayrıştırma testi sonuçları

Altın Fiyatlarının Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.H.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.007611	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
BIST100 Endeksinin Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.014101	0.452949	99.54705	0.000000	0.000000	0.000000
CDS Primlerinin Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.028073	1.367571	31.00249	67.62994	0.000000	0.000000
Faiz Oranlarının Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.021264	1.077001	24.43795	9.154293	65.33075	0.000000
Döviz Kurlarının Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.013678	1.574430	11.31711	15.87843	4.600930	66.62910

COVID 19 öncesinde, CDS primleri ve faiz oranlarındaki hata varyansının önemli bir bölümü BIST100 Endeksi tarafından açıklandığından normal şartlarda BIST100 Endeksindeki değişim CDS primlerinde ve faiz oranlarında kalıcı etki gösterebilir. Ayrıca döviz kurlarındaki hata varyansının belli bir bölümü CDS primleri ve BIST100 Endeksi tarafından açıklandığından, bu değişkenlerdeki değişimler de döviz kurlarında kalıcı etki gösterebilir.

COVID-19 dönemi makroekonomik değişkenlerin varyans ayrıştırma analizleri Tablo 6'da gösterilmektedir. COVID-19 döneminde altın fiyatlarındaki hata varyansının tamamı, BIST100 Endeksindeki hata varyansının % 99,97'si, CDS primlerindeki hata varyansının %92,25'i, faiz oranlarındaki hata varyansının %92,59'u, döviz kurlarındaki hata varyansının %83,19'u kendileri tarafından açıklanmaktadır.

Tablo 6: COVID-19 dönemi makroekonomik değişkenlerin varyans ayrıştırma testi sonuçları

Altın Fiyatlarının Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.010223	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
BIST100 Endeksinin Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.016748	0.026636	99.97336	0.000000	0.000000	0.000000
CDS Primlerinin Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.030836	0.411105	7.335179	92.25372	0.000000	0.000000
Faiz Oranlarının Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.021689	0.046151	5.497227	1.871625	92.58500	0.000000
Döviz Kurlarının Varyans Ayrıştırma Testi Sonuçları					
S.E.	DLOGAF	DLOGBIST100	DLOGCDS	DLOGTFO	DLOGUSDTRY
0.017019	0.496065	1.875386	4.678682	9.760106	83.18976

COVID-19 döneminde, öncesine göre CDS primleri ve faiz oranları hata varyansının BIST100 Endeksi tarafından açıklanan bölümünün azaldığı görülmektedir. Bu nedenle COVID-19 döneminde BIST100 Endeksindeki değişimin CDS primlerinde ve faiz oranlarında kalıcı etki gösterme olasılığı azalmıştır şeklinde yorum yapılabilir.

3.3. VAR/Granger Nedensellik Testi

Çalışmanın bu kısmında VAR analizinden sonra makroekonomik değişkenlerin arasındaki kısa dönem ilişki için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. 0,05'ten küçük olasılık değerleri istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. COVID-19 öncesinde makroekonomik değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: COVID 19 öncesi makroekonomik değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi sonuçları

Bağımlı Değişken: Altın Fiyatları	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGBIST100	4.055711	4	0.3985
DLOGCDS	5.798193	4	0.2147
DLOGTFO	6.276493	4	0.1794
DLOGUSDTRY	5.491929	4	0.2404
Bağımlı Değişken: BIST100 Endeksi	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	6.511066	4	0.1641
DLOGCDS	6.934033	4	0.1394
DLOGTFO	3.540783	4	0.4717
DLOGUSDTRY	11.46486	4	0.0218

Bağımlı Değişken: CDS Primleri	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	7.532040	4	0.1103
DLOGBIST100	7.793619	4	0.0994
DLOGTFO	2.664052	4	0.6155
DLOGUSDTRY	22.26435	4	0.0002
Bağımlı Değişken: Faiz Oranları	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	5.163506	4	0.2709
DLOGBIST100	10.76294	4	0.0294
DLOGCDS	5.382942	4	0.2502
DLOGUSDTRY	7.603084	4	0.1072
Bağımlı Değişken: Döviz Kurları	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	1.508817	4	0.8251
DLOGBIST100	3.495435	4	0.4786
DLOGCDS	3.275835	4	0.5128
DLOGTFO	4.579525	4	0.3332

Tablo 7'e göre döviz kurlarındaki değişiklikler; BIST100 Endeksindeki ($p=0.0218<0.05$) ve CDS primlerindeki ($p=0.0002<0.05$) değişikliklerin tek yönlü nedenidir. Ayrıca, BIST100 Endeksindeki değişiklikler; faiz oranlarındaki ($p=0.0294<0.05$) değişikliklerin tek yönlü nedenidir.

COVID-19 dönemi makroekonomik değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8: COVID-19 dönemi makroekonomik değişkenler arasındaki Granger nedensellik testi sonuçları

Bağımlı Değişken: Altın Fiyatları	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGBIST100	0.880251	2	0.6440
DLOGCDS	1.715634	2	0.4241
DLOGTFO	0.141629	2	0.9316
DLOGUSDTRY	1.262525	2	0.5319
Bağımlı Değişken: BIST100 Endeksi	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	1.546688	2	0.4615
DLOGCDS	1.148918	2	0.5630
DLOGTFO	32.05386	2	0.0000
DLOGUSDTRY	13.69669	2	0.0011
Bağımlı Değişken: CDS Primleri	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	0.727419	2	0.6951
DLOGBIST100	0.296992	2	0.8620
DLOGTFO	111.7800	2	0.0000
DLOGUSDTRY	19.41343	2	0.0001
Bağımlı Değişken: Faiz Oranları	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	0.757331	2	0.6848
DLOGBIST100	0.275889	2	0.8711
DLOGCDS	0.499244	2	0.7791
DLOGUSDTRY	1.924392	2	0.3821
Bağımlı Değişken: Döviz Kurları	Ki-Kare	sd	Olasılık
DLOGAF	2.318991	2	0.3136
DLOGBIST100	10.28632	2	0.0058
DLOGCDS	10.19453	2	0.0061
DLOGTFO	1.990156	2	0.3697

Tablo 8'e göre faiz oranlarındaki değişiklikler; BIST100 Endeksindeki ($p=0.0000<0.05$) değişikliklerin tek yönlü nedenidir. Döviz kurlarındaki değişiklikler; BIST100 Endeksindeki ($p=0.0011<0.05$) değişikliklerin, BIST100 Endeksindeki değişiklikler de döviz kurlarındaki ($p=0.0058<0.05$) değişikliklerin nedeni olup bu değişiklikler çift yönlüdür. Faiz oranlarındaki değişiklikler; CDS primlerindeki ($p=0.0000<0.05$) değişikliklerin tek yönlü nedenidir. Döviz kurlarındaki değişiklikler; CDS primlerindeki ($p=0.0001<0.05$) değişikliklerin ve CDS primlerindeki değişiklikler döviz kurlarındaki ($p=0.0061<0.05$) değişikliklerin nedeni olup bu değişiklikler çift yönlüdür.

COVID-19 öncesi ve dönemine ait bulgular Tablo 9'da gösterilmektedir.

Tablo 9: Çalışmanın bulguları

COVID-19 Öncesi			COVID-19 Dönemi		
Değişken	İlişki	Değişken	Değişken	İlişki	Değişken
BIST100 Endeksi	⇒	Faiz Oranları	BIST100 Endeksi	⇔	Döviz Kurları
Döviz Kurları	⇒	BIST100 Endeksi	CDS Primleri	⇔	Döviz Kurları
Döviz Kurları	⇒	CDS Primleri	Faiz Oranları	⇒	BIST100 Endeksi
			Faiz Oranları	⇒	CDS Primleri

⇒ Tek yönlü nedensellik ⇔ Çift yönlü nedensellik

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

COVID-19 öncesi ve döneminde makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlayan bu çalışmada birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde oldukları düşünülen makroekonomik değişkenler seçildiğinden veriler VAR/Granger nedensellik analiziyle incelenmiştir. Aylık veya yıllık verilere sahip literatürde kullanılan çok sayıda makroekonomik değişken bulunmasına karşın çalışmada dahi iyi sonuçlar verebilen yüksek frekanslı günlük veriler tercih edilmiştir. Bu doğrultuda veri tabanlarında günlük verileri bulunan altın fiyatları, BIST100 Endeksi, CDS primleri, döviz kurları ve faiz oranları makroekonomik değişken olarak kullanılmıştır. Birim kök testiyle verilerin durağanlık koşulunun sağlandığı görülmüş, VAR gecikme uzunlukları belirlenmiş, etki-tepki ile varyans ayrıştırma analizleri yapılmış ve yorumlanmış, Granger nedensellik testiyle seçilmiş makroekonomik değişkenlerin arasındaki kısa dönem ilişkisi test edilmiştir.

COVID-19 öncesinde; CDS primleri ve faiz oranlarındaki hata varyansının önemli bir bölümü BIST100 Endeksi tarafından açıklandığından COVID-19 sonrasında da aynı durum söz konusu olabileceğinden BIST100 Endeksindeki değişim CDS primlerinde ve faiz oranlarında kalıcı etki gösterebilecektir, döviz kurlarındaki hata varyansın belli bir bölümü CDS primleri ve BIST100 Endeksi tarafından açıklandığından bu değişkenlerdeki değişimler de COVID-19 sonrasında döviz kurlarında kalıcı etki gösterebilecektir.

Çalışmada, COVID-19 öncesinde BIST100 Endeksinden faiz oranlarına doğru, döviz kurlarından BIST100 Endeksi ve CDS primlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. COVID-19 döneminde ise döviz kurları ile BIST100 Endeksi ve CDS primleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, faiz oranlarından BIST100 Endeksi ve CDS primlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bağlamda makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin pandemi gibi ekstrem durumlarda farklılaştığı sonucu ortaya konmuş, bu ilişkinin yönünün bulunulan şartlara göre tahmin edilmesi gerektiğine ulaşılmıştır.

COVID-19 döneminde öncesine göre döviz kurları ve faiz oranlarının diğer makroekonomik değişkenlerle ilişkisi artmıştır. COVID-19 döneminde, T.C. Merkez Bankasının politika faizini genellikle düşürmesi bazı yatırımcıların döviz yönelmesine neden olabilmekte bu da cari açık veren Türkiye ekonomisi için ilave döviz ihtiyacı doğurabilmektedir. Diğer yandan pandemi veya ekonomik kriz gibi durumlarda yatırımcıların daha güvenli yerlere yönelmesi ve FED'in sürekli faiz artırmalarıyla döviz kurları yükselebilmektedir. Döviz kurlarının yükselmesi kamu borçlarının geri ödenme riskini artırabilmektedir. Kamu borçlarının geri ödenme riskinin artmasından CDS primleri etkilenebilmektedir. Ayrıca CDS primleri kamu harcamaları, enflasyon ve işsizlik oranlarının artmasından da etkilenebilmektedir. Bunlar bir araya getirildiğinde T.C. Merkez Bankasının politika faizini artırması kamu harcamalarının ise azaltılması gerektiği, katma değeri yüksek mal veya hizmet üretilerek başta enflasyon olmak üzere diğer makroekonomik değişkenlerin istenilen düzeye gelebileceği söylenebilir.

COVID-19 öncesinde BIST100 Endeksinden faiz oranlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi Fattah ve Kocabıyık (2020) ile uyumludur. Döviz kurlarından BIST100 Endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi Coşkun vd. (2016), Mehrara vd. (2016) ve Şengönül vd. (2018) ile uyumludur. Türkyılmaz'ın (2022) çalışmasında COVID-19 döneminde döviz kurlarından BIST100 Endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmasına karşın çalışmada çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Farklılık, bu çalışmada günlük verilerin ve daha fazla gözlem sayısının kullanılmasıyla açıklanabilir.

Veri tabanlarında günlük verileri bulunmayan para arzı, enflasyon oranı ve istihdam gibi makroekonomik değişkenler bu çalışmada kullanılmamıştır. Uzun bir dönem için bu değişkenlerin eklenerek ve aylık veriler kullanılarak çalışmanın metoduyla incelenmesi literatüre katkı sunabilir. Türkiye'de yapılacak sonraki çalışmalarda ABD, İngiltere gibi ülkelerin borsa endeksleri de makroekonomik değişkenlere eklenerek incelenebilir. Elde edilen bulgular ışığında bu çalışmada aralarında anlamlı ilişki bulunan makroekonomik değişkenleri, gerek kamu kurumlarının gerek firmaların gerekse yatırımcıların alacakları kararlarda göz önünde bulundurması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akıncı, M., Eroğlu Sevinç, D. ve Akıncı, G. (2020). "Finansal Piyasaların Kara Mart'ı: Covid-19 Pandemisinin Borsa İstanbul Üzerindeki Etkilerinin Lineer Olmayan ARDL Analizi Yardımıyla İncelenmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ekim Ek Sayı, 215-243.
- Albayrak, A. S., Öztürk, N. ve Tüylüoğlu, Ş. (2012). "Makroekonomik Değişkenler ile Sermaye Hareketlerinin İmkb-100 Endeksi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 1-22.
- Amaliawiati, Lia, Tanjung, G., Utami, E. M., Komariah, S. ve Puspitasari, D. M. (2021). "Effect of Macroeconomic Variables on Jakarta Composite Index before and the Time of Covid19", *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(8), 1420-1430.
- Anbar, A. ve Karabıyık, L. (2018). *Sermaye Piyasası ve Yatırım Analizi*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Asravor, R. K. ve Fonu, P. D. D. (2021). "Dynamic Relation Between Macroeconomic Variable, Stock Market Returns and Stock Market Development in Ghana", *International Journal of Finance and Economics*, 26, 2637-2646.
- Canbaz, M. F. ve Baykut, E. (2021). "Covid-19 Pandemisinin Katılım Endeksi Üzerindeki Etkisinin Analizi", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 273-283.
- Coşkun, M., Kiracı, K. ve Muhammed, U. (2016). "Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerle Hisse Senedi Fiyatları Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(616), 61-74.
- Çakmur Yıldıztan, D. (2017). *E-Views Uygulamalı Temel Ekonometri*, 3. Baskı, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- Çil, N. (2018). *Finansal Ekonometri*, Der Yayınları, İstanbul.
- Çelik, S. ve Künc, S. (2020). "Faiz Oranı ve Döviz Kuru İlişkinin İncelenmesi: 2000 Sonrası Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 11 (2), 127-141.
- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1979). "Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root", *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1981). "Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root", *Econometrica*, 49, 1057-72.
- Fattah, A. ve Kocabıyık, T. (2020). "Makroekonomik Değişkenlerin Borsa Endeksleri Üzerine Etkisi: Türkiye ve ABD Karşılaştırması", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 116-151
- Gökdemir, Y. D. D. L. ve Ergün, A. G. S. (2007). "Altın Fiyatlarındaki İstikrarsızlığın Altın Ticareti Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 2 (5), 461-476.
- Güriş, S. (2018). *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (Ed: Güriş, S.), Der Yayınları, İstanbul.
- Hsing, Y. (2011). "Impacts of Macroeconomic Variables on the Stock Market in Bulgaria and Policy Implications", *East-West Journal of Economics and Business*, XIV (2), 41-53.
- İlhan, A. ve Akdeniz, C. (2020). The Impact of Macroeconomic Variables on the Stock Market in the Time of Covid-19: The Case of Turkey, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3): 893-912

- İlhan, B. ve Bayır, M. (2021). "BIST Sınai ve BIST Mali Endeksi ile CDS, Faiz, Döviz Kuru, Toplam Krediler ve COVID-19 Arasındaki Dinamik İlişki", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(4), 3090-3110.
- Khan, M. K., Teng, J. Z., Khan, M. I. ve Khan, M. F. (2021). "Stock Market Reaction to Macroeconomic Variables: An Assessment With Dynamic Autoregressive Distributed Lag Simulations", *International Journal of Finance and Economics*, 1-13.
- Konak, A. ve Peçe, M. A. (2023). "Türkiye'de Faiz Oranı, Enflasyon Oranı ve Döviz Kuru Arasındaki Nedensellik Analizi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 27 (1), 171-186.
- Kılıç, E. N. (2017). "CDS Primleri ile Ülke Kredi Riski Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi; Türkiye Örneği", *Maliye ve Finans Yazıları*, (108), 71-85.
- Kılıç, Y. (2020). "Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi", *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66-77.
- Mehrara, M., Farahani, Y. G., Faninam, F. ve Karsalar, A. R. (2016). "The Effect of Macroeconomic Variables on the Stock Market Index of the Tehran Stock Exchange", *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 71, 17-24.
- Mishra, P K ve Mishra, S. K. (2022). "Is the Impact of COVID-19 Significant in Determining Equity Market Integration? Insights from BRICS Economies", *Global Journal of Emerging Market Economies*, 21, 1-26.
- Oksak, Y. ve Sarıtaş, T. (2020). "Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerin BIST-100 Endeksine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Nedensellik Analizi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12 (23), 535-549.
- Önem, H. B. (2020). "The Effect of Macroeconomic Factors on BIST Index Values. Journal of Current Researches on Business and Economics", 10 (2), 203-212.
- Özçoban, E. (2020). "Koronavirüs'ün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri ve Türkiye'nin Kırsal Turizm Potansiyeli Üzerine Bir Analiz", *Turkish Studies*, 15(4), 853-866.
- Rahman, M. M., Rahman, M. ve Abedin, M. Z. (2020). "Macroeconomic Variables and Stock Market Indices during the COVID-19 Pandemic: Evidence from USA and Canada", *SSRN Electronic Journal*, 15, 1-20.
- Reis, Ş. G. (2021). "Covid-19 (Koronavirüs) Pandemisi ve Risk İştahı: Borsa İstanbul Yerli ve Yabancı Yatırımcılar Örneği", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (3), 87-98.
- Sağlam Bezgin, M. ve Karaçayır, E. (2021). "Döviz Kuru ve Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin NARDL Model Yaklaşımıyla İncelenmesi", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (19), 107-123.
- Salamat, W. A., Batayneh, K.I, Abdelhadi, S. ve Hindawi, H. A. (2021). "Macroeconomic Variables and the Stock Market Index: Empirical Evidence from MENA Countries", *Indian Journal of Economics and Business*, 20(2), 475-485.
- Sarıkovanlık, V., Koy, A., Akkaya, M., Yıldırım, H.H. ve Kantar, L. (2020). *Finans Biliminde Ekonometri Uygulamaları*, 2. Baskı, Seçkin Kitabevi, Ankara.
- Sayılgan, G. ve Süslü, C. (2011). "Makroekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Getirilerine Etkisi: Türkiye ve Gelişmekte Olan Piyasalar Üzerine Bir İnceleme", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 5 (1), 73-96.
- Sevüktekin, M. ve Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*, 5. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa.
- Syzdykova, A. (2018). "Makroekonomik Değişkenler ve Hisse Senedi Piyasası İlişkisi: KASE Örneği", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 331-354.
- Şengönül, A., Karadaş, H. A. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2018). "Makroekonomik Değişkenler ve Finansal Değişkenlerin Uzun Dönem İlişkisi: SVAR Analizi", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 12(1), 63-85.
- Türkyılmaz, S. (2022). "COVID-19 Sürecinin Bazı Makroekonomik Değişkenlerin Oynaklıkları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), 214-231.
- Uçan, O., Güzel, F. ve Acar, M. (2017). "Makroekonomik Göstergelerin Borsa Endeksi Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi ile Borsa İstanbul'da Bir Uygulama", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(2), 509 – 523.
- Uysal, D., Mucuk, M. ve Alptekin, V. (2008). "Türkiye Ekonomisinde Vektör Otoregresif Model ile Enflasyon-Büyüme İlişkisinin Analizi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 4 (8), 55-72.

Yıldız, S. N. ve Aydın, Ü. (2022). "COVID-19 Salgınının Türkiye’de Finansal Yatırım Araçları Üzerindeki Etkisi", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 294-316.

Online Kaynaklar

<https://www.borsaistanbul.com>

<https://www.investing.com>

<https://evds2.tcmb.gov.tr>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.12.2022 ✓Accepted/Kabul:14.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1214765

Research Article/Araştırma Makalesi

Ekinci, A. ve Torkak, B. (2023). "Rumiye Şeyhi Mahmud Urmevi'nin Evlatlarına Ait Temliknâme Süreti", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 41-54.

RUMİYE ŞEYHİ MAHMUD URMEVİ'NİN EVLATLARINA AİT TEMLİKNÂME SÜRETİ

Abdullah EKİNCİ*, Berna TORKAK**

Öz

Diyarbakır'da Urmeviliğin kurucusu Aziz Mahmud Urmevi'nin, IV. Murad ile olan yakın bağı Revan Fethi'ne katılmasıyla gerçekleşmiştir. Ancak bu bağ zaman içerisinde zayıflamaya başlamıştır. Urmevi'nin gün geçtikçe artan şöhreti ve diğer çeşitli nedenler şeyhin, IV. Murad tarafından idam edilmesine sebep olmuştur. Urmevi'nin idamının ardından IV. Murad, Diyarbakır'a bağlı Kabi karyesini şeyhin evlatlarına temlik etmiştir. Mülkiyete devlete, tasarrufu evlatlarına ait olan Kabi Karyesi serbestiyet üzere temlik edilmiştir. Karye bu şekilde temlik edildiğinden dolayı sayım ve müdahale yapılmamaktaydı. Mutlak mülkiyetin belgesi olan temliknâmede tüm tasarruf hakları yer almaktaydı. İşte bu çalışmanın sıklet merkezini IV. Murad tarafından, Aziz Mahmud Urmevi'nin evlatlarına mülk olarak verilen Kabi karyesinin temliknâme süreti oluşturmaktadır. Söz konusu çalışmada Osmanlı Arşivi'nde yer alan temliknâme süreti, Şer'iyye Sicilleri, Atik Şikâyet Defteri ile dönemin kronikleri, seyahatnâmeleri ve diğer yazılı telif eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Mahmud Urmevi, IV. Murad, Diyarbakır, Kabi, Temliknâme.

THE LETTER OF CONVEYANCE BELONGING TO THE SONS OF SHEIKH OF RUMIE MAHMUD URMEVI

Abstract

The establishment of Urmeviyye in Diyarbakır attributed to the founder, Aziz Mahmud Urmevi, whose close association with Sultan Murat 4th realized through his involvement in the conquest of Revan. However, this association gradually waned over time. Urmevi's burgeoning reputation and various other factors ultimately led to the execution of the sheikh at the hands of Sultan Murat 4th. Subsequent to Urmevi's execution, Sultan Murat bestowed the village of Kabi, situated within the jurisdiction of Diyarbakır, upon the progeny of the sheikh. The Kabi village, which had governmental ownership while being under the administration of the sheikh's offspring, was granted as an unrestricted freehold. Consequently, the village remained exempt from enumeration and interference. The deed of grant, serving as a testament to absolute ownership, encompassed all rights of disposal. Thus, this research centers around the replica of the deed of grant for the Kabi village, given as an estate to the descendants of Aziz Mahmud Urmevi by Sultan Murat 4th. In this study, the replica of the deed of grant sourced from the Ottoman Archives, alongside the records of the Islamic courts (Şer'iyye Sicilleri), the Ancient Complaints Register (Atik Şikâyet Defteri), contemporary chronicles, travel accounts, and other written works, has been benefited.

Keywords: Mahmud Urmevi, Murat 4th, Diyarbakır, Kabi, Temliknâme.

*Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ŞANLIURFA.
e-posta: aekinci@harran.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4767-2002>)

**Dr., e-posta: bernatorkak44@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-1994-9956>)

GİRİŞ

Rumiye şeyhi lakabı ile meşhur Şeyh Mahmud Urmevî (Yılmazçelik, 2019: 17; Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddîn, 2019: 35; BOA. TS. MA. e. 779-24; BOA. C.EV. 553-27946; BOA. C.EV. 283-14421; BOA. HAT. 1629-71) İran Azerbaycan'ın Urmiye¹ şehrinde doğmasından dolayı bu isimle anılmaktadır. Dedesi Şeyh Muhammed Bâdâmyârî (Algar, 2006: 336), babası ise Nakşibendi meşayihinden Koç Baba (Cankurt, 2015: 26) ya da Koçağa olarak bilinen Seyyid Ahmed Efendi'dir.² Şeyh Mahmud Urmevî'nin babası Koç Ağa, Safevi yönetimine rağmen Nakşibendiyye tarikatını yayan isimlerden biridir (Aslan, 2017: 15).

Babası gibi Mahmud Urmevî de Nakşibendiliğin³ kollarından biri olan Urmevîliğin kurucusudur. Babasından zâhiri ve bâtini ilimleri tahsil ederek manevî terbiye alıp, irşad izni alan Aziz Mahmud Urmevî (Yılmaz: 2007: 390) Safevi zulmü üzerine Urmiye'den ayrılarak Diyarbakır'a yerleşmiştir (Yıldırım, 2014: 81). Diyarbakır'a yerleştikten sonra burada tekke kurarak irşat faaliyetlerine devam etmiştir (Çatak ve Vural, 2015: 126; Öcalan, 2008: 364).

Aziz Mahmud Urmevî'nin⁴ tekkesi gerek halk tarafından gerekse de serdarlar, paşalar tarafından ziyaret edilmiştir. Kâtib Çelebi'nin aktardığına nazaran şeyhin ayağına Van ve Tebriz ülkesinden halk dahi gelmekteydi. Tekkenin yanında bina edilen camide⁵ ise genellikle müritleri oturup, zikir etmekteydi. Ayrıca cümle Diyarbakırının kendisine mürit olup "aziz başı için" diyerek ant içmekteydiler (Kâtip Çelebi, 2016: 819).

Şöhreti Diyarbakır dışına taşan şeyhin, rivayetlere göre müritlerinin sayısı kırk bini bulmaktaydı (Haspolat, 2013: 92). Öyle ki Kavs bağlarında dinlenen IV. Murad'a, şeyhin evinden pişen yemekler Kavs'e kadar dizilen müritleri sayesinde elden ele götürülmüştü. Bu da şeyhin müritlerinin sayısının haylice fazla olduğunu göstermektedir (Günkut, 1936: 125). Kısa zaman içerisinde çok sayıda mürit edinmeye başlayan şeyhin durumu, IV. Murad'da tehlikeli bir hal alacağı hissiyatını uyandırmıştır (Bülbül, 2020: 57). IV. Murad ile Revan Seferi'ne çıkan Mahmud Urmevî (BOA. C.MF. 49-2405), bu seferde padişaktan yakın ilgi görmüştür.⁶ Bu ilgi sonrasında IV. Murad, Bağdat Seferi'ne çıkarken Halep'e uğramış ve Urmevî tarafından ziyaret edilmiştir. Seferden dönen IV. Murad Diyarbakır'a gelmiş ve burada çeşitli gerekçelere dayanarak 1638 yılında Aziz Mahmud Urmevî'yi idam etmiştir (Alkış, 2015: 28). Urmevî'nin idamından sonra Diyarbakır'daki tekkeye oğlu İsmail Çelebi geçmiştir.⁷

Şeyhin, IV. Murad tarafından idam edilmesine dair Osmanlı ana kaynakları farklı yorumlarda bulunmaktadır. Örneğin Evliya Çelebi'nin (ö. 1096/1685) Seyahatnâmesi'nde koğucuların, Revan Kalesi altında Sultan Murad Han'a, şeyhin Mehdi gibi ayaklanacağını zira kırk bin müridi olduğunu söyleyerek şikâyet ettiklerini belirtmektedir. Murad Han üç sene sonra Diyarbakır'ı vardığında şehrin bütün ileri gelenleri Fırat Nehri kıyısında padişahı karşılamaya varmışlardır. Aziz Mahmud Urmevî ise üç bin kadar derviş ile birlikte Murad Han'ın huzuruna varıp selam vererek hünkârım diye hûn (kan) sözcüğünü uzatarak söylemiştir. Bunun üzerine Murad Han "Azizim hûn sözünü uzatarak söylediniz der". Murad Han'ın bu sözü üzerine Urmevî hünkârım, Bağdat'a varıp Kızılbaşların kanlarını akıtarak "Revan içinde şehit olan Sünnilerin intikamlarını alırsız, onun için hûn-kârım diye uzattık" şeklinde cevap verir. Bağdat fethi müjdesini şeyhten duyan Murad Han "ya efendi, fetihten sonra sağlıklar yuvama ulaşır mıyım? deyince; evet fetihten sonra bu Diyarbakır'a gelip koğucu ve fesatların aldatmasıyla haksız bir kan dökücülük daha edersiniz" demiştir. Nitekim Evliya Çelebi'nin aktardığına göre öyle de olmuştur. Murad Han koğucu ve fesatların aldatması neticesinde şeyhi şehit etmiştir. Fakat bu vaka sonrası IV. Murad başkente varıp çok yaşamayıp "ah şeyh Rumi" diyerek vefat etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2010: 73-76).

1 İran Azerbaycanı'nda tarihi bir şehir olan Urmiye eski İslam kaynaklarında Zerdüş'tün doğum yeri olarak anılmaktadır. Eskiçağ'da Asur, Urartu, Pers ve Partlar'ın hakimiyetine giren şehir Hz. Ömer zamanında Ezd kabilesi tarafından fethedilmiştir. XI. yüzyıl ortalarında ise Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır. Selçuklulardan sonra İlhanlılar, Çobanoğulları, Timurular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı hakimiyetine girmiştir (Özgüdenli, 2012: 179, 180).

2 Ancak Aziz Mahmud Urmevî ve Urmevîliğin Diyarbakır Kolu adlı eserde şeyhin babasının ismi Muhammed Bâdâmyârî olarak geçmektedir (Korkusuz, 2019: 9).

3 H. 1188 yılındaki bir belgede "Şeyh Mahmud Nakşibendî Efendi" olarak geçmektedir (BOA. C. MF. 109-5410).

4 Şeyhin "Baba Kelâmı" adlı bir eseri bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Erdoğan, 1988: 211-225).

5 Basri Konyar'ın eserinde Rumiye Şeyhi Aziz Efendi Camii olarak geçen bu camii Behramiye Camii kurbunda bulunmaktadır. Ayrıca Ulu Asitane'de şeyhin müritlerinin tasavvuf ve tevhit ile meşgul oldukları bir medrese de bulunmaktadır (Konyar, 1936: 199, 201).

6 Osmanlı padişahları, savaş zamanında askerinin maneviyatını yüksek tutmak ve morallerini güçlü tutmak gayesi ile orduyla birlikte tarikat şeyhlerini seferlere götürmekteydiler (Öngören, 2012: 269).

7 Mahmud Urmevî'nin idamından sonra Van'da Vanlı Kara Abdullah, Erzurum'da Şeyh Hacı Mehmed ile Şeyh Karaman, Bursa'da yeğeni Açıkbaş Mahmud Efendi irşada devam ederek Urmevîliği yaymışlardır (Tosun, 2018: 636).

Evliyâ Çelebi'nden sonra Nâimâ (ö.1128/1716) ise şeyhin idam edilmesi hakkında iki sebep göstermektedir. Bu sebeplerden birincisi Padişah Bağdat Seferi'ne giderken Maanoğlu Fahreddin'in kimya ilmini öğrendim diyen kızının şeyhi ve padişahı inandırması, padişahın da bu kimyager kızı imalathanesinde iksirin mühimmatı için bin filori⁸ ve kızı harçlık için de bin kuruş vermesidir. Ancak padişahın bu amaçlar için verdiği para zevk ve sefaya sarf edilmişti. Bağdat Seferi sonrası bu durumu gören padişah kızı ve iki çocuğunu boğdurup Dicle Nehri'ne attırmıştır. Padişah bununla da kalmamış böyle bir hilekârı bize gönderdi diyerek şeyhi idam etmiştir. İkinci sebep ise şeyhin itikatlı ve şöret sahibi bir kimse olmasıdır. Öyle ki şeyhin, Kürdistan ve İran ülkelerinin son hudutlarına varıncaya kadar hem yüksek tabakadan hem de halk tabakasından ona bağlı olup kırk binden fazla müridi bulunmaktaydı. Şeyhin bu şöreti kötü kişilerin onun hakkında uydurma çeşitli sözler söyleyerek padişahın kulağına ulaştırmasına neden olmuştu. Örneğin şeyhin müritlerinin fazla olması başa geçme sevdasına ve saltanat davasına kadar varmıştır.⁹ Nitekim bunlardan biri Sakarya Şeyhi idi. Bu şeyhin ahvalini padişaha ibret olarak aktaranlar, padişahın şeyh hakkındaki fikirlerinin değiştirilmesinde de etken olmuşlardı. Şeyhin düşmanlarının sözlerini doğru bulan padişah, Urmevî'yi şehit etmiştir (Nâimâ Mustafa Efendi, 1968: 1430-1435).

Nâimâ'nın şeyhin öldürülmesinde göstermiş olduğu ikinci sebebe Peçevî (ö. 1059/1649?) de katılmaktadır. Keza Peçevî, şeyhin artan itibar ve şöretinin padişaha kin uyandırdığını ve idam edilmesinde etkin olduğunu göstermektedir (Peçevî İbrahim Efendi, H. 1283: 462; Hammer, 1998: 242). Zikredilen Osmanlı ana kaynakları, şeyhin ölümüne dair farklı yorumlar bulunmuş olsalar da şeyhin gün geçtikçe artan takipçi sayısı ile bölgede kazanmış olduğu güç konusunda hemfikir bulunmaktadır (Başarır, 2019: 528). Dolayısıyla şeyhi tehlikeli kılan nokta doğu vilayetlerinde gün geçtikçe artan kitleler halindeki büyük itibarıydı (Bruinessen ve Boeschoten, 2003: 97). Şeyhlerin artan itibarı ve takipçisi bağlamında Sir James Porter (ö.1776) şunları söylemektedir:

Ulemaya mensup kişilerin kutsal sayıldığını, halkın ve askerlerin kendilerine duyduğu sınırsız saygı sayesinde onları tek başlarına silahlı ayaklanmaya yöneltebileceklerini, sultanın tahtın indirilmesini sağlayabileceklerini, hatta devlet içinde sahip oldukları büyük güç nedeniyle tahtın el değiştirmesi için mutlaka onların onayının alınması gerektiğini söylemektedir (Thornton, 2010: 136).

Bu bağlamda muhtemelen IV. Murad da bu endişeyi duyarak şeyhi idam ettirmiş olmalıdır. İdamın ardından söylentilere nazaran padişah, şeyhin küçük oğlunu huzuruna çağırarak dile benden ne dersen sualini sormuştur. Fakat şeyhin oğlu, padişahın teessürlerinin giderilmesine imkân vermemek maksadıyla Kabe'yi istiyorum talebinde bulunmuştur. Şeyhin oğlunun bu isteği padişaha Kabi karyesini istiyor şeklinde arz edilince, padişah da hemen bir ferman ile bu karyeyi Azizzâdelere vermiştir (Beysanoğlu, 2003: 661).

1. TEMLİK

Sözlükte bir eşya üzerindeki mülkiyet hakkını ya da malî bir hakkı başka birine devretmek manasına gelen temlik kelimesi (Aybakan, 2011: 428), terim olarak bir hükümdarın devlete ait olan arazi ve binaların bir kısmını, devlete hizmet etmiş kimselere mülk olarak tahsis etmesi anlamına gelmektedir. Bu şekilde mirî arazi gelirinin birine verilmesini bildiren belgelere temliknâme (İpşirli, 2011: 430; Devellioğlu, 1999: 1074), temliknâme-i hümayûn veya mülknâme-i hümayûn denilmektedir (Pakalın, 1971: 613).

İslam dünyasında Hz. Peygamber döneminden itibaren şahıslara temlik edilen topraklar Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Bu dönemde padişahlar istediği şahıslara, istedikleri zaman karye ve arazileri tüm hukuk ve vergileriyle birlikte bedel karşılığı olmaksızın ebediyen temlik etmişlerdir (Barkan, 1941: 922). Ancak Osmanlı Devleti'nde temliknâme alabilmek için belirli koşulları yerine getirmek gerekmektedir. Fethi gerçekleşen toprak ilk olarak mirî toprak olarak kabul edilir ve daha sonrasında padişah tarafından temlik edilirdi. Bu şekilde temlik edilen topraklar ise fetih sonrasında fatihlere, memurlara ve askerlere temlik edilmekteydi (Çalı, 2009: 63).

Mirî arazinin mülk olarak verilmesi XVIII. yüzyılda haylice artmış ve hatta zirve noktaya ulaşmıştı. Bu tür tevcihlerin tarihi XIV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarına kadar gitmektedir. Bu yüzyıllarda Balkan sınır

⁸ Osmanlı Devleti döneminde Avrupa menşeli paralara filori denilmektedir. İlk zamanlarda sadece Avrupa menşeli paralar için kullanılırken zamanla kendi bastıkları para için de kullanılır olmuştur (İnalçık, 1996: 106).

⁹ Şeyhlikten şahlığa çıkış hazırlıklarından duyulan şüphe nedeniyle idam edilen diğer şeyhlere örnek olarak Abaza Şeyhi Abdürrahim Efendi (ö. 1047/1637) ve Melamiyye-i Bayramiyye'ye bağlı Beşir Ağa (ö. 1073/1663) gösterilebilir. Abaza şeyhi, Aziz Mahmud Urmevî gibi IV. Murad döneminde, Beşir Ağa da IV. Mehmed döneminde idam edilmiştir (Altınışık, 2006: 12).

boylarındaki uç beylerine temlik edilen gelir kaynakları bir örnek teşkil etmektedir. Yine aynı zamanda XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın ilk yarılarında da bu nevi tevcihlerin yapıldığı bilinmektedir.¹⁰

Osmanlı padişahlarının ilk zamanlardan itibaren kumandanlara, vezirlere, ulemaya, tekke ve zaviye şeyhlerine mülk olarak tahsis ettiği toprakların sayısı bu yolla çoğalmaya başlamıştır (Kenanoğlu, 2020: 541). Sayısal artış bozulmanın da habercisi olmuştur. XVII. yüzyılın en önemli kaynak eserlerinden biri olan Koçi Bey (ö. yaklaşık 1650) tarafından kaleme alınan risalede; devlete hizmet etmeyen, memleket ve köy bile fethetmeyen kişiler yalnızca padişah yakını olduğu için önceden fethedilen ülkeden devlet hazinesine ait nice köy ve mezraaları bir yolunu bularak kendileri ve çocukları için mülk edindiklerini belirtmektedir. Yine Koçi Bey, bu kişilerin gelir kapısı elde etmek amacıyla diledikleri yeri vakıf haline getirdiğini belirtmektedir (Koçi Bey, 2018: 90).

16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarına ışık tutan ve III. Murad'a (1574-1595) sunulduğu anlaşılan *Hırzû'l-Mülûk* adlı eserde mirî toprakların vezirler ve ileri gelenlere temlik edilmesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Memalik-i mahrusede vaki olan kasabalar ve karyelerin ekseri havass-ı hümayun ve zeamet ve timarlar olmak lâzım iken şimdiki hâlde ekseri vakıf ve mülk olup zeamet ve kılıç timarlar cüz'î kalmıştır. Hele selâtîn-i 'izam evkafına ne söz ki kuvvet-i kahireleriyle feth ettikleri memleketlerden imaret ve camilerine vakfetmişlerdir. Hak subhanehu ve teâlâ kabul itmiş olup cümlesin rahmeti deryasına müstağrak itmiş ola. Amma insaf mıdır ki sayir in'am ve ihsandan maada yalnız bir vezire kırk-elli pare karyeler temlik oluna? Vezaret gibi âli mansıb ile riayet olundukları kifayet itmez mi? Hususa vezir-i azam olana karye temlik olunmağa ne ihtiyaç (Yücel, 1988: 176, 177).

Burada verilen bilgilere göre yazar, Osmanlı ülkesinde karye ve kasabaların has, zeamet ve timar olması lazım gelirken şimdi çoğunluğunun vakıf ve mülk arazisi olduğunu vurgulamaktadır. Yazar yine sultanların fethettikleri yerlerde kurmuş olduğu vakıflara söz etmez iken vezirlere temlik olunan karyelerin gereksiz olduğunu ve ihtiyaç olmadığına değinmektedir.

Haksız bir şekilde mirî topraklardan mülk temlik eden bu kişiler haricinde devlet, daha çok seçkin zümre mensuplarına dinî vakıf kurabilmeleri için toprakları temlik etmekte ve bu da temliknâmelerde açık bir şekilde zikredilmekteydi (İnalçık, 2016: 144). Bilhassa devlet bazı köyleri şeyhlere, dervişlere temlik ederek oraları kültür, imar ve din merkezi haline getirmeyi amaçlamaktaydı (Barkan, 1942: 290). Bunlardan biri Diyarbakır'ın Şarkî¹¹ Amid nahiyesine bağlı Kabi karyesi idi (BOA. BEO. 1659-124374). Bu karye IV. Murad (1623-1640) tarafından Şeyh Mahmud Urmevî'ye temlik edilmişti.¹² Çalışmamızın ana çatısını da Şarkî Amid nahiyesine bağlı Kabi karyesinin (Yılmazçelik, 2012: 232) Nakşibendi tarikatı Rumiyye şeyhi Şeyh Mahmud'a (BOA. TS. MA. e. 779-24) temlik edildiğini gösteren temliknâme oluşturmaktadır.

2. TEMLİKNÂME SÜRETİ'NİN TAHLİLİ

IV. Murad'ın Aziz Mahmud Urmevî ailesine bağışlamış olduğu Kabi karyesinin temliknâme sûretini incelediğimizde ilk olarak Aziz Mahmud Urmevî'nin Revan Fethi'nde ve Tebriz'in tahribinde üzerine düşen görevi layıkıyla yaptığını belirtmektedir. Ayrıca Temliknâme'de Şeyhin fetihteki başarısından dolayı Amid kazasına tabi Kabi karyesinin temlik edildiği de geçmektedir. Şeyhe temlik edilen karyenin sınır ve hududu dahilinde bulunan arazi, mezra, vadi, sahra, maden gibi yerlerin öşürleri¹³ ve bunun haricinde hububat ile her türlü kışlak, yaylak, otlak, ağnam ve cürm u cinayet gibi vergiler de aynı şekilde temlik edilmiştir (BOA. ŞD. 471-4; BOA. BEO. 4258-319294). Bu yerlerden hasıl olan geliri Şeyh Mahmud Urmevî'nin Amid'de bina eylediği cami ve medreseye,¹⁴ daha sonra ise kendisine ve nesline vakfedilmiştir (BOA. A. {DVNS. ŞKT. d. 147, s. 132, h. 459; BOA. MŞH. ŞSC. d. 3804, 607, s. 7, 8, h. 14, 15; BOA. C. MF. 49-2405; BOA. MVL. 650-7).

10 17 yüzyılda veziriazam Rami Mehmed Paşa'ya mirî topraklardan mülk temlik edilmesi örnekler arasında yer almaktadır (Abou-El-Haj, 2000: 44, 45).

11 H. 14 Muharrem 1325 tarihli bir belgede Şırnak nahiyesi şeklinde yazılmıştır (BOA. ŞD. 431-44).

12 IV. Murad dışında Çelebi Mehmed tarafından Sasa Bey ailesinin cediti olan Paşa Ali Bey'e verilen temliknâme örneği için bkz. (Uzunçarşılı, 1939: 389-422).

13 H. 1328 yılında Kabi karyesi ahalisi ile vakfın mütevellisi arasında, arazinin yalnız a'şarının vakfedildiği ancak hukuk-u tasarrufiyesinin vakıf olup olmadığına dair bir tartışma yaşanmıştır (BOA. DH. İD. 23-16).

14 H. 1127 yılında cami ve medreseye kadimden beri cari olan su, bazı kişilerin kendi menzillerine icra etmesi sonucunda vakıf zarara uğramıştır. Bu zarardan sonra vakfın mütevellisi Şeyh Seyyid Mehmed Divan-ı Hümayun'a giderek şikayetini iletmıştır (BOA. A. {DVNS. ŞKT. d. 64, s. 583, h. 3).

Temliknâmede Kabi karyesinin şeyhin evlatlarına mülkiyet şeklinde verilir tabi olmayacağını *mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem* ibarelerinden anlamaktayız (BOA. MŞH. ŞSC. d. 3746, 352, s. 33, h. 73). Bu ibareye nazaran Kabi karyesi sayım yapılmayan bir yerdi. Yani bu karyeye hiçbir Osmanlı yöneticilerinin müdahale edemezdi (Ekinci ve Asoğlu, 2018: 191; Gencer, 2011: 77). Bütün hukuk-i şer'îye, rüsum-i örfiyesiyle ve serbestiyet (BOA. MŞH. ŞSC. d. 3804, 607, s. 9, h. 16) üzere temlik edilmiş olduklarından dolayı bu çeşit yerlere devlet memurları herhangi bir vesile ile girmeye ya da vergi toplamaya mezun değillerdi. Dolayısıyla bu gibi mülk sahipleri, mülkleri dahilinde gerek idarî gerekse de malî bakımdan tam bir istiklal içinde hareket etmekteydiler (Barkan, 1941: 912).

Mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem gibi ibareler, sayım ve müdahale yapılmamasına dair hukukî bir durumu yansıtmaktaydı. Müdahale yapılmayan yerlerdeki vergiler, malikin tasarrufundaydı. Bu yüzden devlete vergi ödeme zorunluluğu bulunmamaktaydı. Mutlak mülkiyete işaret eden bu hukukî ibare, devletin tahrirlerinden ifraz edilmiş ve devlet memurlarının müdahale edemediği dolayısıyla mutlak ve kesin bir biçimde hak sahibinin yani Mahmud Urmevî evlatlarının tasarruf ve iradesine bırakılmış mülkleri kastetmektedir. Bu durum Arap-İran geleneğinden Osmanlı'ya tevarüs etmişti. Örneğin İlanlılar devrinde bu mutlak özerklik halini tespit eden özel belge tipi soyurgallar ve yarlıklar şeklinde tanzim edilmişti (Aydın, 2022: 15).

Yine temliknâmede "*Şeyh Seyyid Mahmud zîde takvanın mülk-i mahzı ve hakk-ı sarfı olub neslen ba'de nesl ve ferman ba'de asl ila en yerî's-allahu el-arza ve mîn aleyha fe hûve hayru'l-varisin enva'-ı vücuh mülkiyet üzere keyfemâyeşâ ve mutasarrıf ola dilerse sata dilerse de bağışlaya murad ediyorsa vakf eyleye*" ibarelerinden anlaşıldığına göre şeyhe temlik buyrulan Kabi karyesinin kendisinden sonraki nesile diledikleri şekilde tasarruf etmesine olanak verdiği görülmektedir (BOA. A. {DVNS. ŞKT. d. 66, s. 210, h. 1). Öyle ki bu nesile diledikleri şekilde satma ve vakfetme gibi mutlak bir özerklik vermiştir. Bu mutlak mülkiyet dahilinde vezirinden, vükelasına, ayanından, mirîmiranına ve diğer tüm devlet görevlisine kadar hiçbirinin müdahale yapmaması ve karyenin mülkiyet statüsüne yönelik bir değişime yer verilmemesi konusunda uyarılara yer verilmiştir (Ekinci ve Asoğlu, 2018: 191).

3. TEMLİKNÂMENİN TECDİDİ

Kabi karyesinin Mahmud Urmevî evlatlarına temlik edilmesinden sonra bu temliklerin tecdîdi yani yenilenmesi (Şemseddin Sami, 2010: 381) konusu yer almaktadır. Şeyhin evlatlarından Ahmed elinde bulunan mülknâme-i hümayun/temliknâme-i hümayunu tecdîd etmek üzere H. 1262 senesinde İstanbul'a gitmiştir. Zikrolunan Şeyh Ahmed, Şeyh Mahmud Urmevî'nin ne abisi ne de torunu değildir. Zira Urmevî'nin abisi Şeyh Ahmed H. 1016'da, torunu Şeyh Ahmed ise H. 1121 senesinde vefat etmiştir. Muhtemelen bu kişi Urmevî'nin sülalesinden Şeyh İsmail'in oğlu Şeyh Ahmed'dir. Çünkü bu kişi H. 1269 senesinde vefat etmiştir (Korkusuz, 2019: 27, 28).

Tecdîd için harekete geçen Şeyh Ahmed temliknâmenin IV. Murad Han tarafından H. 1045 senesinde verildiğini o günden H. 1262 senesine kadar, üzerinden iki yüz dokuz sene geçtiğini belirtmektedir. Belgeye nazaran temliknâme H. 9 Safer 1250 (M. 17 Haziran 1834) tarihinde II. Mahmud (1808-1839) zamanında ve Abdülmecid (1839-1861) zamanında tecdîd edilmiştir. Padişah Abdülmecid döneminde ise maliye nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa tarafından H. 11 Recep 1262 (M. 5 Temmuz 1846) tarihinde tecdîd edilmiştir.

SONUÇ

IV. Murad ve Aziz Mahmud Urmevî'nin fay hattı üzerinde bulunan ilişkileri, güç ve şöhretin devreye girmesiyle birlikte kırılmalar yaşamış ve bu kırılmalar şeyhin idam edilmesi ile son bulmuştu. Çünkü Mahmud Urmevî'nin sınırların dışına çıkan şöhreti ve sayısı binleri aşan müritleri IV. Murad tarafından egemenliğini tehdit edici bir tehlike olarak görülmüştü. Bunun yanı sıra yaşanan vakalarda şeyhe addedilen diğer sebepler, padişahı kaygılandıran hususlar olmuştu. Tüm bu hususlar IV. Murad'ın kritik bir hamlesi ile neticelenmiş ve şeyh idam edilmişti. İdamın ardından ise IV. Murad, Diyarbakır'a bağlı Kabi karyesini şeyhin evlatlarına temlik etmişti.

H. 1045 yılında Aziz Mahmud Urmevî'nin evlatlarına mülk olarak verilen Kabi karyesinin temliknâmesine dair surette mülkün sınırları ve tasarruf hakkı detaylı bir şekilde izah edilmiş, yine bu detaylar izah edilirken de sınırları aşanlara ve tasarruf hakkına müdahale edenlere karşı tekid edici uyarılara yer verilmiştir. Sonuç olarak

Kabi karyesinin mutlak mülkiyet hakkının vesikası olan temliknâmede, bu hak iki yüz dokuz sene boyunca devam etmiş ve bu süre zarfında yeniden tecdid edilmesi talep edilmiştir.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asafî Atik Şikâyet Defterleri (BOA. A. {DVNS. ŞKT. d.}) 64, s. 583, h. 3.
Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asafî Atik Şikâyet Defterleri (BOA. A. {DVNS. ŞKT. d.}), 66, s. 210, h. 1.
Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asafî Atik Şikâyet Defterleri (BOA. A. {DVNS. ŞKT. d.}),147, s. 132, h. 459.
Osmanlı Arşivi, Bâbiâli Evrak Odası (BOA. BEO.), 1659-124374.
Osmanlı Arşivi, Bâbiâli Evrak Odası (BOA. BEO.), 4258-319294.
Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf (BOA. C. EV.), 283-14421.
Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf (BOA. C. EV.), 553-27946.
Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif (BOA. C. MF.), 109-5410.
Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif (BOA. C. MF.), 49-2405.
Osmanlı Arşivi, Dahiliye İrade (BOA. DH. İD.), 23-16.
Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun (BOA. HAT.), 1629-71.
Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vala (BOA. MVL.), 650-7.
Osmanlı Arşivi, Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri Diyarbakir (BOA. MŞH. ŞSC. d.) 3746, 352, s. 33, h. 73.
Osmanlı Arşivi, Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri Diyarbakir (BOA. MŞH. ŞSC. d.) 3804, 607, s. 7, 8, h. 14, 15.
Osmanlı Arşivi, Meşihat Şer'iyeye Sicili Defterleri Diyarbakir (BOA. MŞH. ŞSC. d.) 3804, 607, s. 9, h. 16.
Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet (BOA. ŞD.), 308-60.
Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet (BOA. ŞD.), 431-44.
Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet (BOA. ŞD.), 471-4.
Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (BOA. TS. MA. e.), 779-24.

Kitaplar, Makaleler, Tezler ve Ansiklopedi Maddeleri

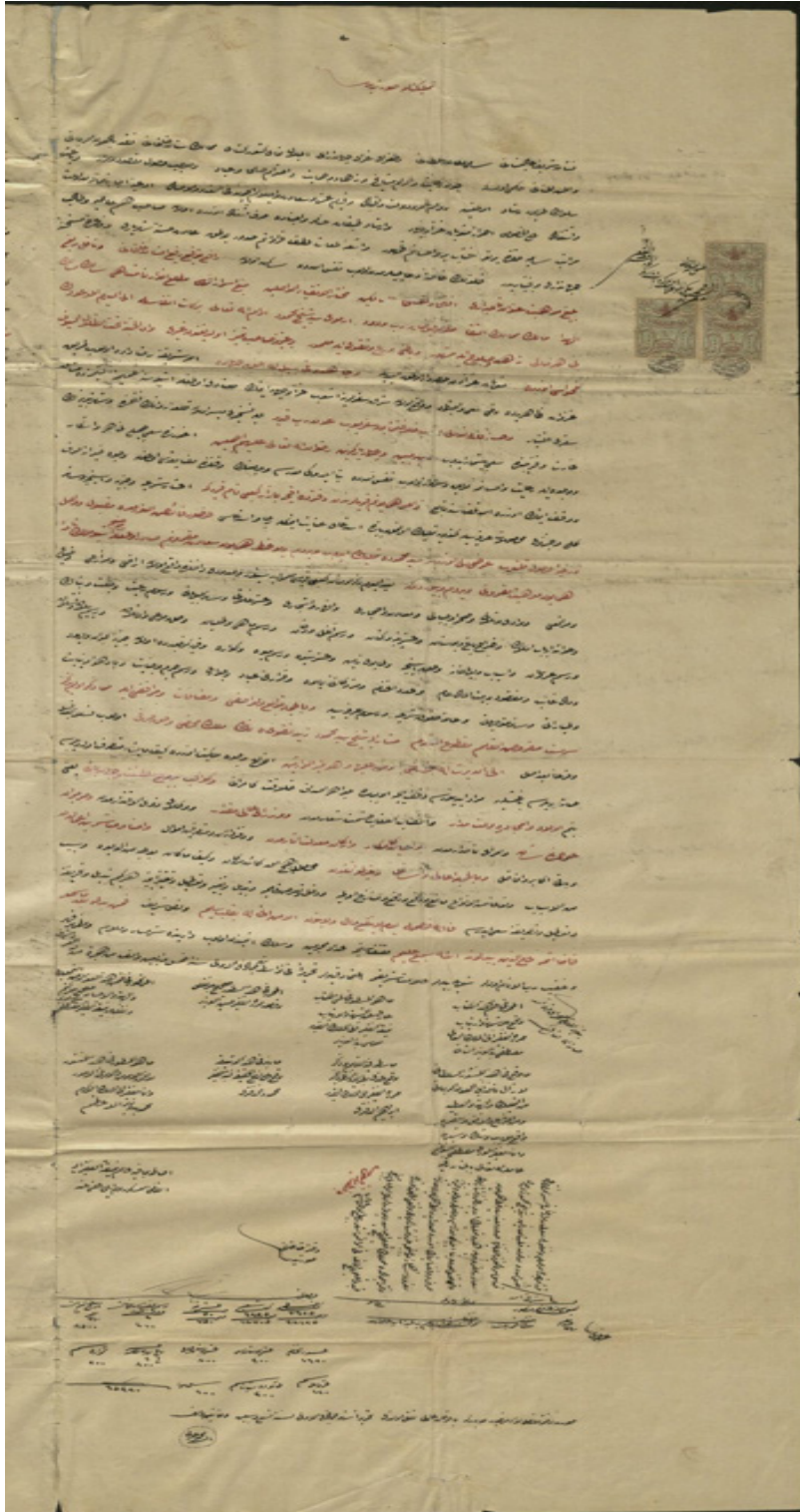
- Abou-El-Haj, R. A. (2000). *Modern Devletin Doğası (16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu)*, (Çev: O. Özel ve C. Şahin), İmge Kitabevi, Ankara.
- Algar, H. (2006). "Nakşibendiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 335-342.
- Alkış, A. (2015). "XII. Ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 7/13, 15-32.
- Altınışik, K. (2006). *Nakşibendî-i Atik Dergâhı ve Açıkbaz Mahmud Efendi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Aslan, N. (2017). *17. Yüzyılda Diyarbakır'da Tasavvufî Hayat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Aybakan, B. (2011). "Temlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 428-430.
- Aydın, S. (2022). "Tarımcı İmparatorlukların Toprak Tasarruf Modelleri Açısından Yurtluk-Ocaklık Statüsü Nasıl Yorumlanabilir?", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar*, (Haz: E. Çiftçi, V. Gürhan ve M. R. Ekinci), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1-46.
- Barkan, Ö. L. (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-386.
- Barkan, Ö. L. (1941). "Türk İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *İÜHFM*, 7/4, 906-942.
- Başarır, Ö. (2019). "Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 12/38, 525-545.

- Beysanoğlu, Ş. (2003). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar)*, C.2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Bruinessen, M. V. ve Boeschoten, H. (2003). *Evlîya Çelebi Diyarbakır'da*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bülbül, M. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tekke ve Zaviyeler: Diyarbakır Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Cankurt, H. (2015). *Seyyid Hasan Rızâyî El-Aksarâyî*, T.C. Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Aksaray.
- Çalı, A. (2009). "Akıncı Beyi Evrenos Bey'e Ait Mülknâme", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 20, 59-76.
- Çatak, A. ve Vural, A. (2015). "Seyyid Ali Harpûdî ve Risâle-i Beyân-ı Tarîk-i Nakşibendî Adlı Eseri-Tahlil ve Tercüme-", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, 125-144.
- Devellioğlu, F. (1999). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Ekinci, A. ve Asoğlu, İ. (2018). "Karaköprü Kariyesinin Şazeli Şeyh Ali Dede'ye Temlikine Dair Ferman", *Osmanlı Urfası*, C.2, (Ed: A. Ekinci), Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa, 189-195.
- Erdoğan, K. (1988). "Seyyid Aziz Mahmud Urmevî, Urmevîlik ve Bilinmeyen Bir Eseri: Baba Kelâmı", *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9/10, 211-225.
- Evlîyâ Çelebi. (2010). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Kitap: 4, C.1, (Haz: S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gencer, F. (2011). "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/49, 75-96.
- Günkut, B. (1936). *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır.
- Hammer, J. V. (1998). *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.9, (Çev: M. A. Bey), (Haz: M. Çevik ve E. Kılıç), Emir Yayıncılık, İstanbul.
- Haspolat, K. (2013). "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", *II. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 57-145.
- İnalçık, H. (1996). "Filori", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 106-107.
- İnalçık, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I (1300-1600)*, (Çev: H. Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, M. (2011). "Temliknâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 430-431.
- Kâtib Çelebi. (2016). *Fezleke II*, (Haz: Z. Aycibin), Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Kenanoğlu, M. M. (2020). "Mülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.31. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 539-540.
- Koçi Bey. (2018). *Koçi Bey Risâlesi*, (Haz: Y. Kurt), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Konyar, B. (1936). *Diyarbakır Yıllığı III.*, Ulus Basımevi, Ankara.
- Korkusuz, M. Ş. (2019). *Aziz Mahmud Urmevi ve Urmeviliğin Diyarbakır Kolu*, Toprak Kitap, İstanbul.
- Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddîn. (2019). *Şerh-i İbârât*, (Haz: E. Karagöz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (1968). *Naîmâ Târihi*, C.3, (Çev: Z. Danışman), Bahar Matbaası, İstanbul.
- Öcalan, H. B. (2008). "Açıkbâş Mahmud Efendi ve Risale-i Nurbahşiyyesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/15, 363-378.
- Öngören, R. (2012). *Osmanlılar'da Tasavvuf -Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)-*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Öz, M. (2019). "Gelenekçi Osmanlı İslahat Düşüncesinde Temlikler ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayısı, 103-113.

- Özgüdenli, O. G. (2012). "Urmiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 179-180.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Peçevî İbrahim Efendi (H. 1283). *Peçevî Târîhi*, C.2, Matbaa-i Amire.
- Şemseddin Sami. (2010). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Thornton, T. (2010). *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807)*, (Çev: E. Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tosun, N. (2018). "Nakşibendiyye" *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (Ed: S. Ceyhan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 611-692.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1939). "Osmanlı Hükûmdârı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş bir Temliknâme ve Sasa Bey Âilesi ", *Bellekten*, 3/11-12, 389-422.
- Yıldırım, İ. (2014). "Urmevî'nin Tezkire-i Hazret-i Baba Adlı Eserinde Hilye-i Şerîf", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/4, 75-94.
- Yılmazçelik, İ. (2019). *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Hiperyayın, İstanbul.
- Yılmazçelik, İ. (2012). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır'da Bazı Görevlilerle İlgili Tespitler", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31/31, 225-242.
- Yılmaz, N. (2007). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (Sufiler, Devlet ve Ulemâ)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar -Kitâb-i Müstetâb- Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn- Hırzû'l-Mülûk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

EK I:

Temliknâme Sûreti (BOA. ŞD. 308-60)

EK II:

Temliknâme Transkripsiyonu (BOA. ŞD. 308-60)

Temliknâme Sûretidir

Nişânı şerîf-i âlîşân-ı sâmi nezâret-i sultanî tuğra-yı garrâ-yı cihândârı iclâl-ı numâ-yı küşür kesânı memâlik-i sîtan-ı hakanî nakdı bi'l-kuvvetü'l-rabbanî ve minelü'l-mennanî hükmi oldur ki Çün ri'âyet ve ikrâm-ı meşayih ve zehâdü himâyet ve ihtiram suleha ve 'ibad ve müceb-i husul ve maksûd-ı murad ve ba'is-i sülûk tarîk reşad olmağın devam-ı 'ömür-i devlet ve ikbal ve kıyam-ı 'izzü sa'adet ve iclâlîm için fi'l-ğadr ve'l-îsâl ediyeten icâbet meali müdavemet ve iştiğal 'ale'l-husus ihrâz mesûban gaza ve cihad ve irşâd tabakat-ı 'asakîr-i ve ecnada sarf-ı işğal üzere olan sahib-i himem 'aliye ve taleb-i murâtıb samî hakkında aftab yedd-u ihsânım zuhur ve eş'ia ta'an lûtf-u firavanım sudûr bulmak adet-i hüsnen şehriyârî ve fa'ide-i müsahhin cihandârî ve bahtiyarîdır. Felizâlik hassaten du'acılarımdan olub nefsi Amid'de sakin olan rafîi tevki' refi'ü's-şâ'n hakanî ve nafil-i renc belîğ mevhibe 'unvan tacidarî iftîhâd-ı nefsi iken muhtarü'l-inkîbadü'l-vasiliyet men' esrar-ı ilahi matla'-ı envarûna menâhî salik-i mesâlik el-hüda malik-i memalik iltika mazhar-ı kuyudât rabb-ı vedûd Urmevî Seyyid Şeyh Mahmud edamallahû te'âla berakât enfasehu ile'l-yevm el-med'udun zahiri hal zühd-ü salâh ile meşhûr ve batını der'ü takva ile me'mur bir 'azîz sahib-i temyîz olduğundan gayri ve inne'l-cennete taht'el-zilâl'ül-suyûf ve fahvâ üzere mensuban-ı gazadan hissedâr olmak ümidiyle ve cahid ve fi sebilüllâh hakk-ı cihada emri şerîfine rıza ve eda olub tarik-i ğazavat zahiriyede dahi sa'î ve ictihad ve vakî' olan şark seferlerine aşub gaza ve cihad etmek ma'nada olmağla iş bu sene 'umumine ... meşakk seferi ihtiyar ve Haseneta'l-lahi Te'ala erbâb-ı hilafetimle seferleyüb 'avn-ı rabbi kadîr ile teshîri müyesser olan kala-ı Revan'ın fethinde ve şehir-i Tebriz'in garet ü tahribinde ve sa'î pişman edüb din-i mübeyyen ve ciharyarınızın rızvanü'llah te'ala aleyhim ecmain uğruna sa'î cemil zahir ve aşikâr vücuh ile ri'âyet ve ihsanîma layık ve sezavar olub nefsi Amid'de bina eylediği medrese ve cami'inin vakfından müzayekası olmakla vücuh hayrata sarf ve vakf etmek üzere Amid kazasına tabî havass-ı hümayunum karyelerinden defterde Akçepazar Ka'bi nâm karyenin a'şar-ı şer'î ve cizye ispenç vesair külli ve cüzi mahsulat-ı 'örfiyesiyle kendüye temlik olunmak babında istid'âyı inayet etmekle rica ve istid'ası huzur-ı fa'is e'l-nurumda makbul ve vasil derece-i husul kalunub 'arzuhalî üzerine Seyyid Mahmud'a temlik edib verdim deyu hatt-ı hümayun sa'adet-i makrunum sadr olmağla mucebince iş bu mülknâme-i hümayun mevhibe verdim ve buyurdum ki ba'de'l-yevm zikr olunan Ka'bi karyesi me'muliye sınır ve hududu dahilinde vakî' olan arazi ve mezarî ve ziyâ ve müdafâ'a ve vadi u tilal ve sahra u cibalı ve ma'aden u ehcarı ve enhar u eşcârı ve 'öşr-ü ğallatı vesair hububatı ve rüsûm-ı ra'iyet ve çift u bennak ve 'avaid erbâb-ı emlak ve haraç-ı bağ u bostan ve 'öşrine ve künnan ve resm-i ağıl u duhan ve resm-i mahî u talaban ve hakk-ı mer'î ve otlak ve resm-i yaylak u kışlak ve resm-i arûsan ve asiyâb ve boyahâne ve hakk-ı ispenç ve tapuyu zemin ve 'öşr-i şîre ve resm-i meyve ve küvvâre ve karye-i mezbûrede olan cizye-i küfran ve yahud ve mal-ı ga'ib u maksud ve beytülmal-ı 'aam ve 'aded-i ağnam ve metrûkâtı yâve firari-i 'ibâd ve civarı ve resm-i cürm u cinayet ve bad heva ve niyabet-ı tayyarını vesair müteveccihanı ve 'amme-i hukuk-ı şer'îye ve rüsûm-ı 'örfiyesiyle ve bi'l-cümle tevabî' ve levahıkı ve muzafat ve murafıkı ile mima zükira evelem yuskar serbest-i mefrûzü'l-kalem maktûü'l-kadem müşarünileyh Şeyh Seyyid Mahmud zîde takvanın mülk-i mahzî ve hakk-ı sarfı olub neslen ba'de nesl ve feran ba'de asl ila en yerî's-allahu el-arza ve mîn aleyha fe hûve hayru'l-varisin enva'-ı vücuh mülkiyet üzere keyfemâyeşâ ve mutasarrıf ola dilerse sata dilerse de bağışlaya murad ediyorsa vakf eyleye ol bâbda cevahir asrâf-ı hilafet kâmurânî ve kevâkeb ber-vech-i saltanat ve cihanbânî yani benim evlad ve emcad ve devlet-i medar ve ensâb-ı a'kâb ve hişmet-i şî'arımdan ve vüzerâ-yı 'alî mikdar ve vükelâ-yı zevi'l-iktidarımdan ve mirîmirân arz-ı şân ve ümerâyı namdarımdan ve a'yan-ı kâmkâr ve erkân-ı mu'adelet asârımdan ve defterdaran u mutasarrıfın emval ve ümena ve mübâşeret i'malden ve bakî ekabir u efazil ve bi'l-cümle-i 'âlî ve asafil ve gayri teva'ifden muhassılan hiç ahd-ı kâin menkâne ve keyf-i mâkân veçhen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb ve nev'-i mine'l-envâ'mânî ve defi' ve rafi'-u menazî' olmaya ve dahl u ta'arruz kalmaya ve tebdîl u tağyir ve ta'til u takayyuzanıma her kim tebdîl ve tahrikine ve ta'til u tasarrufuna sa'y ederse ... ve yevmi'l-enfa' mal vela benune illa minallahi bi kalbin selîm nass-ı şerif femin beddle ba'dema sem'a fe innemâ ismihu alellezin yedlune innallahe semî'un 'alim muktezasınca 'aded-i mücrimin ve selk isminden olub darend-i şermesar ve melâm ve mazharı kahr u gazab rabbi'l-enam olalar şöyle bileler 'alamet-i şerîfime i'timad kılalar tahriren fî evâsît şehri cemâziye'l-evvel sene hams ve erba'ın ve elf min hicre men-lehü'l umur ve şerîf

1- El-muharrir fî haza el-hazâ el-kitâb vakî'-i bilâ sübut ve irtiyab hurrîre el-fakir ile'l-melikü'l-'Ali Mustafa bin el-veziru's-Sani

2- Mâ-hüvve'l mestur fî tayyi'l-kitâb 'ara-yı mine'l-sübut ve'l-irtiyab nahifetu'l-fakir ile'l-melikü'l-Kadir Musa bin el-vezir

3- El-muharrir fî haza's-sutur sahih bila-nakis ve kusur hurrire el-fakir Hüseyin el-vezir

4- El-mezkûr fî zımın haza'l-'invan min't-temlik ve'l-deyni ve'l-ihsan sahih bila-ketm ve noksan nahifetu'l-fakir Mustafa

5- Ma-vaka'a fî haza em-menşuru's-Sultanî la-zale nafide-n bi'l-'avnu'r-Rabbani min't-temlik ve'l-hine ve'l-'atiye ve mine'm-mezari' ve'l-arz ve'l-kariye vaki' bila-reyib ve şek ve şubhe ve ena Fahreddin Mustafa tevki' 'amelehu-llahu taala bi'l-cenan-ı rukye

6- Ma-satar fihi'l-kalem ve zikir vaka'a 'indi bi-tariku'n-nazar ve'l-haber hurrirehu el-fakir ile'l-melikü'l-kadir İbrahimu'l-Efendi

7- Ma ... fi haza'l-vesika vaka'a ala nusahu'l-hakika ketebehu el-fakir Mahmudu'l-Efendi

8- Ma-huve'l-mestur fî haza'm-menşur muvafiku'l-emr min lehu'l-emr fi'l-umur ve ena'l-fakir ile'l-melikü'l-ekrem Mehmed bin veziru'l-'azam

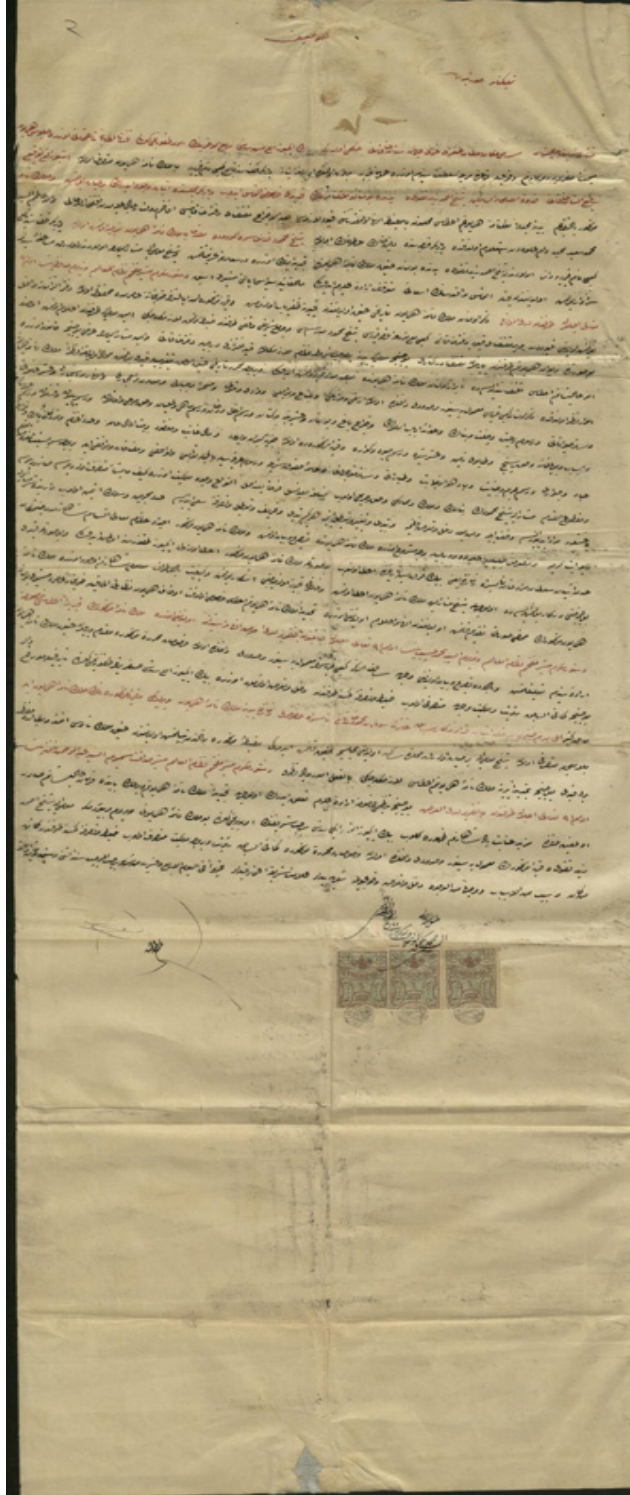
Karye-i mezbûre merhum ve mağfirün-leh Sultan Murad Han namser hazretleri nefsi Amid'de medfûn kutbü'l-'arifin Seyyid Şeyh Mahmud el-Urmevî kudsi sirrehû'l-'aziz hazretlerine hudud-ı mu'ayyenesiyle hatt-ı hümayun sa'adet mefrunlarıyla hibe ve temlik eder bâ 'aziz müşarunileyh dahi nefsi Amid'de bina eylediği medrese ve cami'inin ve vücuhu hayratına sarf ve vakf etmek üzere sadr eden hatt-ı hümayun sa'adet-i mefrunu şahane mucebince 'aziz müşarunileyhin vakfi olmak üzere defter-i icmalde mahallin tashih eylesin deyu varid olan emri 'âlî mucebince kayd ve tashih olundu. Fi evahir şehri reb'ü'l-ahir sene 1062.

Yekün						
ma'a mezra' ... mansur	... 340	Çiftlik Melik Ahmed Beg		Çiftlik ...Vezirim...		
Hasılat						
Hinta Kile: 7625 Kıymet: 38125	Şa'ir Kile: 4235 Kıymet: 12705	'öşrü ... Kile: 50 Kıymet: 750	Resm-i çift maslahatın aded: 2 Kıymet: 100	İspenç Kovan 340-8500	Aded-i Ağnam 1620	'öşrü Bostan 900
'Öşrü bostan çay 800	... 800	Resm-i Küvvare 200	Resm-i Arusan 120	Resm-i Küvvare...300	...100	Yekün 65920

Suret-i defter-i mufassal liva-ı mezbûr budur ki ba ferman-ı 'âlî nakl olundu. Tahriren şehri cemaziye'l-evvel li sene tis'a ve seb'in mi'eteyn ve elf.

EK III:

Temliknâmenin Tecdîdi (BOA. ŞD. 308-60)

EK IV:

Temliknâme Tecdidinin Transkripsiyonu (BOA. ŞD. 308-60)

Nişânı şerîf-i âlîşân-ı sâmi mekân-ı sultânî tuğra-yı garrâ-yı cihân sitân-ı hakanî hükmü oldur ki. Bin iki yüz elli beş senesi Rebîü'l-âhîrin on dokuzuncu günü tahte'l-taat-ı osmanî üzere cülûs-u hümayun meymenet-i mefrun mülûkanım vuku'yla ka'ide-i mer'îyye-yi saltanat-ı seniyyem üzere 'umumen tecdid berat olunmakda olduğundan bina-ı Diyarbekir kazasına tabî' Ka'bi nam karyeye ba-mülknâme-i hümayun mutasarrif olan iş bu ref'-i tevki ref'ü'l-şân-ı hakanî kıdvetü'l-sulehâ ve salikin Şeyh Ahmed zîde takvahû yedinde bulunan mülknâmenin tecdidî hususu i'timas edub Diyarbekir meclisinde isbat-ı vücud ederek ber-hayat bulunmuş ve mülknâme-i mezkûr bi't-takdim yedine müceddeden mülknâme-i hümayunum i'tası mahallinden ba-mazbata inha olunmak da naşî kuyûd-u lazimesi bade'l-ihraç müktezayı defter-i hakanisi ikazım efahim-i devlet-i rical-i âlîyemden iftiharü'l-âli ve'l-'azım es-seyyid Mahmud Sa'id muhibb dâme 'ulûvvuhudan isti'lam olduğunda Diyarbekir kazasından definhân atrnan olan Şeyh Mahmud Kuds-i sirrehu'l-vedûda mukaddema ba-mülknâme-i hümayun tevcîh olunmuş olan Diyarbekir kazasına tabî' Ka'bi nâm karyeye dair evladından Şeyh Ahmed zîde takvahû yedinde bulunan atik mülknâme-i hümayun tecdid etmek üzere Dersa'adetime 'azimetlenmiş ve şeyh mûmaileyh müşarünileyhin evladından olarak mesaiye-i seniyyeden serdar bulmuş olduğundan bahisle i'timas vak'asının i'safî mütevakıf irade-i 'âlîyem edüğü mülhakatıyla Sivas eyalet müşiri esbak düstûr-ı mükerrrem müşir-i müfhem nizamü'l-'alem vezirim Hafız Paşa edâmellahu Teala iclâlehu tarafından der valalarına zikr olunan mülknâme-i hümayun tarih-i atik olduğundan kaydına zafer-i bâb olunmamış ve karye-i mezkûre Amid eyaletinin darbhâne-i 'amiremde mahfûz olan defter-i iltizamata dahil bulunmuş olduğu kuyûdun ve bir muktezayı kuyûd-ı defter-i hakanî Ka'bi ma'a mezra'-ı Kasır karyesi Şeyh Mahmud Medresesi ve Cami-i Şerîf Vakfı tarafından zabt olunmak lazım geleceği emin mumaileyh tarafından i'lam olunmuş olmağla bu surette divan-ı hümayun tarafından yazılan mukteza-yı derkenarı mucebince mumaileyh yedinde ber-mûceb şürût-û nizam lazım gelen kayd-ı iftirazı derciyle defter-i hakanî ve emin müşarünileyh 'arz mucebince kanûn üzere emr-i 'âlîşanım i'tası iktizasından ise de ibrâz olunan mülknâme-i hümayunda bazı mevad tahrir olunmuş edüğü ve ber-vech-i muharrer tarih-i atik olmak takribiyle kaydı bulmak mahal olduğuna nazaran mülknâme-i hümayun emrâr-ı nazar olduğunda zikr olunan Ka'bi karyesi me'muliyesindir ve hududu dahilinde olan arazi ve mezar'ı ve menâ'u murabî'î ve vadi u itlali ve sahra u cibali ve maden u ihcarı ve enharı u eşcarı ve 'öşr u gallatı vesair hayvanatı ve rûsum-ı ra'îyyet ve çift u bennak ve avaid-i erbâb emlak ve haraç bağ u bostan ve 'öşr-ü penbe ve künnan ve resm-i ağıl u duhan, resm-i mahi ve taleban ve hakk-ı mer'a ve otlak ve resm-i yaylak u kışlak ve resm-i urusan ve asiyyâb ve boyahâne ve hakk-ı ispenç ve tapu-yu zemin ve 'öşr-i şire ve resm-i meyve ve küvare ve karye-i mezkûrede olan cizye-i küfran u yahud ve mal-ı ğaib u maksûd ve beytül-mâl a'mme ve aded-i ağnam ve metrukatı yave firari-i ibâd ve civarı ve resm-i cürm u cinayet ve badheva niyabet u tayyarını vesair müteveccihanı ve amme-i hukuk-ı şer'î ve rûsum-ı 'örfiyesiyle bi'l-cümle tevvab'î ve levahıkı ve muzafatı ve murafıkı ile ber-vech-i serbest mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem müşarünileyh Şeyh Mahmud'un binalık ve mülk-ü memaliki ve hakk-ı sarihi olub neslen ba'del-nesl fer'an ba'de'l-asl enva'î vücûh mülkiyet üzere keyfemâyeşâ mutasarrif ola dilerse sata ve dilerse bağışlaya murad ediyor ise vakf eyleye ve min-b'ad dahl ve ta'arruza kalınca ve tebdîl u tağayyür ve ta'til etmeye her kim tahrif u ta'til ve tasarrufuna sa'î ederse aded-i mücribin ve selk etmiş olub darende şer mesar ola divan-ı kerîme ve nüfus-u celileye 'ilave ve dereceyle vech-i meşrûh üzere mülknâme-i hümayunda tasrih ve beyan olunmuş ve mülknâme-i hümayun mezkûr ecdâd-ı i'zam me'ali ensam-ı şahanemden cennet-i mekân adet-i aşîyan Sultan-ı Murad Han tâbe serâhu zamanındacyani bin kırk beş tarihinde i'ta olunub bu suretle mülknâme-i hümayun mezkûr i'ta olunalı iki yüz dokuz sene olmuş edüğü ve bu suretle kaydı bulunmayacağı derkâr bulunmuş ise de ol-vechle şeyh müşarünileyh mülknâme-i hümayun i'ta olunmuş ve hilafı tecviz olamayacağı aşîkar bulunmuş ve keyfiyet bi'l-etraf malum-u şahanem olmak üzere mülknâme-i hümayun mezkûren münzi suretle takdim kılınmış olduğundan inha ve i'lam olduğuna üzere tecdiden mülkâamei hümayun i'tası hususu o'l-vakit evkâf-ı hümayun nezarete ilhakıyla darphâne-i amîre müşiri bulunan düstûr-ı mükerrrem müşir-i müfhem nizamü'l-'alem vezirim es-seyyid Mehmed Hüseyin Paşa edâmellahu Teala iclâlehu canîbinden bi't-takrir lede'l-'arz inha ve istidan olduğuna üzere mülknâme-i mezkûrun tecdiden i'tası hususuna irade-i seniyyeme ta'lif kılınmış ve balâda tasrih ve beyan olduğuna vechle salifü'l-zikr Ka'bi karyesine me'muliyeye sınır ve hudud dahilinde olan hususât muharrere-i mezkûre mukaddem verilen 'atik mülknâme-i hümayun mucebince kemâfi's-âbabık ru'îyyet ve mülkiyet vechle mutasarrifî olub zabt-ı tasarrufuna kimesne tarafından dahl ve ta'arruz olunmak üzere bin iki yüz elli senesi Saferinin dokuzuncu günü

tarihiyle muvarreh valid macid ... cennet-i mekân halid-i isbat hüdâvendigâr sâbık 'izzet-i sultan Mahmud Han tâbe serâhû hazretleri zamanında yedine mülknâme-i hümayun verildiği ve karye-i mezkûrenin mülknâme-i hümayun ile bila mu'accele mutasarrıfı olan şeyh mumaileyh ber-hayat olarak mahallinde sakin olduğu meclisçe tahkik kılınmış edüğü mazbata-ı mezkûre me'alinden tebeyyünlenmiş olunmuş olduğundan 'atîk-i mülknâmesi ahz ve battalda hıfz birle kaydı mucebince tecdîden yerine mülknâme-i hümayun itası lazım geleceği bi'l-fi'il umûr-u maliye nazırı düstûru mükerrrem müşir-i müfehhem nizamü'l-'alem müşir sadakat semirim es-seyyid Abdurrahman Nafiz Paşa edâmellahu Teala iclâlehu tarafından bi't-takrir lede'l-'arz mucebince tanzimi hususu irade-i 'âlîyeme te'allük ederek o'l-vechle tecdîden mülknâme-i hümayunum verilmek bâbında fermân-ı 'alışanım sadr olmağın hakkında müzeyyed u 'inayet bi'l-şahanem zuhuruma gelip bin iki yüz altmış iki senesi Receb-i Şerîfinin on birinci günü bu mülknâme-i hümayun verdim ve buyurdum ki mumaileyh Şeyh Ahmed zîde takvahû karye-i mezkûrun me'muliyesi sınır ve hududu dahilinde olan hususât muharrere-i mezkûre kemâfi's-sâbık ru'iyet ber-vech-i mülkiyet mutasarrıfı olub zabt ve tasarrufuna kimesne tarafından kâinen mâkân ve sebeben mine'l-esbâb ve vechen mine'l-vücûh dahl ve ta'arruz vuku' bulmaya şöyle bileler 'alamet-i şerîfe itimad kılalar. Tahriren fi'l-yevmi'l-erba' ve eşrin min şehir-i Recebü'l-mürecceb sene isna ve ve sittin ve mieteyn ve elf.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.03.2023 ✓Accepted/Kabul:10.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1258210

Research Article/Araştırma Makalesi

Aslan, B. ve Gökövalı, U. (2023). "Akademik Personelin Bilgi Yayılımını Ölçmeye Yönelik Bir Analoji Önerisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 55-74.

AKADEMİK PERSONELİN BİLGİ YAYILIMINI ÖLÇMEYE YÖNELİK BİR ANALOJİ ÖNERİSİ

Burhan ASLAN*, Ummuhan GÖKOVALI**

Öz

Beşerî sermaye bilgiyi yaratan ve yayan ayrıca teknolojiyi de geliştirerek üreten faktör olduğu için günümüzde büyüme ve kalkınmayı etkileyen en önemli faktörlerden birisi olarak ele alınmaktadır. Üniversiteler ise beşeri sermayenin, bilgi oluşumunun ve yayılımının en önemli temel taşlarından birisidir. Uluslararası ve ulusal yazına bakıldığında üniversite kaynaklı bilgi yayılımının ölçümü için sadece atıfların kullanıldığı ve diğer faktörlerin ihmal edildiği görülmektedir. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak üzere bu çalışma, sanayi sektöründe bilgi ve teknolojinin yayılması ile ilgili literatürü dikkate alarak akademik personelin yaratmış olduğu yayılmaların ölçümü için bir analoji önerisinde bulunmaktadır. Bilgi yayılımı üniversiteden üniversiteye ve özel sektöre olan yayılmalar altında açık ve örtük bilgi yayılımı olarak sınıflandırılmıştır. Üniversiteden diğer üniversitelere olan açık bilgi yayılımı olarak yayınlar, atıflar, patentler, ortak yazarlı çalışmalar ele alınırken örtük bilgi yayılımı altında konferanslar, yetiştirilen yüksek lisans ve doktora öğrencileri, personel hareketliliği ve projeler sınıflandırılmıştır. Benzer bir analoji üniversiteden sanayiye olan bilgi yayılımı için de önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Beşeri sermaye, Akademik Personel, Bilgi Yayılımı.*

AN ANALOGY PROPOSAL FOR MEASURING THE KNOWLEDGE SPILLOVERS OF ACADEMIC STAFF

Abstract

Since human capital is the factor that creates and disseminates knowledge and develops and produces technology, it is considered as one of the most important factors affecting growth and development today. On the other hand, universities are one of the most important cornerstones of human capital, knowledge creation and diffusion. In the international and national literature, only citations are used to measure university-based knowledge spillovers and other factors are neglected. To fill this gap in the literature, this study proposes an analogy for the measurement of spillovers created by academic staff, taking into account the literature on knowledge and technology spillovers in the industrial sector. Knowledge spillovers are categorized into explicit and implicit knowledge spillovers under university-to-university and private sector spillovers. Explicit knowledge spillovers from the university to other universities include publications, citations, patents, co-authored works, while tacit knowledge spillovers include conferences, graduate and doctoral students, academic mobility and projects. A similar analogy is proposed for knowledge spillovers from universities to industry.

Keywords: *Human capital, Academic staff, Knowledge spillovers.*

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, S.B.E., İktisat Anabilim Dalı, MUĞLA.
e-posta: burhanaslan@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1400-1325>)
ORCID-ID: 0000-0002-1400-1325

**Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, MUĞLA.
e-posta: ummuhan@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8615-127X>)

1. GİRİŞ

Ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarının nedenleri ekonomistlerin uzun yıllar boyunca yanıt aradıkları en önemli sorular arasında yer almakta ve bu farklılıkların açıklanması için bir dizi ekonomik büyüme modelleri geliştirilmektedir. Bu modellerden klasik büyüme modellerinde emek, sermaye (fiziki sermaye), doğal kaynaklar ve girişimci üretim faktörleri olarak ele alınırken, içsel büyüme modellerinde beşeri sermaye ve teknoloji geliştirmek için yapılan araştırma ve geliştirme çabaları öne çıkmaktadır. Neoklasik modellerin teknolojiyi dışsal olarak ele alması ve dolayısıyla uzun dönemli büyümeyi açıklamakta yetersiz kalması ayrıca yakınsama hipotezinin (Solow, 1956) gerçek hayatta gözlenememesi, yeni iktisadi modellerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Lucas (1988) ve Romer (1990) öncülüğünde geliştirilen ve yeni iktisadi modeller arasında yer alan içsel büyüme modelinde uzun dönemli ekonomik büyüme beşeri sermaye ve teknoloji ile açıklanmakta ve bunlara yapılan yatırımların ekonomik büyümeyi belirleyen temel değişkenler arasında olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Beşerî sermaye bilgiyi yaratan ve teknolojiyi de geliştirerek üreten faktör olduğu için beşeri sermaye oluşumu ve beşeri sermayenin yarattığı dışsallık ve bilgi yayılımı günümüzde büyüme ve kalkınmayı etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Akademik hayatın merkezi olan üniversiteler ise beşeri sermayenin, bilgi oluşumunun ve yayılımının en önemli temel taşlarındandır. Literatürde beşerî sermaye oluşumu, beşeri sermaye için kullanılabilir göstergeler, akademik personelin beyin göçü/tersine beyin göçü ve verimlilikleri ile ilgili çalışmalar olmasına rağmen beşeri sermaye kaynaklı bilgi yayılımını üniversite odağında kapsamlı bir şekilde ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu konudaki uluslararası yazın üniversite kaynaklı bilgi yayılımının ölçümü için sadece atıfları kullanmakta ve diğer faktörleri ihmal etmektedir. Türkiye’de ise üniversite kaynaklı akademik bilgi yayılımını ölçmeye yönelik herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak üzere bu çalışma, sanayi sektöründe bilgi ve teknolojinin yayılması ve yarattığı dışsallıklar ile ilgili literatürü dikkate alarak akademik personelin yaratmış olduğu yayımların ölçümü için bir analogi¹ önerisinde bulunmaktadır.

Çalışmada ilk olarak beşeri sermaye, bilgi yayılımı, dışsallık ve bilgi transferi gibi temel kavramlara değinilmiş 3. bölümde ise sanayi sektöründe dışsallık ve yayımlar ile ilgili yapılan uluslararası yazın özetlenmiştir. 4. bölümde akademik personelin verimliliği ve yarattığı yayılım ile ilgili uluslararası ve ulusal çalışmalara yer verilerek sanayi sektöründeki bilgi yayılımı ile ilgili çalışmalardan yola çıkarak beşeri sermaye yayılımının ölçümü için bir analogi önerilmiştir.

2. TEMEL KAVRAMLAR

2.1. Beşeri Sermaye

Sermaye, bir ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınmasında rol oynayan en önemli faktördür. İlk nesil büyüme modellerinde sermaye olarak fiziki sermaye tanımı kullanılmakla birlikte yeni nesil büyüme modellerinde fiziki sermayenin yanında beşeri ve sosyal sermaye de kullanılmaya başlanmıştır. Beşeri sermaye, kişinin bilgi ve beceri düzeyinin artırılması olarak tanımlanırken fiziki sermaye, her türlü makine ve teçhizat olarak ele alınmaktadır. Sosyal sermaye ise gruplar içinde veya gruplar arasında iş birliğine olanak tanıyan ortak norm, tutum ve anlayış ağları olarak tanımlanmaktadır (OECD, 2001). Her bir sermaye biçimi birbirini tamamlamaktadır; sosyal sermaye beşeri sermayenin etkinliğinde ve ekonomik kalkınmada tamamlayıcı bir rol üstlenirken beşeri sermaye, fiziki sermaye ile birlikte kullanılarak onu tamamlamaktadır.

1980’lerin ortalarına kadar, ekonomik büyüme ile ilgili çalışmalar daha çok fiziksel sermaye birikimine odaklanırken; teknoloji kendiliğinden gerçekleşen bir süreç olarak ele alınmıştır. Ancak içsel büyüme modellerine katkı yapan Romer (1990), Lucas (1988) ve Grossman ve Helpman (1991) gibi akademisyenler teknolojinin kendiliğinden gerçekleşmediğine vurgu yaparak teknolojiye ve beşeri sermayeye yapılan yatırımların ekonomik büyümede oynadığı itici gücün üzerinde durmuşlardır. Bu modellerden özellikle Romer (1990) modelinde, bilgi içsel bir faktör olarak ele alınmıştır. Bilgi kamusal bir mal olduğundan (rakipsiz ve dışlanamaz) bir yerde yaratılan bilginin diğer kesimler tarafından kullanılması engellenememekte ve bilgi sadece ortaya çıktığı yere fayda sağlamamakta aynı zamanda yayımları etkilerle diğer firmalara, hatta diğer ülkelerin kalkınmasına da katkı sağlamaktadır.

¹ Analoji yöntemi iki benzer şey veya olay arasında bu benzerliklere dayanarak bunlardan az bilinenin daha iyi bilinene benzetilerek açıklanması ve böylelikle az bilinenin özelliğinin tahmin edilmesidir (Baykan, 1992; akt. Çelik, 2021).

Beşeri sermaye ile ilgili yapılan tanımlara bakıldığında eğitim, sağlık, iş başında eğitim gibi bireyin işgücü piyasasında üretkenliğini artıran faaliyetler olarak tanımlandığı gibi, insanların eğitim ve öğretim yoluyla edindikleri bilgi ve becerilerin bütünü kapsayan bir sermaye biçimi olarak da ifade edilmektedir (Schultz, 1961). Beşeri sermaye üretim süreci dışında, bireysel ve sosyal kazanımlar anlamında da olumlu etkiler yaratmaktadır. Örneğin, beşeri sermayenin artırılması için yapılan eğitim harcaması üretim düzeyini olumlu etkilerken, bireyin yaşam kalitesini artırmakta ve sosyalleşme süreçlerini desteklemektedir (Lucas, 1988:19).

Lucas'a (1988) göre beşeri sermayeye yapılan yatırımın bireyin kendi beceri düzeyinin artmasının yanında ek olarak içsel (internal) ve dışsal (external) etkileri bulunmaktadır. İçsel etki bireyin kendi verimliliğini artırması iken, dışsal etki tüm üretim faktörlerinin üretkenliğine katkı sağlayan bir faktör olarak ifade edilmektedir. Lucas ayrıca bir grup insanın toplam beceri düzeyinin artmasının grupta bulunan her bireyin verimliliğini etkileyebileceğini ifade etmektedir (Lucas, 1988:17:37). Sonuç olarak bakıldığında beşeri sermaye teorisi, bireylerin ve toplumun, insanlara yapılan yatırımlardan ekonomik faydalar elde ettiğini ve beşeri sermayenin dışsallık etkisine sahip olduğunu göstermektedir.

Beşeri sermaye dışsallıkları, yüksek düzeyde beşeri sermayeye sahip bireylerin (nitelikli emeğin) varlığı diğer çalışanları daha üretken hale getirdiğinde ortaya çıkmaktadır (Eklund ve Pettersson, 2019). Dolayısıyla, düşük eğitilmiş işçiler daha iyi eğitimlilerle etkileşime girdiklerinde daha üretken ve yaratıcı olarak daha yüksek ücretler kazanabilirler (Broersma vd., 2016:1677). Literatürde nitelikli emeğin yaratmış olduğu bu dışsallığı ölçmeye çalışan geniş bir literatür vardır (Rauch, 1993; Acemoğlu ve Angrist, 2000; Moretti, 2004; Ciccone ve Peri, 2006). Çalışmalarda Mincerian ücret fonksiyonu kullanılarak beşeri sermaye dışsallıkları tahmin edilmeye çalışılmıştır. Rauch (1993) ortalama eğitimdeki artışın bireysel ücretler üzerinde önemli bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Moretti (2004) ise üniversite mezunlarının arzındaki artışın, daha az eğitilmiş bireylerin ücretlerini artırdığına dair bulgular elde etmişlerdir. Ancak Acemoğlu ve Angrist (2000) bu tür dışsallığın olduğunu destekleyen çok az kanıt sunmaktadırlar. Ciccone ve Peri (2006) ise beşeri sermaye dışsallıklarına dair herhangi bir bulgu elde edememişlerdir. Yukarıda ele alınan tüm bu çalışmalar nitelikli emeğin çalıştığı sektördeki verimlilik ve ücretlere olan etkisi ile ilgilidir. Ancak üniversitelerde akademik personelin yarattığı yayılım, dışsallık ve bilgi transferi üzerine neredeyse hiç çalışma olmadığı görülmektedir.

2.2. Bilgi Yayılımı, Dışsallık ve Bilgi Transferi

Bilgi ve teknolojinin üretimi kadar bilgi yayılımı, dışsallık ve bilgi transferinin de kalkınma ve büyüme üzerinde çok önemli katkıları ve etkileri vardır. Polanyi (1958) bilgiyi, örtük (tacit, zımni) ve açık (kodlanmış) bilgi olarak ikiye ayırır (Polanyi, 1958: Aktaran: Zhang vd., 2015). Açık bilgi, bilimsel makaleler, kitap ve patent başvurularında somutlaşan (içerilen) bilgi olup, herkese açıktır. Örtük yani zımni bilgi ise, maddi olmayan varlıklarda (kişilerde ve deneyimlerde) somutlaşan bilgidir ve yayılması için iletişim veya yüzyüze etkileşim gerektirir.

Yayıma kavramı ise farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Griliches (1979) **yayıma kavramını** rant yayılımı (rent spillovers) ve saf bilgi yayılımı (pure knowledge spillovers) olarak ikiye ayırır. **Rant yayılımı** yeni bir malın fiyatının, rekabetçi baskılar ve talebin esnekliği nedeniyle ürün yeniliğine bağlı fiyat artışlarını tam olarak yansıtmaması sonucu görece olarak daha düşük fiyattan satın alınması ile oluşan yayımlardır. Böylelikle firmalar, yenilik yapan firmaların ara mallarından birini olması gereken değerinin altında bir fiyattan satın alarak yenilik yapan firmaların Ar-Ge'sinden yararlanmış olurlar. **Saf bilgi yayılımı** ise, bir firma tarafından yaratılan bilginin, başka bir firma ya da kişi tarafından bedelsiz (ücretsiz) olarak kullanılması durumu olarak tanımlanmaktadır.

Bilgi yayılımı, taklit ve tersine mühendislik³ sonucu ortaya çıkan ve bilginin alıcı firmaya asıl sahibinin istem dışı ve kontrolsüz aktarılmasıdır. Herhangi bir sektör veya endüstrideki bilgi düzeyi, yalnızca "kendi" Ar-Ge yatırımlarından elde edilmez, aynı zamanda diğer sektörlerden veya endüstrilerden ödünç alınan bilgilerden de etkilenir. Bu nedenle, bir sanayinin üretkenliği, diğer sanayilerin Ar-Ge yatırımlarına bağlı olacaktır (Griliches, 1979:100). Griliches, gerçek bilgi yayılımının, bir sanayinin diğer bir sanayiden almış olduğu ödünç fikirler olduğunu belirtmektedir.

2 Bundan sonra kavram, bilgi yayılımı olarak kullanılacaktır.

3 Tersine mühendislik; "bir makineyi veya nesneyi, kopyalamak veya geliştirmek amacıyla veya çalışma prensibini belirlemek amacıyla parçalara ayırmak olarak tarif edilmektedir" (Şahin, 2011).

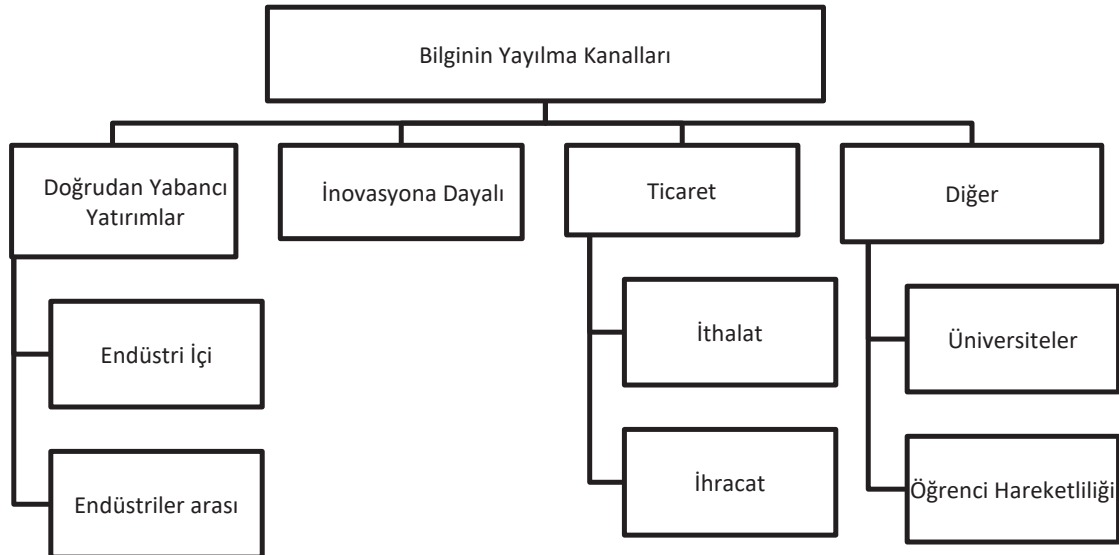
Dışsallık, “herhangi bir fiyatlandırma ve satın alma olmaksızın, bir karar biriminin başka bir karar birimine sağladığı yarar ya da zarar olarak” tanımlanmaktadır (Dinler, 2017:318). Dışsallık, üretimde ve tüketimde dışsallık olmak üzere ikiye ayrılır. Her iki dışsallık ta pozitif ve negatif olabilirler. Bir firmanın herhangi bir firmaya ya da tüketiciye sağladığı fayda üretimde pozitif dışsallık iken bir firmanın başka bir firmaya ya da tüketiciye yüklediği maliyet ise üretimde negatif dışsallıktır (Ünsal, 2014: 701). Diğer taraftan bir tüketicinin başka bir tüketiciye ya da firmaya sağladığı yarar tüketimde pozitif dışsallık, bir tüketicinin başka bir tüketiciye ya da firmaya yüklemiş olduğu maliyet ise tüketimde negatif dışsallıktır (Ünsal, 2014: 701). Bir firmanın yaratmış olduğu hava kirliliğinin çevreye verdiği zarar negatif dışsallık iken meyve bahçelerinin içine konan arı kovanları da pozitif dışsallıklar için kullanılan yaygın örneklerdir.

Bilgi transferi, dışsallık yaratmayan bilginin, bir firmadan diğerine amaçlı veya planlanmış bir şekilde aktarılması durumudur (Smeets, 2008:109). Fallah ve İbrahim (2004) bilgi yayılımı ve bilgi transferi ayrımını örneklendirmektedir. Buna göre ülke bir ürünü diğer bir ülkeden (firmadan) ithal ettiğinde ve bu ürünü tersine mühendislik yoluyla kendisi ürettiğinde, bu durum yayılmaz. Çünkü ihracatçı ülkenin (veya şirketin) ürünün nasıl yapılacağına dair bilgiyi alıcı firmaya aktarma durumu yoktur. Bilgi kasıtsız, istem dışı olarak alıcı firmaya geçmiştir. Bununla birlikte, bir firma, gelişmekte olan bir ülkede bir Ar-Ge laboratuvarı kurduğunda ve bilgiyi yerel mühendislere ve bilim adamlarına aktarmak istediğinde, bu durum artık bir yayılma değil, bilgi transferidir (Fallah ve İbrahim, 2004:11).

Yukarıda değinilen bilgi yayılımı, dışsallık ve bilgi transferinin tanımlarına ve analiz biçimlerine bakıldığında bunların sanayi sektörü çerçevesinde ele alındığı ancak bilginin temel üretim merkezi olan üniversitelerden bilgi yayılımı, transferi ve dışsallığına odaklanılmadığı görülmektedir.

3. FİRMALAR ve SEKTÖRLERARASI BİLGİ YAYILIMI

Bilgi yayılımı, yüksek teknolojik bilgiye sahip ülkelerdeki bilgi birikiminin, hem ülke sınırları içinde hem de ülke sınırını aşarak çeşitli yollarla başka ülkelere yayılmasıdır. Bu bağlamda özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler çeşitli yayılma kanalları yoluyla bilgi stoklarını artırarak verimliliklerini artırır. Bilgi yayılımı Şekil 1’ de görüldüğü üzere çeşitli mekanizmalar yoluyla aktarılır. Bunlardan öne çıkanlar doğrudan yabancı yatırım (DYY), inovasyon, ticaret, üniversite- sanayi iş birliği ile öğrenci hareketliliğidir.

Şekil 1. Bilginin yayılma kanalları

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

3.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar Yoluyla Bilgi Yayılımı

DYY'ın, bir ülkeye doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki tür etkisi bulunmaktadır. Doğrudan etki; sermaye girişi ve istihdam yaratıcı etki iken dolaylı etkiler; ÇUŞ'ın teknolojik bilgi, pazarlama ve yönetim becerileri gibi maddi olmayan üretken varlıklara sahip olmaları ve yerli firmaların bu varlıkları bilgi yayılımı şeklinde elde edebilmeleridir.

Literatürde, bilginin ÇUŞ'dan yerel bir firmaya yayılabileceği; endüstri içi ve endüstriler arası olmak üzere iki tür yayılma kanalı tanımlanmıştır (Köymen ve Sayek, 2009). Endüstri içi yayılmalar, aynı sektör veya bölgedeki yabancı firmalardan diğerlerine yayılmalar, endüstriler arası yayılmalar, dikey olarak ilişkili sektörlerdeki yabancı firmalardan diğerlerine, yani ya yabancı tedarikçilerden yerli kullanıcılara ya da yabancı kullanıcılardan yerli tedarikçilere yayılmalar olarak tanımlanır (Lenger ve Taymaz, 2006: 139).

Bu iki yayılma türü dört ana kanaldan herhangi biriyle gerçekleşebilir. Bunlar; gösterim etkileri, rekabet, emeğin hareketliliği ve yerli firmalarla ileriye ve geriye doğru bağlantılardır (Sönmez ve Pamukçu, 2013:8). **Gösterim Etkileri** çok uluslu bir işletmenin ürün ve uygulamalarının, yerli firmalar tarafından taklit edilmesi ve tersine mühendislik yoluyla üretilmesidir. **Rekabet Etkisi** pozitif ve negatif olarak ortaya çıkabilir. Yabancı sermayeli firmaların varlığı yerli firmaların mevcut kaynakları ve teknolojiyi daha verimli kullanmalarını teşvik ediyorsa yerli firmaların verimliliğini artırarak pozitif etki yaratırken diğer taraftan yerli firmaların üretkenliğini azaltarak yerli firmaların pazar payının azalmasına hatta yerli firmaların piyasadan çekilmesine yol açtığı durumda da negatif etki yaratabilir (Aitken ve Harrison, 1999).

Emeğin Hareketliliği yolu ile yayılma yerel firmalar daha önce çok uluslu firmalar için çalışmış işçileri işe aldığına meydana gelir (Lenger ve Taymaz, 2006: 139). ÇUŞ'lar ellerinde bulunan üstün teknolojilerin diğer firmalara geçmesini engellemek için lisanslama, patent gibi yollarla bu teknolojiyi gizli tutmaya çalışırlar. Bu gizli tutulan teknolojinin taklit ve tersine mühendislik yoluyla diğer firmalara geçmesi zordur. Emeğin hareketliliği bu gizli bilginin yerel firmaya geçmesinde önemli bir rol oynar. Yabancı firmada üstün bir bilgi birikimi elde eden emek, yabancı firmaları terk edip yerli firmalarda istihdam edildiğinde veya yeni bir firma kurduğunda emeğin hareketliliği yoluyla bilgi yayılımı gerçekleşir. Bu durum hem endüstri içi hem de endüstriler arası gerçekleşebilir.

Endüstriler arası bilgi yayılımının bir diğer kanalı ileri ve geri bağlantılar yolu ile gerçekleşir. İleri bağlantılar yoluyla yayılma, yerli firmaların, ÇUŞ'lar tarafından üretilen yüksek kaliteli ve daha az maliyetli ara girdilerden yararlandıklarında ortaya çıkarken geri bağlantılar yoluyla yayılma ise ÇUŞ'lar yerli firmalardan ara girdi sağladığında ortaya çıkmaktadır (Pamukçu ve Taymaz, 2009).

3.2. İnovasyon Yoluyla Bilgi Yayılımı

Modern büyüme teorisinde, teknoloji ve bilgi yayılımı geri kalmış ekonomilerin, gelişmiş ekonomileri yakalama kaynaklarından birisidir. Bu yayılma kanallarından inovasyon yoluyla bilgi yayılımı, yabancı Ar-Ge harcamalarının yerli üretim üzerindeki etkisi olarak tanımlanmaktadır. Bir firmanın üretkenliği sadece kendi Ar-Ge harcamaları ile değil aynı zamanda diğer firmaların Ar-Ge harcamaları ile de ilişkilidir (Griliches, 1979). Teknoloji, fiziksel mallarda, özellikle Ar-Ge yatırımı yoğun mallarda içerilmiş olduğundan, bir firma eski bir sermaye malını yenisiyle değiştirdiğinde, üretim sürecinde daha kaliteli bir teknolojiyi de devreye sokmakta, dolayısıyla toplam faktör verimliliği (TFV)'ni artırmaktadır. Coe ve Helpman (1995) ve Coe vd. (1997) uluslararası bilgi yayılımının makine ve ekipman ithalatı ile gerçekleştiğini belirtmektedirler. Diğer bir bilgi yayılımı kanalı da patentlerdir. Patentler inovasyonun en önemli göstergelerinden birisidir. Patentler çok önemli başka bilgiler de barındırırlar. Patentlerde hem diğer patentlere yapılan atıflar hem de bilimsel makalelere yapılan atıflar yer alır. Dolayısıyla sektörel ve sektörlerarası ve uluslararası bilgi yayılımını ölçmek için patent atıfları sıklıkla kullanılan göstergelerden bir tanesidir (Jaffe vd., 1993; Jaffe ve Trajtenberg, 1996).

3.3. Ticaret Yoluyla Bilgi Yayılımı

Yerli firmalar, yabancı firmalarla dış ticaret yaptıklarında yeni teknolojiler ve malzemeler, üretim süreçleri veya organizasyonel yöntemler hakkında bilgi edinmektedirler. Ticaret Ar-Ge'nin ülkeler arasında akışını ve üretilen ara girdilerin kalitesinin iyileşmesini sağlar (Grossman ve Helpman, 1991). Uluslararası ticaret, bir ülkenin daha geniş çeşitlilikte ara ürün ve sermaye ekipmanı kullanmasına olanak sağlayarak, o ülkenin kaynaklarının verimliliğini

artırır. Ayrıca endüstriyel tekniklerin, ürün tasarımının, organizasyonel prosedürlerin ve piyasa koşullarının sınır ötesi öğrenimini teşvik eden iletişim kanalları yaratarak, yerli kaynakların daha verimli kullanılmasına da katkıda bulunur. Uluslararası ticaret, yeni teknolojilerin veya yabancı yeniliklerin kopyalanması yoluyla bir ülkenin üretkenliğini artırabilir, böylece dolaylı olarak ekonominin genel üretkenlik seviyesini yükseltebilir (Coe vd. 1997:136).

Ticaret ile ilgili bilgi yayılımı ithalat ve ihracat yoluyla olur. Literatürde ithalatın önemli bir bilgi yayılımı olduğuna dair önemli bulgular var iken ihracata ilişkin bulgular azdır. İthal edilen mallar teknolojik bilgi içerdiğinde ülkeler ithalat yoluyla bu bilgiyi edinmektedirler (Grossman ve Helpman 1991). İthalat yoluyla bilgi yayılımı iki şekilde gerçekleşir. Birincisi yerli üreticiler, ithal ettikleri malın daha düşük maliyetle üretilmesini sağlayarak öğrenmeyi tetikleyebilir. İkincisi ise, fiyatın ithal edilen malın kalitesine tam olarak yansıtılmamasıdır; bu literatürde rant yayımları olarak adlandırılmaktadır. Her iki durumda da ithalat edilen firmadan yerli firmalara yayımlar sonucu ülkenin verimliliği artar. İthalat, öğrenme faydalarının yanı sıra farklılaştırılmış veya daha yüksek kaliteli girdiler sağlayarak üretkenliği artırabilir (Grossman ve Helpman, 1991). Ticaret yoluyla bilgi yayılımı sadece ithalat yoluyla gerçekleşmez ihracat da bu yayımda önemlidir. İhracatçı firmaların uluslararası rekabete daha fazla maruz kaldıkları için yayımlardan yararlanma olasılıklarının ihracatçı olmayanlara göre daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Greenaway ve Yu (2004) ihracat yapan yerli firmaların, yabancı teknolojiyi taklit etme kapasiteleri ve dış rekabetle başa çıkma güçleri sayesinde yayımlardan daha fazla yararlanabileceğini ifade etmektedirler.

3.4. Diğer Yayılma Kanalları

3.4.1. Üniversite Araştırmaları'ndan Kaynaklanan Bilgi Yayılımı

Firmaların, yenilik süreçleri sadece içsel kaynaklara değil aynı zamanda, dışsal bilgi kaynaklarına bağlıdır. Özellikle, Jaffe (1989) ve Adams (1990) gibi akademisyenlerin öncül çalışmaları, akademik kurumlardan elde edilen bilginin firmaların inovasyon faaliyetleri ve daha genel olarak ekonomik kalkınma için rolünü ortaya koymuştur. Gelişmiş ülkelerin yaratmış oldukları inovasyon üniversitelerde yaratılan bilgi üretiminden ve bunun endüstrilerdeki kullanımından kaynaklanmaktadır. Üniversite araştırmalarından kaynaklanan bilginin firmalara yayılabileceği çok sayıda kanal vardır. Bunlar yayınlarda (makaleler) veya halka açık sunumlarla (üniversite seminerleri, akademik konferanslar vb.) ortaya çıkacağı gibi bilgi ve deneyime sahip üniversite mezunlarının bir firmada işe girmesi veya kendi işini kurması yoluyla da gerçekleşebilir (Fischer ve Varga, 2003:304).

Literatürde akademik bilgi yayılımının endüstri üzerindeki etkisine dair birçok çalışma (Nelson, 1986; Mansfield, 1995; Jaffe 1989; Acs vd., 1992) mevcuttur. Bu araştırmalardan elde edilen temel sonuç üniversite araştırmalarının endüstri düzeyinde yeniliklerin ortaya çıkmasında önemli bir işlevinin olduğudur. Nelson (1986), üniversite araştırmalarının bazı endüstrilerde, özellikle biyoloji alanında önemli bir yenilik kaynağı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Acs vd. (1992), üniversite araştırmalarından kaynaklanan buluşların sayısının en yüksek mekanik sektörde, en düşük ise kimya endüstrisinde olduğunu tespit etmişlerdir. Jaffe (1989), üniversite Ar-Ge'sinin özel sektör yenilikçi çıktısına önemli ölçüde olumlu katkı sağladığını göstermiştir. Aynı şekilde Mansfield (1995) bir üniversitenin Ar-Ge harcamalarının büyüklüğü ile endüstriyel yenilikler arasında doğrudan bir ilişki olduğunu belirtmektedir.

3.4.2. Öğrenci Hareketliliği

Bilgi yayılımındaki önemli diğer bir yayılma kanalı öğrenci hareketliliğidir. Ticaret yoluyla bilgi aktarımı, ticari mallarda somutlaşırken, bu yayılma kanalında bilgi insanda somutlaşır ve bireylerin hareketliliği yoluyla aktarılır. Bu yayılma kanalına göre eğitim için yurtdışına giden öğrenciler, öğrenim gördükleri ülkede eğitim ve okul sonrası iş deneyimi yoluyla Ar-Ge kaynaklı teknolojik bilgi edinirler ve ülkelerine geri döndüklerinde veya yakınlarıyla temas kurduklarında ülkelerinin verimlilik artışına katkıda bulunabilirler (Le, 2010). Bu nedenle, uluslararası öğrenci hareketliliği bilgi aktarımı için bir kanal olarak görülmektedir. Çünkü öğrenciler yurtdışında okuduklarında veya okul sonrası iş deneyimleri yoluyla yabancı bilgiyi özümseyebilir ve döndüklerinde bu bilgiyi kendi ülkelerine aktarabilirler (Park, 2004).

Literatürde öğrenci hareketliliği sonucu ortaya çıkan bilgi yayılımlarının teorik çerçevesi Park (2004) ve Le (2010) tarafından ortaya atılmıştır. Park (2004) çalışmasında gelişmiş ülkeler ve bunlar arasındaki yayılma durumuna odaklanırken, Le (2010), gelişmekte olan ülkeleri de dahil ederek analizi genişletmektedir. Her iki makale de

öğrenci hareketliliğinin ülkenin üretkenliği için önemini doğrulamıştır. Çalışmalardan elde edilen temel sonuç Ar-Ge yayılma kanalı olarak uluslararası öğrenci hareketliliğinin önemini vurgulamaktadır. Bulgular yükseköğretim öğrenci akışlarının teknolojik bilgiyi sanayileşmiş ülkelere geliştirmekte olan ülkelere etkili bir şekilde aktardığı yönündedir.

4. AKADEMİK PERSONELİN BİLGİ YAYILIMINI ÖLÇMEYE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

4.1. Temel Kavramlar ve Uluslararası Literatür

Uluslararası literatürde akademik personel üzerine yapılan çalışmalarda daha çok beyin göçünün ve bilimsel hareketliliğin, akademik verimlilik, ekonomik kalkınma ve bilgi yayılımı üzerine olan etkilerine yoğunlaşmıştır. Beyin göçü yüksek nitelikli emeğin geliştirmekte olan ülkeden gelişmiş ülkeye hareket etmesi durumudur. Ülkeler nitelikli emek için yeterince istihdam olanağı sağlayamayınca emek ülkeyi terk ederek başka ülkelere göç etmekte ve göç veren ülke için beşeri sermaye kaybı anlamına gelmektedir. Ancak beyin göçü her zaman gönderen ülke için olumsuz sonuçlar doğurmamaktadır.

Literatürde beyin göçünün gönderen ülkeye sağlamış olduğu katkı üç şekilde gerçekleşebilir (Temgoua, 2018:29-30). Bunlar etnik bağlı bilgi yayılımı (göçmen bilim insanlarının, kendi ülkelerindeki eski öğrenci arkadaşlarıyla veya eğitim kurumlarıyla sosyal temaslarını sürdürmesi ve yurt dışında edindikleri bilimsel ve teknik becerileri (akademik personel ziyaretleri, araştırma iş birlikleri veya şirket danışmanlığı yoluyla) aktarmasıdır); geri dönenlerin doğrudan katkısı⁴ (akademik veya endüstriyel araştırmacı olarak çalışmış göçmen bilim insanlarının, geldikleri ülkelere geri dönmeleri ve faaliyetlerini orada sürdürmeleridir). Saxenian (2005) ABD’de eğitim gören bir grup Tayvanlı’nın Tayvan’a geri dönerek ekonominin özellikle yüksek teknoloji içerikli sektörlerin büyümesine katkı sağladığını belirtmektedir. Son olarak Diaspora ağlarıdır (yurtdışında çalışan göçmen bilim insanlarının kendi ülkeleri veya bölgeleriyle iş birliğine dayalı bağlantılar kurmak için bir araya gelmesidir). Bu tür ağların temel amacı, bilgiyi eve geri kanalize etmektir. ABD merkezli Çin diasporası (Kerr, 2008) ve Hint diasporası (Agrawal vd., 2011) buna örnek olarak verilebilir. Kerr (2008) ABD merkezli diasporaların ana ülkeleri ile uluslararası bilgi transferini incelemek için patent atıf verilerini kullanmıştır. Çin diasporası için bilgi yayılımına dair güçlü kanıtlar bulmuş ve bu tür aktarımların ana ülkede, özellikle yüksek teknoloji sektöründe üretim verimliliği üzerine doğrudan olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Hindistan için yapılan bir çalışma da Hindistan diasporasının Hindistan’daki en önemli icatların geliştirilmesine katkı sağladığını göstermektedir (Agrawal vd., 2011). Uluslararası yazında ayrıca beyin dolaşımı (brain circulation) kavramından da bahsedilmektedir. Beyin göçü ve beyin kazanımının aksine nitelikli emeğin gönderen ve alan ülke arasındaki iki yönlü (döngüsel) hareketi olarak tanımlanır. Gönderen ülke ile alıcı ülke arasındaki bu tür nitelikli emeğin hareketliliği, yeni bilgilerin geliştirilmesini, yayılımını ve uygulanmasını teşvik etmektedir. Bu bağlamda beyin dolaşımının en önemli katkısı uluslararası düzeyde fikir ve deneyim alışverişi olanağı sağlamasıdır.

Beyin dolaşımı ve beyin kazanımından farklı olarak akademik personelin uluslararası bilimsel hareketliliği Mahroum (2000: 367) *“bir yıldan az olmamak üzere başka bir ülkede kalmayı içeren sınır ötesi fiziksel ve coğrafi hareket”* olarak tanımlamaktadır. Literatürde bilimsel hareketlilik akademik verimlilik ve bilgi yayılımı ile ilişkilendirilmiş ve çalışmaların çoğunda, ulus ötesi hareketlilik ile yayınlar, atıflar ve uluslararası ortak yazarlık gibi çeşitli araştırma çıktısı ve sonuçları arasında pozitif yönde ilişkiler bulunmuştur (Aksnes vd., 2013; Jonkers ve Cruz-Castro 2013; Jonkers ve Tijssen, 2008). Hareketlilik deneyimi olan araştırmacıların, hareketliliği olmayanlara göre daha iyi performans göstergelerine (daha fazla yayın, daha fazla alıntı ve daha yüksek uluslararası iş birliği oranları) sahip olduğu belirtilmektedir. Jonkers ve Tijssen (2008), uluslararası hareketlilik ile Çinli araştırmacıların yayın yoğunluğu arasında pozitif bir ilişki bulmuştur, Aynı şekilde Baruffaldi ve Landoni (2012) İtalya ve Portekiz için kendi ülkeleriyle bağlarını koruyan bilim adamlarının, bunu yapmayanlara göre biraz daha üretken olma eğiliminde olduklarını doğrulamışlardır. Yine Arjantin’e geri dönen akademisyenler üzerine yapılan bir çalışmada da Jonkers ve Cruz-Castro (2013), geri dönen akademisyenlerin, yerli meslektaşlarına göre yüksek etkili makaleler yayınladıklarını göstermektedir. Aksnes vd., (2013)’in 11.000’den fazla Norveç üniversite araştırmacısına ait verileri analiz ettikleri çalışmada, mobil araştırmacıların diğer araştırmacılardan biraz daha yüksek yayın ve alıntı oranlarına sahip oldukları belirtilmektedir.

⁴ Beyin kazanımı (brain gain) olarak da nitelendirilebilir; göç etmiş nitelikli emeğin kendi ülkelerine dönmesi sonucunda beşeri sermaye kazancı sağladığı bir durumdur.

Literatürde bilimsel hareketliliğin araştırma çıktısı ve sonuçları arasında negatif yönde ilişkiler olduğuna yönelik çalışmalar da mevcuttur. Fernandez-Zubieta vd., (2013)'in 171 İngiliz akademisyene ait verileri analiz ettikleri çalışmada hareketliliğin tek başına akademik performansı geliştirdiğine dair çok az kanıt olduğunu hatta araştırma çıktılarının kalitesi ve miktarı üzerinde olumsuz bir etki yarattığına dair bulgular elde etmişlerdir. Canibano vd. (2008) ise İspanya'daki araştırmacıların uluslararası hareketliliğinin uluslararası finansmana ve ağlara daha iyi erişim sağladığını, ancak yayın veya patent alma performansını iyileştirmediğini belirtmektedirler. Bolli ve Schlapfer (2015)'in Avusturya, Almanya ve İsviçre üniversitelerinde çalışan ekonomistlere ait verileri analiz ettikleri çalışmada, yurtdışı deneyiminin üretkenlik üzerine herhangi bir etkisi olmadığı bulgusuna ulaşmıştır.

Bilimsel hareketlilik sonucu yurtdışında araştırma için kalmak, akademide bilgi yayılımı için de önemlidir. Glaser (2006)'e göre bilimsel bilgi yayınlanmış bilgi, gayri resmi ve örtük bilgi olarak üç şekilde aktarılır. **Yayınlanmış bilgi**, bilim camiasında kolayca erişilebilir ve fiziksel varlığın yokluğunda aktarılabilir. **Gayri resmi olarak iletilen bilgi**, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak iletilir. Buna karşılık, örtük bilgi yüz yüze etkileşimi gerektirir (Glaser, 2006. Aktaran: Aman, 2018: 229). Bu bağlamda akademik personelin bilimsel hareketliliği örtük bilgi yayılımına girmektedir. Bu, bilginin yayınlar gibi diğer kanallar aracılığıyla iletilmediği durumlarda özellikle önemlidir (Laudel, 2003:215).

Hareketliliğin önemi, bilginin yaratılmasına ve yayılmasına olan katkısından kaynaklanmaktadır. Aman (2018) uluslararası bilimsel hareketliliğin bilgi transferi üzerindeki etkilerini incelemek için bibliyometrik yaklaşımı kullanmıştır. Araştırma Scopus'ta bulunan bilimsel dergileri kullanarak Alman bilim adamlarının uluslararası bilimsel yayın ağlarını analiz etmiştir. Amaç, uluslararası bilimsel iş birlikleri ile bağlantılı olarak gerçekleşen bilgi transferini analiz etmektir. Sonuçlar, uluslararası hareketliliğe sahip bilim insanlarının bilgi transferini gerçekleştirme konusunda daha fazla yeteneğe sahip olduğunu göstermektedir. Yurtdışı eğitilmiş Vietnamlı akademisyenlerin bilgi transferinin incelendiği diğer bir çalışmada Van Thuy (2017) 16 akademik personel ile derinlemesine görüşme yapmıştır. Yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular, yurtdışında kazanılan açık ve örtük bilgilerin yalnızca sınırlı bir miktarının, kendi kurumlarındaki meslektaşlarına aktarılabilceğini göstermektedir. Chen ve Li (2019)'in yurtdışı eğitilmiş 15 Çinli akademisyenle yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla elde edilen verilere dayanan çalışmalarında, geri dönen akademisyenlerin, uluslararası sermayelerini ve kaynaklarını kullanarak Çin'de yüksek öğretim inovasyonunu teşvik etmede önemli bir rol oynadığını tespit etmişlerdir. Tüm bu çalışmalar bilimsel hareketlilik sonucu oluşan beşeri sermayenin akademik verimlilik ve bilgi yayımları üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Ancak üniversitelerde akademik personelin yarattığı bilgi yayılımının kapsamlı bir şekilde ölçümüne yönelik neredeyse hiç çalışma olmadığı görülmektedir.

Bilgi yayılımı doğrudan gözlemlenemediği için (Krugman, 1991:53; Aktaran: Jaffe vd., 1993:578) alternatif olarak, araştırmacılar bilgi yayılımını ölçmek için atıfları kullanmaktadırlar. Bu bağlamda atıflar, bilim ve teknolojiye bilgi yayılımını ve transferini incelemek için önemli bir araçtır. Literatürde bilginin yayılımı patent atıfları ve bilimsel makale atıfları ile takip edilmiştir. Patent verileri, önceki patentlere ve bilimsel literatüre yapılan atıfları içerir. Bu atıflar, buluşlar, mucitler, bilim adamları, firmalar, bölgeler vb. arasındaki bağlantıların izini sürmeyi mümkün kılmaktadır. Ayrıca bilimsel bilginin gelişimini izlemek bilgi akışını ve yayılmasını ortaya çıkarmak için makale alıntıları da kullanılmaktadır.

Bilimde, çok sayıda yeni fikir önceki çalışmalardan esinlenmiştir (Zeng vd., 2017:56). Bilgi oluşturulduktan sonra, yeni tekniklerin ve fikirlerin ilk önce birkaç kişi ve daha sonra tüm bilim ve mühendislik topluluğu tarafından uyarlanması ve uygulanmasıyla yayılma gerçekleşmektedir. Bilimsel araştırma, yeni bilgi, veri ve teknikler üretilerek ilerler ama hepsinden önemlisi, bu yenilikler hakkındaki bilgileri bilim camiasına yayarak yayılmaya neden olur (Van Leeuwen ve Tijssen, 2000:183). Atıflar bu bağlamda bilgi yayılımını ölçmede en etkin yöntemdir. Atıflar araştırmacılar tarafından, **patentler arasında** (Jaffe vd., 1993) **makaleler arasında** (Shi vd., 2009), **yazarlar arasında** (Zhuge, 2006), **dergiler arasında** (Zhou ve Leydesdorff 2007) **kurumlar arasında** (Börner vd., 2006), **disiplinler (alanlar) arasında** (Van Leeuwen ve Tijssen, 2000; Cronin ve Meho, 2008; Yan vd., 2012) ve ülkeler arasında (Hassan ve Haddawy 2013) olmak üzere bilgi yayılımının göstergesi olarak kullanılmıştır. Bu çalışmalarda, bilgi yayılımının bir ölçütü olarak kullanılan atıflar ile elde edilen bulgular bilgi yayılımının önemli olduğunu göstermektedir.

Zhuge (2006) kitaplardaki ve makalelerdeki atıfları, bilim adamları arasındaki bilgi yayılımının göstergesi olarak kullanmıştır. Zhou ve Leydesdorff (2007) dergilerin uluslararası görünürlüğünü araştırmak için dergi-dergi atıf analizini kullandığı çalışmada, Çin bilimsel dergilerinin esas olarak uluslararası dergilere atıfta bulunduğunu, ancak tam tersi durumun gerçekleşmediğini belirtmektedirler. Bu durum Çin dergilerinin uluslararası görünürlüğünün düşük olduğunu göstermektedir. Disiplinler arası alıntı bağlantıları aracılığıyla disiplinlerin birbiriyle ne ölçüde ilişkili olduğunu araştıran Van Leeuwen ve Tijssen (2000) disiplin düzeyindeki 1995 alıntı verilerini kullanarak, alıntılarının %69'luk kısmının disiplinler arası gerçekleştiğini göstermiştir. Bazı çalışmalarda ise bir alanın bir ticaret birimi olarak hizmet ettiği ve alıntılar alarak bilgi ithal edebileceği ve alıntılar göndererek bilgi ihraç edebileceği konusunda uluslararası ticaretten gelen kavramlarla benzerlik kurulmuştur (Cronin ve Meho, 2008; Yan vd., 2012). Örneğin Cronin ve Meho (2008)'nin, bilişim biliminin diğer bilimlerden ne ölçüde yararlandığını ve diğer akademik alanların düşünsel temellerine ne ölçüde katkıda bulunduğunu araştırdıkları çalışmada, bilişim biliminin bilgisayar bilimi, mühendislik, işletme ve yönetim ve eğitimden alıntılar alarak bilgi ithalatçısı haline geldiği belirtilmektedir. Bilgi yayımları dergi ve disiplinler dışında ülke düzeyinde de araştırılmıştır. Hassan ve Haddawy (2013) A ve B ülkeleri arasındaki bilgi akışını ölçmek için, bir ülkedeki araştırmacılar tarafından yazılan makalelerden diğer ülkedeki araştırmacılar tarafından yazılan makalelere yapılan alıntılar dikkate alınmıştır. Çalışma 1996-2009 yılları arasında enerji alanında ABD'den diğer ülkelere bilgi akışının haritasını çıkarmıştır. Bulgular Çinli araştırmacıların ABD tarafından üretilen yayınlara (%16,78) yüksek oranda atıf yaptığını göstermektedir. Asya ülkeleri arasında Çin, Japonya, Güney Kore ve Hindistan, ABD'nin ürettiği bilgiye yüksek oranda atıf yapan ilk 10 ülke arasında yer alırken, Avrupa ülkeleri arasında ise İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya ilk 10 ülke arasında yer almaktadır. Bilgi yayılımını ölçmeye yönelik çalışmalar da atıflar, bilgi yayılımının bir ölçütü olarak kullanılmıştır. Bu çalışmaların çalışmamız açısından önemi beşeri sermayenin yayılımında atıfların kullanılabilirliğini göstermesidir.

Bibliyometri alanında, her ne kadar atıflar bilgi yayılımının bir göstergesi olsa da Fang vd. (2017:3)' e göre yayın ve alıntı verileri, bilgi yayılım sürecinin yalnızca bir bölümünü göstermektedir. Örneğin bilim adamlarının uluslararası hareketliliğinin bilgi transferine nasıl katkıda bulunduğu tek yayınlara ölçülemez (Aman, 2018: 229). Bu bağlamda atıflar, tek başına bilgi yayılımını ölçmek için yeterli olmayabilir. Atıflar sadece açık bilgi yayılımını göstermektedir. Ancak bilginin büyük bir kısmı örtüktür. Bundan dolayı atıflara dayalı olarak ölçülen bilgi yayılımı eksik kalacaktır. Sonuç olarak bakıldığında bir alıntı mutlaka bilgi aktarımını yansıtmaz ve her bilgi akışı bir alıntıda yansıtılmaz, ancak bilginin yayılmasını anlamak için kullanılabilir (Orazbayev, 2017: 1655).

Atıflardan farklı olarak akademide iş birliği (ortak yazarlık, projeler) de bilgi üretimi ve bilgi yayılımı açısından önemli bir rol oynamaktadır. Araştırma iş birliği, yeni bilgiyi, özellikle de henüz yayınlarda kodlanmayan örtük bilgiyi aktarmanın bir yoludur. Akademide iş birliği bilgi yayılımı ve ekran etkilerine (beşeri sermaye dışsallığı) yol açabilir (Ductor, 2015: 4). Patel'e (1998) göre araştırmacılar tarafından ortaklaşa yazılan bilimsel makaleler, kuruluşlar arasında ağlar oluşturarak bilgi akışı sağlamaktadır (Patel, 1998: Aktaran: Hassan vd., 2018:975). Bu bağlamda ortak yapılan çalışmalarda kişisel temaslar ve yüz yüze etkileşimler fikirleri aktarmanın önemli bir yoludur. Fershtman ve Gandal (2011)'a göre ticari ve akademik araştırmalar genellikle ekipler tarafından yapılmaktadır. Takım halinde çalışmak, fikir alışverişini ve bilgi paylaşımını içermektedir. İş arkadaşları ortak bir Ar-Ge projesinde iş birliği yaptıklarında, bilgi yayımları yaratmaktadırlar. Bu tür araştırma ekiplerinin katılımcıları, bilgilerini diğer ekiplere ve dahil oldukları diğer projelere aktarmaktadırlar.

Ortak yazarlık yani akademik iş birliği beşeri sermaye dışsallığına da neden olabilir. Lucas (1988), beşeri sermaye dışsallığının üretkenlik artışına neden olduğunu ve işyerinde meslektaşlar arasındaki etkileşimler yoluyla ortaya çıktığını varsaymıştır. Örneğin Fox ve Milbourne (2006), Avustralya'da üniversitelerde çalışan ekonomistler (uluslararası kabul görmüş hakemli dergilerdeki makaleleri dikkate alarak) için yaptıkları çalışmada, meslektaşlarının araştırma verimliliğinin bir kişinin kendi araştırma verimliliğine katkı sağlayıp sağlamadığı ve eğer katkı sağlıyorsa hangi biçimde katkı sağladığını incelemişlerdir. Sonuçlar Avustralya ekonomi bölümlerindeki ortalama beşeri sermaye seviyesindeki bir artışın, bölüm üyelerinin araştırma verimliliğini artırdığını göstermektedir.

4.2. Ulusal Literatür

Türkiye’de akademik personel kanalıyla kapsamlı bir şekilde bilgi yayılımını ölçmeye yönelik ulaşılabildiğimiz kadarıyla bir çalışmaya rastlanmamıştır. Türkiye için yapılan çalışmalar daha ziyade beyin göçüne ve bunun nedenleri ile akademik verimliliği etkileyen faktörler üzerine odaklanmıştır. Altaş vd. (2006) eğitim için yurtdışına giden ve bir üniversitede çalışıp geri dönerek Türkiye’deki 27 farklı üniversitede çalışan 200 akademisyenle gerçekleştirdikleri bir çalışmada, göç ve geri dönüş kararları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bursu ile yurtdışına giden akademik personelin Türkiye’ye geri dönmelerinin en önemli nedeni zorunlu hizmet iken, diğer grup olan yurtdışındaki bir üniversiteden burs kazanarak çalışan akademik personelin geri dönme nedeni ise aile ve ülke özlemidir. Çalışmadan elde edilen diğer önemli bir sonuç ise her iki grup için de geri dönme kararındaki etken yurtdışında edinmiş oldukları bilgi ve beceri düzeyini ülkelerine aktarma isteğidir.

Vatansever Deviren ve Daşkiran (2014) yurtdışına eğitim için giden ve geri dönen Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesindeki 106 akademik personel ile yaptıkları çalışmada akademik personelin geri dönmelerinin başlıca nedeni olarak zorunlu hizmet belirtilirken, geri dönme kararlarındaki diğer önemli nedenler yurt dışında edindikleri bilgi ve eğitimleri kendi ülkelerinde kullanmak istemeleri, Türkiye’de daha iyi sosyal ve kültürel ortam ve kolay mesleki terfi yer almaktadır. Araştırmaya göre, tekrar yurtdışına dönmek isteyen katılımcıların büyük çoğunluğu, projelere katılmak ve Ar-Ge amaçlı çalışmak için gitmek istediklerini belirtmiştir.

Esen (2014) ABD’ye eğitim amacıyla giden akademik personelin ABD üniversitelerinde kalma ve Türkiye’ye geri dönme kararları altında yatan nedenleri araştırmıştır. Araştırmada 10 tane ABD’de kalan ve 10 tane Türkiye’ye dönen toplamda 20 akademik personel ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Akademisyenlerin Türkiye’ye geri dönmelerindeki ana sebepler aile ve kültürel değerler ile sosyal zorluklar iken, geri dönmeme sebepleri ise çoğunlukla Türkiye’deki akademik fırsatların ve çalışma koşullarının yetersiz olmasıdır. Dünyanın en iyi üniversiteleri sıralamasında ilk 54 Amerikan üniversitesinden 50 Türk akademisyen ile ankete dayalı yapılan diğer bir çalışmada ise Pazarcık (2010) akademisyenlerin Türkiye’ye geri dönmeme kararları altında yatan nedenleri araştırmıştır. Araştırmada iş tatminsizliği/uzmanlaşma için uygun ortamın olmaması, akademik/bilimsel altyapının olmaması (laboratuvar vb.), liyakat eksikliği ve düşük ücretler Türkiye’ye dönmemenin önemli nedenleri olarak gösterilirken, uzmanlık alanında en iyi programın bulunması, yüksek ücretler ve akademik eğitimin uygulanabilirliği, yurtdışında kalma nedenleri olarak gösterilmiştir. Araştırmanın bir diğer önemli bulgusu da yurtdışındaki akademisyenlerin yaklaşık %62’sinin Türkiye’deki meslektaşlarıyla ilişki içinde olduğunu göstermesidir. Ancak araştırmaya katılanların sadece %44’ü Türkiye’deki meslektaşlarıyla ortak çalışma yürütmüştür. Bu durum, bilginin yayılımı için kritik öneme sahiptir.

Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar daha çok çalışılan ortamın ve akademisyenlerin demografik faktörlerinin akademik verimlilik üzerine etkilerine odaklanmaktadır. Mengi ve Schreglmann’ın (2013) farklı üniversitelerde çalışan 212 akademisyenle yapılan çalışmasında, araştırma kültürü eksikliği, destek ve teşviklerin yetersizliği, zaman yetersizliği gibi faktörlerin akademik üretkenliği olumsuz; kütüphane/internet ve laboratuvar olanakları gibi faktörlerin ise akademik verimliliği olumlu yönde etkilediğine dair bulgular elde edilmiştir. Gazi Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi’nde görev yapan öğretim elemanları ile ilgili yapılan benzer bir çalışmada Düşüngülü vd., (2014), araştırma ortamı, fiziki ortam ve araç-gereç durumunun, akademik personelin verimliliği üzerindeki etkilerini incelemiştir. 100 akademik personel ile gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen sonuçlar, fiziki ortam ve araç-gereç durumu ile verimlilik arasında pozitif ama zayıf bir ilişki olduğu yönündedir.

Eti (2016) ise cinsiyet, yaş, akademik ünvan, idari görev, başka üniversitede ders verme gibi faktörlerin akademik üretkenlik (makale ve bildiri sayısı) üzerinde nasıl bir etki yarattığını araştırmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, akademik üretimi etkileyen en temel unsur ünvanıdır. Doçent ve Dr. öğretim üyesi ünvanına sahip akademisyenler diğer ünvanlara sahip akademisyenlere göre daha verimlidir. Ancak Doçent ve Dr. öğretim üyesi ünvanına sahip akademisyenler, diğer üniversitelerde ders vererek akademik üretkenliklerini azaltmaktadırlar. Bu durum akademik personelin iş yüklerinin artmasından dolayı bilimsel çalışmalara zaman ayıramamasına bağlanmıştır. Yaş bileşenine bakıldığında ise 25 yaş altı Arş. Görevlilerinin 25 yaş üstü araştırma görevlilerine göre daha az verimli olduğu tespit edilmiştir. Kamu kurumlarında çalışanlar özel kurumlarda çalışanlara göre daha verimlidir.

Bu durum özel üniversitelerde çalışan Arş. Görevlilerine daha fazla idari görev verilmesi olarak yorumlanmıştır. Cinsiyet açısından da farklılıklar bulunmuş ve erkek öğretim görevlilerinin kadın öğretim görevlilerine göre daha üretken olduğu tespit edilmiştir. Ancak Eğitim fakültelerinin Türkçe eğitimi anabilim dalındaki öğretim elemanları üzerinde yapılan diğer çalışmada ise bilimsel üretkenlik (kitap, makale, bildiri ve tez danışmanlıkları) açısından erkek ve kadın akademisyenler arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır (Karakuzu vd., 2021).

Tanrısevdi vd., (2019) yurtdışında yaşayan bilim insanlarının bilgi ve becerilerini Türk bilim camiasına ne ölçüde aktardıklarını belirlemek amacıyla 7 Mühendis, 1 Ekonomist, 3 İşletmeci, 7 Turizm alanında akademisyen, 1 bilişim uzmanı, 2 bankacı ve yatırım uzmanı ve 1 ressam olmak üzere toplam 22 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi ile nitel bir araştırma gerçekleştirmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular yurtdışında yaşayan katılımcıların Türkiye’de gerçekleştirilen bilimsel çalışmalara önemli bir katkı sağlamadığı yönündedir. Türkiye bilim camiasına yapılan katkılar daha ziyade ortak yayın, ortak bilimsel toplantı katılımı/organizasyonu, makale incelemeleri ve lisansüstü öğrencileri yurtdışına seyahat etmeye teşvik etmeyi içermektedir.

Karadağ (2021) Türkiye’deki 197 üniversitenin mevcut rektörlerini sosyodemografik özellikleri, kariyer gelişimleri ve akademik nitelikleri (yayınlanan makale ve atıf sayıları ile H- endeksi) açısından incelemiştir. Araştırma, rektörleri sosyodemografik özelliklere, mesleki ilerlemeye ve akademik niteliklere göre iki gruba ayırmıştır. İlk grup, çoğunluğu erkek olan, Türkiye’deki üniversitelerden mezun olan, makale sayısı, makalelerine yapılan atıflar ve H-endeksi açısından akademik yeterlilikleri zayıf olan rektörlerden oluşmaktadır. Bu rektörlerin yönettikleri üniversitelerin akademik başarılarının da zayıf olduğu tespit edilmiştir. İkinci rektör grubu ise çoğunlukla erkek ve yurtdışı üniversite mezunlarından oluşmaktadır. Bu kişiler genel olarak mühendislik, tıp veya idari bilimler alanlarından gelmekte ve hem kendilerinin hem de yönettikleri üniversitelerin yayınlanan makale sayısı, çalışmalarına yapılan atıflar ve H-endeksi gibi akademik başarı göstergeleri açısından daha iyi bir performans sergiledikleri görülmektedir.

Akçığit ve Özcan-Tok (2020) hazırladıkları TÜBA Türkiye bilim raporunda Türkiye’nin akademik bilgi üretiminin görünürlüğünü inceleyerek Türkiye üniversitelerindeki akademisyenlerin bilimsel üretimi ile diğer ülkeleri karşılaştırmışlardır. Bulgular Türkiye’deki bilimsel çalışmaların ABD (Amerika Birleşik Devletleri), Kanada, Kuzey Avrupa ülkelerine göre hem nicelik hem de nitelik açısından geride kaldığını göstermektedir. Çalışmada ayrıca ülkelerin 2000’li yıllara ait akademisyen başına düşen bilimsel yayın sayısı ile patent sayıları arasında doğrusal bir ilişki bulunmuş ve bu durum inovasyon düzeyi yüksek olan ülkelerin refah ve zenginlik düzeyinin de yüksek olduğu ile ilişkilendirilmiştir. Ancak Türkiye’de akademisyen başına düşen bilimsel yayın sayısı fazla olmasına rağmen⁵ patent sayılarının düşük olduğu tespit edilmiş ve bu durum üniversite sanayi iş birliğinin eksikliğine bağlanmıştır. Çalışmada ayrıca akademik verimliliği etkileyen faktörler incelenmiştir. Akademisyen başına düşen öğrenci sayısı artışı akademik verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir. Aynı şekilde yaş ile akademisyen verimliliği arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Başka bir deyişle yaş ilerledikçe araştırmacıların verimliliği ilk başta artarken sonra azalmaya başlamaktadır.

Karadağ ve Çiftci (2022) akademik kendileşmenin (academic inbreeding⁶) araştırma verimliliği üzerindeki etkilerine ilişkin yaptıkları çalışmada, akademisyenlerin ulusal ve uluslararası makale sayılarına, uluslararası atıf ve proje sayılarına bakılmıştır. Çalışmada akademik kendileşme üç grupta sınıflandırılmıştır. Bu gruplar; tüm öğrenciliklerini (lisans ve yüksek lisans derecesi) ve akademik kariyerlerini aynı üniversitede geçirmiş olanlar; doktora derecesini aynı üniversitede almış ve tüm akademik kariyerlerini aynı üniversitede geçirmiş olanlar ve lisans veya yüksek lisans derecelerinden en az birini aynı üniversitede almış ve tüm akademik kariyerlerini aynı üniversitede geçirmiş olanlardan oluşmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgular, akademik kendileşmenin bireysel ve kurumsal araştırma üretkenliği üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, çalışma alanı ne olursa olsun, eğitim aldıkları üniversitelerde çalışan akademisyenler, diğer akademisyenlere göre daha az sayıda ulusal ve uluslararası makale, atıf ve proje yönetimi deneyimine sahiptirler.

Darvish ve Tonta (2015), ortak alıntı ve ortak kelime analizi tekniklerini kullanarak nanoteknoloji bilgisinin Türk bilim camiasında yayılmasını incelemiştir. Araştırmada 2000 ve 2011 yılları arasında Türk araştırmacılar tarafından

⁵ Türkiye’ bilimsel çalışma sayısı artmasına rağmen makaleler çoğunlukla etki faktörü düşük dergilerde yayınlanmaktadır.

⁶ “Üniversitelerin kendi üniversitelerinde doktora eğitimi verdikleri öğrencileri akademisyen olarak işe almaları şeklinde tanımlanmaktadır” (Kozikoğlu, 2016:349).

yazılan 10.000'den fazla makalenin ağ özelliklerini incelemek için bibliyometrik ve Sosyal Ağ Analizi (SNA) teknikleri kullanılmıştır. Ağ özelliklerine göre en üretken ve işbirlikçi ilk 15 üniversite ile ilk 15 yazar belirlenmiştir. Bulgular, araştırmacıların meslektaşlarıyla iş birliği yapması nedeniyle Türkiye'deki nanoteknoloji araştırmalarının artmaya devam ettiğini göstermiştir. Nanoteknoloji konusunda en fazla makale yayınlayan üniversiteler Orta Doğu Teknik (ODTÜ), Bilkent ve Hacettepe iken İstanbul Teknik (İTÜ), Erciyes ve Kocaeli Üniversiteleri ise en az makale yayınlayan üniversitelerdir.

Genel olarak değerlendirildiğinde gerek uluslararası gerek ise ulusal literatürde akademik personel özneline beşeri sermayenin bilgi yayılımına yaptığı katkısı kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmalar daha çok beyin göçü ve bilgi akışına yöneliktir. Beyin göçü literatüründe bilgi yayılımı beşeri sermaye kazanımı ile ilişkilendirilirken, yayınlar özelinde yapılan çalışmalarda ise atıflar yoluyla bilgi yayılımı ölçümüne odaklanılmıştır. Ancak atıflar beşeri sermaye yayılımının kısmi bir göstergesidir. Çünkü atıflar sadece açık bilgi yayılımını göstermektedir. Beşeri sermayenin yayılımı aynı zamanda örtük şekilde de gerçekleşir. Beşeri sermaye yayılımı birçok faktörün bileşimidir. Bunlar yetiştirilen yüksek lisans ve doktora öğrencileri, ortak yapılan çalışmalar (makale, kitap, proje), personel hareketliliği (uluslararası/ulusal), konferanslar, toplantılar, çalıştaylar şeklinde gerçekleşir. Ayrıca literatürde H- endeksi gibi birçok endeks kullanılmaktadır. Bu endeksler bir taraftan bilgi yayılımını diğer taraftan akademik personelin verimliliğini ölçmeye çalışan endekslerdir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde literatürde akademik personel özneline beşeri sermaye yayılımına ilişkin kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak amacıyla bir sonraki bölümde endüstri düzeyinde bilgi yayılımı kanallarından yola çıkarak akademik personelin bilgi yayılımı için bir analogi kurulacaktır.

4.3. Akademik Personelin Bilgi Yayılma Yolları

Bu çalışmanın amacı sanayi sektöründe bilgi ve teknolojinin yayılması ve yarattığı dışsallıkları dikkate alarak akademik personelin yaratmış olduğu yayılmaların ölçümü için bir analogi önerisinde bulunmaktadır. İlgili bölümde endüstri düzeyinde bilgi yayılımı ile üniversite düzeyinde beşeri sermaye yayılımı için bir analogi önerilmiştir. Çalışmamızın önemi akademiden bilgi yayılımının sadece atıflar yoluyla değil başka yollarla da gerçekleştiğini göstermesidir.

4.3.1. Yayılma Türleri

İkinci bölümde özetlendiği gibi yayılma kavramı rant yayılmaları ve saf bilgi yayılmaları olarak ikiye ayrılmaktadır. **Rant yayılmaları** ticareti yapılan mallar yoluyla oluşan ve bir malın başka bir firmanın üretim sürecinde girdi olarak kullanılması ile alıcı firmanın girdi olarak kullandığı ürünün gerçek fiyatından daha düşük fiyattan alması ile oluşmaktadır. Bu çerçevede bilimsel araştırmalara yapılan atıflar rant yayılmalarına benzetilebilir. Çünkü bilimsel araştırma birikimli bir şekilde ilerler; bir makalenin ortaya çıkması kendisinden önce yazılan makalelere atıflar gösterilerek gerçekleşir. Başka bir deyişle bir makale başka bir makalenin üretimi sürecinde girdi (atıf) olarak kullanılır. Bu bağlamda bilimsel yayınlara yapılan atıflar yoluyla bilgi yayılımı ölçülebilir. A makalesi B makalesine atıfta bulunduğu, bilgi B makalesinden A makalesine yayılmış olur. Literatürde atıflar **yazarlar arasında** (Zhuge, 2006), **dergiler arasında** (Zhou ve Leydesdorff 2007), **kurumlar arasında** (Börner vd., 2006) **disiplinler (alanlar) arasında** (Van Leeuwen ve Tijssen, 2000) ve ülkeler arasında (Hassan ve Haddawy 2013) bilgi akışının bir göstergesi olarak ele alınmıştır.

Saf Bilgi Yayılımı bir firma tarafından yaratılan bilginin, bir başkası tarafından bedelsiz (ücretsiz) kullanılabilmesi olarak tanımlanmaktadır. Herhangi bir sektör veya endüstrideki bilgi düzeyi, yalnızca "kendini" Ar-Ge yatırımlarından elde edilmez, aynı zamanda diğer sektörlerden veya endüstrilerden ödünç alınan bilgilerden de etkilenir. Bir sanayinin üretkenliği, diğer sanayilerin Ar-Ge yatırımlarına bağlı olacaktır. Bu nedenle Griliches, gerçek bilgi yayılmalarının, bir sanayinin diğer bir sanayiden almış olduğu ödünç fikirler olduğunu belirtir. Bu çerçevede konferanslar, akademisyenlerin bilimsel hareketliliği, patentler, yetiştirilen yüksek lisans ve doktora öğrencileri ve atıflar⁷ saf bilgi yayılımına benzetilebilir. Konferanslar ve bilimsel hareketlilik yoluyla akademisyenler bildiklerini

⁷ Atıflar hem rant hem de saf bilgi yayılımına girebilir. Atıflar rant yayılımı olarak düşünülebilir çünkü yeni bir bilimsel çalışma yapılırken daha önce yapılmış olan çalışmalar tekrar edilmez, ancak yeni çalışmada girdi olarak kullanılır. Yani girdi maliyetinin (çabanın) hepsine katlanmadan daha düşük bir bedelle (çaba ile) kullanılması (yeni çalışmada) söz konusudur. Atıflar aynı zamanda saf bilgi yayılımı olarak da değerlendirilebilir çünkü başka biri tarafından yaratılan bilginin bedelsiz olarak kullanılması söz konusudur. Sanayi düzeyinde alıcı firmanın (atıf yapanın) girdi olarak kullandığı ürünü (atıf yapılan makaleyi) bedelsiz (atıf yapılan makalede kullanılan tüm yöntemler ve yapılan tüm atıflar olmadan) bir şekilde ödünç almasıdır.

sırasıyla dinleyenlere ve birlikte çalıştıkları diğer bilim insanlarına herhangi bir bedel almadan aktarmaktadır. Bu çerçevede saf bilgi yayılımına neden olmaktadır. Benzer şekilde akademisyenler yetiştirdikleri yüksek lisans ve doktora öğrencilerine sadece bilgilerini değil, tecrübe ve deneyimlerini de aktarmakta bu çerçevede saf bilgi yayılımına neden olmaktadır.

4.3.2. Yayılma Kanalları

Üçüncü bölümde özetlendiği gibi endüstri düzeyinde temel bilgi yayılma kanalları olarak DYY (endüstri içi ve endüstriler arası), inovasyon, ticaret, üniversite- sanayi iş birliği ile öğrenci hareketliliği ele alınmıştır. Bu kanallar aşağıdaki alt başlıklarda akademik personel ile analoji kurularak daha ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

DYY (Endüstri içi ve endüstriler arası yayılmalar): endüstri içi yayılmalar; aynı sektör veya bölgedeki yabancı firmalardan diğerlerine yayılmalar endüstriler arası yayılmalar, dikey olarak ilişkili sektörlerdeki yabancı firmalardan diğerlerine, yani ya yabancı tedarikçilerden yerli kullanıcılara ya da yabancı kullanıcılardan yerli tedarikçilere yayılmalar olarak tanımlanmaktadır. Endüstri içi yayılmalar; gösterim etkileri, rekabet etkileri ve emeğin hareketliliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yerli firmalar aynı sektördeki yabancı firmaları gözlemleyerek ya da taklit ederek ve tersine mühendislik yoluyla fayda sağlar. Endüstriler arası yayılmalar; çokuluslu kuruluştan ileri ve geriye doğru yoluyla tedarikçilerine ve müşterilerine bilgi yayılmasını içerir.

Endüstri düzeyindeki bilgi yayılmaları ile akademik bilgi yayılmaları arasında analoji kurulacak olursa bilimsel hareketlilik sonucu yurtdışında eğitim görmüş akademik personelin yurtiçi eğitimli akademik personel ile yapmış olduğu ortak çalışmalar bu yayılma kanalına girmektedir. Ortak çalışmalar, araştırmacılar ve araştırma ekipleri arasında bilgi ve fikirlerin transferini kolaylaştırarak örtük bilgi yayılımını sağlar. Bu tür ortak çalışmalar disiplinler içi (bölümüçi) ve disiplinler arası (bölümler arası) gerçekleşeceği gibi farklı uyruktan akademisyenler arasında da bilgi yayılımını sağlayabilir. Aman (2018) ortak araştırma yayınlarını (ortak yazarlık), bilgi yayılımı göstergesi olarak kullanmaktadır. Her ne kadar birlikte yazılan makalelere her akademisyenin katkısı farklı olsa da akademisyenler birlikte tartışarak, yorumlayarak, fikir alışverişinde bulunarak birbirlerine bilgi aktarmaktadırlar. Bu bağlamda endüstri içi yayılmalar, yurtdışı eğitimli akademik personel ve aynı bölümde/alanda çalışan yurtiçi eğitimli akademik personelin birlikte yazdıkları makaleler ve bunlara yapılan atıflar olarak değerlendirilebilir. Endüstriler arası bilgi yayılımının akademik bilgi yayılımındaki karşılığı ise yurtdışı eğitimli akademik personelin farklı bölümlerden akademisyenlerle birlikte yazdığı makaleler ve bunlara yapılan atıflar olabilir.

İnovasyona dayalı bilgi yayılımı patent atıfları yoluyla gerçekleşmektedir. **Patent belgelerinde diğer patentlere ve bilimsel çalışmalara yapılan atıflar yer almakta ve ilgili inovasyona katkı yaptığını göstermektedir.** İnavasyona dayalı bilgi yayılımında patentler önemli bir yer tutmaktadır ve ölçümü patent belgesindeki atıflar yoluyla gerçekleşmektedir. İnavasyona dayalı bilgi yayılımı ile akademik bilgi yayılmaları arasında analoji kurulacak olursa atıflar inovasyona dayalı bilgi yayılımı olarak değerlendirilebilir. Bir makaleye yapılan atıf bilgi yayılımı olduğunu göstermektedir. Atıflar ayrıca bilgi yayılımının ulusal ve uluslararası olup olmadığını da göstermektedir. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası çalışmalardan yerli makalelere yapılan atıflar bilginin yerel olup olmadığını bize göstermektedir. Örneğin bir ulusal makaleye uluslararası bir çalışmadan atıf yapılıyorsa bu yerli makalenin ulusal sınırları aştığını göstermektedir.

Endüstride ticaret yoluyla bilgi yayılımında yerli firmalar, yabancı firmalarla dış ticarete girdiklerinde ortaya çıkmaktadır. Yani yerli firmalar ticaret sonucu yeni teknolojiler ve malzemeler, üretim süreçleri veya organizasyonel yöntemler hakkında bilgi edinmektedir. Akademik personelin bilgi yayılımında da ticaret ile analoji kurulabilir. Akademik personelin akademik faaliyetleri sadece bilimsel yayın ve ders vermek ile sınırlı değildir. Akademik personel akademik hayatı boyunca ulusal ve uluslararası çeşitli konferanslara katılmaktadır. Konferanslarda akademisyenler arası deneyimlerin paylaşılması, etkileşim ve bilgi yayılımını sağlamaktadır. Bu çerçevede konferanslar ve kısa dönemli yurtdışı faaliyetler ticaret yoluyla bilgi yayılımına benzetilebilir. Örneğin Gibson ve McKenzie (2014) yurtdışı konferans ve seminer sayısını bilgi yayılımının göstergesi olarak kullanmışlardır. Akademik personel ayrıca kısa dönemli erasmus, doktora sonrası araştırma gibi faaliyetlerde de bulunmaktadır. Özellikle bu yurtdışı faaliyetler akademisyenlerin yurtdışında edinmiş olduğu bilgi ve beceriyi geri döndükten sonra kurumuna hatta bilim camiasına yaymasında önemli bir rol oynamaktadır.

Üniversitelerden sanayiye bilgi yayılımı: Üniversite araştırmalarından kaynaklanan bilginin firmalara yayılabileceği çok sayıda kanal vardır. Bunlar yayınlarda (makaleler) veya halka açık sunumlarla (üniversite seminerleri, akademik konferanslar vb.) ortaya çıkabileceği gibi bilgi ve deneyime sahip üniversite mezunlarının bir firmada işe girmesi veya kendi işini kurması şeklinde de gerçekleşebilir. Ayrıca patent alıntıları da Kerr (2008) ve Agrawal vd., (2011) tarafından akademiden endüstriye bilgi yayılımının göstergesi olarak kullanılmıştır. Özel sektörle gerçekleştirilen iş birlikleri, danışmanlık, şirketlere hazırlanan raporlar ve seminerler de üniversitelerden sanayiye bilgi yayılımının göstergeleridir.

Öğrenci Hareketliliği: Bu yayılma kanalına göre eğitim için yurtdışına giden öğrenciler, öğrenim gördükleri ülkede eğitim ve okul sonrası iş deneyimi yoluyla Ar-Ge kaynaklı teknolojik bilgi edinirler ve ülkelerine geri döndüklerinde veya yakınlarıyla sık temas kurduklarında ülkelerinin verimlilik artışına katkıda bulunabilirler. Bu durum akademik personel için de geçerlidir. Personel hareketliliği, akademik personelin diğer üniversitelerde ders vermesi, eğitim amacıyla yurtdışında (lisansüstü veya post doktora için) bulunması şeklinde gerçekleşir. Akademik personel diğer üniversitelerde ders vererek bilgi ve becerisinin diğer üniversitelere yayılmasını sağlar. Ayrıca eğitim amacıyla yurtdışına giden akademik personel orada edinmiş olduğu bilgi ve becerisini geri döndükten sonra içinde buldukları eğitim kurumlarına hatta ülke çapına yayabilir.

Diğer yayılma kanalları: Tüm bu yayılmalar dışında akademideki danışman-öğrenci ilişkisi ve projeler bilginin aktarıldığı diğer kanallar olarak gösterilebilir. Danışman-öğrenci ilişkisi, mentorluk (daha deneyimli ve bilgili bir kişinin daha az bilgi ve deneyim sahibi kişiye bilgi aktarılması durumudur) sırasında danışmanlar fikirlerini öğrencilerine aktarabilir ve yaratıcı fikirlere ilham verebilirler. Ek olarak, mentorluk ülkeler ve disiplinler arasında bilgi transferine yol açar, örneğin yabancı öğrenciler fikirlerini kendi ülkelerine geri götürebilirler ve öğrenciler mentorlarının disiplinlerinden ödünç aldıkları fikirleri kendi araştırmalarında kullanabilirler (Zeng vd., 2017:61). Bu bilginin yayılımındaki önemli unsur bilgi yayılımının biçimidir. Danışmandan öğrenciye bilgi yayılımı ancak iletişim ve yüz yüze etkileşim gerektirir. Bundan dolayı bu bilgi yayılımının ölçülmesi de zordur. Ancak Nonaka (1994), örgütsel bilgi yaratma modelini tartışırken, örtük bilgiyi açık bilgiye dönüştürme sürecini “dışsallaştırma” olarak belirlerken açık bilginin örtük bilgiye dönüştürülmesi sürecini de “içselleştirme” olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda zımnî (örtük) bilgi, dışsallaştırma aracılığıyla kavramlar, görüntüler ve yazılı belgeler biçiminde yeni açık bilgiye dönüştürülür. Burada bireyler, örtük bilgiyi kodlanabilir kılmak için diyalog, metaforlar ve takım çalışmalarını etkili yöntemler olarak kullanırlar (Farnese vd., 2019: 3). Bu bağlamda danışmandan öğrenciye örtük bilgiyi açık bilgiye dönüştürmenin bir yolu tez hocası ve öğrencinin ortak yaptıkları makale, bildiri, kitap, tez vd gibi çalışmalar örnek olarak gösterilebilir.

Projeler akademisyenler arasındaki diğer bir bilgi yayılımı kanalıdır. Akademisyenler projelerde yürütücü, araştırmacı ve danışman olarak görev almaktadırlar. Akademisyenlerin yapmış oldukları bu projeler gerek bilgi birikimi gerek ise bilgi yayılımında önemli bir rol oynamaktadır. Bu projelerden elde edilen bilimsel (bildiri, makale, kitap, kitap ta bölüm yazarlığı vb gibi) çıktılar akademisyenler arasında bilgi yayılımı sağlarken ekonomik/ticari/ sosyal (ürün, patent, faydalı model gibi) çıktılar ise akademiden endüstriye bilgi akışına neden olmaktadır. Bu bilgi yayılımındaki diğer önemli bir husus projelerde yer alan yüksek lisans ve doktora düzeyindeki bursiyerlerdir. Projelere bursiyer alımı bir taraftan istihdam sağlarken diğer taraftan bursiyerlerin yapmış oldukları faaliyetler (veri, data girişi, bir takım analiz programlarının kullanılması) onların bilgi birikiminin artmasını sağlayarak akademik personelden bursiyerlere bilgi akışına yol açar. Ancak akademik personelin yapmış olduğu projeler sadece Ar-Ge tabanlı projeler değildir. Sosyal sorumluluk projeleri de bilgi yayılımında önemli bir yayılma biçimidir. Kamuya açık toplantılar, akademisyenlerin sosyal sorumluluk projeleri kapsamında belediyeler ve diğer sivil toplum kuruluşlarına konuşmacı olarak katılması bilginin topluma yayılmasını sağlamaktadır. Akademik bilginin yayılmasının nasıl gerçekleştiğine dair ana unsurlar Şekil 2’de özetlenmiştir.

Şekil 2. Akademik bilginin yayılma kanalları

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Beşeri sermaye oluşumu ve yarattığı bilgi yayılımı günümüzde büyüme ve kalkınmayı etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Literatür beşerî sermaye oluşumu, beşeri sermaye için kullanılabilecek göstergeler, akademik personelin beyin göçü/tersine beyin göçü ve verimlilikleri ile ilgili çalışmalar üzerine odaklanırken beşeri sermayenin yarattığı bilgi yayılımı ile ilgili olan çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bilgi yayılımı ile ilgili akademik çalışmalar daha çok sanayi sektörüne odaklanmış, beşeri sermayenin yarattığı yayımları bilim üretim ve yayılım merkezlerinden biri olan üniversite düzeyinde ele alan bir çalışmaya ise rastlanmamıştır.

Literatürde beşeri sermayenin yaratmış olduğu yayımlar atıflar yolu ile ölçülmüştür. Bu çalışmaların bir kısmında atıflar bilim insanlarının verimliliğinin göstergesi olarak kullanılırken büyük bir kısmında da bilgi yayılımının bir ölçütü olarak kullanılmıştır. Atıflar her ne kadar akademik bilgi yayılımının bir göstergesi olsa da alıntı verileri, bilgi yayılım sürecinin yalnızca bir bölümünü göstermektedir. Bilgi yayılımı sadece atıflar ile sınırlı değildir bunun yanında başka bilgi yayılma yolları da vardır. Bu çalışmanın amacı bilgi yayılımı konusunda geniş bir literatüre sahip olan sanayi sektöründen yola çıkarak akademik personelin yaratmış olduğu yayımları belirleyebilmek için bir analogi önerisinde bulunmaktadır.

Çalışmada endüstri düzeyindeki bilgi yayılımı ile analogi kurularak akademik bilgi yayılma kanalları gösterilmiştir. Akademik personelin yaratmış olduğu bilgi yayılımı rant yayılmaları ve saf bilgi yayılmaları olarak ikiye ayrılmaktadır. Bir makale başka bir makalenin üretim sürecinde atıf (girdi) olarak kullanıldığından bilimsel araştırmalara yapılan atıflar rant yayılmalarına girmektedir. Atıflar, yazarlar, dergiler, ülkeler, disiplinler arasında bilgi yayılımının göstergesi olarak kullanılır. Patent atıfları da rant yayılmaları çerçevesinde değerlendirilebilir. Saf bilgi yayılmaları ise, konferanslar, akademisyenlerin bilimsel hareketliliği, patentler, yetiştirilen yüksek lisans ve doktora öğrencileri, projeler, bilimsel hareketlilik ve atıflar şeklinde gerçekleşir.

Akademik bilgi yayılımının özelliği bilginin hem açık hemde örtük şekilde gerçekleşiyor olmasıdır. Üniversiteden diğer akademik birimlere açık bilgi yayılımı yayınlar, atıflar, patentler, ortak yazarlı çalışmalar olarak gerçekleşmekte ve bilgi yüz yüze temas gerektirmeden yayılabilmektedir. Örtük bilgi yayılımı ise konferanslar, yetiştirilen yüksek lisans ve doktora öğrencileri, personel hareketliliği ve projeler şeklinde gerçekleşmektedir. Bu bilgi yayılım türünde yüz yüze temas gerekmektedir. Daha önce yapılan çalışmaların birçoğu bilginin örtük kısmını görmezden gelmektedir. Örneğin danışman-öğrenci ilişkisi, fikirlerin örtük şekilde aktarıldığı bir kanaldır. Danışmanlar fikirlerini, tecrübe ve deneyimlerini öğrencilerine aktarabilir ve yaratıcı fikirlere ilham verebilirler. Benzer şekilde konferanslarda akademisyenler arası deneyimlerin paylaşılması, etkileşim sonucu bilgi yayılımını sağlamaktadır. Ayrıca personel hareketliliği ve projeler karşılıklı etkileşim gerektirerek örtük bilgi yayılım kanalını oluşturmaktadır.

Üniversitelerden sanayi sektörüne de bilgi yayılımı açık ve örtük olarak gerçekleşmektedir. Açık bilgi yayılımı özel sektörün kullandığı yayınlar ve patentler yolu ile gerçekleşirken, üniversitelerin özel sektöre danışmanlık hizmeti vermesi, özel sektör için tasarlanmış konferanslar, seminerler ve çalıştaylar ile üniversite mezunlarının özel sektörde işe girmesi ve üniversite sanayi iş birlikleri bilginin örtük yayılım mekanizmalarıdır. Bu çalışma bu anlamda akademik bilgi yayılımında diğer faktörleri de dahil etmesi nedeniyle özgünlük içermektedir. Bu çalışmada akademik bilgi yayılımı ve gerçekleştiği mekanizmalar incelenmiş ancak veri yetersizliliği dolayısıyla daha detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Akademik bilgi yayılımı ile ilgili yüksek lisans ve doktora öğrenci sayısı, özel sektörle yapılan iş birlikleri, patentler, projeler gibi verilerin elde edilmesi sonucu beşeri sermayenin yayılma etkisi ölçülebilir. Veri analizi ayrıca sosyal, mühendislik ve fen bilimlerindeki bilgi yayılımı konusunda farklılıkların ortaya çıkarılmasını da sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve Angrist, J. (2000). "How Large are Human-Capital Externalities? Evidence from Compulsory Schooling Laws", *NBER Macroeconomics Annual*, 15, 9-59.
- Acs, Z. J., Audretsch, D. B. ve Feldman, M. P. (1992). "Real Effects of Academic Research: Comment", *The American Economic Review*, 82(1), 363-367.
- Adams, J. D. (1990). "Fundamental Stocks of Knowledge and Productivity Growth", *Journal of Political Economy*, 98(4), 673-702.
- Agrawal, A., Kapur, D., McHale, J. ve Oettl, A. (2011). "Brain Drain or Brain Bank? The Impact of Skilled Emigration on Poor-Country Innovation", *Journal of Urban Economics*, 69(1), 43-55.
- Aitken, B. J. ve Harrison, A. E. (1999). "Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela", *American Economic Review*, 89(3), 605-618.
- Akçığıt, U. ve Özcan-Tok, E. (2020). Türkiye Bilim Raporu. *TÜBA Raporları*, 43. (21.10.2022). <https://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/raporlar/Tu%CC%88rkiye%20Bilim%20Raporu.pdf>
- Aksnes, D. W., Rørstad, K., Piro, F. N. ve Sivertsen, G. (2013). "Are Mobile Researchers More Productive and Cited than Non-Mobile Researchers? A Large-Scale Study of Norwegian Scientists", *Research Evaluation*, 22(4), 215-223.
- Altaş, D., Sağırılı, M. ve Giray, S. (2006). "Yurtdışında Çalışıp Türkiye'ye Dönen Akademisyenlerin Eğitim Durumları, Gidiş ve Dönüş Sebepleri Arasındaki İlişki Yapısının Loglineer Modeller ile İncelenmesi", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 401-421.
- Aman, V. (2018). "A New Bibliometric Approach to Measure Knowledge Transfer of Internationally Mobile Scientists", *Scientometrics*, 117(1), 227-247.

- Baruffaldi, S. H. ve Landoni, P. (2012). "Return Mobility and Scientific Productivity of Researchers Working Abroad: The Role of Home Country Linkages", *Research policy*, 41(9), 1655-1665.
- Baykan, F. (1992). "Akıl Yürütme Üzerine", *Felsefe Dünyası*, (3), 55-65.
- Bolli, T. ve Schlapfer, J. (2015). "Job Mobility, Peer Effects, and Research Productivity in Economics", *Scientometrics*, 104(3), 629-650.
- Börner, K., Penumarthy, S., Meiss, M. ve Ke, W. (2006). "Mapping the Diffusion of Information among Major US Research Institutions", *Scientometrics*, 68(3), 416-426.
- Broersma, L., Edzes, A. J.E. ve Van Dijk, J. (2016). "Human Capital Externalities: Effects for Low-Educated Workers and Low-Skilled Jobs", *Regional Studies*, 50(10), 1675-1687.
- Canibano, C., Otamendi, J. ve Andújar, I. (2008). "Measuring and Assessing Researcher Mobility from CV Analysis: the Case of the Ramón y Cajal Programme in Spain", *Research Evaluation*, 17(1), 17-31.
- Chen, Q. ve Li, Y. (2019). "Mobility, Knowledge Transfer, and Innovation: An Empirical Study on Returned Chinese Academics at Two Research Universities", *Sustainability*, 11(22), 6454.
- Ciccone, A. ve Peri, G. (2006). "Identifying Human-Capital Externalities: Theory with Applications", *The Review of Economic Studies*, 73(2), 381-412.
- Coe, D. T. ve Helpman, E. (1995). "International R&D Spillovers", *European Economic Review*, 39(5), 859-887.
- Coe, D. T., Helpman, E. ve Hoffmaister, A. W. (1997). "North-south R&D Spillovers", *The Economic Journal*, 107 (440), 134-149.
- Cronin, B. ve Meho, L. I. (2008). "The Shifting Balance of Intellectual Trade in Information Studies", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 59(4), 551-564.
- Çelik, Z. (2021). *Bir Akıl Yürütme Yöntemi olarak Analojinin Değeri*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi
- Darvish, H. ve Tonta, Y. (2015). "The Network Structure of Nanotechnology Research Output of Turkey: A Co-authorship and Co-word Analysis Study".In *ISSI*. 732-743, (28.11.2022). https://www.issi-society.org/proceedings/issi_2015/0732.pdf
- Dinler, Z. (2017). İktisada Giriş, 23. Baskı, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa.
- Ductor, L. (2015). "Does co-Authorship Lead to Higher Academic Productivity?", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 77(3), 385-407.
- Düşüngülü, F., Tengilimoğlu, D. ve Öztürk, Z. (2014). "Çalışma Ortamlarının Ergonomik Tasarımının Akademik Personel Üzerindeki Verimliliğine Etkisi Gazi Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Örneği", *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 4(4), 93-102.
- Eklund, J. E. ve Pettersson, L. (2019). "Education, Human Capital Spillovers and Productivity: Evidence from Swedish Firm Level Production Functions", In *From Industrial Organization to Entrepreneurship* (Ed: E. Lehmann ve M. Keilbach) Springer, Cham, 203-223..
- Esen, E. (2014). *Going and Coming: Why U.S.-Educated Turkish PhD Holders Stay in the U.S. or Return to Turkey?*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kansas Üniversitesi
- Eti, S. (2016). "Üniversitelerde Akademik Üretkenliğe Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi", *Journal of Behavior at Work*, 1 (1), 87-93.
- Fallah, M. H. ve Ibrahim, S. (2004). "Knowledge Spillover and Innovation in Technological Clusters", *IAMOT 2004 Conference*, 1-16.
- Fang, Z., Guo, X., Yang, Y., Yang, Z., Li, Q., Hu, Z. ve Wang, X. (2017). "Measuring Global Research Activities Using Geographic Data of Scholarly Article Visits", *The Electronic Library*, 35(4), 822-838.
- Farnese, M. L., Barbieri, B., Chirumbolo, A. ve Patriotta, G. (2019). "Managing Knowledge in Organizations: A Nonaka's SECI Model Operationalization", *Frontiers in Psychology*, 10, 2730
- Fernandez-Zubieta, A., Geuna, A. ve Lawson, C. (2013). "Researchers' Mobility and its Impact on Scientific Productivity". University of Turin Working Paper No. 13/2013 (10.10.2022) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2244760

- Fershtman, C. ve Gandal, N. (2011). "Direct and Indirect Knowledge Spillovers: The "Social network" of Open-Source Projects", *The RAND Journal of Economics*, 42(1), 70-91.
- Fischer, M. M. ve Varga, A. (2003). "Spatial Knowledge Spillovers and University Research: Evidence from Austria", *The Annals of Regional Science*, 37(2), 303-322.
- Fox, K. J. ve Milbourne, R. (2006). "Is it Harder to Soar with Eagles when You Work with Turkeys?", *Australian Economic Papers*, 45(4), 362-371.
- Gibson, J. ve McKenzie, D. (2014). "Scientific Mobility and Knowledge Networks in High Emigration Countries: Evidence from The Pacific", *Research Policy*, 43(9), 1486-1495.
- Glaser, J. (2006). *Wissenschaftliche Produktionsgemeinschaften. Die soziale Ordnung der Forschung*. Frankfurt/New York: Campus
- Greenaway, D. ve Yu, Z. (2004). "Firm-Level Interactions between Exporting and Productivity: Industry-Specific Evidence", *Review of World Economics*, 140(3), 376.
- Griliches, Z. (1979). "Issues in Assessing the Contribution of Research and Development to Productivity Growth", *The Bell Journal of Economics*, 10(1), 92-116.
- Grossman, G. M. ve Helpman, E. (1991). "Trade, Knowledge Spillovers, and Growth", *European Economic Review*, 35(2-3), 517-526.
- Hassan, S. U. ve Haddawy, P. (2013). "Measuring International Knowledge Flows and Scholarly Impact of Scientific Research", *Scientometrics*, 94(1), 163-179.
- Hassan, S. U., Safder, I., Akram, A. ve Kamiran, F. (2018). "A Novel Machine-Learning Approach to Measuring Scientific Knowledge Flows using Citation Context Analysis", *Scientometrics*, 116, 973-996.
- Jaffe, A. B. ve Trajtenberg, M. (1996). "Flows of Knowledge from Universities and Federal Laboratories: Modeling the Flow of Patent Citations Over Time and Across Institutional and Geographic Boundaries", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 93(23), 12671-12677.
- Jaffe, A. B. (1989). "Real Effects of Academic Research", *The American Economic Review*, 79(5), 957-970.
- Jaffe, A. B., Trajtenberg, M. ve Henderson, R. (1993). "Geographic Localization of Knowledge Spillovers as Evidenced by Patent Citations", *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 577-598.
- Jonkers, K. ve Cruz-Castro, L. (2013). "Research upon Return: The effect of International Mobility on Scientific ties, Production and Impact", *Research Policy*, 42(8), 1366-1377.
- Jonkers, K. ve Tijssen, R. (2008). "Chinese Researchers Returning Home: Impacts of International Mobility on Research Collaboration and Scientific Productivity", *Scientometrics*, 77(2), 309-333.
- Karadağ, E. (2021). "Academic (dis) Qualifications of Turkish Rectors: Their Career Paths, H-index, and the Number of Articles and Citations", *Higher Education*, 81(2), 301-323.
- Karadağ, E. ve Çiftci, S. K. (2022). "Deepening the Effects of the Academic Inbreeding: Its Impact on Individual and Institutional Research Productivity", *Research in Higher Education*, 63(6), 1015-1036
- Karakuzu, S., Aras, M. ve Gedikli, Ö. (2021). "Türkçe Eğitimi Alanındaki Kadın Akademisyenlerin Akademik Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22(3), 691-705.
- Kerr, W. R. (2008). "Ethnic Scientific Communities and International Technology Diffusion", *The Review of Economics and Statistics*, 90(3), 518-537.
- Kozikoğlu, İ. (2016). "Akademik Kendileşme: Kavramsal bir Çözümleme", *International Journal of Social Sciences*, 49, 349-357.
- Köymen, S. ve S. Sayek. (2009). "The Role of Human Capital in Productivity Spillovers from FDI: An Empirical Analysis on Turkish Manufacturing Firms", 1-56. (20.10.2020). https://economicdynamics.org/meetpapers/2009/paper_919.pdf
- Krugman, P. R. (1991). *Geography and trade*. MIT press. Cambridge
- Laudel, G. (2003). "Studying the Brain Drain: Can Bibliometric Methods Help?", *Scientometrics*, 57(2), 215-237.
- Le, T. (2010). "Are Student Flows a Significant Channel of R&D Spillovers from the North to the South?", *Economics Letters*, 107(3), 315-317.

- Lenger, A. ve Taymaz, E. (2006). "To Innovate or to Transfer? A Study on Spillovers and Foreign Firms in Turkey", *Journal of Evolutionary Economics*, 16(1-2), 137-153.
- Lucas Jr, R. E. (1988). "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Mahroum, S. (2000). "Scientific Mobility: An Agent of Scientific Expansion and Institutional Empowerment", *Science Communication*, 21(4), 367-378.
- Mansfield, E. (1995). "Academic Research Underlying Industrial Innovations: Sources, Characteristics, and Financing", *The Review of Economics and Statistics*, 70(1), 55-65.
- Mengi, F. ve Schreglmann, S. (2013). "Akademisyenlik Bağlamında Bilimsel Üretkenliği Etkileyen Çevresel Faktörler", *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-17.
- Moretti, E. (2004). "Estimating the Social Return to Higher Education: Evidence from Longitudinal and Repeated Cross-Sectional Data", *Journal of Econometrics*, 121(1-2), 175-212.
- Nelson, R. R. (1986). "Institutions Supporting Technical Advance in Industry", *The American Economic Review*, 76(2), 186-189.
- Nonaka, I. (1994). "A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation", *Organization Science*, 5(1), 14-37.
- OECD. (2001). The Well Being of Nations: The Role of Human and Social Capital. (15.10.2021). <https://www.oecd.org/education/innovation-education/1870573.pdf>
- Orazbayev, S. (2017). "International Knowledge Flows and the Administrative Barriers to Mobility", *Research Policy*, 46(9), 1655-1665.
- Pamukçu, T., ve Taymaz, E. (2009). "Spillovers in the MENA Region: The Case of Turkey", In *Economic Research Forum Working Paper*, 463. (15.10.2021). <https://erf.org.eg/app/uploads/2014/08/463.pdf>
- Park, J. (2004). "International Student Flows and R&D Spillovers", *Economics Letters*, 82(3), 315-320.
- Patel, P. (1998). "Indicators for Systems of Innovation and System Interactions: Technological Collaboration and Inter-Active Learning", *IDEA report 11/1998*, STEP, Oslo.
- Pazarçık, S. F. (2010). *Beyin Göçü Olgusu ve Amerika Birleşik Devletleri Üniversitelerinde Çalışan Türk Sosyal Bilimciler Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış YL tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
- Polanyi, M. (1958). *Personal knowledge: Towards a Post-Critical Epistemology*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Rauch, J. E. (1993). "Productivity Gains from Geographic Concentration of Human Capital: Evidence from the Cities", *Journal of Urban Economics*, 34(3), 380-400.
- Romer, P. M. (1990). "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98(5-2), 71-102.
- Saxenian, A. (2005). "From Brain Drain to Brain Circulation: Transnational Communities and Regional Upgrading in India and China", *Studies in Comparative International Development*, 40(2), 35-61.
- Schultz, T. W. (1961). "Investment in Human Capital", *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Shi, X., Tseng, B. ve Adamic, L. (2009). "Information Diffusion in Computer Science Citation Networks", In *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 319-322.
- Smeets, R. (2008). "Collecting the Pieces of the FDI Knowledge Spillovers Puzzle", *The World Bank Research Observer*, 23(2), 107-138.
- Solow, R. M. (1956). "A contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Sönmez, A., ve Pamukçu, M. T. (2013). "Foreign Direct Investment and Technology Spillovers in the Turkish Manufacturing Industry", *Science and Technology Policy Studies Center, Middle East Technical University (STPS) Working Papers*. (22.10.2021). https://stps.metu.edu.tr/en/system/files/stps_wp_1103.pdf
- Şahin, E. (2011). "Teknoloji Transferi Yöntemleri Bağlamında Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ile Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Gelişimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 1-19.

- Tanrısevdi, F., Durdu, İ. ve Tanrısevdi, A. (2019). "Beyin Göçü mü? Beyin Gücü mü?", *Journal of Travel and Tourism Research*, 15, 133-158.
- Temgoua, C.N. (2018). *Highly-Skilled Migration: Knowledge Spillovers and Regional Performances*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bordeaux Üniversitesi
- Ünsal, E. (2014). *Mikro İktisat*, 10. Baskı, Bingbang, Ankara.
- Van Leeuwen, T. ve Tijssen, R. (2000). "Interdisciplinary Dynamics of Modern Science: Analysis of Cross-Disciplinary Citation Flows", *Research Evaluation*, 9(3), 183-187.
- Van Thuy, T. (2017). *Academic Returnees Knowledge Transfer in Vietnamese Public Universities*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tampere Üniversitesi
- Vatansever Deviren, N. ve Daşkiran, F. (2014). "Yurt Dışında Eğitim Görüp Geri Dönen Öğretim Elemanlarının Beyin Göçüne Bakışı: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Örneği", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (41), 1-10.
- Yan, E., Ding, Y. ve Kong, X. (2012). "Monitoring Knowledge Flow Through Scholarly Networks", *Proceedings of the American Society for Information Science and Technology*, 49(1), 1-5.
- Zeng, A., Shen, Z., Zhou, J., Wu, J., Fan, Y., Wang, Y. ve Stanley, H. E. (2017). "The Science of Science: From the Perspective of Complex Systems", *Physics Reports*, 714-715, 1-73.
- Zhang, C., Xiao, H., Gursoy, D. ve Rao, Y. (2015). "Tacit Knowledge Spillover and Sustainability in Destination Development", *Journal of Sustainable Tourism*, 23(7), 1029-1048.
- Zhou, P. ve Leydesdorff, L. (2007). "A Comparison between the China Scientific and Technical Papers and Citations Database and the Science Citation Index in Terms of Journal Hierarchies and Interjournal Citation Relations", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 58(2), 223-236.
- Zhuge, H. (2006). "Discovery of Knowledge Flow in Science", *Communications of the ACM*, 49(5), 101-107.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.05.2023 ✓Accepted/Kabul:06.07.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291039

Research Article/Araştırma Makalesi

Uzun, B. ve Şeker, H. (2023).“ Sosyal Medyada Milliyetçilik ve Mülteci Karşıtlığının Yemek Kültürüne Yansımaları”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 75-88.

SOSYAL MEDYADA MİLLİYETÇİLİK VE MÜLTECI KARŞITLIĞININ YEMEK KÜLTÜRÜNE YANSIMASI

Bünyamin UZUN*, Halil ŞEKER**

Öz

Yemek ve yemek kültürü kültürün kökeninden etkilenerek oluşur. Yemek kültürü, kültürel bir aidiyet ve kimlik yaratır. Böylece, yemek ve yemeğin oluşturduğu kültür, toplumlar arasında farklılık gösterir. Bu farklılıklar toplumların karakterine yansır ve bu karakter toplumun milliyetçi ideolojilerini belirler. Günümüzde mülteci karşıtlığı, milliyetçi ideolojilerin başat problem haline getirdiği konulardandır. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren haber ajanslarının YouTube kanallarında yer alan mülteci yemekleriyle ilgili haberlere yapılan yorumları milliyetçi ideoloji bağlamında incelemektir. Çalışmada, niteliksel içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın bulgularında, yoğun olarak mülteci karşıtı söylemin yeniden üretildiği ve yaygınlaştırıldığı bir mecra haline geldiği görülmüştür. Bunun yanında, mülteci karşıtlığının yemek kültürü üzerinden değil, doğrudan milliyetçilik temelli olduğu saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kültür, Yemek, Yemek kültürü, Milliyetçilik, Mülteci karşıtlığı.*

REFLECTION OF NATIONALISM AND ANTI-REFUGEE ON SOCIAL MEDIA ON FOOD CULTURE

Abstract

Food and food culture are formed by being influenced by the origin of the culture. Food culture creates a cultural belonging and identity. Thus, food and the culture it creates differ between societies. These differences are reflected in the character of societies and this character determines the nationalist ideologies of the society. Today, anti-refugee is one of the issues that nationalist ideologies have made a major problem. In this direction, the main purpose of the study is to examine the comments made on the news about refugee foods on the YouTube channels of news agencies operating in Turkey in the context of nationalist ideology. In the study, qualitative content analysis method was applied. In the findings of the study, it has been seen that it has become a medium where the anti-refugee discourse is reproduced and disseminated intensively. Besides, it has been determined that anti-refugee sentiment is not based on food culture, but directly based on nationalism.

Keywords: *Culture, Food, Food culture, Nationalism, Anti-refugee.*

*Dr., Bağımsız araştırmacı.

e-posta: uzunbnyamin17@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-5697-5080>)

**Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Medya Çalışmaları Öncelikli Alanı Basın ve Yayın ABD, ESKİŞEHİR.
e-posta: halilfahrettin@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-8513-9850>)

Giriş

Kültür, insan yaşamının ve toplumsal ilişkilerinin temel bileşenlerinden biridir. Yaşamın düzenlenmesi ve toplumun değerlerinin oluşması, aktarılması ve değişimi kültürün alanında gelişmektedir (Alonso vd., 2018). Kültür toplumsal yaşamı etkileyen her alanda belirli kültürel formlar yaratmaktadır. Bu anlamda insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası olan ve beslenme ihtiyacının sonucu olarak ortaya çıkan yemek de bir kültürel bağlam kazanmaktadır. Toplumların yemek kültürü başta coğrafya olmak üzere çeşitli etmenlerden etkilenecek şekilde şekillenmekte ve farklı kültürlerle temas edildikçe değişim ve dönüşüm göstermektedir (Fischler, 1980). Her ülkenin ve kültürün kendine özgü yemek kültürü vardır. Yemek kültürü her ülkede farklılık göstermekle birlikte ülke içindeki bölgelerde de değişiklik gösterir. Görülen bu farklılığın birtakım unsurları bulunmaktadır. Bu unsurlara örnek olarak iklim, coğrafya, doğal kaynaklar vs. verilebilir. Örneğin ülkemizde iklimi ve doğası gereği zeytin ağaçlarının yetişebildiği Ege Bölgesi'nde zeytinyağlı yemekler daha çok görülebilirken, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kurutulmuş et ve gıdalar ön plana çıkmaktadır. Bu durum doğrudan yemek kültürünün bir yansımasıdır. Öte yandan yemek kültürü özellikle küreselleşme ile birlikte farklı ülkeler arasında bir değişim de yaşamakta ve bir ülkenin yerel yemeği farklı ülkelerin yemek kültürüne de girebilmektedir (Pestek ve Cinjarevic, 2014).

Yemek kültürleri arasında etkileşim birçok bağlamda gelişmektedir. Ancak çalışmada, Türkiye özelinde mülteciler aracılığıyla ülkeye gelen yemek kültürü ve bu kültüre karşı sosyal medyada yer alan yaklaşımlar milliyetçilik ideolojisi bağlamında incelenmiştir. Bilindiği gibi Türkiye'de son 15 yılda hızla mülteci sayısı artmaktadır. Böylesi kalabalık bir topluluğun kendi kültürlerini ve dolayısıyla yemek kültürlerini de Türkiye'ye getirmesi ve yerli halkın bu kültürle temas etmesi kaçınılmaz bir durumdur. Böyle durumlarda başta milliyetçi ideolojiler olmak üzere bazı muhafazakar yaklaşımlar bu kültürleri ve kültürün sahiplerine karşı bir direniş gösterebilmektedir. Binark ve Çomu'ya (2023) göre, özellikle sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte farklı olan şeylere karşı tepki nefret söylemi ile gerçekleşebilmektedir. Elbette bu nefret söylemi söz konusu yabancılar olduğunda çoğunlukla ırkçılık ya da milliyetçi ideolojilerden kaynaklanmaktadır. Bu durum mülteci karşıtlığı olarak belirginlik kazanmaktadır.

Yemek kültürü gündelik yaşamın önemli parçalarından birini oluşturmaktadır. Toplumların kendine özgü bir yemek kültürü bulunmaktadır ve bu kültür farklı toplumlarla etkileşime girerek değişmekte ve gelişmektedir. Bu anlamda göç önemli bir kültürel etkileşim ağı oluşturmaktadır. Son yıllarda hızla artan mülteciler ülkemizde farklı yemek kültürlerinin ortaya çıkmasına neden olmakta ve yemek kültürleri arasında bir etkileşim ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu etkileşim kültürel gelişim anlamında olumlu bir yapı oluşturmasına karşın toplumun bazı kesimlerinde direniş yaratmakta ve bu yemek kültürü ile birlikte onu getiren mültecilere karşı bir tutumu ortaya çıkarmaktadır. Bu karşıtlığın milliyetçilik temelli olduğu düşüncesi ile yemek kültürü üzerinden ortaya çıkan mülteci karşıtlığı bu çalışmada ele alınmıştır. Yemek kültürünün milliyetçi bir bağlamı kabul edilmektedir ancak bu çalışmada söz konusu bağlamın mülteci karşıtlığı bakımından incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda sosyal medyada gerçekleştirilen mülteci karşıtlığı incelenmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'de faaliyet gösteren haber ajanslarından Anadolu Ajansı (AA), Doğan Haber Ajansı (DHA) ve İhlas Haber Ajansı (İHA) YouTube kanallarında yer alan mültecilerin yemekleri ya da yemek işletmeleri ilgili haberlere yapılan yorumlar incelenmiştir. Her ajanstan bir haber seçilerek elde edilen yorumlar niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiş ve yorumlarda mülteci karşıtlığı ya da yemek kültürlerine yönelik karşıtlık saptanmaya çalışılmıştır. Haberlere kullanıcıların yaptığı yorumlara bakıldığında yemek kültürüne yönelik bir karşıtlık oldukça az görülürken doğrudan mülteci karşıtlığının ve mültecilere yönelik nefret söyleminin oldukça sık kullanıldığı görülmüştür. Nitekim bir yemek haberi olmasına karşın yorumlarda yemekle ilgili konuşmanın arka planda olduğu ancak milliyetçi ideolojilerin yeniden dolaşıma sokulmasının daha etkin olduğu görülmüştür.

Kültür ve Onun Bir Bileşeni Olarak Yemek Kültürü

Kültürün net bir tanımının olmamasının yanında, kültür kavramını betimlemek adına birkaç unsur ön plana çıkmaktadır. İlk olarak kültür, bilginin sosyal aktarımını sağlayan çok önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Değerler, inançlar ve davranışsal normlar gibi belirli özellikleri, neyin iyi neyin kötü olduğu, doğru ve yanlışların neler olduğu hakkında nesiller arası bilginin aktarılmasının tek yoludur. Kültürün ikinci önemli

tarafı, dinamik doğasıdır. Kültür, dikkate değer ölçüde kalıcı olsa da doğası gereği değişmekte ve gelişmektedir. Bu gelişme sosyal, siyasi, ekonomik ve ekolojik çevre tarafından etkilenerek şekillenir ve kültür de bu çevreyi şekillendirir. Üçüncü olarak kültür, açık bir merkezi eğilime ve normatif bir örüntüye sahip olsa da bu tekdüze ve yekpare değildir. Kültür, birbiriyle uyuşan ya da çatışan farklı kültürel modellerin bir karışımıdır. Bu açıdan, küçük gruplar içinde önemli kültürel farklılıklar bulunabilir. Son olarak, kültürü kavramsallaştırmadaki en büyük zorluk, onun sınırlarını belirlemektir (Alonso vd., 2018). Kültür yaşamın her yerinde var olmasının yanında yaşamın her alanını da etkiler. Yemek de yaşamın en önemli parçalarından biridir.

Yemek kültürüyle ilgili literatüre bakıldığında coğrafya, antropoloji, sosyoloji, tıp ve işletme gibi birçok akademik disiplinin bu alana ilgi duyduğu gözlemlenmektedir. Yapılan araştırmaların bulguları ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi yapılara ve süreçlere ışık tutmaktadır. Literatürün büyük bir kısmı küreselleşmenin etkilerine ve sosyo-ekonomik ilişkileri dönüştürebilmesiyle ilgilidir. Ulusal sınırların aşıldığı küreselleşmiş bir dünyada gıda üretimi ve tüketimi, bütünleşme ve karşılıklı bağımlılık ekseninde değerlendirilmektedir. Somut ve gündelik olanı birleştirebildiğinden, fizyolojik ve sosyal ihtiyaçları karşıladığından ve biyolojik olarak hayatta kalmanın mutlak gerekliliğini sağladığından yemek ve yemek kültürü araştırmaları, kültür incelemeleri içerisinde ayrıcalıklı bir statüye sahip olmalıdır (Henderson, 2014; Held vd., 1999; Douglas ve Gross, 1981).

İnsanlar yalnızca proteinlerle, yağlarla veya karbonhidratlarla değil, aynı zamanda mitlerle ve fantazyalarla da beslenir. Yiyeceklerin seçimi yalnızca fizyolojik gereksinimlere, algısal ve bilişsel mekanizmalara göre değil, aynı zamanda neyin yenilip neyin yenemeyeceğini, neyin sevilip neyin sevilmeyeceğini belirleyen kültürel ve sosyal temsiller temelinde yapılmaktadır (Fischler, 1980). Dolayısıyla yemek, insan kültürüyle yakından ilişkilidir (Feeley-Harnik, 1995; Mintz ve Du Bois, 2002; Fieldhouse, 1995). Bu anlamda yemek yalnızca belirli biyolojik ihtiyaçları karşılamaya hizmet etmemektedir. Belirli miktarda kalori ve sıvı tüketmek gibi biyolojik bir ihtiyaç olsa da bu ihtiyaç, hangi tür gıdalarla beslenileceğini, yemeklerin nasıl pişirileceğini, ne zaman ve hangi toplumsal koşullar içerisinde yeneceğini belirlememektedir (Askegaard ve Madsen, 1998: 550; Henderson, 2014: 905; Sobal ve Bisogni, 2009: 37).

Bir toplumdaki yemek kültürü, o toplumun kültürel özelliklerini tanımlamanın ve o kültürü iletmenin bir yoludur (Tellström vd., 2005: 346). Yemek, insanın yalnızca beslenme kaynağı değildir. Bireylerin gündelik yaşamlarında, inançlarında, sosyal yaşamında ve ekonomik düzeyde çeşitli roller üstlenmektedir. Bu rollerin bazıları; kişilerarası ilişki kurmak ve sürdürmek, kişilerarası ilişki düzeyini ifade etmek, sosyal statü, grupların karakteristik özelliği, önemli günlerin kutlanması, sembolik anlam ve ödül-ceza aracı şeklinde ifade edilebilir (Ma, 2015). Yaşam tarzını, kutlamaları, çeşitli ritüelleri, etnik, bölgesel ve ulusal kimlikleri ifade eden yemek kültürü, sembolik bir anlam taşır. Yiyecekleri üretme, hazırlama ve yeme şekillerindeki farklılıklar da insanları ayıran kültürel çeşitlilik olarak karşımıza çıkar (Lind ve Barham, 2003: 47).

Yemek kültürü en çok, gıdanın çeşitli yollarla elde edilmesi ve işlenmesi sonucu üretilen yerden, yani kökeninden etkilenir. Başka bir ifadeyle, yemek kalıplarının kökleri kültüre dayanır (Hoogland vd., 2005: 16). Başarılı tarım, hayvancılık ve su ürünleri yetiştiriciliği yemek kültürü içerisinde sağlıklı toplumu destekleyerek yaşamını sürdürür. Toplum yaşamının tüm aşamalarında bir yemek kültürü duygusu vardır. Yemek kültürü, ister hala orada yaşıyor olsun ister olmasın bir halkın kökeninden doğar ve şekillenir. Bu şekillenme doğal olanaklarla (iklim, toprak verimliliği, su, yakıt vs.), inanç ve bilgi yoluyla (din, eğitim vs.), etnik kökene göre (yerli ya da göçmen), teknolojik gelişime göre (avcılık, toplayıcılık, tarım, hayvancılık, su ürünleri, gıda işleme ve depolama, ulaşım vb.), sömürgeleştirme ve sağlık imkanlarıyla ilgilidir (Wahlqvist ve Lee, 2007: 2-3).

Öte yandan yemek kültürü etkilediği toplumda bir kimlik inşa eder. Yiyecekler, sosyal aktörler ve onların kültürel geçmişleri, paylaşılan ailesel veya dini kimlik bağları ve örgütsel kimlik anlatıları arasındaki ilişkiyi kurar. Bazıların ne yiyip ne yemediği diğerleri açısından sosyal bir karşılaştırma, ortak tüketim kalıpları ve yasaklarla ilgili ötekilik ve benzerlik anlamlarını geliştirir. Bu açıdan yemekler, toplumdaki kültürün anlatısı ve kimliğinin şekillendiricisi olarak gerçek ve politik değer kaynağıdır (DeSoucey, 2010: 434). Dolayısıyla besin özellikleri ve yemek yeme sürecinin dışında yemeklere sembolik anlamlarıyla değer verilmektedir. Yemeği içinde barındıran kültür; sosyal, psikolojik, ekonomik, politik, teknolojik ve sembolik anlamlar taşıyan zengin ve sofistike bir alandır (Kniazeva ve Venkatesh, 2007: 420; McMichael, 2000). Öyle ki, toplumların ve grupların yemek yeme alışkanlıkları

birçok kültürün en eski ve köklü yönlerinden biridir. Bu nedenle kolayca değiştirilemez ya da değiştirilmesi denense bile bir takım beklenmedik tepkilere yol açması olasıdır (Cassel, 1957: 732).

Başka bir açıdan, yemek kültürü, turizmin önemli bir bileşenidir ve unutulmaz bir seyahat deneyimi yaratmak adına çok önemli bir rol oynar. Yemek kültürü turizmi, yerel kültür ve yaşam tarzının bir yansıması olarak o bölgeyi tanıtmak, konumlandırmak ve markalaştırmak için bir araç olarak görülür (Pestek & Cinjarevic, 2014, s. 1822). Bu nedenle, turistik bir bölgenin sunduğu cazibenin önemli bir bölümünü o bölgenin yemek kültürü oluşturmaktadır (Chang ve diğerleri, 2010, s. 989). Küreselleşmenin bir sonucu olarak yerel yemek kültürlerinin turizmi, özellikle ekonomik ve sosyolojik açıdan önemlidir (Lin ve Mao, 2015: 19). Yerel yemekler, bir tür hediyelik eşyadır ve özellikle turistler tarafından belirli turistik cazibe merkezlerinde satın alınan yiyecekleri ifade eder. Başka bir deyişle, belirli bir yere özgü gıdaları satın almak, o bölgenin kendine özgü doğasını yakalamanın ve anlamının somut bir yolu olarak kabul edilir. Turistler gittiği bölgeye özgü yemekleri sadece tatmak için değil, aynı zamanda onun kimliğini anlamak için de satın alırlar. Dolayısıyla turistlere sunulan yiyeceklerin ekonomik, kültürel ve ekolojik sürdürülebilirliği bakımından önemli yararları olduğu kabul edilmektedir (Mak vd., 2011; Sims, 2009; Mak vd., 2012). Turistlerin farklı yemek kültürlerine olan ilgisi, yerel kalkınma için bir unsur olarak öne çıkarken, aynı zamanda o bölgedeki yemek kültürünün mirasının gelişmesi ve korunmasına da katkıda bulunmaktadır. Böylece, yemek kültürü ve kültür turizminin önemli bir bileşeni olarak ifade edilmektedir (Bessiere ve Tibere, 2013: 3420; Hjalager ve Corigliano, 2000: 281).

Yukarıda da belirtildiği gibi, yemek kültürüyle ilgili yapılan çalışmalar yemek ve kültür ilişkisinin çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Farklı akademik disiplinlerde konunun farklı yönleri tartışılmış ve bu ilişki daha da güçlenmiştir. Bu açıdan yemek, kültür içerisinde o kültürü anlamak açısından önemli bir işlev görmektedir. Öte yandan medya ve sosyal medya da farklı yemek kültürlerinin aktarımında önemli bir role sahiptir. Ancak başta milliyetçilik gibi çeşitli etkenler farklı kültürlerle karşı negatif tutumları ortaya çıkarmaktadır. Ülkemizde özellikle mülteci olarak bulunan halkların, yemekleri ve yemek kültürlerine karşı bir önyargı ortaya çıkmaktadır. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında özellikle son 10-15 yılda hızla artan mülteci sayısı önemli bir etkidir. Bu bağlamda sosyal medyada mültecilerin kültürlerinin bir parçası olan yemeklere ve kültürlerine karşı bir mülteci karşıtlığı görülmektedir. Bu durum çalışmanın ilerleyen kısımlarında milliyetçilik, mülteci karşıtlığı ve nefret söylemi gibi kavramlara yönelik açıklamalarla daha belirlenir hale gelecektir.

Mülteci Karşıtlığı ve Milliyetçilik

Mülteci karşıtlığını ve temelinde yatan nedenlerden biri olan milliyetçiliği açıklamadan önce mülteci kavramının ne olduğunu açıklamakta yarar vardır. Türk Dil Kurumu online sözlüğünde mülteci, “*başka bir ülke veya yere sığınan kişi*” ya da “*yabancı bir ülkede iltica etmeden önce belirli bir süre kalan kimse*” (TDK Sözlük, 2023: <https://sozluk.gov.tr/>) şeklinde tanımlanmaktadır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) ise mülteciliği daha geniş bir bağlamda ve çeşitli şartların oluşmasına bağlayarak tanımlamakta ve söz konusu şartları BM'nin 1951 sözleşmesinde yer alan koşullara bağlamaktadır. Bu anlamda BMMYK (BMMYK, 2023), ırkı, dini, tabiiyeti, belirli bir gruba mensubiyeti ya da düşünceleri yüzünden kendi ülkesinde haksızlığa uğrayacağı yönündeki haklı sebeplerden korktuğu için başka bir ülkeye giden kişiyi mülteci olarak tarif etmektedir. Tanımlardan da görüleceği gibi mülteci, bir insanın yaşadığı sorunlar ya da sıkıntılar farklı bir ülkede yaşamak zorunda kalmasıyla ortaya çıkmaktadır. Elbette mülteciler gittiği ülkede de farklı zorluk ve sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Örneğin, gittikleri ülkeye sosyal uyum sağlayamama, kültürel farklılıklar, ekonomik sıkıntılar ve ötekileştirilme gibi sorunlar görülebilmektedir. Söz konusu sorunların en önemlisi mültecilerin gittiği ülkenin halkı ile yaşadığı kültürel uyumsuzluk ve bunun sonucunda ortaya çıkan mülteci karşıtlığıdır.

Göçmen ya da mülteci karşıtlığı genel anlamda çıkarlar ve kimlik olmak üzere iki etmeden ortaya çıkmaktadır (Sides ve Citrin, 2007: 478). Söz konusu çıkarlar; ekonomik, sosyal ve siyasal şartlarla oluşmaktadır. Kimlik ise kültürel psikolojik eğilimlerle dayanmaktadır. Aslında her iki mülteci karşıtlığı temeli de tehdit algısına dayanmakta ve tehdidin geldiği yönün ve etkilerinin bağlamında ayrılmaktadır. Çıkarlar temelli mülteci karşıtlığı iş ve sermayenin paylaşılması bakımından ortaya çıkarken kimlik temelli karşıtlık ise kültürel bağlamda olmaktadır (Aras ve Sağıroğlu, 2020: 36). Ekonomik temelli nedenlerden oluşan mülteci karşıtlığı mültecilerin yer aldığı ülkenin vatandaşlarının kullanımında olan iş gücü başta olmak üzere ülkedeki ekonomik olanakları da kullanarak

onlarla eşit bir duruma gelme isteğine dayanmaktadır. Ancak mülteci karşıtlığının daha belirgin olduğu nokta ise kimlik ve kültür bağlamında ortaya çıkmaktadır. Nitekim ülkenin kimliğinin kültürünün bozulacağı gibi söylemler mülteci karşıtlığında kitleleri daha fazla harekete geçirebilmektedir (Taşdelen , 2020).

Bu anlamda mülteci karşıtlığının iki temel nedeninin birbirlerini destekleyerek mülteci karşıtlığını arttıracığı söylenebilir. Burada sosyal yaşamın ve toplumun sosyolojik bağlamının bir sonucu olarak bu iki temel nedenin iç içe geçerek eyleme dönüşeceği göz ardı edilmemelidir.

Göçmen ya da mülteci karşıtlığının dışı vurumu eylemsel bağlamda olduğu gibi sözel olarak da ortaya çıkmaktadır. Özellikle medya araçları ile oluşan mülteci karşıtlığı sözel bağlamda ortaya çıkmakta ve zaman zaman ileri bir noktaya geçerek eylemsel olabilmektedir. Ancak öncelikle medya araçlarıyla oluşan sözel mülteci karşıtlığına bakmakta yarar vardır. Bu anlamda öncelikle mülteci karşıtlığı nefret söylemi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kurt, 2019: 2). En genel anlamıyla nefret söylemi, her türlü hoşgörüsüzlüklerden kaynaklanarak önyargılara dayanan ve nefreti yayan söylem ve ifadelerin tamamıdır. Medyada özellikle de yeni medyada nefret söylemi çok hızlı bir şekilde dolaşıma girmekte ve yaygınlaşmaktadır (Binark, 2010: 12). Medya aracılığıyla yayılan nefret söylemi çeşitli formlarda ve toplumun farklı kesimlerine yönelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda siyasal olarak, kadınlara karşı, cinsel yönelimlere karşı, yabancılara karşı, dini ya da mezheplere karşı ve engellilere veya çeşitli hastalıklara karşı nefret söylemleri yaygın olarak görülmektedir (Binark ve Çomu, 2023). Burada yapılan sınıflandırmadan da anlaşılacağı gibi nefret söylemi toplumun geniş kesimlerine yönelik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mülteci karşıtlığı daha önce de değinildiği gibi ekonomik nedenler gibi çıkarlar ve kimlik temelli iki nedenden ortaya çıkmaktadır. Söz konusu karşıtlığın en belirgin noktası ise mültecilere ya da yabancılara yönelik nefret söylemidir. Mültecilere karşı nefret söylemini Binark ve Çomu (2023): “Yabancıları, göçmenleri ve/veya etnik grupları hedef alabilmektedir. Türkiye’de ve dünyada ekonomik nedenlerle üretilmiş örnekleri sıklıkla görülmektedir. Ayrıca bu nefret söylemi ırkçılıktan da beslenmektedir. Farklı etnik grupları toplumda korku, kaygı kaynağı olarak konumlandırmakta ve “düşman” olarak işaretlemektedir.” şeklinde tanımlamakta ve sınıflandırmaktadırlar. Binark ve Çomu’nun (2023) yabancılara yönelik nefret söyleminin konumunu saptamasına bakıldığında da hem çıkarlar hem de kimlik temelli bir nefret söyleminin ortaya çıktığı görülmektedir. Bir anlamda nefret söylemi mülteci karşıtlığının temelinden beslenerek ve onun bağlamında şekillenerek ortaya çıkmaktadır.

Mülteci karşıtlığı ve başta söylemsel olmak üzere onun yansımaları ekonomik temelli olduğu kadar kimlik merkezli olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda kimlik temelli mülteci karşıtlığının “ırkçı” (Binark ve Çomu, 2023) bu çalışmada kullanılan bağlamıyla milliyetçi bağlamına odaklanılacaktır. Milliyetçilik ve milliyetçi ideolojiler kendisi gibi olmayana karşı çıkma eğiliminde olmaktadır. Söz konusu muhafazakar bağlam mülteci karşıtlığının bir nedeni olmaktadır. Milliyetçiliğin konumu ve mülteci karşıtlığına nasıl bir etki ettiği ya da daha doğrusu nasıl etki edebileceği önemlidir. Bu etkiler mülteci karşıtlığını eylemsel ya da söylem bağlamında harekete geçirebilmektedir. Yeni medya teknolojilerinin gelişmesi ve sosyal medya ağlarının yaygınlaşmasıyla birlikte mülteci karşıtlığı söylem bakımından daha belirgin olmaya başlamıştır. Mültecilerle ilgili basit bir haber bile mülteci karşıtı ve nefret söylemi içeren tepkilerle karşılaşabilmektedir. Bu tepkilerin ve nefret söylemlerinin milliyetçi ideolojilerden beslendiğini unutmamak gerekir. Milliyetçi ideolojilerin bu bağlamdaki etkileri düşünülerek milliyetçiliğin konumunu saptamak gerekmektedir.

Milliyetçilik yaklaşık iki yüzyıldır üzerinde konuşulan ve tartışılan bir kavramdır. Bu süreçte yaşanan siyasal gelişmeler ve dünya düzenindeki değişimler milliyetçilik fikrini belirgin bir düşünce konumuna getirmiştir. Etnik temele dayanan bir ulus devlet kurma ve bu etnik grubun kültürünü, yaşayışını ve değerlerini başat konuma getirme isteğiyle hareket etme milliyetçiliğin bileşenlerini oluşturmaktadır (Şahin, 2007: 2; Sönmez Selçuk, 2011: 3856). Milliyetçilik ve milliyetçi ideolojiler çoğunlukla kendilerine ait bağımsız bir ulus devlet kurma idealiyle ortaya çıkmıştır. Bu durum başta 1800’lü yıllarda belirginleşmiş ve daha sonra iki kutuplu dünyanın çökmesiyle net bir şekilde görünür hale gelmiştir (Brown, 2000). Orta Doğu, Kafkasya, Doğu Avrupa ve bazı Afrika bölgeleri gibi dünyanın çeşitli yerlerinde ulus devlet kurma amacıyla milliyetçi yapılanmalar görünür olmuştur. Milliyetçi ideolojiler aynı etnik kökenden geldiği iddiasına dayanan insan topluluğunun ya da o bölgedeki çoğunluğun bir ulus devleti oluşturma isteğiyle şekillenmiş ya da bu düşüncenin üzerine inşa edilmiştir (Gürses, 1998: 23;

Özkırımlı, 2016). Genel anlamda milliyetçi ideolojilerin, ortak bir geçmişe, aynı etnik kökene ve ortak bir gelecek idealine sahip olan bir grubun düşüncesi olduğu savunulur. Ancak Hobsbawm (1995) milliyetçiliğin ve milliyetçi ideolojilerin dayandığı temellerin çok yakın zamanlarda inşa edilerek oluşturulduğunu belirtmektedir.

Modern çağlarda bir topluma kimlik kazandırma arayışının bir sonucu olan milliyetçilik ve onun ideolojik temelleri genel olarak ulus devlet ile doğrudan bağlantılıdır. Bu anlamıyla milliyetçiliğin siyasal kaynaklardan beslendiği ve siyasal alanın bir ürünü olduğu söylenebilir. Siyasal alandan beslenen ve toplumsal bağlamda destek toplayarak varlığını sürdüren bir ideoloji olarak milliyetçilik daha önce de değinildiği gibi taraftarlarını belirli bir amaç etrafında toplamak için yeni bir gerçeklik inşa etme eğilimi gösterir. İnşa edilen gerçeklik insanlara bir kimlik vermektedir ve bu kimlik “biz” olma duygusunun da kaynağıdır (Bora, 2015: 9). Bu anlamıyla milliyetçilik siyasal bir birlik oluşturmanın yanı sıra toplumsal bir birliği de sağlama olanağı sunmaktadır (Gellner, 2016). Milliyetçiliğin bir kimlik sunması ve toplumsal bir yapının içinde olma hissi vermesi insanları bir araya toplayarak kitleler oluşturmaktadır.

İnsanların belirli bir amaçla özellikle de milliyetçilik gibi bir ideoloji çevresinde bir araya gelmeleri Tanıl Bora'nın (2015: 9) “milli refleks” dediği düşünme ve tartışmanın arka plana itildiği eylemsel şekilleri ortaya çıkarmaktadır. Kitle içinde bulunma ile insanlar güdüleriyle ve içinde buldukları grubun kanalize olduğu noktaya yönelik eyleme ya da söylem üretmeye geçebilmektedir. Bu anlamda milliyetçi ideolojiler mülteci karşıtlığı içeren söylemleri üretebilmektedir. Mülteci karşıtlığı ve bu bağlamda ortaya çıkan nefret söylemleri milliyetçi ideolojilerden beslenerek daha hızlı bir şekilde yayılmaktadır.

Gündelik milliyetçilik, insanların gündelik yaşamlarında tekrar eden eylemlerle oluşan, ulusa bir kimlik kazandıran ve ulus kimliğini yeniden üreten bir yapıdır. Bu durum insanların milliyetçi olmalarına bakmaksızın bir ulusa ait olmalarını hissettirir. Gündelik milliyetçilik bu anlamıyla ulusun normal kabul ettiği ve yaşamının bir parçası olan şeylere odaklanır ve onlarla var olur (Skey ve Antonsich, 2017). Gündelik milliyetçilik sıradan şeylere dayanması ve gündelik yaşamın bütün parçalarını kapsamaması nedeniyle insanları ulus olma fikri etrafında toplamaktadır. Skey (2011) gündelik milliyetçiliği dil ile kurulan ve bunun en belirgin yansıması olarak da “biz” kullanımına dayanan formu ile açıklamaktadır. Yaşamın basit bir noktası bile “bize göre” anlatısı ile açıklanmakta ve gündelik milliyetçilik yeniden üretilmektedir. Yemek de günlük milliyetçiliğin önemli bir formu olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim yemek gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır ve bu anlamıyla gündelik milliyetçiliğin yeniden üretilmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Öte yandan daha önce de değinildiği gibi yemeğin bir topluma özgü yerel özelliklerinin de olması nedeniyle milliyetçi bir bağlamı olduğu unutulmamalıdır.

Yemek kültürü gündelik yaşamın önemli bir parçası olması nedeniyle ve gündelik milliyetçiliğin bir formu olarak milliyetçi bir bağlamda değerlendirilmelidir. Bir ulus kimliği inşa edilirken o ulusa özgü olan yemekler de doğal olarak ön plana çıkarılmaktadır Ranta (2015) yemek kültürünün milliyetçi karakterini ülkelerin adıyla özdeşleşen örneğin İtalyan, Fransız ya da Hindistan mutfağı gibi adlandırmalarla açıklamaktadır. Burada yemeklerin şekli ülke ile özdeşleştirilerek milliyetçi bağlamda bir kimlik inşası yaşanmaktadır. Bu durum gündelik yaşamın akışı düşünüldüğünde olağan bir durumdur. Nitekim toplumlar belirli bir kültür ile yaşamakta ve yemek de bu kültürün önemli bir bileşeni oluşturmaktadır. Bu anlamda yemek kültürünün gündelik milliyetçilikle yakın bir ilişkisi vardır (Yıldırım, 2019; Ichico ve Ranta, 2018; Ichico, 2020).

Yöntem

Bu araştırmada, bir sosyal medya aracı olan YouTube üzerinden paylaşılan yabancı yemek kültürleri ile ilgili yemek haberlerinde mülteci karşıtlığı içeren yorumlar incelenmektedir. Çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren haber ajanslarının YouTube kanallarında paylaşılan mülteci ya da yabancı yemekleriyle ilgili haberlere yapılan yorumlar niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Mültecilerin yemek kültürü veya yemek işletmeleri ile ilgili paylaşımlardaki yorumlarda görülen milliyetçilik ve mülteci karşıtlığı çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Bu temel problem doğrultusunda çalışmada, yemek haberlerine yapılan yorumlarla doğrudan mülteci karşıtlığı yapıyor mu?, mültecilerin ülkelerinden getirdiği yemek kültürüne yönelik mülteci karşıtlığı yapıyor mu?, kendi kültürünü milliyetçi bir bağlamda överek ya da diğerinden üstün görerek mülteci karşıtlığı yapıyor mu?, doğrudan yemek ile ilgili eleştiriler (nefret söylemi ve mülteci karşıtlığı içermeyen) var mı? ve mülteci karşıtlığı içermeyen pozitif yaklaşımlar var mı? sorularına cevap aranmıştır. Çalışmada bu sorulara yanıt bulmak için niteliksel içerik analizi yöntemi benimsenmiştir.

İçerik analizi, metinlerin içeriğini toplama ve analiz etme yöntemidir. Burada içerik sözcükler, anlamlar, semboller, resimler ve temalar gibi iletilebilen bütün nesnelere kapsamaktadır (Neuman, 2017: 466). İletişim çalışmalarında içerik, gazete, dergi, radyo, televizyon, sinema ve internette bulunan bütün ileteler olabilmektedir (Geray, 2006: 145-146). Kısaca bütün iletişim materyalleri içerik analiziyle incelenebilir. Başta iletişim bilimleri olmak üzere birçok sosyal bilim alanında kullanılan içerik analizi kullanılmaya başlandığı ilk zamanlarda çoğunlukla nicel bir yöntem olarak benimsenmiş ve nicel araştırmalarda kullanılmıştır. Ancak son zamanlarda nitel bağlamda içerik analizi kullanılan çalışmalar da hızla artmaktadır. Ancak nitel ve nicel yöntemlerin birlikte kullanıldığı içerik analizi uygulamalarının daha yaygın olduğu unutulmamalıdır (Yıldırım, 2015: 117). Bir anlamda nitel içerik analizi, nicel verilere dayanarak yapılan yorumlama ve metin içeriklerinin görünür yanlarını ortaya çıkarmanın ötesinde bir analizdir.

Nitel içerik çözümlemesi, yorumlayıcı ya da eleştirel araştırmacılar tarafından istatistik bilgileri içeren kaynaklara yönelik çalışmalardır. Nitel içerik çözümlemesi, sözcük ve sayıların yanı sıra anlam temeline vurgu yapmaktadır. Nitel içerik çözümlemesini uygularken araştırmacı, içeriği oluşturan belge ya da raporun yaratıldığı, dağıtıldığı ve tüketildiği bağlamlarda genel olarak inceler. Bu anlamda çalışma inşacı bir bakış açısıyla üreticinin niyeti de dâhil olmak üzere üretimi ve çeşitli tüketiciler tarafından alınmasına kadar uzanan bütün süreci ele alır ve içeriği toplumsal bir bağlamda kabul eder. Bu anlamda incelenen içeriği barındıran şey kültürel bir nesne olarak kabul edilmeli ve sadece bu içerikle sınırlı bir çözümleme yapılmamalıdır (Neuman, 2017: 467; Yıldırım, 2015: 117; Olgun, 2008). Bir anlamda içerik analizi uygulanırken yorumlayıcı bir yaklaşım kullanılmaktadır. Bu çalışmada da yorumlayıcı bir yaklaşım benimsenmiştir.

Haber ajanslarının YouTube kanallarında paylaşılan yabancı ya da mülteci yemekleri ile ilgili haberlere yapılan yorumlar ve bu yorumlardaki nefret söylemi ile mülteci karşıtlığının incelendiği bu çalışmada yukarıda belirtilen ana problem ve alt sorular doğrultusunda bir sınırlamaya gidilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada incelenecek kaynaklara ulaşmak için amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır (Koçak ve Arun, 2006: 25-26). Öncelikle Türkiye’de faaliyet gösteren haber ajanslarının YouTube kanalları içerisinde “mülteci yemekleri” ve “yabancı yemekleri” anahtar kelimeleri ile arama yapılmış ve çıkan sonuçlar değerlendirmeye alınmıştır. Çalışma kapsamında Türkiye’de mülteci sayısının arttığı 2014 ve sonrasındaki haberler değerlendirmeye alınmıştır. Bu doğrultuda incelemeye alınan haberlerin 2017-2021 yılları arasında yapıldığı saptanmıştır. Anadolu Ajansı (AA), Demirören Haber Ajansı (DHA) ve İhlas Haber Ajansı (İHA) olmak üzere üç haber ajansında mülteci yemekleri ve mültecilerin yemeklerinin servis edildiği restoranlarla ilgili üç habere rastlanmıştır. Farklı yabancı yemek kültürleri ile ilgili çıkan haberler çalışmanın sınırlılığı kapsamında inceleme dışında bırakılmıştır. Elde edilen üç habere yapılan YouTube yorumları çalışmanın analiz alanını oluşturmaktadır. Bu anlamda üç haberde toplam 254 yorum tespit edilmiş ve yorumların tamamı incelemeye alınmıştır (İHA, 2023; DHA, 2023; AA, 2023). Söz konusu yorumların tamamını kaydetmek için Maxqda nitel veri analiz programı aracılığıyla yorumlar kaydedilmiş ve işlenmiştir. İlk aşamada yorumlar nefret söylemi içermesi ya da genel bir düşünce aktarması bakımından kategorilere ayrılmıştır. Daha sonra bu kategoriler de nefret söyleminin hedef aldığı bağlam ve yemek kültürü ilişkisi bakımından kategorik olarak kodlanmış ve yorumlayıcı analiz bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir. Mülteci karşıtlığı ve bu doğrultuda ortaya çıkan milliyetçiliğin konumu saptanmıştır.

Bulgular

İncelemeye alınan üç haberde toplam 254 yorum ele alınmıştır. Buna göre Anadolu Ajansı’nın haberinde yalnızca 7 (% 2,8) yorum yer alırken Doğan Haber Ajansı’nda 151 (% 59,4) ve İhlas Haber Ajansı’nda 96 (% 37,8) yorum bulunmaktadır. İncelenen haber yorumlarında 254 yorumun 129’unda mülteci karşıtlığı görülürken, 125 yorumda mülteci karşıtlığı görülmemektedir. 125 yorumda mülteci karşıtlığına rastlanılmamasının nedeni, Suriye uyruklu bireylerin haberlere yorum yapması şeklinde açıklanabilir. Fakat yine de haberlere atılan yorumlar ele alındığında mülteci karşıtı yorumların sıkça görüldüğünün altı çizilmelidir. Buna ek olarak mülteci karşıtı yorumların 108 tanesi mültecilere karşı olumsuz bir yaklaşım göstermektedir. Hatta söz konusu yorumların büyük bir çoğunluğunda saldırganca ve nefret söylemi içeren bir dil kullanılmıştır. Öte yandan mülteci karşıtlığı içeren yorumlarda milliyetçi düşüncelerle kendi milletini överek mülteci karşıtlığı yapıldığı ve mültecilere çeşitli bağlamlarla imalarla mülteci karşıtlığı yapıldığı da görülmüştür.

Mülteci karşıtlığı ile ilgili yorumlara bakıldığında doğrudan mülteci karşıtlığı hatta saldırgan bir söylemin egemen olduğu söylenebilir. Yapılan yorumlara bakıldığında mültecilere saldırgan bir tavır takınıldığı görülmektedir. “*arap arapları övüyor.*” ve “*Defolup gitsinler*” (DHA, 2023), “*Gitsin kendi ülkesinde yapsın*” ve “*defol ülkene yallah suriii*” (İHA, 2023) örnek olarak seçilen yorumlarda da görüldüğü gibi yemek haberi ile ilgisi olmayan ve doğrudan mültecilere saldırgan bir tavır benimseyen yorumlar yer almaktadır. Bu iki yorumda da mültecilerin ülkeden gitmesi ya da burada yaşamaması gerektiği yönündedir ve bu bakımdan nefret söylemi de içermektedir. Öte yandan bu haberi yapan kuruma yönelik de nefret söylemi oluştuğu ve mültecilere karşı olumlu bir yaklaşım içeren hiçbir şeye tahammül olmadığı görülmektedir. Bir anlamda ülkede mülteci konumunda olan Araplar ile ilgili olumlu bir şey yazan ya da söyleyenin de onlarla aynı etnik kökenden olduğu söylenmekte ve nefret söylemi gerçekleştirilmektedir. Öte yandan mültecilerle ilgili olumlu bir yaklaşıma karşı “*şirin göstermek için uğraşp durmayın suriyelileri*” (İHA, 2023) şeklinde bir yorumla mülteci karşıtlığının tahammülsüzlük seviyesine ulaştığının örnekleri de bulunmaktadır.

Çalışmada incelemeye alınan üç haber de yemek ve yemek kültürü ile ilişkili olmasına karşın yapılan yorumlarda yemekle ilgili düşüncelere neredeyse hiç rastlanmamıştır. Buna bağlı olarak yemek kültürü ile ilgili nefret söylemi ve mülteci karşıtlığı yok denecek kadar azdır. Bunun yanı sıra mülteci yemeklerine olumlu yaklaşan bazı yorumlar da görülmüştür. Ancak yemek kültürüne yönelik bazı yorumlarda milliyetçi bir ideoloji benimsenerek Türk yemeklerinin daha iyi ya da lezzetli olduğu söylemi de öne çıkmaktadır. Bütün bunlara ek olarak üç haberin de yemek haberi olmasına karşın yapılan yorumların çok azının yemekle ilgili olduğu gerçeği de unutulmamalıdır.

Yemek ve yemek kültürü üzerinden mülteci karşıtlığına bakıldığında daha önce de belirtildiği gibi yemek merkezli yorumlar çok az olmasına karşın mültecilerin yemekleri ve kültürüne karşı nefret söylemi içeren yorumlar görülmüştür. Bu anlamda; “*Hiç hijyenik görünmüyor, insnalar nasıl yiyor*” ve “*Arkadaşım gitmiş bunların lokantasına midesi bulanmış. Bırakın bu yalan haberleri*” (İHA, 2023) ve “*kabuklu yumurta yenmez ellerinden sen neden bahsediyon*”, “*ooo miss leşin üzerine baharat çok güzel oluyor..*” ve “*Bok yediriyorlar çünkü...*” (DHA, 2023) örnek olarak alınan yorumlara bakıldığında yemekle ilgili olan az sayıdaki yorumda mülteci karşıtlığı ve nefret söylemi net bir şekilde görülmektedir. Bu yorumlarda yemek ile ilgili bir durum anlatmanın ötesinde mültecileri aşağılayan, insan yerine bile koymayan oldukça ağır ifadeler kullanılmıştır. Örnek olarak alınan ilk yorumda da görüldüğü gibi kendi bir deneyimi olmamasına karşın mülteci karşıtlığı için kulaktan dolma bir bilgi hatta uydurma bile olabilecek bir bilgi kullanılarak mülteci karşıtlığı yapılmaktadır. Burada yemek yemenin bir sorun oluşturacağı algısı ile insanların mültecilerden ve yemek kültürlerinden uzaklaşması amacı belirgindir. Onun dışında kalan yemekle ilgili olabilecek yorumlar ise doğrudan mültecilerin kültürü ve toplumuna hakaret eden ve aşağılayan bir tondadır. Aslında milliyetçilik bağlamı dahil olmak üzere en sert yorumların da yemekleri ve kültür kötüleyen mülteci karşıtı yorumlar olduğunu söylemek mümkündür.

Yorumlarda hem yemek kültürü bağlamında hem de genel anlamda mülteci karşıtlığının altında yatan nedenlere bakıldığında milliyetçi ideolojilerin daha belirgin olduğu görülmektedir. İncelemeye alınan yorumların büyük bir çoğunluğunda milliyetçilik temelli yaklaşımların olduğu görülmektedir. Burada milliyetçilik yalnızca mültecilere karşı bir bağlamda oluşmamaktadır. Daha önce de değinildiği gibi yorumlara yanıt veren ya da yeni yorumlar ekleyen Suriye uyruklu kişilerin yorumlarında da milliyetçilik görülmüştür. Her iki grubun da milliyetçilik içeren söylemlerinde kendi kültürünü överek milliyetçi ideolojilerin dolaşıma sokulması yaygın bir şekilde görülmüştür. Bu anlamda yorumlarda oluşan kamusal alana milliyetçi ideolojilerin egemen olduğunu söylemek mümkündür.

Doğrudan milliyetçilik içeren ve yemek kültürü ile ilişkisi olmayan milliyetçi ideoloji söylemleri yaygın bir şekilde görülmüştür. Bu yorumlara bakıldığında üç haber ajansının paylaşımlarında yer alan yorumlarda da sıkça rastlanmıştır. Söz konusu yorumlar doğrudan milliyetçilik içeren ve mülteci karşıtlığını da nefret söylemi bağlamında ortaya koyan yorumlardır. Yorumlara bakıldığında; “*bu topraklarda istenmiyorsunuz.*” ve “*Su isanlar gitsin artık Turkiyeden*” (AA, 2023), “*Türklerin ilgisi artmıyor Suriyeli sayısı artıyor ilgi ondandır*” ve “*lan besleme sen kimsin lan Türklerin yorumlarına cevap yazıyorsun suriii kaçkın*” (İHA, 2023). “*Umrumba mı bu sence? konu suriyeliler ise ben ırkçiyım*” ve “*Yok be kızları kapkara pis ve çirkinler öğk parayla yapmam*” mültecilerin ülkelerine dönmeleri ve Türkiye’deki konumlarına karşı bir tutum dikkat çekmektedir. Yorumlarda mültecilerin sayısının arttığı ya da ülkelerinden kaçtıkları vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Bir yorumda kullanıcı mülteci karşıtlığını açık bir

şekilde “ırkçılık” bağlamında konumlandırarak milliyetçiliğini sert bir şekilde ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra “kaçkın”, “besleme” ve pis ve çirkin” gibi aşağılayıcı nefret söylemleri sıkça kullanılmıştır. Bir anlamda milliyetçi ideolojileri dolaşıma sokmak için nefret söylemi yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Milliyetçilik bakımından yapılan yorumlar incelendiğinde kendi kültürünü överek milliyetçi ideolojilerin yeniden dolaşıma sokulduğu sıkça görülmüştür. Mülteci karşıtlığı bağlamında, Türk yemeklerini ve yemek kültürünü överek milliyetçi ideolojinin dolaşıma sokulduğu örnek yorumlara bakıldığında; “*Türk mutfağını kimse geçmez*” ve “*Türk mutfağına rakip tanımıyorum yaklaşık 4 kıtada 20 ülkeye gittim en iyi yemekler Türkiye’de*” (DHA, 2023) Türk yemeklerinin en iyi yemekler olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Buradaki yorumlarda sloganvari yaklaşımlarla kendi kültürünü överek milliyetçi ideolojilerin dolaşıma sokulduğu görülmektedir. Tanıl Bora’nın (2015) da belirttiği gibi “milli refleks” ile iddia edilen konu hakkında düşünme ya da tartışma gereği duyulmaksızın kendisini öven ve güçlülük iddiasında bulunan söylemler benimsenmektedir. Öte yandan yapılan yorumlara karşılık veren Suriye uyruklu kullanıcılar kendi yemek kültürleri bağlamında milliyetçi ideolojileri dolaşıma sokan yorumlarında ise; “*Arap yemekleri çok lezzetli*” ve “*Falafelin herkes tadına bakmalı çiğköfteden daha iyidir bence.*” (DHA, 2023) kendi yemeklerinin daha iyi olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Burada Arap milliyetçiliği ideolojisi ve Arap kültürüne ait yemeklerin çok iyi olduğu ve farklı kültürlerle ait yemeklerden daha başarılı olduğu belirtilerek kendini öveme bağlamında milliyetçilik yapıldığı görülmektedir.

Milliyetçilik, yapılan yorumların büyük çoğunluğunu oluşturmasına karşın belirli bir orandaki yorumda görülmemiştir. Bunun temel nedeni ülkedeki hakim iktidarın ideolojisi bağlamında mültecileri “din kardeşi olarak görme” etkili olurken bunun yanı sıra “restoran uygunsu değerlendirme” de belirleyici olmuştur. Milliyetçilik içermeyen yorumların bir diğer özelliği de yemek ile ilgili yorumlardan oluşmasıdır.

Milliyetçilik içermeyen yorumlara bakıldığında milliyetçi ideolojilerin kötü bir önyargı olduğu ve dini bağlamın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Örnek olarak seçilen yorumlara bakıldığında; “*Sen de yemeklerini dene Pişman olmazsin Turk kulturu disinda başka kulturu denersen Türkçulüğün kayip olmaz merak etme*” ve “*Adamlar calisiyor. Sizde calisin sizinde olsun. Allah calisana Verir. Yatana degil. Vergi konusuna gelince sizmi tutuyorsunuz adamlarin defterini?*” (İHA, 2023). “*Bu dediginizde insan sonucta irkcilk kotu*” (DHA, 2023) farklı yemek kültürlerini denemenin olumsuz bir yanının olmadığı vurgulanmaktadır. Burada insancıl bir yaklaşım ve farklılıklara açık olma önerisi görülmektedir. Bunların yanı sıra milliyetçiliğin kötü bir şey olduğu da belirtilmektedir.

Mülteci karşıtlığı içermeyen yorumlara bakıldığında; “*İşinde gücünde olan alınının teriyle para kazanan Suriyelilere SLM olsun*” ve “*Helal olsun isini iyi Yapan herkez heryerde kazanir*” (DHA, 2023) “*Tek dikkatimi çeken mekanda müzik yerine kurani kerim okunması oldu hatta okunan sure Vakıa süresi ve video bitmeden önce son okunan ayet 93.ayet sırf bu yüzden ben Allah razı olsun derim maşallah*” ve “*Niye gitsinler sen git beğenmiyorsan*” (İHA, 2023) gibi yorumlar dikkat çekmektedir. Bu yorumlarda mülteci ya da ülkenin vatandaşı olduğuna bakılmaksızın işini yapma ve çalışmanın takdir edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra ülkede varlıkları tanınarak artık burada kalacakları cevabı ile özellikle mülteci karşıtı yorumlara yanıtlar da sıklıkla görülmüştür. Bazı yorumlarda dikkat çeken ve örnek olarak alınan bir yorumda da olduğu gibi dini bağlam ön plana çıkartılarak mülteci karşıtlığının karşısına “din kardeşliği” sloganı çıkartılmış ve politik bir bağlama oturtularak mülteci karşıtları eleştirilmiş ya da mültecilere pozitif yaklaşımda bulunulmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Kültür, yaşamın her yanını sararak gündelik yaşam tarzını belirleyen çok geniş bir kavram olduğundan tanımlanması zor bir kavramdır. Yemek de yaşanan kültürden etkilenecek kültürel özellikleri tanımlar. Yemek yeme süreci yalnızca biyolojik ve fizyolojik ihtiyacı karşılamaz, aynı zamanda sosyal temsili, inançları, sosyal statüyü ve kimlikleri ifade eder. Bazı insanların ne yediği, bazılarının ne yemediği aidiyet ya da ötekilik anlamları taşıyarak, ortaklıkları veya farklılıkları oluşturur. Böylece kültürün kendisinden etkilenecek yemek kültürü oluşur ve bu kültür kuşaktan kuşağa aktarılır. Bu açıdan yemek kültürleri pek değişmez, değiştirilmeye çalışılsa bile tepkilere yol açar. Yemek kültürü, sahip olduğu bu temsillerle grupların ya da ülkelerin kendini tanımlamasında önemli rol oynamaktadır (Alonso vd., 2018; Henderson, 2014). Bu kapsamda milliyetçilik ve buna bağlı olarak mülteci karşıtlığı konusu ele alınmıştır.

Türkiye’de mülteci olarak bulunan toplumların yemek ve yemek kültürlerine karşı bir önyargı ortaya çıkmaktadır. Bu durumun görünmesinde özellikle son 10-15 yıllık süreçte giderek artan mülteci sayısı en önemli etken olarak öne çıkmaktadır. Bu açıdan, mültecilere ve onların yemek kültürlerine karşı bir nefret söylemi oluşmaktadır. Sides ve Citrin’e (2007) göre, mülteci karşıtlığının ortaya çıkmasının çıkarlar ve kimlik olmak üzere iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunun sonucunda gerek eylemsel gerekse sözel olarak bir mülteci karşıtlığı ortaya çıkmakta ve nefret söylemi örnekleri görülmektedir. Bunun yanında milliyetçilik ve milliyetçi ideolojiler muhafazakarlık temelinde kurulmakta ve kendisi gibi olmayana karşı çıkma eğilimindedir. Bahsedilen muhafazakar düşünce, mülteci karşıtlığının ana sebeplerinden birisidir. Dijital medya teknolojilerinin gelişimiyle ve sosyal medya uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte mülteci karşıtlığı söylemleri daha belirgin olmaya başlamıştır.

Bu çalışmada, haber ajanslarının sosyal medya uygulamalarından YouTube üzerinden paylaşılan yabancı yemek kültürleri ile ilgili yemek haberlerine mülteci karşıtlığı nedeniyle nefret söylemi içeren yorumlar incelenmiştir. Bu doğrultuda, üç haber ajansının YouTube kanalında paylaştığı üç haberde bulunan 254 yorum niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışmanın bulguları ele alındığında, haber ajanslarının YouTube kanallarındaki haberlerinde, en çok yorumun DHA’da olduğu görülmektedir. 254 yorumun 129’unda mülteci karşıtlığına rastlanmıştır. Buna ek olarak, mülteci karşıtı yorumların 108 tanesi de mültecilere karşı saldırganca ve nefret söylemi içeren bir dil kullanılmıştır. Bu açıdan, Mülteci karşıtlığı ile ilgili yorumlara bakıldığında doğrudan mülteci karşıtlığı hatta saldırgan bir söylemin egemen olduğu söylenebilir. Bunun yanında mültecilere karşı olumlu yaklaşımlara karşı tahammül olmadığı da eklenebilir. Burada elde edilen bulgularda BMYK’nın (2023) tanımladığı anlamda ve Binark’ın (2010) kategorize ettiği bağlamda mülteci karşıtlığı ve nefret söyleminin görüldüğü söylenebilir.

Araştırmanın bir başka dikkat çeken bulgusu, üç haberin de yemek ve yemek kültürüyle ilgili olmasına karşın yapılan yorumlarda yemeklerle ilgili düşüncelere çok az yer verilmiş olmasıdır. Bunun yanında, mülteci yemeklerine olumlu yaklaşan bazı yorumlar görülmesine karşın, yemek kültürü üzerinden mültecilere karşı bir nefret söylemi yok denecek kadar azdır. Yemekle ilgili yorumların çok az olmasının yanında, doğrudan mültecilere ve onların kendi kültür ve toplumlarına hakaret edici ve aşağılayıcı yorumlar öne çıkmaktadır.

Yorumlarda mülteci karşıtlığının altında yatan sebepler incelendiğinde, milliyetçi ideolojilerin baskın olduğu görülmektedir. İncelemeye alınan yorumların büyük bir çoğunluğunda, gerek Türk gerekse Suriyeli olsun, milliyetçilik temelli yaklaşımlar bulunmaktadır. Dolayısıyla yorumlarda, her iki grup için de milliyetçi söylem içeren ideolojik söylemler olduğunun altı çizilmelidir. Bulgularda elde edilen milliyetçilik temelli karşıtlıklar Tanıl Bora’nın (2015) “biz” olma duygusu ile eyleme geçme olarak açıkladığı bağlamda değerlendirilmeye uygundur.

Öte yandan, milliyetçiliğin görülmediği bazı yorumlarda, mültecileri din kardeşi olarak görenler veya mülteci karşıtlığını eleştirenler de bulunmaktadır. Milliyetçilik içermeyen yorumların bir diğer özelliği de yemek ile ilgili yorumlardan oluşmasıdır. Dolayısıyla, milliyetçilik içermeyen yorumlara bakıldığında milliyetçi ideolojilerin kötü bir önyargı olduğu ve dini bağlamın ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, yemek kültürü ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışmada, mülteci karşıtlığı yemek kültürü üzerinden değil, doğrudan milliyetçilik temelli olmuştur. Mülteci karşıtlığı yapılırken nefret söylemine sık sık başvurulduğu görülmüştür. Yorumlarda yemek ve yemek kültüründen neredeyse hiç bahsedilmemiş ve doğrudan milliyetçilik yapılmıştır. Buradaki milliyetçilik yalnızca mültecilere karşı olmamış, mültecilerin de milliyetçi söylemlere başvurduğu görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında, yemeğin ve yemek kültürünün sosyal temsilin temel bileşenlerinden biri olduğu kanıtlanmıştır.

Yemek kültürü ve milliyetçilik ilişkisi üzerine Türkçe literatürde çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda bu çalışmanın yapılan çalışmalara benzerliği ve literatüre katkısını daha belirgin bir şekilde ortaya koymak için diğer çalışmaların bulgularını kısaca değerlendirmekte yarar vardır. Yemek kültürü ve milliyetçilik ilişkisini iletişim bilimleri çerçevesinde inceleyen Elifcan Çoruk (2022) Masterchef programında yapılan yemeklerde ve yemek üzerine gerçekleştirilen konuşmalarda milliyetçiliği incelemiştir. Bu anlamda yemek isimleri, yemeği tanıtmaya ve yemeğin tarifi üzerine konuşmalar milliyetçi bir bağlama dayanmaktadır. Öte yandan yemek programı içerisinde yemek için “biz” ve “onlar” gibi ayrıştırıcı kavramlar sıkça kullanılarak milliyetçilik açık bir bağlamda

gerçekleştirilmektedir. Buna ek olarak pasta süslemelerinde bayrak kullanımı, yarışmacıların milliyetçilik ile doğrudan ilişkili kıyafet ve takı tercihi bir yemek programı ve yemek kültürünün yayılımında milliyetçilik örnekleri olarak gösterilmektedir. Bu anlamda çalışmada yemek kültürünün gündelik milliyetçiliği yeniden ürettiği vurgulanmaktadır.

Yemek kültürünün milliyetçilik bağlamının ortaya çıkması özellikle küreselleşme ile birlikte belirginleşmiştir. Yemek kültürü bu süreçte milliyetçilik ile özdeşleşmiştir. Bu anlamda yemek kültürü ve milliyetçilik için “gastromilliyetçilik” kavramı kullanılmaktadır. Hem gastromilliyetçilik kavramı hem de yemek kültürünün sosyolojik ilişkilerle ortaya çıkarttığı milliyetçi tutum küreselleşme ile birlikte hızla artmaktadır. Burada küreselleşme ile farklı ulusların yemek kültürleri dünya genelinde yaygınlaşması vurgulanmaktadır (Şahin, 2017). Öte yandan küreselleşme sürecinde artan göçler ve bunun getirisi ile ortaya çıkan mültecilerin de yemek kültürüne etkisi göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan Şahin’in (2017) yemek kültürü ve milliyetçilik ile ilgili saptamaları bu çalışmayı desteklemektedir.

Gastromilliyetçilik, yemek ve mutfak kültürünün bir topluma ya da bir millete aidiyeti tartışmalarında ön plana çıkmaktadır. Yemek kültürü içerisinde milliyetçiliği en belirgin şekilde ortaya koyan durum ise coğrafi işaretler olmaktadır. Coğrafi işaretli ürünler hem lokal hem de uluslararası anlamda yemek kültürü milliyetçiliğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda ülke içerisinde coğrafi işaretli yemekler o bölgenin kültürü ile özdeşleşirken başta UNESCO olmak üzere çeşitli uluslararası örgütler de yemek kültürünü coğrafi işaretli olarak kabul edip dünya genelinde bilinirlik olanağı sunmaktadır. Her iki yaklaşım da yemek kültürü üzerinden milliyetçiliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Yıldırım, 2020). Bu anlamda yemek kültürü ve milliyetçiliğin yakın bir ilişkisi olduğu açıkça görülmektedir. Yemek kültürü üzerinden milliyetçilik sürekli olarak yeniden üretilmekte ve dolaşıma sokulmaktadır. Elbette bu durum bizim çalışmamızda incelenen mülteci karşıtlığı gibi durumları da destekleyerek farklı çalışma alanlarını da açmaktadır.

Öte yandan Emre Yıldırım’a (2019) göre, milliyetçilik siyasi bir konuma sahiptir. Yemek ve yemek kültürü de hem üretim tarzı hem de yemeğin tüketimi bakımından milliyetçi bir bağlamdadır. Bu anlamda yemek kültürünün milliyetçilik ile ilişkisi nedeniyle siyasal bir olgu olduğunu söylemek mümkündür. Yemek kültürü, gündelik yaşamın rutinlerinde ve dilde kendi milliyetçi çizgide belirginleştirir. Bu anlamda yemek kültürü “biz” ve “öteki” söylemini sıkça barındırmaktadır. Bu anlamda yemek kültürü üzerinden geliştirilen milliyetçilik ulus devletin ortaya koyduğu ve yeniden ürettiği milliyetçilik çizgisinin ötesine geçerek çok daha geniş ve çok daha sık yeniden üretilen bir milliyetçilik ortaya çıkarmaktadır.

Yemek kültürü ve milliyetçilik ilişkisi üzerine Türkçe literatürde dört çalışma bulunmuştur. Bunlardan ikisi araştırma makalesi diğer ikisi de derleme çalışması şeklindedir. Çalışmaların tamamında yemek kültürü ve milliyetçilik arasında güçlü bir ilişki saptanmıştır. Yemek kültürünün gündelik yaşama etkisi ve gündelik yaşamda milliyetçilik söylemleri incelenmiştir. Çalışmalarda yemek kültürünün milliyetçi söylemleri yeniden üretmesi saptanmasına karşın toplumsal yaşama etkisi bakımından eksiklik görülmüştür. Nitekim milliyetçi söylemler toplumun farklı kesimlerinde rahatsızlık yaratmaya uygundur ve bir karşıtlık ortaya çıkartması beklenebilir. Buna ek olarak ülkemizde hızla artan mülteci sayıları da milliyetçi söylemleri artırmakta ve yaşamın her alanında bu milliyetçilik belirginlik kazanmaktadır. Yemek kültürü üzerine yapılan çalışmalarda milliyetçilik bağlamından yapılacak çalışmaların yalnızca durum tespiti yapmayı gündelik yaşama etkilerini de değerlendirmesi önemlidir.

Yemek kültürü, çeşitli bağlamlarda farklı disiplinler tarafından araştırma konusu olmaktadır. Başta gastronomi olmak üzere sosyoloji, turizm, tarih ve sosyal bilimlerin diğer bilim dallarında incelenmektedir. Çalışmada yemek kültürü milliyetçilik bağlamında mülteci karşıtlığı bakımından bir inceleme gerçekleştirmiştir. Bu anlamda mülteci karşıtlığı iletişimsel olarak incelenmiş ve sosyal medyada yemek kültürüne yönelik gerçekleşen mülteci karşıtlığına odaklanılmıştır. Yemek kültürü hem genel bağlamında hem de milliyetçilik bakımından çeşitli çalışmalara konu olabilir. Bu anlamda çalışma gerçekleştirecek araştırmacılara alana katkı sunmak adına şu öneriler verilebilir:

- Yemek kültürü ve milliyetçilik ilişkisi etnografik bir gözlemlerle incelenebilir.
- Günümüzde yemek kültürü sosyal medya araçlarında yeniden üretilmektedir. Bu anlamda sosyal medyada yemek kültürünün yeniden üretimi netnografik yöntemle incelenebilir.

- Son yıllarda hızla artan göç nedeniyle ortaya çıkan mültecilerin yemek kültürüne etkisi incelenebilir.
- Sosyal medya araçlarında yeniden üretilen yemek kültürü bu çalışmada olduğu gibi içerik analizi ile incelenebilir.
- Yemek kültürünü tanıtan ve aktaran televizyon programlarına yönelik içerik analizi gerçekleştirilebilir.
- Sosyal medyada yemek kültürünü aktaran yemek videoları üzerine içerik analizi yapılabilir.
- Hem geleneksel hem de sosyal medya üzerinden yapılacak çalışmalarla yemek kültürü ve milliyetçilik ilişkisi eleştirel söylem çözümlemesi aracılığıyla daha belirgin hale getirilebilir.

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı. (2023). *Suriyeli Minikler Pizza Ustası Oldu*. (12, 02 2023). <https://www.youtube.com/watch?v=7544-gDuvic>
- Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler*, (Çev: İ. Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul.
- Alonso, E. B., Cockx, L., & Swinen, J. (2018). "Culture and Food Security", *Global Food Security*, 17, 113-127.
- Aras, İ., & Sağıroğlu, A. (2020). "Almanya İçin Alternatif Partisi'nin Göçmen Karşıtlığı", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 46, 33-54.
- Askegaard, S., & Madsen, T. K. (1998). "The Local and The Global: Exploring Traits of Homogeneity and Heterogeneity in European Food Cultures", *International Business Review*, 7, 549-568.
- Bessiere, J., & Tibere, L. (2013). ". "Traditional Food and Tourism: French Tourist Experience and Food Heritage in Rural Spaces", *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 93/14, 3420-3425.
- Binark, M. (2010). "Nefret Söyleminin Yeni Medya Ortamında Dolaşıma Girmesi ve Türetilmesi", *Yeni Medyada Nefret Söylemi*, (Ed: T. Çomu), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Binark, M. & Çomu, T. (2012). *Sosyal Medyanın Nefret Söylemi İçin Kullanılması İfade Özgürlüğü Değildir*, [https://yenimedya.wordpress.com/2012/01/20/sosyal-medyanin-nefret-soylemi-icin-kullanilmasi-ifade-ozgurlugu-degildir/\(15.02.2023\)](https://yenimedya.wordpress.com/2012/01/20/sosyal-medyanin-nefret-soylemi-icin-kullanilmasi-ifade-ozgurlugu-degildir/(15.02.2023)).
- BMMYK.(2023). *Mülteci Tanımı ve Hukuku*. (12. 2. 2023) <https://turkiye.iom.int/tr/yeniden-yerlestirme#:~:text=M%C3%BClteci%2C%20%C4%B1rk%C4%B1%2C%20dini%2C%20tabiiyeti,oldu%C4%9Fu%20%C3%BCkenin%20d%C4%B1%20C5%9F%C4%B1nda%20bulunan%20ki%C5%9Fidir>.
- Bora, T. (2015). *Medeniyet Kaybı Miilliyetçilik ve Faşizm Üzderine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Brown, D. (2000). *Contemporary Nationalism*, Routledge, London.
- Cassel, J. (1957). "Social and Cultural İmplications of Food and Food Habits", *American Journal of Public Health*, 47/6, 732-740.
- Chang, R. C., Kivela, J., & Mak, A. H. (2010). "Food Preferences of Chinese Tourists", *Annals of Tourism Research*, 37/4, 989-1011.
- Çoruk, E. (2022). Yemeğin milleti, milletin yemeği: Gündelik milliyetçiliği Masterchef Türkiye'de aramak. *Moment Dergi*, 9(2), s. 347-369. <https://doi.org/https://doi.org/10.17572/mj2022.2.347-369>
- DeSoucey, M. (2010). "Gastronationalism: Food Traditions and Authenticity Politics in The European Union", *American Sociological Review*, 75/3, 432-455.
- Demirören Haber Ajansı. (2023). *İzmirliiler, Mülteci Esnafın Yemeklerini Seviyor*. (12. 02. 2023). <https://www.youtube.com/watch?v=mGXCBg8HtTU&t=11s>
- Douglas, M., & Gross, J. (1981). "Food and Culture: Measuring The İntricacy of Rule Systems", *Social Science Information*, 20/1, 1-35.
- Feeley-Harnik, G. (1995). "Religion and Food: An Anthropological Perspective", *Journal of the American Academy of Religion*, 63, 565-582.
- Fieldhouse, P. (1995). *Food and Nutrition: Customs and Culture*, Chapman & Hall, London.

- Fischler, C. (1980). "Food Habits, Social Change and The Nature/Culture Dilemma", *Social Science Information*, 19/6, 937-953.
- Gellner, E. (2016). *Milliyetçiliğe Bakmak*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Geray, H. (2006). *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Gürses, E. (1998). *Milliyetçi Hareketler ve Uluslararası Sistem*, Bağlam Yayıncılık, Ankara.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economic and Culture*, Stanford University Press, Stanford.
- Henderson, J. C. (2014). "Food and Culture: In Search of a Singapore Cuisine", *British Food Journal*, 116/6, 904-917.
- Hjalager, A. M., & Corigliano, M. A. (2000). "Food for Tourists - Determinants of an Image", *International Journal of the Tourism Research* 2, 281-293.
- Hobsbawm, E. J. (1995). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, (Çev: O. Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hoogland, C. T., Boer, J. D., & Boersema, J. J. (2005). "Transparency of The Meat Chain in The Light of Food Culture and History", *Appetite*, 45/1, 15-23.
- İhlas Haber Ajansı. (2023). *Suriye Lezzetlerine Türklerin İğisi Artıyor*. (12. 02. 2023). <https://www.youtube.com/watch?v=DiuSpnLGIUY>
- Ichijo, A., & Ranta, R. (2018). *Yemek ve Ulusal Kimlik: Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete*, (Çev: E. Ataseven), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ichijo, A. (2020). "Food and Nationalism: Gastronationalism Revisited", *Nationalities Papers*, 48/2, 215-223.
- Kniazeva, M., & Venkatesh, A. (2007). Food for thought: "A Study of Food Consumption in Postmodern US Culture", *Journal of Consumer Behaviour* 6, 419-435.
- Koçak, A., & Arun, A. (2006). "İçerik Analizi Çalışmalarında Örneklem Sorunu", *Selçuk İletişim*, 4/3, 21-28.
- Kurt, G. (2019). "Yeni Medyada Nefret Söylemi: YouTube'da Suriyeli Mültecilere Karşı Üretilen Nefret Söylemi Üzerine Bir Araştırma", *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 5/1, 1-20.
- Lin, L., & Mao, P. C. (2015). "Food for Memories and Culture - A Content Analysis Study of Food Specialties and Souvenirs" *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 22, 19-29.
- Lind, D., & Barham, E. (2003). "The Social Life of The Tortilla: Food, Cultural Politics, and Contested Commodification", *Agriculture and Human Values*, 21, 47-60.
- Ma, G. (2015). "Food, Eating Behavior, and Culture in Chinese Society", *Journal of Ethnic Foods*, 2, 195-199.
- Mak, A. H., Lumbers, M., Eves, A., & Chang, R. C. (2012). "Factors Influencing Tourist Food Consumption", *International Journal of Hospitality Management*, 31/3, 928-936.
- Mak, A. H., Wong, K. K., & Chang, R. C. (2011). "Critical Issues Affecting The Service Quality and Professionalism of The Tour Guides in Hong Kong and Macau", *Tourism Management*, 32/6, 1442-1452.
- McMicheal, P. (2000). "The Power of Food", *Agriculture and Human Values*, 17, 21-33.
- Mintz, S. W., & Du Bois, C. M. (2002). "The Anthropology of Food and Eating", *Annual Review of Anthropology*, 31, 99-119.
- Neuman, W. L. (2017). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 2*. (Çev: S. Özge), Yayın Odası, Ankara.
- Olgun, C. K. (2008). "Nitel Araştırmalarda İçerik Analizi Tekniği", *Sosyoloji Notları* 5, 66-70.
- Özkırmırlı, U. (2016). *Milliyetçilik Kuramları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Pestek, A., & Cinjarevic, M. (2014). "Tourist Perceived Image of Local Cuisine: The Case of Bosnian Food Culture", *British Food Journal*, 116/11, 1821-1838.
- Ranta, R. (2015). "Food and Nationalism: From Foie Gras to Hummus", *World Policy Journal*, 32/3, 33-40.
- Sides, J., & Citrin, J. (2007). "European Opinion About Immigration: The Role of Identities, Interests and Information", *British Journal of Political Science*, 37/3, 477-504.

- Sims, R. (2009). "Food, Place and Authenticity: Local Food and The Sustainable Tourism Experience", *Journal of Sustainable Tourism*, 38/1, 321-336.
- Skey, M. ve Antonsich, M. (2017). *Everyday Nationhood Theorising Culture, Identity and Belonging after Banal Nationalism*, Palgrave Macmillan, London.
- Skey, M. (2011). *National Belonging and Everyday Life*, Palgrave Macmillan, London.
- Sobal, J., & Bisogni, C. A. (2009). "Constructing Food Choice Decisions", *Annals of Behavioral Medicine*, 38/1, 37-46.
- Sönmez Selçuk, S. (2011). "Milliyetçilik Üzerine: Bir Literatür Taraması", *Journal of Yaşar University*, 23/6, 3855-3865.
- Sözlük. (2023). *Türkçe sözlük Sığınmacı ve mülteci*. (12. 02. 2023). <https://sozluk.gov.tr/>
- Şahin, K. (2007). «Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik», *Akademik Bakış*, 12, 1-9.
- Şahin, A. (2017). Gastromilliyetçilik kavramının incelenmesi: Coğrafi işaret ve markalaşma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(48), s. 459-465.
- Taşdelen , B. (2020). "Twitter'da Suriyeli Mültecilere Karşı Çevrimiçi Nefret Söylemi: #suriyelileriistemiyoruz", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11/2, 552-575.
- Tellström, R., Gustafsson, I. B., & Mossberg, L. (2005). "Local Food Cultures in The Swedish Rural Economy", *Sociologia Ruralis*, 45/4, 346-359.
- Wahlqvist, M. L., & Lee, M. S. (2007). "Regional Food Culture and Development", *Asia Pacific Journal of Clinical Nutrition*, 16/1, 2-7.
- Yıldırım , B. (2015). "İçerik Çözümlemesi Yönteminin Tarihsel Gelişimi Uygulama Alanları ve Aşamaları", *İletişim Araştırmalarında Yöntemler*, (Ed: B. Yıldırım), Literatürk Yayınevi, Konya.
- Yıldırım, E. (2019). "Yemek, Ulusal Kimlik ve Milliyetçilik İlişkisi Üzerine: "Çiya" Markası ve "Turquality" Programı Örnekleri Üzerinden Bir Yaklaşım Denemesi", *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 188-203.
- Yıldırım, E. (2020). Gastromilliyetçilik ve gastrodiplomasi arasındaki ilişki üzerine teoriden pratiğe bir bakış. *Kapadokya Akademik Bakış*, 4(1), s. 76-99.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.05.2023 ✓Accepted/Kabul:11.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291474

Research Article/Araştırma Makalesi

Karaca, B. ve Karaboğa, D. V. (2023). "XVI. Yüzyılda Barla Şehri ve Barla'daki Vakıflar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 89-102.

XVI. YÜZYILDA BARLA ŞEHİRİ VE BARLA'DAKİ VAKIFLAR

Behset KARACA*, Durmuş Volkan KARABOĞA**

Öz

Bu çalışmada, 1478, 1501, 1523, 1530 ve 1568 yıllarına ait tapu tahrir defterleri esas alınarak Barla şehri ve vakıflarına dair bilgilerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Barla şehri, 1478'den 1568'e kadar mahallelere ayrılmamış ve "nefs" olarak kaydedilmiştir. İlk defa 1568 yılında 9 Müslüman ve bir Rum mahallesine ayrıldığı bilinmektedir. Barla nahiyesi/kazası kırsallıktan daha ziyade şehir hayatıyla öne çıkmaktadır. Bundan dolayı nüfusun büyük çoğunluğu şehirde yaşamaktadır. Şehirde, 1478 tarihinde 471 Müslüman, 312 Hristiyan olmak üzere toplamda 783 kişinin meskûn olduğu bilinmektedir. Şehir hâsılı ise 18109 akçedir. 1501'de şehirde 1787 kişi yaşamakta olup bunların 467'si gayrimüslimdir. 1501'de şehir hâsılı vakfa ayrılanlarla birlikte 24082 akçedir. 1523 ve onun icmalı olan 1530 tarihli defterde şehirde 1510 civarında kişi olup bunun 340 kadarı Rumlardan meydana gelmektedir. 1523-1530 yılında vakıflara ayrılanlarla birlikte şehir hâsılı 20988 akçedir. 1568 yılında ise Barla'da 3115 kişi yaşamakta olup bunun 245'i gayrimüslimdir. 1568 yılında vakıflara ayrılanlarla beraber şehir hâsılı 28000 akçeye çıkmıştır. Şehir hâsılı 1478'den 1568'e devamlı artış göstermiştir. Şehirden alınan vergilerden anlaşıldığı üzere, Barla, tarımsal üretimin yanında pazar, meyhane, sabunhane, değirmen, balıkçılık gibi sanayi ve ticari faaliyetlerle öne çıkmış bir şehirdir. Barla ve çevresindeki vakıflarla ilgili bilgilere ulaşmak için şehrin vakıf defterlerinden yararlanılmıştır. 1501, 1530 ve 1570-71 yıllarına ait tapu tahrir defterlerinde şehrin vakıfları ayrıntılı olarak verilmiştir. Şehirde 1501 yılında 4, 1530 yılında 6 ve 1570-71 yıllarında ise 20 vakıf mevcuttur. Söz konusu vakıflar; cami, meşcid, zaviye, mektep, çeşme, şahıs vakıfları gibi eserlerden müteşekkildir. Buradaki vakıfların gelirleri incelendiğinde ise, şahıs başı alınan vergiler başta olmak üzere, çiftlik ve bağ gelirleri ile hamam ve değirmen hâsıllarının vakıf gelir kalemlerinde ciddi paya sahip olduğu görülmektedir. Vakıfların bir kısmının Hamidoğulları'ndan Osmanlı'ya intikal ettiği tespit edilmiştir. Yine bir vakfın Fatih Sultan Mehmed'in saltanatında ortadan kaldırılarak tımara tahsis edildiği, ardından II. Bayezid döneminde yeniden vakfa dönüştürüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Kısaca bu çalışmada vakıf ile tapu tahrir defterlerine dayanarak kazanın sosyal, ekonomik ve kültürel durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Vakıf, Vakıf defterleri, Tapu tahrir defterleri, Zaviye, Barla, Isparta, Hamidoğulları Beyliği, Hamid Sancağı.

THE CITY OF BARLA IN THE XVI CENTURY AND THE FOUNDATIONS IN BARLA

Abstract

This study aims to reveal information about the city of Barla and its foundations based on the cadastral record books of 1478, 1501, 1523, 1530 and 1568. The city of Barla was not divided into neighborhoods from 1478 to 1568 and was recorded in the books as "nefs". It is known that it was first divided into 9 Muslim and one Greek neighborhood in 1568. The borough of Barla stood out more for its urban life than for its rurality. Therefore, the majority of the population lived in the city. It is known that in 1478 there were 783 inhabitants in the city, 471 Muslims and 312 Christians. The city revenue was 18109 akce. In 1501, there were 1787 people in the city. Of these, 467 were non-Muslims. In 1501, the city revenue was 24082 akce, together with those allocated to the foundation. In the book dated 1523 and its completion, 1530, there were about 1510 people in the city, of which about 340 were Greeks. Together with those allocated to foundations in 1523-1530, the city revenue was 20988 akce. In 1568, 3115 people lived in Barla, of which 245 were non-Muslims. In 1568, with the foundations allocated, the city revenue increased to 28000 akce. The city's income increased continuously from 1478 to 1568. As it is understood from the taxes taken from the city, Barla was a city that was at the forefront with its industrial and commercial activities such as market, tavern, soap house, mill, fishing, as well as agricultural production. In order to access information about the foundations in and around Barla, the foundation books of the city were utilized. In the books of 1501, 1530 and 1570-71, the foundations of

*Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ISPARTA.
e-posta: behsetkaraca@sdu.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0002-5214-3818>).

**Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ISPARTA.
e-posta: durmuskaraboga@sdu.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0002-9184-3550>).

this place were described in detail. There were 4 foundations in 1501, 6 in 1530 and 20 in 1570-71. It is determined that the foundations here consisted of mosques, masjids, zawiya, schools, faucets, and personal foundations. The revenues of the foundations here, the taxes taken per person consist of items such as farm, yard, sanctuary, bath, âsiyâb (mill), ground and cash. It was determined that some foundations remained from Hamidoğulları and were also used by the Ottomans. Again, it was seen that a foundation as a nesh was given to the grooming during the reign of Fatih Sultan Mehmed and then converted into a foundation again during the reign of Bayezid II. In short, we tried to reveal the social, economic and cultural situation of this borough based on the cadastral record books and foundations in the article.

Keywords: *Foundation, foundation books, cadastral record books, zaviye, Barla, Isparta, Hamidoğulları Beyliği, Hamid Sanjak.*

1.GİRİŞ

1.1.Barla'nın Tarihi Gelişimi, Yeri, Sınırları ve İdari Durumu

Buranın eski ismi Parlais olup M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren burada sikke basıldığı bilinmektedir. Fakat yörenin şehir statüsüne ne zaman kavuştuğu hakkında bilginiz bulunmamaktadır. M.Ö. 25'te Galatya Eyaletine dâhil edilen Barla şehri Augustus tarafından Roma kolonisi yapılmıştır. Arazi oldukça geniş ve Barla çevresinde düzlüktür. Bundan dolayı korunması oldukça zordur. Şehir diğer koloniler gibi ana yollar üzerinde değildir. Eğirdir kenarında olduğu için göl çevresinde bulunan diğer merkezlerle irtibatını büyük ölçüde göl üzerinden sağladığı düşünülmektedir (Özsait, 1985: 139-140). Tarihi çok eskilere giden şehirde tahrip olsa da Roma ve Bizans dönemine ait birçok yapının kalıntılarına tesadüf edilmektedir (Doğan, 2009: 78). Bu da bize burasının çok eski zamandan beri yerleşme yeri olduğunu ve birçok medeniyete beşiklik ettiğini göstermektedir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya Türk akınları başlamış ve Hamid bölgesi de bunlardan nasibini almıştır. Arkasından Miryokefalon Zaferiyle Anadolu'nun Türk yurdu olmasıyla bu bölgede Türkler daimi olarak yerleşmiş ve Türk yerleşmeleri yoğunluk kazanmıştır. Daha sonra da Hamidoğulları ve Osmanlılarla süreç tamamlanmıştır (Karaca, 2012: 24-37; Karaca ve Karacan, 2019: 45-58).

Hamid Bey, Uluborlu merkez olarak, Isparta ve Burdur çevresindeki çeşitli Türkmen boylarını çevresinde toplamak suretiyle muhtemelen 1297 yılı başlarında Hamidoğulları Beyliğini tesis etmiştir (Kofoglu, 2006:109-110). Beyliğin hudutları ilk senelerde Uluborlu merkez olmakla beraber Isparta, Burdur, Eğirdir, Barla, Ağros (Atabey), Gönen ve Keçiborlu'dan müteşekkil idi. Hamid Bey'in sağlığında beyliğin sınırları genişleyerek Yalvaç, Şarki Karaağaç, Afşar, Gelendost, Pavlu, İncirli ve Ağlasun yöreleri de sınıra dâhil edilmiştir (Kofoglu, 2006: 115). Hamid Bey, Ulu Bey statüsünde beylik merkezi Uluborlu'da hâkimiyet sürmekte iken egemenliğindeki toprakları eski Türk devlet geleneklerine bağlı olarak aile fertleri arasında paylaştırmıştır. Böylece Hamid Bey'in oğlu İlyas Bey, Gönen merkez olmak üzere Ağros, Keçiborlu, Afşar ve Şarki Karaağaç bölgesinde hüküm sürerken (muhtemelen Barla da bunun hâkimiyet alanındaydı), İlyas Bey'in oğlu ve Hamid Bey'in torunu olan Feleküddin Dünder Bey de Eğirdir-Burdur yöresinde idareyi eline almıştır (Kofoglu, 2006:132). Feleküddin Dünder Bey, dedesi Hamid Bey ve babası İlyas Bey'in ölümünden sonra beyliğin yönetimini devralmış ve Eğirdir'i beyliğin yeni merkezi yapmıştır (Uzunçarşılı, 1984:62). Dünder Bey daha sonra, İrle (Yeşilova), Asıkaraağaç veya Garbikaraağaç ve Tefenni'yi ele geçirerek sınırlarını batıya doğru genişletmiştir. 1308 yılına gelindiğinde bugünkü Burdur ve Isparta illerinin içerisinde yer aldığı bölgenin tümü Hamidoğulları'nın hâkimiyetine katılmış idi (Kofoglu, 2006:161-162). Barla da bu dönemde Hamidoğulları'nın hâkimiyetinde yer almakta idi. Hamidoğulları'nın Osmanlı hâkimiyetine katılması ise 1391 tarihinde Yıldırım Bayezid'in saltanatı zamanında gerçekleşmiştir. Beyliğin Antalya şubesi de 1392 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilecektir (Cezar, 2010:24; Karaca, 2002a: 43-44). Ancak bölgede huzur ve istikrarın tam olarak sağlanması Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey'in 1397'de Akçay Savaşı'nda yenilgiye uğratılıp öldürülmesinden sonra gerçekleşecektir (Tekindağ, 1997: 316-330). İlk kez 1391 yılında ele geçirilen Hamid-ili, Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarından ayrılmıştır. 1423 yılına gelindiğinde Antalya yöresi de dâhil olmak üzere Hamidoğulları Beyliği'ne ait topraklar kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Böylece Barla ve yöresi nihai olarak Osmanlı idaresine katılmıştır. Hamid bölgesi, II. Murad döneminde Anadolu Eyaleti hudutları içerisinde yer almış ve sonraki süreçte de mevcut statüsünü devam ettirmiştir (Ahmet Refik, 1340:69; Uzunçarşılı, 1984: 69; Kofoglu, 2006: 292-297;Cezar, 2010: 24; Karaca, 2002:19-42).

Bu yörenin Osmanlı hâkimiyetine katılmasıyla birlikte bölgede sükûnet ve istikrar sağlanmış ve 1511 yılında Antalya'da ortaya çıkan Şahkulu İsyanı'na kadar uzun süre burada herhangi bir mesele ile karşılaşmamıştır. Şahkulu İsyanı sadece Antalya ve çevresini değil Hamid Sancağı'nı da oldukça etkisi altına almıştır (Karaca, 2002a: 46-51; Karaca, 2003:71-86; Karaca, 2002b: 409-418; Arıkan, 1988:20-22; Karaca, 2017: 577-593). Bunun sonucunda bu bölgeden dışarıya göç veya sürgün olayları gündeme gelmiş ve bunun neticesinde de bölgedeki

bazı köyler, nüfusun boşalmasıyla mezraya dönüşmüştür. Bilhassa Gölhisar, İrle, Uluborlu, Ağlasun kazalarındaki bazı köylerin halkının Sürh-ser (Kızılbaş) olup İran topraklarına gittikleri ve köylerinin mezraya dönüştüğü bilinmektedir. Bu isyandan Barla'nın da diğer yerler kadar olmasa da etkilenmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir (Arıkan, 1988:20-22; Karaca, 2017: 577-593).

Barla'nın, 1501 tarihli vakıf defterinde nahiye olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu yıllarda sancaktaki bütün idari birimler nahiye şeklinde kaydedilmiştir. Buradaki nahiye birimi kaza anlamında kullanılmış olmalıdır. Aynı tarihli tapu tahrir defterinde kaza olarak geçmekte olup Afşar nahiyesi de buraya bağlıdır. 1523, 1568 ve 1570–71 yıllarında ise kaza olarak kaydedilmiştir. 1530 tarihli icmal defterde ise “*Kaza-i Afşar ma'a nahiye-i Barla*” şeklinde yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla kaza ve nahiye ayrımının belgelerde ve kaynaklarda net olarak ortaya konulmadığı anlaşılmaktadır. (Karaca, 2012: 44-45; BOA, TT.d, 30: 1-639; BOA, TT.d, 994: 1-406; BOA, TT.d, 121: 1-573; BOA, TT.d, 438: 246-331; BOA, MAD.d., 3331: 2-153; TKGMA, TT.d, 51: 1-348; TKGMA, TT.d, 566: 1-116).

2.BARLA ŞEHRİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Barla'nın 1478 tarihinde gelirlerinin zeamet ve tımara ayrıldığını görmekteyiz. Zeamet sahibi Mustafa Bey b. Hasan Paşa'dır. Şehir, nefs-i Barla şeklinde belirtilmiştir. Reayanın çoğu zeamete yazılmıştır. Zeamete yazılan reayanın 89 neferi Hristiyan, 117 neferi de Müslüman olmak üzere 206'dır. Müslümanlardan 10 kişi çift, 103 kişi de bennak olarak kaydedilmiştir. Timar olarak yazılan hissede (Timar-ı Emre b. Sultan Paşa) ise 15 nefer Hristiyan, 4 nefer de Müslüman bulunmaktadır. Yine başka bir timar hissesine yazılan (Timar-ı Beğlerhan b. Hasan) yerde 20 nefer Müslüman olup bunun 16'sı bennak 1'i ise çifttir. Ayrıca timar-ı Halil b. Ulaş hissesine yazılarda ise 16 nefer Müslüman olup 12'si bennaktır (BOA, TT.d, 30: 497-502). Böylece Barla kasabasında 1478 tarihinde 157 nefer Müslüman ve 104 nefer Hristiyan bulunmaktadır. Toplamda ise 261 nefer kişinin yaşadığını görmekteyiz. Bu verilere göre bir hesaplama (nefer X 3 + mücerred) yaparsak 471 kişi Müslüman nüfus, 312 kişi de Hristiyan nüfus olmak üzere toplamda 783 civarında kişinin şehirde yaşadığını söyleyebiliriz. Ancak bu nüfus dirlik sistemine dâhil olan ve tapu tahrir defterinde belirtilen nüfustur. Aynı tarihli vakıf defterinde belirtilen nüfusla bu sayı biraz daha artacaktır. Lakin bu defter eksik olduğu için Barla burada yer almamaktadır (BOA, MAD.d, 18009: 1-20). Şehir hâsılı ise (zeamet ve timar hissesinde yazılan) 18109 akçedir. Hâsıl da hinta (buğday), şair (arpa), bagat, resm-i çift ve bennak, piyaz (soğan), penbe (pamuk), ganem, kürüm, ceviz, bazar-ı Barla, balıklagu, resm-i ab, bad-ı heva, değirmen, ispenç-i gebran, mezra geliri gibi kalemlerden oluşmaktadır (BOA, TT.d, 30: 497-502).

1501 tarihinde Barla kaza olarak geçmekte ve Afşar buranın nahiyesi olarak gösterilmektedir. Şehir hâsılı timar ve zeamete ayrılmıştır. Nefs-i Barla'da zaim hissesine yazılan Hristiyanlar (Zaim-i Ali ve İskender hissesi) 74 hanedir. Yine aynı zaimlere yazılan Müslümanlar ise 9 nim çift, 98 bennak, 2 mücerred, 4 pir-i fani, 1 imam, 1 müezzin, 3 sipahizade, 1 kethüda, 1 ma'sum, 1 kayyum şeklinde belirtilmişlerdir. Burada toplamda 121 nefer yer almaktadır. Ayrıca timar hissesinde (Emre v. Sultan Paşa) 15 nefer gayrimüslim ve 6 nefer Müslüman kaydedilmiştir. Yine başka bir timar hissesinde (Timar-ı Beğlerhan v. Hasan) 2 çift, 21 bennak, 2 sipahizade olmak üzere toplam 25 nefer Müslüman yazılmıştır. Diğer bir timar hissesinde (Timar-ı Halil v. Ulaş) 2 çift, 1 nim çift, 15 bennak, 2 sipahizade Müslüman ile 4 nefer gebran kaydedilmiştir. Böylece toplamda 1501 tarihinde Barla şehrine 172 nefer veya hane Müslüman ve 93 nefer veya hane gayrimüslimin kaydedildiğini görmekteyiz. Toplamda ise 265 nefer veya hane (265 X 5 =1325 + 2 mücerred= 1327 kişi tapu defterine göre) kaydedilmiş olup 1327 civarında kişi bu şehirde yaşamakta idi (BOA, TT.d, 994: 254-260). Ancak şehirdeki toplam Müslim ve gayrimüslim nüfusu tam olarak ortaya koymak için vakıflarda geçen kayıtları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Barla şehrindeki hanenin dökümü vakıf defterinde ise şu şekilde yapılmıştır. Cami-i Barla'da Hane: Nim çift 4, bennâk 55, kayyum 1, şeyh-i zâviye 1. Evlad-ı Muhyiddin-i Semerkandi: 2, *Cema'at-i câmi-i mezkûr (Barla)*: 6. Bu camiye vergisini veren zimmîler ise 14 nefer olarak kaydedilmiştir (BOA, MAD.d., 3331: 16-20; Karaca, 2014: 65-67;101-104). Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Oğulbeği'nde Ebnâ-i Şeyh-i Tekke ki zâviyede mütemekkin 8, Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Hayreddin'de şeyhzade-i hizmetkâr-ı zâviye 1'dir. Bu verilere göre ise 92 hane civarında vakıflarda vergisini veren ve görevli olan kişi vardır. Bunlar da (92 X 5 = 460 kişi) 460 civarında kişi yapmaktadır. Böylece şehirde toplam 1787 kişinin yaşadığını söyleyebiliriz. Bunların da 467 kişisi gayrimüslimdir.

1501 tarihli tapu defterinin sonunda Barla'nın hane-i avarız ma'a evkâfı 386 (reaya 313, evkâf 73), mücerred 12, pir-i fânî 4, imam 1, sipahiyân ve sipahizâdegân 7 şeklinde verilmiştir. Bu nüfus değerlerine göre 1501 tarihinde Barla nahiyesinde 1942 civarında kişinin yaşadığını söyleyebiliriz (BOA, TT.d, 994:403; Karaca,2014:66). Ancak bu nüfus Barla nahiye/kazasının toplam nüfusedir. Zaten şehir haricinde kazaya birkaç köy ve mezra

bağlıdır. Bu veriler de bizim şehirle ilgili bulduğumuz rakamları doğrulamaktadır. Sancaktaki kasabalar içerisinde Hıristiyanların en kalabalık oldukları yer de Barla'dır (Arıkan, 1988: 58-59).

Bu şehrin hâsılı 1501 tarihinde 19149 akçedir. Bu da dirlik sistemine ayrılandır. Bu hâsil resm-i çift, nim çift ve bennak, öşr-i hınta, öşr-i şair, öşr-i piyaz, öşr-i penbe, ağnam, bagat, yayla resmi, bazar, balıklagu, resm-i ab, ispenç, değirmen resmi, sazlık, değirmen suyundan bazı günlerde kullanma resmi, Barla kilesi resmi, bad-ı heva, koz (ceviz) gibi kalemlerden meydana gelmektedir. Bir önceki tahrirde göre dirlik sistemine ayrılan şehir hâsılı çok fazla artış göstermemiştir. Özellikle burada sudan, penbe ve balıklagudan (balıkçılık) alınan resimlere dikkat çekmek isteriz (BOA, TT.d, 994:254-260). Toplamda şehir hâsılı bulmak için yine vakıflara ayrılan kısmı da göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Vakıflarda geçen hâsil 4933 akçedir. Ancak burada bazı vakıfların hâsılı zemin, bağ, bağçe vb. şekilde kaydedildiği için değeri yazılmamıştır. Bundan dolayı gelir, düşük gözükmemektedir. Bu vakıflarda kaydedilen kısmı da şehir hâsılı içerisinde saymamız gerekmektedir. Çünkü vakıfların önemli bir kısmı şehirde olup bu vergiler de şehir hâsılına meydana getirmektedir. Bu durumu dikkate alırsak 1501'de şehir hâsılı 24082 akçeye balığ olacaktır.

1523 yılında Barla, Afşar kazası içerisinde yazılmıştır (Barla tabi-i kaza-i Afşar). Şehir, "Nefs-i Barla" şeklinde geçmektedir. Zeamet hissesine yazılan (Yeniçeri İskender ber-vech-i zeamet) 216 nefer ve 153 hanedir. Bu neferlerin önemli bir kısmı bennaktır (43 adet). Ayrıca 17 mücerred, 9 pir-i fani, 4 nim çift, 3 muhassıl, 2 imam, 1 şeyh-i zaviye, 2 a'ma, 2 mütevellî, 22 sipahizade, 4 Mevlana Celeleddin-i Rumi neslinden olanlar bulunmaktadır (BOA, TT.d, 121:440-442). Yine bu zeamet hissesine ayrılan zimmiyan kaydı yer almaktadır. Bunlar 67 nefer, 58 hane ve 9 mücerredden oluşmaktadır (BOA, TT.d, 121:443). Bunun haricinde tımar hissesinde (Tımar-ı Mehmed v. Emre) yazılan 21 nefer (defterde 24 yazılmış) ve 18 hane vardır. Bunların 9 neferi zimmiyandır. Müslümanlar arasında 9 bennak ve 3 mücerred yer almaktadır. 1523 yılında zeamet ve tımara kayıtlı 76 nefer, 67 hane, 9 mücerred zimmiyan bulunmaktadır. Müslümanlar ise 228 nefer, 162 hane, 20 mücerred ve diğer bazı zümrelerden meydana gelmektedir. Toplamda Barla şehrine 1523 yılında 304 nefer, 229 hane ve 29 mücerred kayıtlıdır (BOA, TT.d, 121:440-445). Şehrin hâsılı ise 16725 akçedir. Bu hâsil da hınta, şair, bağ, penbe, kovan, piyaz, ceviz, resm-i çift, nim çift ve bennak, resm-i mücerred, resm-i ganem, resm-i zemin, bazar-ı Barla, değirmen resmi, deştbanî, tahunhane, sabunhane, meyhaneye, resm-i ab, balıklagu, yaylak, bad-ı heva, ihtisab, resm-i kile, ispenç-i gebran, bazı günler kullanılmak üzere değirmen suyundan alınan resm, Barla camii vakfına ayrılanlardan hariç çift, bennak gibi kalemlerden meydana gelmektedir (BOA, TT.d, 121:440-448).

1530 tarihli icmal defterde şehir, nefsi Barla şeklinde geçmekte ve şehirde pazar kurulduğu belirtilmektedir. Ceman Müslüman: Nefer 228, hane 162, mücerred 19, pir-i fani 8, imam 2, muhassıl 3, a'ma 3, mütevellî 1, naib-i şer' 1, ehl-i berat 3, sipahizade 22, nesli-i Mevlana Celeleddin 4. Cemaat-i Zimmiyan nefer 76, hane 67 ve mücerred 9'dur. Yekûn nefer 304, hane 229, mücerred 28, pir-i fani 8, imam 2, muhassıl ve naib-i şer' 4, a'ma 3, mütevellî 1, ehl-i berat 3, sipahizade 22, Mevlana Celeleddin-i Hüdavendigâr 4'dür. Vakıflardaki Barla Camiine ise 65 hane, 15 mücerred, 8 pir-i fani, 1 imam, 1 müezzin, 3 evlad-ı Muhyiddin-i Semerkandi, 3 evlad-ı sahib-i cem', 2 sipahizade, 7 zimmiyan kayıtlıdır. Ayrıca şehir merkezindeki Zaviye-i Hacı Beğlerhan'a 2 nefer hademe-i zaviye kaydedilmiştir. Yine Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve gayre'ye ise 3 nefer zaviyedar yazılmıştır. Şehir nüfusunu hesaplarken bunları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu verilere göre Barla şehirde dirliklere ayrılan kesimde 703 (nefere göre hesaplamada nefer x 3 + mücerred) ile 829 arasında kişi (haneye göre hesaplamada, hane x 5 + mücerred) yaşamaktadır. Gayrimüslimler ise 237 (nefere göre) ile 344 kişi arasındadır. Bu verilere vakıflarda geçen nüfusu da eklemek icap eder. Vakıflarda 340-355 civarında Müslüman nüfus vardır. Bu rakamla toplamda hane bazındaki şehirli Müslüman nüfus 1169'a ulaşmaktadır. Vakıflarda 7 nefer gayrimüslim olduğuna göre bunun da 21 civarında (nefer x 3) olduğunu söyleyebiliriz. Toplamda da 258-344 arasında bir gayrimüslim yaşamaktadır. Böylece Barla şehirde 1523 ve 1530 yılında toplamda 1509-1524 civarında kişinin yaşadığını ifade edebiliriz. Şehir hâsılı ise nefsi bazar-ı Barla ve meyhaneye ve sabunhane ve ispenç-i gebran ve resm-i kile ve gayre 15875, Barla cami vakfından tımara ayrılanlardan 550, ihtisab-ı nefsi Barla 300 akçedir. Toplamda ise Barla şehir hâsılı 16725 akçe etmektedir (BOA, TT.d, 438: 311-313). Şehir hâsılından vakıflara da ayrılan kısım vardır. Bu 4263 akçe civarındadır. Ancak burada da bazı vakıfların hâsılı zemin, bağ ve bağçe şeklinde yazıldığı için değeri verilmemiştir. Normalde daha fazla olması gerekmektedir. Vakıflardaki hâsılın da önemli bir kısmı şehirden elde edilmektedir. Bunu da ilave edersek mezkûr tarihte şehir hâsılına 20988 akçeye ulaşacağı tahmin edilebilir.

1568 yılında Barla kaza olarak geçmektedir. Burada Barla şehri "Nefs-i Barla" şeklinde kaydedilmiş olup Hacı Bostan, Baş Çeşme, Cami-i Çaşnigir, Yokuşbaşı, Ak Mescid, Tahtalu, Cami-i Göçeri, Mescid-i Kubbeli, Ala Mescid ve

Zimmiyan mahallelerinden meydana gelmektedir. Bu mahallelerin geliri tımar-ı Sinan ve Ahmed çerisürücüyan'a verilmiştir. Bunun haricinde hisse-i nefsi Barla başlığı adı altında tımar-ı Bosna Zekeriyâ'ya verilmiş olan bir kısım da bulunmaktadır. Bunların hepsinden şehrin genel durumunu öğrenmek mümkündür (BOA, TT.d, 1089:257-262). Tabloda görüldüğü üzere şehirde farklı sosyal statüye sahip şahısların da kaydedildiği bilinmektedir. Toplamda tahrir defterinde Müslümanlar 632 nefer, 398 hane, 394 bennak (bir bennak aynı zamanda imam, üç bennak da aynı zamanda şeyh-i zaviyedir), 208 mücerred, 19 nim çift, 1 çift, 4 imam, 2 mütevellî, 4 sipahizade, 4 şeyh-i zaviye, 1 emir ile tımara çıkan, 1 a'ma, 1 pir-i fani ve 5 muhâsıl ile 1 özelliği olmayan zümreden oluşmaktadır. Gayrimüslimler ise 87 nefer, 49 haneden meydana gelmektedir (Tablo 1). Şehir nüfusu nefere göre (nefer x 3 + mücerred) 2365 kişi etmektedir. Bunun 261 kişisi gayrimüslimdir. Şehir nüfusu haneye göre ise (hane x 5 + mücerred) 2543 kişi civarındadır. Bunun da 245'i gayrimüslimdir. Yani şehir nüfusu toplamda 2365-2543 kişi civarındadır. Ancak vakıf defterine kaydedilen ve vergilerini vakfa veren vakıf reayası olan şehirli nüfus da vardır. Eğer şehrin tam nüfusunu ortaya koymak istiyorsak bunu da göz önüne almamız gerekmektedir. Nefsi Barla'da: Bennak 43, çift 1, hafız-ı câmi 4, muhassıl 1, mücerred 8, pir-i fani 1, câmi-i şerife hizmet idenler 5; *Der Mahalle-i Yokuşbaşı*: Bennak 10, mücerred 2; *Der Mahalle-i Göçeri*: Bennak 13, mücerred 9; *Der Mahalle-i Tahtalı*: Bennak 2; *Der Mahalle-i Ala Mescid*: Bennak 7, mücerred 3; *Der Mahalle-i Ak Mescid*: Bennak 2 idi (BOA, TT.d, 1127:73-74). Vakf-ı Zaviye-i Şeyh: An ebna-i Şeyh-i Tekke ki zaviyede mütemekkindir deyu defter-i köhnede mukayyed, 16 nefer (BOA, TT.d, 1127: 75). Sipahizade Hacı Beğlerhan Zaviyesi: Hasan Mu'tak-ı O hizmetkâr-ı zaviye, Yusuf Mu'tak-ı O hizmetkâr-ı zaviye (BOA, TT.d, 1127:80). Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve Hacı Kel (?) ve Seydi: 3 şeyh kaydı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu verilerden hareketle her bir neferi hane kabul edersek 110 civarında hane ve 22 civarında mücerredin kaydedildiği görülmektedir. Böylece vakıflardaki toplam nüfus sayısı ise 572'ye ulaşmakta ve bu nüfusun tamamını Müslümanlar teşkil etmektedir. Nitekim şehrin nüfusu vakıflarda kaydedilenlerle birlikte 3115'e ulaşmakta ve bu rakamın 245'ini de gayrimüslim nüfus oluşturmaktadır.

Şehir hâsılı 22693 akçedir. Bu hâsıl da resm-i nim çift, bennak ve mücerred, hınta, şair, bağ, penbe, bostan, kovan, piyaz, ceviz, resm-i zemin, mukata-i bazar-ı Barla, deştbanî, demhane-i nefsi Barla, sabunhane, resm-i ab, balıklagu, yaylak, ispenç-i gebran, bad-ı heva, asiya, Barla Cami Vakfı'ndan tımara verilenler vb. kalemlerden meydana gelmektedir. Yine hariç-ez defter kalmış 120 akçe geliri olan boyahane de bulunmaktadır (BOA, TT.d, 1089:257-262). Şehirde vakıflara ayrılan gelirle toplam şehir hâsılı daha da artacak ve 28000 akçe civarını bulacaktır (Tablo 2). Böcüzade, XX. yüzyıl başlarında Barla'nın 9 mahalle, 2 köyden ibaret olup 638 hanede 2200 Müslüman, 763 Hıristiyan olmak üzere toplamda 2960 nüfuslu bir kasaba olduğunu belirtmektedir (Böcüzade Süleyman Sami, 1983: 67). Görüldüğü üzere XVI. yüzyıldan XX. asır başlarına şehir nüfusunda çok önemli bir değişiklik meydana gelmemiştir. Yine Böcüzade, arazisi verimli olmakla birlikte dar olduğu için kendilerine yetecek kadardır demektedir. Üzüm, nar ve bademlerinin bol olduğu, kadınların bez ve halı dokuduklarını, hemen her evde bir tezgâhın bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Cuma günleri pazar kurulduğunu yazmaktadır (Böcüzade Süleyman Sami, 1983: 67). Pazar vergisinin ve pazarın XVI. asrın başından beri mevcut olduğunu görmekteyiz. Nitekim Barla, sabunhane, meyhane, değirmen gibi sanayi tesisleriyle, balıkçılık ekonomisiyle ve yetiştirdiği ürünlerle XVI. asırda sosyo-iktisadi anlamda öne çıkan bir şehir konumunda idi.

Tablo 1. 1568 Tarihinde Barla Şehri Mahalleleri ve Nüfus Durumu

Mahalle Adı	Nefer	Hane	Bennak	Mücerred	Nim	Çift	İmam	Mütevellî	Sipahizade	Özelliği yok	Şeyh-i zaviye	Emir ile tımara çıkan	Ağma	Pir-i Fani	Muhassıl
Hacı Bostan	39	20	22	12			2	2							
Baş Çeşme	58	35	35	18	1		1		4						
Cami-i Çaşnigir	122	84	79	37	4										
Yokuşbaşı	60	35	35	25											
Ak Mescid	75	40	43	27	4					1					
Tahtalu	63	38	41	21			1				1	1			
Cami-i Göçeri	91	64	60	22	5	1					3		1	1	5

Mescid-i Kubbeli	42	25	27	20	1												
Ala Mescid	26	20	19	5	2												
Zimmiyan	84	47															
Nefs-i Barla (Müslim) (hisse-i tımar)	56	37	33	21	2												
Nefs-i Barla (hisse-i tımar-Zimmiyan)	3	2															
Toplam Müslim	632	398	394	208	19	1	4	2	4	1	4	1	1	1	1	5	
Toplam Gayrimüslim	87	49															
Genel Toplam	719	447	394	208	19	1	4	2	4	1	4	1	1	1	1	5	

(Kaynak: BOA, TT.d, 1089: 257-262).

3.BARLA'DAKİ VAKIFLARIN ÖZELLİKLERİ, DAĞILIMI VE GELİRLERİ

Vakıf, Osmanlı sosyal yaşamını, yerleşme, şehircilik, eğitim, kültür, sosyal hizmet ve iktisadi açılardan derinden etkileyen bir müessesedir (Öztürk, 2002: 433-446). Türk tarihinde en yaygın ve en fonksiyonel olarak uygulandığı dönem ise hiç şüphesiz Osmanlı Devleti zamanında olmuştur. Osmanlı şehir ve kasabaları fizikî, sosyal ve iktisadî açıdan şehre merkezlik eden vakıf eserlerin çevresinde gelişme göstermişlerdir (Geniş bilgi için bkz. Ergin, 1939; Akgündüz, 1988). Hatta kırsal hayatın şekillenmesinde de vakıfların ciddi payı bulunmaktadır. Bu hususiyet, Hamid Sancağı için de geçerlilik arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin şekillenmesinde ve medeni hayatında vakıfların mühim etkisi bulunmaktadır (Ortaylı, 2007: 312). Sancakta 1501 yılında, 216 ve 1530 yılında, 303 vakıf eser bulunmaktadır. 1570-71 yılında ise vakıf sayılarında önemli ölçüde artışın gerçekleştiği tespit edilmektedir. Söz konusu vakıfların da önemli bir kısmını tekke ve zaviyeler oluşturmaktadır (BOA, TT.d, 438: 250-325; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), 1993: 250-325; Karaca, 2014; Karaca ve Karaboğa, 2019a:1585-1606). Tekke ve zaviyelerin yeni yerleşme yerlerinin tesisi ve kırsal alanlarda emniyetin sağlanması, konaklama hizmeti görevi üstlenmesi gibi mühim misyonları bulunmaktadır (BOA, TT.d, 438: 250-325; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), 1993: 250-325; Barkan ve Meriçli, 1988: 133-144; İnalçık, 2000: 170; Yörük, 2007: 66). Barla çok sınıî ve ticaret alanında gelişmiş bir şehir değildir; ancak şehre ve çevreye yetecek sosyal ve kültürel yapılara sahip olmak suretiyle çevredeki birçok şehre nazaran öne çıkan şehir olmuştur. Özellikle burada birçok kazada olduğu gibi zaviyeler önemli bir yere sahiptir.

Sancakta devlet görevlileri tarafından kurulmuş birçok vakıf vardır. Barla'daki vakıflar arasında çok olmamakla birlikte mühim kişiler tarafından kurulan vakıfları görmekteyiz. Çaşnigir Camisi veya Mescidi ve Çaşnigir Hamamı bu tarzda bir vakıftır. Yine 1530'dan itibaren bulunan Zaviye-i Beğlerhan vakfında 1570-71 tahririnde "*Nefs-i Barla'da Sipahizade Hacı Beğlerhan nâm-ı kimesne bir zâviye bina idüb âyende ve revendeye sarf olunmak için...*" dendiğine göre bu vakfın da devlet görevlisi bir sipahinin oğlu tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Barla vakıfları altında yazılan ve geliri buradan verilen Firdevs Bey Camii Vakfı da önemli bir devlet adamı olan ve Isparta'da valilik yapan Firdevs Bey tarafından yaptırılmıştır (Karaca, 2022a: 308). Isparta'nın yanı sıra Afşar ve Barla'da da bu kişinin etkisi olduğunu düşünmekteyiz. Afşar'da 1478'de Şeyh Mukbil ve Firdevsoğlu Mahallelerinin olması bunu ortaya koymaktadır (Arıkan, 1988: 61-62). Barla'daki vakıf kurucuların önemli kısmının mevlana, fakih, hacı, şeyh, paşa, ahi, kadı, sipahizade gibi unvanlara sahip vergi ödemeyen askerî zümrelerden oluştuğunu görmekteyiz. Bazı vakıf kurucuları zikrettiğimiz unvanlarla kaydedildiği gibi diğer taraftan fakih, şeyh, Mevlana, paşa, kadı, hacı, sipahizade ve ahi gibi unvanlara sahip birinin oğulları olarak da kaydedilmişlerdir. Yine bazı vakıf görevlileri ve hizmetlileri arasında Muhyiddin-i Semerkandi evlatlarını, Mevlana Celaleddin neslinden kişileri ve Tekke şeyhinin oğullarını görmek mümkündür. Bunların isimleri ve zikredildikleri sosyal müesseseler tablo 2'den takip edilebilir.

Vakıf reayası ve hizmetlileri arasında dikkatimizi çeken hususlardan birisi de mu'tak yani azat edilmiş kölelerin mevcut olmasıdır. Azat edilmiş köleler Osmanlı Devleti'nde köylerde, Yörükler arasında, şehirde, askeri zümreler arasında görülmektedir. Birçok sancakta olduğu gibi Hamid Sancağı ve Teke Sancağında da bunlara bir hayli rastlanmaktadır (Karaca, 2022b: 31-63). Azat edilmiş köle ve cariyeye için "*mu'tak, mu'taka, abd-ı mu'taka ve 'atik, uteka*" kelimeleri kullanılmıştır (Devellioğlu, 2007: 51, 690, 1124). Bizim yararlandığımız tahrir ve vakıf defterlerinde çoğunlukla azat edilmiş köleler için "*mu'tak*" kelimesi geçmektedir. 1501 tarihli vakıf defterinde Şeyh Hayreddin Zaviyesi vakfında "*Karagöz mu'tak-ı şeyhzade-i hizmetkâr-ı zaviye*" şeklinde kaydedilmiştir (BOA, MAD.d.,3331:19). 1570-71 tarihli vakıf defterinde Hacı Beğlerhan Zaviyesinde "*Hasan mu'tak-ı O, Yusuf*

mu'tak-ı O hizmetkâr-ı zaviye" diye belirtilmiştir (TKGMA, TT.d, 566: 80). Yine 1570-71 tarihinde Mevlana Kadı Ekmeleddin'in mescid ve mektep vakfında Mübarek ve İskender Mevlana Kadı Ekmeleddin'in azatlı köleleri olup çırakdar olarak vakıfta görev yapmaktadırlar. Yani buradaki bazı vakıflarda hizmet erbabı azatlı köleleri görmek mümkün olup bu olay da önemli hususlardandır.

Konumuz ile ilgili olarak dikkat çeken hususlardan bir diğeri, Barla'da hayırsever kadınların da vakıf kurucular arasında yer almasıdır. Osmanlı toplumunda pek çok alanda olduğu gibi vakıf kurucusu olma konusunda da erkeklerin ağırlıkta olduğu bilinmektedir. Osmanlı sosyal yaşamında kadın vakıf kurucularının %20 oranında olması, bu alanda erkeğin söz sahibi olduğunu göstermektedir (Yüksel, 1999:52). Kırsal alanda vakıf tesis edebilecek kazanç ve servete sahip kadınlar daha az olmasına rağmen Barla'da vakıf kuran bir hanımın bulunduğu görülmektedir. 1530 tarihinde bir zaviye vakfında şu kayıt geçmektedir: "*Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve gayrihu, zemin-i mezkûrin, zaviyadar nefer 3*" (BOA, TT.d, 438: 314). Aynı zaviye vakfının 1570-71 tarihli vakıf defterinde ise "*Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve Hacı Kel (?) ve Seydi ellerinde duta geldikleri yerleri kendü zaviyelerine vakf etmiş...*" denilmektedir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Şükran Hanım ve üç bey kendi zaviyelerine ellerindeki yerlerini vakfetmişlerdir. Kurucusu kadın olan vakıflara XVI. asırda 2 adet İrle'de (BOA, MAD.d., 3331:55; TKGMA, TT.d, 566: 17b; Karaca ve Karaboğa, 2019b: 361), 1 adet Gönen'de (Karaca, 2019: 649, 662) ve 4 adet de Karaağaç-ı Gölhisar kazasında rastlanmaktadır (Ertaş, 2007:184-185). Kadınların kurduğu vakıfları sancağın başka kazalarında da görmek mümkündür. Sayıları az olmakla birlikte böyle kırsal bölgelerde kadın vakıf kurucularının olması ve tekke ile zaviye şeyhleri arasında kadınların olması şaşırtıcı olmamalıdır. Zira Anadolu'nun imarı ve iskânı sürecinde Bacıyan-ı Rum adı altındaki Anadolu kadınlarının rolünü, Anadolu'nun ilk fetih dönemlerinden itibaren görmekteyiz. Nitekim bu değerlere sahip kadınların kurduğu tekke ile zaviyelere birçok sancakta tesadüf edildiği gibi, çalışma alanımızı kapsayan Barla'da da rastlanılmıştır (Barkan ve Meriçli, 1988: 143-144).

Barla'daki bazı vakıfların Hamidoğulları Beyliği'nden ya da Osmanlıların ilk dönemlerinden kaldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin birçok kurumu daha önceki Türk Devletlerine ve Beyliklere dayandığı için doğal olarak onlardaki birçok müesseseyi Osmanlı da tatbik etmiştir. Bundan dolayı Hamidoğulları ve diğer beyliklere ait araziler fethedildikten sonra da onlara ait mülkler ve vakıflar Osmanlılar tarafından korunmuştur. Bu bölgenin fethiyle birlikte buradaki vakıfların Osmanlıya intikal ettiğini ve beratların yenilenerek eski sahiplerine verildiğini müşahede etmekteyiz (Karaca, 2014; Karaca ve Karaboğa, 2022: 489-522). Buradaki en önemli ve tarihi Hamidoğullarına kadar giden vakıf Barla'nın merkezinde bulunan Çaşnigir Paşa/Ulu Câmii ile Hamamı ve Göçeri/İbrahim Paşa Hamamıdır. Bugün minaresi dışında büyük ölçüde özgünlüğünü yitiren Çaşnigir Paşa Câmii'nin tarihini Uzunçarşılı, Taç kapısı üzerinde yer alan kitabesine göre H.777/M.1375-1376 yılına tarihlenmektedir. Artık kullanılmayan Çaşnigir Hamamı soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halinde plan tipinin bir çeşitlemesidir. Barla'daki Göçeri/İbrahim Paşa Hamamı tek mekânlı soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve su deposu bölümlerinden oluşmaktadır. Günümüzde hamamın bazı bölümleri toprak altındadır. Ayrıca bu örneklerin dışında Barla'da tarihi eski olan çok sayıda çeşme bulunmaktadır (Uzunçarşılıoğlu, 1929: 224; Doğan, 2009:69-90; Doğan, 2008: 127-133; 225-236; Isparta Kültür Envanteri, 2009:324-327). Çaşnigir Paşa Camii 1802 tarihinde bir kere tamir edilmiş, sonra çatısı ahşap ve kiremitli hale sokulmuştur (Böcüzade Süleyman Sami, 1983:109). Dikdörtgen planlı ve devşirme malzeme ile yapılmıştır. Minaresi kırmızı yeşil tuğladandır. Çatı ahşap ve Marsilya tipi kiremitle kaplanmıştır. Son yıllarda esaslı onarım geçirmiştir (Isparta Kültür Envanteri, 2009:309).

Fatih Sultan Mehmed döneminde, mali gelirleri artırma, asker sayısını çoğaltma, merkezi yapıyı sağlamlaştırma gibi düşünceler sebebiyle bazı vakıfların nesh edildiği bilinmektedir (Yörük, 2007: 61-74; İnalçık, 1997:506-535). Hamid Sancağı'nın kazası Barla'da da tımara dönüştürülen mülk ve vakıflar bulunmaktadır. Tapu tahrir ve vakıf defterlerinde bu konuda ayrıntılı bilgi yer almaktadır.

Barla'daki vakıfların genel özelliklerinden bahsettikten sonra bu dönemdeki vakıfların dağılımını değerlendirebiliriz. Osmanlı zamanında önemli şehirlerden olan Barla'da 1501 tarihinde birçok vakıf bulunmaktadır. Burada Barla Câmii veya bilinen şekliyle Çaşnigir Mescidi bulunmaktadır. Az önce değindiğimiz üzere Hamidoğulları zamanından kalan bu yapı şehrin en eski ve önemli eseri olarak görülmektedir. Yine belgelerde geçen hamam da yukarıda zikrettiğimiz Çaşnigir veya Göçeri Hamamı olsa gerektir. 1501'de bu câmi veya mescide Barla şehri Müslüman ahalisinin ve Barla'daki zimmîlerin bir kısmı kayıtlı olup vergilerini bu vakıf için

vermektedirler. Ayrıca Barla'da Şeyh Oğulbeği, Şeyh Hayreddin, Ahi Mustafa zaviyeleri bulunmaktadır. Böylece toplamda 1 cami ve 3 zaviye vakfı yer almaktadır. Barla'daki vakıfların toplam hâsılı 4933 akçedir. Ancak bazı vakıfların hâsılı zemin, bağ ve bahçe şeklinde yazılmış ve nakit değeri belirtilmemiş olduğu için vakıfların toplam geliri düşük görülmektedir. Vakıfların gelirlerine baktığımızda ise ispenç, nim çift, bennâk ve mücerred resmi, hububat öşürü, hamam gelirleri, harâc-ı bâğ ve değirmen hâsılı gibi kalemlerden meydana geldiğini tespit ettik. Vakıf defterinde yukarıda bahsettiğimiz gibi Barla şehrinde vakıflara kaydedilen hanenin dökümü de verilmiştir. Önemli miktarda vakıflarda kaydedilen reaya bulunmaktadır.

1530 tarihinde Barla'da 1 cami, 5 zaviye vakfı vardır. Zaviye-i Hacı Beğlerhan ve Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran daha önceki tahrirde bulunmamaktadır. Yeni kaydedilmiştir. Mezkûr tarihte toplam vakıfların hâsılı 4263 akçedir. Bu hâsıldan da Hamam-ı Çaşnigir ve Hamam-ı Ahi Ali'nin yarı hâsılı Barla Camii'ne vakıftır. Ahi Ali Hamamının yarı hissesi de Ahi Mustafa zaviyesine vakif edilmiştir. Burada 2 bab asiyab, su resmi, birçok zemin, bağ ve bahçe hâsılı vakıfların gelirini meydana getirmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere 1530 tarihinde Barla şehrindeki bazı kişilerin vergilerini Barla Camii'ne verdikleri ve burada kaydedildiklerini görmekteyiz. Yine Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Oğulbeği, Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Hayreddin, Vakf-ı Zaviye-i Hacı ve Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve gayrihuya kaydedilen kişiler vardır. Bunların bir kısmı vakif reayası ve vakıflarda hizmetli olan zümrelerdir (BOA, TT.d, 438: 314).

1570–71 tarihli defterde ise vakıfların sayısının arttığını görmekteyiz. 2 cami vakfı olup birisi Isparta şehrinde. Diğer taraftan 5 zaviye vakfı ile 2 adet kişi vakfı, 10 tane de mescid vakfı olup bu mescidlerin birisi Ağlasun kazasının Baş karyesine kayıtlıdır. Ancak bunun da geliri buradan tahsil edilmiştir. Hacı Bostan adlı kişinin sakin olduğu mahalde ve Baş Çeşme mahallesinde toplam 2 mescit bina ettiğini görmekteyiz. 1 mektep vakfı olup mescidle beraber kaydedilmiştir. 1 adet de musluk vakfı bulunmaktadır. Görüldüğü üzere daha öncesine göre vakıfların sayısı önemli ölçüde artarak 20'ye çıkmıştır. Şehrin böylece sosyal ve kültürel yönden geliştiğini söyleyebiliriz. Mezkûr tarihte de Barla Camii ve çeşitli mahallelerde bazı kişiler vakıflarda kaydedilmiştir (BOA, TT.d, 1127: 73-74). Ayrıca yukarıda şehir nüfusundan bahsederken belirttiğimiz üzere bazı zaviyelerde kayıtlı olan kişilerin de hem vakif reayası hem de hizmetli olarak yer aldıklarını görmekteyiz (BOA, TT.d, 1127: 75-80). Bu tarihte vakıfların gelirleri ise çift, nim çift, bennak, mücerred ve ispenç gibi şahıslardan alınan vergilerden, buğday, arpa, pamuk, bağ gibi ürünlerin öşründen, ağnam, değirmen, hamam ve zemin hâsılından meydana gelmektedir. Ayrıca çok miktarda nakit para ve bunun ribhından oluşmaktadır. Gelir kalemleri arasında iki hamam geçmektedir. Çaşnigir ve Ahi Ali Hamamı bunların gelirleri de çeşitli vakıflara harcanmaktadır. Bunların yanı sıra 17 adet dükkân olup bunların kira gelirlerinin de Barla'daki bazı vakıflara ve buradaki çalışanlara harcandığını görmekteyiz. Vakıfların gelirleri genelde bazı vakıfların meremmeti (tamiri) için sarf edilmektedir. Yine müteveli, hüffaz, müezzin, kayyum, hatip, imam, ferraş-ı mektep gibi görevlilerin maaşları için harcanmaktadır. Özellikle zaviye gelirleri ayende ve revendeye (gelip geçene) sarf edilmektedir. Bunların haricinde çerağ yağı, mahallelinin avarızı, su yolu, rakabe, Bozağacı köyünde olan suyun meremmeti gibi faaliyetler için kullanılmaktadır. Buradaki gelir ve gider kalemlerinden şehrin sosyo-kültürel durumunu öğrenmek de mümkün olmaktadır.

Barla kazasındaki vakif kurumlarına düzenli gelir sağlayan en önemli kaynakların başında tarım işletmeleri gelmektedir. Bütün tahrirlerde bu işletmeler, gelir kalemi olma yönüyle vakıfların ihtiyaçlarının karşılanması noktasında ciddi role sahip olmuştur. Ancak Barla'daki hamam, su ve değirmen gelirlerinin de vakıflar için büyük önem arz ettiğini ifade etmek mümkündür. Diğer taraftan vakif kuruluşlarına kaynak sağlayan önemli bir vakif yöntemi de para vakıflarıdır. Para vakıflarının diğer gelirlerden ayırt edici özelliği vakfın mal varlığının tamamen veya bir kısmının nakit para olarak vakfedilmesidir. Yine para vakıfları borç vererek sağladıkları faiz gelirleriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmektedirler (Özcan, 2003: 10; Ertaş, 2007: 190-191). Para vakıflarını 1570–71 tarihinde görmekteyiz. Bu tarihte çok sayıda para vakfı ve bazı vakıflara nakit para veren hayırsever kimseler yer almaktadır. Para vakıfları, vakif kuruluşlarının faaliyetlerinin yürütülmesi için kaynak sağlarken diğer taraftan bölgede yaşayan insanların kredi ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. Burada para vakıflarının olması bölgedeki iktisadi hareketliliğin de bir göstergesidir diyebiliriz (Bk. Tablo 2).

Tablo 2: XVI. Yüzyılda Barla'nın Vakıfları

1501 Tarihi	1530 Tarihi	1570–1571 Tarihi
<p>Vakfın Adı, Gelir Nevi ve Harcandığı Yerler</p> <p>Vakf-ı câmi-i Barla el-ma'rûf be-Mescid-i Çaşnigir defter-i köhnede mukayyed der-tevliyeteş be-hükmi-hümâyûn der-tasarruf-ı Paşa v. Muhammedî an evlâd-ı sâhib cem' ve hitâbeteş der tasarruf-ı Mevlânâ Lütfü ve imâmeteteş der-dest Mevlânâ Abdi birader-i Paşa be-hükmi-hümâyûn.</p> <p><i>Hisse-i vakf-ı câmi-i mezbûr an nefsi-i Barla:</i></p> <p><i>Hane: Nim 4, bennâk 55, kayyum 1 (şeyh-i zâviye 1) Evlad-ı Muhyiddin-i Semerkandi: Hacı Asl-ı ilm, Memi birader-i O, Ali birader-i O.</i></p> <p><i>Cema'at-i câmi-i mezkûr:</i> Hüseyin Fakih hâfiz, Muhammedî v. İlyas hâfiz, Şücâ' Fakih hâfiz, Ali v. Süleyman hâfiz, İsmail v. Zekeryâ mu'arrif, Lütfü müezzin.</p> <p>Mezkûr câminin hüffâzına 100 akçe ve müezzinine 100 akçe hükmi-hümâyûnla takdir olunmuş şimdiki halde mu'arrif dahi la-büdd olub be-cihet-i kimesne ta'rif itmediği sebebden mu'arrife dahi 25 akçe ta'yin olundu.</p> <p><i>Zimmiyân-ı nefsi-i Barla vakf-ı câmi-i mezbûre.</i> Yekûn 14 nefer gebrânın ispencesin sancakbeyi alur fi 25: 350. Hâsil: Resm-i nim ve bennâk 549, hinta 16 müdd 800, şa'ir 10 müdd 300, öşr-i penbe 4 batman 480, öşr-i bâğât 700, resm-i ağnâm 80. Hefte vakfın değirmen suyundan iki buçuk gün hakk-ı şürbü varmış 400. Hamam-ı Çaşger der Barla fi yevm 1 fi sene 360, vakf-ı sülâ an hamam Ahi Ali der Barla 100. Mustafa oğlu Paşa tasarruf ettiği yer ki tahminen 50 dönüm ve 6 dönüm bâğ öşrün vermezmiş temessük olmadığı sebebden vakfa hüküm olunmuş hâsil an öşr-i gallât 100, harâc-ı bâğ 6 dönüm 60. Avşar tevâbi'inde karye-i Maziya'da 10 dönüm vakfa müte'allik yerin Avşar kadısı Mevlânâ Hamid Fakih vakfa hüküm edüb şer'î hüccet vermiş şa'ir 1 müdd 30. <i>Yekûn 4373, bâd-ı hevâsını sancakbeyi alur.</i> Mezkûr câmi mütevellîlerinin ve evlâdlarının vakfa müte'allik tasarruf ettiği yerlerin öşrü ki yukarı hâsılada mündericdir. Der tasarruf-ı Paşa v. Muhammedî mütevellî öşr-i bâğ 3 dönüm 20, hinta 10 kile 25, şa'ir 5 keylçe 8, öşr-i penbe 1 batman 10 yekûn 63. Der tasarruf-ı Bâli v. Ali 8 dönüm öşr-i bâğ 1 dönüm 10, hinta 10 keylçe 25, şa'ir 5 keylçe 8, öşr-i penbe 1 batman 10 yekûn 53. Der tasarruf-ı Emre v. Sultan Paşa 4 dönüm öşr-i bâğ 1 dönüm 10, hinta 10 keylçe 25, şa'ir 5 keylçe 8, öşr-i penbe 1 batman 10, yekûn 53. Der tasarruf-ı Sinan v. Paşa 3 dönüm öşr-i bâğ 3 dönüm 30, hinta 10 keylçe 25, öşr-i penbe 1 batman 10</p> <p><i>Yekûn 65 cem'an 234.</i> Tasarruf-ı gallât-ı evkâf-ı mezkûre bu minvâlcidir ki zikr olunur ber-muceb-i defter-i köhne ba'de't- takdimü'r-rakabe hums hâsil mütevellîlere ve 100 akçe hüffâza ve 100 akçe müezzine ve mühim olduğu sebebden 50 akçe kayyuma takdir olundu bâkî hâsılı hatib ve imam olanlar tasarruf ede gelmiş deyu mukayyed kemâkân mukarrer. Barla evkâfına müte'allik re'âyâdan bütün çiftten 15 ve yarım çiftten yedi buçuk akçe ve bennâkdan 3 akçe ve kâfirlerin ispencesin ve koyun bacının nisfin ve cürm ü cinâyet ve resm-i gerdek ve bâd-ı hevâ bi'l-küllîye sancakbeyi tasarruf ede gelmiş ber-karâr-ı sâbık mukarrer.</p>	<p>Vakfın Adı, Gelir Nevi ve Harcandığı Yerler</p> <p>Vakf-ı Câmi-i Barla tabi-i Afşar el-ma'ruf Mescid-i Çaşnigir, Reaya-yı vakf-ı câmi-i mezbûr der nefsi-i Barla, neferan 105, hane 65, mücerred 15, pir-i fani 8, imam 1, müezzin 1, evlad-ı Muhyiddin-i Semerkandi 3, Evlad-ı sahib-i cem' (?) 3, sipahizade 2, zımmiyan 7.</p> <p>Kıst-ı Hamam-ı Çaşnigir der nefsi-i Barla, fi yevm 1, fi sene 360.</p> <p>An kıst-ı Hamam-ı Ahi Ali der Barla, hisse-i sülâ fi 6, 300, Yekûn hâsil ma'a su bab ve gayre 3993.</p> <p>Be-cihet-i tevliyeteş Hasan, be-cihet-i hüffaz 3 fi sene 100, be-cihet-i müezzin fi sene 100, be-cihet-i kayyum 50, be-cihet-i muarrif 25. Bakisi imam ve hatib tasarrufunda ola deyu meşruttur.</p>	<p>Vakfın Adı, Gelir Nevi ve Harcandığı Yerler</p> <p>Vakf-ı Câmi-i Barla el-ma'ruf be-Mescid-i Çaşnigir defter-i köhnede mukayyed tevliyeteş der tasarruf Cafer ba-berât-ı şerif reaya-yı vakf-ı câmi-i mezbûr der nefsi-i Barla: Bennak 43, çift 1, hafız-ı câmi 4, muhasıl 1, mücerred 8, pir-i fani 1, câmi-i şerife hizmet idenler 5.</p> <p><i>Der Mahalle-i Yokuşbaşı:</i> Bennak 10, mücerred 2.</p> <p><i>Der Mahalle-i Göçeri:</i> Bennak 13, mücerred 9.</p> <p><i>Der Mahalle-i Tahtalı:</i> Bennak 2.</p> <p><i>Der Mahalle-i Ala Mescid:</i> Bennak 7, mücerred 3.</p> <p><i>Der Mahalle-i Ak Mescid:</i> Bennak 2.</p> <p><i>Reaya-yı Câmi-i mezbûr der kaza-i Ağros:</i> Bennak 20.</p> <p>Hâsil 4530.</p> <p>Öşr-i hinta 10 müd 800, öşr-i şair 5 müd 200, öşr-i penbe 200, öşr-i bâğ 600, resm-i bennak ve mücerred 1220, resm-i ağnam 100, haftada vakfın değirmeni suyundan iki buçuk gün hak şartı varmış, an kıst-ı hamam-ı Çaşnigir der Barla fi yevm 1 fi sene 360, hisse-i sülâ an hamam Ahi Ali der Barla fi sene 300, Mustafa oğlu Paşa tasarruf ettiği yerin tahminen 50 dönüm ve 6 dönüm bâğ öşrün verirler imiş temessük olmadığı ecilden vakf hüküm olunmuş deyu defterde mukayyed yine kemâkân mukarrer öşr-i bâğ 6 dönüm, öşr-i gallat 1100.</p> <p>Afşar tevâbi'inde karye-i Maziya'da 10 dönüm vakfa müte'allik yerin Afşar kadısı Mevlana Hamid Fakih ve Fakih'e hüküm idüb şer'î hüccet vermiş ber-muceb-i defter-i atik yine kemâkân mukarrer.</p> <p>Zemin 20 dönüm der yed-i Ahmed Zade fi sene 40,</p> <p>Mütevellî olan sahib-i cum'a'nın evladından vakfa müte'allik tasarruf ettikleri yukarıda münderic.</p> <p>Tasarruf-ı gallat-ı evkâf-ı mezkûre Zikr olunur ber-muceb-i defter-i atik ba'de takdimü'l-rakabe hums hâsil mütevellîlere ve 100 akçe hüffaza ve 100 akçe müezzine ve mühim olduğu sebebden 50 akçe kayyuma takdir olundu baki hâsil hatib ve imam olanlar tasarruf ide gelmiş deyu köhne defterde mukayyed yine mukarrer.</p>

<p>Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Oğulbeği Mevlânâ Saru Seydi yazdığı vakf defterinde yoktur şimdiki halde padişahımız eazz-Allahu ensârehu hazretlerinin hükm-i hümayûnuyla meşîhati evlâdından Şeyh Muhammediye sadaka olunub vakf-ı evlâdların mutasarrıf ola deyu. An âsiyâb-ı der nefsi Barla 1 kıt'a galle 2 müdd 100, mezkûr zâviyeye müte'allik vakf-ı evlâd yerlerinden hâsıl an öşr-i gallât 2 müdd 100, harâc-ı bağ 2 dönüm 20</p> <p><i>Yekûn 220. Ebnâ-i Şeyh-i Tekke ki zâviyede mütemekkinlerdir: Mustafa veledi, Hüseyin v. O, Muhammedî birader-i O, Mahmud v. Hüseyin, Kara v. Ramazan, Muhammedî v. Bâî, İbrahim v. Ahmed, Ali v. Muhammedî.</i></p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Oğulbeği. Asiyab der Barla 1 kıt'a, an zemin hâsıl 150, Ebna-i Şeyh-i mezkûr ki mezbûr zaviye yerinde mütemekkindir nefer 16.</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Oğulbeği defter-i köhnede mukayyed haliya meşihat evladından İbrahim nam kimesneye sadaka olunub kadimden evladiyet üzere tasarruf olunu gelmiştir: Asiyab harab 1, mezbûr zaviyeye müteallik vakf-ı evlad yerlerinden ani'l-galle ve iki harım bağ 350.</p> <p>An ebna-i Şeyh-i Tekke ki zaviyede mütemekkindir deyu defter-i köhnede mukayyed, 16 nefer.</p>
<p>Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Hayreddin der Barla mezkûr zâviyenin meşîhati merhûm Sultan Muhammed Han aleyhü'r-rahme ve'l-gufran nişân-ı şerîfiyle Şeyh Ahi tasarrufunda imiş şimdiki halde dahi padişahımız eazz-Allahu ensârehu hazretleri kemâkân mukarrer dutub mezbûr Ahi'ye müceddeden hükm-i hümayûn sadaka etmiş mutasarrıf olub âyende ve revendeye hizmet ede deyu. Hâsıl bağ 2 dönüm 20, zemin 50 dönüm öşr-i galle 2 müdd 100, Karaköz Mu'tak-ı şeyhzade-i hizmetkâr-ı zâviye.</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Hayreddin der Barla, bağ 2 dönüm fi sene 20, zemin 50 dönüm fi sene 100, evlad-ı vâkif nefer 2, hizmet-i zaviye nefer 6, Yekûn 120.</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Hayreddin defter-i köhnede mukayyed meşihatesi der tasarruf-ı Esedullah ba-berât tasarruf ider: Hâsıl bağ 3 dönüm fi sene 50.</p>
<p>Zâviye-i Ahi Mustafa der Barla vakıfnâmesinde vakf-ı evlâd deyu mukayyed mezkûr Ahi Mustafa ba'zı yerlere vakfiyet üzere tasarruf edüb âyende ve revendeye hizmet edermiş şimdiki halde hükm-i padişahîyle meşîhati evlâdından Şeyh Selim'e sadaka olunduğu sebebden defter-i cedîde kayd olundu ve Barla'da Ahi Ali hammamından dört vukiyye mezbûr zâviyenin vakfi imiş evvelden vakfiyet üzere tasarruf ede gelmiş.</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mustafa, zemin ma'a hisse-i Hamam-ı Ahi Ali.</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mustafa der Barla defter-i köhnede vakf-ı evlad haliya mutasarrıf olub... sadaka olunmuş deyu defter-i köhnede mukayyed ve Barla Ahi Ali Hamamı'ndan dört vukiyye mezbûr zaviyenin vakfi olub vakfiyet üzere tasarruf olunu gelmiştir deyu haliya der tasarruf Hüseyin ba-berât-ı hümayun hâsıl 800.</p>
<p>-</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Hacı Beğlerhan der nefsi Barla, asiyab 1, zemin-i bağ 3 dönüm, hademe-i zaviye 2 nefer.</p>	<p>Nefsi Barla'da Sipahizade Hacı Beğlerhan nam-ı kimesne bir zaviye bina idüb ayende ve revendeye sarf olunmak için resminden gayri bir mülk değirmenin öşrün sahib-i tımara eda ettikten sonra 3 dönüm bağın vakf idüb ve tevliyet evladının ola deyu şart etmeğin vech-i mezbûr üzere deftere kayd olundu deyu defter-i atikde mukayyed. Hasan Mu'tak-ı O hizmetkâr-ı zaviye, Yusuf Mu'tak-ı O hizmetkâr-ı zaviye.</p>
<p>-</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve gayrihu, zemin-i mezkûrin, zaviyedar nefer 3.</p>	<p>Vakf-ı Zaviye-i Ahi Mehmed ve Şükran ve Hacı Kel (?) ve Seydi ellerinde duta geldikleri yerleri kendü zaviyelerine vakf etmiş hasbeten-lillah (?) ayende ve revendeye hidmet idüb kimesne öşr aligelmemiştir deyu defter-i köhnede mukayyed haliya meşihat padişahımız berâtiyla Mustafa'ya sadaka olunub tasarruf eder hâsıl 500. Vakf-ı Ahi Mehmed ve Şükran ve Hacı Kel ve Seydi ellerinde duta geldikleri yerleri kendü zaviyelerine vakf etmiş hasbeten-lillah ayende ve revendeye hidmet iderlermiş kimesne öşürlerin alı gelmemiş biz dahi öyle bulub defter-i hakaniye sebt eyleduk deyu defter-i atikden suret-i defter görüb hala meşihati Şehi nam kimesneye sadaka olunub tasarruf ider deyu defter-i köhne mukayyed 3 kişi şeyh.</p>
<p>-</p>	<p>-</p>	<p>Vakf-ı Tahtalu der Barla: Nakdiye 6000 hâsıl an ribh 900 cihet-i imam, nakdiye 3000 hâsıl an ribh 450 cihet-i müezzin, nakdiye 1000 hâsıl 150 be-cihet-i rakebe, nakdiye 500 hâsıl 75 berâ-yı revgan-ı çerağ, nakdiye 500 hâsıl 75 cihet-i kayyum, yekûn 1700, nakdiye 3500 hâsıl an ribh 530 berâ-yı avarız-ı mahalle-i mezbûr.</p>

-	-	Vakf-ı Mescid-i Hacı Bostan. Mezkûr bir mescid sakin olduğu mahalde ve bir mescid Baş Çeşme mahallesinde bina idüb iki mescidin imamlarına ikişer ve bu mescid müezzinine her sene 250 ve Baş Çeşme mahallesinde bina ettiği mescidin müezzinine her sene 180 akçe ve müteveliye yevmi bir buçuk ve muallime yevmi bir akçe ve çerağ yağına 90 akçe ve kırkta yetmiş ziyadesi rakabeye ve su yoluna sarf olunub hüccet-i taallim-i imama şurut ola vâkif şart idüb talebeleriyle kayd olundu. Nakdiye asl-ı mal 28000 hâsıl an rıbh 3800, Hacı Mehmed ve Davud Halife mezkûr Hacı Bostan'ın oğlu olub birer buçuk akçe ile müteveli nasb idüb berâtle tasarruf iderler.
-	-	Vakf-ı Ak Mescid, nakdiye 5000 hâsıl an rıbh 750 cihet-i imam, nakdiye 1500 hâsıl an rıbh 220 cihet-i müezzin, nakdiye 1300 hâsıl an rıbh 190, nakdiye 300 hâsıl an rıbh 45 cihet-i müezzin.
-	-	Vakf-ı Mescid-i İstanbullu nakdiye 5000 hâsıl an rıbh 750 cihet-i imam, nakdiye 3000 hâsıl an rıbh 450 cihet-i müezzin, nakdiye 2000 hâsıl 300 cihet-i müteveli, nakdiye 500 hâsıl 70 cihet-i rakabe ve revgan.
-	-	Vakf-ı Mescid-i Göçeri: Nakdiye 1500 hâsıl an rıbh 220 cihet-i imam, dükkân bab 17 der nefsi Barla hâsıl 1700 cihet-i imam, nakdiye 1300 hâsıl an rıbh 150 cihet-i imam, nakdiye 1800 hâsıl 270 cihet-i revgan-ı çerağ, an kıst-ı hamam Ahi Ali fi sene 60 cihet-i revgan Yekûn 7000.
-	-	Vakf-ı Mescid-i Kayalı, nakdiye 5600 hâsıl 800 cihet-i imam, nakdiye 1100 hâsıl an rıbh 180 cihet-i müezzin ve kayyum, nakdiye 300 hâsıl 60.
-	-	Vakf-ı Mescid ve Mekteb-i Mevlana Kadı Ekmeleddin der nefsi Barla: Meblağ 40000, cihet-i imam yevm 3, cihet-i müezzin yevm 2, cihet-i kayyum yevm 1. Minha el-baki berâ-yı tilavet... 2 kayyum var, 1 ferraş-ı mekteb, Mübarek Mu'tak-ı Mevlana-yı mezbûr çırakdar, İskender Mu'tak-ı Mevlana-yı mezbûr çırakdar. Cihet-i meblağ der mekteb yevm 2.
-	-	Vakf-ı Mescid-i karye-i Ağıl imameteş behûkm-i hümayun der tasarruf-ı Hamza Fakih: Karye-i mezbûrede mescid altı ve hali... Söğüddibi ve Kargulu yer dimekle ma'ruf yerler ki tahminen 30 dönümdür ani'l-galle ve gayre 50, mezbûr karyede bir dönüm bağ haracından fi sene 10.
-	-	Vakf-ı Mescid-i karye-i Bozağacı Gölsöğüdü dibinde 10 dönüm yer Hızır Bali kimesne vakf eylemişdir vakıfdır deyu şahadet olunub yıldan sipahi olub haracı iğrak eylemişdir Ali b. İlyas nazır ola deyu şart eylemişdir.
-	-	Vakf-ı karye-i mezbûrede (Bozağacı) cari olan suyun meremmetiçün bir hamam vakf olunmuşdur ber-muceb-i sicil icare hamam-ı mezbûr tarik-i ammda bir musluk vakf etmişdir icare-i hamam 400.
-	-	Vakf-ı Karye-i Ali Bey: Nakdiye 1000.

(Kaynak: BOA, TT.d., 438:313-314; BOA, MAD.d., 3331: 16-20; BOA, TT.d., 1127: 72-80).

SONUÇ

Hamid Sancağı'ndaki vakıfların önemli bir kısmı Hamidoğulları'ndan Osmanlıya intikal etmiştir. Barla'daki bazı vakıfların da Hamidoğulları'ndan kaldığı bilinmektedir. Bu durum devletlerdeki devamlılığı göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan bir vakfın Fatih Sultan Mehmed döneminde nesh edildiği ve tımara verildiği tespit edilmiştir. Bunun sebebi Fatih'in devleti, imparatorluk haline getirme yolundaki geniş siyasi emellerini gerçekleştirebilmek için mali kaynaklar ile asker sayısını arttırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu amaçlar doğrultusunda birkaç defa taşış olayına da girilmiştir. Sonra II. Bayezid döneminde nesh edilen bazı vakıfların tekrar vakıf durumlarının korunduğu bilinmekte ve üzerinde çalıştığımız bölgedeki vakıf defterlerinde de bununla ilgili örnekler görülmektedir.

Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de yaşadığı bilinen Barla şehrinde farklı sosyal statüye sahip kişilerin var olması, şehirdeki toplumsal çeşitliliği de gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda şehirli nüfus içerisinde pir-i fani, muhassıl, müteveli, imam, müezzin, evlad-ı Muhyiddin-i Semarkandî, nesl-i Mevlana Celeleddin, şeyh-i zaviye, müteveli türünden kayıtlara rastlanması, Barla şehrindeki demografik-sosyal statü zenginliğini de öne çıkarmaktadır. Vakıf eserler açısından zengin olan Barla şehrinde, vakıf kurucularının büyük çoğunluğunun fakih, şeyh, paşa, hacı gibi unvanlara sahip kişilerden oluştuğu bilinmektedir.

Vakıflar, devletlerin sosyo-kültürel durumunu ortaya koyan önemli eserler olup aynı zamanda devletin medeniyete olan katkısını belirleyen unsurların başında da gelmektedir. Barla'daki vakıfların şehir merkezi ve köylere dağılmış durumda olduğu görülmekle birlikte vakıf eserlerin mühim kısmı şehirde bulunmaktadır. Ağlasun, Afşar ve Isparta'da olan bazı vakıfların gelirleri Barla'da verilmiş ve burada kaydedilmiştir. Bunlar, Ağlasun'a bağlı Baş karyesindeki mescid ve Isparta şehrindeki Firdevs Bey Camisidir.

1501'de 4, 1530'da 6 ve 1570-71'de ise 20 vakıf yer almaktadır. Buradaki vakıfların cami, mescid, zaviye, mektep, musluk, kişi vakıfları gibi eserlerden meydana geldiği görülmektedir. Özellikle zaviye vakıfları burada daha fazladır. Bilindiği gibi tekke ve zaviyeler bir bölgenin iskânında, imarında, yeni yerleşme yerlerinin kuruluşunda, kırsal alanlarda emniyet ve konaklama hizmetlerinde önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Barla kazasındaki vakıf kurumlarına düzenli gelir sağlayan en önemli kaynakların başında tarım işletmeleri gelmektedir. Özellikle tarım işletmelerinden biri olan çiftlikler, vakıf kurumları için öne çıkan mühim gelir kalemini oluşturmaktaydı. Çiftliklerin dışında zemin adı verilen parçalanmış tarlalar ile bağ ve bahçe, harım gibi zirai işletmeler de vakıf gelirleri arasında önemli bir yere sahiptir. Vakıf kuruluşlarına kaynak sağlayan önemli bir vakıf yöntemi de para vakıflarıdır. Para vakıflarını 1570-71 tarihlerinde görmekteyiz. Yine vakıf harcamaları ve hizmetleri bağlamında hamam, dükkân, değirmen hâsılı gibi gelir kaynakları da önemli paya sahiptir.

Barla, vakıfların adedi, köy sayısı, nüfusu, ticari ve ekonomik durumu vb. özellikleriyle orta büyüklükte bir kazadır. Barla şehri de bölgenin önemli şehirlerinden birisidir. Çünkü şehirde önemli miktarda pazar vergisi alınması, değirmen, sabunhane, meyhaneye, boyahane gibi sanayi ve ticari faaliyetlerin olması, şehir nüfusunun da yöredeki diğer yerleşim yerlerine nispeten fazla olması, buranın sosyo-kültürel ve ekonomik durumunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

1.1.Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

TT.d (Tapu Tahrir Defterleri), 30, 994, 121, 438, 1127, 1089.

MAD.d (Maliyeden Müdevver Defterler), 3331, 18009.

438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), C I, Kütahya Karahisar-ı Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livaları <Dizin ve Tıpkıbasım>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No 13, Ankara, 1993.

1.2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi

TKGMA, TT 51.

TKGMA, TT 566.

2.Kitaplar, Tezler, Ansiklopedi Maddeleri, Makaleler ve Bildiriler

Ahmet Refik. (1340). "Fatih Zamanında Teke-ili". *TTEM*, sene 14, Sayı 2(79), 65-76.

Akgündüz, A.(1988). *İslam Hukukunda Ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara.

Arıkan, Z. (1988). *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

Barkan, Ö.L. ve Meriçli, E.(1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK, Ankara.

Böcüzade Süleyman S.(1983). *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, (Çev. ve Yay: Suat Seren), Serenler Yayını, İstanbul.

Cezar, M. (2010). *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı I*, TTK, Ankara.

Devellioğlu, F.(2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Doğan, N.Ş. (2009). "Selçuklu ve Hamidoğulları Döneminde Isparta: Kültürel Ortam", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 22, 69-90.

Doğan, Ş. (2008). *Isparta'da Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimarisi*, T.C. Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Isparta.

Ergin, O. (1939). *Türk Şehirciliğinde İmâret Sistemi*, İstanbul.

Ertaş, M.Y. (2007). *XV.-XVI. Yüzyıllarda Karaağaç-ı Gölhisar (Acıpayam) Kazası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Isparta Kültür Envanteri.(2009). C.I, T.C. Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Isparta.

İnalçık, H.(2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, Eren, İstanbul.

İnalçık, H. (1997). "Mehmed II", İA, VII, Eskişehir, 506-535.

Karaca, B. (2002a). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta.

Karaca, B. (2002b). "Safevi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri", *Türkler*, C.IX, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 409-418.

Karaca, B. (2003). "Yavuz Sultan Selim Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 9, Isparta, 71-86.

Karaca, B. (2012). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Uluborlu Kazası*, Fakülte Kitabevi, Isparta.

Karaca, B. (2014). *1501'de Hamid Sancağı Vakıfları (Mad 3331 Numaralı Vakıf Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi)*, T.C. Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Burdur.

Karaca, B. (2017). "Teke Yöresinden Safevi Devleti'ne Göçler", *Geçmişten Günümüze Göç*, C.I, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2017, 577-593.

Karaca, B. ve Karacan, K. (2019). *XV. Yüzyıldan Günümüze Keçiborlu Kazası*, Fakülte Kitabevi, Isparta.

Karaca, B. ve Karaboğa, D. V.(2019a). "Osmanlı Medeniyeti, Yerleşmesi ve İskânına Etki Eden En Önemli Kurumlardan Biri Olan Tekke ve Zaviyeler: Hamid Sancağı Örneği", *History Studies*, 11/5, 1585-1606.

Karaca, B. ve Karaboğa, D. V.(2019b). "XVI. Yüzyılda İrle Kazası Vakıfları", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi/ Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, IX/2, 357-372.

Karaca, B.(2022b). "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağında Azat Edilmiş Köleler (Mu'tak) ve Onların Sosyo-Ekonomik Durumları Hakkında Bazı Tespitler", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 6*, (Ed. Osman Köse), Berikan Yayınevi, Ankara, 31-63.

Karaca, B.(2019). "XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Kazası Vakıfları", *6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (1-3 Kasım 2019/Şanlıurfa) Bildiri Tam Metin Kitabı 2*, (Ed. Zehra Doğan), Asos Yayınları, 643-671.

Karaca, B. (2022a). "Isparta, Gönen ve Ağros (11-19. Yüzyıllar)", *Doğal ve Kültürel Mirasın Paleo-Kuleönü Gölü'ndeki İzleri: 50 Bin Yılın Öyküsü*, (Ed. Ç. Şenkul ve B. Hürmüzlü), Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, Ankara, 285-338.

- Karaca, B ve Karaboğa, D. V.(2022). "Hamidoğulları Beyliği'nden Osmanlı'ya İntikal Eden Vakıflar", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-V Hamidoğulları Beyliği Bildiriler*, (Ed. Mehmet Şeker vd.), TTK, Ankara, 489-522.
- Kofoğlu, S. (2006). *Hamidoğulları Beyliği*, TTK, Ankara.
- Ortaylı, İ. (2007). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Özcan, T.(2003). *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara.
- Özsait, M. (1985). *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Öztürk, N.(2002). "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, C.X, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 433-446.
- Tekindağ, Ş.(1997). "Karamanlılar", *İA*, C.VI, MEB, Eskişehir, 316-330.
- Uzunçarşılıoğlu, İ.H.(1929). *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malûmat*, İstanbul Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara.
- Yörük, D.(2007). "Karaman Eyaletinde Tımara Çevrilen Vakıf ve Mülkler (1476-1483)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, VI, 61-74.
- Yüksel, H.(1999). "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, C.V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 49-55.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.11.2022 ✓Accepted/Kabul:08.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1197720

Research Article/Araştırma Makalesi

Şahin, E. (2023). "Johann Sebastian Bach'ın "Bwv 1017 Do Minör Keman-Harpsichord Sonatı"nın İncelenmesi ve Günümüzde Yorumlanması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 103-121.

JOHANN SEBASTIAN BACH'IN "BWV 1017 DO MİNÖR KEMAN-HARPSICHORD SONATI" NIN İNCELENMESİ ve YORUMLANMASI

Ebru ŞAHİN*

Öz

Günümüzde Barok müziğin nasıl çalınması gerektiği ve Barok Dönem'in günümüz müzik tarzlarını etkileyip etkilemediği halen tartışılan bir konudur. Özellikle J.S.Bach'ın keman eserlerine bakıldığında adeta bir Romantik Dönem eseriymişçesine yorumlanırken gereğinden fazla yapılan vibrato tekniği, eserde tam tersi bir müzikal ifadeyi ortaya çıkarmaktadır. Tabi ki bir eseri yorumlama konusu çok göreceli olup herkesin özellikle ünlü müzisyenlerin kendilerine ait müzikal ifadeyi göstermeleri ve kendi istedikleri şekilde çalmaları önemli bir konudur. Eserlerinin yorumlanması konusunda en fazla görüş ayrılığının yaşandığı büyük bir besteci olan Bach'ın günümüzde yorumlanması bu açılarından oldukça önemlidir. Bir Barok eserini yorumlamadan önce, o eserin dönem özellikleri incelenerek yorumlama oldukça önemlidir. Bu çalışma nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup, J.S.Bach'ın Do minör Keman-Harpsichord Sonatı ele alınarak, form ve müzikal açıdan incelenmiştir. Bu çalışmada, Bach'ın bu sonatı ile barok yapıdan uzaklaşarak Klasik Dönem bestecilerine öncü olduğu yenilikçi yapı ortaya konulmuş ve icracıların eser hakkında doğru yorumlama konusunda bilgi sahibi olması hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Bach, Sonat, Form, Analiz, Yorumlama.*

EXAMINATION AND CONTEMPORARY INTERPRETATION OF JOHANN SEBASTIAN BACH'S "BWV 1017 C MINOR-HARPSICHORD SONATA"

Abstract

How Baroque music should be played today and whether the baroque period affects today's music styles is still a matter of discussion. Particularly the understanding of J.S.Bach's violin work as a romantic period piece, and the vibrato technique, which is used excessively, tells the opposite musical expression in the work. Of course, the interpretation of a piece is relative and it is vital for everyone, especially famous musicians, to occur with their own musical expression and play it the way they want. However, before interpreting a Baroque work, it should be done by examining the period features of that work and taking into account the style, expression and archeology techniques of that period as much as we can. The analysis of Bach, who is a great composer with the most disagreement about the interpretation of his works, is very important in these respects. In this article, it is aimed to examine J.S.Bach's C minor Violin-Harpsichord Sonata in terms of form and musicality and the performers are expected to have information about the correct interpretation of the piece.

Keywords: *Bach, Sonata, Form, Analysis, Examination.*

*Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuarı Sanatta Yeterlik Öğrencisi, ANKARA.
e-posta: eyerlikaya39@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-3012-8051>)

Giriş

Barok Dönem stili günümüze kadar gelen ve araştırılan bir stil olmakla beraber, günümüzde Barok eser yorumlama halen tartışılan bir konudur. İtalya’da 1600’lerde başlayarak daha sonrasında tüm Avrupa’ya yayılan Barok Dönem oldukça önemli olup, müziğin dışında birçok alanda da gelişmeler gördüğümüz bir dönemdir. Bilimde, felsefede, heykelde, resimde ve tıp alanında ilerleme sağlanan ve aynı zamanda Fransa, İngiltere ve İtalya’da yeni dans formlarının da ortaya çıktığı, kendinden sonraki dönemde eleştirilse de, müzik tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Kontrast fikrinin ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerden biri de bu dönemde bas partisine (basso continuo) karşılık gelen soprano partisinin kendi aralarında oluşturduğu diyalogdur. O dönem eserlerinin günümüze göre daha sade bir tınıda olması, dönem enstrümanlarının farklı teknik özelliklere sahip olduğunu gösterir. Bu sebepten dolayı, Barok eserlerinin günümüzde nasıl yorumlanacağı sorusu sürekli olarak gündemde olan bir konudur. Bu konu özellikle Bach’ın solo keman eserlerine bakıldığında, çoğunlukla Barok dönemdeki daha sade tını yerine, yeterince romantik ve adeta o dönem eseri değilmiş gibi yorumlandığını görmek ve duymak mümkündür (Buelow, 2004:720). Aynı zamanda Barok Dönem’de müzik dışında da çeşitli alanlarda gelişmelere yer verilmiştir. Örneğin, bilimde felsefede heykelde, resimde ve tıp alanında da oldukça gelişmelerin görüldüğü bir dönemdir. Yeni dans formlarının da ortaya çıktığı bu dönemde birçok dans okulunun temelleri de atılmıştır. Müzikte kendinden sonraki diğer dönemleri etkileyen hatta günümüzde bile birçok müzik alanında farklı şekilde yorumlanan ünlü Barok bestecilerinin eserlerini duymak mümkündür. Birçok müzik türünün ortaya çıktığı Barok Dönem, yaklaşık 150 yıllık bir dönemi kapsar. Eserlerinin yorumlanmasında çeşitli müziksel adımların gözlemlenmesi gerektiği belirtilmiştir.

Barok Dönem’de iz bırakan Johann Sebastian Bach’ın, gelecek dönem bestecilerine gösterdiği öncülük ve Barok Dönem sonrasındaki dönemlere olan etkisi oldukça önemlidir. Bach’ın eserlerini kendisinden sonraki bestecilerin defalarca incelemesi de bunun bir ispatıdır. Müziksel anlamda Rönesans Dönemi’nden sonra başlayan bu dönemi Klasik Dönem izlemiştir. Barok müzik terimi ise 1600 ile 1750 yılları arasında Avrupa klasik müziğine ait belirli stilleri ifade etmek için kullanılmıştır. Jean Jacques Rousseau’nun 1767 yılında yaptığı Barok tanımı şöyledir:

“Barok müzik, armoni bilimindeki yükselişi, disonans’ın artmasını, melodinin ağırlık kazanmasını ve süslemeciliğin ön plana çıkmasını temsil eder “ diye tanımlamıştır. Apel ise; Portekizcede düzensiz şekilli, eğri bükürü inci anlamına gelen barocco kelimesinden türemiş, bu dönem mimarisine tam anlamıyla uyan ve daha sonra müzikte de kullanılmaya başlanan bir tanımlamadır. 1612 yılında ölen ressam F. Barocci ya da Barocci’den gelen “Barok” terimi başlangıçta grotesk (acayip) veya bayağı bir beğenin ürünü anlamında aşağılayıcı ve küçültücü bir biçimde kullanılmıştır. Bu terimin ilgili üsluba yönelik olumlu anlamda kullanımı ise 1900 yılı civarlarında dönemin olumlu katkıları ve sanatsal niteliğini ilk kez vurgulayan Heinrich Wölfflin tarafından gerçekleştirilmiş ve giderek yaygınlaşmıştır (Apel,1974: 958).

Barok Dönem’in müziğini anlatmak için kullanılabilecek sözcüklerden biri “zıtlık” (kontrast)’tır. Müziğin içindeki bu kontrast her şekilde karşımıza çıkabilir; yavaş-hızlı, kısık sesli-çok sesli (gürültülü), solo tutti olarak. Barok Dönem’de ortaya çıkan ve gelişen nüans işaretlerinin müzikal ifadeyi güçlendirmedeki önemi büyüktür. Artık eserlerde piyano ve forte gibi müzik terimleri görülmeye başlanmıştır. Barok Dönem’in en gözde çalgıları “klavsen” ve “harpsikort”tur. Bu çalgılar nüans işaretlerini belli edecek yapıya sahip değildir fakat yine de eserlerdeki nüans işaretleri bu dönemle birlikte önem kazanmıştır. Aynı zamanda Barok Dönem’de varlığını geliştirerek veya değiştirerek sürdüren vokal formlar da ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde başlıcaları belirtilen müzik türlerinin yanı sıra, prelüd-füg ve sonat enstrümantal (sözsüz) formlar, passacaglia, konçerto grosso, üvertür gibi yeni müzik formları da ortaya çıkmıştır. Barok dönem bestecilerinin eserlerinin yorumlanması, geniş ve çeşitli konulardan oluşur. Tarihsel geçmişinin dışında dikkatli bir biçimde uygulanması gereken müziksel adımlar vardır. Ayrıca dönemin çalgılarının yapısal özellikleri ve bestecilerin stil özellikleri de gözetilmelidir. Tempo işaretleri, ritmik yapı dans başlıkları, basso continuo (sürekli bas), müziksel süslemeler ve dinamikler barok bir eseri yorumlarken dikkate alınması gereken başlıca konulardır.

O dönemlerdeki eserlerin dönemine uygun olarak müzikal açıdan doğru ve güzel yorumlanması göze alınarak, müzik dönemlerinin içerdiği teknik ve müziksel unsurların mutlaka tarihsel dayanaklarıyla beraber derinlemesine araştırılması gerekmektedir (Buelow, 2004:720). Günümüz Bach’ın solo keman eserlerinin yorumlanmasının halen tartışılan bir konu olduğu ve barok eser yorumlarının oldukça farklılık gösterdiği sonucu görülmektedir.

Bach'ın solo keman sonatları bunlara verilebilecek en seçkin ve belirgin örneklerdendir. Barok Dönem'in başlarında sonatlar küçük bir grup için ya da enstrüman için yazılırdı. İtalya'da yavaş-hızlı dans parçalarından oluşan ve bu yavaş-hızlı kontrastıyla gelişen eserlere denirdi. Daha sonra 17.yüzyıl sonlarına doğru yani Barok Dönem'in ortalarında, bu sonat formu, concerto grosso formuna dönüşmüştür. Yapısı itibarıyla konçerto grosso iki solo keman ve basso continuo partisinden oluşmaktadır. Elbette ki J.S.Bach'ın Branderburg Konçertoları, konçerto grosso stiline verilebilecek en iyi örnekler arasındadır. Ayrıca Vivaldi'nin solo konçertoları da bu dönemin en önemli eserlerindendir.

Günümüzde Barok müziğin nasıl çalınması gerektiği ve Barok Dönem'in günümüz müzik tarzlarını etkileyip etkilememesi halen tartışılan bir konudur. Özellikle J.S.Bach'ın solo keman eserlerine bakıldığında, Romantik Dönem'e yakın bir tarzda yorumlanması ve yorumlanırken gereğinden fazla yapılan vibrato tekniğinin eserde tam tersi bir müzikal ifadeyi ortaya çıkardığı düşünülmektedir. Elbette bir eseri yorumlama konusu çok göreceli olup herkesin, özellikle ünlü müzisyenlerin kendilerine ait müzikal ifadeyi göstermeleri ve kendi istedikleri şekilde çalmaları önemli bir konudur. Fakat diğer dönem eserlerinde olması gerektiği gibi bir Barok Dönem eseri de yorumlanmadan önce mutlaka o eserin dönem özellikleri incelenmeli, mümkün olduğunca o dönemdeki tını, artikülasyon ve arşe kullanım teknikleri dikkate alınarak icra edilmelidir. Eserlerinin yorumlanması konusunda en çok görüş ayrılığının yaşandığı büyük bir besteci olan Bach'ın günümüzde yorumlanması bu açılarından oldukça önemlidir. Johann Sebastian Bach, mutlu geçen Köthen'deki yıllarında her biri keman için altışar eseri kapsayan iki sonat-partita dizisi besteledi. Bunlardan solo keman için partita ve sonatlar, solo konser repertuarında sık sık yer alırken, klavsen eşliğinde yazılmış olan bu altı sonat (BWV 1014-1019) geri planda kaldı. Bestecinin bu altı sonatı diğer eserlerinden daha geri planda kalarak, keman ve klavsenin tınısal yapısının dengeli oluşundan dolayı ancak oda müziğinde ve özel ev konserlerinde çalınmıştır (Spitta, P.1951-1979) Ünlü müzikolog Albert Schweitzer'in fikrine göre *“ancak dengeli bir müzik yorumuyla güzelleşen bu sonatlarda, günümüzde klavsen yerine piyano kullanılması, eşdeğerdeki yapının bütünlüğünü bozmaktadır”* (Aktüze, 2002:490).

Johann Sebastian Bach'ın keman ve harpsichord için olan altı sonatında tematik ve motiflik yapının iki enstrüman için eşit bir şekilde ortaya çıkması, geleneksel Barok Dönem sonat yapısından hemen hemen her açıdan ayrılmasını ve uzaklaşmasını sağlamıştır. Keman ve harpsichord'un rolleri eşit olarak paylaşması aynı zamanda Klasik sonat yapısının öncüsü olmuştur. Bach'ın keman ve harpsichord için olan sonatları, altı eserden oluşmaktadır. Bach'ın keman ve harpsichord sonatlarını ele aldığımızda, en önemli özelliklerinden birinin yenilikçi formda yazılmış olması ve bununla birlikte birçok yönden Klasik Dönem bestecilerinden W.A.Mozart ve L.van Beethoven'ın keman sonatlarının alt yapısını oluşturduğu görülmektedir (Wollini, 2004). BWV 1014-1019 sonatlarının ilk müzikal açıklamasını 1884'de Philipp Spitta yapmıştır (Johann Sebastian Bach; his work and influence on the music of Germany, 1685-1750). Müzikal yapı olarak BWV 1019 hariç diğer sonatlar, Sonata Chiesa (kilise sonatı) formunda, yavaş birinci bölüm, ardından onu takip eden hızlı bölüm ve tekrar yavaş bölüm, ardından genellikle neşeli ve dans karakterine sahip hızlı final bölümü şeklinde görülmektedir. Hans Eppstein'a göre (Eppstein, 1969:26) *sonatlar içinde hızlı hareketler barındıran bir yapıya sahip olsa bile, fugal bir formdadır ve iki farklı kolayca tanımlanabilir tipe ayrılabilirler; “tutti füg ve konçerto allegro.” Tutti füg isminin tam tersine tutti başlamayan keman veya klavsenin sağ eliyle başlayan, basta tematik olmayan bir eşlik eşliğinde devam eden çıplak bir bas çizgisi olarak yorumlanır Eppstein'a göre. Fugal gelişim melodi partilerinde devam eder. Konçerto Allegro ise Antonio Vivaldi'nin konçertolarının hızlı hareketlerinin modelini takip eden danslar gibi ikili forma sahiptir. Tüm parçalar başlangıçta birlikte başlar ve sonrasında solo bölümlere ayrılır, konu ve countersubject ters çevrilebilir kontrpuan içindedir.* Eppstein'nın fikrine göre genel olarak sonatların başlangıcındaki hızlı hareketleri tutti füg, kapanış hareketi ise konçerto allegro olarak yorumlanır.

Bach'ın bu sonatlarının genel özelliklerinden biri de, klavsenin keman gibi bağımsız olarak kendisine ait bir yapısının olmasıdır. Aynı müzik malzemesini paylaşarak eşit bir şekilde temayı duyururlar. Kemanın ve klavsenin sağ elinin diyalog halinde oluşu bu altı sonatta zaman zaman rastladığımız kanon yapısının da ortaya çıkmasını ve duyulmasını sağlar (Eppstein, 1973:130). Bu eserleri Klasik ve Romantik Dönemde sıkça rastlayacağımız keman ve piyano sonatlarının öncüleri ve ilk örneklerinden sayabiliriz.

Yöntem

Araştırma modelinde “bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışma deseni kullanılarak yapılmıştır”. Ele alınan konuya ilişkin veriler, kaynakçada belirtilmiş olan yazılı kaynaklar esas alınarak toplandı. Kitap ve kaynaklardan faydalanılarak, müzik literatürü incelenmiş olup, akademik ortamda yapılmış olan araştırmalar ve dergiler taranmış, ilgili makaleler araştırılmıştır. Ayrıca yorumlama konusunda dönemsel veriler ele alınarak kişisel fikirler ortaya konulacaktır.

Bulgular

Johann Sebastian Bach’ın “BWV 1017 Do Minör Keman-Harpsichord” Sonatının İncelenmesi

Largo - İlk hareket yavaş bir tempoda ve ikili formdadır. (AB) A bölümü do minördür ve klavsenden basit bir eşlik ile keman tarafından çalınan akıcı bir melodi içerir. B bölümü mi bemol majördür ve hem keman hem de klavsen bölümlerinde daha fazla süslemeyle daha ayrıntılıdır. A bölümü daha sonra hareketi kapatmak için tekrarlanır. Do minör tondadır ve kemanın çaldığı ağır ve hüzünlü bir melodiyle başlar. Açılış akor ilerlemesi, do minörden si -bemol minöre ve la- bemol majöre hareket eden bir kromatik inişe sahiptir. Hareket daha sonra, artırılmış akorların, Napoliten akorların ve ikincil baskınların sık kullanımı dahil olmak üzere zengin ve karmaşık armoniler içeren bir dizi armonik ilerleme yoluyla ilerler. Bu bölümün en önemli özelliği duygusal derinliği ve yoğunluğudur.

Klavsen eşliğinde kemanın çaldığı kasvetli ve melankolik bir ezgi ile başlamaktadır. Melodi, özlem ve hüzün duygusu yaratan uzun, sürekli notalara sahiptir. Do minörden si-bemol minörden la-bemol majöre kromatik bir inişe sahip olduğu için, açılış akor ilerlemesi de hareketin duygusal karakterine katkıda bulunur. Bu azalan ilerleme, Barok müziğin ortak bir özelliğidir ve genellikle keder ve ağıt ile ilişkilendirilir. Hareket ilerledikçe Bach, müziğe karmaşıklık ve derinlik katan bir dizi armonik ve melodik varyasyonlar sunar. Bu varyasyonlar, müzikte bir gerilim ve serbestlik hissi yaratan sekvensleri ve geçiş tonlarını içerir. Klavsen de sonatta önemli bir rol oynar ve keman melodisine zengin ve karmaşık bir armonik eşlik sağlar. (Lester, J. (2007). “Bach’s Violin Sonatas and Partitas: BWV 1001-1006” Celestial Harmonies)

Şekil 1. 1.Bölüm-Largo (1-10)

(Scores at the International Music Score Library Project (includes some digitised eighteenth century manuscripts))

Do minor Keman-Harpsichord sonatı, Bach’ın BWV 1014-1019 sonatlarından dördüncüsüdür. İlk bölüm 6/8’lik ölçüde, tekrarlı bir yapıda ve Largo temposundadır. Bu bölüm 18.yüzyılın başlarında *Siciliano*’dur ve İtalyanca “Sicilya Halk Şarkısı” anlamına gelmektedir. Siciliano, Barok Dönem’den başlayan, genellikle daha büyük müzik parçalarını anlatan ve sürekli hareketlilik barındıran bir formdur. Bach bu sonatı 1920’de yazdığına Siciliano, Almanya’da zirvede olan bir formdu. Genellikle minör anahtarlarda tercih edilen Siciliano, yavaş bir jig’i andıran ritim yapısı ile 6/8’lik ya da 12/8’lik bir zamandadır. Barok operalarda aryaalar için kullanılmış ve genellikle enstrümantal eserlerde bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Siciliano, pastoral bir ruh hali uyandırır ve genellikle çok sayıda ritim ile karakterize edilir.

Kemanın sunduğu tema yürük bir yapıda olmasına rağmen oldukça içine kapanık, melankolik ve acımasız olarak tanımlayabileceğimiz bir karakterdedir. Tril yapısının teknik ve müzikal açıdan çok önemli olduğu bir bölümdür.

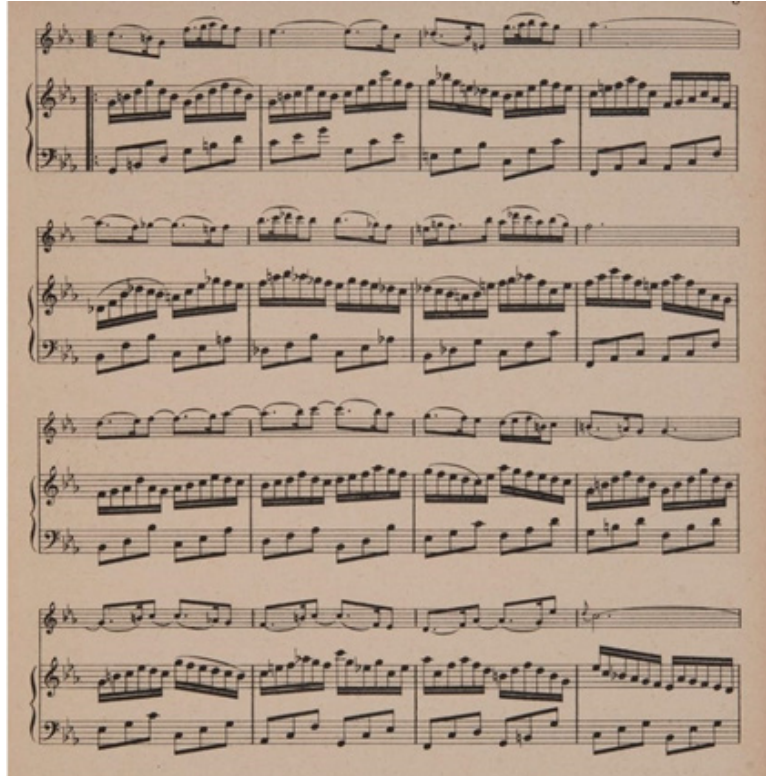
Açılış motifi olarak bölüm, hem keman hem de klavsen tarafından çalınan çarpıcı ve iddialı bir motifle başlar. Bir dizi artan ve azalan notadan oluşur. Bach, bestelerinde sıklıkla sıralı kalıplar ve ölçek pasajları kullanır. Kademeli bir şekilde tekrar eden veya yükselen/alçalan melodik kalıplara dikkat edin.

Keman ve Klavsen Arasındaki Diyaloglar ilk bölümde keman ve klavsen arasında ilgi çekici bir etkileşimi içeriyor ve her enstrüman kendi melodik fikirlerini sunuyor. Her enstrüman'a atanan farklı motiflere ve melodik çizgilere dikkat edin.

Süs Pasajları diyebileceğimiz motifler ise Bach sıklıkla kullandığı triller, dönüşler ve mordenler gibi süs figürlerini birleştirir. Bunlar kendi başlarına ayrı motifler olarak kabul edilmese de, hareketin genel melodik karakterine ve süslemesine katkıda bulunurlar.

Bu bölüm, yavaş bir bölüm olmasına rağmen bestecinin temelde keman ve harpsicord'un hızlı hareketler ile canlı bir kontrpuan yapısını ortaya çıkardığı soyut bir dans örneğidir. Bölüm yoğun bir armoni yapısına sahip olmasına rağmen, aynı zamanda yavaş tempoda duyulan keman melodisi çok etkileyici ve açıktır. Pek çok yorumcunun da belirttiği gibi etkileyici kompozisyon tarzı ile bu bölüm, Bach'ın St. Mathew Passion'undan ünlü alto aryası "Erbarne Dich" (Merhamet et)'deki obligato keman sololarına benzetilmektedir (Shute, 2016: 296.) (Jones, 2013: 227).

Harpsichord'un sürekli solo kemanın çaldığı motiflere benzer şekilde eşlik etmesi, rollerin ne denli eşit olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Harpsichord'un sağ elindeki arpej figürü ile sol elindeki adım adım azalan Fransız tınısını içeren nazik hareketi, ritmik nabzı çok etkili bir şekilde sağlamaktadır. Klavsenin sağ elindeki kırık armoni akorları ile kemanın melodi hattı birleşerek, yumuşak ve akıcı bir şekilde bölümü tamamlamaktadır. O dönemde çok yaygın bir şekilde kullanılan şifreli bas formülü ve solo kemana rağmen, besteci bunları tekrar etmeyip dâhice ortaya koyduğu, melodi hattını kemana ve ikinci temayı klavsenin sağ eline, obligato(eşlik eden ses) bas partisini de klavsenin sol eline vermesi fikri ile bir çeşit trio transkripsiyonu yaratmıştır. Bu fikir de klavseni basit bir eşlik olmaktan uzaklaştırmış, iki enstrümanın rollerini neredeyse eşitlemiştir.

Bach'ın diğer sonatlarla(BWV 1014-1019) karşılaştırıldığında: Bu bölüm BWV 1017'ye özgüdür; diğer sonatların hiçbirinin açılış bölümü olarak bir Siciliano yoktur ancak Siciliano dan etkilenen melodiler duymak elbette mümkündür. Bununla birlikte, Siciliano ritmi, Bach'ın müziği boyunca, özellikle yavaş hareketlerde ortak bir özelliktir.

BWV 1017'nin ilk bölümü, diğer sonatlardaki (BWV 1014-1019) karşılık gelen bölümlerle karşılaştırıldığında, bazı benzerlikler ve farklılıklar gözlemlenebilir. Bu sonatların ilk bölümleri genellikle karakteristik Siciliano ritmini paylaşır ve genellikle düşünceli bir ruh hali oluşturur, ancak her birinin kendine özgü müzikal malzemesi ve karakteri vardır (Wollini, P.(2004). *Six Sonatas for Violin and Obbligato Harpsichord BWV 1014–1019*, Barreiter, Kassel).

BWV 1014: BWV 1014'ün ilk hareketi de largo olarak tanımlanır. Nazik ve akıcı bir karaktere sahiptir, ancak kendine özgü melodik ve armonik malzemesi vardır. BWV 1017 ile üçlü ölçü ritmini ve yansıtıcı ruh halini paylaşırken, kendi benzersiz müzikal ifadesini sunar.

BWV 1015: BWV 1015'in ilk hareketi Andante olarak duyulur. Özellikle bir Siciliano olarak etiketlenmemiş olsa da, benzer bir içe dönük ve melankolik karaktere sahiptir. Klavsen eşliğinde lirik ve etkileyici bir keman melodisine sahiptir.

BWV 1016: BWV 1016'nın ilk hareketi bir Adagio'dur. Yavaş temposu ve etkileyici keman çizgisiyle daha kasvetli ve kederli bir ton oluşturur. Klavsen, destekleyici ve armonik olarak zengin bir eşlik sağlar.

BWV 1018: BWV 1018'in ilk hareketi Adagio olarak yazılmıştır. Nazik ritmi ve etkileyici keman melodisiyle Siciliano hareketlerine benzer bir karakter paylaşmaktadır. Klavsen, kontrpuan ve armonik destek sağlayarak içeri ve dışarı örülür.

BWV 1019: BWV 1019'un ilk hareketi Largo olarak işaretlenmiştir. Açıkça bir Siciliano olmasa da, yavaş bir tempoya ve içe dönük bir karaktere sahiptir. Keman ve klavsen bir diyaloga girer, melodik cümleleri değiş tokuş eder ve bir yansıma duygusu yaratır.

Sonatlardaki ilk bölümler, yavaş tempo ve düşünceli ruh hali gibi bazı ortak özellikleri paylaşırsa da, Bach her sonatta farklı melodik fikirleri, armonik ilerlemeleri ve anlamlı nüansları keşfeder. Bu çeşitlilik, bir bütün olarak koleksiyon içinde zengin bir duygusal deneyimler dokuması sağlar.

Şekil 2-2.Bölüm-Allegro in c minör (1-16)

Allegro - İkinci hareket, allegro'nun hızlı temposunda ve üç parçalı bir formdur (ABA). A bölümü, klavsenin daha aktif ve karmaşık bir eşliği ile kemanın çaldığı canlı ve virtüöz bir melodiye sahiptir. B bölümü Sol minördür ve kemanda daha yumuşak bir melodi ve klavsende daha basit bir eşlik ile daha hafiftir. A bölümü daha sonra hareketi kapatmak için tekrarlanır.

Allegro, mi bemol majör anahtarındadır ve keman tarafından çalınan canlı ve enerjik bir melodiye sahiptir. Açılış akor ilerlemesi mi bemol majörden do minöre doğru hareket ederek Barok çağın özelliklerinden birisi olan bir gerilim ve istikrarsızlık duygusunu oluşturur. Hareket daha sonra baskın akorların ve ilgili tuşlara yönelik modülasyonların sıklıkla kullanıldığı bir dizi harmonik ilerleme yoluyla ilerler.

Bach'ın Keman ve Klavsen Sonatı'nın Do minör ikinci bölümü BWV 1017, "Allegro" işaretlidir ve canlı ve enerjik karakteriyle bilinir. Bu hareketin en önemli özelliği, ritmik dürtüsü ve virtüöz keman yazımıdır.

Hareket 4/4 zamanlı olup, zengin ve karışık bir klavsen bölümünün eşlik ettiği canlı ve karmaşık bir keman melodisine sahiptir. Melodi, kemancının teknik hünerini sergileyen hızlı, pasajlar ve virtüöz koşullarla karakterize edilir. Hareket ayrıca, ritmik bir gerilim ve ön görülemezlik duygusu yaratan ritmik yer değiştirme ve hemiola'nın sık kullanımıyla da dikkat çekmektedir. (Ritimde hemiola, normalde iki vuruşun kapladığı zaman içinde eşit değerde üç vuruş anlamına gelir.)

Genel olarak, Bach'ın Do minör Keman ve Klavsen Sonatı'nın ikinci bölümü olan BWV 1017'nin en önemli özelliği, ritmik sürüşü ve virtüöz keman yazımıdır. Canlı ve karmaşık keman melodisi, karmaşık klavsen bölümü ve ritmik yer değiştirme ve hemiola kullanımı, Bach'ın müziğinin özelliği olan bir enerji ve heyecan duygusuna katkıda bulunur. (Lester, J. (2007). "Bach's Violin Sonatas and Partitas: BWV 1001-1006" Celestial Harmonies)

Butt-John (2015) bu bölümü, "Bach'ın şimdiye kadar yazdığı en yoğun fugal hareketlerden birine bir şekilde bütünleşmiş müzikal fikirlerin devasa bir özeti" olarak tanımladı.

Bölümdeki müzik hareketi hem füg öznesi hem de karşı tema içeren bir ritornello üzerine inşa edilmiştir. İtalyanca geri dönmek anlamına gelen ritornello, "ritornare"den türemiştir. Ritornello genellikle 17. ve 18.yüzyıl operalarının enstrümantal bölümlerinde ana tema olmayan bir melodinin kendini kısa motifler halinde aynı şekilde veya değişen enstrümanlar ile tekrar etmesidir. Aynı zamanda uzun koral bölümleri arasında da aynı tonda kendini tekrar eden pasajlara veya daha sonraları herhangi bir müzik formunda toniğe dönülüp tekrar edilen ara pasajlara da ritornello denilir. Rondo müzik formundan farkı, ritornello'nun müzikteki asıl ana düşünce olmayışıdır.

Allegro bölümdeki yeni malzeme ise temanın içinden farklı ritim kalıbı ile duyurulur. Ritornello ya da onun bölümleri, aynı zamanda sonuçlandırdığı müzik hareketi on kez yinelenir. Füg konusu Do minör ve Sol minör olarak duyulur ve bunların göreceli majör anahtarları Mi bemol majör ve Si bemol majör; bir temanın ortasından başlayan ritim ya da motif tekrarları ile daha fazla karmaşıklık eklenir. Ritornello'dan gelen müzikal materyal, araya giren birçok fugal bölüm ile kapsamlı bir şekilde geliştirilmiştir.

Bölümdeki dinamizm, gerek form anlamında gerekse müzikal anlamdaki yoğun hareket, bestecinin bize yine ustaca gösterdiği büyük müzikal yeteneğidir. Mi bemol majör ile başlayan tema, tonun yedinci ve dördüncü derecesine modülasyon ile taşınarak, bu heyecan verici Bach'ın en zengin füg temalarından birisini oluşturmuştur. Ölümün ortasındaki kromatizm ve füg'ün buluşması ile ortaya çıkan kontrpuan, bölüm sonuna kadar duyulur. Bu yoğun hareketteki fugal temaların duyurulmasında elbette ki solistlere büyük iş düşmektedir. Ancak J.S.Bach bunu öyle ustalıkta yazmıştır ki müzikal yapının en ince nüansları bile yeterince iyi ayırt edilmektedir.

Keman ve klavsen, her iki enstrümanın da virtüözik pasajlar ve karmaşık kontrpuan çaldığı canlı ve virtüöz bir diyalog içindedir. Hareket, hemiola ve senkop gibi karmaşık ritmik kalıplara ve kromatik akorlar ve modülasyonlar içeren zengin bir harmonik dile sahiptir

Şekil 3-2.Bölüm- (34-37)

Resimdeki 15 + 1/2 ölçümlük açılış ritornello'sunda füg öznesi önce harpsichord, sonra keman ve son olarak da devamlı eşlik eden bas hattında duyulur. Harpsichord içinde yükselen tekrarlanan notalar ve triller dizisi bölümü zenginleştirir. Bunu, ritornello'daki motiflerin üst kısımda bulunan melodi hattı klavseni taklit edercesine tepkide bulunurken buna paralel olarak geliştirilen 10+1/2 ölçülerinin ilk bölümünde diyalog tema takip eder.

Füg konusuna ait ritmik figürler, yine harpsichord ve kemanın diyaloğu ile kontrpuan şeklinde duyulur. Füg temasının duyulduğu bölüm içindeki başka yerlerde ise melodinin üst hattı, her bir fugal temaya trill ile yanıt verir. Kadansa gelmeden önce füg teması harpsichord hareketi ile yedi ölçü içinde tekrar duyulur (Rampe,2013:459). (Williams, 2016:704).

Toplam 109 ölçüden oluşan Bach'ın C minör Keman Klavsen Sonatı'nın ikinci bölümünde, BWV 1017, bölüm boyunca ortaya çıkan birkaç melodik motif vardır. Motif, bir beste boyunca tekrarlanan veya geliştirilen kısa bir müzikal fikir veya cümledir. Belirli bir referans noktası olmadan kesin bir sayı vermek zor olsa da, dinleyebileceğiniz bazı önemli melodik motifleri şunlardır; (S.Jaap,(2013) *Bach's Solo Violin Works: A Performer's Guide*, Yale University Press)

Açılış Motifi: Bölüm , keman tarafından çalınan ve klavsen tarafından yankılanan belirgin bir melodik motif ile başlar. Yükselen bir sıçramanın takip ettiği azalan notalardan oluşur.

Hızlı Gelişme Figürasyonları: Bölüm boyunca hem keman hem de klavsen tarafından çalınan hızlı ve virtüöz pasajlarla karşılaşacaksınız. Bu hızlı koşuşturmalı ve heyecanlı figürleri birer motif olarak da değerlendirilebiliriz.

Sıralı Kalıplar: Bach, bestelerinde sıklıkla sıralı kalıplar kullanır. Farklı perde seviyelerinde veya transpozisyonlarda tekrar eden melodik kalıplara dikkat edin. Bu sıralı modeller, bir gelişme ve ilerleme duygusu yaratır.

Keman ve Klavsen Arasındaki Kontrast: Bach, keman ve klavsenle sıklıkla farklı melodik motifler veya çizgiler atayarak iki enstrüman arasında diyalog benzeri bir doku oluşturur.

Bu motiflerin hareket boyunca geliştirilebileceğini, dönüştürülebileceğini veya birleştirilebileceğini, Bach'ın tematik manipülasyondaki becerisini sergileyebileceğini not etmek önemlidir. Dikkatle dinleyerek, BWV 1017'nin ikinci bölümünün müzik dokusunu zenginleştiren çeşitli melodik motifleri ayırt etmek mümkündür.

Müzikte, bir kadans, genel olarak, bir solist veya solist tarafından genellikle "özgür" bir ritmik tarzda çalınan veya söylenen ve genellikle virtüozik gösterime izin veren doğaçlama veya yazılı bir süs pasajıdır. Bu nedenle doğaçlama bir kadans, tüm kısımlarda bir fermata ile yazılı gösterimde belirtilir. Bölümün geri kalanı için Bach, tüm müzikal malzemeyi, ritornello'dan tematik pasajlar şeklinde önceki bölümlerin daha özenle geliştirilmiş varyantlarıyla serpiştirerek, ustaca bir şekilde kontrol eder. İki köprü bölümü arasında, ritornello teması kemanda geri döner ama şimdi bir ölçünün ortasında tekrar duyularak şaşırtır. Kemanda karşı konu eşliğinde basta füg teması tekrar duyulur; füg konusu daha harpsichordun orta melodi hattından başlayarak kemana geçiş yapar ve son olarak klavsenin üst klavyesinde duyulur.

Ritornello hareketinin başlangıcından itibaren, trill alışverişlerini tekrar ziyaret eden ve daha uzun sanki bir akordeon benzeri bölümmüşçesine duyulan müzik yapısı, daha sonra sağ eldeki müzik hattının bize duyurduğu ana ritornello ile geri döner ve birlikte klavsenin sol elindeki orta hattında da duyulur. Klavsenin kısa bir pedal

hareketinden sonra kadansa benzer bir bağlantı sağlanır ve doğrudan sonda duyulan ritornello'ya bağlanılır. Bu bağlantı bas hattında yükselen kromatik hareketler ile net bir şekilde duyulur.

Bach'ın diğer sonatları ile (BWV1014-1019) karşılaştırıldığında: BWV 1017'nin ikinci bölümü karakter ve yapı olarak diğer sonatların yine hızlı ve virtüöz olan ikinci bölümlerine benzer. Bununla birlikte, her hareketin kendine özgü karakteri ve tematik malzemesi vardır. (Wollini, P.(2004). *Six Sonatas for Violin and Obbligato Harpsichord BWV 1014–1019*, Barereiter, Kassel.) BWV 1017'nin ikinci bölümü diğer sonatlardaki (BWV 1014-1019) karşılık gelen bölümlerle karşılaştırıldığında, birkaç benzerlik ve farklılık gözlemlenebilir. Sonatların ikinci bölümleri genellikle canlı ve virtüöz bir karakteri paylaşır, ancak her birinin kendine özgü tematik malzemesi ve stilistik öğeleri vardır.

BWV 1014: BWV 1014'ün ikinci bölümü, BWV 1017'ye benzer bir Allegro'dur. Keman ve klavsen arasında hızlı geçişler ve virtüöz alışverişler içerir. Bununla birlikte, her hareketin kendine özgü melodik malzemesi ve benzersiz etkileşim anları vardır.

BWV 1015: BWV 1015'in ikinci hareketi bir Presto'dur. Hem keman hem de klavsen için canlı temposu ve virtüöz pasajlarıyla dikkat çekmektedir. İki enstrüman arasında karmaşık kontrpuan ve hızlı değiş tokuşlara sahiptir.

BWV 1016: BWV 1016'nın ikinci hareketi bir Allegro olarak işaretlenmiştir. Enerjik karakteri ve virtüöz pasajları ile karakterizedir. Keman ve klavsen, hızlı değiş tokuşlar ve karmaşık kontrpuanlarla meşgul olur.

BWV 1018: BWV 1018'in ikinci hareketi bir Allegro'dur. Hem keman hem de klavsen için canlı ve virtüöz pasajlar, hızlı ateş değişimleri ve karmaşık etkileşim içerir.

BWV 1019: BWV 1019'un ikinci hareketi bir Allegro olarak işaretlenmiştir. Enstrümanlar arasında hızlı geçişler ve virtüöz alışverişlerle BWV 1017 ile enerjik ve virtüöz karakteri paylaşıyor.

Sonatlardaki ikinci bölümlerin genel yapısı ve karakteri benzer olsa da, Bach her bir sonattaki farklı tematik malzemeyi, kontrpuan tekniklerini ve ritmik öğeleri araştırır. Bu çeşitlilik, bir bütün olarak koleksiyonun genel zenginliğine ve çeşitliliğine katkıda bulunur.

Şekil 4.3.bölüm-Adagio in E flat major (1-16)

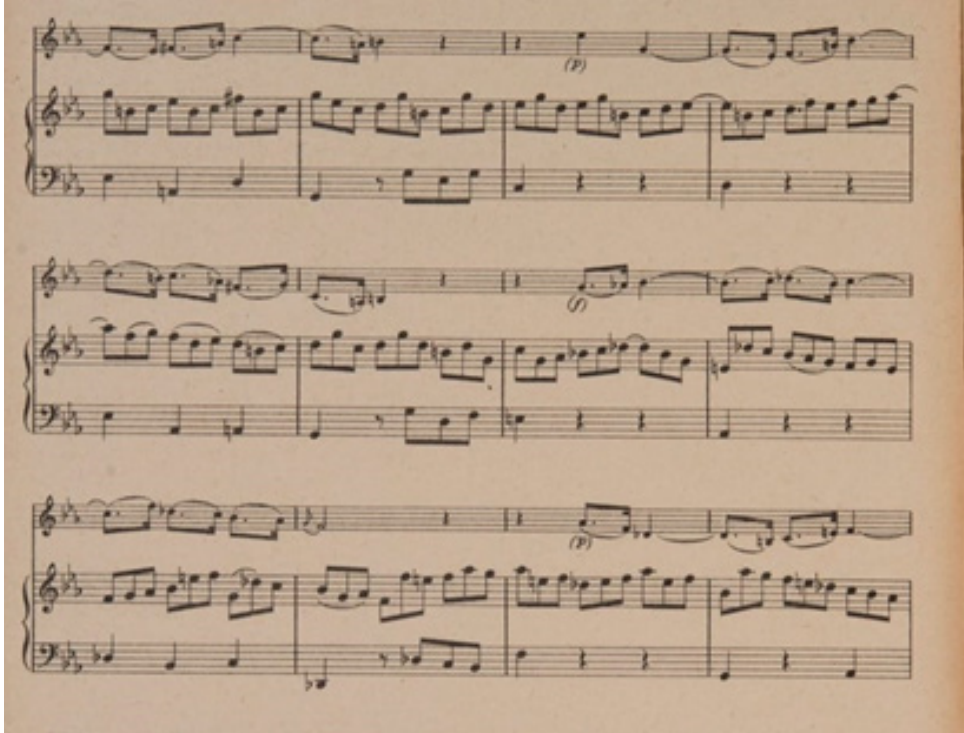
Adagio - Üçüncü hareket, si bemol majörde yavaş tempolu bir harekettir ve ayrıca ikili formdadır (AB). A bölümü, klavsen tarafından sağlanan basit bir eşlik üzerine keman tarafından çalınan güzel ve etkileyici bir melodiye sahiptir. B bölümü Re minördür ve hem keman hem de klavsen bölümlerinde daha fazla süsleme ile daha karmaşıktır. A bölümü daha sonra hareketi kapatmak için tekrarlanır. Sol minör anahtarındadır ve keman tarafından çalınan kasvetli ve içe dönük bir melodiye sahiptir. Açılış akoru ilerlemesi Sol minörden si bemol majöre doğru hareket ederek Bach'ın müziğinin özelliği olan bir ton belirsizliği duygusu oluşturur. Hareket daha sonra karmaşık armoniler ve sık sık kromatizm kullanımı içeren bir dizi armonik ilerleme yoluyla ilerler (S.Jaap,(2013) *Bach's Solo Violin Works: A Performer's Guide*, Yale University Press).

Bach'ın Do minör Keman ve Klavsen Sonatı'nın üçüncü bölümü BWV 1017, "Adagio" olarak işaretlenmiştir ve düşünce olarak hassas karakteriyle bilinmektedir. Bu bölümün en önemli özelliği duygusal derinliği ve kontrpuan kullanımının göze çarpmasıdır.

Bölüm 3/4 zamanlı olup, klavsen eşliğinde kemanın çaldığı yavaş ve anlamlı bir melodi ile başlar. Melodi, bir dinginlik ve sorgulama, düşünme duygusu yaratan uzun, sürekli notalara sahiptir. Açılış akor ilerlemesi, aynı zamanda hareketin duygusal karakterine de katkıda bulunur, çünkü bir yükselme ve salıverme hissi yaratan yükselen bir akor dizisine sahiptir.

Hareket ilerledikçe Bach, zengin ve karmaşık bir doku oluşturmak için bir araya gelen bir dizi karmaşık kontrpuan çizgisini tanıtıyor. Klavsen, kemana zengin ve karmaşık bir eşlik sağlayan iç içe geçmiş melodi ve armoni çizgileriyle kontrpuanda özellikle önemli bir rol oynar. Bölüm ayrıca, müzikte bir gerilim ve serbestlik duygusu yaratan askıya alma ve ahenksizliklerin sık kullanımına da sahiptir. Basit, lirik karakteri ve gerilim ve serbestlik yaratmak için askıya alma ve uyumsuzlukları kullanmasıyla karakterize edilir. Bu bölümün armonik dili basittir, ancak Bach dinleyiciyi meşgul etmek için çeşitli dokular ve dinamikler kullanır. (Wollini, P.(2004). *Six Sonatas for Violin and Obbligato Harpsichord BWV 1014–1019*, Barereiter, Kassel).

Adagio'da üçlü zaman diliminde kemandaki motiflerin noktalı ritimlerde cantabile (pürüzsüz, yumuşak akışlı) bir şekilde melodi çizgiyi belirlemesi, adeta bir alto solo enstrüman tınısı gibi duyulur. Harpsichord'un üçlü sakın akorlarına keman orta oktavdan aynı şekilde eşlik etmektedir. Noktalı ritimler ile keman da devam eden melodi, adeta bir hikaye anlatmışçasına duyulur. Forte pasajlarındaki ilk güçlü sesler ile piyano arasındaki diyalog etkileyici bir şekilde yazılmıştır. Bach'ın kemanın ifade nitelikleri hakkındaki bilgisi, kemanın en alt teli olan ve "soylu" bir ton olarak kabul edilen sol (G) telinde çalınabilmeleri için yazılan açılış cümlelerinde gösterilir (J. Lester, 2001:49).

Robin Stowell (1990) örnek olarak BWV 1017/ Do minör Sonat'ın üçüncü bölümünün açılışından alıntı yaparak, sol telinin "enerjisi ve güçlü sesi onu başlı başına bir enstrüman yapar ve bu ses ne kadar alçaksa, besteci ifadeye ulaşmak için o kadar çok fırsat verir" ifadesini kullanmıştır. Sol teli kullanımı keman partisinde oldukça fazladır ve karakteristik özelliği olarak bölümü zenginleştirir. Keman melodisinin etrafında eşlik eden piyanonun sağ el klavyesi, armonik formda eksik ve kırık akorların ortaya çıkardığı rüya gibi bir atmosferi duymamızı sağlar. Harpsichord'taki bas partisi melodiyi sürekli benzeri bir eşlikle noktalı ritimlerle vurgular. Son dört ölçüde kodada,

keman ve klavsen sol majör tonunda modülasyona uğrayıp son bölüm Allegro'suna geçiş yolu açarken, ritim figürleri dört zamanlı olarak duyulur.

Hans Eppstein bu bölümün atmosferini, "verinnerlichte und vergeistigte" içselleştirilmiş ve ruhsallaştırılmış olarak tasvir eder. Hareketli ve yoğun Allegro'dan sonra duyulan bu sakin bölüm, armonik ve ritmik açıdan o kadar kusursuzca yazılmıştır ki, aynı anda hareket halinde olan harpsichord partisine rağmen sade ve huzurlu keman temasını çok net duyabilmemizi sağlar. Kemanda orta teller olan re ve la tellerinde duyulan melodiler ön plandadır. Bölümdeki tril hareketi noktalı ritimler ile bağlanarak melodiyi duyurur. Nüanslar ve armonik geçişler motifler arasında oldukça önemlidir. Özellikle crescendonun(sesin giderek arttırılması yada artması) arkasından ani beliren piyano nüanslar, müziği daha efektif yapmaktadır. Bu bölüm, dönemin çok ilerisinde yazılmış olan bir Adagio bölümüdür.

Diğer sonatlarla karşılaştırıldığında: BWV 1017'nin üçüncü bölümü, yine lirik ve içe dönük olan diğer sonatların yavaş bölümlerine karakter olarak benzer. Ancak her sonatın üçüncü bölümünün kendine özgü melodik malzemesi ve armonik dili vardır.

Lirik Melodi, bölümün belirgin ve etkileyici bir melodik çizgiye sahip olmasını sağlar. Bu melodi, duygusal derinliğin ve müzikal ifadenin keşfedilmesine izin vererek kademeli olarak ortaya çıkıyor.

Süslemeler Bach'ın , kompozisyonlarında genellikle kullanır ve Adagio hareketi bir istisna değildir. Melodi çizgisine zenginlik katan trillere, dönüşlere ve diğer dekoratif pasajlara dikkat edin.

Cümleler ve Bölümler bölümde tipik olarak, her biri kendi melodik motiflerine sahip olan birkaç cümleye ve bölüme ayrılmıştır. Hareket ilerledikçe bu motifler tekrarlanabilir, geliştirilebilir veya çeşitlendirilebilir.

150 den fazla ölçü sayısına sahip olan bölümde, yorumlamaya ve performansa bağlı olarak ölçü sayısında değişiklikler olabilmektedir.

BWV 1017'nin Adagio hareketini diğer sonatlardaki (BWV 1014-1019) karşılık gelen hareketlerle karşılaştırdığımızda, her hareketin kendine özgü karakteri ve müzikal malzemesi olduğunu görüyoruz. Ancak, hepsinin ortak bir yavaş temposu ve içe dönük doğası vardır. (Wollini, P.(2004). *Six Sonatas for Violin and Obbligato Harpsichord BWV 1014–1019*, Barereiter, Kassel). (Lester, J. (2007). *"Bach's Violin Sonatas and Partitas: BWV 1001-1006"* Celestial Harmonies)

BWV 1014: BWV 1014'ün Adagio hareketi, akıcı ve lirik karakteriyle dikkat çekiyor. Keman ve klavsen, huzur ve güzellik duygusu yaratarak nazik ve etkileyici bir sohbete girer.

BWV 1015: BWV 1015'in üçüncü bölümü Adagio yerine Allegro olarak işaretlenmiştir. Hem keman hem de klavsen için canlı bir tempo ve virtüöz pasajlar içerir. Bununla birlikte, lirizm anları ve anlamlı ifadeler içerir.

BWV 1016: BWV 1016'nın Adagio hareketi, yavaş temposu ve kederli karakteri ile dikkat çekiyor. Klavsenin destekleyici bir rolde eşlik ettiği güzel ve melankolik bir keman melodisine sahiptir.

BWV 1018: BWV 1018'in Adagio bölümü sakin ve huzurlu karakteriyle dikkat çekiyor. Genellikle yumuşak klavsen arpejlerinin eşlik ettiği dingin bir keman melodisine sahiptir. Hareket, bir huzur ve iç gözlem duygusu yaratır.

BWV 1019: BWV 1019'un Adagio hareketi, yavaş ve etkileyici karakteriyle dikkat çekiyor. Keman ve klavseni lirik ve samimi bir diyalog içinde sergileyerek duygusal derinlik ve iç gözlem duygusu yaratır.

Sonatlardaki Adagio hareketleri ortak bir yavaş tempoyu paylaşırken, her birinin kendine özgü melodik malzemesi, armonik ilerlemeleri ve etkileyici nüansları vardır. Bach, her bir sonattaki farklı duygusal manzaraları ve müzikal fikirleri keşfederek set içinde zengin bir deneyim yelpazesi sunar.

Şekil 5.4.bölüm-Allegro in C minör (1-16)

Allegro - Dördüncü ve son hareket, allegro'nun hızlı temposunda ve ikili formdadır (AB). A bölümü Do minördür ve klavsenden daha aktif ve karmaşık bir eşlik ile kemanın çaldığı canlı ve ritmik bir melodiye sahiptir. B bölümü Do majördür ve kemanda daha yumuşak bir melodi ve klavsende daha basit bir eşlik ile daha rahattır. A bölümü daha sonra hareketi ve sonatı kapatmak için tekrarlanır.

Allegro, do minör anahtarındadır ve hem keman hem de klavsen tarafından çalınan canlı ve enerjik bir melodiye sahiptir. Açılış akor ilerlemesi Do minörden Sol minöre doğru hareket ederek Barok çağın özelliği olan bir gerilim ve istikrarsızlık duygusu oluşturur. Hareket daha sonra baskın akorların ve ilgili tuşlara yönelik modülasyonların sıklıkla kullanıldığı bir dizi armoni ile ilerler.

Melodi, iki enstrüman arasında gidip gelen ve ritmik bir dürtü ve anlık his yaratan kısa, ritmik motiflerle karakterize edilir. Keman ve klavsen de, bir enstrümanın diğerinin çaldığı bir melodiyi tekrar etmesi ve detaylandırmasıyla sık sık taklit eder.

Bölüm, müziğin virtüöz karakterine katkıda bulunan triller, dönüşler ve mordentler gibi sık sık süsleme kullanımına sahiptir. Bölümün armonik yapısı, baskın (do minör) ve göreceli majör (mi bemol majör) dahil olmak üzere bir dizi ilgili tuş boyunca hareket eden bir dizi armonik ilerlemeye dayanır.

Genel olarak, Bach'ın Do minör Keman ve Klavsen Sonatı'nın dördüncü bölümü olan BWV 1017'nin en önemli özelliği, ritmik enerjisi ve keman ile klavsen arasında taklit kullanmasıdır. Hızlı ve canlı melodi, sık taklit ve süsleme kullanımı, Bach'ın müziğinin özelliği olan bir heyecan ve canlılık duygusuna katkıda bulunur.

BWV 1017'nin son Allegro'su ikili biçimde dans benzeri bir tutti figürüdür. BWV 1014'ün son bölümü ile Bach'ın ilk org sonatı BWV 525 ve klavye partitaları BWV 825-830'daki füg gigue'leri ile aynı planı takip eder. Yani bu bölümde duyulan ikili tema hareketi, bölüm içinde ters çevrilen bir füg temasını bize duyurmaktadır. Motorik hareket ile harpsichord'ta başlayan tema kemanda beşinci dereceden duyulur ve burada iki parçalı dans hareketini yaratır. Birbirini takip eden on altılık ritimde müzik kalıpları adeta iç içe geçercesine duyulur. Birinci cümle uzun bir yapıdan oluşmaktadır. Kemanın uzun seslerinde on altılık ritim kalıbı harpsichord'ta duyulurken, kemanda duyulmaya başlandığında ise eşlik, daha çok sekizlik ritim kalıbı ile karşımıza çıkmaktadır. Yoğun yazılmış bir füg olmasına rağmen armonik ve tematik geçişler çok net bir şekilde bellidir. İcracılar için çalması ve takibi zor olarak adlandırabileceğimiz bir bölümdür. İkili koordinasyon için mutlaka yavaş çalışılmalı ve armonik geçişler hangi notada başlıyor ve bitiyorsa çok net duyurulmalıdır.

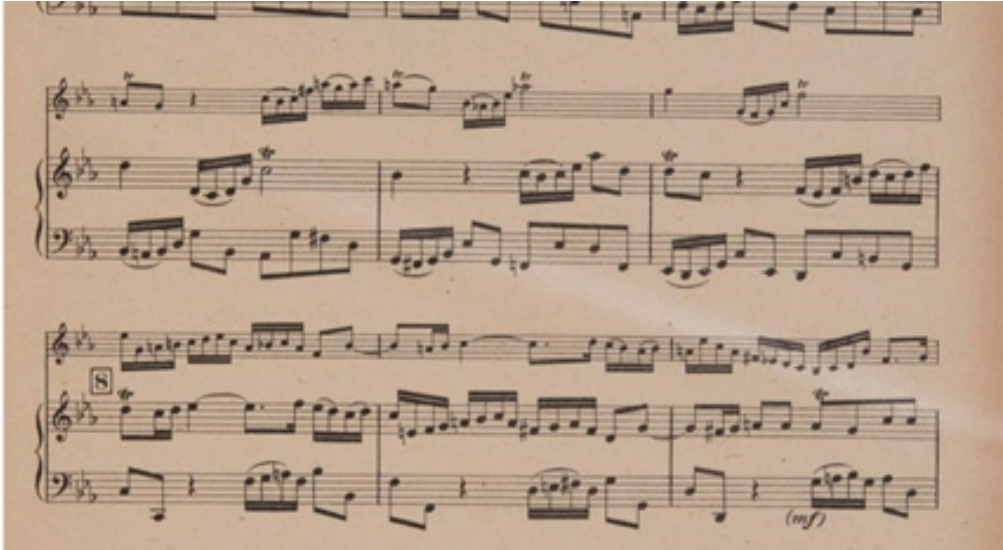
BWV 1017 dördüncü bölümünün ikinci teması şu şekilde başlar;

Birinci temaya paralel olmasına rağmen ikinci kısım basit bir ters çevirme değil, Bach'ın tematik figür zekâsının bir örneğidir. 54 ölçü yerine 64 ölçü olarak 10 ölçü daha uzundur.

Yalnızca füğ teması ve ona eşlik eden yardımcı figür teması ters çevrilir ama her ikisi de başka şekillerde dönüştürülerek sunulur. Araya notalar eklenerek ritmik karakterini daha sürekli bir melodik çizgiye dönüştüren besteci, bazı tekrarlanan notaları kaldırarak veya azaltarak tema içinde duyulmasını sağlar. Bu şekilde dört yerine üç yarı-dörtlük senkoplu gruplar halinde adeta hızlı ve şakacı bir tavırda bölüm karakteri tanımlanabilir.

İkinci tema kemanda değiştirilmiş füğ teması ile başlar. Ardından harpsichord'taki tema ve kemandaki karşı melodi üst üste gelir. İlk bölümde olduğu gibi harpsichord'taki bas satırında olan füğ öznesi, kemandaki karşı temayı takip etmeye başlar. Ancak ritim kalıbı şimdi dört ölçü biriminden üç ölçüye kısaltılmıştır. Bunu ara bölümün malzemesini geliştiren bir bölüm takip eder. (Jones, 2013:450) Ardından klavsen ve kemandaki füğ teması tekrar karşılıklı diyalog halinde duyulur. Bölümün son tekrarında ise tekrar füğ temaları dönüştürülmüş bir şekilde önce tonun dominantına gelerek sonra da çözüm için hemen yan yana gelip sekiz ölçülü tonik (ana) sesine giden bir kapanışla bitirilir. Ritmik kalıplar ve füğ temasının sürekli olarak dönüştürülerek duyurulması bölümün en önemli özelliğidir. Bu dans özelliği taşıyan ve yoğun bir formu olan bölüm için harpsichord'taki senkop figürlerinin takibi, keman için oldukça önem taşımaktadır. İkinci temada aynı zamanda aşağı hareketli kromatik duyulan gamlar oldukça karakteristik bir bölüm özelliğidir. Gamlar, ardışık on altılık ritm ile yukarı hareketle çıkan üçlü sesler ve akorlar, soluksuz devamlılığı olan bir melodi hattı oluşmasına yardımcı olur. Bölüm sonuna kadar devam eden bu armonik yoğun füğ hareketi sanki bir hikâye tasvir edermişçesine giriş, gelişme ve sonuç olarak kısımlara ayrılır. Sonuç kısmına gelindiğinde ise ani biten hareketli bir final duyulur.

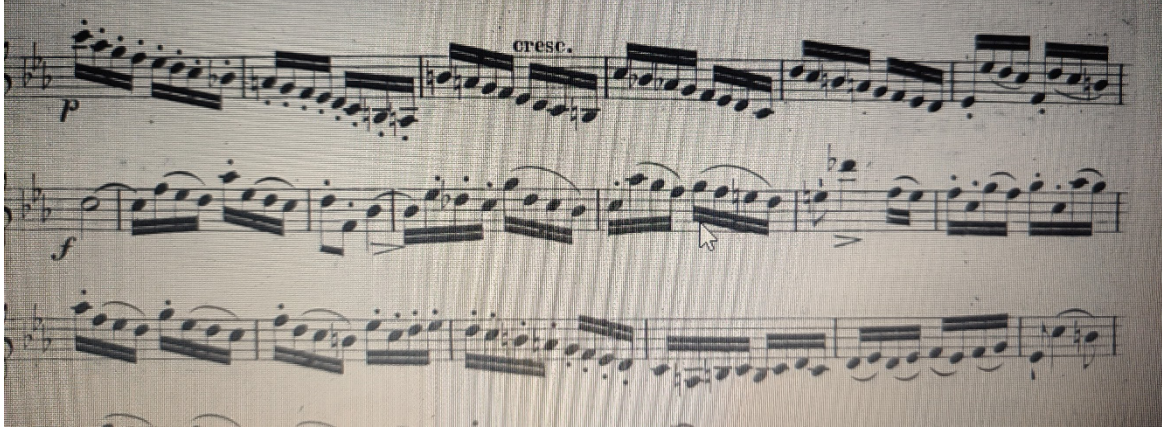

Zıt Temalar olan Allegro bölümünde genellikle her biri kendi melodik motiflerine sahip zıt temalar duyulur. Bu temalar, ritmik kalıplar, aralıklı sıçramalar veya melodik hareketlerle karakterize edilebilir.

Hızlı Pasajlar kullanan Bach, Allegro hareketlerinde sıklıkla virtüöz ve hızlı pasajlar duyurmuş ve bu pasajlar, hem kemanda hem de klavsende teknik mahareti sergileyen ölçek dizileri, arpejler veya hızlı nota dizilerinden oluşturulmuştur.

Diyalog ve Etkileşim de önceki bölümlere benzer şekilde, Allegro bölümünde de genellikle keman ve klavsen arasındaki bir diyalog ve etkileşim sergilenir. Her enstrüman, taklit veya kontrpuan anlarıyla kendi melodik motiflerini sunabilir.

Gelişim ve Çeşitlilik dediğimizde ise Bach'ın kompozisyon tarzı genellikle melodik motiflerin gelişimini ve çeşitlenmesini içerir. Bölüm boyunca motiflerin dönüştürüldüğü, geliştirildiği veya varyasyonlarla birlikte bölümde toplam da 120 ölçü bulunmaktadır.

BWV 1017'nin dördüncü bölümü diğer sonatlardaki (BWV 1014-1019) karşılık gelen bölümlerle karşılaştırıldığında, birkaç benzerlik ve farklılık gözlemlenebilir. Bach'ın tüm bu altı sonatının da dördüncü bölümleri, hızlı tempoları, virtüöz pasajları ve keman ile klavsen arasındaki karmaşık etkileşimleriyle dikkat çekiyor. Bununla birlikte, her hareketin kendine özgü karakteri ve müzikal malzemesi vardır. (Wollini, P.(2004). *Six Sonatas for Violin and Obligato Harpsichord BWV 1014–1019*, Barereiter, Kassel.)

BWV 1014: BWV 1014'ün dördüncü bölümü, her iki enstrüman için hızlı bir tempo, canlı değiş tokuşlar ve virtüöz pasajlar içerir. BWV 1017 ile enerjik ve canlı karakteri paylaşıyor, ancak kendine özgü tematik malzemesi vardır.

BWV 1015: BWV 1015'in dördüncü bölümü de hem keman hem de klavsen için hızlı ve çevik geçişleriyle karakterize edilen bir Allegro'dur. Bach'ın kontrpuan becerisini sergiliyor ve enstrümanlar arasında taklit pasajlar ve virtüöz diyaloglar içeriyor.

BWV 1016: BWV 1016'nın dördüncü hareketi, keman ve klavsen arasındaki canlı ve ritmik etkileşimi içeren bir Vivace'dir. Virtüöz pasajlar, taklit kontrpuan ve neşeli bir enerji duygusu sergiler.

BWV 1018: BWV 1018'in dördüncü hareketi, BWV 1017'ye benzer şekilde Allegro olarak işaretlenmiştir. Her iki enstrüman için de virtüöz ve kontrpuan değişimlerini sergileyen hızlı ve karmaşık pasajlarla doludur.

BWV 1019: BWV 1019'un dördüncü bölümü, hızlı temposu ve hem keman hem de klavsen için virtüöz pasajlarıyla karakterize edilen bir Allegro'dur. Sanatçıların teknik yeteneklerini sergileyen canlı ve karmaşık bir kontrpuana sahiptir.

Bach'ın sonatlarının dördüncü bölümlerinin genel yapısı ve karakteri benzer olsa da Bach, koleksiyonun daha geniş bağlamında benzersiz ve büyüleyici müzikal deneyimler sağlayarak her bir sonatta farklı tematik malzeme ve stilistik nüansları araştırmaktadır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bach'ın bu sonatını yorumlama da elbette ki müzikal ve dönemsel farklılıklar oluşabilmektedir. İcra eden müzisyenler ve sanatçılar arasında Bach'ın Do minör Keman-Klavsen Sonatı BWV 1017 ile ilgili elbette ki tartışmalı konulardan bazıları enstrümantasyon, tempo, süsleme, yazarlık ile ilgili başlıklardan oluşmaktadır. Bunlardan bahsetmek gerekirse; Enstrümantasyon: Bach'ın eserlerini yorumlamak için uygun enstrümantasyon hakkında

bilginler ve icracılar arasında tartışmalar olabilmektedir. Parça genellikle modern bir keman ve klavsen üzerinde icra edilirken, bazıları tarihsel olarak daha doğru bir ses elde etmek için dönem enstrümanlarında çalınması gerektiğini savunurlar. Tempo: Bach'ın notalarındaki tempo işaretleri genellikle yorumla açıktır ve icracılar, sonattaki her bölüm için uygun tempo konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Bazıları, Largo'nun diğerlerinin önerdiğinden daha yavaş çalınması gerektiğini, Allegro ve Adagio'nun ise daha hızlı çalınması gerektiğini savunuyor. (Hermann Keller, Das Tempo bei Bach 1950 Neue Musik -Zeitschrift, 1950, S. 125 – 127 Schott Music, Mainz)

Süsleme: Bach'ın müziği genellikle triller ve zarafet notaları gibi önemli miktarda süsleme içerir. Ancak icracılar arasında müziğe ne kadar süslemenin dâhil edileceği ve nereye ekleneceği konusunda tartışmalar olabilmektedir. Yazarlık: Bu sonatı Bach'ın yazdığı bilirse de ona atfedilse de, eseri onun mu yazdığı yoksa çağdaşlarından kendi döneminin ilerisinden birinin mi eseri olduğu konusunda bazı fikir ayrılıkları vardır. Bazı akademisyenler, sonatın oğlu Carl Philipp Emanuel Bach tarafından bestelenmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir. (Jstor Journal Article William J. Mitchel The Musical Quarterly) Genel olarak, bu tartışmalı konular, tarihsel doğruluk, yorumlama ve yazarlık ile ilgili sorularla ilgilidir ve Bach'ın müziğini icra etme ve anlama konusunda süregelen zorlukları göstermektedir. Bach'ın "BWV 1017 Do minör Keman-Klavsen Sonatı", döneminin diğer sonatlarından birçok yönden ayrılan özgün ve yenilikçi bir eserdir. Bu sonat ile Barok döneminin diğer sonatları arasındaki temel müzikal ve teknik farklardan bazıları şunlardır:

Klavsenin kullanımı - Keman zamanın sonatlarında yaygın bir enstrüman iken, klavsenin sonatta eşit bir ortak olarak kullanılması nispeten alışılmadık bir durumdur. Bach, bu sonatında klavsene müzikte önemli bir rol vererek, Barok sonatlar arasında benzersiz olan zengin ve karmaşık bir doku yaratır. Ritmik karmaşıklık - Bach, yenilikçi ve karmaşık ritmik yapılarıyla tanınırdı ve bu sonat da bir istisna değildir. Müzikte karışık kontrpuan ve poli ritimlerin kullanımı, Barok repertuarındaki hiçbir şeye benzemeyen zengin ve karmaşık bir ses yaratır. Teknik beklenti - Sonat, hem kemancı hem de klavsenci için teknik olarak ve yüksek derecede virtüözlük beceri gerektirir. Klavsenci karmaşık klavye dokularında ve karmaşık süslemelerde gezinmek zorundayken, çift durakların, trillerin ve karmaşık ölçek geçişlerinin kullanımı kemancı için özellikle zordur. Etkileyici derinlik - Birçok Barok sonat, öncelikle teknik virtüözlüğün vitrini olsa da, Bach'ın müziği her zaman daha derin bir duygusal boyuta sahiptir. Barok repertuarında alışılmadık bir dizi duygu ve ruh halini aktaran, karanlık ve düşünceliden parlak ve canlıya uzanan müzikle bu sonat bir istisna değildir.

Genel olarak, Bach'ın "BWV 1017 C MINOR Keman-Klavsen Sonatı", klavsen kullanımı, ritmik karmaşıklığı, teknik talepleri ve ifade derinliği açısından zamanının diğer sonatlarından ayrılan benzersiz ve yenilikçi bir eserdir. Bu faktörlerin tümü, bu sonatın hem müzisyenler hem de müzik severler arasında kalıcı popüleritesine ve önemine katkıda bulunur (kammermusikfuehrer.de). Barok Dönem eserlerinin günümüzde yorumlanması oldukça değişkenlik gösteren bir konudur. O dönem enstrüman (çalgı aleti) yapısı farklı olduğundan günümüz enstrümanları ile Barok Dönem eserlerini daha Klasik, hatta Romantik Dönem eserleriymişçesine yorumlamak, birçok müzisyen için kaçınılmaz bir durum olmaktadır. Elbette kişisel tercih olarak her müzisyenin hayal ettiği şekilde yorumlama yapması gerekmektedir. Ancak eserin karakterini ve yapısını bozmadan modern enstrümanlarımız ile ortaya çıkaracağımız müziği Barok Dönem'in tınısına uygun olarak harmanlamamız gerekmektedir.

Genel olarak, "BWV 1017 C MINOR Keman-Klavsen Sonatı", Bach'ın sonat formundaki ustalığının ve virtüözlüğü duygusal derinlikle birleştirme yeteneğinin mükemmel bir örneğidir. İkili ve üç parçalı formların kullanımı, A ve B bölümleri arasındaki karşıtlık ve keman ile klavsen bölümleri arasındaki etkileşim, bu şaheserin güzelliğine ve karmaşıklığına katkıda bulunuyor. Sanatçılar bu sonatı yorumlarken genellikle aşağıdaki unsurları göz önünde bulundurmalıdırlar; Keman ve klavsen bölümleri arasındaki denge: Bu sonattaki klavsen bölümü sadece bir eşlik değil, kemanın eşit bir ortağıdır. Sanatçılar iki enstrüman arasında doğru dengeyi bulmalıdır, böylece hiçbirini diğerine hakim olmaz. Süslemenin kullanımı: Bach'ın müziği süslemeyle doludur ve icracılar, müziğin güzelliğini ve karmaşıklığını ortaya çıkarmak için bu süslemeleri nasıl yorumlayacaklarına ve uygulayacaklarına karar vermelidir.

Tempo ve artikülasyon seçimi: Bach'ın müziği net ve kesin bir artikülasyon gerektirir ve icracılar, müziğin ritmik ve armonik karmaşıklığını iletmek için doğru tempo ve artikülasyonu seçmelidir. Dinamiklerin ve cümlelerin kullanımı: Bach'ın müziği, müziğin ifade edici ve duygusal niteliklerini ortaya çıkarmak için dinamiklere

ve cümlelere incelikli bir yaklaşım gerektirir. Bach'ın keman ve klavsen sonatları Barok dönemde yaygın olan enstrümanlar için yazılmıştır ve bu enstrümanlar ile modern enstrümanlar arasında günümüzde bu eserleri çalarken dikkate alınması gereken bazı farklılıklar vardır. Barok ve modern enstrümanlar arasındaki en önemli farklardan biri çalınma biçimleridir. Barok enstrümanlar genellikle daha hafif bir dokunuş ve daha hassas bir sesle çalınırken, modern enstrümanlar daha geniş bir dinamik yelpazesi ve daha zengin, daha güçlü bir ses üretebiliyor.

Bach'ın keman ve klavsen sonatlarını modern enstrümanlarla çalmak için Barok çalma tarzını korumakla modern enstrümanların yeteneklerinden yararlanmak arasında bir denge kurmak önemlidir. Bu eserleri modern enstrümanlarla çalarken izlenebilecek bazı genel kurallar şunlardır: Daha hafif bir dokunuş kullanın - Modern enstrümanlar Barok enstrümanlardan daha güçlü bir ses üretebilse de, Bach'ın müziğini çalarken daha hafif bir dokunuş kullanmak yine de önemlidir. Bu, daha hafif bir yay kullanılarak ve tellere uygulanan basınç miktarını azaltarak elde edilebilir. Berraklığa odaklanın - Bach'ın müziği girift kontrpuanları ve karmaşık dokularıyla tanınır ve bu eserleri modern enstrümanlarla çalarken netliğe odaklanmak önemlidir. Bu, açık ve kesin bir ifade kullanarak ve ifadeye ve dinamiklere çok dikkat ederek elde edilebilir. Tarihsel performans uygulamalarını göz önünde bulundurun - Bach'ın müziğini çalmak için dönem enstrümanlarını kullanmak gerekli olmasa da, bu eserleri yorumlarken tarihsel performans uygulamalarını dikkate almak yine de önemlidir. Bu, tarihsel olarak bilgilendirilmiş bir eğilme tekniği kullanmayı veya farklı akort sistemlerini denemeyi içerebilir. Enstrümanlar arasındaki dengeye dikkat edin - Bach'ın sonatları iki eşit ortak için yazılır ve keman ile klavsen arasındaki dengeye dikkat etmek önemlidir. Bu, her iki araca da eşit ağırlık verilmesini sağlamak için dinamiklerin ve ifadelerin ayarlanmasını içerebilir. Genel olarak, Bach'ın keman ve klavsen sonatlarını modern enstrümanlarla çalmak, Barok çalma tarzını korumakla modern enstrümanların yeteneklerinden yararlanmak arasında bir denge gerektirir. Müzisyenler, bu genel yönergeleri izleyerek Bach'ın müziğinin ruhuna uygun bir performans yaratırken aynı zamanda modern enstrümanların benzersiz niteliklerini de vurgulayabilirler. (Stinson, R. (2001) *J.S. Bach's Great Eighteen Organ Chorales*, Oxford Uni. Pv)

Bach'ın "BWV 1017 D Minör Keman-Klavsen Sonatı"nın günümüzde pek çok farklı yorumu bulunmaktadır. Sanatçılar müziğe kendi benzersiz tarzlarını ve yorumlarını katarlar ve her performans bu şaheserin yeni ve heyecan verici bir yorumu olabilir. Bach'ın "BWV 1017 C MINOR Keman-Klavsen Sonatı" keman için teknik olarak zahmetli bir eserdir ve etkili bir şekilde icra edilebilmesi için bir dizi farklı teknik gerektirir. İşte bu sonatta kullanılan en önemli keman tekniklerinden bazıları: Vibrato - Vibrato, herhangi bir keman parçasında temel bir tekniktir ve bu sonatta sese ifade ve derinlik katmak için yaygın olarak kullanılır. Çift Durak - Çift durak kullanımı veya aynı anda iki nota çalmak Bach'ın müziğinde yaygın bir tekniktir ve zengin armoniler yaratmak ve sese karmaşıklık katmak için kullanılır. Triller ve Süsler - Triller ve diğer süslemeler bu sonatta yaygın olarak kullanılır ve bunlar müziğin virtüözlüğünü ve etkileyiciliğini iletme için gereklidir. Arpejler ve Teknik Pasajlar - Arpejler ve gam pasajları sonat boyunca kullanılır ve etkili bir şekilde performans göstermeleri için mükemmel teknik kontrol ve hassasiyet gerektirir. Yay Teknikleri - Bu sonatta spiccato (zıplayan yay), staccato (kısa ve ayırık notalar) ve legato (düz ve bağlantılı notalar) dahil olmak üzere bir dizi farklı yay tekniği kullanılır. Yorum açısından, bu sonatı icra ederken akılda tutulması gereken birkaç önemli nokta vardır. Birincisi, keman ve klavsen arasındaki dengeye çok dikkat etmek önemlidir. Keman ana melodik enstrüman iken, klavsen eşlik sağlamada ve zengin ve karmaşık bir doku yaratmada önemli bir rol oynar. İkincisi, müziğin ritmik karmaşıklığına odaklanmak önemlidir. Bach'ın müziği, girift ritimleri ve çok sesli dokularıyla ünlüdür ve müziğin tüm güzelliğini ortaya çıkarmak için bu unsurlara çok dikkat etmek önemlidir.

Son olarak, teknik ustalık ile ifade derinliği arasında bir denge kurmaya çalışmak önemlidir. Sonat, yüksek derecede teknik beceri gerektirse de, sonuçta büyük bir duygusal derinlik eseridir ve bu derinliği ifadeye, dinamiklere ve artikülasyona özen göstererek iletme önemlidir.

Bu eserde klavsenin tınısı bize Barok Dönem ruhunu yansıtabilmekte ve yorumculara beraber tınlayabilmek için daha sade ve Barok tınısı ile çalabilme konusunda yardımcı olabilmektedir. Duyduğumuz akorlar, uzun sesler veya devam eden ardışık ritimli melodiler, harpsichord enstrümanının yapısından dolayı daha sade, daha naif ve Barok Dönem tınısına uygun bir atmosfer yaratmaktadır. Yorumlama ile ilgili en önemli unsurlardan bir tanesi, Barok Dönem eseri yorumlarken süslemelere çok önem vermeliyiz. Örneğin tremolo, vibrato, çarpma gibi süslemeler, tamamen yapıyı oluşturan, boşlukları dolduran ve eserin yapısını ortaya çıkaran önemli unsurlardır. Barok Dönem

eserlerindeki süslemeler ritmik karakter olarak da yeterince belirgindir. Jean Jacques Rousseau Barok Dönem ile ilgili şu dikkat çeken açıklamayı yapmıştır: “*Barok müzik, armoninin açık seçik olmadığı, uyumsuzluklarla dolu tonlamaları güç ve hareketi zor olan müziktir*”.

İlk bölümde Barok tınısı için arşe kullanımı çok önemlidir. Fazla vibratodan (titreşimden oluşan bir ses efekti) kaçınılarak homojen bir tını yaratıp, armoni geçişlerinde daha forte (yüksek ses) çalınarak müzikal bir fikir ortaya çıkarılabilir. Bölümün Romantik tınısı zaten armonik geçişler ile akıcı bir şekilde duyulacağı için arşe kullanımı oldukça önemlidir.

İkinci bölümdeki dinamik yapıyı ortaya çıkarabilmek için arşenin orta alt kısmına doğru detaşe tekniği ile çalmak gereklidir. Barok arşe sesine yakın bir tını çıkarabilmek için arşenin normal tutulduğu yerden biraz daha yukarda tutularak tüm bölümün çalışılması, icracılar için Barok tınıyı daha rahat fark etmelerini sağlamaktadır. Sonrasında normal arşe tutuşu ile çalınsa dahi daha homojen ve hafif bir tınıya odaklanmalarında ve o doğrultuda bölümü çalmalarında yardımcı olacaktır.

Üçüncü bölümdeki keman partisinin daha sade ve düz çalınması, harpsichord ile kontrastı ortaya çıkaracaktır. Modern enstrüman ile olsa dahi çalışılırken mutlaka vibratosuz şekilde bölümün çalınması ve sonrasında icra edilirken sadece ana seslerin başına ufak bir vibrato yapılması, bizleri Barok Dönem tınısına olabildiğince yakınlaştıracaktır.

Son bölümde dans figürünü duyurmak ve harpsichord ile ikili diyalogu tam anlamıyla yansıtabilmek için mutlaka eşlik partisini bilerek ve tanıyarak icra etmek gereklidir. Yoğun bir nota yazımı ve senkop kullanımı olduğu için her temanın bittiği ve tekrar melodinin başladığı motifleri tam olarak duyurmak oldukça önemlidir. Birçok önemli sanatçının çaldığı ve kayıt ettiği Bach’ın bu büyük eserini, kemanda Dimitry Sitkovetsky ve klavsen de Robert Hill’in performansı ile dünyaca ünlü Gramophone rewiev da olan kayıtlarına baktığımız zaman, Sitkovetsky’ nin ruhu ile melodiler ile oynayarak nasıl yumuşak bir ton çıkardığı duyulmaktadır. Klavsen de Hill’in titizlik ile iki enstrümanın rollerinin eşitliğini duyurması artikülasyonları hiç kaybetmeden müziği duyurmaları dikkat çekmektedir.

Gramophone Rewiev editörlerinden Nicholas Anderson “ Bach Klavsen ve keman Sonatlarının performans açısından herkesin bildiği gibi anlaşılması zor ama tamamı dinlendiğinde koşulsuz zevk veren tek bir set düşünmüyorum yorumu ve ayrıca “Susanne Lautenbacher ve Leonore Klinckerfuss (Bayer’de), modern keman ile çekici bir alternatif sunmaları ancak bu versiyonun şu anda Birleşik Krallık’ta mevcut olmaması dönem enstrümanlarını tercih ediyorsanız, Elizabeth Blumenstock ve John Butt ve Maya Homburger ve Malcolm Proud’lu versiyonlar tanımaya değer” olduğunu ifade etmiştir. Frank Peter Zimmermann, Solo Keman için Sonatlar ve Partitalar gibi Bach’ın birkaç solo keman eserini kaydettiği gibi Keman ve Klavsen Sonatları da dahil olmak üzere Bach’ın birkaç oda eserini kaydetti. Bach’ın müziğine yaklaşımı, genellikle teknik hassasiyet, detaylara gösterilen dikkat ve etkileyici derinliğin bir birlikteliği ile karakterize edilir. Genel olarak, Bach’ın müziğinin icracıları, süsleme, artikülasyon ve tempo gibi konularda yorumlayıcı kararlar vermelidir ve Zimmermann da muhtemelen bir istisna değildir. Bu sonatı yorumlarken keman ve klavsen arasındaki karmaşık etkileşimi, hızlı hareketlerin ritmik enerjisini ve daha yavaş hareketlerin anlamlı derinliğini vurgulamıştır.

Nihayetinde, Bach’ın müziğinin yorumlanması son derece kişisel ve öznel bir süreçtir ve Zimmermann gibi icracılar müziğe kendi benzersiz bakış açılarını ve yaklaşımlarını getirirler. Zimmermann ve Enrico Pace tarafından çalınan Bach’ın keman ve klavsen sonatı BWV 1017 kaydı, dinamik ve virtüöz performans tarzıyla dikkat çeker. İkisinin yorumlarının bazı özellikleri şunlardır: Virtüöz Çalma: Hem Zimmermann hem de Enrico Pace yükselen melodileri cesur artikülasyonla karakterize edip, keman çalmasıyla etkileyici teknik beceriler sergileyen Zimmermann’ın yanında Pace’in klavsen çalması kemanın etkili yorumuna virtüöz bir eşlik sağlar. Tempo: Zimmermann ve Pace hem hızlı hareketlerde hem de yavaş hareketlerde daha hızlı bir tempo olarak müziğe canlı ve enerjik bir kalite verir. Süsleme: Zimmermann’ın gösterişli triller ve koşullarla karakterize edilen oyunu ve özenle dekore edilmiş eşliklerin yer aldığı Pace’in klavsen çalması ile her iki sanatçı da süslemeyi yoğun bir şekilde kullanıyor. Dinamik Aralık: İkili, dramatik ve ilgi çekici bir performans oluşturmak için hassas pianissimolardan cesur fortissimolara kadar geniş bir dinamik aralık kullanır. İşbirliği: İkili, kusursuz ve uyumlu bir müzik deneyimi yaratmak için her iki oyuncunun da sürekli olarak birbirlerinin çalmalarına yanıt vermesiyle, performans boyunca yakın bir işbirliğini sürdürüyor.

Genel olarak, Zimmerman ve Pace 'ın BWV 1017 performansı, bu Barok şaheserin heyecan verici ve ilgi çekici bir yorumunu yaratan virtüöz çalmaları, canlı tempoları ve dinamik aralıkları ile karakterize edilirken daha romantik bir yorum sergilendiklerini söyleyebiliriz. Bir başka yorum ise tam tersine barok bir tını ile Rachel Podger ve Trevor Pinnock'un tüm Bach'ın bu altı sonatının çalındığı performansları da oldukça başarılı ve dikkat çeken icralar arasındadır. Rachel Podger ve Trevor Pinnock'un Bach'ın keman ve klavsen sonatı BWV 1017 kaydı, tarihsel doğruluğu ve canlı icra tarzıyla büyük saygı görüp, eseri yorumlarken dikkat ettikleri bazı özellikler şunlardır: Tarihsel Doğruluk: Podger ve Pinnock, bağırsak telleri ve daha düşük bir perde dahil olmak üzere tarihsel olarak doğru enstrümanlar ve akort kullanır. .(Prinz, U. (1985). 300 Jahre Johann Sebastian Bach. Tutzing: Schneider.) İkili, kemanın melodik hatlarına hassas ve nüanslı bir eşlik sağlayan klavsen ile performans boyunca yakın bir işbirliğini sürdürüyor. Genel olarak, Podger ve Pinnock'un BWV 1017 performansı, Barok performans pratiğine dair derin bir anlayış ve canlı ve etkileyici bir çalma stili ile karakterize edilir. Bunun dışında barok keman ve arşe ile çalınan kayıtlara baktığımızda değişen ve sadeleşen tınıyı, dönemin özelliklerini çok daha net bir şekilde duyabilmek mümkündür. Barok bir kemanda çalınan bir Bach parçası ile modern bir keman arasında birkaç fark vardır. Temel farklılıklardan bazıları şunlardır:

Malzemeler: Barok kemanlar tipik olarak modern kemanlardan farklı malzemelerle yapılmıştır. Barok kemanlar, modern çelik tellerden daha sıcak ve daha tınlayan bir sese sahip olan bağırsak telleriyle yapılmıştır. Barok kemanların ayrıca daha kısa boyunları ve klavyeleri vardı, bu da kemanın çalınma şeklini etkiledi. **Akortlama:** Barok kemancılar tipik olarak modern kemancıardan farklı bir akort sistemi kullandılar. Barok akort, genellikle enstrümana daha derin ve daha zengin bir ses veren daha düşük bir perdeye dayanıyordu. **Eğilme Tekniği:** Barok kemancılar, günümüz kemancılarından farklı bir esneme tekniği kullanmışlardır. Barok yay, eklemleme ve süslemeye daha fazla vurgu yaparak, yay vuruşlarının daha çeşitli ve anlamlı bir şekilde kullanılmasıyla karakterize edildi. **Vibrato:** Ses perdesinin ifade amaçlı kullanılan hafif salınımı olan vibrato, Barok müzikte modern müzikten daha idareli kullanılmıştır. Barok kemancılar genellikle vibratoyu yalnızca yavaş hareketler veya vurgulama gibi belirli ifade amaçları için kullandılar. **Yorum:** Son olarak, Barok kemancılar Bach'ın müziğine tipik olarak modern kemancıardan farklı bir yorumla yaklaşırlar. Barok yorum, süsleme kullanımı ve tempo ve dinamiklerdeki ince varyasyonlar gibi müziğin ifade olanaklarını vurgular. Modern yorumlama, hız ve doğruluğa daha fazla vurgu yaparak teknik kesinlik ve virtüözlüğe daha fazla odaklanma eğilimindedir. (Mctighe, A. (2013). The Baroque Violin: Technique, Sound and Replication with a modern Set-up. <http://annemctighe.yolasite.com/resources/Baroque%20Violin%20-%20Technique,%20Sound%20and%20Replication.pdf>)

Genel olarak, bu farklılıklar Barok müzikte belirgin bir ses ve stile katkıda bulunur ve Barok bir kemanda icra, Bach'ın müziğine farklı ve benzersiz bir bakış açısı sağlayabilir. Giuliano Carmignola ve Andrea Marcon'un Bach'ın keman ve klavsen sonatı BWV 1017 kaydına baktığımızda ise dinamik ve virtüöz performans tarzıyla yorumlandığını duymaktayız. **Virtüöz Çalma:** Hem Carmignola hem de Marcon, Carmignola'nın çevik koşular, yükselen melodiler ve cesur artikülasyonla karakterize edilen keman çalmasıyla etkileyici teknik beceriler sergilerken, Marcon'un klavsen çalması kemanın karmaşık çizgilerine virtüöz bir eşlik sağlar. **Tempo:** Carmignola ve Marcon hem hızlı hareketlerde hem de yavaş hareketlerde daha hızlı bir tempo olarak müziğe canlı ve enerjik bir kalite verir. **Süsleme:** Carmignola'nın gösterişli triller ve koşularla karakterize edilen oyunu ve özenle dekore edilmiş eşliklerin yer aldığı Marcon'un klavsen çalması ile her iki sanatçı da süslemeyi yoğun bir şekilde kullanıyor. **Dinamik Aralık:** İkili, dramatik ve ilgi çekici bir performans oluşturmak için hassas pianissimolardan cesur fortissimolara kadar geniş bir dinamik aralık kullanır.

İşbirliği: İkili, kusursuz ve uyumlu bir müzik deneyimi yaratmak için her iki oyuncunun da sürekli olarak birbirlerinin çalmalarına yanıt vermesiyle, performans boyunca yakın bir işbirliğini sürdürür.

Bir Barok Dönem eserini yorumlamadan önce mutlaka farklı icracılardan dinleyerek partitüre hakim olmak ve motifler ile armonileri, melodik ve formal yapıyı bilerek çalmaya çalışmak, bizi hem çaldığımız eserin dönemine ve bestecisine daha fazla yakınlaştıracak, hem de günümüz icracılarından farklı bir yorum ile eserin ait olduğu dönemin karakterine ve yapısına uygun çalmaya yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aktüze, İ. *Müziği Okumak*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- Apel, W. (1974). *Harward Dictionary of Music*, Harward University Press, USA.
- Buelow, George J. (2004). "Johann Sebastian Bach (1685–1750)", *A History of Baroque Music*, Indiana University Press, Indiana
- Butt -John (2015). *Informal Commentary*, Linn Records (DVD)
- Eppstein, H.(1973). *Six Sonatas for Violin and Piano (Harpsichord) BWV 1014–1019* G.Henle.Verlag, Germany
- Jones, R. D. P. (2013). *The Creative Development of Johann Sebastian Bach, Volume II: 1717–1750: Music to Delight the Spirit*, Oxford University Press, USA.
- Jstor Journal Article William J.Mitchel The Musical Quarterly pp. 540-542 (3 pages) Published By: Oxford University Press
- Kammermusikfuehrer. De Sonate Nr. 4 c-Moll für Violine und obligates Cembalo, BWV 1017
- Lester, J. (2001). "Heightening Levels of Activity and J. S. Bach's Parallel-Section Constructions", *Journal of the American Musicological Society*, 54(1), 49-96. <https://doi.org/10.1525/jams.2001.54.1.49>
- Lester, J. (2007). "Bach's Violin Sonatas and Partitas: BWV 1001-1006" *Celestial Harmonies*
- Mctighe, A. (2013). The Baroque Violin: Technique, Sound and Replication with a modern Set-up. <http://annemctighe.yolasite.com/resources/Baroque%20Violin%20-%20Technique,%20Sound%20and%20Replication.pdf>
- Prinz, U. (1985). 300 Jahre Johann Sebastian Bach. Tutzing: Schneider.
- S.Jaap,(2013) *Bach's Solo Violin Works: A Performer's Guide*, Yale University Press
- Siegbert, R. (2013). „Sonaten für obligates Cembalo und Violine“, *Bachs Orchester- und Kammermusik*, Bach-Handbuch, Germany.
- Shute, B. (2016). *Sei Solo: Symbolum the Theology of J. S. Bach's Solo Violin Works*, Wipf and Stock, Pickwick Publications.
- Spitta, P.(1951-1979). *Johann Sebastian Bach*,(Çev: C. Bell,J.A.Fuller Maitland),Dover Publication, Newyork.
- Stinson, R. (2001) *J.S. Bach's Great Eighteen Organ Chorales*, Oxford Uni. Pv.
- Williams, P. (2016). *Bach: A Musical Biography*, Cambridge University Press, USA.
- Wollini, P.(2004). *Six Sonatas for Violin and Obbligato Harpsichord BWV 1014–1019*, Barereiter, Kassel.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.03.2023 Accepted/Kabul:08.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1259840

Research Article/Araştırma Makalesi

Alhas, F. Ve Seçkin, Ş. N. (2023). "İş Yeri Nezaketsizliği Ve Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 123-143.

İŞ YERİ NEZAKETSİZLİĞİ VE SANAL KAYTARMA ARASINDAKİ İLİŞKİDE ÖRGÜTSEL SİNİZMİN ARACILIK ROLÜ*

Fidan ALHAS**, Şeyda Nur SEÇKİN***

Öz

Araştırmanın temel amacı, iş yeri nezaketsizliği ve sanal kaytarma arasındaki ilişkide örgütsel sinizmin aracılık rolünü incelemektir. Araştırma Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nde yürütülmüştür. Araştırmanın örneklem grubunu, Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nde çalışan 407 personel oluşturmaktadır. Araştırmada iş yeri nezaketsizliğinin örgütsel sinizmin alt boyutları olan duyuşsal, bilişsel ve davranışsal sinizm ile pozitif yönde bir ilişkisinin olduğu sonucu ortaya konmuştur. İş yeri nezaketsizliği ile önemli sanal kaytarma arasında bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. İş yeri nezaketsizliği ile önemsiz sanal kaytarma arasında ise, herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. İş yeri nezaketsizliği ile önemli sanal kaytarma arasındaki ilişkide bilişsel sinizmin aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. İş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde ise duyuşsal ve davranışsal sinizmin ise, aracılık rolünün olmadığı tespit edilmiştir. Bahsedilen iş yeri nezaketsizliği, sanal kaytarma ve örgütsel sinizm değişkenleri arasındaki ilişkinin incelenmesinin daha sonra yapılacak olan çalışmalar için literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bu araştırmanın sonucunda ise, birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: İş Yeri Nezaketsizliği, Sanal Kaytarma, Örgütsel Sinizm.

THE MEDIATING ROLE OF ORGANIZATIONAL CYNICISM IN THE RELATIONSHIP BETWEEN WORKPLACE INCIVILITY AND CYBERLOAFING

Abstract

The main purpose of the research is to examine the mediating role of organizational cynicism in the relationship between workplace incivility and cyberloafing. The research was carried out at the 18th Regional Directorate of Highways. The sample group of the research consists of 407 personnel working in the 18th Regional Directorate of Highways. In the study, it was revealed that workplace incivility has a positive relationship with affective, cognitive and behavioral cynicism, which are the sub-dimensions of organizational cynicism. It was concluded that there is a relationship between workplace incivility and significant cyberloafing. It was concluded that there was no relationship between workplace incivility and trivial cyberloafing. It has been determined that cognitive cynicism has a mediating role in the relationship between workplace incivility and significant cyberloafing. It was determined that affective and behavioral cynicism did not have a mediating role in the effect of workplace incivility on significant cyberloafing. It is thought that examining the relationship between the mentioned workplace incivility, cyberloafing and organizational cynicism variables will make an important contribution to the literature for future studies. As a result of this research, some suggestions were made.

Keywords: Workplace Incivility, Cyberloafing, Organizational Cynicism.

*"İş Yeri Nezaketsizliği ve Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

*Dr., İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, MALATYA.
e-posta: fdalhas@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-4254-3519>)

**Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, MALATYA.
e-posta: seyda.seckin@inonu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2313-1340>)

1. GİRİŞ

Toplumların oluştuğu dönemlerden beri insanlar normlar, kurallar, değerler inançlar ve belirli düşünceler etrafında birleşmişlerdir. Ancak son yıllarda toplumun kurumlardan beklentilerinin değişmesi, küreselleşme, teknolojik ilerlemeler, yoğun rekabetin yaşanması ve bilgi birikiminin artması gibi unsurlar iş yerinde çalışanların birbirlerine karşı olan davranış şeklini değiştirmiştir. Çalışanların davranış şekillerinin değişmesi ise, nezaket dışı davranışlara yol açmıştır. Nezaket dışı davranışlara maruz kaldığını düşünen çalışanlar ise, bir süre sonra iş yerine karşı olumsuz tutum ve davranış geliştirmişlerdir. Bu bağlamda iş yeri nezaketsizliği, iş yerinde bir çalışandan diğer bir çalışana ve bir yöneticiden bir çalışana karşı yapılan niyeti belirsiz olan, düşük yoğunluğu sahip ve birçok olumsuz davranışı barındıran bir nezaketsizlik türü olarak ifade edilmektedir (Kanten, 2014: 12'den aktaran Alhas, 2021b: 157). Örgütsel sinizm ise, iş yerinde çalışanların iş yerinin bütünlükten, dürüstlükten, adaletten ve iyi niyetten yoksun olduğuna duyulan inancın bir yansımasıdır (Alhas, 2021a: 71). Literatürde sanal kaytarma davranışını açıklamak için değişik kuramlardan yararlanılır. Sanal kaytarma davranışını açıklamak için çalışmada Planlı Davranış Teorisi kullanılmıştır (Ajzen, 1991). Planlı davranış teorisinin üç tür düşünce veya inançla ilişkili olduğu varsayılmaktadır. Buna göre çalışanın göstermiş olduğu davranışların muhtemel sonuçları ile ilgili geliştirdiği inançlar ve elde ettiği sonuçların önemi (davranışsal inançlar), diğer çalışanların beklentileri ve bu ifade edilen beklentilerin önemi (normatif inançlar) ve çalışanların davranışlarının gerçekleştirilmesini kolaylaştıran veya bu davranışların gerçekleştirilmesine engel olan unsurlar hakkındaki inançlar (kontrol inançlar) ve bu unsurların gücüdür (Ajzen, 2006: 1). Planlı davranış teorisine göre çalışanların iş yerinde karşılaştıkları davranışlar çalışanların tutum ve davranışlarını etkileyerek, çalışanların oluşturdukları bu tutum ve davranışlarda çalışanın gelecekte sergileyeceği davranışı açıklar (Ajzen, 2005). Bu teoriye göre çalışanların sanal kaytarma yapmalarının nedeni geçmişte iş yerinde nezaket dışı davranışlarla karşılaşmalarından kaynaklanmaktadır. İş yerinin başarılı olması ve iyi bir performans gösterebilmesi için çalışanların nezaket dışı davranışlarla karşılaşmaması gerekir. Çünkü çalışanların iş yerinde nezaket dışı davranışlara maruz kalmaları sinik davranışlar geliştirmelerine (Ezeh vd., 2018; Polat, 2020; Manzoor vd., 2020) neden olacaktır. Bu nedenle çalışanların, iş yerine karşı geliştirdikleri sinik tutumların sanal kaytarma gibi davranışlara dönüşmemesi için nezaket dışı davranışların minimum düzeyde tutulması gerekmektedir. Literatür taraması yapıldığı süre boyunca çalışanların nezaketsizlik algılarının sanal kaytarma davranışını nasıl etkilediği ve bu iki değişken arasındaki ilişkide örgütsel sinizmin nasıl bir aracılık rolü üstlendiğini inceleyen bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Ayrıca yapılan araştırmalar belediye çalışanları, kamu kurumlarındaki memurlar, kamu iktisadi teşebbüsündeki çalışanlar, iletişim sektöründe çalışanlar ve öğretmenler ile sınırlıdır. Araştırmanın karayollarında çalışan hem beyaz hem de mavi yakalılar üzerinde yapılması bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Yapılan bu araştırma ile literatüre katkı sağlanmak istenmiş ve gelecekte yapılacak araştırmalara öncülük edebileceği düşünüldüğü için de bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu durum ise, araştırmanın literatüre olan katkısını daha da arttırmaktadır. Son olarak, iş yeri nezaketsizliğinin sanal kaytarma üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolü üstlenip üstlenmediği ise, araştırmanın problemini oluşturmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İş Yeri Nezaketsizliği Tanımı

Nezaket ve nezaketsizlik kavramlarının yanlış kullanılması veya anlamlarını olduğu gibi yansıtmayacak ifadelerin kullanılması bu kelimelerin yanlış ifade edilmesine neden olmaktadır (Papacharissi, 2004: 260). Thiranagama vd., (2018)'ne göre nezaket; insanların sosyal ortamlarda birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarını ve insanların birbirlerinden temelde nasıl farklı oldukları hakkındaki düşünceleri içeren bir kavramdır. Nezaketsizlik ise, başkalarına karşı nazik olmamayı, saygısız olmayı, dikkatsiz ve kaba olmayı içeren davranışları sergileme halidir (Seven vd., 2021: 389). Nezaket kavramından türetilen ve nezaket kavramının tam tersi olan iş yeri nezaketsizliği ise, literatüre yeni giren bir kavramdır. Bu bağlamda iş yeri nezaketsizliği, bireylerin birbirlerine karşılıklı olarak saygı göstermesi gerektiği halde saygı göstermemeleri ve iş yerinde var olan kuralların göz ardı edilmesi sonucunda kendini gösteren, herhangi bir kasıt olmaksızın ortaya çıkan, amacı ise iş yerinde çalışanların iş yerine zarar vermesi olan nezaket dışı bir davranış biçimidir (Kanten, 2014). İş yeri nezaketsizliği, bireyler veya gruplar tarafından hedef olarak seçilen bireye zarar vermeyi amaçlayan, iş yeri normlarının ihlâl edilmesiyle neden olan, bireylerin iki yönlü olarak saygı sınırını aşmasına sebep olan, bazen düşük yoğunluğa bazen de

yüksek yoğunluğa sahip olan, nazik olmayan ve içerisinde etik dışı davranışlar barındıran bir davranış şekli olarak tanımlanmıştır (Taştan, 2014). Bir diğer tanımda ise, iş yeri nezaketsizliği, karşılıklı saygı olmadan iş yeri kurallarını ihlal ederek hedefe zarar vermek amacıyla yapılan aynı zamanda belirsiz niyet ile düşük yoğunluğa sahip olan ve sapkın davranışlar içeren olumsuz bir iş yeri davranışı olarak açıklanmaktadır (Cole vd., 2016: 275). Ayrıca iş yeri nezaketliliğin de iki tarafında birbirlerine karşı saygı göstermek zorunda oldukları bilinmektedir. Ancak her iki tarafında nezaket kurallarını görmezden gelmeleri ve hedef olarak seçtikleri bireye zarar vermek amacıyla küçük çaplı sapkın iş yeri davranışı uygulamaları iş yeri nezaketsizliğinin temel noktası olarak da tanımlanmaktadır (Keçeci ve Turgut, 2018: 434-435). Bu ve bunun gibi tanımlar incelendiğinde iş yeri nezaketsizliğinin yıllar içinde geliştirilen bir kavram olduğu görülmektedir.

2.2. İş Yerinde Nezaketin Önemi

Çalışma hayatında küreselleşme ve teknolojinin gelişmesi çalışanlar arasındaki rekabetin güçlenmesine neden olmaktadır. Çalışanlar arasındaki rekabetin güçlenmesi de nezaketsizliği arttırmaktadır (Polatçı ve Özçalık, 2013: 18-19). Ayrıca iş yerinde farklı kültürden inançtan, toplumdaki bölgeden ve ülkeden insanların bir arada yaşamaları sebebiyle nezaket dışı davranışların görülmesi de kaçınılmaz olmaktadır. İş yerinde nezaket dışı davranışların görülmesi çalışanlar arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olup iş yerinin işleyiş şeklini ve iklimini olumsuz yönde etkileyebilir. Ayrıca nezaket dışı davranışlar daha çok bireyler arasında meydana gelen karşılıklı olumsuz davranışlardan kaynaklanır ve birikimli olarak bir dizi olay sonucunda ortaya çıkar (Gültaş, 2019: 35). Nezaket dışı davranışlar saldırganlık ve saldırganlık şiddet içeren davranışlar içinde bir başlangıç noktası olarak sayılabilir. Bu yüzden de iş yerinde nezaket dışı bir davranış sinyali alındığında bu davranışın ortadan kaldırılması için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir (Meier ve Spector, 2013: 535-536). Çünkü iş yerinde nezaket dışı davranışlar önemsenmediğinde nezaket dışı davranışlar artarak devam etmektedir.

2.3. İş Yeri Nezaketsizliğinin Özellikleri

İş yeri nezaketsizliğinin temel olarak üç özelliği vardır. Bunlar; iş yerindeki kurallara uymama ve normların ihlal edilmesi, zarar verme amacının belirsiz olması ve düşük yoğunluktur (Işıkay, 2018: 23). Diğer özellikleri ise şunlardır; Delen (2010)'e göre iş yeri nezaketsizliğinin en önemli ayırt edici özelliği günlük yaşamda koşturmaca halinde olan bireylerin nezaket kurallarını önemsemeyerek saygı kuralları dışında ifade edilebilecek kaba davranışlar sergilemesidir. Bununla birlikte iş yeri nezaketsizliğinin bir diğer önemli özelliği de nezaketsizliğin mevcut olduğu durumda iş yerleri için yıkıcı sonuçlar doğurmasıdır. Bir diğer özelliği ise, iş yeri nezaketsizliği, denetlendiği zamanlara kıyasla denetlenmediği zamanlarda daha agresiftir (Laschinger, 2014: 6). Geleneksel iş yeri davranış normlarını ihlâl etme, görünüşte önemsiz olma ve niyet belirsizliğinin olması nezaketsizlik davranışının bir diğer özelliğidir. Nezaketin büyük bir çoğunluğu üst yönetimden alt yönetime doğru inen bir güç oyununun parçası olarak kabul edilir. Üst yönetime yönelik olarak yapılan nezaket dışı davranışlar gizli olarak yapılırken alt yönetime karşı yapılan nezaket dışı davranışlar açık bir şekilde yapılmaktadır (Joseph, 2011: 317). Ancak çalışanın hedef olarak seçildiğinden habersiz olması bu durumu daha karmaşık hale getirmektedir. Lim vd., (2008) iş yeri nezaketsizliğinin başkalarının arkasından dedikodu yapmak, asılsız haberler uydurmak ve nezaket dışı davranışlarda bulunmanın yanı sıra dik dik bakmak, iş arkadaşlarını dışlama ve gibi yazılı olmayan davranışları da içerdiği söylenebilir. İş yeri nezaketsizliğinin diğer önemli özelliği de, bireylerin kültür ve bilgi seviyesine göre nezaket dışı davranışların uygulanma şekillerinin farklılaşmasıdır. Son olarak iş yeri nezaketsizliği zorbalık veya taciz gibi daha agresif ve etik olmayan davranışlara kıyasla daha düşük yoğunluğa sahip negatif yönlü bir davranıştır (Sharma ve Singh, 2016: 235).

2.4. Sanal Kaytarmanın Tanımı

Kaytarma ve sanal kaytarma kavramlarının yanlış kullanılması veya anlamlarını olduğu gibi yansıtmayacak ifadelerin kullanılması bu kelimelerin yanlış ifade edilmesine neden olmaktadır (Prakash ve Kaur, 2018: 57-58). Kaytarma, çalışanın iş yerinde üstlendiği görevleri yerine getirmeyerek başka işlerle meşgul olmasıdır (Yıldız ve Yıldız, 2015: 5). Kaytarma kavramından türetilen sanal kaytarma ise literatüre çok yeni giren bir kavramdır. Bu bağlamda sanal kaytarma çalışanların görev süresi içerisinde, e-mail alıp göndermesi, youtube da müzik dinlemesi, online olarak kumar oynaması ve sosyal medyada vakit geçirmesi gibi davranışlarda bulunarak zamanını boşa harcaması ve diğer çalışanların çabalarının boşa gitmesine neden olabilecek davranış ve uygulamalarda

bulunmalarını ifade etmektedir (Tan ve Demir, 2018: 52). Literatürün yıllar içinde gelişen durumu incelendiğinde yapılan tanımlamalarda ise Erdem (2020: 3845)'e göre sanal kaytarma iş yeri tarafından sağlanan her türlü internet, bilgisayar ve diğer bilişim sistemlerinin çalışanlar tarafından suiistimal edilmesidir. Diğer bir yazar, sanal kaytarmayı, iş yerine ait internet erişiminin çalışanlar tarafından belirlenen çalışma saatleri içerisinde işle ilgili olmayan faaliyet için kasıtlı kullanılmasıdır (Khan vd., 2023: 796).

Sanal kaytarma online olarak alışveriş yapmak (Sao vd., 2020: 1509), iş ilanlarına bakmak, yatırımla ilgili internet sitelerine göz atmak, online olarak film ve oyun indirmek (Merdan vd., 2022: 181), işle ilgili olmayan dosyaları indirmek, online olarak sohbet odalarında mesajlaşmak ve diğer insanlar ile işle alakalı olmayan konularda sohbet etmek, internet sitelerinde sörf yapmak, online bankacılık işlemleri yapmak, bireysel blog/site bilgilerini güncellemek veya çalışma saatleri içerisinde sigara içmek ve işle ilgisi olmayan e-posta alışverişinde bulunmak, şakalar yapmak, anlık mesajlaşmak, internet aracılığıyla haber ve spor gruplarına sitelerini ziyaret etmek (Tatlı, 2019: 1), müzik indirmek gibi davranışları içerir (Metin Orta ve Güngör, 2018: 82). Bu ve bunun gibi tanımlar incelendiğinde sanal kaytarmanın yıllar içinde geliştirilen bir kavram olduğu görülmektedir.

2.5. Sanal Kaytarmanın Önemi

İnternetin 21.yy'dan itibaren çalışma hayatında kullanılması çalışanların yaşam tarzını etkilemiştir (Aslan ve Demir, 2016: 1627). Teknolojinin ilerlemesi ile birlikte internetin her alanda kullanılması çalışanların iş yerindeki çalışma şeklini de değiştirmiştir. Çalışanların iş yerinde kendilerine verilen görevleri bilgisayar aracılığıyla yerine getirmeleri interneti yoğun ve aktif olarak kullanmalarına yol açmıştır. Bu durum ise iş yerinde internet ve bilgisayar kullanımının iletişimi kolaylaştırmasından kaynaklanmaktadır (Tatari, 2021: 27). Ancak internet ve bilgisayar kullanımının sağladığı bu kolaylıklara rağmen çalışanlar bazen işlerini aksatmaktadırlar. Çünkü internet çalışanların işle ilgili olmayan faaliyetlerde bulunmaları için bir fırsat yaratmaktadır (Tehrani vd., 2023: 42).

Çalışanların bilgisayarları ve interneti bilinçsizce kullanmaları da iş yerini tehditlere karşı savunmasız bırakmaktadır (Etodike vd., 2020: 11). Bu yüzden de çalışanların mesai saatleri içerisinde görevlerinin dışında kalan uygulamalar için internetin kısıtlanması iş yerinin geleceği için önem taşımaktadır. Çalışanların mesai saatleri içerisinde görevlerinin dışında kalan işlerle meşgul olmaları da düşük performans göstermelerine neden olup etkinliği ve verimliliği düşürecektir (Ahmad ve Omar, 2017: 123). Ayrıca bireysel gelişim için araştırma yapmak, işlerin takip edilmesi için mailleri kontrol etmek ve kurum içinde iletişimi sağlamak gibi basit kaytarmalardan başlayarak internette gezinmek, yasal olmayan dosyaları indirmek ve yetişkin sitelerini ziyaret etmek gibi pek çok zarar verici davranışla son bulabileceği için yöneticiler tarafından çalışanların internet kullanımına da dikkat edilmesi gerekmektedir (Arık, 2016: 30).

2.6. Sanal Kaytarmanın Özellikleri

Sanal kaytarma davranışında e-posta alıp gönderme, sosyal medyada gezinme ve internetten müzik dinleme gibi basit özellikte olma, kişisel bilgi edinmek için kullanma ve pornografik sitelere girmek gibi zararlı davranışlarda bulunma gibi üç farklı özelliği olduğu söylenmektedir (Gültekin ve Ulusoy, 2022: 72-73). Diğer özellikleri ise şunlardır; Al-Shuaibi vd. (2013)'ne göre mesai saatleri içerisinde mail alıp gönderme, online olarak oyun oynama, bankacılık işlemlerinde bulunma, blog/site oluşturma ve sosyal medyada vakit geçirme gibi davranışlar sanal kaytarmanın en önemli özelliğidir. Sanal kaytarmanın diğer bir önemli özelliği ise, iş yerinde verimsizliğine neden olması ve üretkenlik dışı davranışlara yol açmasıdır (Sutarmin vd., 2022: 421). Sanal kaytarmanın bir başka özelliği ise, internetin mesai saatleri içerisinde iş ile ilgili görevlerin dışında kalan faaliyetler için kasıtlı olarak kullanılmasıdır. Ayrıca iş yerinde bireysel kullanım için tablet, cep telefonu, bilgisayar gibi teknolojik araçlar ile internet kullanımı sanal kaytarmanın bir diğer özelliğidir. Sanal kaytarmanın istenmeyen üretkenlik dışı davranışlara neden olma gibi olumsuz bir yönü olduğu kadar interneti ve bilgisayarı iş yerinin ihtiyaçları için kullanma gibi olumlu bir yönü de vardır. Diğer kaytarma formlarının aksine sanal kaytarmada bireyin fiziksel olarak uzun süre iş yerinde bulunmasına gerek yoktur bu nedenle diğer kaytarma davranışları kadar görünür değildir (Wagner vd., 2012: 1068). Öte yandan her internet ve bilgisayar kullanımı sanal kaytarma davranışı değildir. Çünkü literatürde sanal kaytarma davranışının ortak özellikleri üzerine bir görüş birliği yoktur.

2.7. Örgütsel Sinizmin Tanımı

Sinizm ve örgütsel sinizm kavramlarının yanlış kullanılması veya anlamlarını olduğu gibi yansıtmayacak şekilde kullanılması, bu kelimelerin yanlış ifade edilmesine neden olmaktadır (Lobnikar ve Pagon, 2004: 1-2). Sinizm, çalışanların kendi çıkarları için hareket etmelerini sağlayan bir kişisel özelliktir (Erdem, 2021: 161). Bu bağlamda örgütsel sinizm ise, iş yerinde çalışanların meslektaşlarını hor görüp küçük düşürmesi, yönetimi küçümsemesi, iş yerinin bencil olduğunu düşünmesi ve iş yerine karşı olumsuz duygu ve düşünce geliştirmesini ifade eder (Sur, 2010: 22). Literatürün yıllar içinde gelişen durumu incelendiğinde yapılan tanımlamalarda ise, Vice (2011: 172)'e göre sinizmde temel esas çalışanların daha az değerli olduğu ve yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda davrandıklarına inanılmaktadır. Ayrıca örgütsel sinizm adı verilen bu ters çalışma davranışı, bireyin istihdam edildiği iş yerine karşı geliştirdiği olumsuz bir tutumdur (Kannan-Narasimhan ve Lawrence, 2012: 168). Bu bağlamda örgütsel sinizm; iş yerinde yaşanan olayların ve durumların her birinde art niyet arayan çalışanların duygu ve düşüncelerinin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur (Yalçınsoy ve Sığı, 2022: 150).

Örgütsel sinizm, iş yerinde çalışanların beklentilerinin karşılanmaması sonucunda ortaya çıkan olumsuz pek çok davranışı ve tutumu ifade etmektedir (Pelit ve Ayana, 2016: 46'dan Tozcuoğlu ve Uçar, 2022: 1939). Diğer yazarlar örgütsel sinizmi, sinik özelliklere sahip çalışanların iş yerine getirdikleri bir kişilik özelliği olmaktan ziyade işten çıkarmaların, yöneticilere fazla maaş ödenmesinin sürekli olarak düşük performans göstermenin, psikolojik sözleşme ihlallerinin yaşanmasının bir sonucu olarak ifade etmişlerdir (Rubin vd., 2009). Örgütsel sinizm çalışanın iş yerine, düşünceye, topluma ve geleneklere karşı hissettiği hayal kırıklığı, umutsuzluk ve şaşkınlıktır (Andersson, 1997'den akt. Aslan ve Terzi, 2023: 82). Bu ve bunun gibi tanımlar incelendiğinde örgütsel sinizmin yıllar içinde geliştirilen bir kavram olduğu görülmektedir.

2.8. Örgütsel Sinizmin Önemi

İş yerinde çalışanların hak ettikleri maaşları almaları ve görevlerinden memnun olmaları çalışanlar için önemliyken yüksek verimlilik, etkin üretim ve kar payının artırılması da iş yeri için önemlidir (Kurtcu, 2021: 42). Ancak yöneticilerin ve çalışanların karşılıklı olarak beklentileri karşılayamamaları veya çalışanların beklentilerinin karşılığını alamamaları motivasyonlarının azalmasına neden olmaktadır (Lotko vd., 2015: 2243). Bu durum ise, çalışanların iş yerine karşı çok farklı olumsuz hisler geliştirmelerine neden olmaktadır. Bahsedilen bu olumsuz duygulardan biri örgütsel sinizmdir. Örgütsel sinizm hissine kapılan çalışanlar, iş yerindeki yanlışları düzeltmek için yapılacak iyileştirmelerin diğer yönetici ve çalışanlar tarafından umursanmadığını düşünebilirler ve iş yerini geliştirmek adına ileri sürecekleri düşüncelerini ifade etmekten çekinebilirler (Gökçe ve Levent, 2022: 292). Çünkü çalışanlar değişimle karşı karşıya kaldıklarında otoriteye karşı güvensizlik geliştirirler, iletişim kurmak istemezler, yöneticilerinin emirlerini yerine getirmezler ve onları eleştirirler. Bu şekilde değişime karşı bir direnç duvarı oluştururlar (Arabacı, 2010: 2803).

Mesai saatlerinin artarak devam etmesi, rekabet ortamının oluşması, ekonomik krizin çıkması, ücretlendirme politikalarının yeterli olmaması da çalışanların iş yerinde sinik davranışlarını arttırmaktadır (Biçici, 2019: 7). Çalışanların yaşadıkları bu durumların sonucu olarak da tükenmişlik, iş tatminsizliği, işten ayrılma niyeti ve personel devir hızı artmaktadır (Maslach ve Leiter, 2016: 105). Bu nedenle çalışanların sinizm gibi duygular geliştirmesi iş yeri için yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir. İş yerine karşı geliştirilen sinik duygular çalışanlarda umutsuzluk ve hayal kırıklığı gibi duygular yaratmaktadır (Fernandez vd., 2018). Ayrıca çalışanlar değişimden sorumlu olan yöneticiler tarafından ihanete uğradıklarını da düşünmektedirler. Çalışanların geliştirdikleri bu davranış ve duygular iş yerinde uygulanan süreçlere ve yöneticilere karşı doğrudan sinizm davranışının sergilenmesine neden olabilir (Akyüz ve Kesen, 2015: 48).

3.3. Örgütsel Sinizmin Özellikleri

Örgütsel sinizmin temel olarak üç özelliği vardır. Bunlar; iş yerini eleştirme, iş yerini kötüleme ve iş yerine karşı olumsuz duygular beslemedir (Bommer vd., 2005: 736-737). Dean vd. (1998) iş yerinde çalışan siniklerin diğer özelliklerini şu şekilde açıklamışlardır: a) bireysel bir özellik değil bir tepkidir, b) önceden belirlenmiş birkaç meslekle sınırlı değildir, c) inanç, duygu ve davranış boyutlarını içerir, d) Çalışanlar iş yerinin kararlarının ve davranışlarının sinizmi ortaya çıkaracak bir yapısının olduğunu savunurlar, e) Sinizm davranışı çalışanlar veya iş

yerleri için işlevsel bir özellik taşıyabilir, f) Sinik davranışlar sergilemeye eğilimli bireyler diğer çalışanlar tarafından daha az kullanılırlar, g) Sinizm davranışlarını sergilemeye eğilimli çalışanlar bireysel çıkarlarını önemserler ve iş yerinde ortaya çıkabilecek bir hileyi kontrol etmeyi isterler.

3. İŞ YERİ NEZAKETSİZLİĞİ, SANAL KAYTARMA VE ÖRGÜTSEL SINIZM ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

İş yerlerinin hedeflerine ulaşmaları ve verimliliği sağlanmaları konusunda en önemli faktörlerden birisi çalışanlardır. Çünkü çalışanların, iş yerlerinin hedeflerini gerçekleştirme konusunda temel unsur olduğu düşünülmektedir. Ayrıca çalışanların iş yerlerinin hedeflerini kendi hedefleri olarak görmeleri, mesleklerine ilişkin sahip oldukları bilgiyi, tecrübeyi ve deneyimi iş yerinin hedeflerine uygun bir şekilde kullanmaları kurumun başarısı olarak değerlendirilmektedir (Özdemir, 2017: 50; Korkmaz, 2019: 43).

İş yerlerinde görülen bu başarının sürdürülebilmesi saygı, nezaket ve disiplin kurallarının devam ettirilmesine bağlıdır. Ancak her zaman bu başarının sürdürülmesi mümkün değildir. Ayrıca küreselleşme, yoğun rekabet ortamının yarattığı zorluklar ve toplumun beklentisinin yüksek olması da nezaket dışı davranışların görülme sıklığını arttırmıştır (Kayabaşı, 2007: 31-32'den akt. Alhas, 2021b: 159).

İş yerlerinde örgütsel ve bireysel nedenlerden dolayı meydana gelen bu sinik davranışlar bir süre sonra olumsuz bir ortamın oluşmasına ve çalışanların olumsuz davranışlar göstermesine yol açmaktadır (Öztürk, 2019: 39). Bu yüzdende son yıllarda teknoloji ve bilişim sektöründeki gelişmelerle birlikte iş yerlerinde sağlanan disiplinin ve düzenin devam ettirilmesi de giderek zorlaşmaktadır. Ayrıca iş yerlerinin daha fazla teknolojiye odaklanmaları da çalışanların bu durumu kurumun aleyhine kullanmasına neden olmaktadır. Bu durum ise çalışanların sanal kaytarma gibi sapkın iş yeri davranışlarına eğilim göstermelerine yol açmaktadır.

4. MATERYAL VE METOT

4.1. Çalışmanın Amacı ve Önemi

İş yerinde nezaket dışı davranışlara maruz kalan çalışanların bir süre sonra bu davranışlara karşı sinik davranışlar gösterdikleri bilinmektedir. İş yerine karşı olan kinini, nefretini ve öfkelerini doğrudan belli edemeyen çalışanların bu kez de kuruma karşı zarar verici davranışlar gösterecekleri düşünülmektedir. Bu zarar verici davranışların en önemlisi iş yerine ait interneti ve bilgisayarı kendi amaçları için kullanmalarıdır. Sanal kaytarma olarak bilinen bu davranış iş yerinin verimliliğini, etkinliğini ve etkililiğini düşürmesine neden olacağı önemlidir. İş yeri nezaketsizliğinin sinizme neden olacağı ve sinizmde sanal kaytarmaya neden olacağı düşünülmektedir. Bu durumdan yola çıkarak iş yerinde görülen nezaket dışı davranışların yarattığı etkilerin incelenmesi, iş yerinde görülen nezaket dışı davranışların sanal kaytarma üzerindeki etkilerinin araştırılması ve bu iki kavram arasındaki ilişkide örgütsel sinizmin üstlendiği aracılık rolünün araştırılmasının çalışanlar, yöneticiler ve kamu kurumları açısından önem taşıdığı düşünülmektedir. Araştırmada algılanan iş yeri nezaketsizliğinin sanal kaytarma üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolünün incelenmesi amaçlanmaktadır. Daha önceden yapılan araştırmalar genellikle öğretmenler, akademisyenler ve hemşireler üzerinde yapılmıştır. Kamu kurumlarından biri olan 18. Bölge Karayolları Genel Müdürlüğü'nde çalışan memurlar ve yöneticiler üzerinde gerçekleştirilmesinin literatüre katkı sağlayacağı düşünüldüğü için bu örneklem seçilmiştir. Konu ile ilgili literatürde karayolları genel müdürlüğünde yürütülen bir araştırma olmaması da çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Araştırmanın hipotezleri ise aşağıda sıralanmıştır.

4.2. Çalışmanın Hipotezleri ve Modeli

H1: Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin duyuşsal sinizm üzerinde etkisi vardır.

H2: Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin bilişsel sinizm üzerinde etkisi vardır.

H3: Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin davranışsal sinizm üzerinde etkisi vardır.

H4: Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma üzerinde etkisi vardır.

H5: Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerinde etkisi vardır.

H6: Algılanan iş yeri nezaketsizliği ile önemli sanal kayıtarma arasındaki ilişkide duyuşsal sinizmin aracılık rolü vardır.

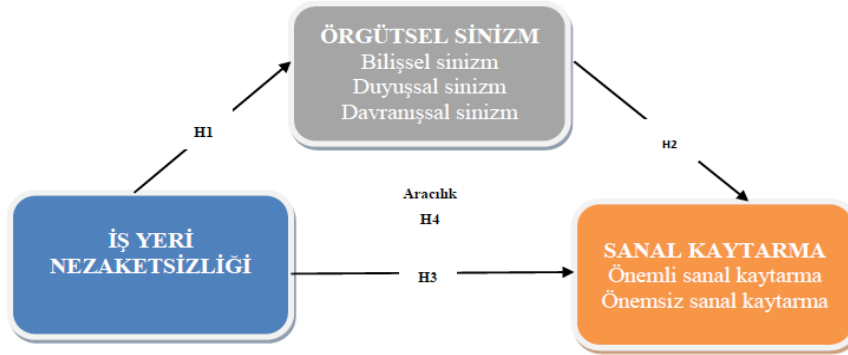
H7: Algılanan iş yeri nezaketsizliği ile önemsiz sanal kayıtarma arasındaki ilişkide duyuşsal sinizmin aracılık rolü vardır.

H8: Algılanan iş yeri nezaketsizliği ile önemli sanal kayıtarma arasındaki ilişkide bilişsel sinizmin aracılık rolü vardır.

H9: Algılanan iş yeri nezaketsizliği ile önemsiz sanal kayıtarma arasındaki ilişkide bilişsel sinizmin aracılık rolü vardır.

H10: Algılanan iş yeri nezaketsizliği ile önemli sanal kayıtarma arasındaki ilişkide davranışsal sinizmin aracılık rolü vardır.

H11: Algılanan iş yeri nezaketsizliği ile önemsiz sanal kayıtarma arasındaki ilişkide davranışsal sinizmin aracılık rolü vardır.

Şekil 1: Çalışmanın Modeli

4.3. Çalışmanın Evreni

Araştırmanın amacı algılanan iş yeri nezaketsizliğinin sanal kayıtarma üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolünün incelenmesi amaçlanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Karayolları Genel Müdürlüğü bünyesinde toplam 27.100 çalışan mevcuttur (<https://www.kgm.gov.tr/>). Bu kapsamda nicel değişkenli araştırmalar için kullanılan örneklem hesaplama formülüne göre 27.100 büyüklüğünde bir evren için en az 379 örnekleme ulaşmanın yeterli olacağı tespit edilmiştir. Araştırmanın evrenini ise 2020 yılında Kars Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nde çalışan memurlar ve yöneticiler oluşturmaktadır. Yapılan çalışmaya ait anketlerin daha hızlı ve kolay toplanabilmesi için tarama örneklem yoluna gidilmiştir. Kars Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nde çalışan 414 kişiye ulaşılmıştır. Toplanan anketlerin 407'si değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Örneklem hesaplamada ise Gürbüz ve Şahin (2018: 129) tarafından önerilen hesaplama yöntemi kullanılmıştır. Kars Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nde çalışanlara meslek gruplarına göre tabakalama yapılmıştır. Örneklem büyüklüğü %95 güven aralığında 407 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca çalışan bireyler memur ve yönetici olmak üzere iki grupta ele alınmıştır. Ayrıca yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğunda ise genellikle aynı grupların ele alındığı görülmüştür.

4.4. Veri Toplama Araçları ve Yöntem

Araştırmada tarama yönteminden yararlanılmıştır. Veri toplama araçları olarak İş Yeri Nezaketsizliği Ölçeği, Örgütsel Sinizm Ölçeği ve Sanal Kayıtarma Ölçeği kullanılmıştır. Anketlerin birinci bölümünde demografik bilgileri ölçmek amacıyla demografik bilgiler kısmına yer verilmiştir. İkinci kısmında Cortina vd., (2001) tarafından geliştirilmiş olan ve 7 ifade ve tek boyuttan oluşan iş yeri nezaketsizliği ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçeğin Türkçe formu için Polatçı ve Özçalık (2013)'ün araştırmasından yararlanılmıştır. Üçüncü bölümünde ise Brandes vd., (1999) tarafından geliştirilmiş ve 13 ifade ve üç boyuttan oluşan örgütsel sinizm ölçeğinden yararlanılmıştır. Ölçeğin Türkçe çevirisi ve güvenilirlik çalışması için Karacaoğlu ve İnce (2012) tarafından yapılan araştırmadan

yararlanılmıştır. Dördüncü bölümünde ise Blanchard ve Henle (2008) tarafından geliştirilmiş ve 14 ifade ve iki boyuttan oluşan sanal kaytarma ölçeğinden yararlanılmıştır. Bu ölçeğe ait Türkçe çeviri ve güvenilirlik çalışması Örücü ve Yıldız (2014) tarafından yapılan araştırmada alınmıştır.

Üç ölçekte ifadelerin puanlandırılabilmesi için Likert tipi 5'li ölçekleme kullanılmıştır. Araştırma için İnönü Üniversitesindeki Beşeri ve Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma Etik Kurulu 02.04.2020 tarih ve 7/1 sayılı kararla etik onay alınmıştır. Ayrıca araştırmacının yaptığı Kars Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü 18.03.2020/65889437-100/E.73956 sayılı tarih ve karar ile kurum izinleri alınmıştır. Araştırma için karayolları genel müdürlüğünde çalışanlara gerekli bilgilendirmeler yapılmış ve verilerin tamamı gönüllük esasına dayandırılarak toplanılmıştır. Araştırma için tasarlanan anketler elden dağıtılmıştır. AMOS 24.0 ve SPSS 25.0 programı aracılığı ile veriler analiz edilmiştir. Her analiz araştırma problemlerine yanıt verecek şekilde tablolara dönüştürülerek açıklanmıştır. Analiz yapılırken kullanılacak testlerin seçiminde verilerin dağılımları göz önünde bulundurulmuştur.

Araştırmada katılımcıların dağılımlarının belirlenmesi amacıyla yüzde ve frekans analizi yapılmıştır. Kullanılan ölçeklere ait geçerlilik güvenilirliklerinin belirlenmesi amacıyla madde analizi, açıklayıcı faktör analizi, cronbach's alpha güvenilirlik analizi ve Amos ile doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Verilerin hangi dağılımlardan geldiğini incelemek amacıyla merkezi eğilim ölçümlerinden basıklık ve çarpıklık değerleri ve ortalama-medyan yakınlığı incelenmiştir. Değişkenler arasında bulunan ilişkilerin incelenmesi amacıyla pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Araştırma hipotezlerinin incelenmesi amacıyla kurulan modeller Amos programı yardımı ile yapısal eşitlik modeli üzerine kurulmuştur. Kurulan yapısal eşitlik modelleri sonucunda uyum kriterleri incelenmiş ve uyum kriterlerinin en azından kabul edilebilir seviyede olup olmadığına bakılmıştır.

5. BULGULAR

5.1. Betimsel İstatistikler

Kars Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü personeline ait demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımlarına aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 1: Kars Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nde Çalışan Personele Ait Bilgiler (N=407)

Demografik	Grup	n	%
Cinsiyet	Kadın	115	28,3
	Erkek	292	71,7
Yaş	30 yaş ve altı	109	26,8
	31-40 yaş	125	30,7
	41-50 yaş	100	24,6
	51 yaş ve üzeri	73	17,9
Medenî Durum	Evli	221	54,3
	Bekar	186	45,7
Unvan	Memur	265	65,1
	Yönetici	142	34,9
	Toplam	407	100,0

Araştırma kapsamındaki katılımcıların %28,3'ü kadın, %71,7'si erkek, %26,8'inin 30 yaş ve altında, %30,7'si 31-40 yaş aralığında, %24,6'sı 41-50 yaş aralığında, %17,9'u ise 51 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların %45,7'sinin bekar; %54,3'ünün evli; %65,1'inin memur; %34,9'unun ise yönetici olduğu belirlenmiştir.

5.2. İş Yeri Nezaketsizliği Ölçeğine Ait Geçerlilik ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

İş yeri nezaketsizliği ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirliği incelenirken ölçeğe ait güvenilirlik düzeyleri, açıklayıcı faktör analizi ve madde analizi sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. İş Yeri Nezaketsizliği Ölçeğine Ait Güvenirlik, Açıklayıcı Faktör Analizi ve Madde Analizi Sonuçları

Madde No	Faktör Yükü	Madde-Ölçek İlişkisi
Madde 1	0,956	0,933
Madde 2	0,839	0,777
Madde 3	0,875	0,821
Madde 4	0,817	0,754
Madde 5	0,856	0,798
Madde 6	0,801	0,735
Madde 7	0,867	0,813
Güvenirlik	0,940	
Açıklanan Varyans (%)	73,958	
Özdeğer	5,177	
KMO: 0,914; Bartlett's Test of Sphericity= $X^2(21)=2574,153$; $p=0,000$		

Tablo 2’de, ölçekte bulunan her bir madde için kendisi dışında kalan maddeler ile olan korelasyonunun 0,30 ve altında değer alması gerekmektedir (Büyüköztürk, 2009). Her bir madde için kendisinin dışındaki maddeler ile olan korelasyon değerinin 0,30 ve altında olmamasından dolayı ölçekten herhangi bir madde çıkarılmamıştır. Ölçeğin iç tutarlılığını tespit etmek amacı ile cronbach’s alpha güvenirlik analizinden faydalanılmıştır. Analizin sonucunda ise ölçeğin güvenirlik düzeyinin ise çok yüksek düzeyde ($\text{Alpha}=0,954$) olduğu tespit edilmiştir. Faktör analizinin ön koşullarından biri olan değişkenler arasında bir ilişkinin olması durumu ele alınmış ve veri yapısının faktör analizine uygunluğuna karar verebilmek amacı ile KMO, Bartlett Küresellik testleri de ele alınmıştır (Tabachnick ve Fidel, 2014). Buna göre Tablo 2’de yer alan KMO değerinin 0,60’tan büyük ve Bartlett Küresellik testinin ise, istatistiki olarak %99 güven düzeyinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($p<0.01$). Sonuçlara göre örneklem verisinin faktör analizi yapmak için uygun ve yeterli olduğu ayrıca elde edilen verilerin ise, çok değişkenli normal dağılımdan geldiği sonucuna ulaşılmıştır (Kan ve Akbaş, 2005).

Ölçekte bir maddenin kalmasına karar verebilmek amacıyla faktör yükünün 0,45 ve üstünde değer olması gerektiği kistasından yararlanılmıştır (Büyüköztürk, 2009). Ayrıca maddelerin örtüşmesi de incelenmiş ve tek faktöre yüklenme durumları ele alınmıştır. 7 maddeden oluşan ölçeğin faktör analizine göre toplam varyansın %73,958’ini açıklayan ve tek faktörden oluşan bir yapısının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ölçek tek faktörlü olduğundan dolayı varimax işlemi yapılmamıştır. Açıklanan varyansın değerinin %40-%60 arasında olmasının kafi olduğu (Scherer vd., 1988) ve ölçek içinde yeterince iyi seviyede olduğu görülmüştür. Tablo 2’ye göre, ölçeğin tek faktörlü olması nedeniyle ölçeğe faktöre ölçeğin kendi ismi verilmiştir. Ölçeğe ait güvenirlik düzeyi 0,940 olduğu ve bu düzeyin oldukça yüksek güvenirlik gösterdiği belirlenmiştir. Ölçeğin açıklanan faktör yapısının doğrulanıp doğrulanmadığının belirlenmesi amacı ile AMOS programı yardımı ile doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. İş yeri nezaketsizliği ölçeğinin DFA sonuçlarından elde edilenlere göre maddelerin faktör yüklerinin 0,74-0,99 arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu değerlerin ise kabul edilebilir değerler arasında ve maddeler ve örtük değişkenler arasındaki ilişkinin %99 güven düzeyinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($t>2,58$). Path diyagramı ilk aşamada DFA modeline ait uyum kriterleri istenilen düzeyin biraz üzerinde çıktığından 7-5, 7-3 ve 6-4 no’lu maddeler arasında modifikasyon yapılmıştır.

Tablo 3. İş Yeri Nezaketsizliği Ölçeği Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
3,648	0,000	0,079	0,99	0,97	0,93	0,99	0,037

Ölçeğin kabul görebilmesi için uyum iyiliği kriterlerinin kabul edilebilir sınırlar içine düşmesi gerekmektedir. DFA sonucu elde edilen uyum kriterleri değerlerinin mükemmel uyum kriterlerini sağladığı tespit edilmiştir. Önemli uyum değerinden biri olan X^2 değerinin df değerine olan oranının 3,648 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde, RMSEA değerinin ise 0,079 ile yine kabul uyum düzeyinde olduğu diğer uyum değerlerinin de mükemmel ve kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir.

5.3. Örgütsel Sinizm Ölçeğine Ait Geçerlilik ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Örgütsel sinizm ölçeğinin geçerlilik ve güvenirliliği incelenirken ölçeğe ilişkin madde analizi sonuçları, açıklayıcı faktör analizi ve güvenirlilik düzeyleri sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Örgütsel Sinizm Ölçeğine Ait Güvenirlik, Açıklayıcı Faktör Analizi ve Madde Analizi Sonuçları

Madde No	Faktörler			Madde-Ölçek İlişkisi
	1	2	3	
Madde 5	0,939			0,745
Madde 9	0,885			0,688
Madde 8	0,867			0,715
Madde 6	0,865			0,704
Madde 7	0,851			0,665
Madde 10		0,934		0,637
Madde 11		0,892		0,621
Madde 13		0,872		0,644
Madde 12		0,868		0,637
Madde 1			0,903	0,811
Madde 4			0,859	0,743
Madde 2			0,848	0,734
Madde 3			0,839	0,783
Güvenirlik	0,955	0,949	0,959	0,936
Açıklanan Varyans (%)	33,011	27,37	26,631	87,012
Özdeğer	4,291	3,558	3,462	

KMO: 0,879; Bartlett's Test of Sphericity= $X^2(72)=6703,437$; $p=0,000$

Ölçekte bulunan her bir madde için kendisi dışındaki maddeler ile olan korelasyonun değerinin 0,30 ve altında olmadığından ölçekten herhangi bir madde çıkarılmamıştır. Ölçeğin güvenirlilik düzeyinin çok fazla ($\alpha=0,936$) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 4'e göre KMO değerinin 0,60'tan daha fazla ve Bartlett Küresellik testinin istatistiki olarak %99 güven düzeyinde anlamlı olduğu bulunmuştur ($p<0,01$). Elde edilen örneklem verisinin faktör analizi yapmak için uygunluğunun yeterli olduğu göstermektedir. Aynı zamanda elde edilen verilerin ise çok değişkenli normal dağılımdan geldiğini de göstermektedir (Kan ve Akbaş, 2005). Bir ölçekten bir maddenin kalabilmesine karar vermek için faktör yükünün 0,45 ve üzerinde bir değer olması ölçütü kullanılmıştır (Büyüköztürk, 2009). Maddelerin örtüşmesi incelenmiş ve tek faktöre yüklenme durumları ele alınmıştır. 13 maddeden oluşan ölçeğin faktör analizine göre toplam varyansın %87,012'sini açıkladığı ve üç faktörden oluşan bir yapısının olduğu da meydana çıkmıştır. Ölçeğin üç faktörlü olmasından dolayı varimax işlemi yapılmıştır.

Tablo 4'e göre, ölçeğin üç faktörlü olması nedeniyle faktör 1, faktör 2 ve faktör 3'e sırası ile "Bilişsel", "Davranışsal" ve "Duyuşsal" isimleri verilmiştir. Faktörlere ait güvenirlilik düzeylerinin sırası ile 0,955, 0,949 ve 0,959 olduğu ve düzeylerinin oldukça yüksek güvenirlilik gösterdiği belirlenmiştir. Ölçeğin açıklanan faktör yapısının doğrulanıp doğrulanmadığının belirlenmesi amacı ile AMOS programı ile doğrulayıcı faktör analizi faydalanılmıştır. Örgütsel sinizm ölçeğinin DFA sonuçları maddelerin faktör yüklerinin 0,82-0,99 arasında olduğunu göstermektedir. Elde edilen bu değerler kabul edilebilir değerlerdir. Örtük ile maddeler değişkenler arasındaki ilişkilerin istatistiki olarak %99 güven düzeyinde anlamlı olduğu da belirlenmiştir ($t>2,58$). Path diyagramı ilk aşamada DFA modeline ait uyum kriterleri istenilen düzeyde olduğundan dolayı herhangi bir modifikasyon işlemi yapılmamıştır.

Tablo 5. Örgütsel Sinizm Ölçeği Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
4,262	0,000	0,090	0,97	0,91	0,88	0,96	0,088

Tablo 5 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine oranının 4,262 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu, RMSEA değerinin ise 0,090 ile yine kabul uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum değerlerinin de mükemmel ve kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir.

5.4. Sanal Kaytarma Ölçeğine Ait Geçerlilik ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Sanal kaytarma ölçeğinin geçerlilik ve güvenirliliği incelenirken ölçeğe ilişkin açıklayıcı faktör analizi sonuçları, madde analizi sonuçları ve güvenirlilik düzeyleri sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Sanal Kaytarma Ölçeğine Ait Güvenirlik, Açıklayıcı Faktör Analizi ve Madde Analizi Sonuçları

Madde No	Faktör		Madde-Ölçek ilişkisi
	1	2	
Madde 1	0,934		0,871
Madde 2	0,837		0,764
Madde 3	0,869		0,749
Madde 4	0,857		0,774
Madde 5	0,871		0,812
Madde 6	0,866		0,733
Madde 7	0,836		0,78
Madde 8	0,887		0,766
Madde 9		0,939	0,758
Madde 10		0,897	0,696
Madde 11		0,843	0,702
Madde 12		0,87	0,728
Madde 13		0,856	0,723
Madde 14		0,868	0,694
Güvenirlik	0,968	0,959	0,954
Açıklanan Varyans (%)	45,793	36,575	82,368
Özdeğer	6,411	5,12	

KMO: 0,950; Bartlett's Test of Sphericity= $\chi^2(91)=6992,556$; $p=0,000$

Ölçekte bulunan her bir madde için kendisi dışındaki maddeler ile olan korelasyonun değerinin 0,30 ve altında olmadığından ölçekten madde çıkarılmasına ihtiyaç duyulmadığına karar verilmiştir. Bu nedenle ölçeğin güvenirlilik düzeyinin çok fazla ($\text{Alpha}=0,954$) olduğu tespit edilmiştir. Tablo 6'da KMO değerinin 0,60'tan büyük ve Bartlett Küresellik testi istatistiki olarak %99 güven düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($p<0.01$). Elde edilen sonuçlar örneklem verisinin faktör analizine uygunluğunun yeterli olduğu ayrıca verilerin çok değişkenli normal dağılımdan geldiğini de göstermektedir (Kan ve Akbaş, 2005). Ayrıca 14 maddeden oluşan ölçeğin faktör analizine göre toplam varyansın %82,368'ini açıkladığı ve iki faktörden oluşan yapısının da olduğu ortaya çıkmıştır. Ölçek iki faktörlü olduğu için varimax işlemi yapılmıştır.

Tablo 6'ya göre ölçeğin iki faktörlü olması nedeniyle faktör 1 ve faktör 2'ye sırası ile "Önemsiz Sanal Kaytarma" ve "Önemsiz Sanal Kaytarma" isimleri verilmiştir. Faktörlere ait güvenirlilik düzeylerinin 0,968 ve 0,959 olduğu ve bu düzeylerin oldukça yüksek güvenirlilik gösterdiği belirlenmiştir. Ölçeğin açıklanan faktör yapısının doğrulanıp doğrulanmadığının belirlenmesi amacı ile AMOS programı ile doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Sanal kaytarma ölçeğinin DFA sonuçlarına göre maddelerin faktör yüklerinin 0,85-0,99 arasında yer aldığı belirlenmiştir. Elde edilen değerlerin ise kabul edilebilir değerler olduğu ifade edilebilir. İstatistiki açıdan %99 güven düzeyinde maddeler ve örtük değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu belirlenmiştir. ($t > 2,58$). Path diyagramı incelendiğinde ilk aşamada DFA modeline ait uyum kriterleri istenilen düzeyin biraz üzerinde çıktığından 12-11 no'lu maddeler arasında modifikasyon yapılmasına gerek duyulmuştur. DFA sonucu elde edilen uyum indeksi kriterleri sonucu Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. Sanal Kaytarma Ölçeği Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
2,609	0,000	0,063	0,98	0,93	0,91	0,97	0,041

Tablo 7 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine olan oranının 2,609 ile mükemmel uyum düzeyinde olduğu, RMSEA değerinin ise 0,063 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum düzeylerinin de mükemmel ve kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı belirlenmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 8'de elde edilen verilerin dağılımına ait bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 8. Elde edilen Verilerin Dağılımına Ait Bulgular

Ölçümler	Kolmogorov-Smirnova			Merkezi Eğilim Ölçümleri			
	İstatistik	sd	P		Medyan	Basıklık	Çarpıklık
İş Yeri Nezaketsizliği	0,120	407	0,000	3,03	3,00	0,16	-0,76
Duyuşsal	0,142	407	0,000	3,28	3,25	-0,27	-1,22
Bilişsel	0,176	407	0,000	2,93	3,00	-0,10	-1,48
Davranışsal	0,125	407	0,000	2,84	2,75	0,10	-1,23
Genel Örgütsel Sinizm	0,106	407	0,000	3,01	3,15	-0,45	-0,59
Önemli	0,135	407	0,000	3,37	3,50	-0,09	-1,39
Önemsiz	0,129	407	0,000	3,14	3,17	-0,22	-1,12
Genel Sanal Kaytarma	0,079	407	0,000	3,27	3,21	-0,03	-1,09

Araştırma kapsamında elde edilen verilere ait merkezi eğilim ölçümleri incelendiğinde ortalama-medyanın yakın olması ve çarpıklık-basıklık değerlerinin ± 2 arasında yer aldığı için verilerin dağılıma uygun olduğu tespit edilmiştir (George ve Mallery, 2010).

5.8. Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Araştırmanın bu kısmında çalışma hipotezleri için yapısal modeller kurulmadan önce değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkileri incelenmek amacıyla yapılan Pearson korelasyon analizine ait sonuçları Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11. Değişkenler Arasındaki İlişkiye Ait Bulgular

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8
İş Yeri Nezaketsizliği ⁽¹⁾	1	,532**	,324**	,312**	,479**	,136**	,160*	,133**
Duyuşsal ⁽²⁾		1	,533**	,540**	,856**	,179**	,151*	,147**
Bilişsel ⁽³⁾			1	,342**	,819**	,121*	,141*	,120*
Davranışsal ⁽⁴⁾				1	,743**	,104*	,103*	,170*
Genel Örgütsel Sinizm ⁽⁵⁾					1	,166**	,142*	,134**
Önemli ⁽⁶⁾						1	,514**	,902**
Önemsiz ⁽⁷⁾							1	,834**
Genel Sanal Kaytarma ⁽⁸⁾								1

**p<0.01 ; *p<0.05

Tablo 11’de bağımsız değişken olan iş yeri nezaketsizliği ile bağımlı değişken olan önemli sanal kaytarma arasında pozitif yönlü düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu ($r=0,136$; $p<0.01$) ve iş yeri nezaketsizliği ile önemsiz sanal kaytarma arasında negatif yönlü düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu ($r=-0,160$; $p<0.01$) belirlenmiştir. Tablo 11 incelendiğinde bağımsız değişken ile aracı değişkenler ve bağımlı değişken ile aracı değişkenler arasındaki ilişkilerin de anlamlı olduğu belirlenmiştir.

5.9. Araştırma Hipotezlerine Ait Bulgular

Yapısal Eşitlik Modellemesi temel olarak regresyon ve faktör analizi analizinin birleşimlerinden oluşan bir modeldir. Yapısal Eşitlik Modellemesi genel olarak örtük ve gözlenen değişkenleri içeren modellerin test edilmesi konusunda da faydalanılmaktadır. Bundan dolayı yapısal eşitlik modellemesinin başlıca amacının bağımsız ve bağımlı değişkenler arasındaki ilişkileri test etmek olduğu ifade edilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 331). YEM için uyum istatistikleri hakkında değişik parametreler kullanılmıştır. En az üç uyumluluk (Fit) testinden birer tane kullanılması gerekmektedir (Garson, 2015’ten aktaran Çiçek, 2016: 161). Bundan dolayı bunların en çok kullanılanlar (Chi-Square Goodness), GFI, RMSEA, AGFI, GFI, RMR ve NFI’dir (Meydan ve Şeşen, 2015: 32-35).

Araştırmanın bu kısmında çalışma hipotezleri yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir.

Tablo 12. Algılanan İş Yeri Nezaketsizliğinin Duyuşsal, Bilişsel ve Davranışsal Sinizm Üzerindeki Etkisine Ait Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
3,435	0,000	0,077	0,958	0,92	0,90	0,94	0,037

Tablo 12 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine oranının 3,435 olduğu için kabul edilebilir uyum düzeyindedir. RMSEA değerinin ise 0,077 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum değerlerinin de kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı belirlenmiştir.

Araştırmanın birinci modeline ait sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 13. Algılanan İş Yeri Nezaketsizliğinin Duyuşsal, Bilişsel ve Davranışsal Sinizm Üzerindeki Etkisine Ait Hipotez Sonuçları

Hipotez	Estimate (β)	S.E.	C.R.	p
IS_NEZ → DUYUŞSAL	0,542	0,061	12,090	***
IS_NEZ → BİLİŞSEL	0,332	0,064	6,741	***
IS_NEZ → DAVRANIŞSAL	0,340	0,058	6,861	***

*** $p<0.001$

Tablo 13 incelendiğinde iş yeri nezaketsizliğinin duyuşsal sinizm üzerinde pozitif yönlü anlamlı etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,542$; $p=0.000<0.001$). Bu sonuç iş yeri nezaketsizliğinde bir birim arttığında duyuşsal sinizm düzeylerinde 0,542 birimlik bir artış olacağı anlamına; iş yeri nezaketsizliğinin bilişsel sinizm üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,332$; $p=0.000<0.001$). Bu sonuç iş yeri nezaketsizliğinde bir birim arttığında bilişsel sinizm düzeylerinde 0,332 birimlik bir artış olacağı anlamına ve iş yeri nezaketsizliğinin davranışsal sinizm üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,340$; $p=0.000<0.001$). Bu sonuç iş yeri nezaketsizliğinin artması durumunda davranışsal sinizmde 0,340 birimlik artacağı anlamına gelmektedir. Tüm sonuçlar incelendiğinde araştırmanın H1, H2 ve H3 hipotezlerinin desteklendiği belirlenmiştir.

Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemli ve önemsiz sanal kaytarma üzerindeki etkisine ait kurulan modelin uyum indeksi kriterleri sonucu Tablo 14’de verilmiştir.

Tablo 14. Algılanan İş Yeri Nezaketsizliğinin Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisine Ait Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
2,512	0,000	0,061	0,97	0,91	0,89	0,94	0,029

Tablo 14 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine olan oranının 2,512 olduğu için kabul edilebilir uyum düzeyindedir. RMSEA değerinin ise 0,061 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum değerlerinin de kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı belirlenmiştir.

Araştırmanın ikinci modeline ait sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 15. Algılanan İş Yeri Nezaketsizliğinin Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisine Ait Hipotez Sonuçları

Hipotez	Estimate (β)	S.E.	C.R.	p
IS_NEZ → ÖNEMSİZ	0,087	0,059	1,718	0,086
IS_NEZ → ÖNEMLİ	0,161	0,059	3,222	0,001**

**p<0.01

Tablo 15 incelendiğinde iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,161$; $p=0,000<0,001$). Bu sonuç iş yeri nezaketsizliği arttığında önemli sanal kaytarma düzeylerinin de 0,161 artacağı anlamına gelmektedir. İş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma üzerinde pozitif yönlü anlamlı etkisinin olmadığı belirlenmiştir ($\beta=0,087$; $p=0,086>0,05$). Tüm bu sonuçlar incelendiğinde araştırmanın H4 hipotezi desteklenmezken H5 hipotezinin desteklendiği belirlenmiştir.

5.10. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Duyuşsal Sinizmin Aracılık Rolünün İncelenmesi

Kurulan aracılık modeline ait uyum indeksi kriterleri sonucu Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Duyuşsal Sinizmin Aracılık Rolüne Ait Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
2,1119	0,000	0,053	0,975	0,904	0,883	0,954	0,025

Tablo 16 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine olan oranının 2,119 olduğu için kabul edilebilir uyum düzeyindedir. RMSEA değerinin ise 0,053 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum değerlerinin de kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı belirlenmiştir. Kurulan modelde duyuşsal sinizm değişkeninin aracılık rolüne ait bulgular Tablo 17'de yer almaktadır.

Tablo 17. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Duyuşsal Sinizmin Aracılık Rolüne İlişkin Veriler

Test Edilen Aracılık Rolü	Lower Bound	Upper Bound	Two Tailed Significance	Standardized Indirect Effect (P)
IN_NEZ→DUYUŞSAL→ÖNEMLİ	-0,003	0,116	0,070	0,054
IN_NEZ→DUYUŞSAL→ÖNEMSİZ	-0,059	0,055	0,910	-0,003

Tablo 17 incelendiğinde iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde duyuşsal sinizmin anlamlı aracılık etkisinin olmadığı ($\beta=0,054$, Lower Bounds: -0,003; Upper Bounds; 0,116; Two Tailed Significance 0,070>0,05) belirlenmiştir. İş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma üzerindeki etkisinde duyuşsal sinizmin anlamlı aracılık etkisinin olmadığı ($\beta=-0,003$, Lower Bounds: -0,059; Upper Bounds; 0,055; Two Tailed Significance 0,910>0,05) belirlenmiştir.

5.11. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Bilişsel Sinizmin Aracılık Rolünün İncelenmesi

Kurulan aracılık modeline ait uyum indeksi kriterleri sonucu Tablo 18’de verilmiştir.

Tablo 18. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Bilişsel Sinizmin Aracılık Rolüne Ait Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
2,235	0,000	0,055	0,970	0,920	0,900	0,947	0,024

Tablo 18 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine olan oranının 2,235 olduğu için kabul edilebilir uyum düzeyindedir. RMSEA değerinin ise 0,055 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum değerlerinin de kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Kurulan modelde bilişsel sinizm değişkeninin aracılık rolüne ait bulgular Tablo 19’de yer almaktadır.

Tablo 19. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Bilişsel Sinizmin Aracılık Rolüne İlişkin Veriler

Test Edilen Aracılık Rolü	Lower Bound	Upper Bound	Two Tailed Significance	Standardized Indirect Effect (β)
IN_NEZ→BİLİŞSEL→ÖNEMLİ	0,001	0,056	0,049	0,034
IN_NEZ→BİLİŞSEL→ÖNEMSİZ	-0,011	0,071	0,177	0,023

Tablo 19 incelendiğinde iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde bilişsel sinizmin pozitif yönlü anlamlı aracılık etkisinin olduğu ($\beta=0,034$; Lower Bounds: 0,001; Upper Bounds: 0,056; Two Tailed Significance: 0,049<0.05) tespit edilmiştir. İş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma üzerindeki etkisinde bilişsel sinizmin pozitif yönlü anlamlı aracılık etkisinin olmadığı ($\beta=0,023$; Lower Bounds: -0,011; Upper Bounds: 0,071; Two Tailed Significance: 0,177>0.05) belirlenmiştir.

5.12. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Davranışsal Sinizmin Aracılık Rolünün İncelenmesi

Kurulan aracılık modeline ait uyum indeksi kriterleri sonucu Tablo 20’de verilmiştir.

Tablo 20. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Davranışsal Sinizmin Aracılık Rolüne Ait Uyum İyiliği Değerleri

χ^2/df	p	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	NFI	RMR
2,155	0,000	0,052	0,974	0,904	0,883	0,952	0,025

Tablo 20 incelendiğinde χ^2 değerinin df değerine olan oranının 2,115 olduğu için kabul edilebilir uyum düzeyindedir. RMSEA değerinin ise 0,052 ile kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu ve diğer uyum değerlerinin de kabul edilebilir uyum değerleri içerisinde yer almaktadır. Kurulan modelde davranışsal sinizm değişkeninin aracılık rolüne ait bulgular Tablo 21’de yer almaktadır.

Tablo 21. İş Yeri Nezaketsizliği İle Önemli ve Önemsiz Sanal Kaytarma Arasındaki İlişkide Davranışsal Sinizmin Aracılık Rolüne İlişkin Veriler

Test Edilen Aracılık Rolü	Lower Bound	Upper Bound	Two Tailed Significance	Standized Indirect Effect (β)
IN_NEZ→DAVRANIŞSAL→ÖNEMLİ	-0,012	0,060	0,206	0,023
IN_NEZ→DAVRANIŞSAL→ÖNEMSİZ	-0,059	0,015	0,278	-0,020

Tablo 21 incelendiğinde iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde davranışsal sinizmin pozitif yönlü anlamlı aracılık etkisinin olmadığı ($\beta=0,023$; Lower Bounds: $-0,012$; Upper Bounds: $0,060$; Two Tailed Significance: $0,206>0,05$) belirlenmiştir. İş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma üzerindeki etkisinde davranışsal sinizmin pozitif yönlü anlamlı aracılık etkisinin olmadığı ($\beta=-0,020$; Lower Bounds: $-0,059$; Upper Bounds: $0,060$; Two Tailed Significance: $0,206>0,05$) belirlenmiştir. Araştırmanın aracılık modelleri için kurulan hipotezlerden H6, H7, H9, H10 ve H11 hipotezinin doğrulanmadığı ancak H8 hipotezinin doğrulandığı belirlenmiştir.

6. SONUÇ

Çalışanlarının yaşam tarzlarının değişmesi, teknolojinin ilerlemesi, iletişim şekillerinin farklılaşması, sosyal medya kullanımının artması, ekonomide belirsizliklerin yaşanması ve toplumun kamu kurumlarından beklentilerinin artması çalışanların davranışlarını etkilemektedir. Bu kadar fazla dış etkene maruz kalan çalışanların davranışlarının olumsuz yönde etkilendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca olumsuz yönde etkilenen çalışanların sıkça üretkenlik dışı davranışlara başvurdukları da bilinmektedir. Çalışanların iş yerinde en çok başvurdukları üretkenlik dışı davranış ise iş yeri nezaketsizliğidir. İş yerinde çalışanlara ve yöneticilere karşı yapılan etik ve saygı kurallarının ihlal edilmesinden dolayı iş yeri nezaketsizliği ortaya çıkmaktadır. İş yerinde nezaket ile ilgili davranışların olması çalışanlar için önem arz etmektedir. Çünkü çalışanların iş yerinin, hedef ve amaçlarına ulaşması noktasında nezaketli ve sağlıklı bir ortamın olması gerekmektedir (İlgin, 2019: 128). Bunun nedeni ise, nitelikli ve kaliteli bir çalışma ortamının olmayışı çalışanları hem psikolojik açıdan hem de fiziksel açıdan olumsuz yönde etkilemektedir. İş yerinden olumsuz yönde etkilendikleri zaman çalışanların davranışları negatif tutum ve davranışlara dönüşmektedir. Bu negatif tutum ve davranışların en bilineni ise, sinizmdir. Diğerleri ise, çalışanların iş yerine ait bilgisayar ve interneti görevlerinin dışında kalan işler için kullanmaları olan sanal kaytarmadır. Çalışanların sanal kaytarma davranışında bulunmaları iş yeri verimliliğinin ve performansının düşmesine neden olacaktır. Bu nedenle iş yerinde iş yeri nezaketsizliği, sinizm ve sanal kaytarma gibi davranışların birbiri ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin örgütsel sinizmin alt boyutlarını (davranışsal, duyuşsal ve bilişsel sinizmi) pozitif yönde etkilemektedir. Bu sonuç ise iş yerinde nezaket dışı davranışlara karşılaşma düzeyinde artış olması halinde çalışanların bilişsel, duyuşsal ve davranışsal sinizm tutumlarında da artış olacağı anlamına gelmektedir. Elde edilen bu bulgu, Çoban ve Deniz (2018); İlgin (2019); Çoban ve Deniz (2021); Özdemir (2017); Alola vd., (2019); Çini (2022); Abubakar (2018); Nazir vd., (2016) tarafından yapılan araştırma sonuçlarını destekler niteliktedir. Elde edilen bu sonuç, çalışanların sinik davranışlar göstermesinin nedeninin nezaket dışı davranışlara maruz kalmalarından kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir.

Elde edilen bir diğer sonuç ise, algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma davranışlarını pozitif yönde etkilediğidir. Bu sonuç iş yerinde nezaket dışı davranışlara maruz kalma düzeyinde bir artış olması halinde, çalışanların önemli sanal kaytarma tutumlarında bir artış olmayacağını ifade etmektedir. Ancak algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma davranışları üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığıdır. Bu sonuç çalışanların iş yerinde nezaket dışı davranışlara maruz kalmaları durumunda önemli sanal kaytarmaya başvurmayacakları anlamına geldiğini ifade etmektedir. Buna göre iş yerinde nezaket dışı davranışlara maruz kalan çalışanların önemsiz sanal kaytarmaya yönelmedikleri ve daha çok önemli sanal kaytarmaya yöneldikleri şeklinde yorumlanabilir. Araştırmadan elde edilen bu bulguya ilişkin bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin alt boyutlarından duyuşsal sinizmin aracılık etkisine sahip olmadığı belirlenmiştir. Bu sonuca göre iş yeri nezaketsizliğinin önemsiz sanal kaytarma üzerinde etkisi olduğu ancak duyuşsal sinizm değişkeninin eklenmesi ile birlikte bu etki anlamlılığını kaybetmektedir. Araştırmadan elde edilen bu bulguya ilişkin bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin alt boyutlarından davranışsal sinizmin aracılık etkisine sahip olmadığı belirlenmiştir. Bu sonuca göre iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerinde etkisi olduğu ancak davranışsal sinizm değişkeninin eklenmesi ile birlikte bu etki anlamlılığını kaybetmektedir. Araştırmadan elde edilen bu bulguya ilişkin bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Son olarak, algılanan iş yeri nezaketsizliğinin önemli sanal kaytarma üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin alt boyutlarından sadece bilişsel sinizmin aracılık etkisi olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Diğer akademik çalışmalarda olduğu gibi bu araştırmanında birtakım sınırlılıkları vardır. İlk sınırlılık araştırmanın yalnızca bir ildeki tek bir kamu kurumunda gerçekleştirilmesidir. İkinci sınırlılık ise, yalnızca kamu kurumlarından biri olan karayollarının örneklem olarak seçilmesidir. Üçüncü sınırlılık ise, finansal ve zamansal olarak bazı kısıtlarının olmasıdır.

Öneriler ise şunlar olacaktır: iş yerinde görülen nezaket dışı davranışların ortaya çıkmasında birçok faktör etkili olmaktadır. Bu nedenle yöneticilerin iş yerinde etik davranış kodları oluşturmaları, çalışanları söz konusu etik kodlar hakkında bilgilendirmeleri, bilinçlendirmeleri ve etik dışı davranış sergileyen çalışanlara gerekli yaptırımların geciktirilmeden uygulamaya koymaları gibi kurullarla iş yerinde görülen ve görülebilecek nezaket dışı davranışları engellemeleri gerekmektedir. Diğer bir öneri ise şu olacaktır, yönetim ve çalışanlar arasında iletişim ağının kopuk olmasının sinizme neden olacağı bilindiği için iş yerinde meydana gelebilecek bir sinizm davranışı önlenmek için yönetim ve çalışanlar arasında etkin bir iletişim ağının oluşturulması gerekmektedir. Başka bir öneri olarak, iş yerinde denetim eksikliği, çalışanlara verilen iş yükünün fazla olması, çalışanların iş ile aile hayatını birbirlerine karıştırmaları, yine çalışanların ahlâki normlara uymamaları, çalışanlarda tükenmişlik görülmesi gibi durumlar sanal kaytarma davranışını başlatan faktörler arasında yer almaktadır. Bu nedenle iş yerindeki sanal kaytarma davranışları minimuma indirgenmek isteniyorsa çalışanı sanal kaytarma davranışına yönlüten öncülün ya da öncüllerin tespit edilip giderilmesi gerekmektedir. Yönetim kademesinin bilgisayar kullanma konusunda baskı uygulamaları ve internete erişim konusunda kısıtlama getirmeleri çalışanların iş yerine karşı sinik duygular geliştirmelerine neden olabileceği için yönetim kademesinin çalışanları olumsuz yönde etkileyebilecek uygulamalardan kaçınmaları faydalı olabilir. Ayrıca bu makalenin değişkenleri olan iş yeri nezaketsizliğinin, sanal kaytarmasının ve örgütsel sinizmin zaman içerisinde değişebilen bir özelliğe sahip olduğu da söylenebilir. Bu nedenle bu araştırma kesitsel olarak hazırlanmış olup konu ile ilgili olarak yapılacak diğer araştırmaların boylamsal olarak yapılması daha farklı ve kapsamlı sonuçların elde edilmesini sağlayabilir. Bu araştırma, iş yeri nezaketsizliği bağımsız değişkeni için etik davranışlar, mesleki tükenmişlik, örgütsel özdeşleşme, iş tatmini gibi değişkenler ile ilişkisi, sanal kaytarma ve örgütsel sinizmin ise, özne iyi oluş, geri çekilme davranışı, örgütsel seslilik ve örgütsel bağlılık gibi değişkenler üzerindeki etkisi araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Abraham, R. (2000). "Organizational Cynicism: Bases and Consequences", *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 126/3, 269-292.
- Abubakar, A. M., Megeirhib, H. A. ve Shneikate, B. (2018). "Tolerance for Workplace Incivility, Employee Cynicism and Job Search Behavior", *The Service Industries Journal*, 38, 9/10, 629-643.
- Ahmad, A. ve Omar, Z. (2017). "Understanding Who Cyberloafs from The Self-Control Perspective: A Study In The Public Service Sector", *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 4/8, 123-128.
- Ajzen, I. (1991). "The Theory of Planned Behavior", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Ajzen, I. (2005). *Attitudes, Personality and Behavior*, Open University Press, USA.
- Akyüz, B. ve Kesen, M. (2015). Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Güvenin Geleceğin Çalışanlarının Akademik Özyeterlik Algılarına Etkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/3, 47-68.
- Alhas, F. (2021a). "Örgütsel Sinizm'in İlerisi Üretkenlik Dışı Davranış", *Turkish Business Journal*, 2/3, 67-79.
- Alhas, F. (2021b). "İş Yeri Nezaketsizliği ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *BEMAREJ-Business, Economics and Management Research Journal*, 4/2, 156-175.
- Alola, U. V., S., Asongu, A. ve Alola, A. (2019). "Linking Supervisor Incivility with Job Embeddedness and Cynicism: The Mediating Role of Employee Self-Efficacy", *Gadjah Mada International Journal of Business*, 21/3, 330-352.

- Al-Shuaibi, A. S. İ., Shamsudin, F. M. ve Subramaniam, C. (2013). "Do Human Resource Management Practices Matter in Reducing Cyberloafing At Work: Evidence from Jordan", *Journal of WEI Business and Economics*, 2/2, 1-11.
- Andersson, L. M. ve Bateman, T. S. (1997). "Cynicism in The Work Place: Some Causes and Effects", *Journal of Organizational Behaviour*, 18/5, 449-469.
- Arabacı, İ. B. (2010). "The Effects of Depersonalization and Organizational Cynicism Levels on The Job Satisfaction of Educational Inspectors", *African Journal of Business Management*, 4/13, 2802-2811.
- Arık, M. (2016). *Eğitim Fakültelerinde Çalışan Öğretim Elemanlarının Sanal Kaytarma Düzeylerinin Yordayıcısı Olarak Örgüt İklimi: İstanbul İli Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Aslan, E. T. ve Demir, H. (2019). "Sanal Kaytarma: Bir Kamu Kurumunda Hemşireler Üzerinde Ampirik Bir Araştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/2, 1626-1637.
- Aslan, Ö. Ş. ve Terzi, R. (2023). "Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Sinizm İlişkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/1, 79-98.
- Biçici, Y. (2019). *Hemşirelerde Örgütsel Sinizmin Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi.
- Blanchard, A. L. ve Henle, C. A. (2008). "Correlates of Different Forms of Cyberloafing: The Role of Norms and External Locus of Control", *Computers in Human Behavior*, 24, 1067-1084.
- Bommer, W. H., Rich, G. ve Rubin, R. S. (2005). "Changing Attitudes About Change: Longitudinal Effects of Transformational Leader Behavior on Employee Cynicism about Organizational Change", *Journal of Organizational Behavior*, 26/7, 733-753.
- Brandes, P., Dharwadkar, R. ve Dean, J. W. (1999). "Does Organizational Cynicism Matter? Employee and Supervisor Perspectives on Work Outcomes", *Eastern Academy of Management Proceedings*, 150-153.
- Büyüköztürk, Ş. (2009). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni, Spss Uygulamaları ve Yorum*, Pegem Yayınları, Ankara.
- Cole, M. S., Shipp, A. J. ve Taylor, S. G. (2016). "Viewing The Interpersonal Mistreatment Literature Through A Temporal Lens", *Organizational Psychology Review*, 6/3, 273-302.
- Cortina, L. M., Magley, V. J., Williams, J. H. ve Langhout, R. D. (2001). "Incivility in The Workplace: Incidence and Impact", *Journal of Occupational Health Psychology*, 6/1, 64-80.
- Çiçek, B. (2016). *Değer Merkezli Liderliğin Etik İklim ve Çalışan Sesi Üzerindeki Etkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Çini, M. A. (2022). "İş Yeri Nezaketsizliği, Tükenmişlik ve Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişki: Akademisyenlere Yönelik Bir Araştırma", *Bmij*, 10/2, 644-663.
- Çoban, R. ve Deniz, M. (2018). "Çalışanların İşyeri Nezaketsizliği ve Örgütsel Sinizm Algıları Arasındaki İlişkileri Belirlemeye Yönelik İmalat Sektörü Üzerinde Bir Araştırma". 6. *Örgütsel Davranış Kongresinde Sunulan Bildiri*. Isparta.
- Çoban, R. ve Deniz, M. (2021). "İşyeri Nezaketsizliğinin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü Üzerine Bir Araştırma", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17/34, 1224-1259.
- Dean, J. W., Brandes, P. ve Dharwadkar, R. (1998). "Organizational Cynicism", *Academy of Management Review*, 23/2, 341-352.
- Delen, M. G. (2010). "Çalışma Hayatında İşyeri Kalabalığı Olgusu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 53, 43-58.
- Erdem, A. T. (2020). "Sanal Kaytarma Davranışının İş Performansına Etkisinde İşe Bağlılığın Aracı Rolüne Yönelik Bilişim Sektöründe Bir Araştırma", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12/4, 3843-3858.
- Erdem, A. T. (2021). "Yıkıcı Liderliğin Örgütsel Sapmaya Etkisinde Örgütsel Sinizmin Rolü: Konya İli Gıda Sektöründe Bir Uygulama", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/Toplum & Siyaset, 159-172.

- Etodike, C. N., Chukwuemeka, Ifeanacho, N., C., Iloke, S. E. ve Anierobi, E. I. (2020). "Organizational Identification and Proactive Work Behaviour as Predictors of Cyber-Loafing among Anambra State Civil Servants", *Asian Journal of Advanced Research and Reports*, 8/2, 10-19.
- Ezeh, L. N., Etodike, C. E. ve Chukwura, E. N. (2018). "Abusive Supervision and Organizational Cynicism as Predictors of Cyber-Loafing among Federal Civil Service Employees in Anambra State, Nigeria", *European Journal of Human Resource Management Studies*, 1/2, 19-36.
- Fernandez, J. C. R., Moreno, O. C. M. ve Lombana, A. F. M. (2018). "Organizational Cynicism-an Exploration Analysis-Case: Workers in The City of Cartagena de Indias (Colombia)", *Espacios*, 39/26, 27-44.
- Garson, D. G. (2015). *Structural Equation Modeling*, Statistical Associates Publishers, USA.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, Pearson, ABD.
- Gökçe, V. ve Levent, A. F. (2022). "Okullarda Şeffaflık ile Örgütsel Sinizm Düzeyleri Arasındaki İlişki", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 55/55, 292-317.
- Gültaş, A. S. (2019). *Örgütsel Sapma ve Nezaketsizlik Davranışları İlişkisinde İşyerinde Dışlanmanın Aracı Rolü: Sağlık Kurumlarında Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Gültekin, D. ve Ulusoy, H. (2022). "Sağlık Çalışanlarında Sanal Kaytarma ve Örgütsel Güven Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi", *Journal of Healthcare Management and Leadership*, 1, 70-97.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe-Yöntem-Analiz*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe-Yöntem-Analiz*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Işıkkay, Ç. (2018). *İşyeri Nezaketsizliği, Tükenmişlik ve İş Doyumu İlişkisinde Örgütsel Adalet Algısının Aracılık Rolü: Muğla İli Kamu Hastaneleri Birliğinde Görev Yapan Hemşireler Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- İlgin, C. (2019). *İşyeri Nezaketsizliği İle Sinizm Arasındaki İlişkide Öznel İyi Oluş Halinin Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Joseph, R. (2011). "The Cost of Bad Behavior: How Incivility is Damaging Your Business and What To Do About It", *Prometheus*, 29/3, 317-319.
- Kan, A. ve Akbaş, A. (2005). "Lise Öğrencilerinin Kimya Dersine Yönelik Tutum Ölçeği Geliştirme Çalışması", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/2, 227-237.
- Kannan-Narasimhan, R. ve Lawrence, B. S. (2012). "Behavioral Integrity: How Leader Referents and Trust Matter to Workplace Outcomes", *J Bus Ethics*, 111, 165-178.
- Kanten, P. (2014). "İşyeri Nezaketsizliğinin Sosyal Kaytarma Davranışı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Duygusal Tükenmenin Aracılık Rolü", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/1, 11-26.
- Karacaoğlu, K. ve İnce, F. (2012). "Brandes, Dharwadkar ve Dean'in (1999) Örgütsel Sinizm Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması: Kayseri Organize Sanayi Bölgesi Örneği", *Business and Economics Research Journal*, 3/3, 77-92.
- Kayabaşı, A. (2007). *İşletmelerin Rekabet Gücünün Geliştirilmesinde Lojistik Faaliyetlerin Performansının Arttırılması: Üretim İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Keçeci, M. ve Turgut, T. (2018). "İşyeri Nezaketsizliği: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53/2, 433-449.
- Khan, A., Naveed, T., Raheem, F., Sheraz, F. ve Awan, H. (2023). "Employees' Cyber Loafing And Performance In The Telecom Sector Of Pakistan: The Mediating Role Of Psychological Well-Being And The Moderating Role Of Internal Locus Of Control", *Journal of Positive School Psychology*, 7/4, 794-812.
- Korkmaz, R. (2019). *Çalışanların Problemlerini İnternet Kullanım Alışkanlıklarının Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Özdeşleşmenin Aracı Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi.

- Kurtcu, E. (2021). *Çalışanların Etik Liderlik Algılarının Örgütsel Adalet ve Örgütsel Sinizm Üzerine Etkileri: Çorum İlinde Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi.
- Laschinger, H. K. S., Wong, C. A., Cummings, G. G. ve Grau, A. L. (2014). "Resonant Leadership and Workplace Empowerment: The Value of Positive Organizational Cultures in Reducing Workplace Incivility", *Nursing Economic\$, 32/1*, 1-16.
- Lim, S., S., Cortina, L. M. ve Magley, V. J. (2008). "Personal and Workgroup Incivility: Impact on Work and Health Outcomes", *Journal of Applied Psychology, 93/1*, 95-107.
- Lobnikar, B., Prislán, K., Čuvan, B. ve Meško, B. (2016). "The Code of Silence and Female Ppolice Officers in Slovenia: Gender Differences in Willingness to Report Police Misconduct", *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management, 39/2*, 387-400.
- Lotko, M., Razgale, I. ve Vilka, L. (2016). "Mutual Expectations of Employers and Employees As a Factor Affecting Employability", *The European Journal of Social and Behavioural Sciences, 2240-2259*.
- Manzoor, M. T., T., Manzoor ve Khan, M. (2020). "Workplace Incivility: A Cynicism Booster Leading to Turnover Intention", *Decision, 47/1*, 91-99.
- Maslach, C. ve Leiter, M. P. (2016). "Understanding The Burnout Experience: Recent Research and Its Implications for Psychiatry", *World Psychiatry, 15/2*, 103-111.
- Meier, L. L. ve Spector, P. E. (2013). "Reciprocal Effects of Work Stressors and Counterproductive Work Behavior: A Five-Wave Longitudinal Study", *Journal of Applied Psychology, 98/3*, 529-539.
- Merdan, E., Erdem, A. T. ve Gümüşsoy, Y. (2022). "Boreout Sendromunun Üretkenlik Karşıtı İş Davranışı Üzerine Etkisinde Sanal Kaytarmanın Aracılık Rolü", *Bmij, 10/1*, 176-191.
- Metin Orta, İ. ve Güngör, E. (2018). "Sanal Kaytarmanın Öncülleri, Sonuçları ve Kontrolü Üzerine Bir Derleme", *"İŞ, GÜÇ" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 20/1*, 79-95.
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal Eşitlik Modellemesi Amos Uygulamaları*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Nazir, T., Norulkamar, B. U. ve Ahmed, U. (2016). "Interrelationship of Incivility, Cynicism and Turnover Intention", *International Review of Management and Marketing, 6/1*, 146-154.
- Örücü, E. ve Yıldız, H. (2014). "İşyerinde Kişisel İnternet ve Teknoloji Kullanımı: Sanal Kaytarma", *Ege Akademik Bakış, 14/1*, 99-114.
- Özdemir, H. C. (2017). *"Yöneticilerin Otantik Liderlik Tarzlarının Çalışanların Sanal Kaytarma ve Sinizm Davranışları Üzerine Etkileri"*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Öztürk, M. (2019). *"Örgütsel Sinizmin İş Erteleme ve Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma"*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi.
- Papacharissi, Z. (2004). "Democracy Online: Civility, Politeness, and The Democratic Potential of Online Political Discussion Groups", *New Media and Society, 6/2*, 259-283.
- Pelit, E. ve Ayana, Ç. (2016). "Duygusal Zekânın Örgütsel Sinizme Etkisi: Otel İşletmeleri İş Görenleri Üzerinde Bir Araştırma", *İşletme Araştırmaları Dergisi, 8/2*, 45-76.
- Polat, G. (2020). *Liderlik Tarzlarının Sinizm ve Sanal Kaytarma Davranışına Etkisi Üzerine Bir Araştırma: Afyonkarahisar İli Belediye Çalışanları Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Polatçı, S. ve Özçalık, F. (2013). "Yapısal ve Psikolojik Güçlendirmenin İşyeri Nezaketsizliği ve Tükenmişliğe Etkisi", *İşletme Bilimi Dergisi, 1/1*, 17-34.
- Prakash, A. ve Kaur, A. (2018). "Cyber Loafing in The Organisation-Gain or Drain", *JKIJMS, 2/1*, 57-64.
- Robinson, S. L. ve Bennett, R. J. (1995). "A Typology of Deviant Workplace Behaviors: A Multidimensional Scaling Study", *The Academy of Management Journal, 38/2*, 555-572.
- Rubin, G. J., Amlôt, R., Page, L. ve Wessely, S. (2009). "Public Perceptions, Anxiety, and Behaviour Change in Relation to The Swine Flu Outbreak: Cross Sectional Telephone Survey", *BMJ, 339/b2651*, 1-8.
- Sao, R., S., Chandak, B., Patel, ve Bhadade, P. (2020). "Cyberloafing: Effects on Employee Job Performance and Behaviour", *International Journal of Recent Technology and Engineering, 8/5*, 1509-1515.

- Scherer, R. F., Luther, D. C., Wiebe, F. A. ve Adams, J. S. (1988). "Dimensionality of Coping: Factor Stability Using The Ways of Coping Questionnaire", *Psychological Reports*, 62, 763-770.
- Seven, A., Adadioğlu, Ö. ve Danç, E. (2021). "How Do Nurses Percept Workplace Incivility: A Cross-Sectional Study", *Journal of Health and Nursing Management*, 8/3, 388-396.
- Sharma, N. ve Singh, V. K. (2016). "Effect of Workplace Incivility on Job Satisfaction and Turnover Intentions in India", *South Asian Journal of Global Business Research*, 5/2, 234-249.
- Sur, Ö. (2010). *Örgütsel Sinizm: Eskişehir İli Büro Çalışanları Üzerine Bir Alan Araştırması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Sutarmin, D., Nurmayanti, S. ve Hermanto, H. (2022). "The Influence of Role Ambiguity and Role Conflict on Job Stress and Cyber loafing of Employees at the Department of Communication, Information and Encryption, East Lombok Regency, West Nusa Tenggara Province, Indonesia", *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 9/12, 421-429.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2014). *Using Multivariate Statistics*, Pearson Education, USA.
- Tan, M. ve Demir, M. (2018). "İşgörenlerin Kişilik Özelliklerinin Sanal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisi", *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4/1, 49-68.
- Taştan, S. B. (2014). "İşyeri Nezaketsizliğini Öngören Örgütsel ve Durumsal Önceller ile Çalışanların Davranışsal Sonuçları Arasındaki İlişkinin ve Sosyo-psikolojik Kaynakların Rolünün İncelenmesi: Sağlık Kurumlarında Yapılan Bir Araştırma", *"İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 16/3, 60-75.
- Tatari, A. M. (2021). *Beyaz Yakalı Çalışanların İşyerindeki Mobbing Algılarının Sanal Kaytarma Davranışlarına Etkisi: İletişim Sektörü Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi.
- Tatlı, Y. T. (2019). *Öğretmen Adaylarının Siber Aylıklık Davranışları ve Nedenlerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi.
- Tehrani, M., Vakili, Y. ve Kambarani, M. B. (2023). "Identifying the Antecedents and Consequences of Cyber Loafing by Meta Synthesis and Delphi Methods", *Transformation Management Journal*, 14(28), 42-83.
- Thiranagama, S. (2018). "The Civility of Strangers? Caste, Ethnicity, and Living together in Postwar Jaffna, Sri Lanka", *Anthropological Theory*, 18/2-3, 357-381.
- Tozoğlu, B. ve Uçar, Ö. (2022). "Duygusal Emek ve Örgütsel Sinizmin İşe Yabancılaşma Üzerine Etkisi: Kuşadası'nda Faaliyet Gösteren Dört ve Beş Yıldızlı Otel İşletmeleri Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma (The Effect of Emotional Labor and Organizational Cynicism on Work Alienation: A Study on Four and Five Star Hotel Business Employees Operating in Kuşadası)", *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 10/3, 1937-1961.
- Vice, S. (2011). "Cynicism and Morality", *Ethical Theory and Moral Practice*, 14/2, 169-184.
- Wagner, D. T., Barnes, C. M., Lim, V. K. G. ve Ferris, D. L. (2012). "Lost Sleep and Cyberloafing: Evidence from The Laboratory and A Saylight Saving Time Quasi-Experiment", *American Psychological Association*, 97/5, 1068-1076.
- Yalçınsoy, A. ve Sığı, Ü. (2022). "Pandemi (Covid-19) Şartlarında Örgütsel Sinizmin İşgören Performansı ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkileri: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama", *International Journal of Management and Administration*, 6/12, 148-156.
- Yıldız, B. Ve Yıldız, H. (2015). "İş Yaşamındaki Sanal Kaytarma Davranışlarının Hukuki Yönden İncelenmesi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13/3, 1-17.
- <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Kurumsal/InsanKaynaklari.aspx>. (15.12.2020).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.01.2023 Accepted/Kabul:16.07.2023

DOI:10.30794/pausbed.1228082

Research Article/Araştırma Makalesi

Hocaoğlu, H., Koca, G., Behdioğlu, S. ve Demirhan, M. (2023). " Vergi Uyumunu Etkileyen Faktörlerin Dematel Yöntemi İle Analizi: Kütahya İli Örneği", , Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 58, Denizli, ss. 145-168.

VERGİ UYUMUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN DEMATEL YÖNTEMİ İLE ANALİZİ: KÜTAHYA İLİ ÖRNEĞİ

Hacer HOCAOĞLU*, Gözde KOCA**, Sema BEHDİOĞLU***, Musa DEMİRHAN****

Öz

Tüm devletlerin gelirini oluşturduğu vergiler, vatandaşların gelirleri veya varlıkları üzerinden alınmaktadır. Vatandaşlardan alınan bu vergiler kamu ihtiyaçları doğrultusunda kullanılarak, gönüllülük esasıyla vergiye tam uyum beklentisiyle toplanmak istenmektedir. Bu bağlamda; bu çalışmada da Kütahya Defterdarlığı'nda çalışan uzman kişilerin görüşleri alınarak vergi uyumunu etkileyen faktörlerin önem derecesinin ve faktörler arası ilişkilerinin DEMATEL yöntemi ile analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmaya, Kütahya Defterdarlığı'nda görevli 20 uzman dahil edilmiştir. Çalışmanın sonucunda en önemli ana faktörün "Ekonomik Faktörler" olduğu görülürken, en önemsiz faktörün ise "Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler" olarak görülmüştür. Ayrıca, "Psikolojik Faktörler" ile "Vergi Sistemiyle ilgili Faktörler" etkileyen faktörler olarak belirlenirken, etkilenen faktörler ise Ekonomik, Siyasi, Sosyal ve Demografik faktörler olmuştur. "Ekonomik Faktörler" diğer dört faktör üzerinde en fazla etkiye sahip olan faktör olurken, "Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler" en fazla etkilenen faktörler olarak belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: DEMATEL, Çok Kriterli Karar Verme, Vergi Uyumunu, Vergi.

JEL Kodları: K34, G38.

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING TAX COMPLIANCE WITH DEMATEL METHOD: THE CASE OF KÜTAHYA PROVINCE

Abstract

The taxes on which all states generate their income are levied on the income or assets of the citizens. These taxes collected from the citizens are used in line with public needs, and it is desired to be collected on a voluntary basis with the expectation of full compliance with the tax. In this context, in this study, it is aimed to analyze the importance of the factors affecting tax compliance and the relations between them by the DEMATEL method by taking the opinions of experts working in Kütahya Revenue Office. 20 expert working in Kütahya Revenue Office were included in the study. As a result of the study, it was seen that the most important main factor was "Economic Factors", while the least important factor was "Factors Related to the Tax System". In addition, while "Psychological Factors" and "Factors Related to the Tax System" were determined as influencing factors, the affected factors were Economic, Political, Social and Demographic factors. While "Economic Factors" was the factor with the most impact on the other four factors, "Factors Related to the Tax System" were determined as the most affected factors.

Keywords: DEMATEL, Multi-Criteria Decision Making, Tax Compliance, Tax.

JEL Codes: K34, G38.

*Bilim Uzmanı, e-posta: hacir.muhasibe@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-2230-6487>)

** Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, BİLECİK.

e-posta: gozde.koca@bilecik.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6847-6812>)

*** Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, KÜTAHYA.

e-posta: sema.behdioglu@dpu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4759-2088>)

***Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ekonometri Bölümü, KÜTAHYA.

e-posta: musa06375@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-0381-8778>)

1. GİRİŞ

Vergi, kamu ihtiyaçlarının karşılanması için şahıs ve kurumlardan gelirleri doğrultusunda toplanan ekonomik değer olarak tanımlanırken verginin konusunu gelir, servet ve harcamalar oluşturmaktadır. Tam kamusal malların karşılanması için neredeyse tek gelir kaynağı olan vergilerin toplanması önem arz etmektedir. Vergiler, devletle vatandaşlar arasındaki bağı oluşturmaktadır ve bu bağ kurulurken gönüllülük esası önem arz etmektedir. Vergiyi vatandaşların ve kurumların gönüllülük esasıyla zamanında, doğru şekilde beyan etmeleri beklenmektedir. Vergiye ilişkin görevlerin zamanında adaletli ve doğru bir şekilde beyan edilip, ödenmesi “Vergi Uyumunu” olarak tanımlanmaktadır (Biberoğlu, 2006: 28; Kumluca, 2003: 91-92; Topkan, 2016: 44).

Vergiler devletin önemli derecede finansman kaynaklarından biridir. Örneğin Türkiye’de 2020 yılı Merkezi Yönetim Bütçesi içerisindeki gelir kalemlerinin %81’ini sadece vergi gelirleri oluştururken bu oran 2022 yılı için %83 olarak gerçekleşmiştir (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023). Vergiler devlet için gelir getirici bir enstrüman iken bireylerin ve kurumların gelirlerinde ise aksine bir azalışa sebep olmaktadır. Mükellefler gelirlerinde azalışın olmaması için çeşitli yollara başvurarak hukuki boşluklardan yararlanmaya, vergiden kaçınmaya veya vergi kaçırmaya çalışmaktadır (U. Sandalcı, 2020: 1034). Devletler ise mükelleflerin vergiyi gönüllülük esasıyla kaçırmadan beyan etmelerini ve uyum ilkelerini yerine getirmelerini beklemektedir. Vergi mevzuatına göre mükelleflerin beyannamelerini eksik veya zamanında vermemesi, işe başlamaların bildirilmemesi gibi sebepler yükümlülüklerin yerine getirilmemesine örnektir (Sağlam, 2014: 2-3). Kanun yapıcılar tarafından bu durum cezai yaptırımlarla engellenmeye çalışılmaktadır.

Vergi uyumu, altında çok fazla faktörü barındıran sarmal ve karmaşık bir yapıdır. Bu çalışmada da Kütahya Defterdarlığı’nda çalışan uzman kişilerin görüşleri alınarak vergi uyumunu etkileyen faktörlerin önem derecesinin ve faktörler arası ilişkilerin DEMATEL yöntemi ile analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmaya, Kütahya Defterdarlığı’nda görevli 20 personel dahil edilmiştir. Böylelikle vergi uyumsuzluğuna sebep olan öncelikli faktörler belirlenmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

Bu çalışma araştırmanın genel hatlarının değerlendirildiği giriş bölümü ile beş kısımdan oluşmaktadır. Çalışmaya ilgili yayınların yer aldığı literatür taraması, vergi uyumu ve uyumsuzluğu kavramları, vergi uyumunu etkileyen faktörler, DEMATEL yöntemi ve uygulama bölümüne ek olarak ise sonuç ve öneriler bölümü yer almaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bu çalışmada literatür taraması iki kısımda sunulmuştur. Vergi Uyumunu” üzerine yapılmış olan çalışmalar Tablo 1’de, “Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV)” yöntemleri kullanılarak vergi ile ilgili yapılmış olan çalışmalar ise Tablo 2’de konu, bulgu ve yayın yılına göre verilmiştir.

Tablo 1: Vergi uyumu üzerine yapılmış çalışmalar

Yazar(lar)	Konu	Bulgular
Atçeken vd. (2018)	Kocaeli’nde vergi aflarının vergi uyumuna etkisinin ele alınmasıdır.	534 mükellefe yapılan anketin değerlendirilmesinde kullanılan korelasyon ve regresyon analizi sonucunda vergi affına yönelik tutumu belirleyen boyutlar ile vergi uyumu arasında çift yönlü ve pozitif ilişkilerin olduğu saptanmıştır. Ayrıca vergi affının faydalarına ilişkin olumlu tutum ile mükelleflerin vergi uyum düzeylerinin de artmakta olduğu belirlenmiştir.
Didinmez & Seçilmiş (2018)	İdare-mükellef ilişkilerinin vergi uyumu üzerine etkilerinin değerlendirilmesidir.	Sosyal gönenci arttırmak için idare-mükellef ilişkisine odaklanan bir vergi sisteminin tasarlanmasının kıymetli bir girişim olacağı belirtilmiştir.

Akbelen & Aydın (2019)	Bursa'da vergi afları ve vergilemede adalet algısının vergi uyumuna etkisinin araştırılmasıdır.	Bursa ilinde 754 ticari kazanç elde eden vergi mükellefine yapılan anketin değerlendirilmesinde vergi afları ve vergi adalet algılarına ilişkin ölçeklere faktör analizi uygulanmıştır. Sonrasında elde edilen faktörlerin vergi uyumuna etkisi çoklu doğrusal regresyon analiziyle ortaya konulmuştur. Modeli en iyi açıklayan değişkenin vergi afları olduğu belirlenmiştir.
Bişgin vd. (2019)	Muhasebe meslek mensupları ile vergi mükelleflerinin karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerilerinin, vergi uyumu kapsamında değerlendirilmesidir.	25 muhasebe meslek mensubu ve 15 vergi mükellefi ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanan NVivo 11 Pro yardımı ile analiz edilmiştir. Sonuçta mevzuatın açık olmaması her ne kadar vergisel sorunlara sebebiyet verse de temel problemin mükelleften kaynaklandığı belirlenmiştir.
Kılıç & Aytaç (2019)	Gönüllü vergi uyumunu etkileyen bir faktör olarak Etnosentrizm kavramının incelenmesidir	Uluslararası ölçekler kapsamında hazırlanan 4 bölümden ve 32 sorudan oluşan bir anket hazırlanmış, 392 kişiye uygulanmıştır. Sonuçta yapılan regresyon analizi ile etnosentrizm ile gönüllü vergi uyumu arasında doğrudan bir ilişki olmadığı, etnosentrizmin vergi algısını etkileyerek gönüllü vergi uyumu üzerinde dolaylı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.
Ömür & Bellikli (2019)	Doğu Karadeniz Bölgesinde bulunan seçilmiş illerde vergiye gönüllü uyumu etkileyen sosyal faktörlerin vergi tahsilat oranları ile ilişkisi incelenmesidir.	Çalışmada yapılan anketle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde seçilmiş illerde yaşayan 748 vatandaşın demografik faktörlerle ve bu illerdeki vergi tahsilat oranlarıyla ilişkisi incelenmiştir. Demografik faktörlere göre vatandaşların vergi bilinci, vergi ahlakı ve vergi konusunda kamu otoritesine duyulan güven konularına ilişkin anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir.
Tekin & Gürçam (2019)	Davranışsal iktisat ve vergi uyumu arasındaki ilişki üzerine genel bir değerlendirme yapılmasıdır.	Teorik bir şekilde yazılan çalışmada, davranışsal iktisat ve vergi uyumu arasındaki ilişki incelenirken davranışsal iktisadi etkileyen bilişsel psikoloji alanı çalışmaya dahil edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.
Uyanık (2019)	Vergi bilinci ve vergiye gönüllü uyumun vergi gelirlerine etkilerinin değerlendirilmesidir	Çalışmada gerek teorik yaklaşımlar gerekse yapılan anket çalışması ile vergi bilinci ve vergiye gönüllü uyumun tek taraflı bir süreç olmadığını hem devletin (mali idare) hem de vatandaşların (mükelleflerin) ortak hareket etmeleri gerektiğini göstermiştir.
Yoruldu (2020)	Vergi uyumu ve vergiye uyum sağlayan mükelleflere tanınan vergi teşviki değerlendirilmesidir.	Betimsel araştırma yöntemi kullanılarak dokümantasyon tekniği ile analiz yapılmıştır. Çalışmada vergiye uyumlu, diğer bir ifadeyle vergiye ilişkin şekli ve maddi yükümlülüklerine uyan, mükelleflere tanınan vergi indirimi tüm yönleriyle ele alınarak değerlendirilmiştir.
Karaca vd. (2020)	Vergi uyumunun ekonomik ve sosyo-kültürel belirleyicileri değerlendirilmesidir.	Araştırmada Sivas'ta faaliyet gösteren ve gelir unsurlarından biri veya birkaçı üzerinden vergi ödeyen 569 gelir vergisi mükellefi ile yüz yüze anket çalışması yapılmıştır. Mükellefin vergi uyumunu belirleyen en önemli ekonomik faktörün %70,4 ile vergi yükü olduğunu, sosyo-kültürel faktörler içerisinde ise ilk sıranın %71,7 ile eğitime ait olduğu görülmüştür.

B. S. Doğan (2020)	Demografik faktörlerin vergi uyumu üzerindeki etkisinin ele alınmasıdır.	Teorik olarak gerçekleştirilen çalışmada, demografik faktörlerin farklı ülkeler-bölgeler kapsamında aynı etkiler yaratabileceği gibi farklı etkiler de yaratabileceği, daha net bir sonuç için araştırılan ülkeye-bölgeye odaklanılarak bir analiz yapılması gerektiğidir.
Akbelen vd. (2021)	Sosyal normlar ve dağıtım adaleti algısının vergi uyumu üzerindeki etkilerinin incelenmesidir.	Çalışmada vergi uyum niyetini, sosyal normları ve dağıtım adaletini ölçmek için üç farklı ölçek kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modeli oluşturulduktan sonra tahmin edilmiştir. Tahmin edilen model sonucunda, vergi uyum niyetinin, dağıtım adaleti ve sosyal normlar tarafından etkilendiği bulgusuna ulaşılmıştır.
Demirtaş (2021)	Vergi uyumu davranışı ve laboratuvar deneyleri üzerine bir yazın taraması yapılmıştır.	Çalışmada mümkün olduğunca farklı deneysel tasarımlara dayanan çalışmalar tercih edilmiştir. Ayrıca laboratuvar deneylerine getirilen eleştiriler de tartışılmaktadır. Makale, laboratuvar deneylerinden elde edilen sonuçların önemli olduğu ve saha deneyleri ile desteklenmesinin faydalı olacağı sonucuna varmaktadır.
G. Doğan (2021)	Türkiye’de gönüllü vergi uyumunu etkileyen faktörler değerlendirilmesidir	Vergi uyumunun ve vergiye karşı davranışları etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi için Hatay ilinde 300 mükellef ile 34 soruluk anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışmada mükelleflerin yarıdan fazlasının verdiği yanıtlar vergi bilincinin yüksek düzeyde olduğunu göstermiştir.
E. Doğan & Sarıçimen (2021)	Vergi yükü ile vergi uyum düzeyi arasındaki ilişki değerlendirilmesidir.	81 il bazında vergi yükü ile vergi uyumu arasındaki ilişkinin mekânsal bağlamda karşılaştırmalı olarak ortaya konularak, vergi uyumunun göstergesi olarak kabul edilen tahsilat tahakkuk oranı ve vergi yükü dağılımlarının paralel olmadığı görülmüştür.
Özvar & Saruç (2021)	Vergi uyumu ve ödül etkisini, gelir ve kurumlar vergisinde uygulanan indirim değerlendirilerek ele alınmasıdır.	Bu çalışmada literatürdeki teorik çalışmalar ile farklı ülkelerde gerçekleştirilen ampirik çalışmalar ve Türk vergi sisteminde gönüllü vergi uyumunu arttırmaya yönelik bu uygulamanın olası sonuçları değerlendirilmiştir.
Tabakan & Avcı (2021)	Mükelleflerin vergiye gönüllü uyumu üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesidir.	Çalışmada lojistik regresyon analizi ile referans grupları, vergi affı, vergi oranları, vicdan azabı, vergi denetimi, dini duyarlılık ve vergi bilgisi değişkenlerinin mükelleflerin vergiye gönüllü uyumu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi varken; vergi cezaları, vergi idaresinin etkinliği ve adaleti ile gelir değişkenlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamıştır.

Tablo 2: ÇKKV yöntemlerini kullanan vergi alanındaki çalışmalar

Yazar(lar)	Konu	Bulgular
Parfenova, Pugachev & Podviezko (2016)	Rusya'da bölgelerin vergi kapasitesini tahmin etmek ve vergi kapasitesini etkileyen kriterler temelinde bölgelerin karşılaştırmalı bir değerlendirmesinin oluşturulmasıdır.	Vergi kapasitesi üzerinde en büyük etkiye sahip olan kriterler hem regresyon analizi hem de uzman tahminleri kullanılarak ampirik verilere dayalı olarak belirlenmiştir. Objektif, sübjektif ve kümülatif ağırlıklar hesaplanmış, uzman görüşlerinin uyum derecesi ölçülmüştür. 2000 –2012 yılları arasında Rusya'nın dört bölgesinin değerlendirilmesi TOPSIS ve SAW yöntemleri temelinde yapılmıştır.
Koca, Ekinci & Şimşek (2019)	Vergi gelirleri bakımından OECD ülkelerinin performansının değerlendirilmesidir.	Vergi gelirleri bakımından etkili olan kriterlerin değerlendirilmesi ENTROPİ yöntemi ile OECD ülkelerinin performansının değerlendirilmesi ise ARAS yöntemi ile yapılmıştır. Vergi gelirleri bakımından performansı en iyi olan ülke Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olarak saptanmıştır.
Manda & Bansal (2020)	Hindistan'daki son kurumlar vergisi indiriminin olası sonuçlarının değerlendirilmesidir.	Bu çalışmada ÇKKV yöntemlerinden AHP (Analitik Hiyerarşi Prosesi) yöntemi kullanılmıştır. Kurumlar vergisi indirimi duyurusunun olası sonuçları literatür ve uzmanlar yardımıyla tespit edilmiştir. Kurumlar vergisi indiriminin sekiz ekonomik sonucu ve dört pazarlama sonucu belirlendi. Sonuçta, olası olumlu ekonomik sonuçların, kurumlar vergisi indiriminin olumsuz sonuçlarından daha ağır bastığını göstermiştir.
Khodamipour, M. A. Shahamabad & F. A. Shahamabad (2021)	Çevre vergileri uygulamasının engelleri ve çözümlerinin değerlendirilmesidir.	Çevre vergileri uygulamasının engelleri AHP ile çözümleri ise TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmiştir. Çevresel vergi reformunun yapılması en önemli çözüm olarak görülmüştür.
U. Sandalcı & İ. Sandalcı (2021)	Türkiye'de vergi denetim performansının 2005-2019 dönemi aralığında değerlendirilmesidir.	Çalışmada Türkiye'de 2005-2019 dönemi boyunca vergi denetiminin göstermiş olduğu performans yeni ve gelişen bir teknik olan çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSIS ile analiz edilmiştir. Analiz neticesinde vergi denetimi alanında yapılan reformların performansı birkaç yıla sınırlı olsa da olumlu yönde etkilediği ve her halükârda geçmiş yıllardaki performansın sonraki yıllara göre daha fazla olduğuna ulaşılmıştır.

Literatürde vergi bilinci, vergi afları, vergi teşviki ve idare-mükellef ilişkisinin vergi uyumu üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmalar yayın yılı, konu ve çalışma sonunda elde edilen bulgulara göre Tablo 1'de verilmiştir. Gönüllü vergi uyumunu etkileyen ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik faktörlerin belirleyicileri ile Etnosentrizm kavramı ve davranışsal iktisat-vergi uyumu ilişkisi ilgili çalışmalar da yine yayın yılı, konu ve çalışma sonunda elde edilen bulgulara göre geniş bir şekilde Tablo 1'de verilmiştir. Bulguların vergi mükelleflerine uygulanan anketler neticesinde elde edildiği görülmektedir. Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak vergi alanında yapılmış olan çalışmalar yayın yılı, konu ve çalışma sonunda elde edilen bulgulara göre ise Tablo 2'de verilmiştir. Tablo 2'ye göre vergi alanında yapılan çalışmalarda ÇKKV yöntemlerinden genellikle AHP, ARAS, ENTROPİ ve TOPSIS yöntemlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tablo 1 ve Tablo 2 beraber değerlendirildiğinde ise literatürde vergi uyumunu etkileyen temel faktörlerin geniş bir şekilde ele alındığı bir çalışmanın eksikliği görülmektedir. Yine aynı şekilde vergi alanında yapılan çalışmalarda ÇKKV yöntemlerinden DEMATEL yöntemi kullanılarak yapılmış bir çalışma tespit edilememiştir. Bu nedenle bu çalışma vergi uyumu üzerinde etkili olan tüm faktörlerin ÇKKV yöntemlerinden DEMATEL yöntemi ile değerlendirilmesi suretiyle literatürdeki eksik alana katkı sunmayı amaçlamaktadır. Böylelikle vergi uyumundaki etkili olan faktörlerin öncelikleri doğrultusunda değerlendirmeler yapılmasına DEMATEL yöntemi ile olanak sağlanmış olacaktır.

3. VERGİ UYUMU VE UYUMSUZLUĞU KAVRAMLARI

Devlet ve mükellef arasındaki en önemli ilişki bağının vergi olduğu ifade edilmektedir. Bu ilişkiye gönüllülük esasıyla dahil olanlar kadar bu ilişkiye dahil olmayıp vergi kaçırma davranışında bulunan mükellefler de bulunmaktadır. Devlet, bu önemli ilişkinin getirdiği ödevleri mükelleflere gerek duyduğu durumlarda sıkı yaptırımlarla hatırlatmakta ve ödevlerin zamanında, doğru şekilde yerine getirilmesini beklemektedir (Rousseau, 2013: 14).

Vergi, genel anlamda hareket etme, insan ilişkilerinde anlaşma, başkalarının tekliflerine karşı esnek olma ve büyük bir güce karşı koyamamak anlamı taşımaktadır (Saygın, 2013: 6-7). Verginin konusu olan gelir, servet ve harcamaların zamanında adaletli ve doğru bir şekilde beyan edilerek ödenmesi ise "Vergi Uyumunu" olarak tanımlanmaktadır (Arıman, 2019: 9). Vergilerin önemi, devletlerin önemli derecede finansman kaynağını oluştursa da mükellefler için gelirlerinde önemli derecede kayıp anlamına gelmektedir. Bu kayıp nedeniyle kişiler ve kurumlar ödemeleri gereken vergi miktarlarını azaltabilmek için vergi kaçırma yollarına başvurmaktadır. Mükellefler, hukuki boşluklardan yararlanmaya ya da fiili olarak vergi kaçırma başvurmakta. Bu durum devletin nihai hizmetleri için kullanılan finansman kaynaklarında azalmaya neden olmaktadır (Yurdadoğ, Gökbunar ve Tunçay, 2016: 806-807).

Uyumsuzluk kavramının iradi ve gayri iradi olmak üzere iki türü bulunmaktadır. İradi uyumsuzluk, mükellefin kendi iradi isteğiyle, bilerek vergisel yükümlülükten kaçınmasıdır. Kasıtlı bir şekilde mükellefler, eksik beyan ederek mükellefiyetin tespit ettirilmemesi, belgeler ve defterler üzerinde değişiklikler yapılmasından kaynaklanmaktadır (Saygın, 2013: 10). Gayri-iradi uyumsuzluk ise istenmeyen sebeplerden ortaya çıkmaktadır. Hata, dalgınlık, eksik bilgi ya da kanunların yanlış anlaşılmasından kaynaklı oluşan uyumsuzluklardır (Saygın, 2013: 12).

4. VERGİYE UYUMUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Uyum kavramı, karmaşık yapıya sahiptir. Bunun sebebi disiplinler arası bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomik, siyasi, psikolojik, sosyal, vergi sisteminin işleyişi gibi uyumu etkileyen faktörler bulunmaktadır (Şahin, 2016: 52-65).

4.1. Sosyo Demografik Faktörler

Vergi uyumu dış faktörün etkisinde olabileceği gibi kişilik özelliklerin etkisinde de olabilmektedir. Vergi yasalarının karmaşıklığı, vergi cezaları ve denetim, vergi oranları, vergi kaçırma fırsatı gibi etmenlerin mükelleflerde nasıl bir etki göstereceği çoğunlukla demografik faktörlere bağlı olduğu düşünülmektedir. Devletin medeni duruma, eğitim düzeyine, yaşa, cinsiyete ve inanca müdahalesi söz konusu olmamaktadır. Bu durum sosyal ve demografik faktörleri anlamsız hale getirmemektedir. Devlet tarafından sosyal ve demografik faktörlere ait değerlendirmelerden faydalanılmaktadır. Vergi uyumu üzerinde yapılan çalışmalarda uyuma ait durumlar bir bütün olarak ele alınarak tüm parametreleri ile değerlendirilmelidir (Saygın, 2013: 80). Eğitim düzeyi arttıkça mükelleflerin mali konulardaki bilgisi artacak ve kanunlardaki boşluklardan yararlanmak isteyerek vergi kaçırma sebepleri olacaktır. Vergilerin etkin değerlendirilmediğinde, negatif bir tepki oluşturulabileceği sonucuna varılmaktadır (Saygın, 2013: 83-84).

Genç bireyler, hayata dair arzularına genel itibari ile tam olarak ulaşamadıkları ve deneyimsel olarak daha az tecrübe yaşadıkları için, gençlerin henüz yüksek gelire sahip olmadıkları ve hayat standartlarını yükseltme arzusuyla parayı elde tutmak istememesi, risk alma olasılıklarının yaşlılara oranla daha yüksek olmasından kaynaklı vergiye karşı daha az uyum sergilemelerine sebep olmaktadır (Çataloluk, 2008: 224; Bağdigen ve Erdoğan, 2010: 114-115). Yaşlı gruba giren bireylerin ise sosyal ve kültürel deneyimlerinin, birikimlerinin fazla olmasından toplumsal konuları daha fazla içselleştirerek vergi vermenin vatandaşlık görevi olduğu düşüncesiyle vergiye karşı uyumu besleyici nitelik göstermektedir. Vergi uyumu anlamında cinsiyet farkından etkilediğini ileri süren görüşlere göre kadınlar, erkeklerden daha fazla uyumlu çıkmıştır. Bunu savunan ilk görüş 1986 yılında Jackson ve Milliron'dur (Jackson ve Milliron, 1986: 135). Uyumun olması sonucu olarak gelen cezai müeyyide ve yaptırımlar kadınlarda ve erkeklerde farklılık göstermiştir. Çünkü kadın doğası gereği duygusal bir varlıktır ve kadının vicdan azabı çekmesi vergi uyumuna itmektedir (Saygın, 2013: 80-83).

Vergiye karşı uyumu arttıranın yollarından birisi vergi ahlakının temellerinin oluşmasında büyük katkısı olduğu düşünülen dini inanç gösterilmektedir. (Yurdakul, 2013: 31). Hull ve Bold tarafından yapılan çalışmalarda dindar kişilerin çok olduğu ülkelerde suç işleme oranının inanç seviyesi düşük ülkelerde nazaran daha az olduğu tespit edilmiştir. Yapılan anket çalışmalarından elde edilen sonuçlara göre dini açıdan vergi kaçırmanın günah olduğu ifadesine katılan insanların vergi ahlak ortalaması en yüksek insanlar olduğu saptanmaktadır. Türkiye’de de bu durum İslam’ın beş şartından biri olan zekât yükümlülüğünden etkilenerek, bir vergi ahlakı oluştuğunu söylemek mümkündür. Dini hizmetlere daha yüksek oranda katılım gösteren insanların vergide daha az aldatma gerçekleştirdikleri görülmüştür (Kitapçı, 2015: 210). Sonuç olarak bu bağ net olarak gözlemlenebilmektedir. Farklı uygulamalara ek olarak din faktörü ile de vergi bilinci oluşturulabilmektedir (Koçyiğit, 2019: 19).

4.2. Psikolojik Faktörler

Verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığına vergi ahlakı, vergi bilinci, diğer mükelleflerin tutumu gibi psikolojik faktörler ile bakılmaktadır. Vergiye karşı davranış oluşumu, her insanda sosyal değerlerle şekillenmektedir. Psikolojik etmenler içselleştirilerek ve sonunda isteklilik derecelerine göre vergiye karşı bir davranış oluşturulur ve bu davranışa vergi ahlakı denilmektedir (Saygın, 2013: 49). Vergi bilinci, verginin farkında olunması olarak ifade edilmektedir (Düzen, 2006: 20). Farklı bir tanım olarak ise vergi bilinci verginin ne kadar önemli olduğunu anlayıp kavrayan bireylerin vergi borcunu ödeme isteklilik derecelerine vergi bilinci denilmektedir. Kavram biraz daha genişletildiğinde ise vergi bilinci, mükelleflerin sadece borçlarını ödemekten değil, mükelleflerin elde ettikleri gelirlerden veya servetlerden kanunda açıkça belirtilen usul esas ve oranlara uygun olarak vergi yükümlülüklerini yerine getirmeyi fark etme, anlama ve hatırlama becerisine sahip olmalarıdır.

Mükellefler vergi borçlarını ödeyip ödememe kararını vermeden önce verginin kendi zihinlerinde ne uyandırdığını düşünüp, kararlarını verip, sonrasında davranış sergilemektedir (Aktan, 2012: 14-20). Mükelleflerin kamu hizmetinin finansmanı için toplanan verginin ne kadarının nereye kullanıldığını bilmesi veya bilmemesi, vergiye uyumunu arttırıcı ve azaltıcı etkiye sahip olmaktadır. Mükellefler vergilerini öderlerken kendilerinden, kendi gelirlerinden fedakârlık ettiklerini düşünmektedir. En büyük hak olarak bu fedakarlıkların ihtiyaçlar doğrultusunda harcanılıp harcanılmadığını öğrenmek istemektedirler. Ödedikleri verginin karşılığını fiilen görmek, mükellefleri vergi uyumuna iten bir durum haline gelir ve uyum sürecini kolaylaştırır. Bu durum aynı zamanda devlete olan güveni de arttırmaktadır. Devlete olan güven arttıkça vergi uyumu da artmaktadır (Kaya, 2008: 29).

4.3. Siyasi Faktörler

Devletin, vatandaşlarıyla sağlıklı ilişki kurabilmesi için devlete ait kurum ve kuruluşlarına karşı vatandaşlarında güven oluşturması gerekmektedir. Mükellef yükümlülüklerini zamanında ve doğru şekilde yerine getirdiğinde kendisinin ya da diğer vatandaşların bundan yararlanabildiğini kamu hizmetini alabileceğini bilmesi gerekmektedir. Devlet vatandaşlarının üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesini bekler ve aradaki güven bu sürece göre karşılıklı şekillenmektedir. Taraflardan biri güvenle ilgili sorun yaşadığında koruma içgüdüsüne girerek durumun etkilerini azaltmaya çalışmaktadır. Devlete ve/veya devleti yöneten siyasi iktidara olan güvenin yetersiz olması durumunda mükelleflerin (vatandaşların) gelirlerinin beyan edilen ve mevcut miktarları arasında bir tutarsızlık söz konusu olacaktır. Bu tutarsızlığın en belirgin sonucu ise mükelleflerin vergiden kaçınmasıdır. Vergi ödeme konusunda isteksiz davranan mükelleflerin bu tutumu devlete ait vergi gelirlerini azaltırken beraberinde bir takım kamu hizmetinin ise azalan kamu gelirleri (vergiler) sebebi ile yapılamamasına sebep olmaktadır. (Çataloluk, 2008: 221). Domino taşı gibi bir etki oluşacaktır. Kamu gelirlerinde azalma karşılığında bütçe açıkları artmakta ve borçlanmaya gidilerek bütçe açıkları kapatılmaya çalışılmaktadır. Sonuç olarak devlet yönetimine karşı güvensizlik problemi beraberinde devleti yönetenler ile mükellefler (vatandaşlar) arasında sorunlu ilişkiler doğmasına sebep olmaktadır. (Biberoğlu, 2006: 65). İktidar mükellefleri temsil eden niteliklere sahip ise uyum süreci daha kolay sağlanmaktadır. Aksi bir durum varsa mevcut iktidar mükelleflerin görüşlerini temsil etmiyorsa vergi uyumu zorlaşacaktır. Aynı zamanda bu durum sadece iktidarın görüşlerini temsil etmeleriyle değil, iktidarın gerçekleştirdiği ya da gerçekleştireceği icraatlardan duydukları memnuniyetle de ilişkilidir (Arıman ve Tunçer, 2015: 21).

Demokrasinin tanımını yapacak olursak en kaba ve kısa tabiriyle halkın kendi kendini yönetmesidir. (Abraham Lincoln) Kanunların üstünlüğünün benimsendiği, toplumda etnik, dini ve kültürel açıdan eşitliğin sağlandığı

teorik olarak ulaşılmaması arzu edilen yönetim biçimidir (Şahin, 2016: 56). Demokrasilerde halk diğer yönetim biçimlerinden farklı olarak vergilendirme sürecinde de söz sahibidir ve bunu bütçe aracılığıyla kullanmaktadır. Ayrıca vergilendirme sürecinde parlamentonun onayı olmadan vergi alınmaması da vatandaşın söz hakkına sahip olduğunun bir başka göstergesidir. Demokrasilerde mali saydamlık ilkesinden kaynaklı siyasi ve mali açıdan şeffaflık benimsendiği için mükellefler ödedikleri vergilerin karşılığı olan mal ve hizmeti gerçekte görebildikleri için demokratik sistem mal ve hizmetin finansal maliyetine gönüllü olarak katılmasına katkı sağlar demokrasi uyum sürecini kolaylaştırır ve cebrilik kırılmaktadır (Şahin, 2016: 56).

Âdem-i merkeziyetçi ve merkezi yönetim açısından vergiye gönüllü uyuma baktığımızda Âdem-i Merkeziyetçi yönetim anlayışında vatandaş devlete daha yakındır. Bunun sebebi vatandaş kamu hizmetini yerine getirilip getirilmediğini yakından kontrol etme şansına sahiptir ve yerel yönetimler vatandaşın isteklerini daha hızlı yerine getirebildikleri için demokrasiye daha yakındır. Âdem-i merkeziyetçi yönetimde gönüllü vergi uyumu oldukça yüksektir (Korlu ve Çetinkaya, 2016: 6-7). Merkezi yönetimde ise tersi bir durum gözükmektedir. Merkeze ait kurum ve kuruluşlar önce isteği tespit ederler sonra sıraya alınırlar sonrasında ise gerekli ödeneğin çıkması gibi çok aşamalı bir süreçten geçerek kamu hizmeti verilmektedir. Kamu kurumlarının doğurduğu kırtasiyecilik hantallaşmaya sebep olarak gönüllü uyum konusunda vatandaşları uyumsuzluğa itmektir (Çataloluk, 2008: 224; Bagdigen ve Erdoğan, 2010: 114-115).

4.4. Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler

Vergi oranları, mükelleflerin şahsi durumundan bağımsız olmasına rağmen ödeme gücüyle doğrudan bağlantılı olan ve vergi uyumunu ya da uyumsuzluğunu etkileyen en önemli faktördür. Vergi uyumu üzerinde vergi oranlarının etkisi konusunda genel kabul edilen görüş ters yönlü ilişkiye dayalı olgu olarak tanımlanmaktadır (Sandmo, 2005: 643-663). Türkiye’de artan oranlı vergi sistemi uygulamaktadır. Yani vergilemede adaleti sağlamak için, vergi matrahı artınca vergi oranı da artan daha çok kazandıktan daha çok vergi alınmasına yönelik bir sistemdir (Şahin, 2016: 57).

Vergi denetimi ile mükelleflerde vergi bilinci oluşturmaya çalışırken aynı zamanda vergi kanunlarına uygun hareket etmeleri sağlanmaya çalışılmaktadır. Tüm bunların yanında denetimle eşitlik ve adalet sağlanmaktadır. Denetimler sayesinde vergisini zamanında usulüne uygun ödemeyen ve yahut hiç ödemeyen mükellefler tespit edilerek vergiye uyumlu hale getirilmeye çalışılır. Etkin bir vergi denetim sistemiyle mükelleflerin kafasında her an denetlenebileceği olasılığı bulunduğu için vergiye uyum artacaktır (Candan, 2004: 257-273). Vergi denetimlerinin amacı devletin meşruiyetinin göstergesidir. Bir verginin yürürlüğe girmesi ile amacına göre uygulanması aynı zamanda devletin gücünü bir göstergesidir (Biberoğlu, 2006: 85). Türkiye’deki vergi uygulamalarına dair ilişki verginin genel alacaklısı konumunda bulunan idare ile vergiyi ödemekle yükümlü mükellefler olarak bir çatı altında toplanabilir ve bir borç ilişkisi olarak tanımlanabilir. Vergi kamusal hizmetlerin finansmanında devletin en önemli gelir kaynağını oluşturmaktadır ve mükelleflere de verginin geri dönüşü bu kanallarla olmaktadır. Mükellefler vergiden özel bir fayda sağlamadıkları için vergiyi mali bir yük ve maliyet olarak görerek beyanından, ödenme aşamasına kadar direnç göstermektedir (Saygın, 2013: 95).

Mali aflar, vergi borcunu az ödeyen veya hiç ödemeyen mükelleflere işletilen cezai ve idari tedbirlerin devlet tarafından kaldırılması olarak tanımlanmaktadır. Vergi borcunu ödemediği için mükellefleri vergi uyumuna bir davet niteliğindedir (Savaşan, 2006: 149-171). Mali af kapsamına sadece ferdi borçlar olan gecikme faizi/zammı, stok ve demirbaş affı dahildir. Fakat kısmen veya tamamen vergi aslını affeden düzenlemelerin anayasa ile örtüşmemesi nedeniyle borcun anaparasının silinmesi mali af kapsamına girmektedir (Arıkan ve Yurtsever, 2004: 59-64).

Vergiye dair kanunların karmaşıklığı vergi uyumunu azaltıcı etkiye sahiptir. Vergiye dair kanunların bu kadar karmaşık olmasının sebepleri arasında muafiyet ve istisnalardan bahsetmek mümkündür. Çünkü muafiyet ve istisnalar kanunların kesin sınırlarının çizilmesini oldukça güçleştirir (Biberoğlu, 2006: 75). Vergiye dair prosedürlerin fazlalığı kırtasiyeciliğin fazla olmasını tetiklerken mükellefleri uyum sürecinde zorlayan bir durumdur ve uyumu negatif yönde etkilemektedir. Vergi sisteminin tasarlanmasında uyumu özendirici ve kırtasiyeciliği en aza indirecek şekilde açık ve anlaşılır olması gözetilmelidir (Biberoğlu, 2006: 75).

Dolaylı vergiler harcamalar üzerinden alınan vergilerdir. Gelir ve servet üzerinden alınan vergilerdir. Yani kişilerin gelir düzeyini dikkate almadan herhangi bir ayırım olmadan satın alınan mal ve hizmetin içine gizlenmiş fiyattır. Dolaylı vergilere, vergi sistemimizde kullanılan KDV, ÖTV, Banka Sigorta Muameleleri vergisi örnektir (Aktan, 2012: 14-20). Dolaysız vergiler servet ve gelir üzerinden alınan vergilerdir. Mükelleflerin gelirini hedef alır. Verginin yüklenicisi ile kanuni mükellefi aynı kişidir. Veraset ve intikal vergisi ile kurumlar vergisi, gelir vergisi, emlak vergisi dolaysız vergilerin birer örnekleridir. Dolaylı vergilere nazaran daha adaletli vergi türüdür. Gelir vergisinin artan oranlılığı "Ödeme Gücü İlkesi" ile örtüşen bir vergi türüdür. Fakat vergilemede tam manada ödeme gücünü kapsadığı söylenemez. Mükellefin kazandığı gelirin miktarından bağımsız olarak dahil olduğu vergi dilimi ilgili mükellefin kendi vergi dilimine tabi mükellefler arasında bir adaletsiz uygulamaya sebep olmaktadır. Bunun nedeni ise artan oranlılığın, belli bir gelir düzeyinden sonra gelirin aynı vergi diliminde vergilendirilmeye devam edilmesi nedeniyle ve uyum sürecinde mükellefleri negatif yönde etkileyip uyumdan uzaklaştırmaktadır (Koçyiğit, 2019: 58).

4.5. Ekonomik Faktörler

Vergi uyumunu etkileyen ekonomik faktörler üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar; enflasyonist ortam, milli gelir, ekonomik istikrarsızlık olarak sıralanmaktadır. Enflasyon fiyatlar genel seviyesinde meydana gelen devamlı artışlara denir. Bu artış gerçekleşirken, mal ve hizmet aynı oranda artış göstermemektedir. Enflasyon aradaki farktan kaynaklanmaktadır. Dolaşımdaki para mal ve hizmet miktarından fazla olduğu zaman artmaktadır. Vergi uyumuna enflasyonun pozitif veya negatif olmak üzere iki etkisi söz konusu olabilmektedir. Ayrıca enflasyon istenilen vergi gelirleri üzerinde nötrleyici etkiye sahip olmalıdır. Enflasyon, vergi sisteminde sakatlık yaratmaktadır. Enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde işletmelerin girdi maliyetleri artış göstermektedir. Bunun doğrultusunda satış fiyatları da artmaktadır. Hükümetler fiyatlardaki artışı frenlemek kamu açığını sıkı para ve maliye politikalarıyla giderilmeye çalışılmaktadır. Vergi oranları attırılır veya sabit tutulabilmektedir. Vergi kanunlarının devamlı değişime uğraması belirsizliği beraberinde getirirken vergiye uyumunu da zorlaştırmıştır. Fakat problem yaratan bir başka konuda istisna, oran ve tutarların enflasyon sebebiyle aşınmasıdır. Vergi yükünün adaletsiz dağılmasını sebep gösterip uyumu azaltıcı nitelikte olmaktadır (Şahin, 2016: 61).

Milli gelir, bir ekonomide belirli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerin net parasal değeri olarak tanımlanmaktadır. Milli gelir hesaplamaları vergi uyumu hakkında bilgi vermeye yardımcı olmaktadır. Vergi gelirlerinin GSYH'ya bölünmesiyle vergi yükü hesaplanmaktadır. Vergi yükünün adaletli dağılımı, vergi uyumunda arttırıcı etki yaratmaktadır. Dolaylı ve dolaysız vergilerin toplamı vergi gelirlerinin tamamını ifade etmektedir. Eğer vergi sistemi içerisinde dolaylı vergiler çoğunlukta ise sağlıklı işleyen bir vergi sisteminin varlığına işaretler. Dolaylı vergilerin çokluğu vergi uyumunu azaltmaktadır (Demircan Siverekli, 2003: 97-116).

Bütün ekonomilerde inişler-çıkışlar meydana gelmekte, ekonomiler zaman zaman küçülmekte, durağanlaşmakta veya büyümektedir. Konjonktür dalgalanmaların kısa aralıklarla gerçekleşmesi istikrarsız ekonomik varlığının işaretidir. Bu dalgalanmaların giderilip istikrarın sağlanmadığı ekonomilerde kamu açıkları artar, gelir dağılımında adaletsizlik yaşanır, faiz ve enflasyon oranlarında aşırı hareketlilik gözlemlenir ve tüm bunların sonucu olarak ekonomik istikrarsızlık yaşanmaktadır. Böyle durumdaki ekonomilerde para ve maliye politikası da etkinliğini kaybetmektedir. Vergi gelirlerinin arttırılmak istenmesi sebebiyle vergi oranları arttırılmaktadır. Ekonomik istikrarsızlık üzerine oranların artması bireyleri vergiye karşı uyumsuz hale getirmektedir (Biberoğlu, 2006: 141).

5. DEMATEL YÖNTEMİ

DEMATEL (The Decision Making Experiment and Evaluation Laboratory) yaklaşımı, 1973 yılında Cenevre'de ortaya çıkan bir Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemidir. Kriterlerin/faktörlerin önceliklerini belirlemek ve birbirlerinin arasındaki nedenselliklerin ortaya konulmasını sağlamaktadır (Muhammad ve Cavus, 2017; Shieh vd., 2010).

DEMATEL yönteminin adımları aşağıda sunulmuştur (Fontele ve Gabus, 1976; Wu, 2008):

Adım 1: Direkt İlişki Matrisinin Oluşturulması

x_j^k Tam sayı skoru k. uzman tarafından verilmektedir. Bu skor i. kriterin j. kriter üzerindeki etki seviyesini

gösterir. $n \times n$ 'lik matris olan A, Eşitlik 1'de gösterildiği gibi uzmanların bireysel skorlarının ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Kullanılan DEMATEL ikili karşılaştırma ölçeği ise Tablo 3'te verilmiştir.

$$a_{ij} = \frac{1}{H} \sum_{k=1}^H x_{ij}^k \quad (1)$$

H: Toplam uzman sayısı

Tablo 3: DEMATEL ikili karşılaştırma ölçeği

Sayısal Değer	Tanım
0	Etkisiz
1	Düşük Etki
2	Orta Etki
3	Yüksek Etki
4	Çok Yüksek Etki

Kaynak: Dey vd., 2012: 3563

Adım 2: Normalize Edilmiş Direkt İlişki Matrisinin Oluşturulması

Normalize edilmiş direkt ilişki matrisi, Eşitlik 2 yardımıyla direkt ilişki matrisi kullanılarak elde edilmektedir.

$$X = k.A \quad (2)$$

$$k = \frac{1}{\max \sum_{j=1}^n a_{ij}}, i, j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

Adım 3: Toplam İlişki Matrisinin Oluşturulması

Toplam ilişki matrisi, Eşitlik 4 yardımıyla normalize edilmiş direkt ilişki matrisi kullanılarak elde edilmektedir. I birim matrisi ifade etmektedir.

$$TC = X(I-X)^{-1} \quad (4)$$

Adım 4: Nedensel Diyagramın Elde Edilmesi

Satırların ve sütunların toplamı ayrı ayrı vektör R ve vektör C olarak Eşitlik 5 ve Eşitlik 6 kullanılarak hesaplanmaktadır. Daha sonra, "önem" olarak adlandırılan yatay eksen (C+R), ölçütün ne kadar önemli olduğunu ortaya koyan C'ye R eklenerek yapılmaktadır. Benzer şekilde, "ilişki" adlı dikey eksen (C-R), C'yi R'den çıkararak yapılmaktadır.

$$T = [t_{ij}]_{n \times n}, i, j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

Satırların Toplamı

$$C = [\sum_{j=1}^n t_{ij}]_{n \times 1} = [t_i]_{n \times 1} \quad (6)$$

Sütunların Toplamı

6. UYGULAMA

Kütahya ilindeki mükelleflerin, vergi uyumlarını ölçebilmek için beş ana faktör ve yirmi üç alt faktör literatürden derlenerek belirlenmiştir. Vergi uyumunu etkileyen bu faktörler Tablo 3'te sunulmuştur. Daha sonra vergi uyum konusunda bilgi sahibi olan 20 defterdarlık görevlisine, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 07.10.2020 tarih ve 2020/8 nolu toplantısının 9 sayılı uygunluk kararı ile başvurularak, vergi uyumunu etkileyen faktörleri değerlendirmeleri istenmiştir. Kütahya Defterdarlığının

seçilmesindeki en önemli neden alanında uzman, kendini iyi yetiştirmiş defterdarlık görevlilerinin bulunmasıdır. ÇKKV yöntemlerinde subjektif değerlendirilme yapılması durumunda uzmanların nitelikleri çok önemlidir. Defterdarlık görevlilerinin 15'i erkek 5'i kadın, 14'ü 35-45 yaş aralığında, 6'sı 45-55 yaş aralığındadır. Ayrıca 10 yıldan fazladır defterdarlıkta çalışmakta olup, tümü üniversite mezunudur.

Tablo 3: Vergi uyumunu etkileyen faktörler

Sosyal ve Demografik Faktörler	Psikolojik Faktörler	Siyasi Faktörler (F3)	Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler (F4)	Ekonomik Faktörler (F5)
<ul style="list-style-type: none">Eğitim düzeyiYaşCinsiyetDini inanç	<ul style="list-style-type: none">Vergi ahlakıVergi bilinciDiğer mükelleflerin tutumuVerginin yerinde kullanılıp kullanılmadığı	<ul style="list-style-type: none">Devlet yönetimine güvenİktidara bakış açısıDemokrasi ve vergi uyumuMerkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi yöntem	<ul style="list-style-type: none">Vergi oranlarının vergi uyumuna etkisiVerginin denetimiMükellefler ile vergi idaresi arasındaki ilişkiMali aflarVergi mevzuatının karmaşıklığı ve güncel olmamasıVergi hukuku sistemindeki uygulamaya ilişkin faktörlerDolaylı vergilerDolaysız vergiler	<ul style="list-style-type: none">Enflasyonist ortamMilli gelirEkonomik istikrarsızlık

Tablo 3'e göre ana faktörler; sosyal ve demografik, psikolojik, siyasi, vergi sistemiyle ilgili olan ve ekonomik faktörler olmak üzere beşe ayrılarak incelenmiştir. Sosyal ve demografik faktörler; eğitim düzeyi, yaş, cinsiyet ve dini inanç olarak ele alınmıştır. Psikolojik faktörler; vergi ahlakı, vergi bilinci, diğer mükelleflerin tutumu ve verginin yerinde kullanılıp kullanılmaması olarak belirlenmiştir. Siyasi faktörler; devlet yönetimine güven, iktidara bakış açısı, demokrasi ve vergi uyumu, merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi yöntem olarak ele alınmıştır. Vergi sistemiyle ilgili faktörler; vergi oranlarının vergi uyumuna etkisi, vergi denetimi, mükellefler ile vergi idaresi arasındaki ilişki, mali aflar, vergi mevzuatının karmaşıklığı ve güncel olmaması, vergi hukuku sistemindeki uygulamaya ilişkin faktörler, dolaylı vergiler ve dolaysız vergiler olarak belirlenmiştir. Son olarak ekonomik faktörler ise enflasyonist ortam, milli gelir ve ekonomik istikrarsızlık olarak incelenmiştir. Söz konusu bu faktörler DEMATEL ikili karşılaştırma ölçeği (Tablo 3) kullanılarak defterdarlık görevleri tarafından verilen cevaplarla ortalama alınarak (Eşitlik (1)) değerlendirilmiştir. Tablo 4'te ana faktörler için oluşturulan ortalama ilişki matrisi verilmiştir.

Tablo 4: Ana faktörler için ortalama ilişki matrisi

Ana Boyutlar	Sosyal ve Demografik	Psikolojik Faktörler	Siyasi Faktörler	Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	Ekonomik Faktörler
Sosyal ve Demografik	0,0000	2,9500	2,8000	2,5500	2,7500
Psikolojik Faktörler	2,7500	0,0000	2,4500	2,6000	2,4000
Siyasi Faktörler	2,4500	2,6000	0,0000	3,0000	2,8500
Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	2,1000	2,0500	2,5500	0,0000	3,0000
Ekonomik Faktörler	2,8000	3,2000	3,1000	3,0000	0,0000

Tablo 4'te uzmanlar tarafından verilmiş cevapların ortalamaları sunulmuştur. Örneğin; siyasi faktörler, vergi sistemiyle ilgili faktörleri Tablo 3'teki karşılaştırma ölçeği dikkate alınarak, yüksek derecede (3) etkilediği görülmüştür. Tablo 5'te ise Eşitlik (2) ve Eşitlik (3) kullanılarak oluşturulan normalize edilmiş direkt ilişki matrisi verilmiştir. Normalizasyon ile veri kümesindeki sayısal sütunların değerlerini, değer aralıklarındaki farkları bozmadan veya bilgileri kaybetmeden ortak bir ölçek kullanacak şekilde tablo değiştirilmiş olmaktadır.

Tablo 5: Ana faktörlerin normalize edilmiş direkt ilişki matrisi

Ana Boyutlar	Sosyal ve Demografik faktörler	Psikolojik Faktörler	Siyasi Faktörler	Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	Ekonomik Faktörler
Sosyal ve Demografik	0,0000	0,2438	0,2314	0,2107	0,2273
Psikolojik Faktörler	0,2273	0,0000	0,2025	0,2149	0,1983
Siyasi Faktörler	0,2025	0,2149	0,0000	0,2479	0,2355
Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	0,1736	0,1694	0,2107	0,0000	0,2479
Ekonomik Faktörler	0,2314	0,2645	0,2562	0,2479	0,0000

Eşitlik (4) yardımıyla Ana Faktörler için Toplam İlişki Matrisi (Tablo 6) hesaplanmıştır. Toplam ilişki matrisi faktörlerin birbirlerine olan etkilerini vermektedir. Etkiler hesaplanırken Toplam İlişki Matrisinin aritmetik ortalaması alınarak eşik değeri kullanılmıştır. Tablo 6 için eşik değeri 1,6418 olarak hesaplanmıştır. Eşik değeri olan 1,6418'den büyük olan hücreler Tablo 6'da belirlenerek, faktörlerin ilişkileri gösterilmiştir.

Tablo 6: Ana faktörlerin toplam ilişki matrisi

Ana Boyutlar	Sosyal ve Demografik Faktörler	Psikolojik Faktörler	Siyasi Faktörler	Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	Ekonomik Faktörler
Sosyal ve Demografik	1,4459	1,7223	1,7273	1,7444	1,7368
Psikolojik Faktörler	1,5366	1,4263	1,6077	1,6447	1,6169
Siyasi Faktörler	1,5958	1,6833	1,5208	1,7505	1,7243
Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	1,4529	1,5232	1,5642	1,4181	1,6003
Ekonomik Faktörler	1,7414	1,8491	1,8585	1,8866	1,6681

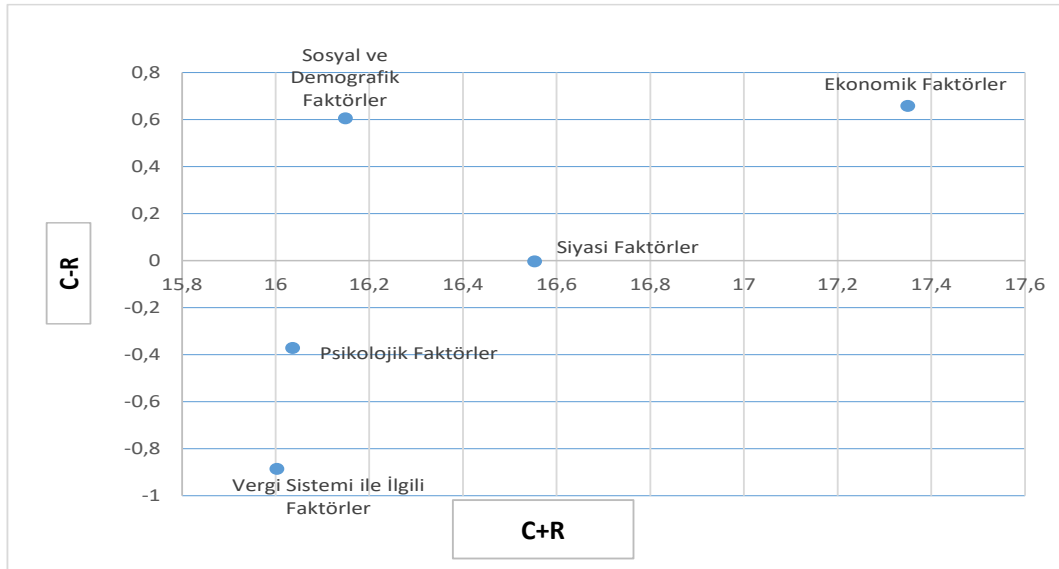
Tablo 6'ya göre sosyal ve demografik faktörler tüm faktörleri etkilemekle birlikte, ekonomik faktörlerden etkilenmektedir. Psikolojik faktörler yalnızca vergi sistemiyle ilgili faktörleri etkilemekle beraber sosyal ve demografik faktörlerden, siyasi faktörlerden ve ekonomik faktörlerden etkilenmektedir. Siyasi faktörler ise psikolojik faktörler, vergi sistemiyle ilgili faktörler ve ekonomik faktörleri etkilemekle beraber, sosyal ve demografik faktörler ile ekonomik faktörlerden etkilenmektedir. Vergi sistemiyle ilgili faktörler hiçbir faktörü etkilememekle birlikte tüm faktörlerden etkilenmektedir. Ekonomik faktörler kendisi dâhil olmak üzere tüm faktörleri etkilemekle birlikte, sosyal ve demografik faktörlerden, siyasi faktörlerden ve kendisinden etkilenmektedir.

Tablo 7'de ana faktörlerin önem dereceleri, etkileme ve etkilenme dereceleri gösterilmektedir. C+R önem derecelerini gösterirken, C-R etkilenen ve etkileyen faktörleri göstermektedir. C+R değerlerine bakıldığında yüksek olan değerler daha önemli faktörler olarak görülmektedir. C-R değerlerine bakıldığında negatif olan değerler etkilenen faktörleri, pozitif olan değerlerde etkileyen faktörleri göstermektedir.

Tablo 7: Ana faktörlerin önem değeri ve etkilenme seviyesi

Ana Boyutlar	C	R	C+R	C-R
Sosyal ve Demografik Faktörler	8,3767	7,7725	16,1493	0,6042
Psikolojik Faktörler	7,8322	8,2043	16,0366	-0,3720
Siyasi Faktörler	8,2746	8,2785	16,5532	-0,0038
Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler.	7,5586	8,4443	16,0029	-0,8856
Ekonomik Faktörler	9,0037	8,3464	17,3501	0,6573

Tablo 7 incelendiğinde ana faktörlere ait değerlerde sıralama yapıldığında, C+R değerlerinde en yüksek değere ekonomik faktörler sahip olmaktadır. Bu durumda en önemli faktör Ekonomik Faktörler olmuştur. İkinci sırada siyasi faktörler, üçüncü sırada sosyal ve demografik faktörleri, dördüncü sırada psikolojik faktörler ve son sırada vergi sistemiyle ilgili faktörler gelmektedir. Aynı zamanda C-R değerlerine bakıldığında; ekonomik faktörler ile sosyal ve demografik faktörlerin etkileyen durumunda, psikolojik, siyasi ve vergi sistemiyle ilgili faktörlerin ise etkilenen durumunda olduğu görülmektedir. Şekil 1’de de ana faktörlerin önem seviyelerini, etkileyen ve etkilenen durumlarını gösteren diyagram sunulmuştur. Şekle göre yatay eksen faktörlerin gücünü, dikey eksen ise faktörlerin etkilenen mi yoksa etkileyen mi faktörler olduğunu göstermektedir. Yatay eksen sağa gidildikçe faktörün gücü artmakta olup, dikey eksen ise 0’ın yukarısı etkileyen faktörleri 0’ın altı etkilenen faktörleri belirtmektedir.

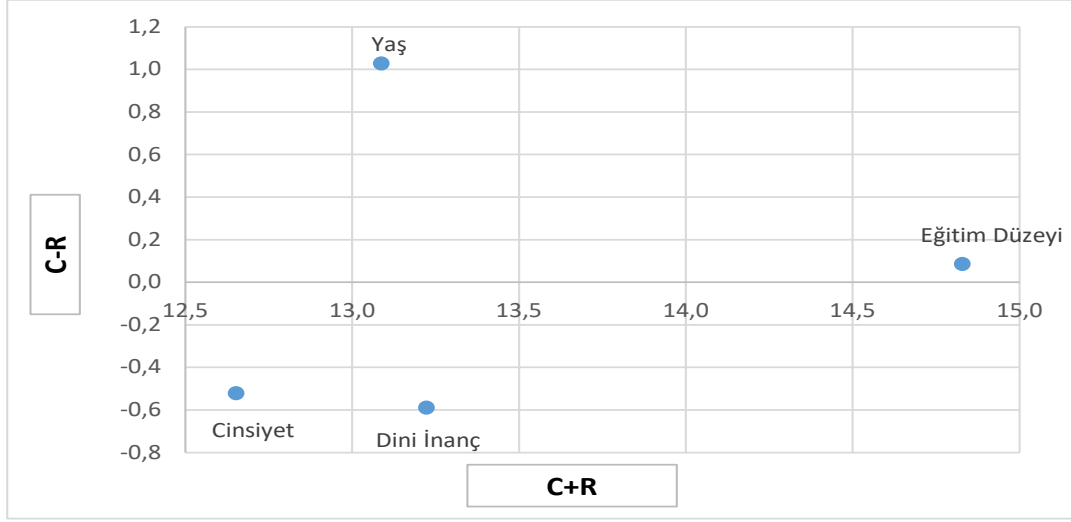

Şekil 1: Ana faktörlerin etki diyagramı

Diğer alt faktörler için de aynı aşamalar kendi boyutları içerisinde yapılmıştır. Yalnızca alt faktörlere ait toplam etki matrisleri ve etki diyagramları verilmiştir. Sosyal ve Demografik Alt Faktörleri için Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanan Toplam İlişki Matrisi Tablo 8’de, Etki diyagramı ise Şekil 2’de sunulmuştur. Tablo 8 için eşik değeri 1,6418 olarak hesaplanmıştır. Eşik değeri olan 1,6810’dan büyük olan hücreler Tablo 8’de belirlenerek, faktörlerin ilişkileri gösterilmiştir.

Tablo 8: Sosyal ve demografik ana faktörüne ait alt faktörlerin toplam ilişki matrisi

Sosyal ve Demografik	Eğitim Düzeyi	Yaş	Cinsiyet	Dini İnanç
Eğitim Düzeyi	1,8384	1,6356	1,6340	1,9887
Yaş	2,0066	1,4255	1,5851	1,8507
Cinsiyet	1,7126	1,4109	1,3370	1,6047
Dini İnanç	1,8143	1,4581	1,5813	1,4625

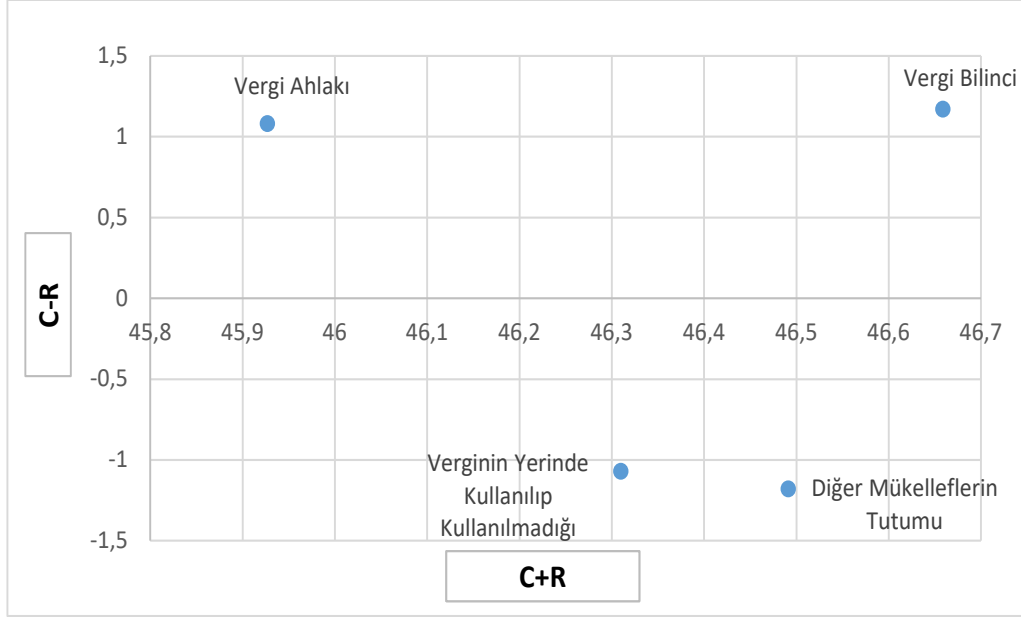
Şekil 2: Sosyal ve demografik faktörler için etki diyagramı

Tablo 8'e göre eğitim düzeyi alt faktörü, kendisini ve dini inanç alt faktörlerini etkilemekle beraber, kendisi dahil tüm diğer sosyal ve demografik ana faktörüne ait alt faktörlerden etkilenmektedir. Yaş alt faktörü, eğitim düzeyi ve dini inanç alt faktörlerini etkilemekle beraber hiçbir alt faktör tarafından etkilenmemektedir. Cinsiyet alt faktörü yalnızca eğitim düzeyini etkilemekle beraber hiçbir alt faktörden etkilenmemektedir. Dini inanç alt faktörü ise yalnızca eğitim düzeyini etkilemekle beraber, eğitim düzeyi ve yaş alt faktörlerinden etkilenmektedir. Şekil 2'deki diyagram C+R düzlemine göre incelendiğinde de en önemli faktörün eğitim düzeyi olduğu görülmektedir. İkinci sırada dini inanç, üçüncü sırada yaş ve son sırada ise cinsiyet faktörü yer almaktadır.

Psikolojik Alt Faktörleri için Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanan Toplam İlişki Matrisi Tablo 9'da Etki diyagramı ise Şekil 3'te sunulmuştur. Tablo 9 için eşik değeri 5,7933 olarak hesaplanmıştır. Eşik değeri olan 5,7933'ten büyük olan hücreler Tablo 9'da belirlenerek, faktörlerin ilişkileri gösterilmiştir.

Tablo 9: Psikolojik ana faktörüne ait alt faktörlerin toplam ilişki matrisi

Psikolojik Faktörler	Vergi Ahlakı	Vergi Bilinci	Diğer Mükelleflerin Tutumu	Verginin Yerinde Kullanılıp Kullanılmadığı
Vergi ahlakı	5,5073	5,8318	6,0934	6,0709
Vergi bilinci	5,8459	5,6838	6,2057	6,1790
Diğer mükelleflerin tutumu	5,5479	5,6238	5,6430	5,8410
Verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığı	5,5225	5,6050	5,8993	5,5992

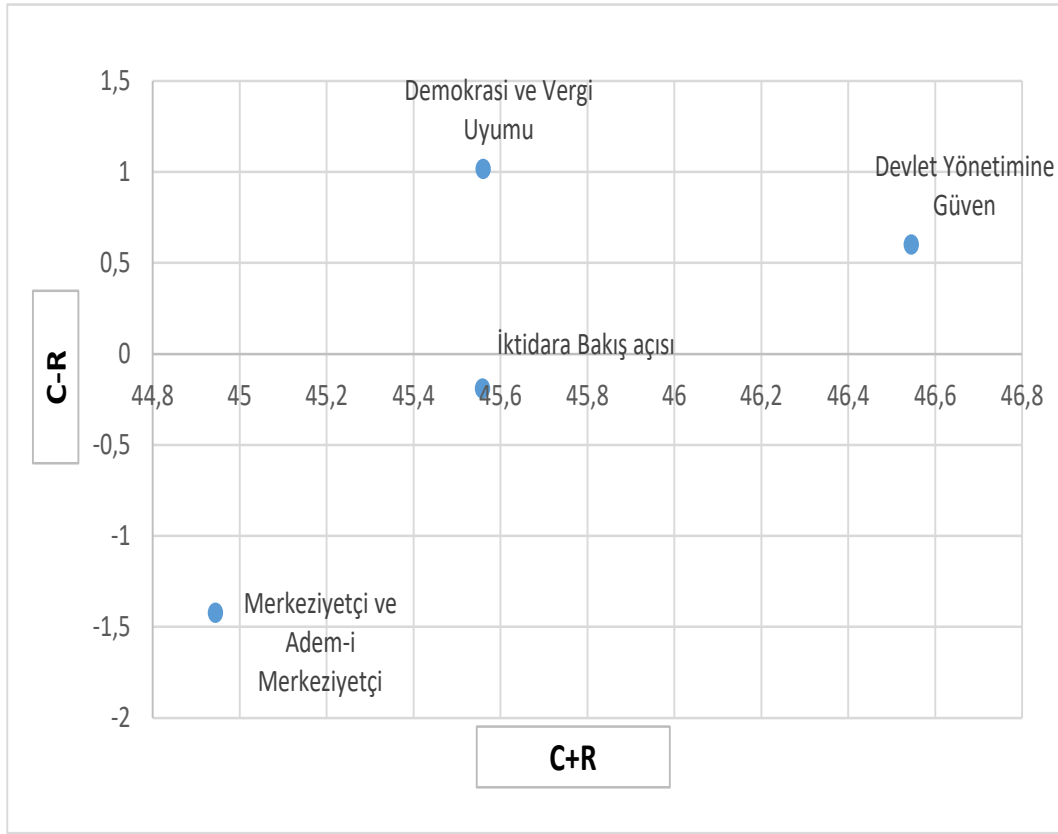
Şekil 3: Psikolojik faktörler için etki diyagramı

Tablo 9'a göre vergi ahlakı faktörü diğer tüm psikolojik alt faktörleri etkilemekle birlikte vergi bilinci faktöründen etkilenmektedir. Vergi bilinci faktörü de diğer tüm psikolojik alt faktörleri etkilemekle birlikte vergi ahlakı faktöründen etkilenmektedir. Diğer mükelleflerin tutumu faktörü, yalnızca verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığını etkilemekle beraber, diğer tüm psikolojik faktörlerden etkilenmektedir. Verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığı faktörü, yalnızca diğer mükelleflerin tutumu faktörünü etkilemekle beraber, diğer tüm psikolojik faktörlerden etkilenmektedir. Şekil 3'teki diyagram C+R düzlemine göre incelendiğinde de en önemli faktörün vergi bilinci olduğu görülmektedir. İkinci sırada diğer mükelleflerin tutumu, üçüncü sırada verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığı ve son sırada ise vergi ahlakı faktörü yer almaktadır.

Siyasi Alt Faktörleri için Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanan Toplam İlişki Matrisi Tablo 10'da Etki diyagramı ise Şekil 4'te sunulmuştur. Tablo 10 için eşik değeri 5,7065 olarak hesaplanmıştır. Eşik değeri olan 5,7065'ten büyük olan hücreler Tablo 10'da belirlenerek, faktörlerin ilişkileri gösterilmiştir.

Tablo 10: Siyasi ana faktörüne ait alt faktörlerin toplam ilişki matrisi

Siyasi Faktörler	Devlet Yönetimine Güven	İktidara Bakış Açısı	Demokrasi ve Vergi Uyumunu	Merkeziyetçi ve Âdem-i Merkeziyetçi
Devlet Yönetimine Güven	5,7422	5,9647	5,8172	6,0481
İktidara Bakış Açısı	5,7725	5,5023	5,5914	5,8170
Demokrasi ve Vergi Uyumunu	5,9230	5,8958	5,5001	5,9687
Merkeziyetçi ve Âdem-i Merkeziyetçi	5,5350	5,5126	5,3638	5,3497

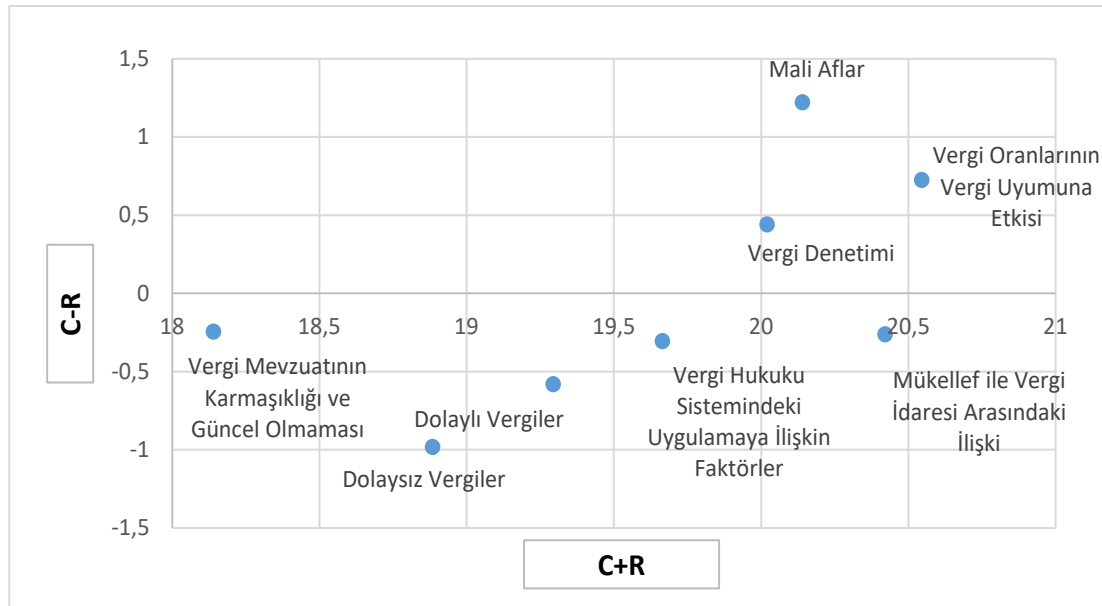
Şekil 4: Siyasi faktörler için etki diyagramı

Tablo 10 incelendiğinde, devlet yönetimine güven alt faktörü kendisi de dahil olmak üzere diğer siyasi faktörleri etkilemekle birlikte, merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi diğer siyasi alt faktörlerden etkilenmektedir. İktidara bakış açısı alt faktörü, devlet yönetimine güven ile merkeziyet., ve âdem-i merkeziyetçi faktörlerini etkilemekle beraber, devlet yönetimine güven ile demokrasi ve vergi uyumu faktörlerinden etkilenmektedir. Demokrasi ve vergi uyumu faktörü, diğer tüm siyasi alt faktörleri etkilemekle beraber, yalnızca devlet yönetimine güven faktöründen etkilenmektedir. Merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi faktörü hiçbir faktörü etkilemekle beraber, diğer tüm siyasi alt faktörlerden etkilenmektedir. Şekil 4'teki diyagram C+R düzlemine göre incelendiğinde de en önemli faktörün devlet yönetimine güven olduğu görülmektedir. İkinci sırada demokrasi ve vergi uyumu, üçüncü sırada iktidara bakış açısı ve son sırada ise merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi faktörü yer almaktadır.

Vergi sistemi ile ilgili olan alt faktörler için Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanan Toplam İlişki Matrisi Tablo 11'de, Etki diyagramı ise Şekil 5'te sunulmuştur. Tablo 811 için eşik değeri 1,2275 olarak hesaplanmıştır. Eşik değeri olan 1,2275'ten büyük olan hücreler Tablo 11'de belirlenerek, faktörlerin ilişkileri gösterilmiştir.

Tablo 11: Vergi sistemi ile ilgili alt faktörlerin toplam ilişki matrisi

Vergi Sistemi ile İlgili Faktörler	Vergi Oranlarının Vergi Uyumuna Etkisi	Verginin Denetimi	Mükellefler ile Vergi İdaresi Arasındaki İlişki	Mali Aflar	Vergi Mevzuatının Karmaşıklığı ve Güncel Olmaması	Vergi Hukuku Sistemindeki Uygulamaya İlişkin Faktörler	Dolaylı Vergiler	Dolaysız Vergiler
Vergi Oranlarının Vergi Uyumuna Etkisi	1,2322	1,3378	1,4224	1,3029	1,2554	1,3618	1,3602	1,3617
Verginin Denetimi	1,3082	1,1711	1,3675	1,2420	1,2057	1,3187	1,3089	1,3083
Mükellefler ile Vergi İdaresi Arasındaki İlişki	1,2881	1,2717	1,2187	1,2350	1,2101	1,2890	1,2855	1,2808
Mali Aflar	1,3583	1,3352	1,4193	1,1811	1,2517	1,3730	1,3795	1,3830
Vergi Mevzuatının Karmaşıklığı ve Güncel Olmaması	1,1321	1,1175	1,1996	1,0807	0,9616	1,1626	1,1468	1,1463
Vergi Hukuku Sistemindeki Uygulamaya İlişkin Faktörler	1,2402	1,2306	1,2849	1,1893	1,1400	1,1300	1,2288	1,2348
Dolaylı Vergiler	1,2050	1,1916	1,2462	1,1455	1,1055	1,1943	1,0874	1,1804
Dolaysız Vergiler	1,1472	1,1347	1,1840	1,0834	1,0637	1,1571	1,1414	1,0391

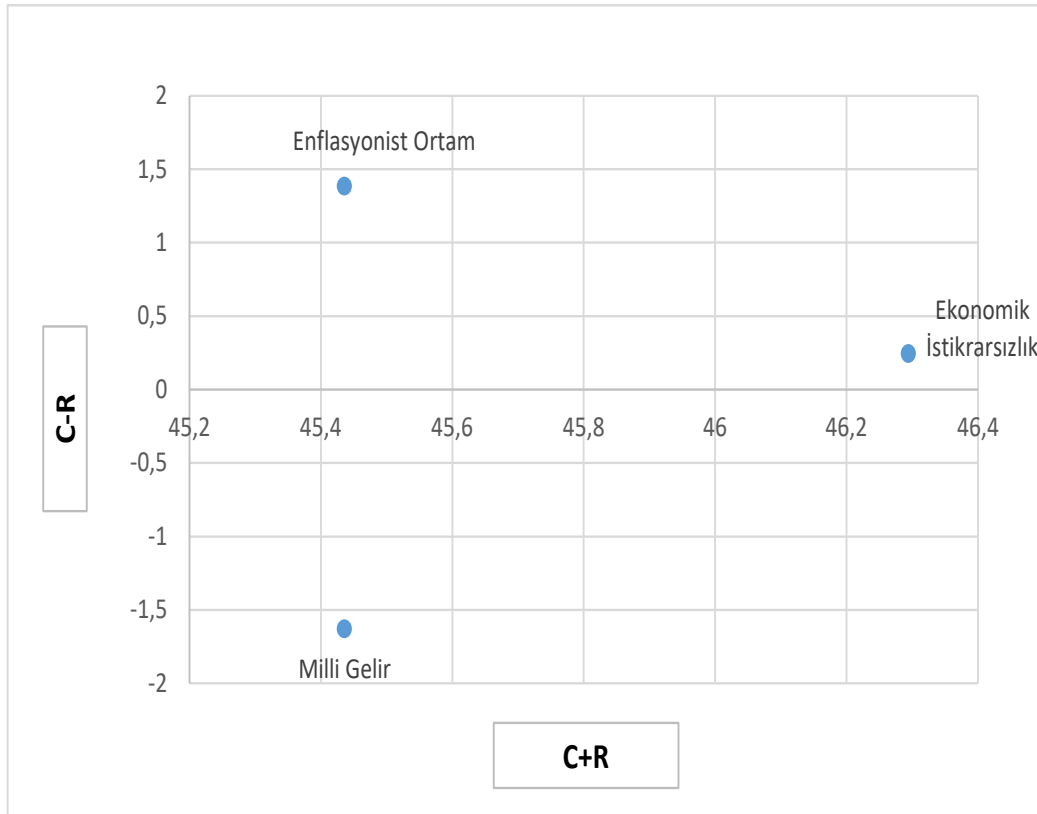
Şekil 5: Vergi sistemi ile ilgili faktörler için etki diyagramı

Tablo 11 incelendiğinde, birbirini etkileyen faktörler renkli olarak belirtilmiştir. Burada ilgi çeken iki durum bulunmaktadır. İlki; vergi mevzuatının karmaşıklığı ve güncel olmaması ile dolaysız vergiler hiçbir faktörü etkilememektedir. İkincisi; dolaylı vergiler, mükellefler ile vergi idaresi arasındaki ilişki faktörünü etkilemektedir. Şekil 5'teki diyagram C+R düzlemine göre incelendiğinde en önemli faktörün vergi oranlarının vergi uyumuna etkisi olarak ve en önemsiz faktörün ise vergi mevzuatının karmaşıklığı ve güncel olmaması olarak belirlenmiştir.

Ekonomik faktörler için Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanan Toplam İlişki Matrisi Tablo 12'de, Etki diyagramı ise Şekil 6'da sunulmuştur. Tablo 12 için eşik değeri 7,6203 olarak hesaplanmıştır. Eşik değeri olan 7,6203'ten büyük olan hücreler Tablo 12' de belirlenerek, faktörlerin ilişkileri gösterilmiştir.

Tablo 12: Ekonomik alt faktörlerin toplam ilişki matrisi

Ekonomik Faktörler	Enflasyonist ortam	Milli gelir	Ekonomik istikrarsızlık
Enflasyonist Ortam	7,3053	8,1350	7,9698
Milli Gelir	7,1363	7,3027	7,4641
Ekonomik İstikrarsızlık	7,5841	8,0950	7,5905

Şekil 6: Ekonomik faktörler için etki diyagramı

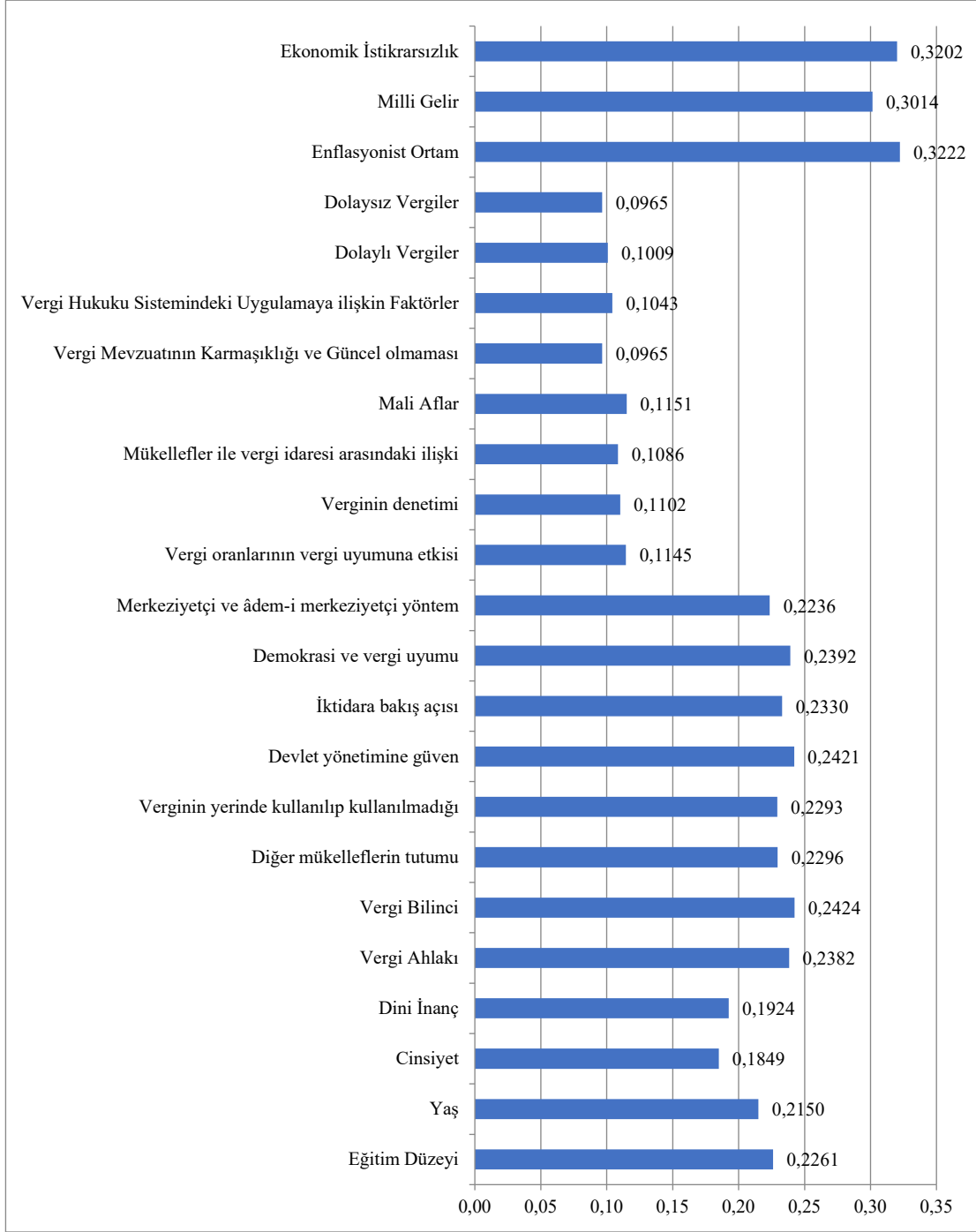
Tablo 12 incelendiğinde; enflasyonist ortam faktörü, milli gelir ve ekonomik istikrarsızlık faktörlerini etkilemekle birlikte, hiçbir faktörden etkilenmemektedir. Milli gelir faktörü hiçbir faktörü etkilememekle birlikte, enflasyonist ortam ve ekonomik istikrarsızlıktan etkilenmektedir. Ekonomik istikrarsızlık milli geliri etkilemekle birlikte enflasyonist ortamdaki da etkilenmektedir. Şekil 6'daki diyagram C+R düzlemine göre incelendiğinde de en önemli faktörün ekonomik istikrarsızlık olduğu görülmektedir. İkinci sırada ise enflasyonist ortam ve milli gelir birlikte yer almaktadır.

Tablo 13'te ana faktörlerin ağırlıkları, alt faktörlerin yerel-global ağırlıkları ve global sıralamaları verilmiştir. Şekil 7'de ise alt faktörlerin global ağırlıklarına göre sıralaması grafiksel olarak sunulmuştur.

Tablo 13: Ana faktörlerin ağırlıkları, alt faktörlerin yerel-global ağırlıkları ve global sıralamaları

Ana Faktörler	Ana Faktörlerin Ağırlıkları	Alt Faktörler	Yerel Ağırlıklar	Global Ağırlıklar	G l o b a l Sıralama
Sosyal ve Demografik Faktörler	0,1862	Eğitim Düzeyi	0,2499	0,2261	10
		Yaş	0,2377	0,2150	12
		Cinsiyet	0,2044	0,1849	14
		Dini İnanç	0,2127	0,1924	13
Psikolojik Faktörler	0,1741	Vergi Ahlakı	0,2458	0,2382	6
		Vergi Bilinci	0,2500	0,2424	3
		Diğer mükelleflerin tutumu	0,2369	0,2296	8
		Verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığı	0,2365	0,2293	9
Siyasi Faktörler	0,1838	Devlet yönetimine güven	0,2500	0,2421	4
		İktidara bakış açısı	0,2406	0,2330	7
		Demokrasi ve vergi uyumu	0,2470	0,2392	5
		Merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi yöntem	0,2308	0,2236	11
Vergi Sistemiyle İlgili Faktörler	0,1681	Vergi oranlarının vergi uyumuna etkisi	0,1245	0,1145	16
		Verginin denetimi	0,1245	0,1145	17
		Mükellefler ile vergi idaresi arasındaki ilişki	0,117987	0,10856	20
		Mali Aflar	0,1198	0,1102	18
		Vergi Mevzuatının Karmaşıklığı ve Güncel olmaması	0,1180	0,1086	19
		Vergi Hukuku Sistemindeki Uygulamaya İlişkin Faktörler	0,1134	0,1043	21
		Dolaylı Vergiler	0,1251	0,1151	15
		Dolaysız Vergiler	0,1049	0,0965	23
Ekonomik Faktörler	0,1998	Enflasyonist Ortam	0,3316	0,3222	1
		Milli Gelir	0,1134	0,1043	22
		Ekonomik İstikrarsızlık	0,3296	0,3202	2

Tablo 13 incelendiğinde ilk iki faktörün enflasyonist ortam ve ekonomik istikrarsızlık olduğu görülmektedir. En önemli üçüncü faktör ise vergi bilinci olarak belirlenmiştir.

Şekil 7: Alt faktörlerin global ağırlıklarına göre sıralaması

Şekil 7’de de faktörlerin ağırlıklarının sunulduğu Tablo 13’ün görselleştirilmiş hali verilmiştir. Ağırlıkları ele alındığında ilk sırada enflasyonist ortam, ikinci sırada ekonomik istikrarsızlık ve üçüncü sırada vergi bilinci geldiği görülmektedir. Vergi hukuku sistemindeki uygulamaya ilişkin faktörler, milli gelir ve dolaysız vergiler daha az önemli olarak görülerek, son üç sırada yer almışlardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada, Kütahya Defterdarlığı'nda görevli uzman kişilerin görüşlerine başvurularak, vergi uyum faktörlerinin vergiye uyum sürecinde mükellefler ve kurumlar üzerindeki etkisi ile hangi önem derecelerine sahip oldukları, ÇKKV yöntemi olarak DEMATEL yöntemi ile analiz edilmiştir.

Çalışmanın verileri, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi etik kurulu onayı ile etik ilkelere uygunluğu yönünde karar alınan anket çalışmasının Kütahya Defterdarlığı'nda görevli 20 uzmana uygulanması sonucu toplanmıştır. Anket soruları ana ve alt faktörlerin ikili karşılaştırılmasına ait sorulardan oluşmaktadır. Anket soruları kadar anketin uygulandığı uzmanların sosyal ve demografik durumları da anket sonucu için önem arz etmektedir.

Çalışmada vergi uyumunu etkileyen temelde 5 ana faktör ve 23 alt faktöre DEMATEL yönteminin aşamaları tek tek uygulanmış ve vergi uyumunu etkileyen en önemli ana faktörün "Ekonomik Faktörler", en önemsiz faktörün ise "Vergi Sistemiyle ilgili Faktörler" olduğu tespit edilmiştir. Ekonomik, Siyasi, Sosyal ve Demografik faktörler neden faktörleri, Psikolojik faktörler ile Vergi Sistemiyle ilgili Faktörler sonuç faktörleri olarak belirlenmiştir. Ekonomik faktörler diğer dört faktör üzerinde en fazla etkiye sahip olan faktörken, Vergi Sistemiyle ilgili Faktörler en fazla etkilenen faktör olmaktadır. Ekonomik faktörlerin etki düzeyinin yüksek çıkması bize enflasyonist ortamda mükelleflerin uyum sürecinden uzaklaşarak belirsiz ekonomik ortamda, paralarını ellerinde tutmaya iterek uyumdan uzaklaştıklarını göstermektedir.

DEMATEL analizini tüm faktörlere uyguladığımızda ortaya çıkan sonuçların değerlerinin birbirlerine ne kadar yakın olduğu görülmektedir. Bunun altında yatan sebebin, faktörlerin etki ve etkilenme durumlarının bizim örneklemimiz için birbirleriyle yakın ilişkilerde oldukları, küçük farklarla birbirlerinden ayırt edilip etkileyen-etkilenen, neden-sonuç faktörlerinin olduğu tablolarda görülmektedir. Yerel ve global ağırlıklar bakımından karşılaştırıldığında en önemli alt faktörler sırasıyla; enflasyonist ortam, mali aflar, vergi bilinci ve eğitim düzeyi şeklinde hesaplanmıştır. Önemsiz alt faktörler ise milli gelir, dolaysız vergiler, verginin yerinde kullanılıp kullanılmadığı ve cinsiyet şeklinde gösterilmiştir.

Çalışmanın daha da geliştirilmesi adına verilebilecek öneriler araştırmacılar ve politika yapıcılar doğrultusunda aşağıda değerlendirilmiştir.

- *Araştırmacılar için öneriler;* Çalışmanın sınırlarını Kütahya Defterdarlığı'ndaki 20 uzman görüşü ve Kütahya Defterdarlığında kayıtlı vergi mükelleflerinin anket soruları ile ulaştığımız vergi uyumu ile ilgili sonuçları oluşturmaktadır. Vergi uyumu ile ilgili faktörlerin genişletilmesi, araştırma yapılan bölge ve il sayısı değiştirilmesi veya genişletilmesi, ülkeler arası vergi uyumları karşılaştırılması, ÇKKV yöntemleri karşılaştırmalı veya tekil olarak konu üzerinde uygulanabilirliği test edilmesi suretiyle bu ve buna benzer çalışmalar daha da geliştirilerek literatüre katkı sunulabilir.

- *Politika yapıcılar için öneriler;* Vergi kanunlarının karmaşıklığı ve kırtasiyeciliği artırıcı prosedür yapısı ile mali afların kapsamı ve sürekliliğinin vergisini düzenli ödeyen ve ödemeyen mükellefler arasında bir eşitsizlik durumuna sebep olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum vergisini düzenli ödeyen mükelleflerin mevcut vergi uyumundan uzaklaşmasına, vergisini az ödeyen veya hiç ödemeyen mükellefler için ise vergi uyumunu ortadan kaldırmaya sebep olabilir. Politika yapıcıların vergi usul ve kanunların tasarımıyla vergisini düzenli ödeyen mükelleflerin vergi uyumunu bozmayacak nitelikte bir yol izlerken, vergisini az ödeyen veya hiç ödemeyen mükelleflerin de sisteme uyumlarını teşvik edici yolu gözetmeleri gerekmektedir. Bu yol gözetilirken de tüm vergi mükelleflerinin anlayabileceği sadelikte (karmaşıklıktan uzak), kırtasiyeciliği azaltan (prosedürü az) ve vergi istisnalarının sınırlandırılarak, sadeleştirilmiş kanun yapıcılık ilke olarak gözetilebilir.

KAYNAKÇA

- Akbelen, Z., & Aydın, Z. B. (2019). Vergi Afları ve Vergilemede Adalet Algısının Vergi Uyumuna Etkisi: Bursa İli Örneği. *International Journal of Social Inquiry*, 12 (2), 409-437.
- Akbelen, Z., Bayram Arlı, N., Leba, R., & Aydemir, M. (2021). Sosyal Normlar ve Dağıtım Adaleti Algısının Vergi Uyumuna Üzerindeki Etkileri. *International Journal of Social Inquiry*, 14 (1), 1-25.
- Aktan, C. (2012). *Vergi Psikolojinin Temelleri ve Vergi Ahlakı*, Çimento Endüstrisi İşveren Sendikası, İstanbul.
- Arıkan, Z. ve Yurtsever, H. (2004). Türkiye’de Mali Affın Nedenleri, Etkileri ve Sonuçları. *Yaklaşım Dergisi*, 12 (136), 60-64.
- Arıman, Y., & Tuncer, M. (2015). Aile ve çevre, genel ekonomik görünüm ve vergi faktörlerinin seçmenlerin siyasi tercihleri üzerindeki etkisi: Trabzon ili örneği. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2 (1), 219-231.
- Arıman, Y. (2019). *Kamu Harcamalarının Vergi Uyumuna Etkisi: Türkiye Örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Atçeken, F. D., Altundemir, M. E., & Turan, A. H. (2018). Vergi Aflarının Vergi Uyumuna Etkisi: Kocaeli Örneği. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 59-75.
- Bagdigen, M., & Erdoğan, A. (2010). Vergi Uygulamaları Karşısında Mükelleflerin Tutum ve Davranışlarının Tespiti: Zonguldak İli Örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 47 (548), 95-112.
- Biberoğlu, E. (2006). *Türkiye’de Gönüllü Vergi Uyumuna* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Bişgin, A., Ünlüer, S., & Üyümez, M. E. (2019). Muhasebe Meslek Mensupları ile Vergi Mükelleflerinin Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Vergi Uyumuna İlişkin Bir İnceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (4), 281-298.
- Candan, T. (2004). Yargı Kararları Işığında Vergi Kayıp ve Kaçağı, Türkiye’de Vergi Kayıp ve Kaçakları Önlenmesi Yolları, 19. *Türkiye Maliye Sempozyumu*, Antalya, 255-280.
- Çataloluk, C. (2008). Vergi Karşısında Mükelleflerin Tutum ve Davranışları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 213-228.
- Demircan Siverekli, E. (2003). Vergilendirmenin Ekonomik Büyüme ve Kalkınmaya Etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21, 98-114.
- Demirtaş, B. K. (2021). Vergi Uyumuna Davranışı ve Laboratuvar Deneyleri: Bir Yazın Taraması. *Maliye Dergisi*, 180, 115-143.
- Dey, S., Kumar, A., Ray, A., & Pradhan, B. B. (2012). Supplier selection: integrated theory using DEMATEL and quality function deployment methodology. *Procedia Engineering*, 38, 3560-3565.
- Didinmez, İ., & Seçilmiş, E. (2018). İdare-Mükellef İlişkilerinin Vergi Uyumuna Üzerine Etkileri. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 105-128.
- Doğan, B. S. (2020). Demografik Faktörlerin Vergi Uyumuna Üzerindeki Etkisi. *Journal of Politics Economy and Management*, 3 (2), 11-21.
- Doğan, G. (2021). *Türkiye’de Gönüllü Vergi Uyumuna Etkileyen Faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Doğan, E., & Sarıçimen, G. (2021). Vergi Yükü Perspektifinden Vergi Uyumuna: 81 İl Bazında Ampirik Bir Değerlendirme. *Vergi Raporu*, 256, 133-154.
- Düzen, N. (2006). *Duygu-Durumlarda Yönelmişliğin İkili Yapısı: Bilinç Oluşmasında Bilişsel İşlemler Ve Duygusal İzlemler Etkileşimi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Jackson, B. R., & Milliron, V. C. (1986). Tax Compliance Research: Findings, Problems, and Prospects. *Journal of Accounting Literature*, 5 (1), 125-165.
- Karaca, C., Oktay, S., & Yemez, İ. (2020). Vergi Uyumunun Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Belirleyicileri: Sivas İli Örneği. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2020 Sonbahar Özel Sayı I/II), 62-73.
- Kaya, A. (2008). *Türkiye’de Net Bölgesel Mali Yansımaya*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Khodamipour, A., Shahamabad, M. A., & Shahamabad, F. A. (2021). Fuzzy AHP-TOPSIS method for ranking the solutions of environmental taxes implementation to overcome its barriers under fuzzy environment. *Journal of Applied Accounting Research*, 23 (3), 541-569.
- Kılıç, S., & Aytaç, D. (2019). Gönüllü Vergi Uyumunu Etkileyen Bir Faktör Olarak Etnosentrizm. *Third Sector Social Economic Review*, 54 (3), 1357-1376.
- Kitapçı, İ. (2015). *Vergi Etiği, Vergi Psikolojisi, Verginin Sosyal-Psikolojik Teorisi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Koca, G., Ekinci, F., & Şimşek, M. (2019). Vergi Gelirleri Bakımından OECD Ülkelerinin Performansının Bütünleşik Entropi-Aras Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Electronic Journal of Social Sciences*, 18 (70), 964-985.
- Koçyiğit, M. (2019). *Vergi Uyumunu Ve Uyumsuzluğu Sonucunda Oluşan Mükellef Tiplerinin Belirlenmesi: Kocaeli Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.
- Korlu, R. K., & Çetinkaya, Ö. (2016). Vergi Bilincinin Gelişiminde Yerelleşme Faktörünün Rolü. Can, A. V., Şahin, K. ve Uçar, M. K. (Ed.) *13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 28-31 Ekim 2015, Bakü-Azerbaycan*. Bildiriler Kitabı (s. 1-10).
- Kumluca, İ. (2003). Vergiye Gönüllü Uyumunu Etkileyen Faktörler. *Vergi Sorunları Dergisi*, 180, 91-97.
- Manda, S., & Bansal, S. K. (2020). Evaluation of recent corporate tax reduction in India using MCDM approach. *Journal of Public Affairs*, 20 (4), e2270.
- Muhammad, M. N., & Cavus, N. (2017). Fuzzy DEMATEL method for identifying LMS evaluation criteria. *Procedia Computer Science*, 120, 742-749.
- Ömür, Ö. M., & Bellikli, U. (2019). Vergiye Gönüllü Uyumunu Etkileyen Sosyal Faktörlerin Vergi Tahsilat Oranları ile İlişkisi: Doğu Karadeniz Bölgesindeki Seçilmiş İllerde Bir Araştırma. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2), 241-265.
- Özvar, S., & Saruç, N. T. (2021). Vergi Uyumunu ve Ödül Etkisi: Gelir ve Kurumlar Vergisinde Uygulanan İndirim. *Maliye Dergisi*, 181, 112-140.
- Parfenova, L., Pugachev, A., & Podvieszko, A. (2016). Comparative analysis of tax capacity in regions of Russia. *Technological and Economic Development of Economy*, 22 (6), 905-925.
- Rousseav, J. J. (2013). *Toplum Sözleşmesi*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sağlam, A. (2014). İhtilafli Bazı Vergi Cezalarının Vergi Yargısı Bağlamında Değerlendirilmesi. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 4, 1-18.
- Sandalcı, U. (2020). Vergiden kaçınmayı etkileyen faktörlerin yapısal eşitlik modeli ile analizi. *Alanya Akademik Bakış*, 4 (3), 1033-1056.
- Sandalcı, Ü. U., & Sandalcı, İ. (2021). TOPSIS Yöntemiyle Vergi Denetim Performans Değerlendirmesi: 2005-2019 Dönemi. *Mali Çözüm Dergisi*, 31 (167), 187-212.
- Sandmo, A. (2005). The theory of tax evasion: A retrospective view. *National Tax Journal*, 58 (4), 643-663.
- Savaşan, F. (2006). Vergi Aflarına Mükellef Tepkisi: Türkiye’de Vergi Aflarından Kimler Faydalıyor?. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 149-171
- Saygın, Ö. (2013). *Vergi Uyumunu Ve Vergi İdaresinin Vergi Uyumuna Etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi.
- Shieh, J. I., Wu, H. H., & Huang, K. K. (2010). A Dematel Method in Identifying Key Success Factors of Hospital Service Quality. *Knowledge-Based Systems*, 23 (3), 277-282.
- Şahin, M. (2016). Mükellef Psikolojisi: Teorik Bir İnceleme. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 5 (10), 52-65.
- Tabakan, G., & Avcı, O. (2021). Vergiye Gönüllü Uyumunu Etkileyen Faktörlerin Lojistik Regresyon Analizi ile Belirlenmesi. *Sosyoekonomi*, 29 (48), 541-561.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (2023). *Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri*. (Erişim: 23.04.2023, <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>)
- Tekin, A., & Gürçam, Ö. S. (2019). Davranışsal İktisat ve Vergi Uyumunu Arasındaki İlişki Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6 (5), 65-76.

- Topkan, Z. (2016). *Gönüllü Vergi Uyumu ve Türkiye’de Gelir İdaresinin Rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi.
- Uyanık, A. (2019). Vergi Bilinci ve Vergiye Gönüllü Uyumun Vergi Gelirlerine Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 177, 354-386.
- Wu, W.-W. (2008). Choosing Knowledge Management Strategies by Using a Combined ANP and DEMATEL Approach. *Expert Systems with Applications*, 35 (3), 828-835.
- Yoruldu, M. (2020). Vergi Uyumu ve Vergiye Uyum Sağlayan Mükelleflere Tanınan Vergi Teşvikinin Değerlendirilmesi. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (3), 55-64.
- Yurdadoğ, V., Gökbnar, R. & Tunçay, B. (2016). Vergi Uyumunu Belirleyen Faktörlere Genel Bir Bakış. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23 (3), 805-816.
- Yurdakul, A. (2013). *Vergi Ahlakını Belirleyen Faktörlerin Analizi: Bursa İli Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi.
- Yüksek, E., Afşar, K. E., & Tezel, B. T. (2022). Vergi Uyumunun Etmen Tabanlı Modellemesi: Türkiye Örneği. *Vergi Raporu*, 270, 116-135.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.01.2023 ✓Accepted/Kabul:06.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1228489

Research Article/Araştırma Makalesi

Eskin, İ. ve Sarısoy, Ö. (2023). "Muhasebe Eğitiminde Dijital Yetkinlikler: Türk Muhasebe Müfredatı Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 169-192.

MUHASEBE EĞİTİMİNDE DİJİTAL YETKİNLİKLER: TÜRK MUHASEBE MÜFREDATI ÜZERİNE BİR İNCELEME

İlknur ESKİN*, Özkan SARISOY**

Öz

Muhasebe alanında yaşanan dijitalleşme, sektörde muhasebe personelinden beklenen yetkinlikleri değiştirmiştir. Bu durum, yükseköğretim kurumlarının muhasebe eğitiminde dijital yetkinlikleri ne ölçüde sağladığı konusunu gündeme getirmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, muhasebe eğitimi veren muhasebe lisans programlarının dijitalleşme düzeylerini belirlemek ve mevcut derslerin dijital yetkinlikleri sağlamadaki rolünü incelemektir. Bu kapsamda Türkiye’de doğrudan muhasebe eğitimi temel alan 17 üniversitenin muhasebe ve finans yönetimi bölümleri incelenmiştir. Çalışmada öncelikle muhasebe eğitimi veren lisans programlarının dijital uygulamaya yönelik dersleri tespit edilmiştir. Daha sonra dijital uygulamaya yönelik 24 çeşit ders, içerik analizi yöntemi kullanılarak MAXQDA 2020 nitel veri analiz programı ile analiz edilmiştir. Çalışmanın bulguları, muhasebe mesleğinin dijital dönüşümü dikkate alınarak ders planlarına dijital uygulamaya yönelik derslerin eklendiğini ancak bu derslerin yeterli düzeyde olmadığını göstermektedir. Ayrıca, bu derslerin bilgisayar güvenliği ve verilerin korunması ile imalat faaliyetleri ve süreçlerine ilişkin yetkinlik kazandırmada yetersiz olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Muhasebe Eğitimi, Dijitalleşme, Dijital Yetkinlikler.*

DIGITAL COMPETENCIES IN ACCOUNTING EDUCATION: A REVIEW OF TURKISH ACCOUNTING CURRICULUM

Abstract

The digitalization experienced in accounting has also changed the competencies expected from accounting personnel in the sector. This situation has brought up the issue of the extent to which higher education institutions provide digital competencies in accounting education. The study's aim in this context is to determine the levels of digitalization of accounting undergraduate programs that provide accounting education and to investigate the role of existing courses in providing digital competencies. In this regard, the accounting and finance management departments of 17 Turkish universities that are directly based on accounting education, were investigated. In the study, first, digital application courses of undergraduate programs that provide accounting education were determined. Then, using the content analysis approach, 24 types of courses for digital practise were examined using the MAXQDA 2020 qualitative data analysis application. The findings of the study show that digital application courses have been added to the lesson plans considering the digital transformation of the accounting profession, but these courses are not sufficient. Additionally, it has been determined that these courses are insufficient in gaining competence regarding computer security and data protection and manufacturing activities and processes.

Keywords: *Accounting Education, Digitalization, Digital Competencies.*

*Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, UUBYO, Muhasebe Finans Yönetimi Bölümü, EDİRNE.

e-posta: ilknureskin@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2306-7315>)

** Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Muratlı MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, TEKİRDAĞ.

e-posta: osarisoy@nku.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2226-0191>)

1. GİRİŞ

İş hayatının en önemli paradigma değişimi olarak kabul gören dijitalleşme, bireysel, toplumsal ve örgütsel olmak üzere birçok düzeyde etkiler yaratmaktadır. Dünya Ekonomik Formu, önümüzdeki on yılda dünya ekonomisinin yarattığı değerlerin %70'inin tamamen veya yüksek düzeyde dijital alanlardan elde edileceğini tahmin etmektedir. Bu durum, dijitalleşen alanlarda geleceğin işgücü piyasası katılımcılarına verilecek "dijital eğitimin" sermaye birikiminden daha önemli olacağını ve yükseköğretim kurumlarının bu gerçeği dikkate alan stratejiler uygulaması gerektiğini göstermektedir (Guşe ve Mangiuc, 2022: 253). Diğer taraftan muhasebe eğitiminde dijital dönüşümün gerekliliğini kuşaklararası karakter değişimi ile ilişkili olduğunu savunanlar da vardır. Handoyo ve Anas (2019), dijital çağda doğan kuşakla teknoloji ile geç tanışan kuşakların aynı tekniklerle eğitim almalarının mümkün olamayacağını, bu nedenle yükseköğretim kurumlarının muhasebe eğitiminde yeni öğretim yöntemleri ve müfredatlarının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.

Muhasebe eğitiminde bilgi aktarımının etkinliğinin ve verimliliğinin artırılması, sürecin incelenmesi ve gerekli yenilik ve gelişmelerin sürece aktarılması ile doğrudan ilgilidir. Sürecin değerlendirilmesi ve gerekli güncelleme ve yeniliklerin yapılması ile eğitimden beklentiler, karşılanabilecek seviyeye gelecektir. Böylece muhasebe eğitimi alan bireyler, mesleki yaşamlarında işletmelerin beklentilerini karşılayabilecek gerekli muhasebe donanımına sahip olacaktır (Apak vd., 2016: 170). Öte yandan bu donanımı sağlamak için muhasebe eğitiminin nasıl verilmesi gerektiği de her zaman tartışma konusu olmuştur. Bu nedenle öğretim yöntemleri, eğitimde muhasebe dersleri, ders içerikleri, öğretim tarzı, ders materyalleri, eğitim kurumunun ortamı ve teknik donanımı, dersi alan öğrenciler ve dersi veren öğretim elemanları üzerinde durulmaktadır (Tosunoğlu ve Cengiz, 2020: 198). Bu bağlamda bu çalışma muhasebe eğitimi veren muhasebe lisans programlarının dijitalleşme düzeylerini belirlemeyi ve mevcut derslerin dijital yetkinlikleri sağlamadaki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Kurumu (ÖSYM) tarafından yayımlanan 2022-YKS Yükseköğretim programları ve Kontenjanları Kılavuzu'nda yer alan doğrudan muhasebe eğitimi temel alan lisans bölümlerinin müfredatları incelenmiştir. Çalışmanın izleyen bölümlerinde sırasıyla muhasebe eğitimi, dijital muhasebe, literatür incelemesi ve araştırmanın metodolojisi ve bulguları açıklanmıştır. Sonuç bölümünde ise araştırmadan elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

2. MUHASEBE EĞİTİMİ

Özünde bir meslek olan muhasebe faaliyeti çağlar boyunca önemli paradigma farklılıkları yaşayarak (uygulamada ülkeler arasında bazı farklılıklar mevcut olmakla birlikte) benzer amaçlarla ve benzer şekillerde ele alınan bir faaliyete dönüşmüştür. Muhasebenin geçirmiş olduğu değişimler muhasebe eğitimi de etkilemiştir. Ayrıca bu etkileşimin karşılıklı olduğu ifade edilebilir. Muhasebe eğitimi dışında eğitim kavramının kendisine yüklenen anlamın da zaman içerisinde değiştiği bilinmektedir. Esasında bireyleri çevreleri ile uyumlu kılarak verimli ve üretken yapabilmeyi amaçlayan eğitim, küreselleşme ile öğrencilerden; sorumluluk alma, yaratıcı düşünme, değişime uyum gösterme, problem çözebilme, kolay iletişim kurma, grupla çalışabilme, iş birliğine yatkın olma ve karmaşık teknolojik sistemleri anlayabilme gibi yeni amaçları da bünyesine katmıştır (Binici ve Arı, 2004: 384).

Muhasebe eğitimi bir meslek eğitimi olup, bu eğitimden beklenen, kişiye mesleğin gerektirdiği bilgi ve becerinin kazandırılmasıdır. Bu bilgi ve beceri ders programlarıyla öğrencilere kazandırılmaktadır. Ders programlarının belirli bilimsel yeterlik kriterleri eğitimin kalitesi ile ilintilidir (Zaif ve Ayanoğlu, 2007: 117). Ayrıca hem kaliteli muhasebe meslek mensuplarının yetişmesinde hem de muhasebe mesleğinin başarılı bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için muhasebe eğitiminin önemi büyüktür. Bu yönü ile muhasebe ekosisteminin kullanıcılarına ulaşan finansal bilgilerin kalitesi ile muhasebe eğitiminin kalitesi arasında da ilinti söz konusudur (Öztürk ve Erdoğan, 2017: 163). Uluslararası gereksinimlere uygun mesleki ve teknik eğitim iktisadi kalkınma bakımından da önemli bir husus olup bu noktada kaliteli ve beklentileri karşılayan bir muhasebe eğitimi elzemdir (Ertaş ve Şimşek, 2020: 40).

Geleneksel olarak muhasebe eğitimi finansal muhasebe, vergi, denetim ve maliyet muhasebesine odaklanmış olmakla birlikte 1980 ve 1990'lı yıllarda muhasebeye ilişkin meydana gelen büyük değişikliklere paralel olarak muhasebe eğitiminde de büyük değişiklikler meydana getirmiştir (Turner vd., 2011: 39). Muhasebe eğitimine yönelik Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 1970'lerde meydana gelen muhasebe skandalları sonucunda 1989

yılında, Muhasebe Eğitimi Değişim Komisyonu (AECC), Amerikan Muhasebe Derneği'nin (AAA) Yürütme Komitesi tarafından, muhasebe eğitiminin mevcut içeriğinin ve yapısının muhasebe mesleğinin veya toplumun ihtiyaçlarını karşılamadığı yönündeki eleştirilere yanıt olarak kurulmuştur (Davis ve Sherman, 1996: 159). Ayrıca literatürde eğitimcilerin değişikliklere ilişkin direnç gösterdiğine yönelik ifadeler de yer verilmiştir (Boyd vd., 2000: 36). Ülkemizde muhasebe eğitimi Cumhuriyet öncesinde kurumsal eğitim metodolojisinden ziyade usta çırak ilişkisi ile öğrenilen bir faaliyet olmuştur. Bununla birlikte muhasebe eğitimine yönelik 19. yüzyılın sonlarında ortaokul ve lise düzeyinde muhasebe alanında derslere yer veren eğitim kurumları kurulmuştur. Cumhuriyet'in kurulması ile üniversite düzeyinde (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi) muhasebe alanında eğitimler vermeye başlanmıştır (Güvemli ve Aslan, 2019: 64). Yine 1927 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'nın görev ve hizmet alanında mesleki eğitim "Ticaret Ortaokulları" olarak adlandırılan okullarda muhasebe dersleri vermeye başlanmış, belli bir süre eğitime ara verdikten sonra 1986 yılında Ticaret Meslek Liseleri bünyesinde tekrar bu eğitimlere devam edilmiştir (Ertaş ve Şimşek, 2020: 41).

Ülkemizde günümüzde muhasebe eğitimi; meslek liseleri, üniversitelerin ön lisans, lisansüstü, yüksek lisans ve doktora programlarında verilmektedir. Ayrıca mali müşavirlik ve bağımsız denetçilik gibi mesleklere yönelik hazırlık kursları ve mesleğin başlangıcında ve meslek içi eğitimlerle farklı düzeylerde muhasebe eğitimleri söz konusudur. Geçmişte olduğu gibi hali hazırda ülkemizde ortaokul ve öncesinde muhasebeye yönelik eğitime yer verilmemektedir.

Muhasebe eğitiminde ülkelere göre farklı yaklaşımlar söz konusu olabilmekle birlikte bu konuda uluslararası bir standart yaratma konusunda Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu'nun (IFAC) çalışmaları önemlidir. IFAC Uluslararası Muhasebe Eğitim Standartları Kurulu (IAESB), üye kuruluşlar ve üniversiteler ve eğitim sağlayıcılar, işverenler, düzenleyiciler, hükümet yetkilileri, muhasebeciler ve muhtemel muhasebeciler gibi ilgili paydaşlar tarafından profesyonel muhasebe eğitiminde kullanılmak üzere eğitim standartları, uygulama destek materyalleri ve uygulama kılavuzları geliştiren bağımsız bir standart belirleme kurulu olarak 8 standart yayınlamıştır. Bu standartlar (IES); 1. Muhasebe Eğitim Programlarına Giriş Şartları, 2. Teknik Yetkinlik, 3. Mesleki Beceriler, 4. Mesleki Değerler, Etik ve Tutumlar, 5. Staj Tecrübesi, 6. Mesleki Yeterlik ve Değerlendirme, 7. Sürekli Mesleki Eğitim, 8. Denetçiler için Mesleki Yeterlik (IFAC 2019: <http://ifac.org>). Yine IFAC tarafından söz konusu eğitimlerin uygulamasına ilişkin standartlarla; staj gereksinimleri, bilgi teknolojisi, mesleki gelişim, mesleki değerler, etik ve tutumları sürdürme ve geliştirme alanlarında açıklamalara yer verilmektedir (IFAC IEPs: <http://ifac.org>). 2005 yılından itibaren uygulamaya giren standartlar ile ihtiyaç duyulan bilginin karşılanması amaçlanmıştır. Ayrıca eğitim standartları ile üniversitelerden ayrı bir biçimde muhasebecilerin kariyerleri boyunca tecrübe ve güncel bilgilerle mesleğe ve topluma katkı sağlamaları için gerekli olan bilimsel değerler, beceriler ve mesleki değerlere sahip olması hedeflenmektedir (Özbirecikli, 2007 :73-80). Bununla birlikte eğitim standartları global bir çalışma ortamı ile dünyada muhasebe eğitim sürecinde yeknesaklık ve tutarlılık sağlamak, genel kabul görmüş standartlar oluşturmak, meslek örgütleri arasında iş birliğini ve muhasebecilik mesleğinin prestijini artırmak gibi çeşitli hedefleri de barındırmaktadır (Uyar, 2008: 82). Literatürde IFAC tarafından geliştirilen bu standartların çeşitli muhasebe eğitim programları ile ne derece örtüştüğüne yönelik çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Özetle muhasebe eğitime yönelik geçmişten bugüne muhasebe eğitiminde; kullanılan teknikler, eğitimin verildiği eğitim düzeyleri, yaklaşım ve aktarılan bilgiler bakımından önemli değişikliklerin olduğu ifade edilebilir. Özellikle bilgi teknolojilerinin kullanım alanının genişlemesi ile muhasebe alanında gerçekleşen değişimler, eğitim alanında birtakım değişikliklerin oluşmasına neden olmuştur.

3. DİJİTAL MUHASEBE

Geçen yüzyılın sonlarından itibaren bilgi teknolojilerindeki gelişmeler işletmecilik üzerinde ve dolayısı ile muhasebe uygulamalarında da değişikliklere neden olmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle işletme yapıları, üretim süreçleri, pazarlama anlayışları gibi alanlarda değişimler söz konusu olmuş bu değişimlerden muhasebe de etkilenmiştir. Bu süreçte başında "e" harfi olan çok sayıda yeni kavram ile karşı karşıya kalınmış; e-ticaret, e-işletme, e-devlet, e-fatura, e-beyanname gibi uygulamalar muhasebecilerin başında "e" bulunan sistemleri geliştirip uygulayabilme gereğini ortaya çıkarmıştır (Sultanoğlu vd., 2014: 98; Fidan vd., 2015: 35). Bu kapsamda eğitim sektörünün de bilgi teknolojisi ürünlerini kullanarak, yeni nesil eğitim

modellerine uyum sağlaması ve eğitimin kalitesini artırması gerekliliği gündeme gelmiştir. Sonuç olarak iş dünyası muhasebe alanında istihdam edeceği mezunlardan; temel bilgi ve beceriye sahip aynı zamanda bu değişimlere ayak uyduracak donanımlı mezunlar talep etmeye başlamıştır. Bu yaklaşımla muhasebe eğitiminde yeniliğe açık, oluşacak durumlara hazır bir yaklaşımla eğitimci, öğrenci ve öğretilecek konu arasındaki etkileşim ortamını sağlayacak teknoloji ile uyumlu araç ve gereç koordinasyonunu gerekli kılmıştır. Ancak muhasebe alanında teknoloji destekli öğretim tekniklerinin kullanımı 1980'li yıllarda başlamış olmasına rağmen bu konuda yetersizlik olduğu iddia edilmiştir (Sultanoğlu vd., 2014: 98; Fidan vd., 2015: 35). Muhasebe eğitiminde dijitalleşme sürecini eğitimde kullanılan teknikler bakımından ele almanın yanında öğretilen konu bağlamında da üzerinde durulması gerekmektedir. Zira muhasebe faaliyetlerinin değişimi neticesinde muhasebe ve denetim bağlamında teoriye yeni alanlar eklenmektedir. Örneğin blokzincir teknolojisi ve kripto varlıklar ya da denetim alanında uzaktan denetim tekniklerinin kullanılması mevcut teoriye yeni bir -bilgi- eklemekte ve eklenen -bu bilginin- öğretilmesi gerekmektedir.

IAESB dijital çağda muhasebe eğitiminin yönlendirilmesi ile ilgili temel eğilimleri belirlemek için yaptığı literatür incelemesi sonucunda işletme süreçleri üzerinde; akıllı telefon uygulamaları, bulut hesaplama, büyük veri, blokzincir, yapay zekâ ve drone teknolojisinin etkisinin arttığı sonucuna ulaşmıştır (Kaya vd., 2018: 5). Benzer şekilde KPMG tarafından gerçekleştirilen "Muhasebede Dijitalleşme 2021" isimli araştırmada muhasebe alanında; bulut çözümleri, büyük veri analiz araçları, kural tabanlı sistemler, bellek içi veri tabanları, sanal gerçeklik, yapay zekâ, blokzincir teknolojisi kavramlarına yer verilmiştir (KPMG 2021:13). Dijitalleşme sürecinde muhasebe ile ilgili kavramlardan bazıları aşağıda açıklanmıştır.

Bulut Teknolojisi (Cloud Technology): Bulut bilişim teknolojisi birçok alanda kullanılan, tüketicilere, işletmelere ve devlete önemli faydalar sağlayabilen yeni bir teknolojidir. Bulut teknolojisi internet üzerinden erişilecek verilerin farklı konumdaki bilgisayarlarda depolanması, işlenmesi ve kullanılmasıdır (Wyslocka ve Jelonek, 2015: 1-11). Bulut veri ve yazılımlar zamandan ve mekândan bağımsız internet bağlantısı olan cihazlar ile çevrimiçi olarak erişilebilir olmasını sağlayan bir platformdur. Muhasebe alanında da kullanılan bu teknoloji ile veriler, "bulut" a gönderilir. Geleneksel muhasebe yazılımları bir ürün olarak satın alınarak kullanıcıların bilgisayarına kurulurken bulut muhasebesi ise üründen ziyade bir hizmet olarak kategorize edilebilir. Faydaları; maliyet avantajı, gerçek zamanla bilgi güncellemesi, tüm muhasebe verilerine erişim imkânı, finansal bilgilerin güvenilirliği, ekip genelinde kullanılabilirlik, anında düzeltme yapmaya imkân vermesi, maliyet verimliliği, kolay yönetim, uyum, küresel erişim, güncelleme maliyetinin olmaması, kullanıcı dostu olması ve otomatik veri yedekleme ve geri yükleme şeklinde ifade edilmektedir (Khanom, 2017: 31; Dimitriu ve Matei, 2015: 665-671, Ionescu vd., 2013). Bununla birlikte; veri ihlalleri, yanlış yapılandırma, içsel tehditler, güvenlik eksikliği, hesabın ele geçirilmesi, güvenli olmayan ara yüzler, uygulama yapı hataları, zayıf kontrol eylemleri ve insan kaynaklı hatalar bulut muhasebesine yönelik tehditler olarak ifade edilmektedir (Moudud-UI-Huq vd., 2020: 231). Literatürde bazı çalışmalarda da yer verildiği üzere bulut uygulamalarının gelecekte finans ve muhasebe uygulamalarında daha çok kullanılacağı, önemli faydaları yanında bazı riskler de barındırdığı ifade edilebilir.

Büyük Veri ve Analitiği (Big Data and Data Analytics): Büyük veri, internet ağlarından, mobil işlemlerden, kullanıcılar tarafından oluşturulan içerik ve medyanın yanında sensör ağları gibi çeşitli kaynaklardan üretilen çok sayıda bilgiyi ifade etmektedir. Yığınlar halindeki bu veriler, ciddi hesaplamalar sonucunda çeşitli kümeler arasındaki eğilimlerin açıklanmasında kullanılır (George vd., 2014: 321). Literatürde büyük veri için yaygın olarak; "gelişmiş iç görü ve karar verme için uygun maliyetli, yenilikçi bilgi işleme biçimleri gerektiren yüksek hacimli, yüksek hızlı ve yüksek çeşitlilikteki bilgi varlıkları" tanımı yapılmaktadır (Arnaboldi vd., 2017: 3). Son yıllarda büyük veri literatürde birçok farklı alanda incelenen popüler konular arasında yer almaktadır. Muhasebe dünyasında da büyük veri ele alınan konulardan biri olmuş ve bu yaklaşımla büyük verilere uygulanan veri analitiği tekniklerinin muhasebe ve denetçilerin faaliyetlerinde de kullanılacağı iddia edilmiştir. Bununla birlikte sıradan ve rutin faaliyetlerin otomasyonuna yol açacak ve muhasebecilerin dikkatlerini müşterilerine değer sağlama hususuna odaklamasına imkân tanıyacağı dolayısı ile muhasebecilerin mevcut rolleri değişerek muhasebecilerin birden fazla kaynaktan veri toplama, birleştirme ve yorumlama konusundaki uzmanlıklarının daha değerli hale geleceği savunulmuştur (Richins vd., 2017: 3-4). Ayrıca, İngiltere ve Galler Mali Müşavirler Enstitüsü 2014 yılında yayınladığı raporda muhasebe faaliyetinde; bütçeleme ve tahmin geliştirme, iç kontrol ve risk değerlendirme ve denetimin faaliyet veriminin artırılması gibi konularda büyük verinin kullanılabileceğine yer vermiştir (Gamage, 2016: 588-

604). Son olarak, büyük veri analitiğinin hilenin tespiti ve önlemesi ile muhasebe alanında sağlayacağı bir başka katkı olarak ifade edilmektedir (Cockcroft ve Russel, 2018: 323-333). Henüz yeni olmakla birlikte literatürde muhasebe özelinde de ele alınan büyük veri ve veri analitiği konusunda çok sayıda çalışma bulunmakta olup çalışmalarda büyük verinin muhasebe faaliyetlerini etkileyeceği vurgulanmaktadır.

Yapay Zekâ (Artificial Intelligence): Alan Mathison Turing'in makineler düşünebilir mi sorusunun üzerinden 70 yılı aşkın bir süre geçmiş ve günümüze değin yapay zekâ alanında bazı gelişmeler söz konusu olmuştur (Turing, 1950: 67). Ancak bilgi teknolojilerindeki ilerlemelere bağlı olarak yapay zekâ konusu son yıllarda ciddi biçimde ele alınarak birçok alanda tartışılır olmuştur. "Görsel algılama, konuşma tanıma, karar verme ve diller arası çeviri gibi normalde insan zekâsı gerektiren görevleri yerine getirebilen bilgisayar sistemlerinin teorisi ve geliştirilmesi" olarak tanımlanan yapay zekâ muhasebe alanında da ele alınana konulardan olmuştur (Deloitte, 2017 <https://www2.deloitte.com>). Yapay zekâ teknolojisinin muhasebe alanında uygulanması ile önemli değişiklikler yaratacağı, sektörün dönüşümü ve gelişimi ile muhasebe alanında verimsizlik ve düşük katma değer azalacağı, muhasebecilerin yaratıcı alanlara yönelmesine neden olarak işletmeye daha fazla katma değer sağlayacağı ve işletmelerin rekabet gücünü artıracacağı iddia edilmektedir (Luo vd., 2018: 850-856). Muhasebe mesleği açısından yapay zekanın kullanımı konusunda karşıt görüşler de söz konusudur (Stancheva-Todorova, 2018: 135). Yapay zekanın muhasebe alanında uygulanabilmesi için; başlangıçtaki deneyim eksikleri, yüksek yatırım maliyetleri, yeteneklerin kalitesinin artırılması gereği ve muhasebe eğitiminin yapılandırılması gibi hususlar bulunmaktadır. Ayrıca muhasebe alanında yapay zekâ uygulamalarının etkinliğinin artırılması için; hükümetlerin yapay zeka uygulamalarını desteklemesi, işletme yönetimlerinin yapay zekayı desteklemesi, konu ile ilgili eğitimin kalitesinin artırılması ve yaşam boyu öğrenme kültürünün benimsenmesi önerilmektedir (Luo vd., 2018: 850-856). Şekil-1'de yapay zekanın muhasebe faaliyetlerine etkisi dört boyutta ele alınmıştır. Hali hazırda yapay zekanın geleneksel muhasebe uygulamalarına alternatif olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuda literatürde birçok çalışma bulunmakla birlikte bu çalışmaların geleceğe yönelik perspektif sunan konular olduğu görülmektedir. Gelecekte yapay zekâ alanında uzman kişilerle muhasebe akademisyenlerinin müşterek çalışmaları ile yapay zekanın muhasebenin hangi alanında ve ne şekilde uygulanabileceği ortaya konabilir.

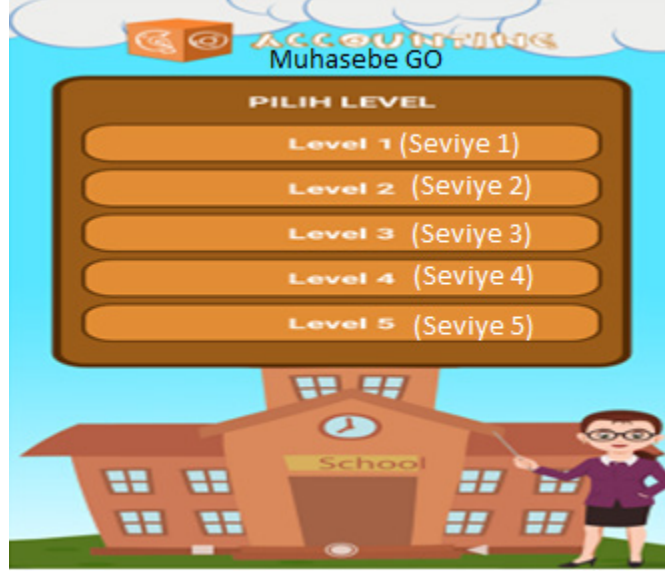
Şekil 1: Yapay Zekanın Muhasebeye Etkileri

Kaynak: Stancheva-Todorova, 2018: 135

Blokzincir Teknolojisi (Blockchain Technology): Yakın zamanda iktisadi sistem içerisine giren blokzincir kısa zamanda birçok yatırımcının teveccüh gösterdiği teknolojilerden olmuştur. Blokzincir teknolojisi muhasebe sektörünün de ilgisini çeken bir konu olarak kısa sürede literatüre girmiştir. Ayrıca muhasebe ve denetim firmaları da bu konuya ilgi duymuştur. Örneğin Deloitte, blokzincir konusunda potansiyel uygulamalar için bu teknolojiyi denemiş ve iş fırsatlarını araştırarak bu konuda bir çalışma grubu kurmuştur. Ardından Deloitte Rubix isimli bir yazılım ile blokzincir uygulamalarına alt yapı sunmuştur (<http://bravenewcoin.com>). Blokzincir konusunda diğer dört büyük denetim firmalarından olan; KPMG, E&Y ve PWC de çeşitli çalışmalar ile özellikle söz konusu teknolojinin denetim alanında kullanımı üzerinde durmuş, standart belirleyiciler ile gerçekleştirdikleri toplantılarda ilgili standartların geliştirilmesine yönelik çabalarda bulunmuşlardır (Bonsón ve Bednárová,

2019: 725-740). Schmitz ve Leoni (2019) araştırmalarında literatürde blokzincir konusunda en çok; blokzincir ekosistemindeki yönetim, şeffaflık ve güven sorunları, blokzincir destekli sürekli denetimler, akıllı sözleşme uygulamaları ve muhasebeci ve denetçilerin rollerindeki paradigma değişiklikleri olduğunu ortaya koymuştur. Blokzincir teknolojisinin faydaları; ekonomik belirsizliğin azaltılması, aracılık maliyetlerinin ve bilgi asimetrisinin azaltılması, şeffaflık ve denetlenebilirliğin artması, güvenilirliğin artması, maliyetlerin azaltılması, insan kaynaklı hataların ve hilenin azaltılması, veri kalitesinin artması, gizlilik paradoksuna çözüm ve tedarik zinciri şeffaflığı şeklinde ifade edilmektedir (Bonsón ve Bednárová, 2019). Blokzincir teknolojisine her yeni kayıt, kripto biçiminde bağlantılı bir zincir oluşturmak için mevcut bloklara eklenmekte olması ve önceki işlemlerde herhangi bir değişiklik yapma girişimi zincirdeki sonraki tüm blokların yeni blokların eklendiği hızda yeniden işlenmesinin mümkün olmaması nedeni ile değiştirilemez olduğu varsayılmaktadır. Bu yönüyle bu sistem üzerinden kurgulanacak muhasebe kayıtlarının hata ve hile kaynaklı yanlışlıklar bakımından geleneksel muhasebe uygulamalarından daha güvenilir olduğu iddia edilmektedir (Schmitz ve Leoni, 2019). Bu sürecin muhasebede ölçüm, sunum ve açıklamayı temelden değiştirerek operasyonel riski ve ölçüm hatalarını azaltabileceği, muhasebe sürecini kısaltabileceği, şeffaflığı ve izlenebilirliği artıracığı savunulmaktadır (Yu vd., 2018: 37-47). Blokzincir teknolojisinde üç taraflı dijital kayıt sistemi ile verilerin bütünlüğünün ve güvenilirliğinin arttığı bu sayede finansal tabloların şeffaf bir biçimde işletmenin mali durum ve performansını anlamayı kolaylaştırdığı düşünülmektedir (Yel, 2022: 46). Ayrıca, denetçilerin de blokzincire erişim sağlayarak işletme tarafından yayınlanan bilgileri denetleyip denetime ilişkin görüşlerini blokzincir üzerinden yayımlayabileceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte düzenleyici kurumların da blokzincir üzerinde izleme faaliyetlerini daha etkin gerçekleştirebileceği iddia edilmektedir (Yu vd., 2018: 37-47). Blokzincir teknolojisinin muhasebe alanında kullanımına yönelik literatürde birçok çalışma bulunmakla birlikte bugün itibarı ile finansal raporlama sürecinde geleneksel kayıt ve raporlama düzenine alternatif bir yöntem geliştirilmemiştir. Çalışmalar blokzincirin muhasebe alanında yaratacağı değişiklikler ve potansiyel faydaları üzerinden ele alınmakla birlikte gelecekte bu dönüşümün gerçekleşeceğine ilişkin güçlü öngörüler bulunmaktadır.

Oyun Tabanlı Öğrenme (Game Based Learning): Muhasebe alanında geçmişten bugüne çeşitli öğrenme teknikleri kullanılmıştır. Literatürde ters yüz edilmiş sınıflar, vaka metodu, bütünsel yaklaşım ve probleme dayalı yaklaşım gibi çeşitli metotlarla muhasebe öğretim yöntemleri ele alınmıştır. Bilgi teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak video oyun sektörü eğitim alanında da kullanılmıştır. Carenys ve Moya (2016) oyun tabanlı öğrenme yaklaşımının muhasebe alanında da uygulanabileceğini ancak bu konudaki teorik çerçevenin eksik olduğunu ifade etmiştir (Carenys and Moya, 2016: 598-651). Silva vd. (2019) araştırmalarında lisans öğrencilerine yönelik muhasebe ve pazarlama alanında geliştirilen oyun ile öğrencilerin öğrenme konusundaki performanslarını incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre oyun tabanlı öğrenme modelinin muhasebe alanında öğrencilerin can sıkıntısını azaltabileceği, içsel ve dışsal motivasyonu, konsantrasyonunu ve öğrenmeye yönelik ilgiyi artırdığı iddia edilmiştir. Benzer şekilde Sugahara ve Cilloni (2021) geliştirdikleri Lego simülasyonu üzerinden lisans öğrencilerine yönelik muhasebe alanında oyun tabanlı öğrenmenin etkinliğini incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin etkinlik sonrasında daha olumlu imajlara sahip olduklarını aktarmışlardır. Saputri vd. (2020) Şekil-2’de yer verilen ara yüze sahip Accounting Go isimli android tabanlı oyunun teknik özellikleri bağlamında bir değerlendirme yapmıştır. Adams (2010) ise araştırmasında etik eğitiminde oyun tabanlı öğretim tekniklerinin etkili olabileceğine yönelik tezi ileri sürmüştür. Bu konuda literatürde oldukça sınırlı araştırma bulunduğu ve muhasebe alanında oyun tabanlı öğrenme teknolojisinin hangi alanlarda ve nasıl kullanılacağı konusunda daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Şekil 2: Accounting Go Oyunu Ara Yüzü

Kaynak: Saputri vd.,2020: 91-99

Sanal ve Artırılmış Gerçeklik (Virtual and Augmented Reality): Kökleri 1960'lı yıllara dayanmakla birlikte son yıllarda sanal gerçeklik alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır (Rosenblum, 2000: 38-39). Ayrıca sanal gerçeklikle ilgili teknolojik ürünler ticari olarak da erişilebilir ürünler olarak özellikle video oyun sektöründe kullanılmaktadır. Sanal gerçekliğin aksine tamamen yapay bir evren oluşturmayan, mevcut ortamın da işin içerisine dahil edildiği artırılmış gerçeklik ile yaşadığımız dünya teknolojiye dahil edilmektedir. Bu gelişmeler söz konusu teknolojilerin eğitim sektöründe de kullanımını gündeme getirerek bu alanda birçok çalışmanın yapılmasına neden olmuştur. Bu yaklaşımla sanal ve artırılmış gerçeklik teknolojileri, muhasebe alanında fiili ve sanal unsurların birleşiminden oluşan yeni bir ortama imkân tanımaktadır (Chukwuani, 2022: 35). Hadi vd. (2022) muhasebe alanında etik eğitimi ile ilgili artırılmış gerçeklik konusunda bir proje yürütmüş, araştırmacılar artırılmış gerçeklik uygulamalarının, kullanıcıların sıkılmamasını sağlayarak konuyu anlamalarını daha etkili bir şekilde geliştirebilmeleri için etkileşimli vaka öğrenme olarak kullanılabilirliğini ve öğrenme sürecini iyileştirmek için gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Yeni nesil sanal ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinin muhasebede envanter, faturalama, müşteri yönetimi, denetim, finansal tabloların hazırlanması ve ekip çalışması alanlarında kullanılabileceği ifade edilmektedir. Bu yaklaşımla kullanıcıların algılarının ve biliş düzeylerinin gelişeceği, alınan kararların sonuçlarının algılanabileceği ve gerçekleşebilecek karmaşık ve öngörülemez olayların farkındalığının artacağı iddia edilmektedir (Chukwuani, 2022: 35). Özetle artırılmış ve sanal gerçekliğin muhasebe alanında; mali tabloların oluşturulması, muhasebe verilerinin görselleştirilmesi, muhasebe eğitimi, işe alım ve eğitim, müşterilere hizmet sunma, kurumsal raporlama ve denetim alanlarında fayda sağlayacağı; bununla birlikte maliyet, kullanıcı tecrübeleri ve siber güvenlik konularında bazı endişelerin olduğu ifade edilebilir (Egiyi, 2022: 15-21). Sanal ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinin muhasebe alanında kullanımına yönelik literatürde eğitim ve uygulama alanlarında kullanımının faydalı olduğuna/olacağına yönelik kanıtların mevcut olduğu ve bazı araştırmalarda gelecekte ilgili teknolojilerin muhasebe alanında kullanılacağı öngörülmüştür.

Siber Güvenlik (Cyber Security): Muhasebe alanında dijital teknolojilerin kullanımı her geçen gün artmakta ve bu teknolojilerin muhasebe alanına sağlayacağı faydalar tartışılmaktadır. Kullanılan yeni teknolojilerin bir sonucu olarak siber güvenlik riski diye yönetilmesi gereken yeni bir risk türü ortaya çıkmakta ya da bu riskin gerçekleşme olasılığı ve gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkacak olumsuz durumun büyüklüğü artmaktadır. Literatürde bu konuda ele alınmış çalışmalarda temel vurgu işletmelerin bu risklerin yönetimi konusuna odaklanmasıdır. Siber güvenlik risklerinin söz konusu teknolojilerin kullanımı genişledikçe artacağı ve bu konuda teorik çerçevenin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Bilgisayar Destekli Denetim Teknikleri (Computer Aided Audit Techniques): Bilgisayar destekli denetim teknikleri teknoloji alanındaki gelişmelerin sonucu olarak denetim alanında bilgisayar sistemlerinden faydalanılmasını ifade etmektedir. Bilgisayar destekli denetim teknikleri veri dosyalarındaki düzensizliklerin tespit edilmesi, düşük risk seviyesinde daha fazla kanıt toplanması ve kısa sürede daha fazla analiz yapılması amacı ile ortaya çıkmış olup, denetçilerin bilgisayar aracılığı ile denklem oluşturma, istatistiki analiz yapma, elde edilen bilgileri sınıflandırma, sıralama ve eşleştirme işlemlerinde kullanılması anlamına gelmektedir (Aksoy ve Gürol, 2021 :361-384). Denetçi, bilgisayarı kanıt toplama ve değerlendirmede denetim tekniği olarak kullanmakta olup bu kullanım verilerin listelenmesi gibi basit prosedürlerden işin içerisine yapay zekanın dahil edildiği gelişmiş sistemlere kadar uzanabilir (Ariwa, vd., 2012: 843-862). Genel olarak bilgisayarlı denetim teknikleri ile uygulama kontrolleri değerlendirilmekte ve maddi denetim testleri yerine getirilirken verilerin seçim ve analiz kısmında denetçiler tarafından kullanılmaktadır. Bununla birlikte örneklemin belirlenmesi ve seçimi gibi alanlarda bilgisayar destekli denetim tekniklerine başvurulabilmektedir (Özyiğit, 2022: 69). Ayrıca Bağımsız Denetim Standartları'nda da bilgisayar denetim tekniklerine yönelik atıflar söz konusudur. Bilgisayar destekli denetim tekniklerinin kullanılması ile maliyetlerin azaltılması, denetim kalitesinin artması, etkinlik ve verimliliğin yükselmesi ve zamanlama açısından avantaj elde edilerek denetimin sunmuş olduğu güvenilirliğin artacağı ifade edilmektedir (Bakan ve Dursun, 2020: 52-82). Dijital muhasebe bağlamında açıklanan diğer kavramlarla mukayese edildiğinde bilgisayar destekli denetim tekniklerine yönelik literatürde daha eski tarihli çalışmaların olduğu görülmektedir. Kavramın kendisinden de anlaşıldığı üzere geleneksel denetim anlayışına alternatif olmaktan ziyade bilgisayarı destek unsur olarak kanıt toplama ve değerlendirme aşamasında denetçinin kullanabileceği enstrüman olarak değerlendirilebilir.

Uzaktan Denetim (Remote Auditing): Covid-19 pandemisi ile bağımsız denetim dünyasına uzaktan denetim olgusu girmiştir. Bununla birlikte uzaktan denetim olgusunun geçmişi iç denetim bağlamında pandemi öncesinde de uygulanan/tartışılan konulardandır. Uzaktan denetim; *“gerek zorunluluk gerekse sağladığı faydalar bakımından, geleneksel denetim prosedürlerine alternatif olarak, denetçinin fiziksel olarak iştirakini gerektirmeyen ve genellikle bilgi iletişim sistemlerinin kullanılması yöntemi ile kanıt toplama ve değerlendirme süreci”* olarak ifade edilmekte olup uzaktan denetim uygulamaları kapsamında denetimde; çevrimiçi toplantılar, insansız hava araçları, işletmenin bilgi sistemine uzaktan erişim, kapalı devre sistemleri, yapay zekâ, akıllı sensörler ve diğer bilgi iletişim teknolojileri kullanılmakta/kullanılma potansiyeli taşımaktadır (Sarısoy ve Acar-Uğurlu, 2022:171). Uzaktan denetim uygulamaları ile zaman tasarrufu, zorunlu seyahat masraflarının azalması, maliyet ve zaman avantajı, kaynakların etkin kullanımı, çevresel tasarruflar, denetim kapsamını genişletilmesi, verimlilik, esneklik, dokümantasyon ve raporlamanın güçlenmesi ve olağanüstü durumlarda faaliyetlerin devamının sağlanması gibi çeşitli faydaları olduğu ifade edilebilir (Selimoğlu ve Saldı, 2021: 5-14; Şakar ve Şahin, 2021: 250-251; Koç, 2021).

Diğer Kavramlar: Açıklanan kavramların dışında muhasebe ve denetim bağlamında ele alınan/ele alınabilecek olan kavramlar; dijital ikiz, makine öğrenmesi, nesnelerin interneti, sistem entegrasyonu, simülasyon, otonom robotlar, üç boyutlu yazıcılar, metaverse teknolojisi vb. olarak ifade edilebilir. Bilgi teknolojilerindeki gelişim ve değişime bağlı olarak oluşan yeni tekniklerin de muhasebe ve denetime uyarlanabilmesi mümkün olabilir. Açıklanan kavramların bir kısmı birbirine alternatif olmaktan ziyade tamamlayıcı olarak düşünülebilir. Örneğin uzaktan denetim uygulaması ile bulut teknolojisinden ya da blokzincirden istifade edebilir. Ayrıca bazı kavramlar geleneksel muhasebe metotlarına alternatif olmaktan ziyade kayıt biçimi ile ilgili iken bazı kavramlar geleneksel muhasebe uygulamalarını ya da muhasebecilerin rollerine alternatifler sunmaktadır. Literatürde bilgi teknolojilerinin ortaya koyduğu bu yeni tekniklerin muhasebede uygulanmasına yönelik eleştirel yaklaşımlar olsa da bu dönüşüm süreci tercihten ziyade zorunluluk şeklinde seyretmektedir. Bu dönüşüm sürecinden muhasebe faaliyetlerine paralel olarak muhasebe eğitiminin de hem müfredat bağlamında hem de kullanılan teknikler ve öğretim biçimleri açısından değişiklik gerektirdiği/gerektireceği su götürmez bir husustur. Selimoğlu ve Ersoy (2022) bu değişim sürecini şu cümleler ile ifade etmiştir: *“Dördüncü sanayi devrimi veya dijital dönüşüm olarak ifade edilen teknolojik gelişmeler hem bireylerin hem de işletmelerin içinde bulunduğu ortamı ve faaliyetlerini önemli ölçüde etkilediği aşikardır. Dijital dönüşümün etkilediği en önemli alanlardan birisi muhasebe ve denetim olup yapay zekâ, bulut bilişim, blokzincir, artırılmış gerçeklik ve büyük veri analitiği gibi dijital araçlar denetimde yeni trendler olarak karşımıza çıkmaktadır”*. Bu nedenle “geleceğin” muhasebecilerinin ifade edilen kavramlardan birkaçına ve belki de gündeme gelecek yeni birtakım kavramlara hâkim olması bir zorunluluk olacaktır.

3.1. Dijital Yetkinlikler

Önceki kısımda yapılan açıklamalar doğrultusunda muhasebe alanında gerçekleşen dijitalleşmenin muhasebe mesleğinin yapısının ve işleyişinin değişmesine neden olduğu ifade edebilir (Yardımcıoğlu vd., 2019: 44). Bu durum dijital çağda meslek mensuplarının hangi yetkinliklere sahip olması gerektiği sorusunu gündeme getirmiştir. Literatürde yetkinlik, “kişisel, sosyal ve/veya metodolojik becerilerini iş, eğitim, kariyer ve kişisel gelişiminde kullanma becerisi” olarak tanımlanmaktadır. Dijital yetkinlik ise, dijital süreçlerde ve araçlarda etkin olmak için yeterli beceri ve kapasiteye sahip olmak anlamına gelmektedir (Aksu ve Dalgılıç, 2019: 56). Dijital yetkinlikte kişinin temel bilişim araçlarına ve bilgisayar programlarına hâkim olması ve bu alanda bilgi, beceri ve tutumunu geliştirmesi ilk adım olarak kabul edilmektedir. Çünkü dijital yetkinlik, teknik bilgiden üretken ve stratejik kişisel yetkinliğe ve bilişsel becerilere uzanan bir süreçtir. Bu nedenle, dijital yetkinlik, bireyin bilgiye erişmek, bilgiyi işlemek ve değerlendirmek için teknolojiyi nasıl kullandığını ve dijital araçlar veya medya ile bilgi üretme ve iletişim kurma becerisini kapsamaktadır (Hatlevik ve Christophersen, 2013: 241). Bu konuda Janssen vd. (2013), hükümet ve bilişim sektörü temsilcilerinden oluşan 95 uzmana anket uyguladıkları çalışma sonucunda bütüncül dijital yetkinlik çerçevesini belirlemişlerdir. Araştırmada açıklanan bütüncül yetkinlikler şunlardır: dijital araçların kullanımına yönelik genel ve işlevsel beceriler, teknolojiyi günlük yaşamda kullanma, mesleki performansı geliştirmek için bilişim teknolojilerini kullanma, dijital ortamlarda iletişim kurma, dijital bilgi yönetimi, kişisel verileri koruma ve güvenlik önlemlerini alma, dijital ortamlarda yasal ve etik konuları dikkate alma, teknolojiye karşı açık fikirli ve dengeli tutum sergileme, bilişim teknolojilerinin kullanımı ve gelişimi konusunda farkındalık, gelişen teknolojileri öğrenme ve hayata entegre etme, ihtiyaç duyulan dijital teknolojiler konusunda bilinçli kararlar alma ve kişisel ve mesleki verimliliği artırmak amacıyla dijital teknolojileri yaratıcı kullanmaktır. Bu açıklanan yetkinliklerden anlaşılacağı üzere bütüncül yetkinlikler temel ve destekleyici yetkinliklerin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır.

Çark (2020), çalışmasında dijital çağda bireylerin sahip olması beklenen yetkinlikleri teknik ve kişisel yetkinlikler olarak gruplandırmıştır. Tablo 1’de yer verildiği üzere geleceğin meslekleri dijital dönüşümle birlikte dönüşürken, geleceğin iş gücünden de beklenen bilgi, beceri ve yetenekler de değişime uğrayacaktır.

Tablo 1: Dijital Yetkinlikler

Teknik Yetkinlik	Zorunlu	<ul style="list-style-type: none">• Bilişim teknolojileri bilgi ve becerileri• Veri işleme ve analizi• İstatistiksel bilgi• Kurumsal işleyiş ve süreçlere ilişkin anlama• Modern ara yüzlerle etkileşime girme becerisi
	Gerekli	<ul style="list-style-type: none">• Bilgi yönetimi• Teknoloji ve örgütlenme hakkında disiplinler arası genel• İmalat faaliyetleri ve süreçleri hakkında uzmanlık bilgisi• IT güvenliğine ve verilerin korunması ile ilgili farkındalık
	Olabilir	<ul style="list-style-type: none">• Bilgisayar programlama ve kod yazma• Teknoloji hakkında uzmanlık bilgisi• Ergonomi hakkında farkındalık• Hukuki işlere yönelik bilgi ve anlama
Kişisel Yetkinlik	Zorunlu	<ul style="list-style-type: none">• Öz yönetim ve zaman yönetimi• Değişime ayak uydurma becerisi• Ekip çalışması becerisi• Sosyal beceriler• İletişim becerileri
	Gerekli	<ul style="list-style-type: none">• Yeni teknolojilere güvenme• Sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenmeye yatkınlık

Kaynak: Çark, 2020:27

Muhasebe mesleğinde yetkinlik kavramına ilişkin açıklamalarda, meslek mensuplarının sadece belirli bir süre içerisinde aldıkları eğitim ile değil, aynı zamanda mesleki ilke ve standartlardaki değişim nedeniyle mesleki bilgi ve becerilerini sürekli olarak güncellemeleri gerektiği düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Yetkinliklerin, eğitim, staj ve iş tecrübesi bileşimiyle zaman içinde geliştiği ve entegre olduğu varsayılmaktadır. Muhasebe yetkinlikleri, “temel yetkinlikler”, “genel yönetim yetkinlikleri” ve “muhasabe yetkinlikleri” olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Temel yetkinlikler; işletme okullarında öğrencilere verilen, iletişim, nicel yöntemler, analitik düşünme ve problem çözme ve teknolojidenden oluşan yetkinliklerdir. İkinci kategoride yer alan genel yönetim yetkinlikleri; meslek mensubunun değer yaratması için işletmenin tüm üyeleriyle etkin bir şekilde çalışmasına yardımcı olacak yetkinlikleri ifade etmektedir. Bunlar; liderlik, etik ve sosyal sorumluluk, süreç yönetimi ve iyileştirme, yönetim, risk yönetimi ve uyumluluk gibi yetkinliklerdir. Son kategoride yer alan muhasabe yetkinlikleri, teknolojinin muhasabe sürecine entegre edilmesi sonucunda işletme faaliyetlerinin başarılı şekilde yürütülmesini sağlayacak yetkinliklerdir. Bunlar: dış raporlama ve analiz, planlama, analiz ve kontrol, vergilendirmeye uygunluk ve planlama, bilgi sistemleri, güvence ve iç kontrol, mesleki değerler, etik ve tutumdur (Yaşar, 2019: 90-91; Allahverdi, vd., 2021: 144).

PwC (2015) tarafından hazırlanan “hızla değişen iş dünyasında başarılı olmak için öğrencilerin neye ihtiyacı var” raporunda, öğrencilerin temel muhasabe becerilerine ek olarak yeni becerilere de ihtiyaç duyabilecekleri vurgulanmıştır. Raporda öğrencilerin verilerdeki anormallikleri ve riskleri araştırma ve belirleme becerisi, yeni veri kaynakları bulma becerisi (temel düzeyde programlama bilgisi), veri tabanlarını anlama becerisi, çok değişkenli istatistikleri kullanma becerisi, verilerde/muhasabe defterlerinde değişikliklere yol açan işlemleri belirlemek için veri analizi tekniklerini kullanma becerisi gibi yeni becerileri kazanmaları gerekliliği ifade edilmiştir.

Berikol ve Killi (2021) ise muhasabe mesleğinin değişimlere ayak uydurması gereken bir meslek olması nedeniyle günümüzde muhasabe eğitimi alan öğrencilerinin veri analitiği, veri güvenliği ve siber güvenlik konularında yetkinlik kazanmalarının önemini vurgulamıştır.

4. LİTERATÜR

Journal of Accounting Education (1983), Accounting Education (1992) ve Advances in Accounting Education (2008) gibi saygın dergiler muhasabe eğitimi konusunda yapılan çalışmaların sayısını artırmıştır. Scopus veri tabanında “accounting education” anahtar kelimesi kullanılarak tarama yapıldığında 1983 yılı ile 2022 tarihi arasında 659 makalenin yayımlandığı ve bu çalışmaların %73’ünün 2000 yılı sonrasına ait olduğu belirlenmiştir. Ulusal veri tabanı Dergipark veri tabanında “muhasabe eğitimi” anahtar kelimesi kullanılarak tarama yapıldığında ise 1998 yılı ile 2022 yılı arasında 349 makalenin yayımlandığı belirlenmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda bu araştırmalardan sadece muhasabe eğitiminde dijitalleşme sürecini inceleyen ve muhasabe mesleğini dijital dönüşümünü tartışan uluslararası ve ulusal araştırmalar incelenmiştir. Araştırmaların bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Muhasabe profesyonelleri muhasabe öğrencilerinin meslekte başarılı olmaları için teknoloji ve veri analizi becerilerine sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu talebi karşılamak amacıyla İşletme Okullarını Geliştirme Derneği (AACSB) muhasabe bölümlerinin akreditasyonunda asgari düzeyde teknoloji ve veri analizi becerilerinin müfredatlarına entegre etmelerini zorunlu kılmış ve bu konuda standart yayımlamıştır. Bu bağlamda Andiola vd. (2020) AACSB’de akredite olan 188 muhasabe bölümü yöneticisinin standart (Standart A7) kapsamında teknoloji ve veri analitiği derslerinin müfredata entegre edilmesi hakkındaki görüşlerini ele almıştır. Araştırmada, bu standardın muhasabe müfredatındaki değişikliği teşvik etmede önemli bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Araştırma kapsamındaki bölümlerin çoğu bu derslerin müfredatlarında yer aldığını belirtirken, müfredat değişikliği yapmayı planlayan bölümler bu değişikliğin hızlı olamayacağını belirtmişlerdir. Uygulamadaki en büyük güçlüklerin teknoloji yetkinliğine sahip öğretim üyesi alma ve elde tutma konusu ile kaynak yetersizliği olduğu vurgulanmıştır.

Vendruscolo ve Behar (2015), muhasabe profesörlerinin muhasabe alanında gerekli nitelikler hakkında algılarını incelemek amacıyla Brezilya’da araştırma yapmışlardır. Araştırmada öğretim üyeleri dijital çağın muhasabe eğitiminde teknolojik yetkinliklerin önem kazandığını belirtmişler ve bu noktada sürekli eğitimin önemini vurgulamışlardır. Jackson vd. (2022), üniversitelerin, işverenlerin ve meslek kuruluşlarının muhasabeci adaylarını yeni teknolojilere ne kadar iyi hazırladığını inceledikleri çalışmaya Avustralya’da 315 muhasabeci

adayı ve 175 yönetici/işe alım uzmanı dahil edilmiştir. Araştırmada muhasebeci adaylarının ve yöneticilerin çoğunluğunun, muhasebeci adaylarının teknolojik uygulamalara önemli ölçüde hazır olduklarına inandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmada paydaşların (üniversiteler, işverenler ve meslek kuruluşları) muhasebeci adaylarının teknoloji becerilerinin oluşmasında önemli, tamamlayıcı ve farklı rollere sahip olduğu vurgulanmıştır.

Bazı araştırmalarda derslerde bilişim teknolojileri araçlarının kullanılmasının muhasebe dersini anlamada daha etkili olacağı ileri sürülmüştür. Suwardy vd. (2013) dijital hikayelerin öğrencilerin öğrenimini nasıl etkilediğini araştırmak için 12 bölümden oluşan Door-2-Door.com dijital hikâyeyi üniversitenin Eğitim Yönetim Sistemine (LMS) her eğitim haftasında bir bölüm olmak üzere yayınlamışlardır. Hikâye, kendi işini kuran ve bir işletmeyi yönetmede finansal bilgilerin önemini keşfeden üç genç işletme mezununun hayatları hakkındadır. Çalışmanın sonuçları, eğitim sürecinde dijital öykülerin kullanılmasının, öğrencilerin karar verme süreçlerinde muhasebenin rolünü anlamaları için uygun bir yöntem olduğunu göstermiştir. Yüksel ve Olpak (2014) Facebook araçlarının muhasebe eğitimine etkisini incelemişler ve araştırmada derste Facebook kullanımının dersi tekrar etme imkânı sağlaması, dersi ilgi çekici hale getirmesi ve sunduğu olanaklar nedeniyle öğrencilerin bu eğitimden memnun oldukları tespit edilmiştir. Öztürk ve Kutlu (2017) yaptıkları çalışmada muhasebe derslerinde teknoloji kullanımının derslerin anlaşılmasını ve takibini kolaylaştırdığını, öğretim elemanı ve öğrenciler arasındaki iletişimi güçlendirdiğini belirlemişlerdir. Calabor vd. (2019) çalışmalarında muhasebe derslerinde dijital oyunların kullanılmasının yararlarına ilişkin akademisyenlerin algılarını incelemişlerdir. Araştırmaya lisans düzeyinde muhasebe dersi veren en az 5 yıllık deneyime sahip 12 akademisyen katılmıştır. Araştırmada akademisyenlerin öğrenme süreçlerinde dijital oyunların faydalarını algılamalarına rağmen yeni öğretim araçlarını kullanma motivasyonlarının düşük olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun muhasebe eğitiminde öğrenmeye dayalı oyunların az kullanılması ve eğitim sürecine uygun oyunların bilinmemesi ile ilgili olduğu ifade edilmiştir. Voshaar vd. (2022) muhasebe dersinde mobil teknolojileri kullanımının öğrenci başarısı üzerindeki etkisini inceledikleri araştırmada zorunlu muhasebeye giriş dersinde mobil uygulamaları kullanan öğrencilerin sınav sonuçlarının bu uygulamayı kullanmayan öğrencilere göre önemli ölçüde daha yüksek olduğunu belirlemişlerdir. Iordan vd. (2022) çalışmalarında muhasebe eğitiminde dijitalleşme ihtiyacını, yeni teknolojilerin derslerde uygulanmasına ilişkin eğilimleri belirlemek için Romanya'daki lisans ve yüksek lisans öğrencilerine yönelik araştırma yapmışlardır. Araştırmada muhasebe eğitiminde yeni teknolojilerin kullanılması gerektiği, yüz yüze eğitime çevrimiçi eğitim uygulamalarının entegre edilmesinin eğitimin kalitesini artıracığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yardımcıoğlu vd. (2019) çalışmalarında dijitalleşme ile birlikte muhasebe meslek mensubunun daha üretken ve yetkin hale gelebileceğini belirtmiştir. Çalışmada, muhasebe meslek mensubunun yapay zekâ sistemlerini kullanarak daha fazla veriyi doğru ve hızlı bir şekilde analiz edeceği için işletmelerin sürdürülebilirliğini sağlayacak doğru kararlar almalarına yardımcı olacağı ifade edilmiştir. Kurnaz vd. (2020) dijitalleşmenin muhasebe eğitimine etkisini ve muhasebe eğitiminin uygulamada yeterli olup olmadığını araştırmak amacıyla muhasebe meslek mensuplarına anket uygulamışlardır. Araştırmada yükseköğretim kurumlarında verilen muhasebe eğitiminin teknolojik gelişmelere uyumlu olmadığı için öğrencilerin iş dünyasının ihtiyaç duyduğu nitelikleri karşılama noktasında yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Ayrıca meslek kuruluşlarının görüşü alınarak muhasebe müfredatında köklü değişimin elzem olduğu belirtilmiştir. Sabuncu (2022) muhasebe meslek mensuplarının dijital dönüşüm sürecini nasıl karşıladığını araştırmak için Denizli'deki muhasebe meslek mensupları ile yüz yüze görüşme yapmıştır. Araştırmada meslek mensuplarının mesleklerini devam ettirebilmeleri için dijital dönüşüme uyum sağlamaları gerektiği aksi takdirde ciddi sorunlar ve zorluklar yaşayabilecekleri belirtilmiştir. Allahverdi ve Karaer (2019) çalışmalarında muhasebe eğitiminin teknolojik becerileri karşılama seviyesini belirlemek amacıyla Türkiye'de lisans seviyesinde eğitim veren üniversitelerin işletme bölümlerinin müfredatlarını incelemişlerdir. Araştırmada, yükseköğretim kurumlarında muhasebe meslek adayı için gerekli olan mesleki beceriler, işletme bilgisi becerileri ve genel bilgi becerilerinin yeterli düzeyde verilmesine karşın, teknolojik beceri ve mesleki tutum yeterlilik düzeyinin düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir.

5.ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışma, Türkiye'de lisans eğitimi veren muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin dijitalleşme düzeylerini belirlemeyi ve mevcut derslerin dijital yetkinlikleri sağlamadaki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde üniversite bünyesinde eğitim veren

17 muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planları ve ders içerikleri incelenerek bölümlerin dijital uygulamalara yönelik dersleri tespit edilmiştir. İkinci bölümde dijital uygulamalara yönelik derslerin muhasebe ve finans yönetimi öğrencilerine dijital yetkinlik sağlamadaki rolü tartışılmıştır.

Çalışmanın kapsamına ÖSYM tarafından yayımlanan 2022-YKS Yükseköğretim programları ve Kontenjanları Kılavuzu'nda yer alan doğrudan muhasebe eğitimi temel alan lisans bölümleri dahil edilmiştir. Türkiye'de lisans eğitimi veren 17 muhasebe ve finans yönetimi bölümü mevcuttur ve bu bölümlerin 13 tanesi devlet 4 tanesi vakıf üniversitesi bünyesinde eğitim vermektedir. Dolayısıyla araştırmanın evrenini, devlet ve vakıf üniversitelerine bağlı yükseköğretim veya fakültelerde Türkçe ve İngilizce eğitim veren 17 muhasebe ve finans yönetimi bölümü oluşturmaktadır. Muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planları ve ders içerikleri kurumsal web sitelerinden ve üniversitelerin Bologna bilgi paketlerinden elde edilmiştir.

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizinde toplanan verilerin önce kavramlaştırılması, daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir. (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 242). Araştırmada yöntemin adımları dikkate alınmıştır.

5.1.Araştırmanın Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Araştırmada veriler muhasebe bölümlerinin kurumsal web sitelerinden ve Bologna bilgi paketlerinden doküman incelemesi tekniği ile toplanmış ve elde edilen veriler içerik analizi yoluyla analiz edilmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde öncelikle anahtar ifadeler belirlenmiş ardından bu ifadeler muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planlarında taranmıştır. Anahtar ifadelerin belirlenmesinde ilgili literatürden faydalanılmıştır (Kotb et al., 2019; Kurnaz vd., 2020; KPMG, 2021; Bağdat, 2022). Ders planlarında "E-muhasebe uygulamaları", "e-uygulamalar", "muhasebe bilgi sistemleri", "yönetim bilişim sistemleri", "big data (veri analizi)", "yapay zekâ", "bilgisayar oyunu ile eğitim", "ekonometri", "finansal modelleme", "sanal ve artırılmış gerçeklik", "siber güvenlik", "kodlama", "blokzincir teknolojisi", "bulut bilgi işlem", "kurumsal kaynak planlaması", "dijital dönüşüm" ve "bilgisayar destekli denetim teknikleri" anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır. Bu derslere içerik olarak örtüşen ancak adı farklı olan dersler de araştırmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde belirlenen derslerin içerikleri MAXQDA 2020 veri analizi programına aktarılmıştır. Analizin ilk aşamasında Çark'ın (2020) çalışmasında ortaya koyduğu dijital çağın gerektirdiği yetkinliklere göre temalar ve kodlar oluşturulmuştur (Tablo 1). Daha sonra ders içerikleri¹ incelenerek ilgili temaya ve koda göre sınıflandırılmıştır. Son olarak tanımlanan verilerden kod matris tarayıcısı ve kod haritasından bulgular çıkarılarak yorumlama yapılmıştır. Ayrıca ders içeriklerinden kelime bulutu hazırlanmış ve ders içeriklerinde ön plana çıkan kavramlar özetlenmiştir

6.BULGULAR

6.1.Dijital Uygulamalara Yönelik Derslerin Analizi

Lisans düzeyinde muhasebe eğitimi veren bölümlerin ders planları ve ders içerikleri incelendiğinde dijital uygulamalara yönelik derslerin 15 ayrı üniversitede olduğu ve bu derslerinde ağırlıklı olarak seçmeli ders niteliğinde olduğu belirlenmiştir. Dijital uygulamalara yönelik en fazla derslerin yer aldığı üniversite Malatya Turgut Özal Üniversitesi'dir. Bu üniversiteye bağlı muhasebe ve finans yönetimi bölümünde veri madenciliği, dijital dönüşüm, finansal ekonometri, kurumsal kaynak planlaması, e-muhasebe, algoritma ve programlama temelleri gibi güncel derslerin yer aldığı görülmektedir. Dijital uygulamalara yönelik derslerin en fazla olduğu ikinci üniversite Uşak Üniversitesi'dir. Üçüncü sıradaki üniversiteler ise Afyon Kocatepe Üniversitesi, İstanbul Aydın Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'dir. Dijital muhasebe ile doğrudan ilişkili E-muhasebe uygulamaları dersi sadece Malatya Turgut Özal Üniversitesi ve Afyon Kocatepe Üniversitesi'nin ders planlarında yer almaktadır. Bu ders muhasebe alanındaki dijitalleşme sonucunda ortaya çıkan yeni kavramları ve programları aktarmayı amaçlamaktadır. İstanbul Aydın Üniversitesi'nin ders planında yer alan öğretimde teknolojik uygulamalar, bilgisayar oyunu ile eğitim ve siber güvenlik dersi ile Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesinin ders planında yer alan blokzincir ve kripto varlıklar dersi diğer üniversitelerin ders planlarında yer almamaktadır. Kayseri Üniversitesi

¹ Ders içerikleri Ek 1'de sunulmuştur.

ve Doğu Akdeniz Üniversitesi'ne bağlı muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planlarında dijital uygulamalara yönelik derslerin olmadığı belirlenmiştir.

Araştırma kapsamındaki muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinde en fazla yer alan dersler veri yönetimine ilişkin derslerdir. Veri analizi, veri madenciliği, veri bilimine giriş, işletmelerde veri analizi ve veri yapıları yönetimi gibi farklı adlarla ders planlarında yer alan bu derslerin temel amacı büyük verinin (big data) tanımı, toplanması ve analizi gibi süreçlerin aktarılmasıdır. Bu dersleri finansal ekonometri (modelleme) konusundaki dersler takip etmektedir. Bu dersler temel ve dinamik finansal modelleri, tahminler gibi konuları içermektedir. Ayrıca, bilgi sistemi ve veri tabanı ilişkisini, dijital uygulamaları açıklamayı amaçlayan muhasebe bilgi sistemi ve yönetim bilişim sistemleri derslerinin 7 farklı üniversitenin ders planında olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamındaki muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin hiçbirinin müfredatında bulut bilişim ve bilgisayar destekli denetim teknikleri derslerinin olmadığı tespit edilmiştir. Özellikle son zamanlarda bulut tabanlı muhasebe yazılım programları ile muhasebe sürecindeki işlemlerin kolaylıkla yönetilmesi mümkün iken, ders planlarında bulut bilişim derslerinin olmaması önemli bir konu olarak ele alınmalıdır. Aynı şekilde denetimin yeni teknolojik ortamlarda yapılmasını sağlayan tekniklerin ders planlarında yer almaması da öğrencilerin denetimi geleneksel bir bakış açısıyla değerlendirmelerine neden olacaktır.

Tablo 2: Dijital Uygulamalara Yönelik Dersler

SIRA	ÜNİVERSİTE	TÜRÜ-BİRİMİ	Ders Sayısı	DERSLER	DERSİN TÜRÜ (Z/S)
1	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	4	E-Muhasebe Uygulamaları, Uygulamalı Ekonometri, Excel ile Finansal Uygulamalar, İşletmelerde Veri Analizi	S
2	Başkent Üniversitesi	Vakıf- Ticari Bilimler Fakültesi	1	Kurumsal Kaynak Planlaması	S
3	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	2	Muhasebe Bilgi Sistemleri, Blokzincir ve Kripto Varlıklar	Z
4	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Devlet-Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu	1	Muhasebe Bilgi Sistemleri	Z
5	Doğu Akdeniz Üniversitesi	Vakıf-İşletme ve Ekonomi Fakültesi	0	-	-
6	Girne Amerikan Üniversitesi	Vakıf- Uygulamalı Sosyal Bilimler Yüksekokulu	1	Management Info Systems	Z
7	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	1	Muhasebe Bilgi Sistemleri	Z
8	İstanbul Arel Üniversitesi	Vakıf- iktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	2	Veri Bilimine Giriş, CS50X Kodluyoruz	S
9	İstanbul Aydın Üniversitesi	Vakıf- iktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	4	Öğretimde Teknolojik Uygulamalar, Algoritma Tasarımı ve Öğretimi, Bilgisayar Oyun ile Eğitim, Siber Güvenlik	S
10	Kayseri Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	0	-	-
11	Kırklareli Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	1	Finansal Modelleme ve Öngörü	S
12	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	3	Muhasebe Bilgi Sistemleri, Kurumsal Kaynak Planlaması, Yönetim Bilişim Sistemleri	Z-S

13	Malatya Turgut Özal Üniversitesi	Devlet-Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi	6	Veri Madenciliği, Dijital Dönüşüm, Finansal Ekonometri, Kurumsal Kaynak Planlaması, E-Muhasebe, Algoritma ve Programlama Temelleri	S
14	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Devlet-Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	4	Bilgisayar Destekli Modelleme, Veri Yapıları Yönetimi, Algoritmik Finansal İşlemler, Muhasebe Bilgi Sistemi	S
15	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	1	Yönetim Bilişim Sistemleri	S
16	Trakya Üniversitesi	Devlet-Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	2	Muhasebe bilgi sistemleri, Veri madenciliği	S
17	Uşak Üniversitesi	Devlet- Uygulamalı Bilimler Fakültesi	5	İstatistik Paket Programları, İşletmelerde Veri Analizi ve Raporlama, Kurumsal Kaynak Planlama, Finansal Tahmin ve Modelleme, Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri	Z-S

Kaynak: Araştırmacılar tarafından derlenmiştir.

6.2.Dijital Yetkinlik Analizi

Dijital ekonomide muhasebe bölümü öğrencilerinin sistematik ve eleştirel düşünebilmeleri, farklı sonuçları değerlendirerek karar alabilmeleri, yeni bilgilere karşı esnek ve yaratıcı olmaları, sorunları tanımlayabilmeleri ve çözebilmeleri için kişisel ve teknik yetkinliklere sahip olmaları gerekmektedir (Aksu ve Dalkılıç, 2019: 60). Bu bağlamda araştırma kapsamında belirlenen derslerle dijital yetkinlikler arasında ilişki incelenmiştir (Tablo 3). Dersler ile kişisel yetkinlikler arasında 35 ilişki kurulmuştur. Derslerin kişisel yetkinliklerden sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme ile değişime ayak uydurma yetkinliklerini sağlamada önemli rol oynayabileceği görülmektedir. Derslerden 21'i sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme yetkinliğini, 10'u değişime ayak uydurma, 4'ü yeni teknolojilere güvenme yetkinliğinin sağlanmasını desteklemektedir. Dersler ile teknik yetkinlikler arasında 51 ilişki kurulmuştur. Dersler teknik yetkinliklerden en fazla istatistik bilgi (14), veri işleme (6) ve bilgi yönetimi (6) yetkinliklerinin sağlanmasında etkili olmaktadır. Bunun nedeni ders planlarında ağırlıklı olarak algoritma ve programlama, finansal modelleme, veri bilimi ve muhasebe bilgi sistemleri derslerinin olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Derslerin öz yönetim ve zaman yönetimi, ekip çalışması, sosyal beceriler ile iletişim becerileri yetkinliklerinin kazandırılması noktasında eksiklerinin olduğu ifade edebilir. Ayrıca derslerin teknik yetkinliklerden bilgisayar güvenliği ve verilerin korunması ile imalat faaliyetleri ve süreçleri hakkında yetkinlik kazanılmasında yetersiz olduğu, ergonomi konusunda yetkinlik kazandıramayacağı söylenebilir. Bunun nedeni ders planlarında siber güvenlik ve kurumsal kaynak planlaması derslerinin sayısının az olması ve insan ile çalışma ortamı ilişkisini kapsamlı bir şekilde inceleyen derslerin olmamasından kaynaklanmaktadır.

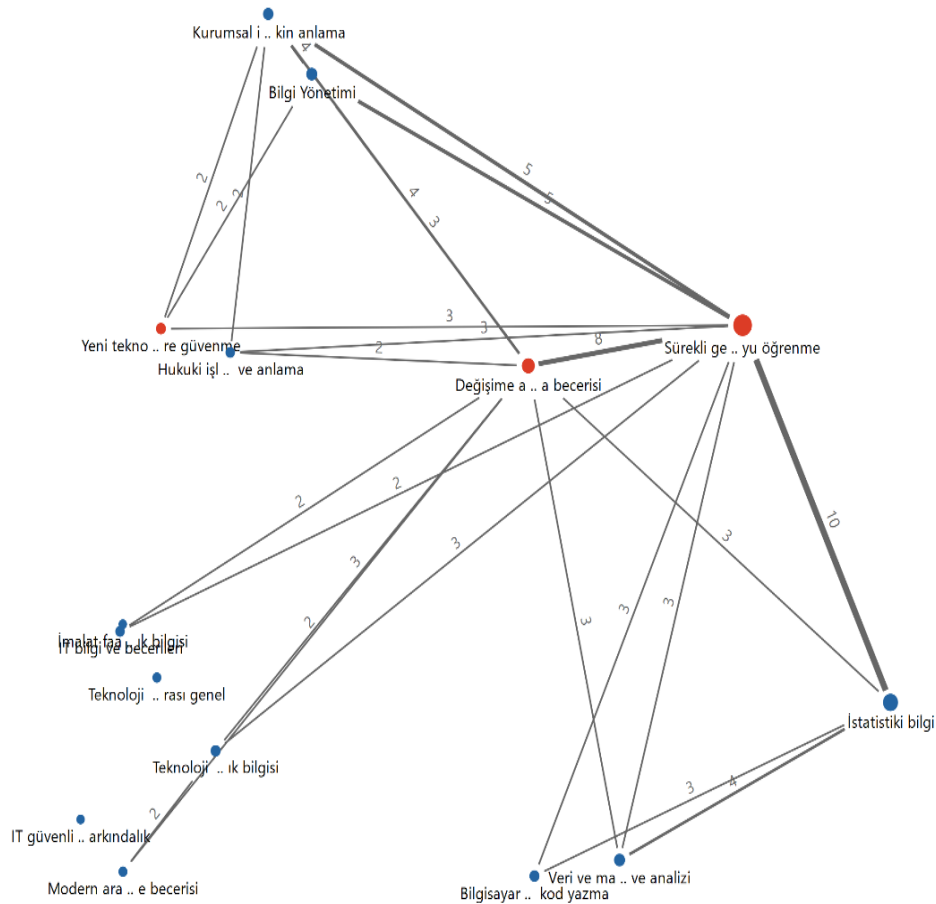
Araştırma kapsamında belirlenen derslerden biri olan kurumsal kaynak planlama dersi (D17), kişisel ve teknik yetkinliklerden 6 alt yetkinliğin sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Kurumsal kaynak planlama dersi; kişisel yetkinliklerden değişime ayak uydurma, sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme, teknik yetkinliklerden kurumsal işleyiş ve süreçleri anlama, imalat faaliyetleri ve süreçleri hakkında uzmanlık bilgisi, teknoloji ve örgütlenme hakkında disiplinler arası genel bakış açısı ve bilgi yönetimi alt yetkinlikleri ile ilişkilidir. Bu dersten sonra dijital dönüşüm (D9), muhasebe bilgi sistemleri (D18), veri madenciliği (D23), yönetim bilgi sistemleri (D24) dersleri 5 alt yetkinlik ile ilişkilidir. Algoritma ve programlama temelleri (D2), bilgisayar oyun ile eğitim (D5), blokzincir ve kripto varlıklar (D6), e-muhasebe uygulamaları (D10), istatistik paket programları (D15), öğretimde teknolojik uygulamalar (D19), siber güvenlik (D20) dersleri 4 alt yetkinliği desteklemektedir. Bu dersler dışındaki dersler ise 2 ya da 3 yetkinlikle ilişkilidir.

Tablo 3: Derstlerle İlgili Dijital Yetkinlik İlişkisi

Kod Sistemi	D01	D02	D03	D04	D05	D06	D07	D08	D09	D10	D11	D12	D13	D14	D15	D16	D17	D18	D19	D20	D21	D22	D23	D24	TOPLAM	
✓ KİŞİSEL YETKİNLİK																										
✓ Zorunlu Yetkinlikler																										
• Öz yönetim ve zaman yönetimi																										
• Değişime ayak uydurma																										
• Ekip çalışması																										
• Sosyal																										
• İletişim																										
✓ Gereki Yetkinlikler																										
• Sürekli gelişim&yaşam boyu öğrenme																										
• Yeni teknolojilere güvenme																										
✓ TEKNİK YETKİNLİK																										
✓ Zorunlu Yetkinlikler																										
• Modern arayüzlerle etkileşim																										
• Kurumsal işleyiş&süreçleri anlama																										
• İstatistiksel bilgi																										
• Veri&malumat işleme ve analizi																										
• IT bilgi ve becerileri																										
✓ Gereki Yetkinlikler																										
• IT güvenliğine& verilerin korunması																										
• İmalat faaliyetleri & süreçler																										
• Teknoloji &örgütlenme hakkında disiplinli																										
• Bilgi Yönetimi																										
✓ Olabilir																										
• Hukuki işlere yönelik bilgi ve anlama																										
• Ergonomi hakkında farkındalık																										
• Teknoloji hakkında uzmanlık bilgisi																										
• Bilgisayar programlama ve kod yazma																										
Σ TOPLAM	3	4	2	3	4	4	3	3	5	4	2	3	2	2	4	3	6	5	4	4	2	4	5	5	86	

Kaynak: Araştırmacılar tarafından analiz sonucunda elde edilmiştir.

Şekil 3’te kişisel ve teknik yetkinlikler temalarında belirlediğimiz kodlar arasındaki ilişki yer almaktadır. Buna göre; kişisel yetkinliklerde yer alan sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme kodu diğer kodlarla en fazla ilişkisi olan kod olmuştur. Bu kod istatistik bilgi koduyla 10 defa, değişime ayak uydurma becerisi koduyla 8 defa, kurumsal işleyiş ve süreçleri anlama koduyla 5 defa, bilgi yönetimi becerisi koduyla 5 defa kesişmiştir. Diğer ifadeyle sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme yetkinliği istatistik bilgi, değişime ayak uydurma, kurumsal işleyiş ve süreçleri anlama ve bilgi yönetimi yetkinlikleri ile ilişkilidir. Teknik yetkinliklerden ise istatistik bilgi kodu diğer kodlarla en fazla kesişen koddur. Bu kod sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme kodu ile 10 defa, veri işleme ve analizi kodu ile 4 defa, bilgisayar programlama ve kod yazım kodu ile 3 defa, değişime ayak uydurma kodu ile 3 defa kesişmiştir. Diğer ifadeyle istatistik bilgi yetkinliği sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme, veri işleme ve analizi, bilgisayar programlama ve kod yazımı ve değişime ayak uydurma yetkinlikleri ile ilişkilidir.

Şekil 3: Kod Haritası

Kaynak: Araştırmacılar tarafından analiz sonucunda elde edilmiştir.

Ders içeriklerinde kullanılan anahtar kelimelerin, kullanılma sıklığı ve metne kattığı anlam arasındaki bağlantıyı gösteren kelime bulutu Şekil 4’te yer almaktadır. Bu kelimeler araştırmanın amaç ve kapsamı bakımından iki grupta incelenebilir. Kapsam bakımından frekansı en yüksek kelimenin “bilgisayar”, “muhasabe” ve “derste” kelimelerinin olması muhasabe ve finans yönetimi bölümlerinde dijital derslerin dikkate alınmasından kaynaklanmaktadır. Amaç bakımından kullanılan kelimelere bakıldığında frekansı en yüksek “algoritma” kelimesini “veri”, “modeli” ve “teknoloji” kelimeleri takip etmektedir.

Şekil 4: Kelime Bulutu

Kaynak: Araştırmacılar tarafından analiz sonucunda elde edilmiştir.

7.SONUÇ VE TARTIŞMA

Günümüzün dijital ekonomisinde bilişim teknolojileri, sadece bir işletmenin faaliyetlerini yürütmek için ek bir donanım ve yazılım olarak değil, aksine büyüklüğü ne olursa olsun her türlü ticari işletme için bir yaşam biçimi haline gelmiştir. İşletmeler finansal bilgilerini kaydetme, saklama, analiz etme, raporlama ve sunma süreçlerinde muhasebe paketleri, bilgisayar destekli denetim teknikleri, entegre bilgi sistemleri, veri tabanları, genişletilebilir işletme raporlama dilleri (XBRL), bulut muhasebesi ve sürekli denetim gibi çeşitli teknolojilerden önemli ölçüde faydalanmaktadır. Ayrıca son zamanlarda, büyük veri analitiği, yapay zekâ, blokzincir gibi teknolojiler muhasebe mesleğine geleneksel bakış açısını değiştirmeye başlamıştır (Kotb et al., 2019: 447). Bu değişimle birlikte muhasebe literatüründe işverenlerin muhasebe meslek mensuplarından hangi yetkinlikleri talep ettiği ve üniversitelerin bu alanda neler sunduğu konusu tartışma konusu olmuştur. Al-Hataybat vd. (2018), muhasebe alanında çalışan uzmanlar ve akademisyenler ile yaptıkları çalışmada, küresel dijital devrimin muhasebe mesleğinde önemli değişiklikler yarattığı için muhasebe müfredatının bu değişimlere göre güncellenmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Bu konuyu öğrencilerin bakış açısıyla araştıran Silva vd. (2021), muhasebe öğrencilerinin bilgi teknolojisi alanında stratejik beceriler edinme ihtiyacı konusunda hemfikir olduklarını belirlemiştir.

Çalışma, Türkiye’de lisans eğitimi veren muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin dijitalleşme düzeylerini belirlemeyi ve mevcut derslerin dijital yetkinlikleri sağlamadaki rolünü incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmanın bulgularına göre ele alınan 17 üniversitenin 15’inde dijital uygulamalara yönelik derslerin olduğu ve bu derslerin de ağırlıklı olarak seçmeli ders niteliğinde olduğu belirlenmiştir. Malatya Turgut Özal Üniversitesi’ne bağlı muhasebe ve finans yönetimi bölümünde dijital uygulamalara yönelik derslerin diğer üniversitelere göre hem daha fazla sayıda olduğu hem de daha güncel konuları içerdiği belirlenmiştir. Kayseri Üniversitesi ve Doğu Akdeniz Üniversitesine bağlı muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planında dijital uygulamalara yönelik derslerin olmadığı görülmüştür. Muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planında en sık veri yönetimi ve finansal ekonometri dersleri yer alırken, bulut bilişim ve bilgisayar destekli denetim teknikleri dersleri hiçbir bölümün ders planlarında yer almamaktadır. Bilgisayar oyunu ile eğitim, siber güvenlik, blokzincir ve kripto varlıklar ve e- muhasebe uygulamaları dersleri birkaç üniversitenin ders planında yer almaktadır. Bu bulgulara göre, dijitalleşmenin gerektirdiği değişim ve dönüşümün lisans düzeyinde eğitim veren muhasebe müfredatına yeterince yansımadağını ifade edebiliriz.

Çalışmanın diğer bulgularına göre, dijital uygulamalara yönelik 24 dersin en çok kişisel yetkinliklerden sürekli gelişim ve yaşam boyu öğrenme yetkinliğini, teknik yetkinliklerden ise istatistiki bilgi yetkinliğini desteklediği

tespit edilmiştir. Söz konusu derslerin öz yönetim ve zaman yönetimi, ekip çalışması, sosyal beceriler, iletişim becerileri ile ergonomi konusunda yetkinliklere katkı sağlamadığı, bilgisayar güvenliği ve verilerin korunması ile imalat faaliyetleri ve süreçleri hakkında yetkinlik kazandırılmasında yetersiz olduğu belirlenmiştir. Dijital dersler arasında yer alan kurumsal kaynak planlaması dersi hem kişisel hem de teknik yetkinliklerin kazandırılmasında önemli bir role sahip olmasına rağmen sadece dört üniversitenin müfredatında yer almaktadır. Bu bulgular dijital derslerin ders planlarına eklenmesi sürecinde öğrencilerin kazanacakları dijital yetkinliklerin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Türkiye’de lisans eğitimi veren muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin dijitalleşme düzeyinin yeterli düzeyde olmadığını, mevcut derslerin dijital ekonominin gerektirdiği yetkinlikleri sağlamada yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Çünkü bazı üniversitelerin muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinde dijitalleşmeye yönelik dersler az sayıdadır veya yoktur. Bölümlerin ders planlarında yer alan derslerin büyük çoğunluğu seçmeli ders niteliğindedir ve bu derslerin öğretimi, alanında uzman akademik kadronun varlığına bağlıdır. Diğer taraftan üniversitelerin Bologna bilgi paketlerinde mevcut derslerin öğrencilere hangi dijital yetkinlikleri kazandırmayı amaçladığı belirtilmemiştir. Çünkü bu pakette yer alan program yetkinliklerinde dijitalleşmenin gerektirdiği yetkinliklere yer verilmemekte veya derslerle program yetkinlikleri arasındaki ilişki yeterince ortaya konulmamaktadır. Çalışmanın sonuçları bu konuda yapılan çalışmaların sonuçlarını doğrulamaktadır. Örneğin Can ve Demirci (2016) Sakarya Üniversitesi’nde muhasebe eğitimi veren bölümlerin derslerini Uluslararası Muhasebe Eğitim Standartları kapsamında incelediği çalışmada muhasebe ile ilgili teknoloji tabanlı derslerin okutulmadığını belirlemiştir. Bağdat (2022), Türkiye’de muhasebe eğitimi veren ön lisans ve lisans eğitimi veren bölümlerin ders müfredatlarını incelediği çalışmada müfredatlarda endüstri 4.0 teknolojisi ve e-muhasebe derslerinin yeterli düzeyde olmadığını tespit etmiştir. Zhyvets (2018) çalışmada üniversite mezunlarının dijitalleşen muhasebe ofislerinin ihtiyaçlarının sadece %45’ini karşılamasından dolayı yükseköğretim kurumlarının muhasebe mesleğinin dijital yetkinlikleri sağlamada çok geride kaldığını vurgulamıştır.

Dijital ekonomide muhasebe mesleğinin yetkinliklerinin dönüşümünün sağlanabilmesi için öncelikle muhasebe mesleğinden beklentilerin doğru analiz edilmesi ve daha sonra üniversiteler, işverenler ve meslek kuruluşları tarafından ortak bir çerçeve hazırlanması gerekmektedir. Bu çerçeveye göre muhasebe bölümlerinde okutulacak dersler belirlenmeli ve uzman kadro oluşturulmalıdır. Ayrıca dijital çağda muhasebe eğitimi sadece yeni bilgilerin öğretilmesini değil, yeni bir yaklaşımla sürecin tekrar ele alınmasını barındırmaktadır. Bunun için de sürekli eğitim, yeniliğe açıklık, proaktif ve hızlı reaksiyon, geleceği ön görme ve direnç göstermeyecek mekanizmaların kurulması gerekmektedir.

Araştırmanın sağladığı katkıların yanı sıra bazı kısıtları bulunmaktadır. Araştırmanın sadece muhasebe ve finans yönetimi bölümlerinin ders planları ve ders içerikleri baz alınarak yapılması önemli bir kısıt olarak değerlendirilmelidir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda muhasebe eğitiminde dijital yetkinlikler, farklı ülkelerin perspektifinde incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Adams, B. L. (2010). "Using game-based learning to raise the ethical awareness of accounting students", *Business Education Innovation Journal*, 2(2), 86-93.
- Aksoy, T., ve Gürol, B. (2021). *Artificial intelligence in computer-aided auditing techniques and technologies (CAATs) and an application proposal for auditors*. In *Auditing ecosystem and strategic accounting in the digital era*, Springer, Cham.
- Aksu, G.S. ve Dalkılıç-Sürgevil, O. (2019). "Dijital Çağın Yetkinlikleri: Çalışanlar, İnsan Kaynakları Uzmanları ve Yöneticiler Çerçevesinden Bakış", *Journal of Business in The Digital Age*, 2 (2), 56.
- Al-Htaybat, K., Alberti-Alhtaybat, L ve Alhatabat, Z. (2018) "Educating digital natives for the future: accounting educators' evaluation of the accounting curriculum", *Accounting Education*, 27(4), 333-357
- Allahverdi, M. ve Karaer, M. (2019). "E-Dönüşümün Muhasebe Mesleği Yeterlilikleri Üzerindeki Etkileri ve Türkiye’de Lisans Düzeyi Muhasebe Eğitiminin Mesleki Yeterlilikler Açısından Analizi", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21 (1), 246-273

- Allahverdi, M., Alagöz, M. ve Alagöz, A. (2021). "Muhasebe Mesleğinin Değişen Doğasında Yetkinlik Kavramı", *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 21 (63), 144.
- Andiola, M.L., Masters, E. ve Norman, C. (2020). "Integrating technology and data analytic skills into the accounting curriculum: Accounting department leaders' experiences and insights", *Journal of Accounting Education*, 50,1-17.
- Apak, İ., Duman, H., Özpeynirci, R. ve Karakışla, E. (2016). "Türkiye'de Muhasebe Eğitimi: Türkiye Muhasebe Eğitimi Sempozyumu Örneği", *International Journal of Human Sciences*, 13 (1), 170.
- Ariwa, E., Olasanmi, O., ve Mauri, J. L. (2012). *Green communication and corporate sustainability of computer aided audit techniques and fraud detection*. In Computer Science and its Applications. Springer, Dordrecht,
- Arnaboldi, M., Busco, C., ve Cuganesan, S. (2017). "Accounting, accountability, social media and big data: revolution or hype?", *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 30(4), 762-776
- Bağdat, A. (2022). "Muhasebe Eğitiminde E-Muhasebe ve Endüstri 4.0 Teknolojisi Dersleri Üzerine Müfredat Önerisi", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 924-937
- Bakan, S., ve Dursun, A. (2020). "Bilgisayar Destekli Denetim Tekniklerinin Denetim Riskine Etkileri: İstanbul'da Faaliyet Gösteren Bağımsız Denetim Kuruluşlarında Bir Uygulama", *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 20(61), 55-82.
- Berikol, B.Z. ve Killi, M. (2021). *The Effects of Digital Transformation Process on Accounting Profession and Accounting Education*, Ethics and Sustainability in Accounting and Finance, Volume II, Singapur: Springer
- Binici, H. ve Arı, N. (2004). "Mesleki ve Teknik Eğitimde Arayışlar", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24 (3), 384
- Bonsón, E. ve Bednárová, M. (2019), "Blockchain and its implications for accounting and auditing", *Meditari Accountancy Research*, 27(5), 725-740
- Boyd, D. T., Boyd, S. C., ve Boyd, W. L. (2000). "Changes in accounting education: Improving principles content for better understanding", *Journal of Education for Business*, 76(1), 36
- Calabor, M.S., Mora, A. ve Moya, S. (2019). "The fure of "serious games" in accounting education: a delphi study", *Journal of Accounting Education*, 46, 43-52.
- Can, A. V. ve Demirci, Ş. D. (2016). "Uluslararası Muhasebe Eğitim Standardı 2 Muhasebe Eğitim Programlarının İçeriğine Uyum: Sakarya Üniversitesi Örneği", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 319-338
- Carenys, J., & Moya, S. (2016). "Digital game-based learning in accounting and business education", *Accounting Education*, 25(6), 598-651
- Çark, Ö. (2020). "Dijital Dönüşümün İşgücü ve Meslekler Üzerindeki Etkileri", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 4 (1), 27.
- Chukwuani, V. N. (2022). "Virtual Reality and Augmented Reality: Its Impact in the Field of Accounting", *Journal of Management*, 4(2), 35
- Cockcroft, S.,ve Russell, M. (2018). "Big data opportunities for accounting and finance practice and research", *Australian Accounting Review*, 28(3), 323-333.
- Davis, S. W., ve Sherman, W. R. (1996). "The accounting education change commission: a critical perspective", *Critical Perspectives on accounting*, 7(1), 159
- Dimitriu, O., ve Matei, M. (2015). "Cloud accounting: a new business model in a challenging context", *Procedia Economics and Finance*, 32, 665-671
- Egiyi, M. A. (2022). "The Benefits of Augmented and Virtual Reality in the Accounting Field", *Contemporary Journal of Management*, 4(1), 15-21.
- Ertaş, F. C., ve Şimşek, A. (2020). "Ortaöğretim Muhasebe Eğitiminde Uygulanan Meslek Derslerinin Sektör Beklentilerini Karşılama ve Öğrenim Düzeyi Üzerine Erzurum İlinde Bir Araştırma", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (86), 40-41

- Fidan, M. E., Aslan, Ü. ve Subasi, S. (2015). "Muhasebe Derslerinde Teknoloji Kullanımı ile ilgili Öğrenci Görüşleri", *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 1(2), 35
- Gamage, P., (2016). "Big Data: Are Accounting Educators Ready?", *Journal of Accounting and Management Information Systems*, 15(3), 588-604
- George, G., Haas, M. R. ve Pentland, A. (2014). "Big data and management", *Academy of management Journal*, 57(2), 321
- Guşe, G.R. ve Mangiuc, M.D., (2022). "Digital Transformation in Romanian Accounting Practice and Education: Impact and Perspectives", *Amfiteatru Economic*, 24(59), 253.
- Güvemli, O., ve Aslan, M. (2019). "Cumhuriyet'in muhasebesi", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17), 64
- Hadi, S. H., Permanasari, A. E., Hartanto, R., Sakkinah, I. S., Sholihin, M., Sari, R. C., ve Haniffa, R. (2022). "Developing augmented reality-based learning media and users' intention to use it for teaching accounting ethics", *Education and Information Technologies*, 27(1), 643-670
- Handoyo, S. ve Anas, S. (2019). "Accounting Education Challenges in the New Millennium Era", *Journal of Accounting Auditing and Business*, 2 (1), 36.
- Hatlevik, O.E. ve Knut-Andreas Christophersen (2013). "Digital competence at the beginning of upper secondary school: Identifying factors explaining digital inclusion", *Computers & Education*, 63, 241
- <http://dbp.kayseri.edu.tr/Program/Learn.aspx?Learn=/bkLhFclyvw>, Erişim tarihi: 18.09.2022
- <http://ebs.bilecik.edu.tr/Program/Bolum?BolumNo=260>, Erişim tarihi: 18.09.2022
- http://muhf.baskent.edu.tr/kw/ders_listesi.php?dil=TR, Erişim tarihi: 18.09.2022
- http://mvf.klu.edu.tr/dosyalar/birimler/mvf/dosya_ve_belgeler/ders_plani.pdf, Erişim tarihi: 18.09.2022
- <https://bravenewcoin.com/insights/deloitte-launches-rubix-a-one-stop-blockchain->, Erişim tarihi:14.12.2022
- <https://bubfa.aku.edu.tr/muhasebe-bolumu-ders-icerikleri/>, Erişim tarihi: 18.09.2022
- https://bubfa.isparta.edu.tr/assets/files/muhasebe_ders_icerikleri-17092020.pdf, Erişim tarihi 18.09.2022
- <https://ebs.aydin.edu.tr/index.iau?Page=BolumDersleri&BK=41&DersTuru=0&ln=tr>, Erişim tarihi:28.09.2022
- https://ects.mu.edu.tr/tr/program/3291#link_14, Erişim tarihi: 28.09.2022
- <https://eos.trakya.edu.tr/Pages/CoursePlan.aspx?lang=tr-2022&facultyId>, Erişim tarihi:28.09.2022
- <https://erbakan.edu.tr/muhasebevefinansyenetimiblm/sayfa/ders-mufredati>, Erişim tarihi: 18.09.2022
- <https://kubfa.dpu.edu.tr/tr/index/sayfa/445/ders-planlari-ve-icerikleri>, Erişim tarihi: 18.09.202
- https://mufy.ozal.edu.tr/?page_id=7723, Erişim tarihi: 18.09.2022
- <https://obs.mehmetakif.edu.tr/oibs/bologna/progCourses.aspx?lang>, Erişim tarihi: 28.09.2022
- <https://obs.usak.edu.tr/oibs/bologna/start.aspx?km=00103663031110311003880>, Erişim tarihi: 18.09.2022
- <https://www.arel.edu.tr/tr/iktisadi-ve-idari-bilimler-fak/muhasebe-ve-finans-yon>, Erişim tarihi:28.09.2022
- <https://www.emu.edu.tr/programlar/muhasebe-ve-finans-yonetimi-lisans-programi>, Erişim tarihi: 28.09.2022
- <https://www.gau.edu.tr/aday/program/muhasebe>, Erişim tarihi: 28.09.2022
- <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/ieps-3-practical-experien-1.pdf>, Erişim tarihi:14.12.2022
- <https://www.ifac.org/system/files/publications/InternationalEducation2019.pdf>, Erişim tarihi: 14.12.2022)
- <https://www.osym.gov.tr/TR,23885/2022-yuksekogretim-kurumlari-sinavi-yks-yuksekogretim-programlari-ve-kontenjanlari-kilavuzu.html>, Erişim tarihi: (18.09.2022)
- <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/in/Documents/technology>, Erişim tarihi:14.12.2022
- Ionescu, B., Ionescu, I., Tudoran, L., ve Bendovschi, A. (2013, June). "Traditional accounting vs. cloud accounting", *In Proceedings of the 8th International Conference Accounting and Management Information Systems, AMIS*, 106-125.

- Jordan, M., Burca, V., David, D. ve Nicoara, Ş.A. (2022). "Perception of Students and Master Students from The Western Part of Romania over The Digitalization Process in The Accounting Education", *Studies in Business and Economics*, 17(1),52-72.
- Jackson,D., Michelson, G. ve Munir, R. (2022). "Developing accountants for the future: new technology, skills, and the role of stakeholders", *Accounting Education*, 1-28.
- Janssen, J., Stoyanov, S., Ferrai, A., Punie, Y. ve Pannekeet, K. (2013). "Experts' views on digital competence: Commonalities and differences", *Computers& Education*, 68, 473-481.
- Kaya, C.T., Türegün, N. ve Aluç, E. (2018). "İş Hayatındaki Teknoloji Eksenli Değişimlerin Muhasebe Mesleği ve Eğitimi Üzerine Etkisi", *XXXVII. Türkiye Muhasebe Eğitimi Sempozyumu*, 5.
- Khanom, T. (2017). "Cloud accounting: A Theoretical Overview", *IOSR Journal of Business and Management*, 19(06), 31
- Koç, F. (2021). *Dijitalleşme Sürecinde Uzaktan Denetim, İşletmecilikte Dijital Dönüşüm*, Editörler: İnci Erdoğan Tarakçı ve Bora Göktaş, 1. Baskı, Efe Akademi Yayınları, İstanbul.
- Kotb, A., Abdel-Kader M., Allam A., Halabi, H. ve Franklin E. (2019) "Information technology in the British and Irish undergraduate accounting degrees", *Accounting Education*, 28:5, 445-464.
- KPMG (2021). Digitalization in Accounting 2021, <http://home.kpmg/en/insights/2021/09/digitalization-in-accounting.pdf>, Erişim tarihi: 17.09.2022
- Kurnaz, E., Tekbaş, İ., Bozdoğan, T. ve Çetin, Ö. O. (2020). "Dijitalleşmeyle Birlikte Muhasebe Eğitiminin Muhasebe Meslek Mensupları Açısından Değerlendirilmesi", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, MODAV 16. Uluslararası Muhasebe Konferansı Özel Sayısı, 81-96
- Luo, J., Meng, Q., ve Cai, Y. (2018). "Analysis of the impact of artificial intelligence application on the development of accounting industry", *Open Journal of Business and Management*, 6(4), 850-856.
- Moudud-Ul-Huq, S., Asaduzzaman, M. ve Biswas, T. (2020)." Role of cloud computing in global accounting information systems", *The Bottom Line*, 33(3), 231-250.
- Özbirecikli, M. (2007). "Ana Hatlarıyla IFAC Muhasebeci Eğitimi Standartları", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (33), 73-80
- Öztürk, M. S., ve Erdoğan, M. (2017). "Batı Akdeniz Bölgesinde Yer Alan Üniversitelerdeki Muhasebe Eğitime Yönelik Bir Araştırma", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(21),163
- Öztürk, S. ve Kutlu, H. A. 2017. "Muhasebe Eğitiminde Teknoloji Kullanılmasına Öğrencilerin Bakışı Kafkas Üniversitesi'nde Bir Araştırma", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(3),781-799.
- Özyiğit, H. (2022). *Bilgi teknolojisi denetiminde kullanılan güncel teknikler ve araçlar: Dijital Dönüşüm ve Değişimde Yeni Trendler*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- PwC (2015) Data driven what students need to succeed in a rapidly changing business world. February. pp. 1–25. <https://www.pwc.com/faculty-resource/assets/PwC-Data-driven-paper-.pdf>,Erişim tarihi: 05.11.2022
- Richins, G., Stapleton, A., Stratopoulos, T. C., ve Wong, C. (2017). "Big data analytics: opportunity or threat for the accounting profession?", *Journal of Information Systems*, 31(3), 1-39
- Rosenblum, L. (2000). "Virtual and augmented reality 2020", *IEEE Computer Graphics and Applications*, 20(1), 38-39
- Sabuncu, B. (2022). "The effects of digital transformation on the accounting profession", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 103-115
- Saputri, A., Sukirno, S., Kurniawan, H., ve Probowasito, T. (2020). "Developing android game-based learning media "go accounting" in accounting learning", *Indonesian Journal on Learning and Advanced Education*, 2(2), 91-99
- Sarısoy, Ö. ve Acar- Uğurlu Y. (2022). *Bağımsız denetimde uzaktan denetim tekniklerinin (remote audit) kullanımına yönelik bir araştırma: Dijital Dönüşüm ve Değişimde Yeni Trendler*, Gazi Kitabevi,Ankara.
- Schmitz, J., ve Leoni, G. (2019). "Accounting and auditing at the time of blockchain technology: a research agenda", *Australian Accounting Review*, 29(2), 331-342.

- Selimoğlu S. ve Saldı H., (2021) "COVID-19 Etkisinde Sürdürülebilirliğin Sağlanması ve İç Denetimin Değişen Rotası", *Denetim* .11(22), 5-14
- Selimoğlu,S. ve Ersoy, Y. (2022). *Dijital Dönüşüm ve Değişimde Yeni Trendler*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Silva, R., Rodrigues, R. ve Leal, C. (2019). "Play it again: how game-based learning improves flow in Accounting and Marketing education", *Accounting Education*, 28(5), 484-507.
- Silva, R., Rodrigues, R. ve Leal, C. (2021) "Games based learning in accounting education – which dimensions are the most relevant?", *Accounting Education*, 30:2, 159-187
- Stancheva-Todorova, E. P. (2018). "How artificial intelligence is challenging accounting profession", *Journal of International Scientific Publications" Economy & Business*, 12, 135
- Sugahara, S., ve Cilloni, A. (2021). "Mediation effect of students' perception of accounting on the relationship between game-based learning and learning approaches", *Journal of Accounting Education*, 56, 100730.
- Sultanoğlu, B., Aydoğmuş, C., ve Akman, N. (2014). "Muhasebe eğitiminde tablolar (Excel) uygulamasının öğrenci başarısı üzerindeki etkisi", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 16(3), 98
- Suwardy, T., Pan, G., ve Seow, P. (2013)."Using Digital Storytelling to Engage Student Learning", *Accounting Education*, 22 (2), 109-124.
- Şakar, M. ve Erkan Şahin, D. (2021). "Esnek çalışma Modellerinden Uzaktan çalışma ve Uzaktan çalışanların Sigortalılığı", *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 11(2). 249-267.
- Tosunoğlu, B. ve Cengiz, S. (2020). "Türkiye'de Muhasebe Eğitimi: Lisans Müfredatının İncelenmesi ve Gelişmeler Kapsamında Değerlendirilmesi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6 (2), 198.
- Turing, A. M., (1950). *Computing machinery and intelligence, The Turing Test: Verbal Behavior as the Hallmark of Intelligence*, 59, 67-96.
- Turner, K. F., Reed, R. O., ve Greiman, J. (2011). "Accounting Education in Crisis", *American Journal of Business Education*, 4(12), 39
- Uyar, S. (2008). "Uluslararası Eğitim Standartları (IES) ve Akdeniz Üniversitesinde Muhasebe Eğitimi", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 10 (1), 79-107.
- Vendruscolo, M.I. ve Behar, P.A. (2015)." Accounting Professor Qualification in Digital Age: A Perception Study on Brazilian Professors", *12th International Conference on Cognition and Exploratory Learning in Digital Age*, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED562143.pdf>, Erişim tarihi: 08.10.2022.
- Voshaar, J., Knipp, M., Loy, T., Zimmermann, J. ve Johannsen, F. (2022)." The impact of using a mobile app on learning success in accounting education", *Accounting Education*,1-29.
- Wyslocka, E., & Jelonek, D. (2015)." Accounting in the cloud computing", *The Online Journal of Science and Technology (TOJSAT)*, 5(4), 1-11.
- Yardımcıoğlu, M., Karahan, M. ve Yörük, A. (2019). "Dijitalleşme Işığında Muhasebe Mesleğinin Geleceği", *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, (61), 35-46
- Yaşar, R. Ş. (2019). "Kalıpların Dışına Çıkmak: Yetkinlik Odaklı Muhasebe Eğitimi", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (81), 90-91.
- Yel, T. (2022). *Blokzincir Teknolojisinin Sürdürülebilirlik ve Finansal Raporlama ile Denetime Etkileri: Dijital Dönüşüm ve Değişimde Yeni Trendler*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Yu, T., Lin, Z., ve Tang, Q. (2018). "Blockchain: The introduction and its application in financial accounting", *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 29(4), 37-47.
- Yüksel, M. ve Olpak, Y. Z. (2014). "Facebook'un Eğitimde Kullanılması: Muhasebe Eğitiminde Bir Uygulama", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 171-186
- Zaif, F., ve Ayanoğlu, Y. (2007). "Muhasebe Eğitiminde Kalitenin Arttırılmasında Ders Programlarının Önemi: Türkiye'de Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 117
- Zhyvets, A. (2018). Evolution of Professional competencies of accountants of small enterprises in the digital economy of Ukraine, *Baltic Journal of Economic Studies*, 4 (5), 87-92.

Ek 1: Ders İçerikleri

KOD	DERS ADI	İÇERİĞİ
D01	Algoritma Tasarımı ve Öğretimi	Derste algoritma tasarım teknikleri anlatılmaktadır.
D02	Algoritma ve Programa Temelleri	Derste bilgisayar bilimlerinin ve mühendisliğinin temel konuları; yazılım ve donanım kavramları; bilgisayar mimarisi; veri işleme; işaretli-ışaretsiz tam sayılar; kesirli sayılar; tabanlar arası dönüşüm; algoritmaya giriş; akış diyagramları; sözde kod; girdi-çıkıtı; aritmetik işlemler; kontrol deyimleri; döngüler kodlamaya giriş; temel veri tipleri; diziler; min-max problemi; karakter dizileri; çok boyutlu diziler; arama algoritmaları; sıralama algoritmaları; fonksiyonlara giriş konuları aktarılmaktadır.
D03	Algoritmik Finansal İşlemler	Derste finans piyasalarında kullanılan algoritmik işlemler açıklanmaktadır.
D04	Bilgisayar Destekli Modelleme	Derste temel tablola ve veri tabanı işlemleri, istatistik analiz paketi ve uygulamaları, karar modellerinin kurulması, Solver analiz paketi ve uygulamaları açıklanmaktadır.
D05	Bilgisayar Oyun ile Eğitim	Derste eğitimsel bilgisayar oyunlarına ilişkin kavramlar, bilgisayar oyunları ve eğitim, örnek bilgisayar oyunlarının incelenmesi, bilgisayar oyunlarının değerlendirilmesi, bilgisayar oyunları geliştirme konuları açıklanmaktadır.
D06	Blokzincir ve Kripto Varlıklar	Derste blokzincir teknolojisi ve kripto varlıkların yapısı açıklanmaktadır.
D07	CS50X Kodluyoruz	CS50 (Introduction to Computer Science) dersi farklı disiplinlerden öğrencilerin algoritma bilgisini geliştirmek ve yazılıma adım atmalarını sağlamayı hedeflemektedir.
D08	Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri	Derste çok kriterli karar verme metodolojisi, analitik hiyerarşi süreci, analitik ağ süreci, TOPSIS, DEMATEL, OCRA, ARAS, ELECTRE, VIKOR yöntemi, Gri İlişkisel Analiz yöntemi, çok kriterli karar verme yöntemleriyle bütünlük yaklaşımının öğretilmesi planlanmaktadır.
D09	Dijital Dönüşüm	Derste dijital dönüşüm teknolojileri (yapay zekâ, big data, bulut bilişim, vb.) açıklanmaktadır.
D10	E-Muhasebe Uygulamaları	Derste elektronik muhasebe uygulamaları ve kurumsal kaynak planlanması konuları açıklanmaktadır.
D11	Excel ile Finansal Uygulamalar	Ders muhasebe ve finans problemlerin çözümlenmesinde Excel formül ve fonksiyonlarının kullanılması konularını içermektedir.
D12	Finansal Ekonometri	Derste finansal veri ve ekonometriye ilişkin temel kavramlar, klasik doğrusal regresyon modelleri, birim kök testleri, riske maruz değer, tek değişkenli zaman serisi modelleri ve tahminleri, çok değişkenli modeller, volatilité ve korelasyon modelleri – garch modeli, arch modeli, simülasyon yöntemleri, yapay sinir ağları konuları açıklanmaktadır.
D13	Finansal modelleme ve öngörü	Ders finans uygulamalarında kullanılacak temel ekonometrik araçları kurma, analiz etme ve yorumlamaların yapılmasını içermektedir.
D14	Finansal Tahmin ve Modelleme	Derste öğrencilerin finans teorisi bilgilerinin pratik uygulamalar ile desteklenmesi amaçlanmaktadır. Bu derste konular Excel uygulamaları ile açıklanmaktadır.
D15	İstatistik Paket Programları	Derste istatistik paket programına veri girişinin sağlanması, programda veri dosyası oluşturma ve verilerin analizi süreçleri açıklanmaktadır.
D16	İşletmelerde Veri Analizi	Derste işletmelerin gereksinim duyduğu verileri araması, bulması, hazırlaması ve analiz etmesi süreçleri açıklanmaktadır.
D17	Kurumsal Kaynak Planlama	Derste kurumsal kaynak planlaması sistemlerinin planlaması, tasarımı ve uygulama süreçleri, yeniden yapılanmanın gerekçeleri, satış ve pazarlama, muhasebe ve finans, üretim ve malzeme yönetimi ve insan kaynakları gibi temel kurumsal kaynak planlaması modülleri, tedarik zinciri yönetimi, müşteri ilişkileri yönetimi, ileri planlama ve çizelgelemenin önemi, kurumsal kaynak planlamasının geleceğinin öğretilmesi planlanmaktadır.
D18	Muhasebe Bilgi Sistemleri	Ders muhasebe süreci ve bilgi akışı, bilgi yönetimi, teknoloji ve muhasebe ilişkisi, bilgi ve karar verme, muhasebe paket program uygulamaları konularını içermektedir.

D19	Öğretimde Teknolojik Uygulamalar	Derste öğretim teknolojisinde güncel eğilimler ve teknoloji entegrasyon modelleri açıklanmaktadır.
D20	Siber Güvenlik	Derste dijital bilgilerin güvenliğine ilişkin tehditler, düzenlemeler, risk yönetimi, saldırı tespiti ve yanıtı, kriptografi, teknik eğitim ve sertifikalar konuları açıklanmaktadır.
D21	Uygulamalı Ekonometri	Derste ekonometrinin ekonomi teorisi, istatistik ve matematiksel ekonomi konuları açıklanmaktadır.
D22	Veri Bilimi	Derste öğrencinin veri analizine ait kavramları öğrenmesi, düzensiz bir veri dosyası ile karşılaştığında onu anlamlı hale getirebilecek süreçleri kavraması, gerekli istatistik çıkarımları yapabilmesi, bu veriye uygun modeli oluşturabilmesi ve edindiği bilgileri gerçek hayat problemlerine uygulayabilmesi amaçlanmaktadır.
D23	Veri Madenciliği	Ders veri madenciliği metotları ile uygulamalarını kapsar. Veri, enformasyon ve bilgi, veritabanlarında bilgi keşfi, geleneksel istatistik yöntemleri, yapay sinir ağları, karar ağaçları, Bayes teoremi, birliktelik kuralları, veri ambarları, ticari uygulamalar ve ileri teknikler üzerinde durur.
D24	Yönetim Bilgi Sistemi	Dersin içeriği, bilişim sistemleri ve teknolojileri, bilgisayar ağları ve internet, sistem analizi, süreç analizi, haritalaması ve modellemesi, süreç ölçümü ve iyileştirilmesi, veri tabanı yönetimi sistemleri gibi konulardan oluşmaktadır.

Kaynak: Araştırmacılar tarafından ilgili dersin içeriğinden elde edilerek derlenmiştir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.09.2023-2 ✓Accepted/Kabul:01.07.2023

DOI:10.30794/pausbed.1170488

Research Article/Araştırma Makalesi

Şafak, K., Boztosun, D. ve Demirtaş, Ö. (2023). "Hizmetkâr Liderlik Davranışlarının Tükenmişlik ve Merhamet Yorgunluğuna Etkisinde Örgütsel Desteğin Aracı Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 193-203.

HİZMETKÂR LİDERLİK DAVRANIŞLARININ TÜKENMİŞLİK VE MERHMET YORGUNLUĞUNA ETKİSİNDE ÖRGÜTSEL DESTEĞİN ARACI ROLÜ

Kerem ŞAFAK*, Derviş BOZTOSUN**, Özgür DEMİRTAŞ***

Öz

Bu çalışmanın amacı hizmetkâr liderlik davranışlarının tükenmişlik ve merhamet yorgunluğuna etkisinde örgütsel desteğin aracı rolünü incelemektir. Çalışma örneklemini Konya ilinde hizmet veren kamu sağlık tesislerinde 392 çalışan oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri online bir şekilde anket tekniği ile toplanmıştır. Çalışma bulguları; Hizmetkâr liderlik ve örgütsel destek algısı arasında pozitif ilişki, tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu arasında negatif yönlü ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. İlave olarak aracı etkiye yönelik yapılan analizlerde de örgütsel destek algısının Hizmetkâr liderlik ve tükenmişlik ile Hizmetkâr liderlik ve merhamet yorgunluğu ilişkilerinde aracı role sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarının hem teorik hem de uygulayıcılar açısından önemli katkılar sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Hizmetkâr Liderlik, Örgütsel Destek, Tükenmişlik, Merhamet Yorgunluğu, Sağlık Çalışanı.

MEDIATING ROLE OF ORGANIZATIONAL SUPPORT IN THE EFFECT OF SERVANT LEADERSHIP BEHAVIOR ON BURNOUT AND COMPASSION FATIGUE

Abstract

The aim of this study is to examine the mediating role of organizational support on the relationships between servant leadership behaviors, burnout and compassion fatigue. The study sample consists of 392 employees in public health facilities in Konya region. The data of the research were collected online via using a questionnaire form. Study findings; A positive relationship between servant leadership and organizational support perception reveals a negative relationship between burnout and compassion fatigue. In addition, in the analyzes conducted for the mediating effect, it was determined that the perception of organizational support has a mediating role on the relations between servant leadership and burnout, servant leadership and compassion fatigue. The results of this study has a potential contribution to both the theoretical and the practical applications of managers in the management field.

Keywords: *Servant Leadership, Organizational Support, Burnout, Compassion Fatigue, Health Worker.*

*Doktora Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi, KAYSERİ.

e-posta: keremsafak66@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2265-7647>)

**Prof. Dr., Kayseri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi, KAYSERİ.

e-posta: dboztosun@kayseri.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2656-2701>)

***Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi, KAYSERİ.

e-posta: ozgurdemirtas@kayseri.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2495-2124>)

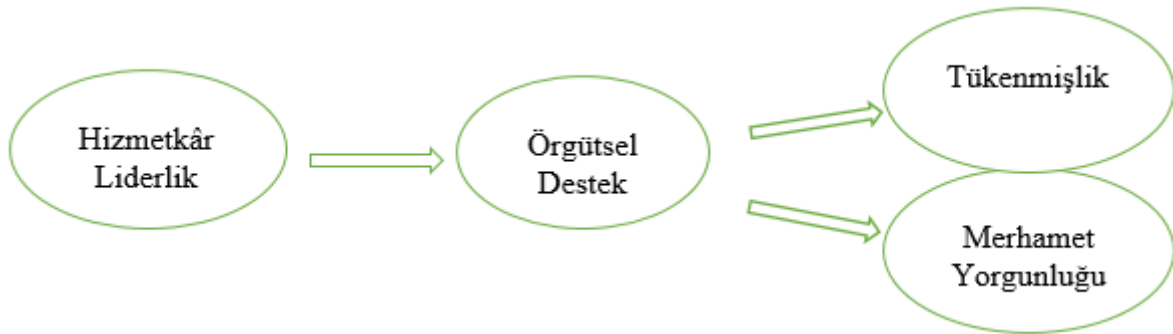
1. GİRİŞ

İnsanın odak noktasında olduğu hizmet sektörlerinde başarı ve yüksek verim için hem yönetenlerin hem de çalışanların işbirliği önem kazanmıştır. Günümüzde kuşakların değişmesi ve yeni kuşakların beklentilerinin farklı olması iyi bir yönetim tarzını zorunlu kılmaktadır. Çünkü liderler ne kadar iyi bir yönetim tarzı sergilerse insan kaynakları da o derece verimli kullanılabilir. Bu bakımdan iş birliği ve motivasyonu benimseyen Hizmetkâr liderlik anlayışı önem kazanmıştır. Astlar değer gördükçe, yöneticileri tarafından takdir edildikçe daha fazla çalışma isteği duyabilirler.

Sağlık sektöründe özellikle Covid-19 pandemisinin de etkisiyle sağlık çalışanları çok zor şartlar altında çalışmak zorunda kalmıştır. Pandemi süreci birçok açıdan çalışanlarda kaygı, stres vb. olumsuz duygu durumları meydana getirebilmektedir. 24 saat esaslı çalışma sisteminin uygulandığı sağlık sisteminde çalışma koşulları çalışanların tükenmişlik düzeyini arttırabilir (Sivrikaya ve Erişen, 2019:127). Bu nedenle astlarını her zaman destekleyen ve her zaman onların yanında olduğunu hissettiren liderler çalışanların motivasyonu arttırabilir, astlarına karşı istismarcı tavır sergileyen lider ise çalışanların motivasyonu düşürür (Tepper, 2000:178). Ayrıca iletişimin artması, adil davranma, takım çalışmaları ve katılımlı yönetim modeli gibi birçok faktör tükenmişliği azaltıcı rol oynayabilir (Uluköy, 2014:224). Çalışanların tükenmişliği yanında hizmet verdikleri kitleden kaynaklı merhamet yorgunluğu kavramı ortaya çıkmıştır (Figley, 1995:7-8). Merhamet yorgunluğu kavramını Figley (1995) stres ve tükenmişlik sonucu ortaya çıkan durum olarak, Slatten ve arkadaşları (2011:325) ise yaşanan olayların meydana getirdiği olumsuz bir durum olarak tanımlanmıştır.

Liderler, iş kaynakları ve taleplerini dengeleyerek çalışanların işle ilgili memnuniyetinden sorumludur. Bir Hizmetkâr lider hemşire, çalışanlarının ihtiyaçlarını belirlemeye çalışır ve sık sık sorunları çözmek ve kişisel gelişimlerini desteklemek için onların görüşlerini alır (Best, 2020:130-131). Hizmetkâr liderler, hemşireler arasında iş tükenmişliği ile etkili bir şekilde başa çıkabilir, çünkü bu tür liderler esas olarak çalışanlarının refahına odaklanır (Coetzer vd., 2017:1-3). Liderlerin çalışanlara yönelik bu desteği ve olumlu işbirliği, onları yalnızca bireyler için değil, aynı zamanda sağlık kurumları ve toplum için de faydalı sonuçlar verebilir. Zor bir mesleği ifa eden sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyinin, lider davranışları ve yardımları ile en aza indirileceği düşünülmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı Konya ilinde hizmet veren sağlık tesislerinde Hizmetkâr liderlik davranışlarının, merhamet yorgunluğu ve tükenmişlik üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. İlave olarak da örgütsel desteğin bu ilişkilerdeki aracılık rolünü incelemektir. Araştırma modeli aşağıda gösterilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Araştırma birçok açıdan literatüre katkı sağlamaktadır. Yapılan literatür taramasında Hizmetkâr liderliğin tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu üzerine etkisinde örgütsel desteğin aracı olduğu bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan yapılan bu model ve analizlerin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hizmetkâr liderlik kavramı “The Journey to East” isimli romandan esinlenerek bir kişinin hem Hizmetkâr hem de lider olabileceği düşüncesi ile ilk kez Greenleaf (1970:2) tarafından dile getirilmiştir. Greenleaf hizmetkâr

liderlik kavramını, bir örgüt içinde iş birliği yapılması, örgüt üyelerinin birbirine karşı güven duyması, empati yapması ve yetkinin etik kullanılması şeklinde tanımlamıştır (Aslan ve Özata, 2011:140). Hizmetkâr liderlik, lider tarafından fikir ve vizyon geliştirme ve bu fikirleri destekleyen ve diğerlerini davranışlarında benimsemelerini etkileyen değerlerle bir arada yaşama süreci olarak tanımlanır; başka bir deyişle, bir vizyon yaratabilen, stratejiler geliştirebilen, takipçileri motive edip onlara ilham verebilen, güven ve cesaret geliştirebilen liderlerdir (Chi vd. 2020:22-22).

Liden vd. (2008) Hizmetkâr liderliği; çalışanlarını takip ederek onların kabiliyetlerini ve yeteneklerini tanımak, onların hedeflerine ulaşmalarına ve özgüvenlerine katkıda bulunmak olarak tanımlamıştır. Hizmetkâr liderler, organizasyonel hedeflerin daha önemli olduğunu düşünen etkileşimci ve dönüşümcü liderliğin aksine, çalışanların hedeflerini en önemli hedefler olarak görürler. Bunu temel alarak Hizmetkâr liderler, öğrenebilmeleri ve geliştirebilmeleri için çalışanlara öğrenme fırsatlarını genişletmeye hazırdır (Greenleaf, 1977; Spears, 1998; Liden vd. , 2008). Bu liderlik tarzı çalışanları güdülemek amacı taşımasından dolayı diğer liderlik tarzlarından ayrılmaktadır (Page ve Wong, 2000;). Hizmetkâr liderliğin birçok modeli bulunmaktadır. En önemli model olan Greenleaf modelinde liderlerin gücünü sadece çalışanlar ile kurulan sıcak ilişki ve çalışanlara verilen güven olarak ifade edilmiştir (Kahveci, 2012:12-13). Spears (1995:6) çalışanların bireysel gelişimini arttırmayı amaçlayan model geliştirmiştir. Page ve Wong (2000) modelinde liderlerin hizmetkâr ve komuta lideri olması üzerinde durulmuştur. Hizmetkâr liderliğin kapsayıcı bir liderlik olduğunu buna karşın komuta liderliğinin ise sorumluluğa dayalı ve daha dar bir kavram olduğu ifade etmiştir. Petterson (2003:3) modelinde hizmetkâr liderliğin ahlaki açıdan ve çalışanları motive etme açısından önemli olduğu ifade edilmiştir. Russell ve Stone'nun (2002) modelinde ise liderlerin vizyon sahibi olması, güvenilir ve dürüst olması üzerinde durulmuştur (Akyüz ve Eren, 2013:195).

Klinik ortamında çalışanların tükenmişlik kavramını kullanmaları, aynı ortamda çalışan Freudenberger ve bir çalışma arkadaşının bu konuyu sorgulamasına sebep olmuştur. Gözlem sonucunda insanların işe ilk başladıklarında kendilerini bir süper kahraman gibi gördükleri, ilerleyen zamanlarda ise yaşadıkları olaylara bağlı olarak zayıflayarak hayal kırıklığı yaşadıkları ve bunun durumunda çalışma ortamına yansımalarını tespit edilmiştir (Freudenberger, 1974: 159–161). Tükenmişlik kavramı, Maslach (1976) tarafından (i) tükenme, (ii) 'duyarsızlaşma' – hizmet alıcılarına karşı empati eksikliği veya onlardan kopma ve (iii) azalmış bir mesleki başarı hissini içeren bir sendrom olarak resmi olarak tanımlanmıştır. Tükenmişlik kavramının benzeri olmayan bir durum mu yoksa başka bir durumun yansıması mı olduğu ve kategorik olarak ölçülüp ölçülemeyeceği açıklığa kavuşturulamamıştır. Tükenmişliği duygusal tükenme hali dışında bilişsel bozulma olarak tanımlanmıştır (Schaufeli ve Taris, 2005:256-257; Tavella ve Parker 2020:452-453). Sağlık profesyonelleri arasındaki yorgunluk, hayal kırıklıkları ve işe devam etmeme isteği tükenme kavramını ortaya çıkarmıştır (Freudenberger, 1974:159-160). Daha sonra ki süreçte Maslach ve Jackson (1981), tükenmişlik kavramını çalışanlarda uzun süreli yorgunluk, gelecek kaygısı ve çaresizlik hisleri ile çalışanların diğer insanlara ve yaşama bakış açılarında olumsuzluk meydana gelmesi olarak tanımlanmıştır (Pepe, 2008: 2). Tükenmişlik yaşayan bireylerin ise zaman içerisinde sergiledikleri tutumla bireysel problemlerin yanında kurumsal sorunların da meydana geldiği ortaya görülmüştür (Arı ve Bal, 2008: 132). Literatür taramasında birçok tükenmiş modeline rastlanmaktadır. En yaygın modeller ise şunlardır: Cherniss Modeli, Pines Modeli, Edelwich ve Brodsky Modeli, Perlman ve Hartman Modeli, Suran ve Sheridan Modeli, Golembiewski Modeli, Leiter Modeli, Meier Modeli ve Maslach Tükenmişlik Modeli'dir.

Merhamet yorgunluğu, ilk olarak 1992'de Joinson tarafından dile getirilmiş olup, acil serviste çalışan hemşirelerin işle ilgili strese ve merhamet stresine uzun süre maruz kalmaktan kaynaklanan tükenme ve işlev bozukluğu durumu olarak tanımlanmıştır (Joinson, 1992:116-121). Merhamet yorgunluğu, travma yaratan hasta ve ailelerle uzun süreli, sürekli ve yakın etkileşim, strese maruz kalma ve kendini kullanma nedeniyle oluşan ve "bakım maliyeti" olarak değerlendirilebilecek duygusal tükenme olarak da tanımlanmaktadır (Hunsaker ve ark. 2015:185-186). Tükenmişliğin başlangıcı daha kademeli iken, merhamet yorgunluğunun başlangıcı daha akuttur ve özellikle bu acı çok yoğun olduğunda hastaların acısıyla temas ederek hızlandırılabilir (Zhang vd. 2018). Bir mesleği isteyerek tercih etmeme, gereğinden fazla iş yüküne maruz bırakılma, yapılan çalışmaların takdir edilmemesi, eksik kalma ve yetersizlik gibi hisler merhamet yorgunluğuna sebep olan durumlardır (Turhan, 2023:9).

Algılanan örgütsel destek, çalışanların, işverenin çalışanın katkılarına ne ölçüde değer verdiğine ve refahlarıyla ilgili endişelerine ilişkin oluşturduğu algıyı ifade eder (Eisenberger vd. 1986:500). Zagenczyk (2006:8) tarafından ise çalışanların ödüllendirilmelerinin ve ekonomik durumlarının düzeltilmesinin kurumsal performansı arttırmasına yönelik tutum olarak tanımlanmıştır. Bir işletmede çalışanların; yapmış olduğu çalışmalar neticesinde işletme tarafından ödüllendirilmeleri, saygınlık kazandırılmaları ve sosyal açıdan değerli hissettirilmeleri onların çalışma motivasyonunu arttıracaktır (Gözüm, 2020:24). Tam tersi durumda ise çalışanların performansının düşmesine ve işte negatif olmalarına sebep olabilmektedir (Kasalak ve Aksu, 2014: 117). Artan talep ve baskılarla karakterize edilen bir çalışma ortamında, kişinin organizasyonu tarafından desteklendiğini hissetmesi, çalışanın işiyle başa çıkmasına ve nihayetinde işe karşı olumlu tutumlar sürdürmesine yardımcı olan önemli bir organizasyonel kaynak haline gelebilir (Duke vd. 2009:1017). Çalışanlar genellikle belirli bir ekip, bölüm veya kuruluş için çalışmaktadır; bu nedenle, örgütsel destek bilişleri, davranışlarının önemli bir yol göstericisidir (Dawley vd. 2010:254-255).

Yapılan literatür araştırmalarında Hizmetkâr liderlik ve örgütsel destek arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu vurgulanmaktadır (Manganelli, 2015, Rai ve Prakash, 2016; Hosseini vd. 2016; Bobbio ve Köroğlu, 2018:143). Hizmetkâr liderlik ve tükenmişlik ilişkisine yönelik bulgular da değişkenler arası negatif bir ilişkinin olduğu sonucunu ortaya koymaktadır (Rude, 2004; Uzun ve Kaplan, 2015; Kurnaz ve Abul, 2016; Kaplan ve Arzu,2017; Eraslan, 2019). Hizmetkâr liderlik davranışları ile merhamet yorgunluğu ilişkisi incelendiğinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca hizmetkâr liderlik algısının tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu ilişkisinde örgütsel desteğin aracı rolde bulunduğu bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Bu bakımdan çalışmanın literatüre anlamlı bir kazanım sağlayacağı düşünülmektedir. Mevcut bulgu ve değerlendirmeler ışığında araştırmanın hipotezleri şu şekilde oluşturulmuştur.

Hipotez 1: Hizmetkâr Liderlik ve Örgütsel Destek algısını pozitif olarak etkilemektedir

Hipotez 2a: Hizmetkâr Liderlik tükenmişliği negatif olarak etkilemektedir

Hipotez 2b: Hizmetkâr Liderlik merhamet yorgunluğunu negatif olarak etkilemektedir

Hipotez 3a: Örgütsel destek algısı, Hizmetkâr liderlik ve tükenmişlik ilişkisinde aracı role sahiptir

Hipotez 3b: Örgütsel destek algısı, Hizmetkâr liderlik ve merhamet yorgunluğu ilişkisinde aracı role sahiptir

3.YÖNTEM

3.1 Örneklem

Araştırmamın evrenini Konya ilinde sağlık kuruluşlarında çalışan sağlık personeli oluşturmaktadır. Bu kapsamda mevcut evren çerçevesinde 392 gönüllüye çevrimiçi anket uygulanarak veriler toplanmıştır. Araştırmaya Konya ilinde çalışan sağlık bakanlığı çalışanları katılmıştır. Kadioğlu'na (2021) göre evren ne kadar büyük olursa olsun 384 kişilik örneklem yeterli olacağı için, 392 kişi bu araştırma için yeterli görülmüştür. Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Anket formu demografik veriler, Hizmetkâr liderlik ölçeği, merhamet yorgunluğu, örgütsel destek ölçeği ve tükenmişlik ifadelerinden oluşturulmuştur.

3.2. Ölçekler

Hizmetkâr Liderlik Davranışlarının ölçümü için Liden vd. tarafından (2013) geliştirilen Kılıç ve Aydın (2016) tarafından Türkçe'ye uyarlanan ve 7 maddeden oluşan 5'li Likert tipi bir ölçek kullanılmıştır. Yapılan güvenilirlik analizine göre Cronbach's Alfa değeri 0.898 olarak tespit edilmiştir.

Örgütsel destek algısı kavramını ölçmek için Eisenberger vd. tarafından 1986 yılında geliştirilen ve Giray ve Şahin (2012) tarafından geçerlilik ve güvenilirliği yapılan ve 12 maddeden oluşan 5'li Likert tipi bir ölçek kullanılmıştır. Yapılan güvenilirlik analizine göre Cronbach's Alfa değeri 0.918 olarak tespit edilmiştir.

Tükenmişlik düzeyini ölçmek için Pines (2005) tarafından geliştirilen ve Tümkaya vd. (2009) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği yapılan ve 10 maddeden oluşan 5'li Likert tipi bir ölçek kullanılmıştır. Yapılan güvenilirlik analizine göre Cronbach's Alfa değeri 0.910 olarak tespit edilmiştir.

Merhamet yorgunluğu düzeyini ölçmek için Adams vd. tarafından 2006 yılında geliştirilen Dinç ve Ekinci (2019) tarafından Türkçeye uyarlanıp geçerliliği ve güvenilirliği yapılmış Merhamet Yorgunluğu Ölçeğinin Kısa Versiyonu kullanılmıştır. Ölçek 13 maddeden oluşan 7'li likert tipi bir ölçektir. Yapılan güvenilirlik analizine göre Cronbach's Alfa değeri 0.918 olarak tespit edilmiştir.

Hizmetkâr liderliğin, tükenmişlik ve merhamet yorgunluğuna etkisinde örgütsel desteğin aracı rolü Yapısal Eşitlik Modeli kullanılarak incelenmiştir. Yapısal Eşitlik Modellemesi belirli bir teoriye dayalı olarak, gözlenebilir ve gizli değişkenler arasındaki nedensellik ve ilişkiyi bir model olarak tanımlayan çok değişkenli yöntemdir. Yapısal eşitlik modellemelerinde aynı anda birden fazla bağımlı değişken analize dâhil edilerek aracı (mediator) değişkenlerin de olduğu karmaşık modeller test edilebilmektedir (Byrne, 2016). Yapısal eşitlik modellemesinde ölçme hatalarını azaltabilmek ve daha iyi sonuçlar alabilmek için parselleme yöntemi önerilmektedir (Little vd. 2002; Rocha ve Chelladurai 2012; Williams vd. 2009). Bu kapsamda mevcut araştırmada Hizmetkâr liderlik, örgütsel destek, tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu üç parsel halinde model oluşturulmuştur. Williams ve diğerlerinin (2009) önerileri doğrultusunda maddeler her parselde dengeli sayıda madde yer alacak şekilde ölçekteki madde sırasına göre rastgele yerleştirilmiştir.

Araştırmada dolaylı etkinin anlamlılığını test etmek için bootstraping yöntemi kullanılmıştır. Bootstraping yöntemi ile veri setinden rastgele gruplar oluşturularak yeniden örnekleme gerçekleştirilmektedir. İşlem sonucunda güven aralıkları ve anlamlılık değerleri oluşturulmaktadır. Güven aralığının alt sınırı ile üst sınırı arasında sıfırın olmaması veya dolaylı etkiye ait $p < 0.05$ olması dolaylı etkinin anlamlı olduğunu göstermektedir (Hayes, 2013). Bootstraping yöntemi için %95 güven aralığında 5000 yeniden örnekleme yapılması yeterli kabul edilmektedir (DiCiccio ve Efron, 1996). Verilerin anlamlılık testi bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir.

4.BULGULAR

Çalışmada yer alan katılımcıların demografik özelliklerine ait bilgiler aşağıda sunulmuştur

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Verilerine İlişkin Frekans, Ortalama ve Standart Sapmalar

Değişken	Değer	f	%	Mean	SS
Yaş	18-24	7	1,8	3,76	1,18
	25-31	59	15		
	32-38	78	20		
	39-45	154	39		
	46-52	65	17		
	53-59	28	7,1		
	+60	1	0,3		
Cinsiyet	Kadın	193	49	1,51	0,5
	Erkek	199	51		
Öğrenim Durumu	Lise	35	8,9	2,81	0,81
	Önlisans	69	18		
	Lisans	224	57		
	Lisans Üstü	64	16		
Medeni Durum	Evli	335	86	1,15	0,35
	Bekâr	57	15		

Çalıştığını Alan	Sağlık Hizmetleri	323		82	1,22	0,52
	İdari Hizmetler	51		13		
	Yardımcı Hizmetler	18		4,6		
Meslekte Çalışma Yılı	0-5 Yıl	30		7,7	3,63	,31
	6-10 Yıl	59		15		
	11-15 Yıl	77		20		
	16-20 Yıl	87		22		
	+21	139		36		
Çalıştığınız Birim	Acil	58		15	4,37	1,86
	Ameliyathane	19		4,8		
	Yoğun Bakımlar	30		7,7		
	İdare	92		24		
	Diğer	193		49		

Katılımcıların yaş dağılım grupları incelendiğinde büyük çoğunluğunun 39-45 yaş altı grupta yer aldığı (%39) görülmektedir. Cinsiyet açısından değerlendirildiğinde, kadın (%49) ve erkek (%51) oranının birbirine yakın olduğu, öğrenim durumuna göre yapılan değerlendirme ise en yüksek oranın lisans (%57) mezunları olduğu, medeni duruma bakıldığında ise evli (%86) oranının ağırlıkta olduğu, çalıştığı alanına göre ise en yüksek oranın sağlık hizmetleri (%82) olduğu görülmüştür. Meslekte çalışma yılına göre ise en yüksek oranın 21 ve üzeri (%36) olan katılımcılardan oluştuğu, görev yapılan birim açısından yapılan değerlendirme ise diğer birimlerde çalışanların (%49) en çok çalışılan birim olduğu görülmüştür.

Çalışma değişkenlerine ait korelasyon analizi sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 2. Değişkenlere ait Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon

	\bar{x}	SS	Çarpıklık	Basıklık	HL	ÖD	TÜK	MY
Hizmetkâr Liderlik (HL)	3,0609	,93211	-0,223	-0,493	1			
Örgütsel Destek (ÖD)	2,9360	,93279	-0.027	-0,669	,688**	1		
Tükenmişlik (TÜK)	3,7337	1,83708	0.194	-1,120	-,453**	-,537**	1	
Merhamet Yorgunluğu (MY)	2,3100	,81307	0.629	0.072	-,362**	-,439**	,765**	1

Verilerin normallik analizi için Skewness ve Kurtosis değerlerine bakılmıştır. Bu değerlerin literatürde belirtilen sınırlar içerisinde olması verilerin normal dağıldığını desteklemektedir (Can, 2022:44-47).

Tablo 2'ye göre Hizmetkâr liderlik ve örgütsel destek arasında pozitif yönlü ($r=,688$, $p<,01$); Hizmetkâr liderlik ile tükenmişlik davranışı arasında negatif yönlü ($r=-,453$, $p<,01$) ve Hizmetkâr liderlik ile merhamet yorgunluğu arasında negatif yönlü ($r=-,362$, $p<,01$) korelasyonlar tespit edilmiştir. Ayrıca, örgütsel destek algısı ile tükenmişlik arasında negatif yönlü ($r=-,537$, $p<,01$); örgütsel destek algısı ile merhamet yorgunluğu arasında negatif yönlü ($r=-,439$, $p<,01$); tükenmişlik davranışları ile merhamet yorgunluğu arasında pozitif yönlü ($r=,765$, $p<,01$) korelasyonlar tespit edilmiştir.

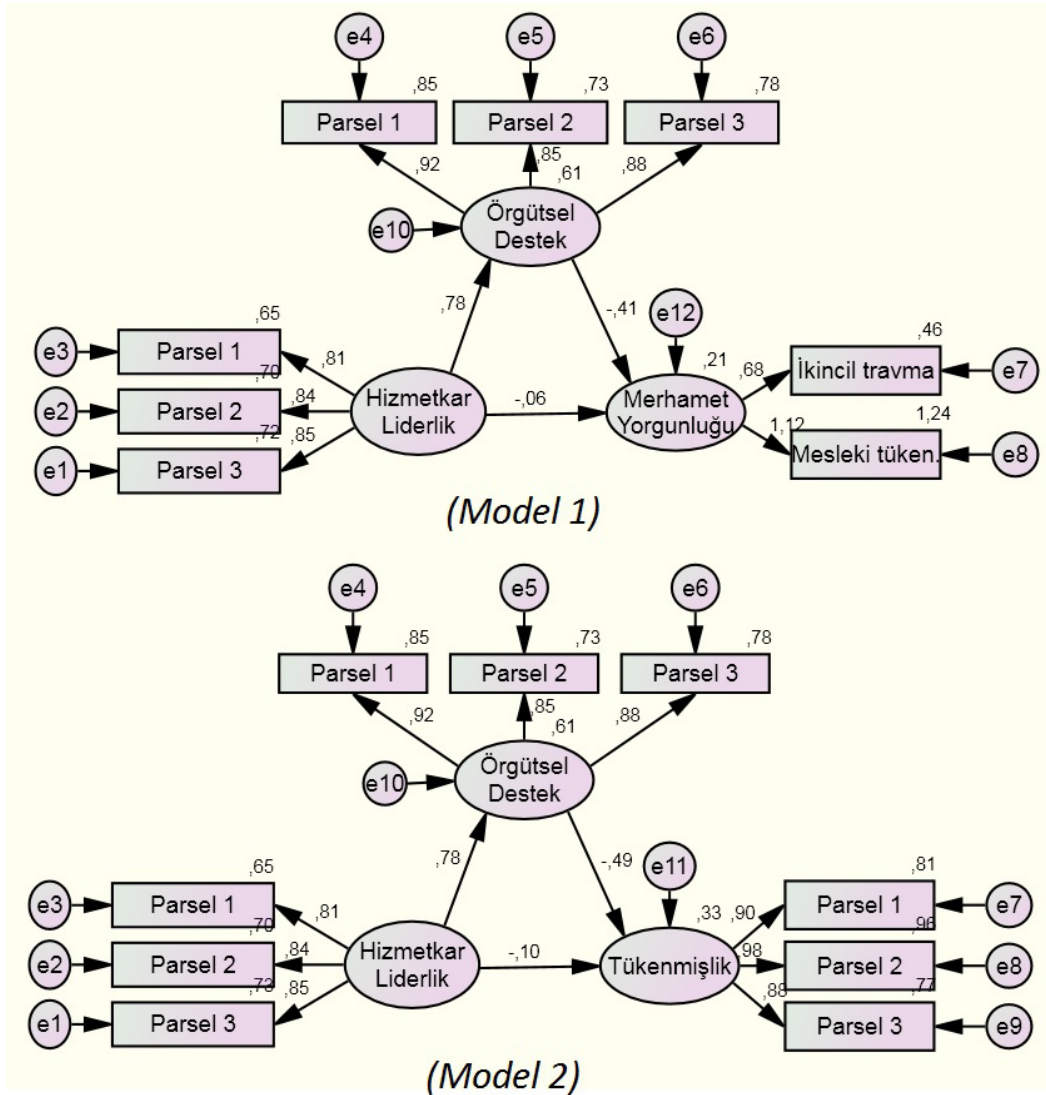
Araştırmanın hipotezlerinin test edilmesi amacıyla regresyon analizleri yapılmıştır. Yapılan analizlerde yapısal modele ait uyum indeksleri (Tablo 3) ve Çalışmanın YEM çıktısı (Şekil 2) de sunulmuştur.

Tablo 3. Yapısal Modele Ait Uyum İndeksleri.

Uyum İndeksleri	İyi Uyum Ölçütleri	Mükemmel Uyum Ölçütleri	Model 1 Uyum Değerleri	Model 2 Uyum Değerleri
χ^2/sd	$3 < \chi^2/sd \leq 5$	$\chi^2/sd \leq 3$	3.65	3.14
CFI	$.95 \leq CFI < .97$	$.97 \leq CFI \leq 1.00$.97	.98
GFI	$.85 \leq GFI < .90$	$.90 \leq GFI \leq 1.00$.95	.96
NFI	$.90 \leq NFI < .95$	$.95 \leq NFI \leq 1.00$.96	.97
TLI	$.90 \leq TLI < .95$	$.95 \leq TLI \leq 1.00$.96	.97
SRMR	$.05 < SRMR \leq .10$	$.00 \leq SRMR \leq .05$.05	.03
RMSEA	$.05 < RMSEA \leq .08$	$.00 \leq RMSEA \leq .05$.08	.07

Çalışma modeline yönelik uyum indeksleri Model 1 için $\chi^2 / sd = 3.65$; CFI = 0.97; GFI = 0.95; NFI = 0.96; TLI = 0.96; SRMR= 0.05; RMSEA = 0.08 olarak bulunmuştur. Model 2 ye ait uyum değerleri $\chi^2 / sd = 3.14$; CFI = 0.98; GFI = 0.96; NFI = 0.97; TLI = 0.97; SRMR= 0.03; RMSEA = 0.07 olarak bulunmuştur. Elde edilen bulgular modelin yeterli uyum iyiliği değerlerine sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 3).

Çalışma modeli kapsamında yer alan değişkenlere ait yapısal eşitlik model çıktısı aşağıda sunulmaktadır.

Şekil 2: Çalışmanın YEM çıktısı

Yukarıdaki etki değerleri incelendiğinde hizmetkâr liderliğin örgütsel destek algısını pozitif olarak etkilediği (değer ve $p<0,01$) tespit edilmiştir. Yine mevcut bulgulara göre hizmetkâr liderliğin tükenmişliği (değer ve $p<0,01$) ve merhamet yorgunluğunu (değer ve $p<0,01$) negatif olarak etkilediği tespit edilmiştir. İlave olarak aracı etkiye yönelik yapılan analizlerde de örgütsel destek algısının hizmetkâr liderlik (değer ve $p<0,01$) ve tükenmişlik (değer ve $p<0,01$) ile hizmetkâr liderlik ve merhamet yorgunluğu ilişkilerinde aracı role sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışma bulguları ve sonuçlarına göre çalışmanın tüm hipotezleri kabul edilmiştir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Modern yönetim uygulamalarının daha fazla önem kazandığı günümüz işletmelerinde güncel liderlik teorilerinden hizmetkâr liderlik davranışı ve etkileri de önemli hale gelmiştir. Gelecekte önemi artacağı düşünülen hizmetkâr liderlik ve etkilerine yönelik bir araştırma yapılmıştır. Çalışmada hizmetkâr liderliğin örgütsel destek algısını pozitif olarak etkilediği tespit edilmiştir. Yine mevcut bulgulara göre hizmetkâr liderliğin tükenmişliği ve merhamet yorgunluğunu negatif olarak etkilediği tespit edilmiştir. İlave olarak aracı etkiye yönelik yapılan analizlerde de örgütsel destek algısının hizmetkâr liderlik ve tükenmişlik ile hizmetkâr liderlik ve merhamet yorgunluğu ilişkilerinde aracı role sahip olduğu tespit edilmiştir.

Mevcut bulgular, literatürde daha önce benzer şekilde yapılan araştırmaları destekler nitelikte sonuçlar ihtiva etmektedir. Örneğin, Uzun ve Kaplan'ın (2015) otel işletmelerinde çalışanların hizmetkâr liderlik algılamalarının tükenmişlik üzerine etkisini ortaya koymak için yapmış olduğu çalışmada; çalışanların hizmetkâr liderlik algılamaları arttıkça duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeyleri azaldığı, kişisel başarı düzeylerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Kurnaz ve Abul'un (2016) enerji sektöründe çalışanların hizmetkâr liderlik davranışlarının çalışanlar üzerinde ki etkisini ortaya koymak için yapmış olduğu çalışmada; algılanan hizmetkâr liderlik davranışları ile çalışanın tükenmişlik davranışları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Kaplan ve Uzun'un (2015) otel işletmelerinde çalışanların hizmetkâr liderlik davranışlarının çalışanlar üzerindeki etkisini ortaya koymak için yapmış olduğu çalışmada; çalışanların hizmetkâr liderlik algılamaları arttıkça duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeylerinin azaldığı, kişisel başarı düzeyinin arttığı sonucuna ulaşması çalışma sonuçlarını desteklemektedir. Bobbio ve Manganelli'nin (2015) İtalya'da hizmet veren 2 farklı hastanede çalışan hemşirelerle, Hosseini vd.'nin (2016) Kermanshah Tıp Bilimleri Üniversitesinde çalışan hemşirelerle, Rai ve Prakash (2016) üretim ve hizmet sektöründe çalışanlarla, Yohana'nın (2017) Jakarta Devlet Üniversitesindeki bölüm başkanlarıyla ve Köroğlu'nun (2018) Trabzon ve Erzurum illerinde bulunan 2 özel hastane çalışanları ile yapmış olduğu çalışmalarda hizmetkâr liderlik ile örgütsel destek arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sağlık çalışanlarının mesai süreci sürekli kişilerarası ilişkilere dayanmaktadır. Yoğun ilişki sürecinin yıpranmaya ve strese sebep olmasından dolayı tükenmişliği etkilediği vurgulanmaktadır. (Singh vd. 1994:558). Özellikle Covid-19 sürecinin uzun sürmesi ve bu süreç boyunca Covid hastalarına hizmet veren sağlık çalışanlarının merhamet duygularının yıpranmış olabileceği düşünülebilir. Sağlık çalışanlarının bu zorlu süreçleri daha kolay atlatabilmesi için hizmetkâr liderlerin çalışanlar ile iletişim halinde olması, onların sorunlarını dinleyerek çözüm iradesi göstermesi önemli hale gelmektedir. Hizmetkâr liderler takipçilerini dinlemeli ve onların fikirlerine önem vermelidir. Yönetici pozisyonunda olanların diğer ekip arkadaşlarına yasal güç veya otorite gücü ile değil ikna ve empati ile yaklaşması onların kendilerini değerli hissetmesi açısından değerlidir. Örgütlerde çalışanların çalıştıkları örgütlere, çalışma arkadaşlarına ve yöneticilerine karşı güven duyması örgütlerin etkinliğini ve verimliliğini de arttıracaktır. Özellikle sağlık çalışanlarının, tükenmişlik ve merhamet yorgunluğu gibi duygu durumlarından kolay etkilenebilecek meslek mensupları arasında olmalarından dolayı hizmetkâr liderlik ile örgütsel destek kapsamında yapılmış olan bu çalışma önemlidir. Modeli uygulayan konumunda olan yöneticilere, modelin çıktılarında farklı bakış açıları ve farklı değişkenlerle çalışabilmeleri için akademik dünyaya çeşitli önerilerde bulunulması mümkündür. Literatüre katkı açıdan değerlendirdiğimizde, örgütsel desteğin aracı rolde olduğu hizmetkâr liderlik davranışının tükenmiş ve merhamet yorgunluğu kavramları üzerine yapılmış bir çalışmaya rastlanılmaması, mevcut çalışmanın literatüre anlamlı bir katkısı olarak değerlendirilmektedir. Ancak, araştırma örnekleminin ele alındığı Konya ili ile sınırlı olması, kültürel ve yerel değerlerin muhtemel etkisi yönünden ilave araştırmalara ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bu sebeple mevcut modelin farklı bölge ve kültürlerde denenmesi, ayrıca yeni/ilave örgütsel davranış değişkenlerinin de günümüz sağlık sektöründe önemli bir kavram olan hizmetkâr liderlik davranışları ile ilişkilendirilerek araştırılmasının literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, B., & Eren, M. Ş. (2013). Hizmetkâr liderlik davranışlarının eğitim sektörü üzerindeki etkisine yönelik teorik bir çalışma. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(2): 191-205
- Arı, G. S. ve Bal, E. Ç. (2008). Tükenmişlik kavramı: Birey ve örgütler açısından önemi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 131-148.
- Aslan, Ş. ve Özata, M. (2011). Sağlık Çalışanlarında Hizmetkâr Liderlik: Dennis-Winston ve Dennis-Bocernea Hizmetkâr Liderlik Ölçeklerinin Geçerlik ve Güvenirlik Araştırması. *Journal of Management & Economics*, 18(1), 140-154
- Best, C. (2020). Hemşirelikte Hizmetkâr liderliğin yeri var mı? *Hemşirelik Uygulaması*, 31 (3), 128-132.
- Bobbio, A. ve Manganelli, A. M. (2015). Antecedents of hospital nurses' intention to leave the organization: A cross sectional survey. *International Journal of Nursing Studies*, 52(7), 1180-1192.
- Byrne, B.M. (2016). *Structural Equation Modeling With AMOS: Basic Concepts, Applications, And Programming*. Routledge, 2016, New York.
- Can, A. (2022). SPSS İle Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi. Pegem Akademi, 10. Baskı. Ankara
- Chi, J. L., Chi, G., Khanfar, N. M., Gao, G., ve Kaifi, B. A. (2020). The impact of innovative executive servant leadership on organizational citizenship, and organizational cynicism.
- Coetzer, MF, Bussin, M.H. ve Geldenhuys, M. (2017). Bir inşaat şirketinde Hizmetkâr liderlik ve işle ilgili refah. *SA Journal of Industrial Psychology*, 43(1), 1-10.
- Dawley, D. Houghton, J. D., ve Bucklew, N. S. (2010). Perceived organizational support and turnover intention: The mediating effects of personal sacrifice and job fit. *The Journal of social psychology*, 150(3), 238-257.
- DiCiccio, T. J.ve Efron, B. (1996). Bootstrap confidence intervals. *Statistical science*, 11(3), 189-228.
- Dinç, S. ve Ekinci, M. (2019). Merhamet Yorgunluğu Kısa Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması, Geçerlilik ve Güvenirliği. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 11, 192-202.
- Duke, A. B. Goodman, J. M. Treadway, D. C. ve Breland, J. W. (2009). Perceived organizational support as a moderator of emotional labor/outcomes relationships. *Journal of Applied Social Psychology*, 39(5), 1013-1034.
- Eisenberger, R. Huntington, R. Hutchison, S. ve Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied psychology*, 71(3), 500.
- Eraslan, A. H. ve Erkutlu, H. V. (2019). *Hizmetkâr liderliğin çalışanların tükenmişliği üzerine etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Figley, C. R. (1995). Epilogue: The transmission of trauma. *Compassion fatigue: Coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*, 249, 254.
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165.
- Giray, M. D. ve Sahin, D. N. (2012). Algılanan örgütsel, yönetici ve çalışma arkadaşları desteği ölçekleri: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15(30), 1.
- Gözüm, S. (2020). *Etik Liderlik ve Örgütsel Etik Değerlerin Algılanan Örgütsel Destek ve Özdeşleşmeye Etkisi: Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi). Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Greenleaf, R. K. (1970). The Servant as Leader. *Business Leadership, Jossy Bass*: pp. 2. Indianapolis
- Greenleaf, R.K. (1977), "Servant Leadership: A Journey into the Nature of Legitimate Power and Greatness", New York, Paulist Press.
- Hayes A.F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A RegressionBased Approach*. Guilford Press, New York.
- Hosseini, S. M. Hosseini, S. S. ve Maher, A. (2016). The Relationship between servant leadership and spirituality in the workplace and perceived organizational support among nurses of medical and educational centers in Kermanshah. *International Journal of Medical Research & Health Sciences*, 5(9), 94-99.

- Hunsaker, S. Chen, H. C. Maughan, D. ve Heaston, S. (2015). Factors that influence the development of compassion fatigue, burnout, and compassion satisfaction in emergency department nurses. *Journal of nursing scholarship*, 47(2), 186-194.
- Joinson, C. (1992). Coping with compassion fatigue. *Nursing*, 22(4), 116, 118–9,120.
- Kadioğlu, H. (2021). Evren ve örneklem. *Erişim adresi <http://sbf.marmara.edu.tr/dosya/sbf/ders%20notlar%C4%B1/evren%20ve,20,C3>*.
- Kahveci, H., (2012). *İlköğretim Okullarında Hizmetkar Örgüt Liderliğinin İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Kaplan, M. ve Arzu, U. . (2017). Hizmetkâr liderlik algılamalarının tükenmişlik üzerindeki etkisi: otel işletmelerinde bir araştırma. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 7(1), 14-26.
- Kasalak, G. Ve Aksu, M.B. (2014). Araştırma görevlilerinin algıladıkları örgütsel desteğin örgütsel sinizm ile ilişkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 14 (1), 115-133.
- Kılıç, K. C. ve Aydın, Y. (2016). Hizmetkâr liderlik ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Güvenirlik ve geçerlik çalışması. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), 106-113.
- Köroğlu, A. (2018). *Örgütsel destek ve Hizmetkâr liderliğin duygusal bağlılık üzerindeki etkisinin incelenmesi: Uygulamalı bir araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Bayburt Üniversitesi.
- Kurnaz, G. ve Abul, A. (2016). Algılanan Hizmetkâr liderliğin çalışanın tükenmişlik düzeyine etkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(30), 546-579.
- Liden, R. C. Wayne, S. J. Zhao, H. ve Henderson, D. (2008). Servant leadership: Development of a multidimensional measure and multi-level assessment. *The Leadership Quarterly*, 19, 161-177.
- Little, T. D. Cunningham, W. A. Shahar, G. ve Widaman, K. F. (2002). To parcel or not to parcel: Exploring the question, weighing the merits. *Structural equation modeling*, 9(2), 151-173.
- Maslach, C. ve Jackson, S. E. (1986). Maslach burnout inventory manual, Palo Alto, Ca: Consulting Psychologist Press.
- Patterson, K. A. (2003). Servant Leadership: A Theoretical Model, Doctoral Dissertation, Virginia Beach, VA: Regent University.
- Pepe, Ş. (2008). *Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenlerinin Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi,
- Pines, A. M. (2005). The burnout measure short version (BMS). *International Journal of Stress Management*, 12(1), 78-88.
- Rai, R. ve Prakash, A. (2016). How do servant leaders ignite absorptive capacity? The role of epistemic motivation and organizational support. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, 32(2), 123-134.
- Rocha, C. M. ve Chelladurai, P. (2012). Item parcels in structural equation modelling: An applied study in sport management. *International Journal of Psychology and Behavioral Sciences*, 2(1), 46-53.
- Rude, W. (2004). The connection between servant leadership and job burnout. *Servant leadership research roundtable, trinity western university, school of leadership studies*.
- Russell, R. F. ve Gregory Stone, A. (2002). A Review of Servant Leadership Attributes: Developing A Practical Model. *Leadership and Organization Development Journal*, 23(3), 145-157.
- Schaufeli W.B. ve Taris TW. 2005. The conceptualization and measurement of burnout: common ground and worlds apart. *Work Stress*. 19(3):256–262.
- Singh, J., Goolsby, J. R., ve Rhoads, G. K. (1994). Behavioral and psychological consequences of boundary spanning burnout for customer service representatives. *Journal of Marketing Research*, 31(4), 558-569.
- Sivrikaya, S. K., & Erişen, M. (2019). Sağlık Çalışanlarının Tükenmişlik Ve İşe Bağlı Gerginlik Düzeylerinin İncelenmesi. *Anadolu Hemşirelik Ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 22(2), 121-129.
- Slatten, L. A., Carson, K. D., ve Carson, P. P. (2011). Compassion fatigue and burnout: What managers should know. *The health care manager*, 30(4), 325-333

- Spears, L. C. (1995). *Tracing The Growing Impact of Servant-Leadership Hisights on Leadership: Service, Stewardship, Spirit, and Servant-Leadership*. New York: John Wiley ve Sons, Inc.
- Tavella G. ve Parker G. 2020. A qualitative reexamination of the key features of burnout. *J Nerv Ment Dis*. 208(6):452–458.
- Tepper, B.J. (2000). Consequences of Abusive Supervision. *The Academy of Management Journal*, 43(2), 178-190.
- Turhan, M. O. Ç. (2023). Merhamet Yorgunluğunun İş Stresine ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi. Hemşireler Üzerine Bir Araştırma. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 12(1), 1-12.
- Tümkaya, D. D. S. , Çam, Y. D. D. S. ve Çavuşoğlu, İ. (2009). Tükenmişlik Ölçeği Kısa Versiyonu'nun Türkçe'ye Uyarlama, Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (1) , 387-398.
- Uluköy, M. (2014). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Adalet Algısı İle Tükenmişlik Duyguları Arasındaki İlişki: Bir Uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (39).
- Uzun, A. ve Kaplan, M. (2015). *Otel işletmelerinde Hizmetkâr liderliğin tükenmişlik üzerindeki etkisi* (Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
- Williams, L. J. Vandenberg, R. J. ve Edwards, J. R. (2009). 12 structural equation modeling in management research: A guide for improved analysis. *Academy of Management Annals*, 3(1), 543-604.
- Winston, B. E. (2003). Extending Patterson's Servant Leadership Model: Explaining How Leaders and Followers Interact in a Circular Model. Retrieved February, 29, 2008.
- Wong, P.T. ve Page, D. (2000). Servant Leadership: An Opponent-Process Model And The Revised Servant Leadership Profile. In *Proceedings of the Servant Leadership Research Roundtable*, 1-11.
- Yohana, C. (2017). The effect of leadership, organizational support and organizational citizenship behavior on service quality. *Problems and Perspectives in Management*, 15(2 (c. 1)), 197-203.
- Zagenczyk, T. J. (2006). *A social influence analysis of perceived organizational support* (Doctoral dissertation, University of Pittsburgh).
- Zhang, Y. Y. Han, W. L. Qin, W. vd. (2018). *Extent of compassion satisfaction, compassion fatigue and burnout in nursing: A meta-analysis*. *Journal of Nursing Management*, 26 (7), 810-819.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.04.2023 Accepted/Kabul:16.07.2023

DOI:10.30794/pausbed.1275349

Research Article/Araştırma Makalesi

Eroğlu, M. A. ve Demirkan, M. (2023). "Türk ve Kuzey Amerika Kızılderili Kültüründe Sepet Örucülüğü ", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 205-225.

TÜRK VE KUZAY AMERİKA KIZILDERİLİ KÜLTÜRÜNDE SEPET ÖRÜCÜLÜĞÜ*

Mehmet Ali EROĞLU**, Mine DEMİRKAN***

Öz

Sepet örücülüğü, bitkilerin liflerini birbiri içine geçirerek veya dolayarak nesnelere üretmek olarak tanımlanabilir. Sepetler genellikle yiyecek ve eşya taşımak için kullanılan kaplardır. Ancak birçok uygarlıkta sepetler, Kuzey Amerika Yerlilerinde olduğu gibi, saklama ve taşıma fonksiyonundan farklı işlevlerde de kullanılmıştır. Amerika Yerlilerinin balık avlama, tohum toplama gibi günlük işlerinde kullanmak amacı ile sepet ürettikleri gibi cenaze törenleri için de farklı teknik ve formlarda sepetler ürettikleri bilinmektedir. Kuzey Amerika Yerlilerinde olduğu gibi, sepet örücülüğü Türklerin de en eski sanatlarından biridir. Bu çalışmada, ayrı kıtalarda, farklı coğrafyalarda, farklı hammaddeler ile yapılan Kuzey Amerika Yerli ve Türk sepet örücülüğünün desen, hammadde ve motiflerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır. Araştırmaya konu olan Kızılderili kültürü ile Anadolu kültüründe benzerlikler gözlemlenmektedir. Bu benzerliklerden biri de bitkisel örücülüğün önemli ürünlerinden olan sepet örücülüğüdür. Bu bağlamda; iki kültür arasındaki sepet örücülüğü ürünlerindeki benzerliklerin incelenmesi amacıyla, 2015 yılında Kuzey Amerika Kızılderili rezervasyon alanında alan araştırması yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Bitkisel örücülük, Sepet örücülüğü, Sepet, Kuzey Amerika Yerlileri, Türkler.*

BASKET KNITTING IN TURKISH AND NORTH AMERICAN INDIAN CULTURE

Abstract

Basket weaving, the practice of intertwining plant fibers to create objects, has been utilized for diverse purposes throughout history. Native North Americans and Turks, although geographically separate, both have profound histories in this craft. Besides their conventional use for storage and transport, baskets have served various roles including fishing aids and ceremonial objects. This study aims to draw comparisons between the materials, patterns, and motifs in Native North American and Turkish basket weaving. The striking similarities observed despite differing geographies and raw materials highlight the shared aspects of human creativity and functionality. In this context, a field study was conducted in 2015 in a Native American reservation area in North America to examine the similarities in basket weaving products between the two cultures.

Keywords: *Herbal knitting, Basket knitting, Basket, Indians, Turks.*

*Bu çalışma 2015 yılında Amerika Birleşik Devletleri, Navajo rezervasyon alanında yapılan alan araştırmasından elde edilen veriler ile hazırlanmıştır.

**Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanat Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, ANTALYA.

e-posta: mehmetalieroglu@akdeniz.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-5576-9333>)

***Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanat Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, ANTALYA.

e-posta: mdemirkan00@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-3045-3468>)

1. GİRİŞ

İnsanoğlu yüzyıllar boyunca temel ihtiyaçlarını karşılamak için bitkisel ham maddeleri işlemiş, form vermiş ve bitkisel lifleri birbirleri arasından geçirerek nesne ve objeler üretmişlerdir. Sepet, bitkisel liflerden üretilen önemli objelerdendir ve tarihi 27. 000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bazı toplumlarda, sepetin insandan önce var olduğuna inanılmaktadır. Babil mitolojisine göre, Tanrı Marduk dünyayı yaratırken denizlerin üzerine hasır sermiştir. Afrika'da yaşayan Dogon halkı ise, tanrının ilk yaratılan insana sepet verdiğine inanmaktadır. Peter Blue Cloud Mohawk Kuzey Amerika Yerli gruplarında yaratılıştan önce sepetin yeryüzünde bulunduğuna inandıklarını yazılarında belirtmektedir (Bernstein, 2003:9).

Neolitik dönem ile insanoğlu yerleşik hayata geçmiş, ihtiyaçları değişmeye ve basit ev eşyalarına ihtiyaç duyulmaya başlamıştır. Tarihçiler, arkeolojik bulgular doğrultusunda, sepet örücülüğünün bu evrede başladığını düşünmektedir. Sepetler, bitkisel lif gibi dayanıksız hammaddeden üretildiği için, sepet bulguları kilden yapılmış kap kaçak parçalarının üzerindeki sepet dokusunun izleridir. En eski sepet buluntuları Yukarı Mısır Faiyum bölgesinde bulunmuştur ve radyo karbon analiz yöntemine göre 10. 000-12. 000 yıllık olduğu tespit edilmiştir (Neziroğlu, 2007:7). Sümerler ve Asurlular' da sepet örücülüğü yapmışlardır. British Müzesinde Asur Kralı Banial'a ait bir heykelde kral başının üstünde bir ritüel sepeti tutarken tasvir edilmiştir (Who Was Ashurbanipal, 2018). Sepet örücülüğü dünyadaki pek çok kültürde de görülmektedir. Bu kültürler arasında Kuzey Amerika Yerlileri ve Türklerde yer almaktadır.

Bu çalışmada; Kuzey Amerika Yerli ve Türk sepet örücülüğünün tarihsel gelişimi, örücülükte kullanılan hammaddeler ve teknikler incelenmiş; iki kültürün, desen ve sembolleri ile bezenen sepetlerin benzerliklerinin ve farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

İki kültürde de kullanımı yaygın olan, farklı malzeme ve teknikler ile yapılmış olan sepet örnekleri; teknik, desen, renk ve form özellikleri yönünden değerlendirilerek elde edilen bulgular sonucu günümüz beğeni ve şartlarına göre yorumlanarak, özgün tasarımların yapılması hedeflenmektedir.

2. Yöntem

Makale kapsamında; alan çalışması ve literatür taraması olmak üzere iki yöntem kullanılmıştır. Kuzey Amerika Kızılderililerin kültürlerini araştırmak amacıyla 2015 yılında Amerika Birleşik Devletleri toprakları içinde yer alan ve en önemli rezervasyon alanlarından biri olan Kuzey Amerika Navajo rezervasyon alanına gidilmiştir. Gallup, Santa Fe, Albuquerque, Chinle, Hubel, Shiprock bölgelerinde alan araştırması yapılmış, yerli halk ile görüşülerek kilim, sepet, battaniye gibi Kızılderili el sanatlarına ait objeler fotoğraflanarak arşivlenmiştir.

Kuzey Amerika Yerli kültürünün daha iyi algılanması, yerli el sanatları örneklerinin tarihsel bir bütünlük içinde görülebilmesi amacıyla Metropolitan Sanat Müzesi (Metropolitan Museum of Art) ve Amerika Yerlileri Ulusal Müzesinde (National Museum of the American Indian) de alan araştırması yapılmıştır. Alan araştırmasının Amerika bölümü tamamlandıktan sonra, alandan elde edilen bilgileri desteklemek ve karşılaştırmak amacıyla literatür taraması yapılmıştır.

Türk sepet örücülüğü araştırması kısmında ise literatür taraması yöntemi kullanılmış, Türkiye'deki bitkisel örücülük ve sepet örücülüğü hakkında yayınlanmış makaleler, tezler, basılı kitaplar araştırılmıştır. Kültür Bakanlığı Zembil Örücülüğü Sanatçısı Mine Kanatlı, Kültür Bakanlığı Bitkisel Örücülük Sanatçısı Nebiye Yıldız, Karamürsel Kadın Girişimci Üretim ve İşletme Kooperatifi Sepet Örücülüğü Eğitimci Tuba Türkmen ve Karamürsel'in tek sepetçisi Mehmet Ali Koygun telefon görüşmesi yapılarak bilgiler alınmıştır. Kahramanmaraş depreminden dolayı Hatay Sepetçilik-Hasır Örme Kültür Bakanlığı Sanatçısı Niyazi Köleoğlu ile irtibat kurulamamıştır. Sanatçının kişisel sosyal medya hesabındaki fotoğraflardan yararlanılmıştır. Sanatçılarla yapılan görüşmeler ve elde edilen bilgiler ışığında tespit edilen bulgulara çalışmanın ilgili bölümlerinde yer verilmiştir.

3. Bulgular

Alan araştırması ve literatür taraması sonucunda elde edilen en önemli bulgu; Türk kültüründe sepetler kullanım amaçlı ve fonksiyonel olarak üretilirken, Kızılderili kültüründe kullanım amacı ikinci plana alınarak

dekoratif süs unsurları olarak üretilmektedirler. Bunun en önemli kanıtı; müzayedelerde ve müzelerde Kızılderili sepetlerinin yüksek fiyatlarda satılıyor olmasıdır.

Bu alan çalışması ve literatür araştırması kapsamında; sepet örücülüğünün iki farklı kültür olan Kuzey Amerika Yerlileri ve Türklerin önemli el sanatlarından olduğu anlaşılmaktadır. Amerikan Yerli halkı için sepet sadece bir obje olmamış, her daim mistik ve sembolik bir anlam ifade etmiştir. Kızılderili kültüründe sepet örmeciliğinin tarihsel süreci çok eskilere dayanmaktadır. Bu tarihsel süreç içinde, sepet üretimi bazı dönemlerde çılgınlık noktasına gelecek biçimde artmış, bazı dönemlerde ise üretim sayısı azalmıştır. Bu süreç içinde desen, renk ve motif olarak değişime uğramış olmasına rağmen, günümüzde turistik ve ticari amaçla üretilerek Kuzey Amerika Yerli sepetleri varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir.

4. Türk Kültüründe Sepet Örücülüğü

Türkler tarih sahnesine çıktıkları Orta Asya topraklarında göçebe bir yaşam sürmelerine rağmen tarımla da uğraşmışlardır. Bitkisel örücülüğün hammaddesi olan buğday, arpa, mısır, pirinç, burçak yetiştirmiştir (Kılıç ve Albayrak, 2012:713). Bu bitkilerden lif elde etmiş, basit dokuma tekniği ile alttan ve üstten geçirerek tekstil yüzeyi oluşturmuşlardır.

Orta Asya'dan dünyanın farklı yerlerine göçen Türk toplulukları tarafından bitkisel örücülük bu bölgelerde de sürdürülmüştür. Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Karakalpaklar, Özbekler, tahıl grubu bitkilerinden olan, kamıştan çadırların bazı bölümlerinde kullanmak için şiğ dokumaları yapmışlardır. Ayrıca Kazakların Aday boyu kamış bitkisinden sepet ve raf ürettiği bilinmektedir (Zaimoğlu, 2012:129). Azerbaycan'da cenaze defin törenlerinde kabir hasırları kullanma geleneği çok eski yıllara dayanmaktadır (Özcan, 2017:87).

Geniş bir coğrafyada varlığını sürdürmüş olan Türk kültür ve sanatının başlangıç ve beslenme kaynağı Orta Asya'dır. Orta Asya'dan Anadolu topraklarına uzanan bu yolculukta Türkler, doğada buldukları ağaç, dal, yaprak ve bitki saplarından objeler yaparak günlük hayatlarında da kullanmışlardır. Hammaddesi doğa kaynaklı olan sepetlerden gerek kullanıma bağlı olarak gerekse yapısal özellikleri açısından yıpranarak az sayıda örnek ulaşmıştır.

Önceki dönemlerden elde edilen nadir örneklerden birisine neolitik döneme tarihlendirilen, Çatalhöyük kazılarında elde edilen defin sepetidir. Çatalhöyük yerleşkesinde yapılan kazılarda M. Ö. 6500 yıllarına ait sepet ve küfe kalıntıları bulunmuştur. Neolitik dönem insanları sepetleri sadece taşıma ve saklama aracı olarak kullanmamışlardır. Tahılları sepette koyarak sıcak toprakta kavurma ve ısıtma işleminin yapıldığı bilinmektedir. Çatalhöyük'deki duvar resimlerinden ve buluntulardan (Bkz. Görsel 1) ölüleri sepetin içinde gömdükleri anlaşılmaktadır. Sepetler sarmal teknikle dokunmuş ve tabandan başlayarak spiral şeklinde örülmüştür. Buluntulardan Neolitik dönem sepetlerin günümüzdeki sepetlerle aynı teknikle dokunduğu anlaşılmaktadır (Türktaş, 2011:134). Arkeolojik bulgular Anadolu'da sepet örücülüğünün, Neolitik dönemde Çayönü, Çatalhöyük, Ulucak, Domuztepe, Aşağı Pınar'da başladığını ve Batı Anadolu'da Gülpınar, Beşik-Sivritepe Alacalığöl'de Koltolik dönemde de devam ettiğini göstermektedir (Özdemir, 2010:2).

Görsel 1: Çatalhöyük Kazısında Bulunan Defin Sepeti, Fotoğraf. Jason Quinlan

Kaynak: (Türktaş, 2011:120)

Türkiye’de sepet örücülüğü yedi coğrafi bölgede yapılmaktadır. Sepetlerin formları ve ebatları üretildikleri bölgenin yaşam şartlarına ve iklime bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Buna rağmen bazı sepet örücülüğü bölgelerinde üretilen sepetler diğer bölgelere göre daha fazla öne çıkmışlardır. Ülkemizde sepet üretilen önemli yörelerden bazıları şunlardır; Enez, Biga, Meriç (Edirne); Süleymaniye (İstanbul); Kandıra, Karamürsel (Kocaeli); Abalı, Geyve, Tarakçı, Sapancı-Kestanelik, Pamukova(Sakarya); Amasra, Çaycuma(Zonguldak); Kastomunu; Ünye-Göbü, Göbünalçı (Ordu); Pazar, Çayeli(Rize); Evreşe, Ayvacık-Küçükkuyu (Çanakkale); Mustafa Kemalpaşa, Büyükorhan-Durhasan (Bursa); Karaburun (İzmir); Sarayköy, Uyanık(Denizli); Yalvaç(Isparta); İskilip (Çorum); Doğrugöz-Akşehir (Konya)’dır (Ertuğ, 2006:674-675).

Anadolu’da sepet çeşitleri ve isimleri; ebatları ve kullanım alanlarına göre değişiklik göstermektedir. Sepet ve sele kelimeleri en sık kullanılan terimler arasında yer almaktadır. Sepet kelimesi; Farsçada “hasır kova” anlamına gelen sabad veya sapad sözcüğünden ve sele kelimesi ise Arapça salla kelimesinden türetilmiştir. Çar, çötüre, kalaf, gıdık (Bkz. Görsel 2), hentskeli ve hentskel, karnal, kofin, küfe, şekek, tikina, çöte, çit, zembil v. b. sepet çeşitlerine verilen adlardan bazılarıdır (Ertuğ, 2006:673).

Görsel 2: Gıdık Sepeti ile Fındık Toplayan Giresunlu Kızlar. Bu Fotoğraf 1952 Yılında Tedavüle Giren 5 Liralık Kâğıt Banknotlarının Arka Yüzünde Kullanılmıştır.

Kaynak: (Menteşoğlu, 1936)

Fonksiyonlarına göre tanımlanan sepetlere yumurta sepeti, kaşıklık sepeti, pazar sepeti, incir sepeti (Bkz. Görsel 3), bulgur sepeti, nişan sepeti, şişe sepeti gibi sepetler örnek olarak verilebilir.

Görsel 3: İncir Sepeti Örneği

Kaynak: (Kırmacı ve Şahin, 2019:57)

Sepet örücülüğü, hammadde bakımından zengin olan sulak bölgelerde yaygın olarak yapılan bir el sanatıdır ve Türkiye’de yaklaşık 200 bitki türünden sepet yapılmaktadır (Durmuşkahya, 2008:93). Karadeniz bölgesinde fındık, kestane ve mısır; güney bölgelerde zakkum, hayıt, kızılcık, buğday sapı; iç bölgede hasırotu ve türleri, kamış, söğüt, kestane, kavak; kuzey batı bölgesinde kargı, kamış, zakkum, kavak, meşe, kestane ve batı kesimlerde söğüt, ılgın ve sarıçam kullanılmaktadır (Demir, 2020:56).

Sepet dört aşamada örülür; taban örme, gövde örme, ağız kapatma ve sap örmedir (MEGEP, 2006:4) Sepetin işlevine ve boyutuna göre yuvarlak veya oval taban yöntemi ile başlanır. Anadolu sepet örücülüğü iki temel örgü tekniği ile yapılmaktadır. Bu teknikler; yassı ve yuvarlak şerit örgü teknikleridir. Ayrıca sık sarma ve seyrek sarma örgüde kullanılan teknikler arasında yer almaktadır (Yanar ve Arin, 2021:591-593).

Binlerce yıllık bir kültür sanat geçmişi olan Türk kültüründe sepet örücülüğünün kökenleri çok eskilere dayanmaktadır. Türk kültüründe sepetler özellikle taşıma amacıyla kullanılmaktadır. Son yıllarda ise Anadolu'nun çeşitli yörelerinde geleneksel yöntemlere bağlı kalınarak, farklı formlarda sepetler üretilmektedir. İlk sepet örneklerine göre sepetlerde farklı renkler, motifler ve formlar görülmektedir. Daha önce estetik kaygılarla üretildiği düşünülen sepet örneklerinin, günümüzde ticari kaygılarla, turistik amaçlı üretilmeye başladıkları için kitschleşmeye başladığı görülmektedir. Bu tarz sepet örnekleri sepetlerin günümüzdeki değerini giderek düşürmektedir.

5. Kuzey Amerika Kızılderili Kültüründe Sepet Örücülüğü

Kuzey Amerika Yerlileri, Kızılderililer, Amerikan Yerlileri kelimesi, 10. 000 – 15. 000 yıl önce Asya kıtasından Amerika kıtasına Bering Boğazı yolu ile geçen yerleşimcilere verilen addır. 1492 yılında Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinden sonra Avrupalı göçmenler ile ilk yerleşimciler temasta bulunmuş ve bir müddet barış içinde yaşamışlardır. Fakat bu sulh dönemi Avrupalı göçmenlerin toprak hırsı yüzünden kısa sürmüştür. 1776 yılında Amerika Birleşik Devletlerinin kurulmasını izleyen yıllardan 19. yüzyılın sonuna kadar süren "Indians Wars - Kızılderili savaşları" olarak bilinen döneme girilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri yetkilileri tarafından Kızılderililerin topraklarına el konularak "Reservation-Kızılderili rezervasyonu" veya kısaca "Reservation - Rezervasyon" denilen, kısıtlayıcı yasal yerleşim bölgelerine göçe zorlanmışlardır (Zeytinoglu, 2020:192-198).

Avrupalı kâşifler Amerika'ya ayak bastıktan sonra, çeşitli hastalıkları ve sömürgeciliği de beraberlerinde getirmiş, bu durum yerli halkın yaşam koşullarını olumsuzlaştırmıştır. Kuzey Amerika Yerlilerinin dinleri değiştirilmiş, kimlikleri unutturulmaya çalışılmıştır. Ama yerli halk kültürlerine sahip çıkmış ve geleneksel el sanatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Sepet örücülüğü de günümüze ulaşan bu el sanatlarından biridir. Bu tarihsel süreç içinde desen, teknik ve kullanılan hammaddede değişiklik olsa da Kuzey Amerika Yerlileri arasında sepet örücülüğü sanatı halen devam etmektedir.

Kızılderili sepet örücülüğü, Kuzey Amerika'da birkaç bin yıldır yapılan eski bir sanat formudur ve günümüze gelinceye kadar geçirdiği evreler trajik Kuzey Amerika Yerli tarihi ile paralellik göstermektedir. Kızılderili sepet örücülüğü Avrupalı göçmenler ile Kızılderililerin temasından önce ve temastan sonra olarak iki dönem halinde incelenebilir. İlk dönem sepetçilik örnekleri, Kızılderililerin Avrupalılarla ilk karşılaşmalarına kadar örülen sepetleri kapsamaktadır. Tarih öncesi arkeolojik sepetler, bu evre ile özdeşleştirilebilir.

İkinci dönem olarak, Kızılderili topluluklarının yeni göçmenlerle temasından sonra ürettikleri sepetlerdir. Temasın ilk yıllarında yerli sepetlerinde Avrupalı göçmenlerin etkisi henüz görülmemiştir. İki toplum arasında iletişimin artması, rahibelerin ve Katolik misyonerlerin yerel halkla yaptığı dini ve sanatsal çalışmalar ile yerli sanatçılar geleneksel sepetçilikten uzaklaşmıştır. Avrupalı tüccarlardan öğrendiği ipek nakış ipi, cam boncuklar, anilin boyalar gibi yeni dokuma malzemeleri ile yerel olmayan sepet formlarını benimsemişlerdir.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başlarında rezervasyon bölgelerine göç etmek zorunda kalan yerli halk daha ucuz ve kolay ulaşılabilen Avrupa ticari mallarına yönelmişlerdir. Bu dönemde birçok bölgede yerli sepet üretiminde azalma ve yozlaşmalar görülmüştür. Sepetlerin, Avrupalı tüccarlar ve küratörlerin dikkatini çekmesi ile sepet dokumacılığı yeniden canlanmış, bu dönem "sepet çılgınlığı (basket crazy)" ve/veya "Hint sepet çılgınlığı (Indian basket craze)" olarak adlandırılmıştır. William ve Mary Knight, Barbareno Chumash, DatSo La Lee Dabuda (LouisaKeyser), Elizabeth Hickox sepet çılgınlığı dönemi sanatçılarındandır ve tüccarlar tarafından desteklenmişlerdir. Bu sanatçıların eserleri günümüzde müzelerde sergilenmekte ve yüksek fiyatlarda müzayedelerde satılmaktadır (Bkz. Görsel 4) (Turnbaugh ve Turnbaugh, 2004:66-70).

Görsel 4: Kuzey Amerika Yerli Sepetleri Örnekleri

(Müze Envanter No:3/9367, ca. 1890-1910 ve Müze Envanter No:25/699, ca. 1920)

Kaynak: (Eroğlu, 2015a)

Kuzey Amerika Yerli kültürü, doğayla insanlar arasında kurulan ruhsal bir düzen sistemine dayanmaktadır. Tüm yaşayan varlıkların, dünyanın toplu ruhuna dâhil olmakla birlikte, birer ruhani varlık oldukları kabul edilmektedir (Daniels, 2018). Avcılar yemek için avladıkları hayvanların ruhlarına, sepet sanatçıları ise kestiği bitkinin ruhuna şükranlarını sunarlar. Dokumacılar sepetleri sadece işlevsel birer obje olarak değil, aynı zamanda ruhlara şükretmek için sebep olarak görmektedir. Sepet malzemesinin kesim zamanı kutsaldır, dokumacılar atalarının yürüdüğü yerde yürüdüklerinin bilincindedir. Bundan dolayı, sepet sanatçısı doğadaki ruhlara olan şükranını, sepeti dokumadan önce doğru hammaddeyi, doğru zamanda hasat etmesi ve doğru şekilde hazırlaması ile göstermektedir (Bernstein, 2003:11-12).

Kuzey Amerika kıtası çok geniş bir yüz ölçümüne sahip olduğundan dolayı zengin bir bitki örtüsü çeşitliğine sahiptir. Bu çeşitlilik yerli sepetlerde kullanılan hammaddelerde de kendini göstermektedir. Söğüt (willow), saz, kese çiçeği (ceanothus), erguvan, katran çamı (pine pitch), sedir (cedar), ayı otu (bear grass), kiraz ağacı, vişne ağacı, yuka (yucca), fındık ağacı (hazel), hasırotu (bulrush), şeytan pençesi (devil's claw), sukamışı (cattail), kırkkilit otu (horsetail) bitkiler sepet örücülüğünde kullanılan hammaddelerden bazılarıdır (Eroğlu, 2015b).

Bu bitkilerin yaprakları, sapları, köklerinden yararlanıp atkı ve çözgü ipi elde edildiği gibi bazı bitkilerin boyama özelliklerinden de yararlanılarak sepetlerin süslenmesinde kullanılmıştır. Yuka kökünden ve erguvan bitkilerinden kırmızı, şeytan pençesinden siyah rengi elde edilmiştir. Köklerinin doğal rengi kahverengi olan hasırotu ve eğreltiotu dokuma için siyaha boyatılmıştır. Sedir ve ladin ağaçları yetiştiği bölgeye göre rengi açık veya koyu olarak değişkenlik göstermektedir. Yuka bitkisinin de bazen güneşte ağartılarak renginin değişmesi sağlanmıştır (Bernstein, 2003:11-12). Sepetin dokunması esnasında boyalı malzemelerin kullanılmasıyla dekoratif süslemeler oluşturulmuştur. Baklava dilimi, dimi, büküm gibi çözgü ve atkı elemanlarının yapısal manipülasyonu yoluyla örgü çeşitleri oluşturularak sepetlere dekoratif bir görünüm verilmiştir. En sık rastlanan bezeme yöntemlerinden biri de tamamlanmış sepet üzerine boncuklar, pandantifler, tüyler, deniz kabukları, ipek floşlar ve blok damgalı motifler eklenerek yapılan süslemelerdir. Sepetin yüzeyinde, doku, renk veya estetik görünümde farklılıklar yaratan dekorasyon, bazen süsleme unsurlarının tek başına bazen ise kombinasyonu (Bkz. Görsel 5) halinde kullanılması ile gerçekleştirilmiştir (Turnbaugh ve Turnbaugh, 2004:82).

Görsel 5: Örgü Tekniği ve Yabancı Malzeme ile Süslenen Sepet Örnekleri

Kaynak: (Eroğlu, 2015a)

Kuzey Amerika Kızılderili sepetleri; teklemme tekniği (plaited technique) (Bkz. Görsel 6), bükerek ikileme (wicker technique) (Bkz. Görsel 7), ikileme tekniği (twined technique) (Bkz. Görsel 8), ve ajur örme tekniği (coiling technique) (Bkz. Görsel 9), olmak üzere dört temel teknik üzerine inşa edilmiştir. Kızılderili sepetleri dünyada teknik çeşitlilik bakımında özel bir yere sahiptir (Bernstein, 2003:16).

Görsel 6: Tekleme Tekniği (Plaited Technique)

Görsel 7: Bükerek İkileme (Wicker Technique)

Görsel 8: İkileme Tekniği (Twined Technique)

Görsel 9: Ajur Örme Tekniği (Coiling Technique)

Kaynak: (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.)

Kuzey Amerika sepetlerinin kullanım alanları çok geniştir. Yük sepetleri ve tohum çırpıcılar, un sepetleri, elek sepetleri, kaynatma sepetleri ve çorba kapları, kök toplama sepetleri, düğün sepetleri, ölüm sonrası ritüellerde kullanılan sepetler, av sepetleri, saklama sepetleri, su şişesi olarak kullanılan sepetler, tören sepetleri gibi birçok amaçla fonksiyonel sepetler örülmüştür (Bkz. Görsel 10).

Görsel 10: Savurma, Kavurma ve Eleme Tepsisi; Tohum Taşıma ve Depolama Sepeti

Kaynak: (Eroğlu, 2015a)

6. Kuzey Amerika Kızılderili Sepet Örucülüğü ile Türk Sepet Örucülüğünün Karşılaştırılması

Kuzey Amerika Kızılderili ve Türk sepet örücülüğünün benzer özellikleri olduğu gibi farklılıkları da mevcuttur. İki kültür sepetleri arasındaki en büyük ayrım Kuzey Amerika sepetlerinde işlevsellik kadar görselliğin de önemli olmasıdır. Kızılderili sepetleri zanaattan öteye gitmiş sanata dönüşmüşlerdir. Türk sepetleri incelendiğinde ise sağlık ve fonksiyonelliğin ön planda tutulduğu görülmektedir. Anadolu sepetleri, Kızılderili sepetlerinin aksine genellikle tek renk, desensiz ve bez ayağı tekniğiyle örülmüştür. Fakat Türkiye’de birkaç bölgede Amerika Yerli sepetlerine, örülme tekniği ve motif benzerliği gösteren sepet örnekleri de görülmektedir. Kızılderili sepetlerine en yakın örnek Hatay (Antakya) ilinde, buğday saplarından örülen ve yörede “cimem”, “tabak” ya da yöresel adıyla “tabakıyye-tıbayka”, yer sofrası olarak kullanılan büyük boy “sini-sofra” (Bkz. Görsel 11) olarak adlandırılan ürünlerdir (Çelik, Karakelle ve İleri, 2013:66-69).

Görsel 11: Hatay (Antakya) Sini-Sofra Örneği, Fotoğraf:Berna İleri

Kaynak: (Çelik, Karakelle ve İleri, 2013:71)

Antakya cimemleri Napolitan örgü tekniği ile yapılmış düz formda objelerdir. Türk kültüründe boyutsuz ve düz olarak örülmüş sepet örnekleri sıklıkla görülürken, araştırmanın yapıldığı Kuzey Amerika Navajo rezervasyon alanında, yerli sepetlerinde geniş çaplı ve düz formlu sepet örneklerine rastlanmamıştır.

Türk kültüründe bir çok sanat dalında karşımıza çıkan, “çarkıfelek” olarak isimlendirilen motif, Kızılderili kültüründe sepet örücülüğünde de karşımıza çıkmaktadır. Çarkıfelek (Svastika) motifi, incelenen Kızılderili sepetleri (Bkz. Görsel 12) ve Hatay cimemlerinde (Bkz. Görsel 13), en sık karşılaşılan ortak motiftir. Bunun en önemli nedeni svastikanın; yıldızları, gezegenleri, gök katlarını yeryüzünü tanımlamak için kullanılan evrensel bir motif olması (Aksoy, 2021:29) ve her iki kültürün önceki inanç sistemi olan Şamanizm etkilerinin sanatlarına olan yansımasıdır.

Görsel 12: Çarkifelek Desenli Kuzey Amerika Kızılderili Sepet Örnekleri

Kaynak: (Eroğlu, 2015a), (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.), (An Apache Tray, 2005)

Görsel 13: Çarkifelek Desenli Hatay (Antakya) Cimem Örnekleri

Kaynak: (Köleoğlu, 2023)

İnsan figürü Kuzey Amerika Kızılderili sepetlerinde sık kullanılan desenler arasında yer almaktadır (Bkz. Görsel 14). Özellikle labirent adam konulu sepetler insanın yaşam serüvenindeki iyilik ve kötülüğünü temsili yolla anlatır ve kabileler arasında çok yaygın sepet örneklerindedir (Bernstein, 2003:19). Türkiye kültüründeki sepet örneklerine bakıldığında figüratif ve insan figürünün kullanıldığı sepet örneklerine rastlanmamaktadır.

Görsel 14: Kuzey Amerika Kızılderili İnsan Figürlü Sepet Örnekleri

Kaynak: (Eroğlu, 2015b)

Her iki kültürün sepetlerinde natüralist çiçekler kullanılmamış, çiçek desenleri stilize edilerek örülmüştür. Kızılderili sepetlerinde insan ve hayvan figürlü motifler çok tercih edilmesine rağmen bitkisel motifler (Bkz. Görsel 15) sepetlerde daha az yer almaktadır. Anadolu sepetlerinde ise; özellikle Hatay ve Mardin yöresinde, stilize çiçekler (Bkz. Görsel 16 Görsel 17) tek başına veya geometrik motiflerle birlikte kullanılmıştır.

Görsel 15: Kuzey Amerika Kızılderili Stilize Çiçek Desenli Sepet Örnekleri

Kaynak: (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.)

Görsel 16: Stilize Çiçek Desenli Hatay (Antakya) Cimem Örnekleri

Kaynak: (Köleoğlu, 2023)

Görsel 17: Stilize Çiçek Desenli Mardin Sifri Örneği

Kaynak: (Akan, 2013:26)

Anadolu halkı ve Kızılderililer, doğada gördükleri hayvanların motiflerini de sepetlerinde kullanmışlardır. Türkiye’de örülen sepetler incelendiğinde çok nadir natüralist hayvan tasvirlerine (Bkz. Görsel 19) rastlanmaktadır. Genellikle sepetlerde görülen sembolik hayvansal motifler, kilimlerde ve halılarda kullanıldığı görülen Türk desenleridir (Bkz. Görsel 18). Özellikle Aksaray’ın Gülağaç sepetleri de geleneksel hayvansal motifler ile süslenmiş sepetlere örnektir.

Görsel 18: Deve Boynu Motifli, Yılan Eğrisi Motifli, Akrep Motifli Sepet Örneği, Aksaray Gülağaç

Kaynak: (Karatay, 2019:66-69)

Görsel 19: Horoz Tasviri, Hatay (Antakya) Cimem Örneği

Kaynak: (Köleoğlu, 2023)

Kuzey Amerika Kızılderili sepetlerinde hayvansal motifler (Bkz. Görsel 20 ve Görsel 21) Türk sepetlerinde olduğu gibi stilize edilerek kullanılmıştır. Ayrıca Kızılderili sepetlerinde, Avrupalı alıcıların talebi ile, natüralist hayvansal tasvirler (Bkz. Görsel 22) ve kuş motifleri de (Bkz. Görsel 23) yer almaktadır (Bernstein, 2003:19).

Görsel 20: Kırkayak Tasarımlı ve Kurbağanın Eli Tasarımlı Kızılderili Sepet Örneği

Kaynak: (Hupa/Karuk Area Basket, t.y.), (Trinket Baskets:Insides/Outsides, 2018)

Görsel 21: Solucan İzi Tasarımlı ve Su Yılanı Tasarımlı Kızılderili Sepet Örneği

Kaynak: (Core Memory:Louisiana Native American Basketry, 2022), (Native American Basketry, t.y.)

Görsel 22: Kuzey Amerika Kızılderili Natüralist Hayvan Desenli Sepet Örnekleri

Kaynak: (Eroğlu, 2015b)

Görsel 23: Kuzey Amerika Yerli Kuş Motifli Sepet Örneği

Kaynak: (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.)

Her iki kültürde de desen ve motif özellikleri bakımından benzerlik gösteren sepet (Bkz. Görsel 24 ve Görsel 25) örnekleri tespit edilmiştir. Bu sembollere örnek olarak Anadolu kilimlerinde de sık rastlanan “küpe motifi” verilebilir. Anadolu’da bekar kızlar evlenme isteklerini dokumalarında küpe sembollünü kullanarak belirtmişlerdir (Yeşildal, 2019:193). Küpe motifi aynı zamanda karşımıza “Ayna motifi” (Bkz. Görsel 24) olarak Şanlıurfa yöresindeki çit süslemelerinde de çıkmıştır (Özcan, 2017:98).

Görsel 24: Ayna Motifli Hatay (Antakya) Cimem Örneği ve “Küpe (Ayna)” Motifi Çizimi

Kaynak: (TÜRSAB, 2020:48)

Kızılderili Hupa, Yurok, ve Karok kabilelerinin sepetlerinde kullanılan “Yılan Burnu Tasarımı (Snake Nose Design)” sembolleri şekilsel olarak küpe motifi ile benzerlik göstermektedir (Bkz. Görsel 25).

Görsel 25: Kızılderili Karok Kabilesi “Yılan Burnu Tasarımı” Sepet Örneği ve “Yılan Burnu” Motifi Çizimi

Kaynak: (Eroğlu, 2015a)

Sepet örücülüğü, kırsalda yaşayan insanlar için önemli el sanatlarından biridir. Tarımla uğraşan toplumlar için sebze ve meyvelerini toplamak, tahıllarını saklamak, malzeme taşımak için kullanılan sepetler, her dönem için tercih edilen kullanım objeleri arasındadır. Sepet dokumacıları, sepet üretirken kullanım yeri ve amacına uygun formlar verip, uygun malzemeler seçmişlerdir. Kızılderili ve Anadolu sepetlerinde biçim, form ve kullanım amacı bakımından benzerlik gösteren örnekler bulunmaktadır. Amerikan Yerlileri Ulusal Müzesindeki (National Museum of the American Indian) Mebêngôkre yük sepeti (Bkz. Görsel 26) ile Karadeniz bölgesinde kullanılan fındık yük sepetleri (Bkz. Görsel 27) arasında benzerlikler mevcuttur. Fındık sepetleri üçgen tabanlı yük sepetleridir.

Mebêngôkre yük sepetleri de kamptan kampa taşınırken ev eşyasını korumak ve saklamak için kullanılmıştır. Ayrıca, 1800 yılların sonlarında Brezilya fıstığı ve kauçuğu toplamak içinde üretilmişlerdir (Eroğlu, 2015a). Her iki sepet form ve işlev olarak benzer ama örgü tekniği olarak farklılık göstermektedir.

Görsel 26: Mebêngôkre Yerlileri Yük Sepeti

Kaynak: (Eroğlu, 2015a)

Görsel 27: Karadeniz Bölgesinden Fındık Sepeti Örnekleri

Kaynak: (Niyazoğlu, 2022:201), (Yıldız, 2023)

Form ve işlev olarak benzerlik gösteren başka bir örnek olarak Karamürsel Sepeti (Bkz. Görsel 28) ile Passamaquoddy kabilesi sepetini (Bkz. Görsel 29) gösterebiliriz. Her iki sepet de meyve toplamak amacıyla üretilmiştir. Bu nedenle, sepetler sapsızdır. Sapsız olması, Karamürsel sepetini diğer Anadolu sepetlerinden ayıran en belirgin özelliğidir. Sepet, sepetin etrafındaki ipleri bele bağlayarak kullanılır. Bu sayede, ağaçta meyve toplama işlemi kolaylaşmış olur. Passamaquoddy sepetinin de Karamürsel sepeti gibi sapsız olduğu görülmektedir. Arka kısmında sadece tutmak için küçük bir tutma bölümü mevcuttur. Karamürsel sepeti, kestane veya fındık ağacından yapılmıştır. Passamaquoddy sepetleri kanolara yerleştirilerek eşya taşımak için kullanılmaktadır. Bu nedenle, sepetler kanolara rahat konulabilmesi için çok büyük ebatlarda üretilmemiştir ve suya dayanıklı olması bakımından huş ağacından üretilmiştir. Karamürsel sepetleri de küçük görümlü sepetlerdir. Ama koni şeklinde olduğu için çok fazla malzeme almaktadır ayrıca kestane ve fındık ağacından üretildikleri için çok sağlam ve dayanıklı ürünlerdir (Passamaquoddy Basket, 2008) (Çelik:1743-1746).

Görsel 28: Karamürsel Sepeti

Kaynak: (Türkmen, 2023)

Görsel 29: Passamaquoddy Yerlileri Sepet Örneği

Kaynak: (Passamaquoddy Basket, 2008)

Kuzey Amerika Yerli ve Anadolu sepetleri sadece eşya veya yük taşımak amacıyla kullanılmamıştır. Balık avlamak için “çöte” adı verilen sepetlerde bulunmaktadır. Her iki toplumda da üretilen çöteler form olarak benzerlik göstermektedir. Ayrıca, sepetler suyun dışarı çıkması için sık dokunmamıştır ve balıkların içeriye girebilmesi için küçük bir delik bulunmaktadır.

Görsel 30: Kuzey Amerika Yerli Balık Avlama Malzeme Örnekleri

Kaynak: (Eroğlu, 2015a), (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.)

Görsel 31: Türkiye’den Çöte Örnekleri

Kaynak: (Özmenli, Gürsoy - Demir, 2013:47), (Demircili Köyü Sosyal Medya Hesabı, 2020)

Anadolu’da geleneksel arıcılık yapılan bölgelerde, kaliteli ve sağlıklı bal elde etmek için, “sepet kovanlar” da kullanılmaktadır. Kovanlar, ebat, malzeme ve form olarak yöresel farklılıklar göstermektedir. Yapılan saha çalışması ve literatür araştırmasında, kovan amacıyla kullanılan sepetlere Amerika Kuzey Amerika Kızılderili sepetleri arasında rastlanmamıştır.

Görsel 32: Konik Sepet Yapımı, Sepet Kovan Örnekleri

Kaynak: (Kaliteli Bal İçin Sepet Sovan Örüyorlar, 2018), (Şahin, 2021)

Kızılderili ve Türk kültüründe evlilik kutsal sayılmakta, hayatın önemli bir bölümünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Hem Türklere hem de Kızılderililerde tören sepeti olarak da adlandırılan özel sepetler örülmüştür. Anadolu'daki sepetler "nişan sepeti" (Bkz. Görsel 33) olarak tanımlanmaktadır. Genellikle desensiz ve ebat olarak büyük saplı sepetlerdir. Nişan sepeti ile hem kız tarafı hem de erkek tarafı birbirleri için hazırladıkları hediyeleri gönderirler. Kızılderili düğün sepetleri (Bkz. Görsel 34) Türk sepetlerinden oldukça farklıdır. Düğün esnasında kutsal saydıkları nesnelere yere koymamak için kullanılırlar. Hopi kabilesinde ise, damadın ailesi gelin için gelinlik diğer buna karşılık olarak gelinin aileleri, damadın ailesine sepet levhası hediye etmektedirler. Yerli sepetlerinin tasarımları da özeldir. Kullandıkları semboller ile dünyaya gelişi, acıyı, üzüntüyü ve evliliği temsil etmektedir (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.).

Görsel 33: Anadolu'dan Nişan Sepeti Örneği

Kaynak: (Ertuğ, 2006:680)

Görsel 34: Kuzey Amerika Kızılderili Düğün Sepeti Örnekleri

Kaynak: (Eroğlu, 2015b)

Anadolu ve Kızılderili kültüründe sepetler mutfakların vazgeçilmez araç ve gereçlerindedir. Özellikle Yerli kabileler sepetleri kuru ve sıvı kaynatma kabı olarak kullanırlar. Kuru pişirme yönteminde, Yerliler ot ve tohumlarını sepet tepelerine sıcak kömürler atarak pişirmişlerdir. Sıvı kaynatmada ise; sepetler çok sıkı dokunur ve su eklendiğinde lifler şişer ve böylece su geçirmez. Kızılderili mutfaklarında sepetleri pişirme kapları dışında yemek hazırlama kapları, çorba kabı, saklama kabı, tepsi, kepçe, elek, yemek karıştırıcı, kaşıklik gibi birçok fonksiyonel ürün olarak görülebilir (Bkz. Görsel 35). Mutfakta kullanılan sepetler sadece işlevsel ürünler değildir, estetik olarak da özel sepetlerdir, form ve desen olarak çok zengin çeşitliliğe sahiplerdir (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.).

Görsel 35: Çorba Kasesi, Kepçe, Sıvı Kaynatma Kabı, Kuru Pişirme Kabı, Kaşıklik

Kaynak: (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.)

Türkler sepetleri kuru gıdaları depolamak, sebze, meyve taşımak, kaşık-çatalları koymak, sini, tepsi ve nihale gibi mutfak araç ve gereçleri olarak kullanırlar (Bkz. Görsel 36). Türk mutfak sepetleri çoğunlukla desensizdir ve çeşitlilik bakımından Kızılderili sepetleri kadar zengin değildir.

Görsel 36: Kaşıklik Örneği, Ekmeklik Örneği, Kültür Bakanlığı Bitkisel Örucülük Sanatçısı Nebiye Yıldız'a Ait Sepet Örneği, Zembil Örneği

Kaynak: (Ertuğ, 2006:679-681)

Kızılderili sepetlerinde bebekleri taşımak için özel sepetler bulunmaktadır. Türk kültüründe ve Anadolu sepetlerinde bebeklerin taşınması amacıyla dokunmuş sepet örneklerine rastlanmamıştır.

Görsel 37: Kuzey Amerika Kızılderili Bebek Taşıyıcı

Kaynak: (Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu, t.y.)

Anadolu'da zembil olarak bilinen saplı çantalar örölmektedir. Bu tarz çanta örneğine Kuzey Amerika Kızılderili sepet örucölöğünde rastlanılmamaktadır.

Görsel 38: Mine Kanatlı'nın Zembil alışmaları

Kaynak: (Kanatlı, 2023)

Kuzey Amerika Kızılderili sepetleri arasında fantastik sepet olarak tanınan bir grup bulunmaktadır. Bu sepetler parlak renkli, kıvrımları olan süslü sepetlerdir. Bu sepetler yaban mersini, ilek, balkabağı, kozalak ve mısır gibi yiyeceklerin şekillerinde örcölöen Wabanaki Sepetleridir (Bkz. Görsel 39). Bu tarz sepet örneğine Anadolu'da rastlanmamıştır (Neptune ve Neuman, 2015:8).

Görsel 39: Fantastik Sepet Örneğeri

Kaynak: (Neptune, 2008:17-18)

Anadolu'da bitkisel örucölöğün hammaddelerinden biri de mısır kapığıdır. Ülkemizde yoğun olarak; Amasya, Antalya, Artvin, Bolu, Çorum, Edirne, Erzurum, Eskişehir, Gümüşhane, Mersin, Rize, Trabzon, Tokat illerinde mısır yetiştiriciliği yapılmaktadır. Mısır kapığı şerit halinde kesilerek veya iplik haline getirilerek sepet yapılmaktadır (Akpınarlı ve Aydın, 2019, 52). Karadeniz Bölgesinde, özellikle Artvin yöresinde, mısır kapığından yapılan sepetler yaygındır (Bkz. Görsel 40). Mısır bitkisi Amerika kıtasından dünyaya yayılmış olmasına rağmen Kuzey Amerika Yerlilerinde mısır kapığından yapılan ürünler tespit edilememiştir.

Görsel 40: Kültür Bakanlığı Bitkisel Örücülük Sanatçısı Nebiye Yıldız'a Ait Mısır Kapçığından Sepet Örneği

Kaynak: (Yıldız, 2023)

SONUÇ

Sepet örücülüğünün ve bitkisel örücülüğün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İnsanoğlu temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra doğadaki ince ağaç dal ve yapraklarından objeler üreterek bitkisel örücülüğün temellerini atmışlardır. İkel olarak yaptıkları kullanım eşyalarını zamanla farklı formlara dönüştürmek için farklı malzemeler kullanmışlardır. Bu değişim sonucunda günümüzdeki sepet örnekleri ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreçte ürettikleri sepetleri yiyecek taşımak, eşya taşımak ve kullanım eşyalarını koymak gibi amaçlar doğrultusunda fonksiyonel bir hale getirmişlerdir.

İnsanoğlu ikel olarak ürettikleri sepetleri zamanla günlük hayatın vazgeçilmez kullanım eşyası haline getirmiştir. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak sentetik alternatiflerin ve fabrikasyon ürünlerin kullanımının artması, el örgüsü sepetlere olan ilginin azalmasına sebep olmuştur. Teknolojik gelişmeler bir taraftan hayatımıza yeni kolaylıklar getirirken diğer taraftan da sepet gibi bazı el sanatı ürünlerinin kullanım ve üretimlerini azaltmıştır.

Geleneksel olarak üretilen, hammaddesi doğadaki lifler, bitkiler, ağaçlar olan sepetlerin kullanımı ve üretimi azalmış olsa da tamamen yok olmamıştır. Araştırmaya konu olan sepet örücülüğü Türk ve Kızılderili kültüründe kullanım ve öğretileri devam eden el sanatı ürünleri arasındadır. 2015 yılında Amerika Birleşik Devletleri sınırları içerisindeki Navajo rezervasyon alanında alan araştırması yapılmış, bir takım yönleriyle Türk sepetlerine benzeyen sepet örneklerine rastlanmıştır. Bu sebeple farklı coğrafyalarda bulunan farklı kültürlerde karşılaşılan sepet örnekleri; desen, renk, hammadde, kompozisyon, kullanım alanları yönünden incelenerek çalışmanın ilgili bölümlerinde karşılaştırılmıştır.

Sepet örnekleri, Türk kültüründe kullanım ve fonksiyonel özelliklerine göre şekillenmiş, Kızılderili kültüründe ise desen, motif, form özellikleri yönünden estetik değer taşıyan objeler olarak üretilmişlerdir. Türklerde taşıma kolaylığı, dayanıklılık gibi özellikler aranırken, Kızılderili kültüründe dekoratiflik ön plandadır.

Her iki kültürde de form ve kullanım özellikleri yönünden benzerlikler görülmekle birlikte farklılıklar da görülmektedir. Örneğin Türk kültüründe görülen kovan sepetleri ve Kızılderili kültüründe görülen bebek taşıma sepetleri, iki kültürdeki sepetlerin sadece kendi kültürlerine özgü sepet örneklerindedir. Türk ve Kızılderili kültüründe eşya taşımak, saklamak amaçlı kullanılan sepetler tespit edilmiştir. Her iki kültürde de motif ve kompozisyon benzerlikleri görülmektedir. Türk kültüründe kullanılan çarkifelek (svastika) motifini, Kızılderili sepetlerinde de görmek mümkündür.

Türk ve Kızılderili sepetlerinde bitkisel ve hayvansal figürlerin kullanıldığı örnekler görülmekte olup, bu sembol ve imgelerin natüralist üslupta değil stilize edilerek yorumlandığı görülmektedir. Türk kültüründe boyutu ve derinliği olan, vazo tarzını andıran örnekler çok fazla rastlanmamakla birlikte Kızılderili kültüründe adeta vazoyu andıran tarzda boyutlu ve derin sepet örneklerine rastlanmıştır.

Kızılderili sepet örücülüğünde kullanılan malzeme, form ve sembol-motif özelliklerine bakıldığında, Türk kültüründe görülen sepetlere göre daha farklı malzemeler, daha büyük ve değişik formlar ile zengin bir motif süslemesi uygulandığı görülmektedir. Kızılderili kültüründe sepetler müzelerde ve özel koleksiyonlarda sergilenecek zariflik ve güzelliكتedir. Günümüzde Kızılderili kültürünü yansıtan sepet örneklerini Amerika, İngiltere ve Kanada müzelerinde görmek mümkündür. Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere koleksiyoncuların, sanat severlerin ve küratörlerin dikkatini çeken ve arşivlerinde saklanan sepetler, Kızılderili kültüründe zanaattan sanata dönüşmüştür. Bu dönüşümde Amerika kıtasının keşfi ve kıtaya sonradan gelen İspanyollar ve diğer ülkelerin etkisi oldukça fazladır. Kızılderili (yerli) halkına, Avrupalıların kendi zevk ve beğenilerine göre sipariş usulü ile sepetler ürettirilmiştir.

Anadolu'da üretilen sepetler Kuzey Amerika sepetlerinin aksine genellikle tek renk ve desensizdir. Kırsal hayatın gerekliliği ile sağlamlık ön plandadır. Mardin ve Hatay (Antakya) sepetleri Kuzey Amerika sepetleriyle benzerlik göstermektedir. Sepetçilik, 2013 yılında Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri'ne girmiştir. Maalesef bitkisel örücülüğün az kazanç getirmesi sebebiyle, sepet üretimleri her geçen gün azalmaktadır. Ülkemizde Kültür Bakanlığına bağlı, sepet örücülüğü yapan sadece 23 sanatçı bulunmaktadır. Kuzey Amerika Kızılderili sepetlerinin sergilendiği birçok müze bulunurken, Türkiye'de sadece İznik' de Arkeolog Fisun Ertuğ tarafından kurulan "Sepethane Müzesi" bulunmaktadır.

Günümüzde sepet örücülüğünün gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla bu el sanatlarının geliştirilmesiyle ilgili planlamalar yapılmaktadır. Konuyla ilgili olarak özel ve resmi kurum ve kuruluşlarda bitkisel örücülük eğitim ve üretimi devam etmektedir. Fonksiyonel olarak kullanılan sepetler günümüzde, Kızılderili kültüründe olduğu gibi dekoratif ve hediyeelik eşya kategorisine girmek üzeredir. Güncel moda anlayışı ile uyumlu, farklı motif, renk ve kompozisyonların olduğu fonksiyonel sepetlerin üretiminin ve bu konuda eğitimlerin artması, bu sanatın gelecek kuşaklara aktarılması konusunda son derece önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akan, H. (2013). An Ethnobotanical Investigation on The Baskets of Mardin, South East Anatolia. *ADYÜTAYAM, Cilt 1, Sayı 1, s. 21-30.* <https://dergipark.org.tr/en/pub/adyutayam/issue/61035/906389>
- Aksoy, E. (2021). Navajo Kabilesinin Motifleri ile Anadolu Dokumalarında Kullanılan Motifler Arasındaki Benzerlikler. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 0, Sayı 28, s. 1-33.* <https://dergipark.org.tr/pub/diclesosbed/issue/65582/889138>
- An Apache Tray. (2005). (13 Aralık 2022). <https://www.bonhams.com/auctions/13100/lot/5187/>
- Bernstein, B. D. (2003). *The Language of Native American baskets.* ISBN:0-9719163-1-4.
- Core Memory:Louisiana Native American Basketry. (2022). (12 Aralık 2022). <https://newcombartmuseum.tulane.edu/portfolio-item/louisiana-native-american-basketry/>
- Çelik, A. - Karakelle, A. - İleri, B. (2013). Hatay Yöresinde Bitkisel Örücülük. *Akdeniz Sanat, Cilt 6, Sayı 11, s. 1-10.* <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akdenizsanat/issue/27658/291541>
- Çelik, E. (2016). Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler. II Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Kocaeli.
- Daniels, M. (2018). *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi, 10.* Baskı. (Çev: P. Üstel), Maya Kitap, İstanbul.
- Demir, G. K. (2020). Bergama'da Son Ustasıyla Yaşatılan Sepetçilik. *Folklor Akademi Dergisi, Cilt 3, Sayı 4, s. 53-71.* <https://dergipark.org.tr/tr/pub/folklor/issue/58667/792362>
- Demircili Köyü Sosyal Medya Hesabı. (2020). (15 Ocak 2023). <https://www.facebook.com/espiyedemircili/photos/a.1391168377876784/2658418491151760/?type=3>
- Durmuşkahya, C. (2008). 12.000 Yıldır Kullandığımız Sepet. *Bilim ve Teknik Dergisi, Cilt 0, Sayı 490, s. 92-93.* https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/system/files/tamsayi_pdf/2008_9.pdf
- Eroğlu, M. A. (2015a). [Fotoğraf Çekimi]. Amerikan Yerlileri Ulusal Müzesi (National Museum of the American Indian), Amerika Birleşik Devletleri.
- Eroğlu, M. A. (2015b). [Fotoğraf Çekimi]. Navajo Rezervasyon Alanı, Amerika Birleşik Devletleri.
- Ertuğ, Z. F. (2006). Ethnobotany:At the Junction of the Continents and the Disciplines. Proceedings of the IVth International Congress of Ethnobotany (ICEB 2005) Yeditepe University, İstanbul.

- Hupa/Karuk Area Basket. (t.y.). (14 Aralık 2022). <https://redmesagallery.com/product/hupa-karuk-area-basket-circa-1900-bew-108>
- Kaliteli Bal İçin Sepet Sovan Öruyorlar. (2018). (18 Ocak 2023). <https://www.tarimtv.gov.tr/tr/video-detay/kaliteli-bal-icin-sepet-kovan-oruyorlar-10009>
- Kanatlı, M. (2023). *Kültür Bakanlığı Zembil Örucülüğü Sanatçısı Mine Kanatlı'nın Zembil Çalışmaları* [Yazılı Görüşmeden Elde Edildi].
- Karatay, S. K. (2019). Aksaray-Gülağaç İlçesi Sepet Örneklerinde Kullanılan Motifler ve Anlamları. *Sanat Dergisi, Cilt 0, Sayı 33, s. 64-69*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/44589/546063>
- Kılıç, S. - Albayrak, A. (2012). İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler. *Journal of Turkish Studies, Cilt 7, Sayı 2, s. 707-716*. doi:10.7827/TurkishStudies.3336
- Kırmacı, M. - Şahin, Z. (2019). Basket Making and Its Usage in Aydın Province, Turkey. *Biyoloji Bilimleri Araştırma Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, s. 55-59*. <https://bibad.gen.tr/index.php/bibad/article/view/23>
- Köleoğlu, N. (2023). *Sepetçilik Hasır Örme Kültür Sanatçısı Kişisel Sosyal Medya Hesabı* [Instagram Gönderisi]. https://www.instagram.com/niyazikoleoglu_bugdaysapi/
- MEGEP. (2006). *T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Megep (Meslekî Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi) Tüm Alanlar Meslek Etiği*. Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara.
- Menteşoğlu, H. G. (1936). Giresun Bahçe Kültürleri İstasyonu Açılış Töreni (14 Ocak 2023). <https://www.yesilgiresun.com.tr/makale/6366743/huseyin-gazi-menteseoglu/besinci-emisyon-bes-liralik-banknot-ve-findik-toplayan-kizlar>
- Native American Basketry. (t.y.). (16 Aralık 2022). <https://artsandculture.google.com/story/2AWBiVDR6UhdKQ>
- Neptune, J. S. (2008). Spirit of the Basket Tree:Wabanaki Ash Splint Baskets From Maine (11 Ocak 2023). https://hoodmuseum.dartmouth.edu/sites/hoodmuseum.prod/files/hoodmuseum/publications/spirit_of_the_basket_tree_final.pdf
- Neptune, J. S. - Neuman, L. K. (2015). Basketry of the Wabanaki Indians. *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures Sayı, s. 1-10*. doi:10.1007/978-94-007-3934-5_10220-2
- Neziroğlu, F. (2007). *Sepet Örme Tekniği Ve Sanatsal Yorumlar*, (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi
- Niyazoğlu, K. (2022). Kültür Ekonomisi Bağlamında Samsun'da Geleneksel Sepetçiliğin Geleceği. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s. 196-209*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uhad/issue/70073/1103689>
- Özcan, N. (2017). *Fütürizm Ve Çit Örucülüğünün Tekstil Tasarımında Tekstür, Strüktür Ve Form Oluşumuna Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi
- Özdemir, A. (2010). *Kalkolitik Smintheion (Gülpınar) yerleşiminde hasırcılık ve dokumacılık*, (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
- Özmenli, M. - Gürsoy, A. - Demir, A. (2013). Giresun'da Ağaç Kültürü, Giresun'un Geleneksel El Sanatlarında Ağacın Yeri ve Önemi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 8, s. 29-51*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksbd/issue/16223/169905>
- Passamaquoddy Basket. (2008). (24 Aralık 2022). <https://hoodmuseum.dartmouth.edu/objects/160.35.14544>
- Santa Barbara Museum Of Natural History Kataloğu. (t.y.). (11 Haziran 2022). <https://www.sbnature.org/uploads/pages/AmericanIndianBasketryCatalog01072019-1555019465.pdf>
- Şahin, H. M. (2021). Trakyalı Arıcılara Özgü Konik Sepet Kovan Gelenegi Nesilden Nesile Aktarılıyor (19 Ocak 2023). <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/trakyalı-arıcılara-ozgu-konik-sepet-kovan-gelenegi-nesilden-nesile-aktariliyor/2365161>
- Trinket Baskets:Insides/Outsides. (2018). (13 Aralık 2022). <https://www.clarkemuseum.org/past-mini-exhibits>
- Turnbaugh, S. P. - Turnbaugh, W. A. (2004). *Indian baskets*. Schiffer Publishing Ltd., Pennsylvania.
- Türkmen, T. (2023). *Karamürsel Kadın Girişimci Üretim ve İşletme Kooperatifi Sepet Örucülüğü Sanatçısı Özel Arşivi* [Yazılı Görüşmeden Elde Edildi].

- Türktaş, Z. (2011). Anadolu’da “Hasır Dokuma ve Sepet” Kullanımına İlişkin Eski Bir Örnek; Çatalhöyük (Ve Günümüzde Görülen Uzantıları). *Akdeniz Sanat, Cilt 4, Sayı 7, s. 133-136*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akdenizsanat/issue/27654/291470>
- TÜRSAB. (2020). Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB), 2020, COVID-19’un Turizme etkileri ve Hatay Turizmin Geleceği (16 Aralık 2022). <https://www.tursab.org.tr/assets/assets/uploads/ticaret-odasi/hatay.pdf>
- Who Was Ashurbanipal. (2018). <https://www.britishmuseum.org/blog/who-was-ashurbanipal>
- Yanar, A. - Arin, K. (2021). Bitkisel Örucülük ve Sepet Ürünlerinde Koruma Onarım Çalışmaları. *Art-e Sanat Dergisi, Cilt 14, Sayı 27, s. 588-608*. doi:10.21602/sduarte.881987
- Yeşildal, Ü. Y. (2019). Küpe Motifinin Kültür Değişimi Kuramları Bağlamındaki Yolculuğu. *Milli Folklor, Cilt 16, Sayı 124, s. 189-201*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/millifolklor/issue/51228/666939>
- Yıldız, N. (2023). *Kültür Bakanlığı Bitkisel Örucülük Sanatçısı Nebiye Yıldız Özel Arşivi* [Yazılı Görüşmeden Elde Edildi].
- Zaimoğlu, Ö. (2012). Orta Asya Şiğ (Kamış) Dokuma Sanatı. *Sanat Dergisi, Cilt 0, Sayı 20, s. 129-135*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2608/33568>
- Zeytinoğlu, Ö. (2020). Bir İnsanlık Trajedisi:Kuzey Amerika Kızılderililerinin Trajik Öyküsü. *Uluslararası Suçlar ve Tarih, Cilt 0, Sayı 21, s. 191-213*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ustich/issue/57960/821491>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.09.2022 ✓Accepted/Kabul:19.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1170795

Research Article/Araştırma Makalesi

Çaşın, S. ve Şahin, M. (2023). "İşyerinde Z Kuşağını Anlamak ve Yönetmek", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 227-244.

İŞYERİNDE Z KUŞAĞINI ANLAMAK VE YÖNETMEK

Sabiha ÇAŞIN*, Menekşe ŞAHİN**

Öz

Z Kuşağı, işyerinde çok önemli bir kuşak değişimini temsil etmektedir. Bu kuşak, iş yaşamına yeni girmekle birlikte gelecek on-yirmi yıl içinde çalışanların büyük çoğunluğunu oluşturacaktır. Kendinden önceki kuşaklara kıyasla farklı tutum ve davranışlara sahip olan Z Kuşağı çalışanlarını yönetmek öncelikle bu kuşağın beklentilerini anlamaya çalışmakla mümkündür. Ancak sadece farkında olmak değil aynı zamanda işyerlerinde bu farklılıkların ya da yaratacağı çatışmaların nasıl yönetileceği de önemlidir. Bu makalede, iş yaşamındaki en genç kuşağın çalışma ile ilgili özelliklerini tanımlayan bağlamsal bir bakış sunmaya ve Z Kuşağı yöneticileri için bazı öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışma hayatında bulunan Z Kuşağının yöneticileri ile yapılan derinlemesine görüşmelere dayalı nitel bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, farklı sektörlerde faaliyet gösteren, çalışan sayısı yüz ve üzeri olan firmalarda, insan kaynakları yöneticisi, personel müdürü ya da benzer üst düzey yönetici olarak çalışan 20 yönetici ile birebir derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırmada, Z Kuşağının iş ile ilgili öne çıkan özellikleri nedeniyle yönetim tarzı, motivasyon, takım çalışması ve sosyal etkileşimler konusunda önemli farklılıklar gösterdiği bulgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Z kuşağı çalışanı, Z kuşağının yönetilmesi, işyerinde kuşak farklılıkları, Kuşakların iş değerleri.

UNDERSTANDING AND MANAGING GENERATION Z AT WORK

Abstract

Generation Z represents a very important generational shift in the workplace. This generation, which has just entered the working life, will constitute the majority of the workers in the next ten to twenty years. Managing the employees of Generation Z, who have different attitudes and behaviors compared to the previous generations, is possible by first trying to understand the expectations of this generation. However, it is important not only to be aware of the expectations of this generation, but also how to manage these differences or the conflicts they will create in the workplace. This article has tried to improve a contextual view that defines the work-related characteristics of the youngest generation in working life and to offer some suggestions for Generation Z managers. For this purpose, a qualitative research was conducted based on in-depth interviews with the managers of Generation Z who are in working life. In the research, one-to-one in-depth interviews were conducted with 20 managers working as human resources managers, personnel managers or similar senior managers in companies with 100 or more employees operating in different sectors. In the study, it was found that Generation Z showed significant differences in management style, motivation, teamwork and social interactions due to their prominent work-related characteristics.

Keywords: Working generation Z, Managing Generation Z, Generational differences in the workplace, Generational work values.

*Uzman, Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İnsan Kaynakları Yönetimi ABD, ÇORUM.

e-posta: sabihacasin@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-7410-5719>)

**Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ÇORUM.

e-posta: meneksesahin@hitit.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-9312-770X>)

GİRİŞ

Kuşak, oluşum evrelerinde doğum yıllarını, yaş yerlerini ve önemli yaşam olaylarını kronolojik ve sosyal açıdan paylaşan bir grup olarak tanımlanmaktadır (Lyons, 2003:106). Diğer bir ifade ile kuşak kavramı, doğum yıllarını ve aynı tarihsel dönemi paylaşan, aynı sosyo-kültürel dönemi yaşayan, ortak deneyimlemeye sahip olan grupları tanımlamak için kullanılmaktadır (Cennamo, 2005:9; İlhan, 2019:14). Kuşak kavramının ortaya çıkışı insanlık tarihi kadar eskidir. Kavram kuşak farklılıkları ve kuşak çatışmaları konularını da beraberinde getirmiştir (Dittmann, 2005: 54). Örneğin; *“Bugünlerde gençler kontrolden çıkmış durumda. Kaba bir şekilde yemek yiyorlar, yetişkinlere karşı saygısızlar, ebeveynlerine karşı çıkıyorlar ve öğretmenlerini sinirlendiriyorlar”. “Günümüzün gençleri öyle umursamaz ki ileride ülke yönetimini ele alacaklarını düşündükçe umutsuzluğa kapılıyorum. Bizlere, büyüklerle karşı saygılı olmayı, ağırbaşlı davranmayı öğretmişlerdi. Şimdiki gençler kurallara boş veriyorlar. Çok duyarsızlar ve beklemesini bilmiyorlar”*. Bu sözlerden ilkinin M.Ö. 350 yılında Aristoteles’e, ikincisinin ise M.Ö. 800’lerde Heseiod’a ait olduğu iddia edilmektedir (Oral, 2013). Kuşaklararası çatışma, her dönemde olsa da hangi kuşağın hangi özellikleri, ihtiyaçları ve beklentileri olduğunu bilmek ve kiminle çalıştığını anlamak açısından kolaylık sağlamaktadır (Durmaz ve Okumuş, 2021: 56).

Günümüz iş yaşamında, dört farklı kuşak aynı çalışma alanını paylaşıyor: Bebek Patlaması (1946-1963 arası doğanlar), X Kuşağı (1963-1981 arası doğanlar), Y Kuşağı (1981-1996 arası doğanlar) ve Z Kuşağı (1996-2012 arası doğanlar). Her kuşağın beklenti, istek, ihtiyaç, düşünce, tutum, davranış ve değer sistemleri arasında pek çok farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar çoğu zaman işyerinde iletişim veya iş birliği gibi konularda çatışmalara ve sorunlara da neden olmaktadır (Gabriellova ve Buchko, 2021: 499). Yöneticiler farklı kuşakları işyerine entegre etmenin, onları memnun etmek için uygun ortamlar yaratmanın ve farklı kuşakları bir arada yönetmenin karmaşıklığıyla karşı karşıyadır (Zemke, Raines ve Filipczak, 2013).

Bugünlerde iş yaşamına yeni giren başka bir kuşak var: Z Kuşağı. “İnternet Kuşağı” olarak da adlandırılan Z Kuşağı, işyerinde çok önemli bir kuşak değişimini temsil etmektedir. Bu kuşak, internetin her zaman hayatlarının bir parçası olduğu, cep telefonlarının her zaman akıllı olduğu, evlerinde okullarında her zaman kişisel bilgisayarları, tabletleri bulunan çevrim içi bir kuşak olarak önceki kuşaklardan önemli derecede farklılık gösteriyorlar. Önceki kuşaklar tarafından zaman zaman; “sabırsız”, “tatminsiz”, “saygısız”, “sık sık iş değiştiren”, “sadakatsiz”, “hemen yükselmek isteyen”, “tembel”, “beklentileri yüksek” gibi bazı eleştirel söylemlere de maruz kalıyorlar. Bu genç kuşağın bu şekilde algılanmasının arkasındaki gerçeğin aslında, iş yaşamındaki kuşak değişiminin ve farklılaşan yeni çalışma kültürünün bir yansıması olduğunu kabul etmek gerekir. Dolayısıyla gelecek birkaç on yılda iş yaşamının büyük bir kısmını oluşturacak olan Z Kuşağının işe bakışlarını anladıkça; neden bu şekilde algılandıklarını ve bu sıfatların arkasında hangi güçlü yönleri sahip olduklarını görebilmemiz mümkün olabilecektir.

Önceki kuşaklara göre bazı özgün özelliklere sahip olan Z Kuşağı, iş hayatında farklı pozisyonlarda yeni yeni görev almaya başlamıştır. Örgütlerin, son birkaç yıl içinde işgücüne giren Z Kuşağını işe almaya ve yönetmeye yeterince hazır olup olmadıkları konusunda bazı endişeler bulunmaktadır (Gabriellova ve Buchko, 2021:490). Bu yeni kuşak yakın gelecekte, kendinden önceki mevcut üç kuşağın kontrolü ve tecrübesi altındaki pozisyonlarda daha fazla yer almaya başladıkça tartışmaların boyutunun daha da artacağı muhtemeldir. Nitekim Z Kuşağının işgücü piyasasına girişi arttıkça, bu kuşağı etkin bir şekilde yönetebilme ihtiyacı daha önemli hale gelecektir.

İşgücüne son birkaç yıldır dahil olan Z Kuşağı ile ilgili literatür henüz başlangıç aşamasındadır. Z Kuşağı bireylerinin beklentilerini, inançlarını ve tutumlarını anlamak için ampirik çalışmalar yapılmıştır. Ancak şu anda iş yaşamında en yeni kuşak olan Z Kuşağı çalışanlarının nasıl yönetilecekleri konusunda göreceli olarak çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, Z Kuşağının beklentilerini anlamada hem yöneticilere hem de insan kaynağı işlevine yardımcı olan ilk çalışmalardan biri olabilir. Kendinden önceki kuşaklara kıyasla farklı tutum ve davranışlara sahip olan Z Kuşağı çalışanlarını yönetebilmek öncelikle bu kuşağın beklentilerini anlamaya çalışmakla mümkündür. Bu noktadan hareketle bu çalışmada, iş yaşamına girmiş en yeni kuşak olarak Z Kuşağının iş ile ilgili özellikleri, beklenti, istek ve davranışları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirmenin yapılabilmesi için, Z Kuşağı ile çalışan yöneticilerle niteliksel bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları, Z kuşağının işyeri etkileşimlerini anlamak ve yönetmek için araştırmacılara ve uygulayıcılara öneriler sunmak için bir temel olarak kullanılmıştır.

1. İŞYERİNDE KUŞAKLAR

Her kuşak, iş yaşamına farklı beklentiler, değerler, tutumlar ve davranış faktörleri getirmektedir (Roebuck, Smith, D.N., ve Haddaoui, 2013: 52). Her kuşağın iş değerleri yaşadıkları dönemle şekillenen ortak kişilik özelliklerine göre şekillenmektedir. Kuşaklar arasındaki bu farklılıkların, işyerlerinde çoğu zaman çatışma, yanlış anlama, ve yanlış iletişim, zayıf çalışma ilişkileri, azalan bireysel performans ve daha zayıf örgütsel vatandaşlık davranışı gibi olumsuz sonuçlara yol açabileceği ileri sürülmektedir (Becton, Walker ve Jones-Farmer, 2014: 177). Bu çalışmada öncelikle günümüz iş hayatında yer alan dört farklı kuşağın işe ilişkin beklentileri, tutum ve davranışları arasındaki farklılıklara aşağıda yer verilmiştir.

1.1. Bebek Patlaması Kuşağı Çalışanları

Savaş sonrası yokluklar ve zorluklar içinde yaşayan Bebek Patlaması Kuşağı bireyleri “çalışma için yaşamak” yaşam felsefesi ile öne çıkmaktadırlar. Çoğu zamanda literatürde “işkolik”, “başarıya odaklı”, “amanızca çalışan” kavramları ile karakterize edilmişlerdir (Thiruchanuru ve Sailele, 2018: 100; Lyons, 2003: 158). Bebek Patlaması Kuşağı bireyleri için iş, çoğunlukla hayatını devam ettirmenin ve aile birliğinin korunmasının en temel maddi aracıdır. Bu kuşak için iş, bireyin kendi değerini ve başkaları açısından bireyin değerini belirleyen araçtır. Başarılı bir kariyere sahip olmak ve bunu sürdürmek için sürekli çalışmak bunun için de bedel ödenmesi gerektiğine inanan kuşak olarak nitelendirilmektedirler (İlhan, 2019: 101).

Bebek Patlaması Kuşağı, çalışmayı hayatlarının merkezine koymuşlardır. Bu nedenle örgütsel bağlılıklarının yüksek olduğu iddia edilmektedir. Hatta Bebek Patlaması Kuşağının işyerindeki en sadık kuşak olduğu öne sürülmektedir (Thiruchanuru ve Sailele, 2018: 102). Bebek Patlaması Kuşağı genellikle güçlü bir iş ahlakına sahip, işlerine oldukça bağlı ve iş konusunda gayretli bireyler olarak da görülmektedir. Emekli olana kadar iş güvencesi sağlayan işlere yoğunlaştıklarından sık iş değiştirmeyi olumsuz bulmuşlardır. Ömür boyu iş garantisi sağlayacaklarına inandıkları örgüte ömür boyu bağlı kalabilecek sadık çalışanlar oldukları düşünülmektedir (Van Dijk ve Van Eenden, 2011: 7). Bebek Patlaması Kuşağı bireylerinin bir diğer özellikleri ise daha çok prestij ve maddi araçlarla motive olmalarıdır. Statü ve maddiyat onlar için başarının göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ünvan, yüksek ücret, gösterişli çalışma ofisleri ve özel araçlar gibi ödüllerle mutlu olmaktadır (Adıgüzel, Batur ve Ekşili, 2014: 82; Van Dijk ve Van Eenden, 2011: 7; Glass, 2007: 100).

Bebek Patlaması Kuşağı bireyleri otoriteye saygılı ve hiyerarşiyi önemseyen çalışanlar olarak nitelendirilmektedirler. Hiyerarşik olarak üst pozisyonlara geçebilmek için sabırla bekleyebilen ve kendi pozisyonlarına da saygı gösterilmesini önemseyen bireylerdir (Düzgün, 2020: 222; Karaçetin ve Akbaş, 2019: 243). Terfi edebilmeleri için otoriteye saygılı olmaları, yönetimi sorgulamamaları, örgüte bağlılık göstermeleri ve çok çalışmaları gerektiğine inanmışlardır. Kıdeme göre terfi beklediklerinden, kıdeme liyakatten daha fazla önem vermişlerdir (Lyons, 2003:145; Karaçetin ve Akbaş, 2019:243).

Kısıtlı teknoloji kullanımı nedeniyle teknolojiye açık olmayan bu kuşak bireyleri için yüz yüze iletişim daha çok tercih edilmektedir. Bebek Patlaması Kuşağı çalışanları bilgi paylaşma konusunda açık olup, yüz yüze iletişimi son derece önemsemektedirler. Yüz yüze iletişimi değerli bulan kuşak bireyleri için işyeri toplantıları ve ofis ziyaretleri önemli iletişim araçları olarak görülmektedir (Sanden, 2008: 15).

1.2. X Kuşağı Çalışanları

Ekonomik belirsizliklerin yüksek olduğu bir dönemde yaşayan bir kuşak olarak öne çıkmaktadırlar. X Kuşağı bireyleri kendilerinden önceki kuşaklardan farklı olarak ekonomik durgunluğun, mali kısıtlamaların, yüksek işsizliğin, istihdam daralmasının, örgütsel küçülmelerin ve artan boşanma oranlarının hâkim olduğu sosyo-ekonomik şartları deneyimlemişlerdir. Bu belirsizlik döneminde büyük fedakârlıkla çalışan ebeveynlerinin işsiz kalmalarına tanıklık etmiş olmaları, iş hayatında daha bağımsız ve esnek bir davranış benimsemelerinde etkili olmuştur (Lyons, 2003:174).

X Kuşağı bireylerinin çalışmaya olan bakış açıları kendinden önceki Bebek Patlaması Kuşağının aksine “yaşamak için çalışmak” olmuştur (Zemke, Raines ve Filipczak, 2013: 99). X Kuşağı bireyleri sıkı çalışmayı daha az önemsemektedirler. Tüm hayatlarını sessizce bir otoriteye ve işe adayarak, ömür boyu çalıştırılmayı beklemeyi

değersiz bulmaktadırlar. Bunun yerine kendi bilgi ve yeteneklerini geliştirmeyi, kendilerine yatırım yaparak kariyerlerini geliştirmeyi daha anlamlı bulmaktadırlar. İş hayatında tutunmak için örgüte sıkı sıkıya bağlılıktan ziyade bilgi ve becerilerini geliştirmeleri gerektiğine inanmışlardır (İlhan, 2019: 104). X Kuşağının iş değiştirmesini belirleyen en önemli etkenlerden biri örgütün sunduğu mesleki ve kişisel gelişim fırsatlarıdır. Diğer bir ifade ile X Kuşağı bireyleri için örgütsel bağlılıktan ziyade kariyerlerine bağlılık ön plandadır. Bu bağlamda yetenek gelişimi, yükselme ve kariyer fırsatlarının olduğu işyerlerini tercih etmektedirler. Kendilerinin tercih sebebi olma yolunu artırmak için de mesleki becerilerini geliştirme arzusuyla motive olmuşlardır (Kian, 2012: 398).

X Kuşağı bireyleri kendinden önceki kuşaklara göre bağımsızlığa daha düşkün bir kuşaktır. X Kuşağı çalışanları emir komuta zinciri ile yönetilmektense, işbirlikçi, eşitlikçi ve şeffaf bir yönetim anlayışını benimsemektedirler. İşyerinde otorite ve hiyerarşiye saygı göstermekle birlikte önemsememektedirler. Otoriteyi işleri yavaşlatan bir mekanizma olarak görürken hiyerarşiye de şüpheli bir tutumla yaklaşmaktadırlar (Karaçetin ve Akbaş, 2019: 243; Düzgün, 2020: 222). X Kuşağı, iş başında ve iş dışında uyum sağlanabilmesi için denetimden ve baskıdan uzak olunması gerektiğine, yönetimin kontrollü bir biçimde kendilerine bırakılmasının üretkenliği artıracığına inanmaktadırlar (Çetin ve Karalar, 2016: 160; Hansen ve Leuty, 2011: 36).

X Kuşağı bireyleri, ebeveynlerinin çalışıyor olması nedeniyle günlerinin büyük bir kısmını evde tek başına ve gözetimsiz bir çocukluk dönemi geçirmişlerdir. Bu nedenle daha bireysel, etrafa karşı güvensiz ve şüpheli olarak büyümüşlerdir. X Kuşağı bireyleri önceki kuşaklara göre daha az sadakatli ve “ben” odaklı bireylerdir. Kendilerine verilen iş ve görevleri kendi başlarına yapmayı, bağımsız ve bireysel çalışmayı tercih etmektedirler (Kian, 2012: 398). Bu durum onların iş özel yaşam dengesini koruma ve sürdürme odaklı yaklaşımlar geliştirmelerini sağlamıştır. Önceki kuşakların aksine ailelerine ve özel hayatlarına ayıracakları zamanı iş için feda etmemektedirler. Hafta sonlarını aile ve özel hayat için ayırdıklarından bu zamanlarda çalışmayı çoğu kez kabul etmemektedirler. İş dışındaki faaliyetleri de en az iş kadar önemsedikleri için daha fazla serbest zaman arayışı içindedirler (İlhan, 2019: 106). Bu kuşağın, tüm zamanlarını işte geçirmek yerine özel ve iş yaşamlarını dengelemek istedikleri için, daha fazla iş/yaşam dengesine izin veren esnek çalışma saatleri sunan işleri tercih etme ihtimallerinin yüksek olduğu öne sürülmektedir (Markus, 2017: 65).

X Kuşağı çalışanlarının öne çıkan bir diğer özelliği sonuç odaklı olmalarıdır. Çalışma sürecinden ziyade çalışmanın sonucuna odaklanmaktadırlar. Sonuca ulaşma odağında pratik yaklaşımlar geliştirme ve problem çözme becerileri daha yüksektir (Markus, 2017: 64). X Kuşağı bireylerini, daha esnek çalışma programları, serbest zaman, yüksek özerklik, otonomi, daha dengeli bir denetim ve yapıcı geri bildirim gibi faktörler motive edebilmektedir. Bununla birlikte mesleki gelişim için sağlanan fırsat ve ödüller içsel motivasyon için önemli faktörler olarak görülmektedir (Kian, 2012: 399; Thiruchanuru ve Sailele, 2018: 102). Bu nedenle X Kuşağı çalışanlarının örgütsel bağlılıktan ziyade becerilere değer veren, kıdem yerine üretkenliği ödüllendiren örgütleri tercih ettikleri öne sürülmektedir (İlhan, 2019: 106). X Kuşağı çalışanları için işyeri sadece çalışarak zaman geçirilen yer dışında eğlenebildikleri bir ortam olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bu kuşak bireylerinin sosyalleşebilecekleri iş ortamlarını tercih ettikleri de öne sürülmektedir. Bireysel gelişimlerine katkı sağlamadığını düşündükleri ve sıkıcı gördükleri işleri kolayca terk etme eğilimi gösterebilmektedirler (Lyons, 2003: 178).

X Kuşağı, bilgisayar teknolojisini ilk kullanan bireylerden oluşmaktadır. Teknolojinin olumlu etkilerini birçok alanda deneyimlemişlerdir. Teknoloji okuryazarlığına sahip bireyler olarak, iş-teknoloji uyumu konusunda önceki kuşaklardan daha başarılı olmuşlar ve daha nitelikli işler ortaya koymuşlardır (İlhan, 2019: 105). X Kuşağı çalışanları önceki kuşaklarla karşılaştırıldıklarında; bağımsız, örgütsel bağlılığı düşük, pragmatik, esnek çalışma programlarını önemseyen, teknolojik olarak daha yetkin, değişim konusunda rahat, yenilikçi, sonuç odaklı, kişisel ve mesleki gelişim fırsatlarını takip eden, rekabetçi, girişimci ve enerjik çalışanlar olarak tanımlanmaktadır (Sajjadi, Sun ve Castillo, 2012: 22; Salepçioğlu ve Açikkol, 2019: 3).

1.3. Y Kuşağı Çalışanları

Y Kuşağı daha çok bilinen adıyla “Millenyum Kuşağı”, küreselleşmenin çocukları olarak görülmektedir. Teknolojik gelişmelerin sunduğu tüm kolaylıklara erişimi olan bu kuşak bireyleri için teknoloji hayatın temel taşlarından biridir (Berkup, 2014: 218). Önceki kuşaklarla karşılaştırıldığında teknolojiyi ilk deneyen, satın alan

ve yenilerini öneren, teknolojik becerilerini kullanan ve bunun her türlü getirisinden yararlanan ilk kuşak olarak nitelendirilmektedir (Zemke, Raines, ve Filipczak, 2013; Markus, 2017: 66).

Y Kuşağı, kariyerlerinde ilerleme ve fırsatları değerlendirme anlamında fark yaratmak için çabalayan, kendilerini başkalarıyla kıyaslayan, öğrenmek için hevesli olan bir kuşak olarak betimlenmektedir (İnal, 2019:107). Kendinden önceki kuşaklara göre öğrenmeye daha açık olan Y Kuşağı bireyleri için iş, işbaşında beceriler edinerek gelişme anlamına gelmektedir. Sürekli öğrenme ve gelişim eylemleri içinde olan Y Kuşağı, örgüte önemli katkı sağlayabileceklerine inanmaktadırlar (Gürsoy, Chib, ve Karadağ, 2013: 46). Bu nedenle de Y Kuşağı bireyleri, kısa süre içerisinde iş yerinde yükselmeyi hedeflemektedir (Erden, 2013: 104). Teknolojinin gelişim hızı içerisinde büyümüş bu kuşağın en belirgin özelliği yüksek kariyer hareketliliğidir. Sonuç odaklı ve sabırsız doğaları kariyerlerindeki ilerleme için tüm fırsatları değerlendirme eğilimlerini etkilemektedir (İlhan, 2019: 107).

Önceki kuşaklarla karşılaştırıldığında, Y Kuşağı çalışanları önemli ölçüde daha düşük örgütsel bağlılığa ve daha yüksek işten ayrılma niyetine sahiptirler. Y Kuşağı bireyleri, işi esas olarak bir kariyer özgeçmişini oluşturmak için bir araç olarak gördüklerinden, örgüte uzun vadeli bağlılıktan yoksundurlar. Y Kuşağı bireyleri kendi kişisel hedeflerine ulaştığı sürece örgütlerine koşullu olarak sadıktırlar. İşlerinde yüksek beklentilere sahip olan Y Kuşağı, bu beklentilerin karşılanmaması durumunda daha iyi fırsatlar sunan örgütü başka bir örgüte tercih etmektedirler (Lub ve diğerleri, 2012: 554; Lyons, 2003:32).

Y Kuşağı bireyleri yaşamları boyunca başarılı olmaları için ebeveynleri ve öğretmenleri tarafından sürekli desteklenmişlerdir. Ebeveynlerin destekleyici tavrı Y Kuşağı bireylerinin yüksek düzeyde özgüvenli bireyler olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bu durum Y Kuşağının önemli kararlarda başkalarına bağımlı olmalarına, her zaman yönlendirilmeye ve güçlü oryantasyona ihtiyaç duymalarına neden olmuştur. Y Kuşağının yönlendirilme ihtiyaçları iş hayatında da deneyimli ve bilgili rol model tavsiyelerine önem vermelerinde de etkili olmuştur. Bu kuşak çalışanları, yöneticilerinin kendilerine liderlik etmesine ve yönlendirmesine daha fazla değer vermektedirler. Y Kuşağı çalışanları yöneticilerinden sürekli yönlendirmenin aksine nitelikli mentorluk ve liderlik yapmasını beklemektedirler. Hiyerarşik liderlik yerine başarıya dayalı liderliği benimsemektedirler (Çetin ve Karalar, 2016: 160; Lyons, 2003: 33). Resmi ve hiyerarşik yöneticilerini "kötü yöneticiler" olarak nitelendirmektedirler (Kelgökmen ve Yalçın, 2017: 141).

Y Kuşağı bireyleri, hayatlarını besleyen ve yapılandıran, kendi seçimlerini yapmaya teşvik edilen ve otoriteyi sorgulamayı öğreten ebeveynler tarafından büyütülmüşlerdir. Bu nedenle, kıyafet kuralları, iş saatlerinin katılığı, ast üst ilişkileri, işyeri normları gibi her kuralı sorgulamaya eğilimlidirler (Gürsoy, Chib ve Karadağ, 2013). Y Kuşağına göre dijital dünyada geleneksel işyerleri ve iş ortamları mevcut değildir. Bu nedenle katı bir çalışma programı yerine, projelere ve net hedeflere dayalı esnek çalışma programlarını, yatay iletişim ve işbirlikçi çalışmayı tercih etmektedirler. Geleneksel hiyerarşik yapıdaki ünvan ve pozisyonları önemsememektedirler (Düzgün, 2020: 219). Ailede her türlü karar alma sürecinin içinde bulunan Y Kuşağı bireyleri için hiyerarşiyi anlamlandırmak zordur (Yuin, Sumilan ve Lendai, 2019: 36). Şeffaf ve adaletli yönetsel anlayış onlar için önemlidir. Örgüt için iyi fikirleri olan tüm çalışanlara fırsat verilmesinin ve şeffaf bir yönetimin gerekliliğini savunmaktadırlar (Karaçetin ve Akbaş, 2019: 243; Adıgüzel, Batur ve Ekşili, 2014: 176).

Y Kuşağı bireyleri örgütleri emniyet kemeri olarak değil, bir sıçrama yani ilerleme platformu olarak görmektedir. Bu noktada, teşvik edilmekten, kendi kararlarını vermelerine izin verilmesinden, kendi kararlarını uygulayıp test etmekten, dinlenmekten ve sahip oldukları başarılı girişimlerle ilgili olumlu geri bildirimler almaktan hoşlanmaktadırlar (Ünal, 2019; 109). Y Kuşağı sanal ortamda çevrim içi iletişim kuran bireyler olarak yöneticilerinden de sürekli geri bildirim ve tavsiye beklemektedirler. Y Kuşağı görev başındayken yöneticilerinden performanslarıyla ilgili olumlu olumsuz anında geribildirim ve tavsiye beklemektedirler. Bu durum büyük olasılıkla ebeveynleriyle güçlü bağlarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Brown vd, 2009: 10-11).

Y Kuşağı bireylerinin diğer bir özelliği ise takım çalışmasına daha fazla ilgi duymalarıdır. Bu kuşak için takım çalışması kişisel bir eğlence aracıdır. Y Kuşağı için takım, yeni kişilerin tanınması, sosyal etkileşim ve yeni deneyim fırsatları olarak görülmektedir. Hatta geleneksel takımlar dışında sanal ortamlarda oluşturulan gruplarla daha etkili işler çıkartılabileceğine inanmaktadırlar. İyi bir takım çalışması onları motive edebilmektedir (Andria, Gabriella ve Timea, 2016: 94).

Y Kuşağı bireyleri aileye odaklanarak büyümüşdür. Ebeveynlerinin iş ve özel hayat arasında bir denge kurmaya çalıştığı çocukluk yaşantıları nedeniyle iş-özel yaşam dengesine oldukça önem vermektedirler. Y Kuşağı için iş her şey değildir. Y Kuşağı bireyleri özel hayatlarında da anlam aramakta ve sağlıklı bir iş-yaşam dengesine büyük önem vermektedir. Hatta kişisel ve iş yaşamları arasındaki dengeden memnun değilse iş değiştirmeye daha istekli davranmaktadırlar (Markus, 2017: 65). İş ve özel yaşamlarına ait zamanı kendileri belirlemek ve yönetmek isteyen Y Kuşağı için bir iş yapıldığı sürece o işin hangi ortamda yapıldığının önemi yoktur. Bu yapıyla bütünüyle esnek çalışmayı tercih etmektedirler (İlhan, 2019: 110). Bu bağlamda tüm kuşaklar arasında Y Kuşağı çalışanlarının kendinden önceki kuşaklara göre daha zor yönetilebilir olduğu ifade edilmektedir (Keleş, 2011: 132).

1.4. Z Kuşağı Çalışanları

1996 yılından sonra doğan ve son birkaç yıl içinde işgücüne katılmış olan Z Kuşağının karakter ve zihniyetleri önceki kuşaklara göre farklılık göstermektedir. Kendinden önceki kuşaklardan farklı olarak, bu kuşağı tanımlamak için sıklıkla bağımsızlık, yaratıcılık ve yenilik kelimeleri kullanılmaktadır.

Doğası gereği teknoloji bağımlısı olan Z Kuşağı hiper bağlantılı bir kuşak olarak anılmaktadır (Durmaz ve Okumuş, 2021: 61). Z Kuşağı bireyleri, dijital teknoloji ve sanal ortamlardan oluşan yaşam deneyimleri nedeniyle iş ortamlarının da fiziksel ve donanımsal olarak teknoloji ile uyumlu olmalarını beklemektedirler. Çevrim içi bir kuşak olarak, çalışırken dahi sosyal hayatın akışını takip edebilmek onlar için önemlidir. Aynı anda birçok çevrim içi sosyal mecrayı kullanabilmelerinin, aynı anda birden fazla iş yapma ve çoklu becerilerini geliştirdiği öne sürülmektedir (İlhan, 2019: 111).

Anında tepki veren çevrim içi bir dünyada (beğeniler ve diğer sosyal medya ödülleriyle) büyümüş olan Z Kuşağı düzenli olarak geri bildirim beklemektedir. Yöneticilerle sürekli etkileşim içinde olmak istemektedirler. Z Kuşağı iletişim kurmak için sosyal etkileşimlerinde teknolojiyi kullanan bir kuşak özelliği taşımaktadır. Ancak, etkileşim için kullandıkları metinsel mesajlar nedeniyle çoğu konuşma kurallarından uzak olarak büyümüşlerdir. Bu durum onların, dinleme, soru sorma, ilişkiler kurma, sorunları ve çatışmaları gerçek zamanlı olarak çözme becerilerinin yetersiz olmasına neden olmuştur. Mesajları iletmede (e-postalarda, web notlarında, kısa mesajlarda, sosyal medyada ve e-bültenlerde sıkça alınanlar gibi) potansiyel olarak etkili olmakla birlikte kısa ve gayri resmi yazışmalarda daha zayıf olmaları muhtemel görünmektedir (Gabriellova ve Buchko, 2021: 493).

Z Kuşağı savaşların yarattığı ekonomik durgunlukları, ebeveynlerinin işsiz kalmasını deneyimleyerek büyümüşdür. Durgunluğun ebeveynleri üzerindeki etkisini görmek, Z Kuşağının maddi/parasal konularda bilinçli hale getirmiş, tasarruf ve iş güvencesine odaklanmalarını sağlamıştır. Bu durum onların kendi harcamalarını karşılayabilmek için fırsat aramalarında etkili olmuştur. Birçok Z Kuşağı yarı zamanlı işlerde çalışma arayışı içinde olmuştur (İlhan, 2019: 111). Bu nedenle bu kuşak bireylerinin daha fazla riskten kaçınma ve daha fazla istikrar arama eğiliminde olduğu söylenebilir (Durmaz ve Okumuş, 2021: 62). Üstelik işsizliğin arttığı zorlu bir işgücü piyasası nedeniyle mezuniyet sonrası için büyük stres yaşayan bir kuşaktır.

Z Kuşağı bireylerinin çoğu üniversite diplomasına sahip olmanın işgücü piyasasında çok da karşılığının olmadığına inanmaktadır. Bu nedenle pragmatik ve gerçekçi bir kuşak olarak, beklentilerinin daha düşük ve Y Kuşağı kadar özgüvenli olmadıkları ileri sürülmektedir (Gabriellova ve Buchko, 2021: 492). Z Kuşağı bireylerinin birçoğu, mesleki ilerleme fırsatları için öğrencilik döneminde staj programlarına katılmaktadır. Yeni beceriler öğrenmek için eğitim dışında web eğitimlerine katılma şansına sahip bir kuşak olarak büyük çoğunluğu çevrim içi öğrenme yöntemlerini tercih etmektedir. İşyerinde gelişim söz konusu olduğunda ise yöneticilerini, kişisel gelişimlerine yardımcı olan danışmanlar olarak görmektedirler (Gabriellova ve Buchko, 2021: 492).

Z Kuşağı, becerilerinin öne çıkabilmesi için kendi projelerini yönetmek istemektedir. İşlerini kendileri halletmek için başkalarına bağımlı olmak istemezler. Bu durum onların bağımsız çalışmayı tercih ettiğini ve takım çalışmasına katılma konusunda isteksiz olma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Z Kuşağı zorunlu hallerde sadece sanal ortamda takım çalışmasını tercih etmektedir (Andrea, Gabriella ve Timea, 2016: 94).

Z Kuşağı için otorite kavramı önemsizdir. Onlar, herkesin görüşünün dikkate alınmaya değer olduğunu ve herkesin eşit olduğunu öğrenerek büyümüşlerdir. Bu kuşağın çoğunluğu ebeveynlerini en iyi arkadaşları olarak görmektedirler. Birçok okul, öğrencilerini ve öğretmenlerini ilk isimleri ile çağırma teşvik etmektedir (Düzgün, 2020: 222).

Z Kuşağı iş yaşantısında artan işyeri esnekliği, daha çok iş-yaşam dengesi ve kariyer odaklı çalışmanın daha hızlı olması gibi beklentileriyle diğer çalışanlardan farklılaşırken ayrıca kendinden emin, mutlu, sosyal hizmet etkinliklerini seven ve önceki kuşaklara göre etkinliklere daha çok ilgi duyan bir kuşak olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendine güvenen ve geleceğini garanti altına almak isteyen bu kuşak iş yaşantısında yeni bilgiler öğrenmeye açık olup çalışmanın hayallerini gerçekleştirmede önemli bir rolü olduğunun farkındadır. Hayallerinin gerçekleşmemesi durumunda mutsuz olan bu nesil için iş alanında mutluluk çok önemlidir ve çalıştıkları yerde bu mutluluğu bulamazlarsa işi kolayca bırakmayı düşünebilmektedirler (Durmaz ve Okumuş, 2021: 60).

2. YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Amacı

Her kuşak birbirine benzer ve farklı özellikleriyle çalışma hayatına avantajlar ve dezavantajlar sunmaktadır. Son birkaç yıl içinde Z Kuşağının da çalışma hayatına girmesi ile birlikte dört kuşak bir arada çalışmaya başlamıştır. Farklı kuşakların farklı beklenti, öncelik, tutum ve davranışları örgütler, yöneticiler ve işverenler için yönetsel anlamda belirsizlikler uyandırmaktadır. İşverenler, dört kuşaktan oluşan bir işgücünü yönetme zorluğuyla karşı karşıyadır. Dijital yerliler olarak adlandırılan Z Kuşağı, önceki kuşaklara nazaran farklı kişisel özellikleri, beklenti ve öncelikleriyle öne çıkmaktadır. Z Kuşağının kişisel özellikleri, davranışları ve tutumları konusunda çok sayıda ampirik çalışmalar yapılmıştır. Ancak çalışma hayatına yeni giren bu kuşağın çalışma hayatından beklentileri ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmanın amacı, Z Kuşağının kişisel özelliklerini, işe yönelik tutum ve davranışlarını değerlendirerek, yöneticiler için bazı öneriler geliştirmektir.

2.2.Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada çalışmanın amacına uygun olarak söylem analizine dayalı nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, çalışılan konuyu derinlemesine ve tüm olası ayrıntıları ile incelemeye olanak vermektedir. Katılımcıların görüşlerinin belli bir olay ya da süreçte nasıl yorumladıklarını açıklayan araştırmalarda en sık kullanılan nitel araştırma “temel ve yorumlayıcı” araştırma modeli olarak nitelendirilmektedir (Tekin, 2006: 101).

Niteliksel araştırma yöntemi ile gerçekleştirilen bu çalışmada veri toplamak amacıyla bir dizi yarı yapılandırılmış soru tarafından yönlendirilen derinlemesine bir görüşme formundan yararlanılmıştır. Görüşme soruları, yarı yapılandırılmış görüşme tekniğine bağlı kalınarak hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği literatürde; “yarı biçimsel” olarak da adlandırılan, görüşme sırasında konunun dağılmamasını sağlayan, belli bir plana bağlı kalarak sistematik halde veri toplamaya yarayan yöntem olarak bilinmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 283). Literatür taraması sonrasında hazırlanan görüşme sorularının test edilmesi amacıyla, araştırma örneklemine dahil edilmeyen iki insan kaynağı yöneticisi ile pilot uygulama yapılmıştır. Pilot uygulama yapılan ön görüşmeler sonrasında birbirine yakın veya aynı cevap alınabilecek sorular tekrar gözden geçirilmiş ve görüşme formuna son hali verilmiştir. Araştırmanın görüşme formu; katılımcıya ait katılımcı bilgileri ve konu bilgileri olmak üzere iki bölüm olarak hazırlanmıştır. Görüşme formunda öncelikle katılımcıları tanımlayıcı bilgilere ilişkin olarak; cinsiyet, mevcut işletmedeki pozisyonu, bulunduğu pozisyondaki görev süresi, işletmenin faaliyet alanı, işletmenin toplam çalışan sayısı, 1996 sonrası doğumlu çalışan sayısı sorulmuştur. Görüşme formunun ikinci bölümünde ise araştırmanın amacına uygun olarak konuyu çeşitli boyutlarıyla inceleyebilmeye yönelik açık uçlu 10 soru hazırlanmıştır. Söz konusu sorular aşağıda sıralanmıştır;

Soru 1: Z Kuşağı çalışanlarınızın kişilik- karakteristik olarak öne çıkan özellikleri nelerdir?

Soru 2: Z Kuşağının önceki kuşaklardan farklılıkları neler? Hangi alanlarda daha yetkin olduklarını düşünüyorsunuz? Diğer kuşaklara kıyasla öne çıkan beceri (yetkinlikleri) var mı?

Soru 3: Z Kuşağı çalışanlarınızı işe/çalışmaya yönlendiren faktörler nelerdir? Bu kuşak için çalışma ne anlama geliyor?

Soru 4: Z Kuşağı çalışanlarınızın örgütsel bağlılıkları hakkında ne düşünüyorsunuz?

Soru 5: Z Kuşağı çalışanlarınızı motive eden unsurlar neler?

Soru 6: Z Kuşağı çalışanlarınızın işyerindeki çalışma düzeni, disiplini veya sorumluluk alma tutumları hakkında ne düşünüyorsunuz? İş ahlakı ve sorumluluk açısından değerlendirebilir misiniz?

Soru 7: Z Kuşağı çalışanlarınızın kariyerlerini şekillendiren faktörler neler? Z Kuşağının kariyer gelişimlerine katkı sunabilmek amacıyla nasıl yapıyorlar?

Soru 8: Z Kuşağına çalışanlar için işyerlerinde sunulabilecek eğitim fırsatları neler olabilir? Ne tür eğitimlere ilgi duyuyorlar?

Soru 9: Bir yönetici olarak Z Kuşağını yönetmenin ve onlarla çalışmanın ne gibi zorlukları var? Z Kuşağının yönetiminde karşılaşılan sorunların çözümü için neler önerirsiniz?

Soru 10: Z Kuşağının gelecekte iş yaşamına etkileri ne olacak? İş yaşamına olası katkıları neler olabilir?

Araştırma öncesinde Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulundan (Sayı:2021-78 Tarih: 09.04.2021) izin alınmıştır. Örneklemeye dahil olabilecek yöneticilere e-posta ve/veya telefon ile ulaşılarak araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş ve görüşme talep edilmiştir. Görüşmeler, araştırmanın referans dönemi içerisinde yaşanan Covid 19 salgını nedeniyle katılımcıların yüz yüze görüşme veya çevrim içi görüşme tercihlerine göre gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde eksik not alma ihtimalinin azaltılması amacıyla ses kayıt cihazı kullanılacağı katılımcılara bildirilmiştir. Görüşmeler Mayıs-Ağustos 2021 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Katılımcılarla görüşmeler, on iki görüşmeci ile iş yerlerinde yüz yüze diğer sekiz görüşmeci ile çevrim içi görüşme ortamında gerçekleştirilmiştir.

2.3.Araştırma Örnekleme

Nitel çalışmalarda örneklem seçimi, önceden bazı ölçütlerin belirlenmesi ve bu ölçütleri kapsayan durumları çalışmayı gerektiren amaçlı örnekleme yöntemi ile gerçekleştirilebilmektedir. Araştırma örnekleminin seçiminde maksimum çeşitlilik ve amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi ile farklı sektörlerde özellikle insan kaynakları departmanı bulunan firmalarda insan kaynakları uzmanlarının veya yöneticilerin, yöneticilik deneyimleri ve çalışılan firmaların istihdam büyüklüğü dikkate alınarak çeşitlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda araştırmanın örnekleme grubu; yüz ve üzeri çalışana sahip işletmelerde, farklı veya aynı ünvan ile en az beş yıllık yöneticilik deneyimine sahip olan insan kaynakları yöneticisi, personel müdürü ya da üst düzey yönetici olarak çalışan yöneticiler olarak belirlenmiştir. Katılımcıların tespit edilmesi amacıyla, örnekleme dahil olabilecek yöneticilere e-posta veya telefon ile ulaşılmaya çalışılmış, araştırmanın amacı hakkında bilgi verilerek, görüşme talep edilmiştir. Görüşmeyi kabul eden katılımcılarda maksimum çeşitlilik sağlanmıştır. Araştırma görüşmeleri, farklı sektörlerde faaliyet gösteren ve çalışan sayısı yüz ve üzerinde olan işletmelerde, insan kaynakları yöneticisi, personel müdürü ya da üst düzey yönetici olarak çalışan 20 yönetici ile tamamlanmıştır. Araştırma verisinin toplandığı katılımcılara ait demografik bilgileri ve yöneticilik deneyimleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Derinlemesine Görüşme Katılımcı bilgileri

Kod	Kuşak	Cinsiyet	Yaş	Görev	Faaliyet alanı	İşyerinde toplam çalışan sayısı	1996 sonrası doğan çalışan sayısı
K1	Y	E	41	İK Müdürü	İmalat- Gıda	827	51
K2	X	K	44	İK Müdürü	Tesis Yönetimi	148	4
K3	X	E	66	İK Müdürü	Endüstriyel	350	84
K4	Y	K	29	İK Uzmanı	Plastik Sanayi	159	52
K5	X	E	49	Fabrika Müdürü	Gıda	300	30
K6	Y	K	37	Yetenek Kazanımı Müdürü	Teknoloji	400+	—*
K7	Y	K	28	İK Müdürü	Kimya	537	56
K8	X	E	42	Üst Düzey Yönetici	Maden	364	57
K9	X	E	50	Üst Düzey Yönetici	Tekstil	2000	200
K10	X	E	44	Üst Düzey Yönetici	Sosyal Tesis	480	26
K11	X	E	59	Üst Düzey Yönetici	Üretim	546	36
K12	X	E	52	Üst Düzey Yönetici	Beyaz Eşya Üretim	1.000 +	—
K13	Y	K	33	İK Müdürü	Medya Reklamcılık	200+	32
K14	X	E	52	İK Müdürü	Un-Yem-Yumurta	600	85
K15	Y	K	35	İK Müdürü	Sağlık	122	5
K16	X	K	49	İK Müdürü	Bankacılık	600	300
K17	Y	E	31	İK Müdürü	Online Perakende	7820	6920
K18	X	E	51	Personel Müdürü	Tekstil	3000 +	350
K19	X	E	50	Üst Düzey Yönetici	Üretim	1300	500
K20	X	E	65	Üst Düzey Yönetici	Beyaz Eşya	1200	130

* Katılımcı tarafından işyerindeki Z Kuşağı çalışan sayısı için net sayı verilmediğinden boş bırakılmıştır.

2.4.Verilerin Analizi

Katılımcılarla yapılan yüz yüze veya çevrim içi görüşmelerde toplanan veriler elektronik ortamda çözümlenerek dökümleri alınmıştır. Görüşme dökümleri üzerinde yazım hataları dışında herhangi bir kısaltma ya da düzeltme işlemi yapılmamış, görüşme dökümleri elektronik ortamda kayıt altına alınmıştır. Görüşme dökümleri incelenirken katılımcılara ön kod olarak (K) verilmiştir. Yapılan derinlemesine görüşme yöntemi ile elde edilen veriler MaxQda2020 nitel analiz programında çözümlenmiştir. Çözümlenen veriler aşağıdaki 3 ana tema altında kategorize edilmiştir.

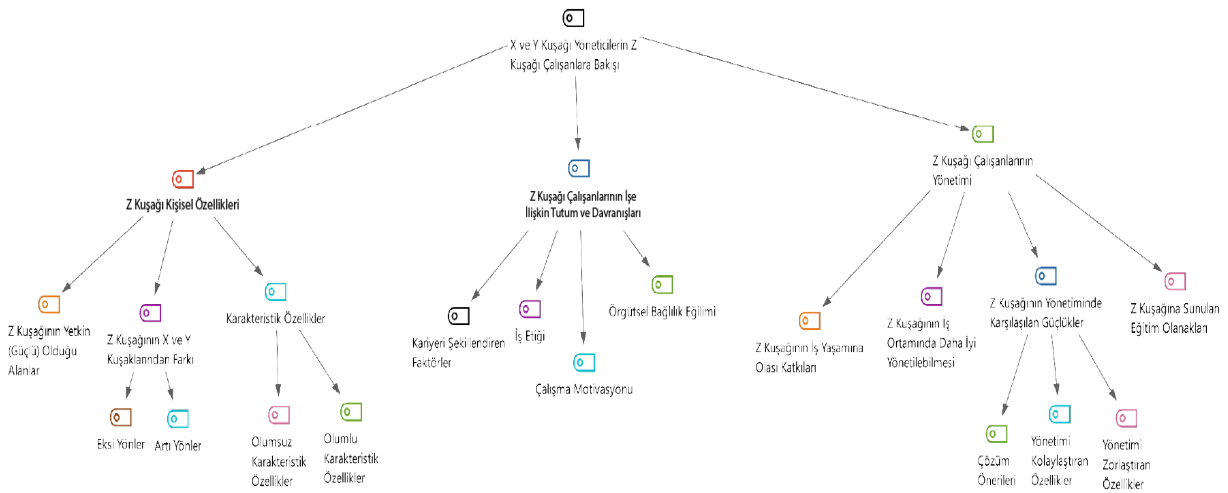
- *Yöneticilerinin Z Kuşağı çalışanlarının kişisel özelliklerine ilişkin görüşleri.*
- *Yöneticilerin, Z Kuşağı çalışanlarının işe ilişkin tutum ve davranışlarına ilişkin görüşleri.*
- *Yöneticilerinin Z Kuşağı çalışanlarının yönetimi konusundaki görüşleri.*

3. BULGULAR

Görüşmelerde katılımcılara yöneltilen 10 soruya (+ demografik bilgi soruları) ilişkin katılımcı görüşleri MaxQda2020 nitel analiz programında çözümlenmiştir. Çözümlemede Z Kuşağı çalışanlarının kişilik ve karakteristik özellikleri ile ilgili 52, diğer kuşaklarla farklılıkları ile ilgili 31, başarılı ve yetkin oldukları alanlar ile ilgili 25, işyerine uyumları ve örgütsel bağlılık eğilimleri ile ilgili 41, motivasyon faktörleri ile ilgili 31, kurallar ve otoriteye bakış ile ilgili 32, kariyer eğilimleri ile ilgili 22, yönetsel güçlükleri ile ilgili 33, yönetsel öneriler ile ilgili 28, çalışma hayatına katkılarına yönelik 30 sözel ifadelerin çözümlenmesiyle ulaşılan bulgular çalışmanın üç temasıyla ilişkilendirilmiştir. Bunlar:

- Z Kuşağı kişisel özelliklerine ilişkin bulgular,
- Z Kuşağı çalışanlarının işe ilişkin tutum ve davranışlarına ilişkin bulgular,
- Z Kuşağı çalışanlarının yönetimine ilişkin bulgulardır.

Çalışmada yer alan temalar ve bunların alt temalarla ilişkilendirilmesi Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Araştırma tema ve kategorileri

3.1. Z Kuşağı Çalışanlarının Kişilik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Çalışmada Z Kuşağının kişilik özellikleri, iş ile ilgili tutum ve davranışları, örgütsel bağlılıkları, motivasyon faktörleri, geribildirim istemleri, otoriteye bakış açıları, takım çalışmasına yatkın olup olmadıkları, kariyerlerine bakış açıları, mesleki eğitim anlamında gelişime açıklık durumları ve Z Kuşağının nasıl yönetilmesi gerektiğine ilişkin soruların cevapları aranmıştır.

Z Kuşağı çalışanlarının kişisel özellikleri temasında katılımcılara sorulan sorular; çalışan Z Kuşağı bireylerinin öne çıkan karakteristik kişilik özellikleri, önceki kuşaklardan ayıran temel özellikler ve güçlü oldukları alanlar konusundaki görüşlerini incelemeye yöneliktir. Z Kuşağı çalışanlarının kişisel özellikleri konusunda katılımcıların görüşme dökümlerine dayalı olarak oluşturulan kodlar, kodların ilişkilendirildiği kategoriler, kodların yer aldığı alt temalar ile katılımcıların görüşme dökümlerinden doğrudan alınan ifade örnekleri takip eden alt başlıklarda detaylandırılmıştır. Katılımcıların Z Kuşağının kişisel özellikleri konusundaki görüşme dökümlerinden elde edilen alt temalar doğrultusunda ayrıştırılmış ifade sayıları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Z Kuşağı çalışanlarının kişisel özellikleri konusundaki görüşlerin oluşturulan kategori ve kodların gruplara dağılımı

Yöneticilerinin Z Kuşağı çalışanlarının kişisel özelliklerine ilişkin görüşleri		X Kuşağı Yöneticilerinin İfade sayısı	Y Kuşağı Yöneticilerinin İfade sayısı	Toplam ifade sayısı
Alt Temalar	Z Kuşağı çalışanlarının öne çıkan karakteristik özellikleri	38	14	52
	Z Kuşağı çalışanları ile diğer kuşaklar arasındaki farklar	15	17	32
	Z Kuşağı çalışanlarının yatkın oldukları alanlar / güçlü yönleri	11	14	25

Araştırma kapsamına dahil olan yöneticiler Z Kuşağının olumlu karakteristik özelliklerini; bireysel özgürlüklerine düşkün, özgüvenleri yüksek, dışa dönük, meraklı ve sorgulayıcı, hızlı düşünen, somut kavramlarla ve analitik düşünen, yaratıcı, hayal gücü yüksek, teknoloji kullanımında yetkin, çabuk ve kolay öğrenen, katı kurallardan uzak duran, uyumlu, farklı sosyo-kültürel gruplarla çabuk kaynaşan bireyler olarak ifade etmektedirler. Katılımcılara göre Z Kuşağının olumsuz özellikleri ise; otoriteden hoşlanmama, kolay pes etme, sürekli ödüllendirme ve takdir beklentisi içinde olma, takım çalışmasına kapalı olma, çabuk sonuca varmak isteme, kendi duygu ve düşüncelerini inceleme, rahatlarına düşkün ve içe kapanık olma, sorumluluktan kaçma, hızlı ortam değiştirme istekliliği, iş bitiriciliklerinin zayıf olması, önyargılı olma, sabırsız ve aceleci olmaktan kaynaklı hata yapmaya yatkınlık şeklindedir.

Bulgular incelendiğinde, karakteristik özellikler alt temasında X Kuşağı yöneticileri; Z Kuşağının kişiler arası zayıf iletişim, duygusal eğilimler, özgüven yüksekliği ile somut ve analitik düşünme konularına odaklanırken, Y Kuşağı yöneticileri; Z Kuşağının sorumluluk almaya eğilimli olmasını, sorgulama becerilerini sık kullanmaları, çabuk öğrenip çabuk uyum sağlamalarını öne çıkarmışlardır. Z Kuşağı çalışanlarının kişilik özelliklerinin işe yansımaları olarak *X Kuşağı yöneticileri*; otoriteden hoşlanmamalarını (7), ön yargılı olmalarını (6), rahatlarına düşkün olmalarını (8), alternatif durumlar karşısında çözüm bulmada zorlanmalarını (5) ve örgüte bağlılık duymamalarını (7), örgüt aidiyetlerinin zayıf olmasını (5) öne çıkarırken, Y Kuşağı yöneticileri de aceleci olmalarını (6), kendi duygu ve düşüncelerini incelemelerini (5) sıklıkla ifade etmişlerdir.

Z Kuşağının kişisel özellikleri temasının ikinci alt teması, *Z Kuşağı çalışanların kendinden önceki diğer kuşaklardan farklılıkları* konusundadır. *Görüşme dökümlerinden* elde edilen bulgulara göre; X Kuşağı yöneticileri Z Kuşağının kendilerinden *önceki kuşaklara* kıyasla daha pratik oldukları ve detaylara takılmadıkları (3), özgüvenlerinin diğer kuşaklardan yüksek olduğu (3), fikirlerini rahatlıkla dile getirebildikleri (2), yeniliklere daha açık oldukları (2), daha hızlı ve daha analitik düşündükleri (2), yüksek eğitim düzeyine sahip oldukları (2), takım çalışmalarında uyum sorunu yaşadıkları (3), teknolojik araçları kullanmada daha yetkin oldukları (3) ifade edilmişlerdir. Y Kuşağı yöneticileri, *Z Kuşağı çalışanların önceki kuşaklara göre* daha pratik hareket ettiklerini (2), inovasyona önem verdiklerini (3), *görüş ve fikirlerini* daha cesurca ifade ettiklerini (4), bilgiye erişim ve işlemede daha hızlı olduklarını (3), statükoyu önemsemediklerini (2), çok yönlü düşünebilme ve güçlü hayal gücüne sahip olduklarını (2), daha fazla sorgulayıcı olduklarını (2) ifade etmişlerdir.

Z Kuşağının kişisel özellikleri temasının üçüncü alt temasında *Z Kuşağı çalışanlarının güçlü yönleri ve yatkın oldukları alanlar* değerlendirilmiştir. Araştırmaya katılan X Kuşağı yöneticileri *Z Kuşağı çalışanlarının*; çoklu görev yapabilmelerini (3), pratik olmalarını (3), mekanik ve dijital araçları kullanmaya yatkın olmalarını (4) ve yeniliğe açık olmalarını (4) güçlü yönleri olarak görmekteyiz. Y Kuşağı yöneticilerine göre ise Z Kuşağı çalışanlarının güçlü yönleri; dijital araçları kullanmaya yatkın olma (3), pratik ve hızlı olma (2), inovasyona önem verme (3), yaratıcı fikirler sunma (3), statükoyu önemsememe (2), çok yönlü düşünebilme (3), gelişmiş hayal gücüne sahip olma (3), inisiyatif almaya istekli olma (2) ve sorgulayıcı olma (2) şeklinde ifade edilmiştir. Araştırmaya katılan katılımcılardan hem X Kuşağı hem de Y Kuşağı yöneticilerine göre *Z Kuşağı çalışanlarının öne çıkan güçlü özelliklerine* bağlı olarak sorumluluk alabildikleri (5), teknolojik ve dijital araçları etkin kullandıkları (4), yenilik ve yaratıcılık gerektiren işlerde daha yatkın oldukları (3) öne sürülmektedir.

3.2. Z Kuşağı Çalışanlarının İşe İlişkin Tutum ve Davranışlarına İlişkin Bulgular

İkinci araştırma sorusuna yanıt bulmak amacıyla katılımcılara görüşme formundaki üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı sorular yöneltilmiştir. Görüşmelerden elde edilen veriler üzerinde içerik çözümlemesiyle kodlar oluşturulmuştur. Oluşturulan kodlar, X Kuşağı ile Y Kuşağı kategorileri altında toplanmıştır. Araştırmada yapılan görüşmelerden elde edilen verilerin ön incelemesinde oluşturulan kodlar görüşme sorularına karşılık gelen temalar ile yaş grubu (kuşaklar) kategorileri eşleştirilerek araştırmanın ikinci teması ile ilişkilendirilmiştir. Katılımcıların Z Kuşağının işe ilişkin beklenti, tutum ve davranışları konusundaki görüşme dökümlerinden elde edilen alt temalar doğrultusunda ayrıştırmış ifade sayıları Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Z Kuşağı çalışanlarının işe ilişkin tutum ve davranışları konusunda oluşturulan kategori ve kodların gruplara dağılımı

Yöneticilerin, Z Kuşağı çalışanlarının işe ilişkin tutum ve davranışlarına ilişkin görüşleri		X Kuşağı Yöneticilerinin İfade sayısı	Y Kuşağı Yöneticilerinin İfade sayısı	Toplam İfade sayısı
Alt Temalar	Z Kuşağının Örgütsel Bağlılık Eğilimi	25	16	41
	Z Kuşağının Çalışma Motivasyonu	14	17	31
	Z Kuşağında İş Ahlakı ve Sorumluluk	17	15	32
	Z Kuşağı Çalışanlarının Kariyer Gelişimine Bakışı	13	9	21

Araştırma kapsamında hem X hem de Y Kuşağı yöneticilerinin, Z Kuşağı çalışanlarının örgütsel aidiyet duygularının zayıf olduğu konusunda hemfikir oldukları görülmüştür. Bireysel ihtiyaçları ve bireysel hedeflerini öncelleyen Z Kuşağının kendi özerkliğinin kurumsal kimliğin önünde olduğu ifade edilmektedir. Z Kuşağı için iş, temel ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşamı idame ettirmek için bir araç olarak görülmektedir. İhtiyaçlarını karşılamada yetersiz görülen, esnek olmayan, iş-aile yaşam dengesini sağlamayan, özgürlüklerini kısıtlayan iş ortamlarından hızlıca uzaklaşabilmekte ve sık sık iş değiştirebilmektedirler. Özel hayatlarından ödün vermeyen ve buldukları ana odaklanan Z Kuşağı bireyleri için iş başlı başına bir amaç değil araçtır. Bu araç, somut hedeflere ulaşmak ve hayallerini gerçekleştirmek içindir. Bu hedeflere ulaşmak için de iş yerinin önemi yoktur. Bu nedenle daha sık iş değiştirme eylemi içerisinde olabilmektedirler.

Kuşakların motivasyonel algıları arasındaki farklılıklar nedeniyle bir önceki kuşak için etkin olan stratejiler günümüz iş hayatı aktörleri için geçerli olmayabilir. Araştırmada Z Kuşağının iş motivasyonu sorgulanmıştır. Z Kuşağı çalışanlarını motive eden unsurlara ilişkin X ve Y Kuşağı yöneticilerinin; takdir edilme, sorumluluk verilmesi, iş-özel yaşam dengesinin sağlanması, ücret ve işyerinde saygınlık gibi unsurların etkili olduğu konusunda benzer görüşlere sahip olduğu görülmüştür. X Kuşağından farklı olarak, Y Kuşağı yöneticileri *Z Kuşağı için; işyerinde değer görme (2)*, fark edilme ve desteklenme (3), işyeri iletişimde şeffaflık ve samimiyet (2), *çalışma sürelerinin esnetilmesi (2)*, bireysel özgürlüklerin desteklenmesi (4) ve kişisel gelişim olanaklarının sunulması (3) gibi faktörlerin motivasyonda daha etkili olduğunu ifade etmektedirler.

Z Kuşağı bireyleri yaşamın yüksek bir maaştan çok daha fazlası olduğuna inanmaktadırlar. Dolayısıyla Z Kuşağı bireyleri için dışsal ödüllerin daha düşük bir değere sahip olduğu söylenebilir. Z Kuşağına göre anlamlı bir işe sahip olmak en önemli motivasyon faktörü olabilmektedir. X ve Y Kuşağı çalışanları maddi karşılığı olan ödüllerle ve benzeri etkenlerle işe yönlendirmek daha olası iken Z Kuşağının *işe güdüleyen faktörler daha az öngörülebilir nitelik taşıyabilmektedir. Bu bağlamda yönetim süreçlerinin sağlıklı işleyebilmesi için Z Kuşağı çalışanlarının işyerine, iş kurallarına ve benzeri konulara uyum göstermeleri için öncelikle onları çok yönlü olarak tanımanın önemli olduğu söylenebilir.*

Kuşak tartışmalarında en yaygın olarak öne çıkan iş ahlakı ve sorumluluktur. Araştırma kapsamında Z Kuşağı çalışanların iş ahlakı ve sorumluluk davranışları ile ilgili olarak da X ve Y Kuşağı yöneticiler arasında farklılıklar görülmüştür. X Kuşağı yöneticileri için Z Kuşağı; otoriteye karşı çıkan (3), ast-üst hiyerarşik yapıya uygun hareket edemeyen (3), emir almaktan hoşlanmayan (3), ücreti beğenmeyen (4), sorumluluk almak istemeyen (1), ahde vefa ve kurumsal sadakate sahip olmayan (2) bireyler olarak nitelendirilmektedir. Z Kuşağına daha yakın olan Y

Kuşağı yöneticilerinin daha uyumlu yaklaşım sergiledikleri görülmüştür. Y Kuşağı yöneticileri, önceki kuşaklara kıyasla her açıdan daha esnek olan Z Kuşağı için iş saatleri, kılık kıyafet, sorumluluk, otoriteye bağlılık gibi etik kuralların sıkıcı ve anlamsız bulunduğunu ifade etmektedirler. İşyerindeki hiyerarşik yapı ve prosedürleri işin hızla çözülmesi önünde engel olarak gören Z Kuşağının sorumluluk bilincinin olduğunu ancak otoriteye diğer kuşaklara göre saygı gösterme şekillerinin farklı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda Z Kuşağını, yöneticiden çok liderlik yapan bir yönetsel anlayışla yönetmek önemlidir. Z Kuşağı çalışanları şeffaf ve geri bildirimli bir çalışma şekliyle desteklenmelidir.

Araştırmaya katılan X ve Y Kuşağı yöneticilerine göre bir işte uzun zaman geçirmek, o işin niteliklerini iyice öğrenmek, mesleki özellikleri içselleştirmek ve örgüte aidiyet duymak kariyer planlamanın ilk basamaklarını oluşturmaktadır. Araştırma katılımcısı yöneticiler bu tür özelliklerin bir bölümünün Z Kuşağı çalışanlarında olmadığını yakınmaktadır. Hem X hem de Y Kuşağı yöneticileri Z Kuşağının işi, günlük yaşam gereksinimlerini karşılamak, hayallerine ulaşmak için bir araç olarak gördüklerini, iş veya meslekleri ile duygusal bağlar kurmak yerine pragmatik yaklaşım sergilediklerini öne sürmüşlerdir. X Kuşağı yöneticileri Z Kuşağının kariyer hedeflerinde özel yaşam koşullarını iyileştirme (5), ailevi sorumluluklarını yerine getirme (2) ve eğitime devam etme isteklerinin (3) belirleyici olduğunu, bu nedenle de hızlı ve kolay para kazanılabilecekleri işlere yöneldiklerini (6) ifade etmişlerdir. X Kuşağı yöneticilerine göre önceki kuşaklara kıyasla çok daha sabırsız olan Z Kuşağı, genellikle terfi fırsatları sunan işlere ilgi göstermekte ve daha yüksek pozisyonlara hızla yükselmek istemektedirler. Y Kuşağı yöneticilerine göre Z Kuşağı çalışanları; yeteneklerini daha iyi geliştirebilecekleri fırsatlar arama (3), kariyer basamaklarını hızla yükselmeye çalışma (4), işin tüm sorumluluğunu üstlenebilecekler görevlerde bulunma (3), inisiyatif alabilecekleri (4), daha çok para kazanabilecekleri işlere yönelme (3), yaptıkları işin ve aldıkları eğitimin pratik yararlarını ve sonuçlarını görmeyi isteme (3) gibi faktörlerle kariyerlerini şekillendirmektedirler.

3.3. Z Kuşağı Çalışanlarının Yönetimi İle İlgili Bulgular

Z Kuşağı çalışanlarının yönetimi temasında katılımcılara sorulan sorular yöneticilerin örgütlerinde çalışan Z Kuşağı bireylerinin gelişimi için sunulan eğitim olanaklarını, Z Kuşağı bireylerinin yönetiminde karşılaşılan güçlükler ve bunları gidermek için geliştirdikleri çözüm önerilerini, bu kuşağının iş yaşamına olası katkıları konularındaki görüşlerini incelemeye yönelik sorular sorulmuştur.-

Görüşmelerden elde edilen veriler üzerinde içerik çözümlemesiyle kodlar oluşturulmuştur. Oluşturulan kodlar, X Kuşağı ile Y Kuşağı kategorileri altında toplanmıştır. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerden elde edilen verilerin ön incelemesinde oluşturulan kodlar görüşme sorularına karşılık gelen temalar ile yaş grubu (kuşaklar) kategorileri eşleştirilerek araştırmanın üçüncü teması ile ilişkilendirilmiştir. Katılımcıların Z Kuşağının yönetimi konusundaki görüşme dökümlerinden elde edilen alt temalar doğrultusunda ayrıştırılmış ifade sayıları Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Z Kuşağı çalışanlarının yönetimi konusunda oluşturulan kategori ve kodların gruplara dağılımı

Yöneticilerinin Z Kuşağı çalışanlarının yönetimi konusundaki görüşleri		X Kuşağı Yöneticilerinin İfadeleri	Y Kuşağı Yöneticilerinin İfadeleri	Toplam İfade sayısı
Alt Temalar	Z Kuşağına Sunulabilecek Eğitim Olanakları	13	11	24
	Z Kuşağının Yönetiminde Karşılaşılan Sorunlar	20	13	33
	Z Kuşağının Yönetiminde Karşılaşılan Sorunlar İçin Çözüm Önerileri	15	13	28
	Z Kuşağı Çalışanlarının İş Yaşamına Olası Katkıları	18	12	30

Bir örgütün amaçları doğrultusunda etkili ve verimli faaliyet gösterebilmesinin çalışanlarının günün gerektirdiği donanımlara, güncel bilgi ve becerilere sahip olmasına bağlı olduğu düşünülebilir. Bu kapsamda diğerlerine göre daha genç yaştaki bireylerden oluşan Z kuşağına sunulacak eğitim olanaklarının onların örgüt için daha etkili faaliyetleri yürütmelerine destek sunacağı düşünülebilir. Bu bağlamda Z Kuşağı çalışanlarının yönetimi temasının birinci alt temasını Z Kuşağına sunulabilecek eğitim olanakları oluşturmuştur. Z Kuşağına sunulan

eğitim olanakları konusunda X ve Y Kuşağı yöneticileri arasında bazı benzerlik ve farklılıklar olduğu görülmektedir. Benzerlikler daha çok mentorluk eğitimi, işbaşı eğitimleri, çevrim içi eğitimler, şirket dışı saha ziyaretleri ve fuar eğitimleri konusundadır. Z Kuşağına en yakın olan Y Kuşağı yöneticilerinin ise daha çok hizmet içi eğitimlerin çeşitlendirilmesine (3), Udemy gibi yeni nesil öğrenme platformlarından yararlanılmasına (2), daha pratik ve ilgi çekici eğitim araçlarının kullanılmasına (2), kişisel gelişim eğitimlerine yer verilmesine (3), işyeri koçluğu ve işyerinde “buddy” sistemi uygulamalarına (2), yönlendirme ve rehberlik etmeye (3) vurgu yaptıkları görülmüştür.

Z Kuşağı çalışanlarını yönetimi temasının ikinci alt teması Z Kuşağının Yönetiminde Karşılaşılan Sorunlar konusundadır. Araştırmaya katılan X Kuşağı yöneticileri Z Kuşağını yönetirken bu kuşağın, sabırsız olması, çabuk sıkılması, sebatkar olmaması, takım çalışması ve geri bildirimde zayıf olmaları, zaman yönetiminin zayıf olması, iş değiştirme eğilimlerinin yüksek olması gibi nedenlerle yönetmeden ziyade kontrol ve denetimlerinde zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Y Kuşağı yöneticilerine göre yönetimde yaşanan zorlukların aynı iletişim dilini kurmada güçlük yaşanması, verilen görevlerin zamanında tamamlanmaması, kariyer gelişimi konusunda aceleci davranılması, kurumsal bağlılıklarının zayıf olması, akıllarına yatmayan konulara mesafeli durmalarından kaynaklı olduğu öne sürülmüştür. Bununla birlikte hem X Kuşağı hem de Y Kuşağı yöneticileri arasında Z Kuşağının kolaylıkla yönetilebildiğini düşünenler de bulunmaktadır. *Örneğin, K4 kodlu X Kuşağı yöneticisi, “Z Kuşağı çalışanlarına imkan olan her koşulda söz hakkı vererek ve onları kararlara dahil ederek yönetir iseniz zorluk çekmezsiniz”* ifadesini kullanırken, K10 kodlu X Kuşağı yöneticisi “Z Kuşağı Y Kuşağına göre çok kolay yönetiliyor” biçiminde görüşünü ifade ederken K17 kodlu Y Kuşağı Yöneticisi: *“Takımında yer alan 9 arkadaşın 6 tanesi Z Kuşağı. Siz onların taleplerini dinler, yapabileceklerini yapar, yapamayacaklarınızı açık ve şeffaf şekilde iletirseniz çalışması çok keyifli. Öncelikle alınan kararları onlara aktarmalısınız. Gece vakti bile bir sorun olduğunda, ihtiyaç duyduğunda sizi arayabilmeliler. Siz onların yöneticisi değil lideri konumda olmalısınız. Z kuşağı dinlenmek ister, konuşmak ister. Bunları doğru yapıyorsanız diğer kuşaklardan daha çok fayda sağlarsınız.”* diyerek aslında Z Kuşağının yönetiminin kolay olduğunu, önemli olan konunun onları anlamak ve uygun yönlendirmek olduğunu ifade etmiştir.

Z Kuşağının yönetiminde karşılaşılan sorunlara ilişkin bulgular incelendiğinde hem X Kuşağı hem de Y Kuşağı yöneticileri genel olarak benzer sorunlardan yakınırken, sorunların çözümü için X Kuşağı yöneticilerinin örgütü temel alan çözümlere, Y Kuşağı yöneticilerin ise daha çok çalışanları temel alan çözümlere odaklandığı görülmektedir. *Z Kuşağının yönetiminde yaşanan güçlüklerle yönelik önerilen çözümler X Kuşağı yöneticilerinde; ücretlerini iyileştirme, iş tanımını detaylı ve ikna edici olarak yapma, iletişimi güçlendirme, eğitimler verme, sosyal etkileşimi güçlendirme, kuralları yazılı olarak bildirme ve yöneticinin kendini eğitmesi şeklinde ifade edilmektedir.* Z Kuşağına en yakın kuşak olan Y Kuşağı yöneticileri ise; özelliklerine uygun görevler verme, projelere, çalışma gruplarına dahil etme, görüşlerini ifade etmeleri için daha fazla söz verme, kararlara katılımlarının sağlanması, yöneticilere rahat erişim olanağı sunma, uzun süreli işlerde görev verme ve yöneticilikten çok liderlik yapma önerileri sunmaktadırlar. *Y Kuşağı yöneticilerin görüşlerine göre, Z Kuşağı çalışanları benimsedikleri, beğendikleri, mantığını kavradıkları görevleri zevkle yerine getirmekte, hızlıca sonuca gidebilmektedirler.* Bu kuşaktaki çalışanlar çoğunlukla üniversite mezunu ya da hali hazırda lisans bölümlerinde okuyan öğrencilerden oluşmakta. Bu bağlamda yüksek eğitim düzeyine sahip olan Z Kuşağının, iş yaşamında kendi istek ve arzularını incelemesi, örgüt için olumsuz değil aksine olumluya çevrilebilecek özelliklerdir. Bir örgüt içinde potansiyeli yüksek olan bir çalışan kesimini örgütün amaçları doğrultusunda motive etmek, çeşitli eğitim olanakları geliştirerek onları kurumsal sürece dahil etmek, kişisel özelliklerinin farkında olarak gereksinimlerini karşılamaya çalışmak örgüt yöneticileri için dikkatle üzerinde çalışılması gereken konulardır.

Z Kuşağı dijital çağa uyum yeteneği ile öne çıkan bir kuşaktır. Araştırma kapsamında yer alan X ve Y Kuşağı yöneticileri *Z Kuşağı çalışanlarını* çalışma hayatı ile ilgili bazı konularda eksik görmekle birlikte, özellikle teknoloji kullanım potansiyellerinden yararlanmayı oldukça önemsemektedirler. Z Kuşağı çalışanlarını yönetimi temasının dördüncü alt teması Z Kuşağı çalışanlarının iş yaşamına olası katkıları konusundadır. X Kuşağı katılımcılarının görüşme dökümleri incelendiğinde Z Kuşağının endüstriyel işçiliğin güçlenmesine, *örgütlerin teknolojik alt yapısının güçlendirilmesine, güçlü hayal güçleriyle yaratıcı ürünlerin geliştirilmesine, örgütlerin öğrenen organizasyona dönüştürülmesine, örgütsel rekabet koşullarının zenginleşmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.* Y Kuşağı yöneticilerine göre ise Z Kuşağının, işyerlerinde çoklu görev anlayışının güçlenmesine, yaratıcı fikirlerin geliştirilmesine, örgüte enerji ve dinamizm kazandırmasına, mesleki standartların yükselmesine, sahip olunan

teknolojik yetkinliklerle rekabet gücünün artmasına, sorgulayıcı kurum ikliminin gelişmesine, eskimiş kalıplaşmış yönetim süreçlerinin yıkılmasına katkı sunacağı ifade edilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu makalede, iş yaşamında en genç kuşağı temsil eden Z Kuşağının kişisel özelliklerini, işe yönelik tutum ve davranışlarını bağlamsal bir bakışla sunmaya, Z Kuşağı yöneticileri için bazı öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır. Z Kuşağı, işyerlerinde çok önemli bir kuşak değişimini temsil etmektedir. İş yaşamına yeni girmekle birlikte gelecek on-yirmi yıl içinde çalışanların büyük çoğunluğunu oluşturacaktır. Bu bağlamda işyerlerindeki kuşak farklılıklarının yaratacağı çatışmaların veya sorunların nasıl yönetileceği önem kazanmaktadır. Z Kuşağının istihdama katılımı artıkça, yönetsel sorunları daha da önemli hale gelecektir. Kendinden önceki kuşaklara kıyasla farklı tutum ve davranışlara sahip olan Z Kuşağı çalışanlarını yönetmek öncelikle bu kuşağın beklentilerini anlamaya çalışmakla mümkündür. Z Kuşağının kişisel özellikleri, diğer kuşaklardan farklılıkları, beklentileri konusunda çok sayıda ampirik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen çalışma hayatına yeni giren bu kuşağın istihdam ve yönetimi ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu bağlamda bu çalışmanın Z Kuşağının istihdamı ve yönetimi konularında yapılacak çalışmalara ışık tutması temenni edilmektedir. Bununla birlikte bu çalışmanın sınırlı katılımcıların söylem analizine dayalı olarak gerçekleştirildiği düşünüldüğünde gelecekte, Z Kuşağının istihdamı, kariyer algıları, örgütsel bağlılıkları, motivasyonu, iş ahlakı, liderlik, girişimcilik algıları gibi temalarda farklı çalışmalar planlanabilir.

Araştırma sonuçlarına göre yöneticiler, Z Kuşağı çalışanlarını bireysel özgürlüklerine düşkün, özgüvenleri yüksek, meraklı ve sorgulayıcı, analitik düşünen, bilgiye hızlı ulaşabilen, yaratıcı, hayal gücü yüksek, teknoloji kullanımında yetkin, sabırsız, aceleci, takım çalışmasından ziyade bireysel çalışmayı tercih eden, katı kurallardan uzak duran, formaliteye uymayan, otoriteyi reddeden, örgütsel bağlılıkları zayıf, kendi özerkliğini kurumsal kimliğin önünde tutan, eğitim ve kişisel gelişimi önemseyen bireyler olarak nitelendirmektedir. Bu bulguların çoğu Z Kuşağının kişisel özellikleri ile ilgili literatür çalışmaları ile uyumludur. Örneğin Taş ve Kaçar (2019) X, Y ve Z Kuşağı çalışanlarının yönetim tarzlarını inceledikleri çalışmalarında Z Kuşağının diğer kuşaklara oranla bağımsızlık ve özgürlük alanlarını daha fazla önemsedikleri ve otoriter yönetimi reddettiklerini bulgulamışlardır. Benzer şekilde Özkan ve Solmaz (2015) tarafından yapılan çalışmada Z Kuşağının, otoriteyi reddeden ve özgüvenlerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çoğunlukla yüksek eğitime sahip olan Z Kuşağının işyerinde de eğitim ve kişisel gelişimi önemseyene yönelik araştırma sonucu, Düzgün'ün (2020) Z Kuşağı bireylerini en fazla motive edecek olan unsurun yetenek ve becerilerini geliştirme fırsatı verilmesi sonucuyla örtüşmektedir. Bu çalışmada elde edilen bir diğer sonuç Z Kuşağının birçok dijital teknoloji ve uygulamalarına adapte olmuş bir kuşak olduğudur. Araştırma katılan yöneticilere göre bu durum, Z Kuşağı çalışanlarına kendinden önceki kuşaklara göre önemli bir avantaj sağlamaktadır. Ancak teknolojiye dayalı dijital yaşam tarzları nedeniyle geleneksel iletişim ve sosyal ilişkiler konusunda zayıf kaldıkları düşünülmektedir. Andrea, Gabriella ve Timea'nın (2016) yapmış oldukları çalışmada da, Y ve Z Kuşağının çalışma hayatındaki sorunlarının iletişimi yönetememekten kaynaklandığına ilişkin benzer bir sonuç görülmektedir.

Araştırmaya katılan yöneticiler, Z Kuşağının yönetimi konusunda; işyerinde dijitalleşmeye fırsat verme, yetenek ve becerilerini geliştirme fırsatı sunma, eğitimde çeşitlendirme, mentorluk ve koçluk yapma, terfi imkanı verme, içsel ödüllendirme sistemlerini geliştirme, beklentilerini anlamaya çalışma, kendilerini ifade etmelerine ve sorumluluk almalarına izin verme gibi yönetim yaklaşımlarının önemli olduğunu vurgulamaktadırlar. Kendinden önceki kuşaklara kıyasla yüksek teknoloji kullanım yetkinliği ve yaratıcılıkla işletmelere rekabet üstünlüğü sağlayacağı muhtemel görünmektedir. İstihdama yeni yeni giren Z Kuşağının bu potansiyelinden yararlanmak, bireysel farklılıkları yönetebilen kapsayıcı bir yönetim ile gerçekleştirilebilir. Araştırma kapsamında Z Kuşağının kişisel özellikleri, iş ile ilgili tutum ve davranışları, yönetim ile ilgili sorunları konusunda elde edilen sonuçlara dayalı olarak Z Kuşağının yönetimi ile ilgili önerileri aşağıda dört grupta özetlemeye çalışılmıştır.

Liderlik tarzı: Araştırma kapsamında yer alan X ve Y Kuşağı yöneticilerine göre, her açıdan daha esnek olan Z Kuşağı, önceki kuşaklar tarafından belirlenmiş katı iş saatlerini, kıyafet uygulamalarını, otoriteye bağlılığı, işyerindeki statükoyu sıkıcı ve anlamsız bulmakta ve işyerindeki hiyerarşik yapı ve prosedürleri işin hızla çözülmesi önünde engel olarak görmektedirler. Nitekim işyerindeki hiyerarşik yapı, prosedür veya geleneksel kuralları engel olarak gören, işyerinde şeffaflık ve geri bildirim önemseyen Z Kuşağı çalışanlarını yöneticiden çok liderlik

yapan bir yönetsel anlayışla yönetmek gerekmektedir. Z Kuşağının yönetici tercihleri çalışanları için mentorluk, işyeri koçluğu ve kişisel gelişim fırsatları sağlayan olumlu ve iletişimsel bir lider yönündedir. Genç Kuşağın bu beklentisi örgütlerde yönetici-çalışan ilişkisinin zayıflamasına da neden olmaktadır. Örgütlerde yönetici-ast ilişkisi ile bireysel performans ve örgütsel vatandaşlık performansı arasında pozitif ilişki bulunduğu, zayıf yönetici-ast ilişkisinin, çalışanlar için düşük performans ve düşük örgütsel bağlılıkla sonuçlandığı bilinmektedir (Mastersona ve diğerleri, 2021). Bu bağlamda yöneticilerin, örgütlerde yönetici-ast ilişkisini uyumlu hale getirmesi ve geliştirmesi önemli görülmektedir. Nitekim örgütler için örgütsel başarı ve rekabetçi işleyiş, bu genç kuşakların uzun vadedeki davranışları tarafından belirlenecektir. Bu yeni dinamik yetenekleri etkin bir şekilde yönetebilmek örgütler için önemli bir amaç olacaktır.

Motivasyon: Z Kuşağı bireyleri yaşamın yüksek bir maaştan çok daha fazlası olduğuna inanmaktadır. Z Kuşağına göre anlamlı bir işe sahip olmak en önemli motivasyon faktörü olabilmektedir. Z Kuşağı için dışsal ödüller farklı önceliklendirilmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgular dahilinde Z Kuşağı için; işyerinde değer görme, fark edilme ve desteklenme, takdir edilme, sorumluluk verilmesi, işyeri iletişimde şeffaflık ve samimiyet, bireysel özgürlüklerin desteklenmesi ve iş-özel yaşam dengesi kurulması önemli motivasyonel faktörler olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Z Kuşağının motivasyonunda içsel beklentilerinin dikkate alınması ve katılım fırsatları sağlayan içsel ödüllerin kullanılmasına öncelik verilmesi önemlidir.

Takım çalışması: Araştırma kapsamında elde edilen bulgulara göre Z Kuşağının, takım çalışmasından ziyade bireysel performanslarının daha yüksek olduğu ileri sürülmektedir. Kendi özerkliğini kurumsal kimliğin önünde tutan, işyerindeki şeffaf ve etkili iletişime önem veren Z Kuşağı, iş-aile yaşam dengesini sağlayan, özgürlüklerini kısıtlamayan, yeteneklerini geliştirebilecekleri iş ortamını tercih etmektedir. Z Kuşağının, mikro yönetildiği, kararlara katılımının sağlandığı, özerklik verildiği işleri daha başarılı şekilde yapmaları muhtemel görünmektedir. Z Kuşağının işle ilgili bireysel tercihleri göz önüne alındığında, özerk ve bağımsız projeler verilmesi ve işyerinde rekabetçi ama dostane bir atmosfer sağlanması ile daha yaratıcı ve yenilikçi olmaları sağlanabilir. Bu aynı zamanda çalışanlar arasında rekabet ve yeniliği teşvik etmeye yardımcı olabilir.

Sosyal etkileşimler: Araştırma bulguları kapsamında hem X hem de Y kuşağı yöneticileri Z Kuşağının sosyal iletişim yeteneklerinin zayıf olduğunu düşünmektedirler. Z Kuşağı sosyal etkileşimlerinde teknolojiyi daha doğrusu sanal iletişimi kullanan bir kuşak olarak öne çıkmaktadır. Sanal iletişimde kullandıkları yazı sembolleri ile oluşturdukları yeni yazı dili çoğu konuşma kurallarından uzaktır. Nitekim dinleme, soru sorma, sorunları tartışma ve çözüme ve yüz yüze sosyal ilişkiler kurma becerilerinin zayıf olması muhtemeldir. Bu nedenle yöneticilerin, Z Kuşağı çalışanlarının sosyal etkileşimlerini geliştirmek için yardıma ve rehberliğe ihtiyaç duyabileceğini kabul etmeleri gerekir. Z Kuşağı çalışanları için çalışma arkadaşlarıyla sosyalleşme fırsatları bulacağı etkinliklerinin düzenlenmesi sosyal becerilerinin gelişimine yardımcı olabilir. Bu tür faaliyetler içerisinde genel olarak, dinlemek, anlamak, hikayeleri paylaşmak ve ardından birlikte bazı gelişimsel faaliyetler belirlemek, Z Kuşağının kendilerini daha büyük bir ailenin parçası gibi hissetmelerine, yönetici-çalışan ilişkisinin güçlenmesine ve çalışan motivasyonuna yardımcı olabilir. Son olarak yöneticilerin, Z Kuşağı ile iş birliği ve iletişim kurmanın yeni yollarına da (Z Kuşağının tercih ettiği sanal iletişim dahil) uyum sağlaması gerekiyor.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, O., Batur, H. Z. ve Ekşili, N. (2014). Kuşakların Değişen Yüzü ve Y Kuşağı ile Ortaya Çıkan Yeni Çalışma Tarzı: Mobil Yakalılar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 165-182.
- Andrea, B., Gabriella, H. C. ve Timea, J. (2016). Y and Z Generations at Workplaces. *Journal of Competitiveness*, 80(3), 90-106.
- Becton, J. B., Walker, H. J. ve Jones-Farmer, A. (2014). Generational Differences In Workplace Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 44, 175–189. doi:doi:10.1111/jasp.12208
- Berkup, S. B. (2014). Working With Generations X And Y In Generation Z Period: Management Of Different Generations In Business Life. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), 218-229.
- Çetin, C. ve Karalar, S. (2016). X, Y ve Z Kuşağı Öğrencilerin Çok Yönlü ve Sınırsız Kariyer Algıları Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(28), 177-197.
- Dittmann, M. (2005). Generational differences at work. *Monitor on Psychology*, 36(6), 54-55.

- Durmaz, Ş. ve Okumuş, B. (2021). İş Hayatında Kuşaklar Arası Farklılıklar ve Z Kuşağı. *Pearson Journal Of Social Sciences & Humanities*, 6(16),47-68
- Düzgün, A. (2020). Y ve Z Kuşaklarının İş Hayatından Beklentilerinin Karşılaştırılması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 218-241.
- Erden, A. (2013). Kuşaklar Arasındaki Farklılıklar Ve Örgütsel Yansımaları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 93-112.
- Gabrielova, K. ve Buchko, A. A. (2021). Here comes Generation Z: Millennials as managers. *Business Horizons*, 64(4), 488-499.
- Glass, A. (2007). Understanding Generational Differences For Competitive Success. *Industrial and Commercial Training*, 39(2), 98-103.
- Gürsoy, D., Chib, C. ve Karadağ, E. (2013). Generational Differences In Work Values And Attitudes Among Frontline And Service Contact Employees. *International Journal of Hospitality Management*, 32, 40-48.
- Hansen, J. C. ve Leuty, M. E. (2011). Work Values Across Generations. *Journal of Career Assessment*, 20(1), 34-52.
- İlhan, D. Ü. (2019). *Kuşaklar Arası Çalışma Değerleri Algısı ve Örgüte Duygusal Bağlılık: X ve Y Kuşakları Arasındaki Farklılıklar Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Karaçetin, M. ve Akbaş, L. (2019). Yönetimin Yeni Yüzü: Z kuşağı Yönetim Tarzı Üzerine Bir Araştırma. *Avrasya Uluslar Arası Araştırma Dergisi*, 7, 329-255.
- Keleş, N. H. (2011). Y Kuşağı Çalışanlarının Motivasyon Profillerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 129-139.
- Kelgökmén, İ. D. ve Yalçın, B. (2017). Y Jenerasyonun Farklılaşan İş Değerleri ve Liderlik Algılamaları. *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, 12(46), 136-160.
- Kian, T. S. (2012). Generation X and Y and Their Work Motivation. Proceedings International Conference of Technology Management. *Business and Entrepreneurship*, 396-408.
- Lub, X. D., Bijvank, M. N., Bal, P. M., ve Blomme, R. (2012). Different or Alike? Exploring the psychological contract and commitment of different generations of hospitality workers. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 24(4), 553-573. doi:doi: 10.1108/09596111211226824.
- Lyons, S. (2003). An Exploration of Generational Values in Life and at Work. *PhD. Thesis. Carleton University. Ottawa*.
- Markus, K. (2017). Comparing Generation X and Generation Y on their preferred emotional leadership style. *Journal of Applied Leadership and Management*, 5, 62-75.
- Mastersona, C., Sun, J., Sandy, S. J. ve DonaldK, W. (2021). The roller coaster of happiness: An investigation of interns' happiness variability, LMX, and job-seeking goals. *Journal of Vocational Behavior*, 131(2021).
- Oral, A. G. (2013). *Çalışma Hayatında Kuşaklar ve Çatışmalar*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Özkan, M. ve Solmaz, B. (2015). The changing face of the employees- generation Z and their perceptions of work (A study applied to university students). *Procedia Economics and Finance*, 26, 476-483.
- Roebuck, B. B., Smith, D.N., D. N. ve Haddaoui, E. T. (2013). Cross-Generational Perspectives on Work-Life Balance and its Impact on Women's Opportunities for Leadership in the Workplace. *Advancing Women in Leadership*, 33, 52-62.
- Salepçioğlu, A. ve Açikkol, F. (2019). Organizasyonlarda Y Kuşağı'nın Davranış, Liderlik ve Örgütsel Bağlılık Açısından İncelenmesi-Perakende Sektöründe Bir Araştırma. *Kurumsal Yönetim ve Sürdürülebilirlik Sempozyumu*. İstanbul.
- Sanden, C. (2008). Boomers, Xers, and Millennials: Who are They and What Do They Really Want from Continuing Higher Education? *Continuing Higher Education Review*, 72, 11-31.
- Smola, K. W. ve Sutton, C. D. (2002). Generational Differences: Revisiting Generational Work Values For The New Millennium. *Journal of Organizational Behavior*, 23(4), 363-382. doi:doi: 10.1002/job.147.
- Taş, Y. H. ve Kaçar, S. (2019). X,Y,Z Kuşağı Çalışanlarının Yönetim Tarzları ve Bir İşletme Örneği. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. 11(18). 643-675. doi: 10.26466/opus.554751

- Tekin, H. H. (2006). Nitel Araştırma Yönteminin Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Derinlemesine Görüşme. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi. 3(13). s. 101-116.
- Thiruchanuru, S. ve Sailele, K. (2018). Capturing the Nature of Generations at Workplace. *International Journal of Advance Research and Development*, 2(11), 95-106.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (9 b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yuin, S. S., Sumilan, J., ve Lendai, F. (2019). Exploring Managers' Perception Towards Generation Y Employees: A Case Study in an IT Company in Selangor. *Journal of Cognitive Sciences and Human Development*, 5(2), 23-40.
- Zemke, R., Raines, C., ve Filipczak, B. (2013). *Generations at Work: Managing The Clash Of Boomers, Gen X'ers, and Gen Y'ers In The Workplace*. New York: AMACOM.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.02.2023 ✓Accepted/Kabul:21.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1245883

Research Article/Araştırma Makalesi

Çameli, M. M. (2023). "The Home As Emblem of Women Ensnarement in Alfred Lord Tennyson's *Mariana* and *The Lady of Shalott*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 58, Denizli, pp. 245-254.

THE HOME AS EMBLEM OF WOMEN ENSNAREMENT IN ALFRED LORD TENNYSON'S *MARIANA AND THE LADY OF SHALOTT**

Muhammed Metin ÇAMELİ**

Abstract

The representation of home has remained in the forefront of studies from different periods in Western literature. When Victorian literature is considered, the poetry of Alfred Lord Tennyson stands out as it provides a fertile ground for the exploration of meanings home takes on to a serious extent. Two of his well-known poems, *Mariana* and *The Lady of Shalott*, can be regarded as illustrative of Victorian attitude toward women ensnarement through the symbol of home. More specifically, what makes the study of these poems somewhat special is that they enable contemporary readers to think critically about the ways in which home bears witness to traumatization of women by patriarchal restrictions. Therefore, this article will mainly show that home symbol in the selected poems is an essential component of a realistic representation of the status of women of the poet's time thereby positing patriarchy as an unfair configuration of Victorian society

Keywords: *Alfred Lord Tennyson, Mariana, The Lady of Shalott, Home, Victorian Poetry.*

ALFRED LORD TENNYSON'IN *MARIANA* VE *SHALOTT LEYDİSİ* ŞİİRLERİNDE EV SEMBOLÜNÜN KAPANA KISILMIŞ KADINI TEMSİLİ

Öz

Ev sembolünün temsili, Batı edebiyatının farklı dönemlerinde çalışmaların merkezinde yer almıştır. Viktorya çağı edebiyatı düşünüldüğünde, bu konuya ilişkin olarak Alfred Lord Tennyson şiirleri dikkat çekmektedir çünkü ev sembolünün üstlendiği anlamların keşfi açısından şiirleri önemli ölçüde üretken bir zemin hazırlamaktadır. Tennyson'ın *Mariana* ve *Shalott Leydisi* başlıklı iki iyi bilinen şiiri ev sembolü üzerinden kapana kısılmış kadın konusuna Viktoryen dönem insanının yaklaşımını tasvir edici nitelik taşımaktadır. Daha belirli bir biçimde ifade etmek gerekirse, bu şiirlerin çalışılmasını özel kılan nokta çağdaş okuyuculara, ataerkil kısıtlamalar nedeniyle travmaya uğramış kadınların durumuna şahitlik eden yaşadıkları evler hakkında eleştirel düşünme imkânı sağlamasıdır. Dolayısıyla bu çalışma, temel olarak, seçilen şiirlerdeki ev sembolünün şairin yaşadığı dönemdeki kadınların toplumdaki yerinin gerçekçi bir biçimde sunulması durumunun önemli bir parçası olduğunu ataerkillik kavramının aynı zamanda Viktorya çağının adil olmayan bir düzenlemesi şeklinde ön plana çıktığını da vurgulayarak göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Alfred Lord Tennyson, Mariana, Shalott Leydisi, Ev, Viktorya Dönemi Şiiri.*

*This article is a revised version of the online presentation of the 7th BAKEA International Western Cultural and Literary Studies Online Symposium: "HOME", 15-17 September 2021, Pamukkale University.

**Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: metincameli@aydin.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-9479-4416>)

Introduction

The idea of home in literature is known to have been associated with a set of crucial metaphors and concepts over the course of hundreds of years. Viewed not only as a physical environment but also as a territory fostering a sense of identity, survival and belonging, the home represents values connected to the Western culture and morality. As Croft and Smyth maintain that *"From Exodus to Evergreen Terrace, from Pemberley to Poe, the slightest glance reveals both the ubiquity and the centrality of the house as an image within human culture"* (2006:16). It is important to note that this feature of the notion of home furnishes an understanding which goes beyond traditional way of thinking as well. Namely, literary interpretations of home are geared towards conceptualizing it as a mode of living turned into a symbol of societal, political, and economic concerns as a whole. As George argues, *"[t]he word '-home-' immediately connotes the private sphere of patriarchal hierarchy, gendered self-identity, shelter, comfort, nurture and protection"* (1999:1). It can also be stated that the values represented by the home in literary texts, depending on the era in question, give remarkable clues pertaining to an array of dichotomies most characteristic of what is perceived as domestic ideology.

When the era in question is the Victorian Era during which numerous developments in standards of living had their effects upon Victorian character, the role attributed to the notion of home primarily brings a matter like "the Woman Question" up for consideration. With industrialization and urbanization, the nineteenth century people became prosperous, however, such improvements led to the emergence of beliefs defining women as submissive wives. Sexual inequality in politics held sway and fierce arguments as regards the position of women in society came to the fore. As Cadwallader states, *"[w]hile a spirit of reform animated Parliamentary debate, women saw fewer legislative acts passed in their favour, and in fact their position within Victorian society was a much-vexed issue- so much so that the subject was dubbed the Woman Question"* (2014:4). This turbulent atmosphere of the period created a new emphasis upon home thereby labelling women as the Angel of the House. Due to the fact that ownership of land was replaced by manufacturing, Victorian men stopped regarding the home as a site of economic power and started working at factories, shops or offices whereas women stayed at home as the sole protectors of conventions. As Brodey and Margaretti note, *"[i]t is surprising to think that the position of women in the nineteenth century was probably worse than it had ever been in England. Wives were regarded as just part of their husbands' property"* (2000:172). Therefore, the roles of two sexes were, indeed, assigned in line with what Victorians identified as the ideology of Separate Spheres. According to this ideology, women were expected to find fulfilment in the patriarchal home unlike men who were expected to progress with professional accomplishments. Shoemaker brings an explanation to what lies behind these sharply defined roles between men and women:

It is not difficult to see how this view of the different spheres of activity of men and women derived from commonly held beliefs concerning men's greater physical and natural strength and the superiority of husbands over their wives. At the same time, childcare and domestic responsibilities were believed to be more suited to the sex which was perceived to be less intelligent, but more tender and compassionate. (2013:30)

The ideology of Separate Spheres invoked a range of effects upon Victorian literature which abounded in themes regarding domesticity, gender subordination, and the idealized middle-class woman. Amongst them, domesticity stands out as a fully developed concept equating women with the home and depicting this private sphere as a kind of identity marker on the part of them. In other words, domesticity in Victorian literature signifies home as an arena where women merely dedicate themselves to family concerns while shouldering the strains of man-oriented urban society. Purchase similarly contends that:

Based as it is largely around the figure of the woman, the emphasis on domesticity had the effect of at once performing and reinforcing patriarchal ideas about the role and status of women throughout society. It effectively restricted women's political, social and economic rights in the public sphere, restrictions which are still being dismantled in the twenty-first century. (2006:44)

The status of woman in Victorian novels, for example, invariably points to a home-centred existence foregrounded by the angel in the house. Jane Austen, Charles Dickens, George Eliot, and Elizabeth Gaskell are known to have presented this Victorian domestic home from which their female characters derived part of their identity. Archibald claims that “[t]his domestic ‘angel’ is so pervasive an ideal that even when no female character fitting her description appears in a novel, the ‘angel’s presence is felt. Female characters are held to her standard” (2002: 5). Yet, it must be stated that the idea of home and the angel figure provide a narrative form for addressing the precariousness of the middle-class woman’s position in Victorian England. These novelists with many of their contemporaries shared the preoccupation of exposing the sufferings of the Victorian women who were devoid of the opportunities to cultivate themselves. Schor underlines that “[n]o single question mattered more to the Victorian novel than what the nineteenth century considered ‘-The Woman Question-,’ and no other interrogation had more effect on the forms of the novel we still read today than the question Freud was to raise at the century’s end” (2002: 173).

When the Victorian poetry is considered, the criticism of the female poets like Elizabeth Browning and Christina Rossetti remarkably pertains to insufficiencies of the domestic ideal. Writing about industrialisation, political controversies and the rights of women, these poets give accounts of the Victorian state of mind governed by binary logic of separate spheres. Other well-known poets of the period include male poets such as Alfred Lord Tennyson, Robert Browning and Matthew Arnold who used their narrative voice so as to interrogate gender roles and write about suppression of women as well. It is right to maintain that they all pivot on a poetic convention that facilitates readers’ understanding of Victorian attitude toward women’s relationship with the home. The imagery and symbolism at work within their poems serve the purpose of having a better insight into the tension between the interior and exterior that reduces women to beings with constrained authority outside the home. Hence, the home in Victorian poetry takes on a fixed meaning as the interior part where women have no room for themselves to merge family responsibilities with business exercises in the public domain. Governing the private domain, women are trapped inside and perform household duties as expected of them. However, for men, the home is believed to have symbolized the sphere where they took shelter from demanding work life. Martens sheds light on the Victorian perspective concerning the home as follows:

The house, more precisely, the home is central to the Victorian public/private dichotomy. As a result of the development towards companionate marriage and the growing importance of the nuclear family in the nineteenth century, the home acquired a precious status as a metonymy for the intimate, protected realm in which the individual lived his/her private, emotional life, free from the obligations of social interaction and the “contamination” of economic activity in the public sphere. Within this perspective, the physical entity of the home acted as a protective shell behind which the Victorian middle-class male in particular could live an identity that was strikingly different from his public self in the workplace. (2011: 224)

In line with the argument of Martens, it can be added that the private sphere, then, turns into a site where middle-class Victorian female could live an identity moulded by the figure of domestic woman. At this point, it must be reemphasized that Victorian poetry exposes this plight of women through the symbol of home which also recurs as a tool to signify a remarkable pattern of women being depicted as the angels in the house. More specifically, from among all Victorian poets, Alfred Lord Tennyson could be regarded as a strong male voice accentuating the idea of home in relation to the issue of women’s imprisonment by means of his poems. In *Mariana* published in 1830 and *The Lady of Shalott* published in 1833, the poet presents his viewpoints concerning the separate spheres and domestic ideology confining women to home by appealing to the Victorian public while indirectly finding fault with what went on in the nineteenth century. More clearly indicated, this article aims to present a study of the ways in which the two selected poems tackle the issue of representation of the concept of home as regards women imprisonment thereby enabling contemporary readers to compare the status of women today with that of Victorian women.

1. Mariana's Imprisonment in the Farmhouse

Mariana published in 1830 is one of the most well-known poems of Tennyson which reflects the Victorian approach to the position of women in society through imagery and symbolism. The poem starts with a description of the farmhouse where Mariana is trapped and from the outset, it is understood that a sense of nothingness surrounds her. Peltason argues that "*Mariana announces the dilemma of an isolate and morbid selfhood*" (1983: 342). She seems to be leading an uneventful life in the farmhouse whose garden is in a bad condition like Mariana's mental state as implied by the poet from the first stanza as follows:

With blackest moss the flower-plots
Were thickly crusted, one and all:
The rusted nails fell from the knots
That held the pear to the gable-wall.
The broken sheds looked sad and strange:
Unlifted was the clinking latch;
Weeded and worn the ancient thatch
Upon the lonely moated grange.
She only said, "My life is dreary,
He cometh not," she said;
She said, "I am aweary, aweary;
I would that I were dead!" (Tennyson, 1830: 1057)

The adjectives used by the poet such as the rusted, the broken, and the lonely in the stanza above to depict Mariana's surroundings help to visualize a desolate place far away from the hectic atmosphere of the life outside. Mariana pictures an image of a despondent woman who laments her seclusion. Peltason adds that "*Mariana suffers from the peculiar perceptual disability that allows her only a severely qualified access to the world*" (1983: 345). Yet, it is striking that there is a reference to a man within the stanza which indicates that Mariana waits for her lover. However, her lover is not coming back to her and she is captive to this situation. That is to say, she spends all her time inside the farmhouse as a deserted lover. Boyd and Williams allude to Mariana's yearning for a lover and state that:

The sense of her missing lover is so pervasive that his absence is felt as a tangible presence: she refers over and over again to his non-arrival- the latch of the gate before her house is not merely silent but "unlifted", and Mariana's subliminally felt frustration- emotional and sexual- is delicately registered in several of her perceptions. (1983: 586-87)

Her confinement to this farmhouse serves as an indicative of her acting in accordance with the theory of separate spheres that functions in favour of men. Whilst her lover is somewhere outside, she stays inside and feels dependent upon him although he is not coming home. As Gunter contends, "[s]he drags out her life in loneliness and frustration. Abandoned by her lover, she weeps in hopelessness and grows increasingly weary as the days pass" (1971: 64). The state of her soul is rendered gloomily and it shows the hardships of leading a life in the patriarchal system. In other words, Mariana's disconnection from the society stems from her endeavour to sustain a living in the male-oriented system of the Victorian period. The above-given stanza from the poem can also be considered as supporting this argument as Armstrong underlines that:

The poignant expression of exclusion to which Mariana's state gives rise, and which is reiterated in the marking of barriers- the moat itself, the gate with clinking latch, the curtained casement, the hinged doors- is simultaneously an analysis of the hypersensitive hysteria induced by the coercion of sexual taboo. These are hymenal taboos, which Mariana is induced, by a cultural consensus which is hidden from her, to experience as her own condition. Hidden from her, but not from the poem, the barriers are man-made, cunningly constructed through the material fabric of the house she inhabits, the enclosed spaces in which she is confined. (1993:12)

The enclosed spaces in which Mariana is confined as stated by Armstrong can be, indeed, regarded as a representative of the Victorian attitude toward the home. In the Victorian mindset, as emphasized before, the home as the private sphere creates a kind of passivity and safety on the part of women thereby precluding them from actively participating in the public sphere. In the early nineteenth century, women are still seen as observers that are not allowed to speak for themselves under the pressure of the patriarchal system. Likewise, the farmhouse in which Mariana laments the stagnation of her life symbolizes her entrapment along with her psychological trauma resulting from this isolation. It could also be stated that “[t]he poem evokes the dilemma of any self isolated in its moated grange, reachable by other selves only through words and actions that cannot achieve a true inwardness or guarantee a true communion” (Peltason, 1983: 346). She is encrusted with the dullness and an overwhelming sense of negativity within the farmhouse, basically within this idealized home. It seems to result in a paradoxical situation marked by the feeling of loneliness on the part of Mariana. For instance, Tennyson expresses the gloominess of the home as a marker of the imprisonment of this embowered woman with the stanza as follows:

About a stone-cast from the wall
A sluice with blackened waters slept,
And o’er it many, round and small,
The clustered marish-mosses crept (1830: 1057-58)

It is evident that the stillness and lack of movement dominate the environment where Mariana passes her days as a captive woman. Gunter argues that “[i]n this dismal setting Mariana herself decays” (1971:64). To add, it must be noted that this dull life led by Mariana and depicted by Tennyson in the poem gives hints with respect to her mood to a large extent. Her mood is down because of her seclusion and Christ addresses this issue by pointing out that:

In “Mariana”, for example, Tennyson conveys Mariana’s desolation through the landscape that surrounds her- the moss-encrusted flower plots, the falling rusty nails, the broken sheds. This is a poetry whose focus is subjectivity, not as a universal category- the “I” of the Romantic poet- but as a particular mood or character. It uses a language of sense impressions, predominantly visual impressions of landscape, to convey these moods. (2002: 3)

Based upon Christ’s premise, the farmhouse may be deemed as a symbol of not only physical but also mental imprisonment of Mariana. Her retreat into the home with the predicament of being isolated can be interpreted in terms of the Woman Question as well. The way the poet details Mariana’s enclosure with visual imagery and the farmhouse is serviceable in creating images of all embowered women during the Victorian period. Hence, it mirrors the position of secluded women who are victimized by the rules set by the patriarchal world. It demonstrates that women are given almost no opportunity to participate in the world and to socialize with the others. The following lines from the poem can be thought as highly suggestive of Mariana’s being entrenched in a world characterized by the above- referred imprisonment as Tennyson writes:

All day within the dreamy house,
The doors upon their hinges creaked;
The blue fly sung in the pane; the mouse
Behind the moldering wainscot shrieked,
Or from the crevice peered about.
Old faces glimmered through the doors,
Old footsteps trod the upper floors,
Old voices called her from without. (1830: 1058)

The argument of the home's becoming a potent symbol of Mariana's enclosure in the poem is supported by auditory imagery serving to draw attention to the dejected female figure portrayed by Tennyson as well. It is right to contend that the symbols used by the poet, then, make it easier to look at the world outside through Mariana's lenses.

To demonstrate, Mariana appears to be highly sensitive to the sounds around her since the only connection she does have with the exterior are those sounds that lead her to question her existence. As Tennyson expresses in the poem with the lines "The sparrow's chirrup on the roof, the slow clock ticking, and the sound, which to the wooing wind aloof, the poplar made, did all confound her sense" (1830:1058). When she hears the sounds and looks out of the window, she can be considered as attempting to save herself from the home that solely causes her existence to fade into obscurity. Andres asserts that "*Mariana concentrates on auditory images that underscore and intensify her inconsolable loneliness*" (2005:62). That is to say, the tension between the exterior and interior gets intensified, and Mariana comes to notice that her retreat into the safety of the home culminates in the entanglement of her life.

Despite the fact that Mariana hears beautiful sounds from outside and the sunlight enters the home, she remains trapped by her surroundings and finds this part of the day loathsome. As long as she keeps waiting for a lover whose arrival is totally vague in the farmhouse that represents her enslavement, the sunlight merely reveals the dust covering the home rather than the beauty inside. Tennyson draws attention to this situation with the lines below:

But most she loathed the hour
When the thick-moated sunbeam lay
Atwart the chambers, and the day
Was sloping toward his western bower.
Then, said she, "I am very dreary,
He will not come," she said. (1830: 1058)

Looked from this angle, it must be stated that the poet appeals to the Victorian public holding the view that the home is the enclosed space for the safety of women rather than their imprisonment. However, Tennyson as a male voice provides readers with implicit clues about his reaction to Mariana's situation. To illustrate, Mariana does not seem to be married and does not obviously feel seriously concerned about the household chores especially when the dust surrounding the house is considered. From this point of view, the poet's portrayal of Mariana as disregarding the maintenance of the home signifies an attack upon Victorian values. Dağoğlu claims that "*Mariana and her long waiting reflect a larger reality representing the psychological situation of other women trapped by the demarcations in social contexts*" (2022: 78). By endowing the female protagonist of the poem with the qualities that promote interests of patriarchal domination while exposing the injustice inherent in the system, Tennyson invites his readers to come to a critical judgment about women's entrapment.

2. The Lady of Shalott as an Entrapped Woman

Tennyson's *The Lady of Shalott* first published in 1833 and later revised in 1842 concentrates upon the lady's seclusion in a castle on the island of Shalott and her eventual attempt to free herself from the restraints by escaping with her lover as indicative of the poem's preoccupation with tackling the issue of women's position in the patriarchal world. Psomiades underlines that "[o]ne of the best known and most widely anthologized Victorian poems, it is frequently taken as representative of its age" (2000: 27). Throughout the entire poem, Tennyson's visual imagery unpacks the ways in which the lady suffers from her confinement in the castle and leading a life characterized by stagnation. Distanced from the active world, the lady observes what goes on outside only through the reflections in a mirror placed on her wall. The first stanza that is rich in symbolic elements with a reference to the lady's solitude begins as follows:

On either side the river lie
Long fields of barley and of rye,
That clothe the wold and meet the sky;
And through the field the road runs by
To many-towered Camelot;
And up and down the people go,
Gazing where the lilies blow
Round an island there below,
The island of Shalott. (Tennyson, 1830: 1059)

Containing clues pertaining to the active world like the running road, these initial lines help picture the passive world in which the lady lives to a serious extent from the outset. It is implied in these lines that the lady is incapable of taking an active part in the rush of the world outside which poses a contrast to her imprisonment in the castle. Furthermore, in the rest of the stanzas in part I, particularly in the second stanza, what becomes apparent is that the castle can be viewed as an emblem of the lady getting stuck there since the poet says:

Willows whiten, aspens quiver,
Little breezes dusk and shiver
Through the wave that runs for ever
By the island in the river
Flowing down to Camelot.
Four grey walls, and four grey towers,
Overlook a space of flowers,
And the silent isle imbowers
The Lady of Shalott. (Tennyson, 1830: 1059)

Deprived of the right to take advantage of the scenery depicted by Tennyson, the lady is stuck in the castle within four gray walls which functions as a symbol of her entrapment. Dağoğlu points out that “[h]er *physical surrounding mirrors the Lady’s isolation by contrasting Camelot’s dynamic world outside to the “four gray walls and four gray towers” (15) trapping her*” (2022:91). It can be noted that whereas the flowers might represent the life the lady dreams of, the gray walls represent the dull, the inactive life she feels obliged to endure. She can only look at those flowers from her window without seizing the chance of smelling them close-up. Edgar F. and Shannon Jr. address the topic of the castle’s becoming the lady’s prison with a direct allusion to the second stanza and maintain that:

Stone walls and towers are protective and may be a sanctuary. Their greyness here is foreboding, however, and they can signify a prison- just what they turn out to be. And whereas “magic web” (l. 38) denotes the Lady’s gaily coloured tapestry, “web” has a sinister connotation, as of a spider’s web or a web of intrigue. In a sense, the Lady is entrapped by her web, and to the extent that she is apprehensive over curse, she is self-imprisoned. Although “a space of flowers” (l. 16) softens the setting and suggests both the Lady’s cultivation of nature and her sensitivity to beauty, the indeterminate space seems confined, and the bit of garden actually serves to emphasize the starkness of walls and towers. (1981: 209)

The authors’ mentioning of the web in their commentary above entails weighing upon the significance of stanzas from five to eight in Part II in that they incorporate more key words regarding the lady’s isolation and the position of women in Victorian society. To illustrate, the first line of stanza five begins with the sentence “*There she weaves by night and day*” (Tennyson, 1830: 1060) by evoking the idealized Victorian woman preoccupied with household tasks and shouldering responsibilities associated with womanhood. To add, the mirror image is another crucial item in the referred stanzas inasmuch as it serves to reflect the reality in the world outside thereby pushing the lady to question her mental and physical entrapment. Hence, it can also be underlined that she finds herself in the grip of a curse to live in desolation. Seeing her own image in the mirror, Mariana begins to contemplate upon the exterior world deeply as Tennyson says:

And moving through a mirror clear
That hangs before her all the year,
Shadows of the world appear.
There she sees the highway near
Winding down to Camelot;
There the river eddy whirls,
And there the surly village churls,
And the red cloaks of market girls,
Pass onward from Shalott. (Tennyson, 1830: 1060)

In part III of the poem, arrival of Sir Lancelot fosters a sense of dependence upon a man on the part of the lady which bears a resemblance to that of Mariana. In other words, both the Lady of Shalott and Mariana are depicted as anticipating their salvation from the places they reside with the help of a lover holding a power in the public sphere. However, unlike Mariana whose lover never comes, the Lady of Shalott seizes the chance of escaping with her beloved one which indicates that she gets the urge to transcend the borders set by the patriarchal system. As Peltason maintains likewise, “[l]ike the Lady of Shalott, Mariana is reached only by shadows, but unlike that Lady, Mariana is never tempted to the folly of emergence from her enclosure” (1983: 345). In line with this perspective, Tennyson makes an implicit criticism of the system with social obligations rendering women powerless. Accordingly, the poet conveys the message that the barriers placed in the paths of women that block self-determination should be eliminated by putting an end to the imprisonment of the lady in pursuit of love. Therefore, the arrival of Sir Lancelot is glorified with an underlying figurative meaning as Gribble also similarly remarks that:

Nothing can match the energy with which, “A bow-shot from her bower-eaves”, Sir Lancelot is launched into the poem, as if in answer to the aim of her own wistful yearning for something more than “shadows”. And so, the lady looks out; the web breaks and the mirror cracks. But there is no place for her in the world inhabited by Sir Lancelot. In fulfilment of the curse, she drifts down the river into her “inevitable” decline. (1983: 2)

Although Tennyson alters the gender roles of the Victorian era by making it possible for the lady to save herself from captivity, the castle still remains as an indelible mark of female entrapment. What lies behind this is that, as Gribble explicitly states in her argument above, turning a woman’s head away from her idealized status in the society without considering the consequences of this defiance brings about her catastrophic end like that of the Lady of Shalott. Dağoğlu notes that “[t]hat the patriarchal norms and values confined women to marriage, prostitution, or spinsterhood steers us to construe the text as a portrayal of a female protagonist whose depiction conveys a didactic message, cautioning Victorian women to remain within their sphere” (2022:102-103). Relevantly, the breaking of the web and the cracking of the mirror, indicated in the poem as, “Out flew the web and floated wide; The mirror cracked from side to side, the curse is come upon me- cried The Lady of Shalott” (Tennyson, 1830:1062), both signify the wrath being cast upon the lady. It is true that the poet proves his belief in the likelihood of living in a world where women overcome the problems encountered in the public sphere, nonetheless, he still underlines the potential result of daring to leave the enclosed sphere to which women are believed to be stuck in Victorian mindset.

3. Conclusion

Considering all the points made, it can be restated that any critical evaluation of the topic of home in literature is inextricably intertwined with wider social, cultural, and political concerns. The tumultuous atmosphere of the Victorian era with a proliferation of literary works specifying home as the only location where major events take place corroborates this assumption. More precisely stated, the position of female protagonists within influential poems composed by Alfred Lord Tennyson addresses issues of great importance of the time such as patriarchal ideology, the woman question or power dynamics. It must be emphasized that the way Tennyson studies the condition of women who are conceptualized as the angel of the house makes women’s mental and

physical imprisonment explicit to a serious extent. Therefore, the poet stands out with his capacity to accentuate problems of women suffering from a sense of being suppressed at home. Two of his well-known poems *Mariana* and *The Lady of Shalott* can be deemed as a characteristic reflection of Victorian attitude toward women's subordination to men. Related to this perspective, this paper elaborates upon Tennyson's awareness of and reaction to women's secondary roles in reference to his aforementioned poems in which entrapping expectations of patriarchal world are symbolized through women's confinement to home. In other words, these lady poems can be said to embed Tennyson's grave concerns about the position of women of the time and the analysis of the poems within this article can also be regarded as an investigation of the extent to which they can be compared with contemporary women studies through poetry. Therefore, reading an examination of these poems published more than a century ago may help have a mental exercise over the ways in which women struggled for freedom in Victorian age and they struggle today as well with a comparative approach on the part of readers.

References

- Andres, S. (2005). *The Pre-Raphaelite Art of the Victorian Novel: Narrative Challenges to Visual Gendered Boundaries*, The Ohio State University Press, Columbus.
- Archibald, D., C. (2002). *Domesticity, Imperialism, and Emigration in the Victorian Novel*, University of Missouri Press, Columbia.
- Armstrong, I. (1993). *Victorian Poetry: Poetry, poetics and politics*, Routledge, London and New York.
- Boyd, D., J., & Williams, A. (1983). "Tennyson's Mariana and Lyric Perspective", *Studies in English Literature*, No. 4, Vol. 23, 579-593.
- Brodey, K., & Malgaretti, F. (2002). *Focus on English and American Literature*, Modern Languages, Italy.
- Cadwallar, J. (2014). "Victorian Literature: A Cultural and Historical Overview", *Twenty-First Century Perspectives on Victorian Literature*, (Ed: L. W. Mazzeno), Rowman & Littlefield, UK.
- Christ, C., T. (2002). "Victorian Poetics", *A Companion to Victorian Poetry*, (Ed: Richard Cronin, Alison Chapman and Antony H. Harrison), Blackwell Publishing, USA.
- Croft, J., & Smyth, G. (2006). *Our House: The Representation of Domestic Space in Modern Culture*, Editions Rodopi B. V., New York.
- Dağoğlu, T. (2022). Images of Woman in Pre-Raphaelite Visual and Textual Narratives (Ph.D. Thesis), Istanbul University.
- Edgar, F., & Shannon, Jr. (1981). "Poetry as Vision: Sight and Insight in The Lady of Shalott", *Victorian Poetry*, No. 3, Vol. 19, 207-223.
- George, R., M. (1999). *The Politics of Home: Postcolonial Relocations and Twentieth-Century Fiction*, University of California Press, California.
- Gribble, J. (1983). *The Lady of Shalott In the Victorian Novel*, The MacMillan Press, London and Basingstoke.
- Gunter, G., O. (1971). "Life and Death Symbols in Tennyson's Mariana", *South Atlantic Bulletin*, No. 3, Vol.36, 64- 67.
- Martens, B. (2011). *Browning, Victorian Poetics and the Romantic Legacy: Challenging the Personal Voice*, Ashgate Publishing, England.
- Peltason, T. (1983). "The Embowered Self: Mariana and Recollections of the Arabian Nights", *Victorian Poetry*, No. 4, Vol.21, 335-350.
- Psomiades, K., A. (2000). "The Lady of Shalott and the critical fortunes of Victorian Poetry", *The Cambridge Companion to Victorian Poetry*, (Ed: Joseph Bristow), Cambridge University Press, UK.
- Purchase, S. (2006). *Key Concepts in Victorian Literature*, Palgrave Macmillan, New York.
- Schor, H., M. (2002). "Gender Politics and Women's Rights", *A Companion to the Victorian Novel*, (Ed: P. Brantlinger & W. Thesing), Blackwell Publishing Company, UK.

Shoemaker, R., B. (2013). *Gender in English Society 1650-1850: The Emergence of Separate Spheres?* Routledge, New York.

Tennyson, A., L. (1830). "Mariana & The Lady of Shalott", *The Norton Anthology of English Literature: Sixth Edition Volume 2*, (Ed: M. H. Abrams), W. W. Norton & Company, New York.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.05.2023 ✓Accepted/Kabul:24.07.2023

DOI:10.30794/pausbed.1290986

Research Article/Araştırma Makalesi

Aydemir, M. ve Fetah, V. (2023). "Yapay Zekanın Dijital Hikayeleştirme ve Senaryo Tasarımında Kullanımı: Kısa Film Uygulamalı Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 255-275.

YAPAY ZEKANIN DİJİTAL HİKAYELEŞTİRME VE SENARYO TASARIMINDA KULLANIMI: KISA FİLM UYGULAMALI BİR ARAŞTIRMA

Mustafa AYDEMİR*, Vedat FETAH**

Öz

Yeni medya sistemi, içerik endüstrisinin bilgi ve iletişim teknolojileri ile web tabanlı sistemler üzerinden yayılım gösterdiği ağlar arası etkileşim ve sanal kültürlere eylemlerine karşılık gelmektedir. Ağ toplumunun temel özelliklerini yansıtan kullanıcıların internet tabanlı hareketleri, dijital deneyimlenme alanları olarak sosyal ağlar ve bilişim sistemleriyle uyumluluk göstermektedir. Sanal sistemler, kapsayıcı ve ortak davranış eylemlerinin hızla yayılım sağladığı yirmi birinci yüzyılda, iletişim ekseninde köklü dönüşümler yaratmaktadır. Yapay zekâ; yazılı, görsel-işitsel ve insan-makine etkileşimine kaynaklık eden sistemlerde hata faktörünün azaltılmasını sağlayan teknolojik sistemler bütünüdür. Yapay zekâ uygulama araçları ise sanal etkileşim ve dijitalleşme süreçlerinde içeriğin tasarlanması ve dolaşım kazanmasında anahtar bir rol üstlenmektedir. Siber fiziksel sistemler, ağ ve bulut tabanlı uygulamalar ile hipergerçeklik ve fütüristik alanlarda yapay zekanın enformasyon akış süreçlerinde de hızlandırıcı işlevleri bulunmaktadır. Yeni medyanın önemli bir ögesi olarak tanımlanan içerik ortamlarının şekillenmesinde son yıllarda yapay zekâ uygulamalarından sıklıkla yararlanılmaktadır. Bunun dışında çevrimiçi haber yazımı ile dijital hikayeleştirme gibi insanın entelektüel ve kültürel seviyesini belirten alanda hikayeleştirme pratiklerini destekleyen yapay zekâ, içerik yönetimi politikalarını da dönüştürmektedir. Yapay zekâ üzerinden senaryo yazılması, farklı biçimlerde ürünlerin oluşturulması noktasında çoklu anlatı katmanlarının test edildiği makine öğrenmesi sistemiyle bağlantılı deneysel çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada dijital hikayeleştirme ve senaryo yazımı konusunda derin öğrenme teknikleriyle, üç farklı yapay zekâ uygulaması üzerinden dört aşamalı bir metin yönergesi ölçütüyle bir proje çalışması yapılmıştır. Yapay zekâ tabanlı bu uygulamada, senaryo öyküsü, yedi sahneli diyalektik bir senaryo ile ilk aşamada metin yazımı gerçekleştirilmiş, ardından metin içeriğinin yazılım kodu dönüştürülmüş ve içeriğinin başarılı bir görsel örneği çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Yeni Medya, Yapay Zekâ, Chat GPT, Dijital Hikayeleştirme, İçerik Endüstrisi.*

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN DIGITAL STORYTELLING AND SCENARIO DESIGN: A SHORT FILM APPLIED RESEARCH

Abstract

The new media system corresponds to the inter-network interaction and virtual deculturation actions that the content industry spreads through information and communication technologies and web-based systems. Internet-based movements of users, which reflect the basic characteristics of the network society, are compatible with social networks and information systems as areas of digital experience. Virtual systems are creating radical transformations in the communication axis in the twenty-first century, when inclusive and common behavioral actions are spreading rapidly. Artificial intelligence is a set of technological systems that enable the reduction of error factor in written, audio-visual and human-machine interaction systems. Artificial intelligence application tools, on the other hand, play a key role in the design and circulation of content in the processes of virtual interaction and digitalization. With cyber physical systems, network and cloud-based applications,

*Dr. Bağımsız Araştırmacı, Ege Üniversitesi, Uluslararası Bilgisayar Enstitüsü, İZMİR.

e-posta: dr.mustafa.aydemir@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-9414-4053>)

**Siber Güvenlik Uzmanı, Ege Üniversitesi, Bilgi İşlem Daire Başkanlığı, Güvenlik Yönetim Birimi, İZMİR.

e-posta: vedat.fetah@ege.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-9196-1875>)

artificial intelligence also has accelerator functions in information flow processes in hyperreality and futuristic areas. Artificial intelligence applications have been frequently used in recent years in the shaping of content environments, which are defined as an important element of new media. In addition, artificial intelligence, which supports storytelling practices in areas that indicate the intellectual and cultural level of a person, such as online news writing and digital storytelling, is also transforming content management policies. Experimental studies are carried out in connection with the machine learning system, in which multiple narrative layers are tested at the point of writing scenarios through artificial intelligence and creating products in different forms. In this study, a project study was conducted with deep learning techniques in digital storytelling and scriptwriting, with a four-stage text directive criteria through three different artificial intelligence applications. In this artificial intelligence-based application, text writing was performed at the first stage with a scenario story, a seven-scene dialectical scenario, then the software code of the text content was converted and a successful visual sample of the content was extracted.

Keywords: *New Media, Artificial Intelligence, Chat GPT, Digital Storytelling, Content Industry.*

GİRİŞ

Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı yayılım gösterdiği postmodern medya alanı toplumsal dinamikleri önemli ölçekte değiştirmektedir. Bu değişimin anahtar unsurlarından biri olan enformasyon akışı, toplumsal düzlemde ağ tabanlı uygulamalar ekseninde toplumsal yapıyı da dönüştürmektedir. Ağ toplumu olarak tanımlanan ve sanal mecralar üzerinden dijitalleşen yapı içerisinde platformlar üzerinden içeriklere özgü akışlarla iletişim kavramı hızlı ve etkili bir modelde inşa edilir hale gelmektedir.

Ağ toplumunda farklı coğrafyalardaki insanların zaman ve mekân sınırı olmaksızın veri aktarımı yapabilmesi ve erişim sağladığı enformatik araçlar üzerinden farklı gruplara da dağıtılmasıyla daha geniş bir kitleye iletiler ulaştırılabilmektedir. Bu noktada önemli bir ayrıntı olarak etkileşimli iletişimin göstergesi olarak geribildirimde bulunması, çift yönlü ya da ikili iletişim sağlanabilmesi bilginin doğru yönetimini de sağlayabilmektedir. Veri yönetimi ve bağlı içeriklerin merkeziyetsiz bir biçimde erişime açılması, esnek ve kapsamlı bir iletişim ortamı sağlamaktadır.

Dijital çağın medya alanında yeni mecralar ve platformlar üzerinden kurduğu iletişim biçimleri, medya algısını ve kültürünü de değiştirmektedir. Yeni teknolojileri, yeni bir etkileşim ve paylaşım sistemine bağlı gelişim gösterdiğinden yorumlama ve değerlendirme düzeylerinde etik alanlara karşı duyarlılık sağlayabilmektedir. Yeni medya araçları da bu kapsamda özellikle yeni bilgi kaynaklarına erişim sağlama ve eğitim eksenli kişiselleştirilmiş çevrimiçi öğrenme platformları, bu süreçleri sanal imajlar ve kimlikler üzerinden fırsata dönüştürebilmektedir. Dijital dünyada bilgisayar ve diğer araçlar ile internet tabanlı uygulamalar, insanların benlik algısının değişmesi, kendini ifade etme ve özgüven tasarımı konusunda sosyo-psikolojik eşğin aşılmasını da sağlayabilmektedir.

İnternet ve dijital çağın gelişmesiyle birlikte insanlar artık sanal kimlikler oluşturma seçeneklerine erişebilmektedir. Sanal kimlikler, insanların internet ortamında kendilerini farklı şekillerde ifade etmelerini ve sosyalleşmelerini de olanaklı hale getirmektedir. Sanal kimlikler kişinin gerçek ya da kurgusal kimliği olabilmekte ve farklı kullanıcı adı ve görselleştirilen (avatar, profil fotoğrafı gibi) araçlarla sanal sosyal kurabilmelerine hususunda gerekli altyapıyı da sağlayabilmektedir. Sanal kimlikler özellikle sosyal medya araçları üzerinden anonim bir şekilde aktif olabilme imkânı da oluşturabilmektedir.

Dijital ağlarda yeni iletişim kaynaklarına duyulan ihtiyaçlara ek olarak yeni anlatım biçimlerine yeni teknolojiler üzerinden erişim sağlama düşüncesi, yeni medya araçlarını dinamik hale getirirken yapay zekâ gibi yenilikçi sistemlerin de etkinlik sahasını geliştirebilmektedir. Farklı alanlarda ve düzeylerde sunulan bu araçlar özellikle son yıllarda içerik oluşturma ve elektronik öğrenme süreçlerinde kullanılmaktadır. Yapay zekâ teknolojisi kullanılarak yapılan uygulamalar içerisinde medya endüstrisinde görsel-işitsel içerikleri tanımlayan metin yazarlığı ve filmler yer almaktadır.

Bu uygulamalar içerisinde deneysel ölçekte yapılan ve yenilikçi sistemlerin bir yansıması olan kısa film senaryoları, birçok farklı araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin NLP teknolojileri, veri setleri ve yapay zekâ modelleri, bu alandaki gelişmelere öncülük etmektedir. Bu teknolojilerin kullanımıyla birlikte, kısa film senaryolarının daha çeşitli ve ilgi çekici hale getirilmesi mümkün olmaktadır. Bununla birlikte, yapay zekâ teknolojilerinin kullanımında, etik ve estetik konuları da ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, yapay zekâ kullanımı ile oluşturulan kısa film senaryolarının bu ekseninde değerlendirilmesi ve incelenmesi gerekmektedir.

Yapay zekâ teknolojisi kullanılarak oluşturulan senaryoların kalitesi ve orijinalliği de ayrıca önem taşımaktadır. Bu nedenle, yapay zekâ teknolojisi kullanılarak oluşturulan senaryoların ayrıca değerlendirilmesi ve incelenmesi sistemin son durumunu izleyebilmek ve analiz edebilmek adına önemli veri çıktıları oluşturabilmektedir.

Sanat alanı, anlam inşası ve anlatı dizgesi içinde teknolojik ve kültürel etkileşimler neticesinde büyük dönüşümler geçirmektedir. Günümüzde bireylerin tasarlama ve kitlelere aktarım mezyetleri, teknik akıl ve insan-makine etkileşimine kaynaklık eden çeşitli uygulamalar ve mekanik sistemlerle güncellenmektedir. Sanat formunun estetize edilmesi, onun estetik değerlerinin vurgulanması ve sanatsal deneyimin güzelliği, duyuşsal keyif ve anlam arayışıyla zenginleştirilmesidir. Sanat formunu estetize etmek için yaratıcı fikirlerin yanı sıra, görselliğin farklı yöntemleri de sıklıkla tercih edilmektedir. Estetik değerleri vurgulamak için renkler, şekiller, kompozisyonlar ve denge gibi görsel unsurlardan sıklıkla yararlanılmaktadır.

Görsel düzenleme, sanat eserinin görsel etkisini artırırken, izleyiciye estetik bir deneyim sunabilmektedir. Sesli sanatlar, müzik, sesli şiir veya ses tasarımları aracılığıyla estetik değerleri ifade edebilmek için ritim, melodi, harmoni, tempo ve ses efektleri gibi unsurların seçici kullanımıyla sanat eserinin duyuşsal veya estetik etkisini artırabilmek adına işitsel düzenlemeler yapılmaktadır. Sanat, bir hikaye anlatma veya anlam aktarma aracı olarak kullanılabilir. Estetik değerler, sanat eserinin içerdiği hikaye veya anlatının derinliği, duyuşsal yoğunluğu ve izleyicide uyandırdığı düşünsel etkilerle ilişkilendirilebilmektedir. Sanatçılar, estetik değeri artırmak için yaratıcı ve inovatif yaklaşımlar kullanabilirler. Yeni teknikler, malzemeler veya sanatsal formların keşfedilmesi, estetik deneyimi geliştirebilmekte ve izleyicide merak uyandırabilmektedir. Sanat alanı temelde izleyici ile duyuşsal veya düşünsel bir bağlantı kurma amacı taşımaktadır. Estetik değerler, izleyicide derin duyuşsal tepkiler uyandırabilir veya düşünsel bir keşif ve sorgulama süreci başlatabilmektedir.

Bu noktada eser alanı, genel niteliği itibarıyla toplumsal, politik, felsefi veya kişisel konuları ele alabilmektedir. Bağlamsal düzeyde içerik ve anlamın derinliği, sanat eserinin estetik değerini etkilemektedir. İzleyicide bir anlam arayışı veya düşünsel bir etki uyandırabilen içerikler, estetik deneyimi zenginleştirebilmektedir. Sanatın estetik değeri, izleyici ya da takipçisiyle etkileşim kurabilme yeteneğiyle de ilişkilidir. İzleyicinin katılımı, sanat eserinin deneyimsel boyutunu artırabilir ve estetik deneyimi daha etkileyici hale getirebilir. Bu yöntemler, sanat formunun estetize edilmesine katkıda bulunabilir. Ancak estetik değerler ve estetik deneyim, kişiden kişiye değişebilir ve farklı sanat eserleri veya sanat formları üzerinde tasarımın sosyal nitelik taşıması nedeniyle sosyolojik, psikolojik ve felsefi ard alanının da nasıl inşa edildiği sıklıkla incelenmektedir.

Sanat alanının temelini oluşturan “töz” kavramı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Töz, varlığın içsel özü veya temel varlık anlamına gelir. Bu kavram, felsefede ve metafizikte tartışılan bir konudur. Sanatın toplumun beşeri yapısı dışında güncel teknolojik sistemler ve sanal fiziksel uzamlarda bulunduğu teknik karşılıklar, sanatın gerçeklik ve dijitallik noktasındaki ilişkisini bir yönüyle netameli hale de getirebilmektedir. Sanat, insanların içsel dünyasını ifade etme, duyuşlarını aktarma ve düşüncelerini iletişim kurma amacı taşır. Sanatçılar, yaratıcılıklarını kullanarak sanat eserleri oluştururken, bu eserlerde genellikle içsel deneyimlerini, düşüncelerini veya varlıkla ilgili özsel soruları yansıtabilmektedir. Sanatçılar, sanat eserleri aracılığıyla varlık ve insanın temel özünü anlamaya, ifade etmeye veya keşfetmeye çalışabilmektedirler.

Sanatın töz ve estetik yapısını irdeleyen çalışmalar arasında yer alan Aristo (2009), “Poetika” adlı eserinde antik Yunan tiyatrosu ve edebiyatıyla ilgili önemli bir yapıttır. Bu eser, edebiyatın temel ilkelerini, tragedyanın özelliklerini ve dramatik yapıyı incelemektedir. Bu eser, Aristoteles’in tragedya ve epik şiir gibi edebi formları analiz ederken, edebiyatın amacını ve etkisini anlamaya çalışır. Eserde, edebi eserlerin yapısı, karakterlerin rolü, hikayenin düzeni, dilin kullanımı ve katharsis (duyuşsal temizlik) gibi kavramlar üzerinde durulmaktadır.

Martin Heidegger’in “The Origin of the Work of Art” adlı eserinde ise sanat eserinin kökeni ve varoluşsal önemi üzerine bir felsefi inceleme yapılmaktadır. Bu eserde töz (varlık) kavramı, Heidegger’in varoluş felsefesi ve felsefi estetik çerçevesinde ele alınmaktadır. Heidegger, sanat eserinin varoluşsal boyutunu vurgulayarak, töz (varlık) kavramını sanatın kökeninde keşfetmeye çalışır. Sanat eseri, Heidegger’e göre, gerçek varoluşun bir ifadesi ve açığa çıkışının bir aracıdır. Sanat eserinin özünü anlamak için “Aletheia” (gerçeklik) ve “Poeisis” (yaratma) kavramlarına odaklanır. Sanat eseri, gerçekliğin ortaya çıkması ve açığa çıkması için bir yol sunmaktadır. Heidegger, sanat eserini bir gerçeklik alanı olarak görür ve sanatın varoluşsal bir anlam taşıdığını savunur. Sanat eseri, izleyiciyi

varlıkla ilişkisinde derin bir düşünsel ve duygusal deneyime yönlendirir. "Töz" kavramı, Heidegger'in varoluş felsefesi bağlamında, sanat eserinin özü ve varlıkla ilişkisi üzerinde düşünülerek incelenir. Heidegger'in felsefi estetik yaklaşımı, sanatın varoluşsal bir anlamı ve açığa çıkışı temsil ettiği düşüncesine dayanır. Bu bağlamda, töz kavramı sanat eserinin doğasını ve anlamını anlamak için merkezi bir noktadır.

Merleau-Ponty (1964) sanat ve algı arasındaki ilişkiyi incelediği makalesinde, 20. yüzyıl fenomenoloji felsefesi çerçevesinde sanat eserlerinin algılanması ve anlaşılmasını ele almaktadır. Merleau-Ponty, sanat eserlerini algılamada göz ve zihin arasındaki etkileşimi araştırırken, sanat eserlerini sadece görsel nesnelere olarak değil, aynı zamanda zihin ve algının etkileşimiyle anlaşılabilir fenomenler olarak ele almaktadır. Merleau-Ponty, sanat eserlerinin algılanmasında görsel duyuların yanı sıra diğer duyu deneyimlerinin de rol oynadığını vurgulamaktadır.

Sanat eserlerinin izleyiciyle etkileşimi, zamanda ilerler ve izleyicinin bedensel varoluşuyla bağlantılıdır. Bu nedenle, sanat eserlerinin anlamı ve etkisi, izleyicinin zamansal, bedensel ve duygusal deneyimlerine dayanır. Sanatın toplumsal yapıda yarattığı bilinç ile felsefi nitelikler Töz kavramıyla ilişkilendirildiğinde, sanat eserleri insanın içsel özünü veya temel varlığını yansıtabilmektedir. Sanat, insanın duygusal, zihinsel veya ruhsal yanlarını ifade ederek tözün izlerini taşıyabilir. Sanat eserleri, içsel bir anlam veya derinlik sunarak, izleyiciye varlıkla ilgili soruları sorgulama veya içsel bir bağlantı kurma fırsatı verebildiği de sıklıkla dile getirilmektedir.

Sanat eserleri, özgün bir ifadeyle ortaya çıkar ve sanatçının iç dünyasının veya yaratıcılığının bir ürünüdür. Arthur C. Danto, çalışmalarında sanatın özünü ve işlevini sorgular. Sanat eserlerinin nasıl anlam kazandığını ve neden sanat olarak değerlendirildiğini araştırır. Danto, "sanat" teriminin tanımı ve sınırları üzerinde yoğunlaşırken, sanat eserlerinin diğer nesnelere nasıl ayrıştığını konusunda, "sanat dünyası" (1981) kavramını ortaya atarken sanat eserinin anlamının, onu bir sanat eseri olarak kabul eden izleyicinin algısına dayandığını da savunmaktadır. Algılama, bu yönüyle sanat eserinin mevcut formlarının ötesine geçerek, izleyiciyle duygusal bir etkileşim ve deneyim oluşturmaktadır. Sanat eserlerinin kendilerinin de birer töz olduğu bu bağlamda düşünülebilmektedir.

Goodman ise farklı sanat formlarının sembolik dilini inceleyerek, estetik deneyimi ve yaratıcı ifadeyi anlamlandırmayı amaçlar. Eserinde, resim, müzik, şiir ve mimari gibi farklı sanat formlarının sembolik özelliklerini ve estetik değerlerini tartışır. Örneğin "Sanatın Dili" adlı çalışmasında Goodman (1968) sembollerin nasıl anlam kazandığını, nasıl kullanıldığını ve sanatın sembolik ifadelerle nasıl etkileşimde bulunduğunu açıklar. Goodman, sanat eserlerinin dil benzeri yapılarını keşfederken, sembollerin bağlamsal, kültürel ve tarihsel faktörlerle nasıl ilişkilendiğini ele almaktadır. Sanatın postmodern üretim süreçlerinde etkili olan bir üretim alanı olan teknolojik sistemlerin yapay zeka ve makine öğrenmesi gibi mecralarla şekillenmesi konusunda odaklanan Ardatürk, (2022) felsefi ve tözsel düzlemde üretimlerin zanaat ve zanaatkarlık noktasında şekillendiğini ileri sürerken, yazılım sahası ve zanaat icrası üzerinden katılımlı gözlemler gerçekleştirerek bu süreçleri analiz etmektedir.

Sanat eserleri bir varlık veya töz olarak kabul edilebilir. Ancak, sanat ve töz kavramı üzerine farklı felsefi ve estetik yaklaşımlar bulunmaktadır. Her sanat eseri veya sanatçının işi, töz kavramıyla ilişkilendirilmeyebilir ve bu ilişki, sanatın amaçlarına, içeriğine ve yaratıcısının niyetlerine bağlı olarak değişebilir. Zihnin tasarimsal yapısıyla içeriğin sunum pratikleri estetik değerler ve anlatı biçimleriyle görselleştirme politikaları gerçeklik alanında sanallaşan gerçeklik alanlarının temsil yetenekleriyle de bağlantılı hale gelebilmektedir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Dijitalleşen dünyada anlatım ve öyküleme konusu da köklü değişim geçirmektedir. Sanal dünyada enformasyon akışını sağlamak, küresel medya içerikleri üzerinden eğitim ve deneyimleme alanları oluşturmak önemli stratejik eylemler olarak kabul edilmektedir. Bireylerin dijital dünyaya uyumlu olma ve yeni medya kavramı üzerinden inşa edilen içerik kültürü, hikâye oluşturma, anlatma ve içeriği anlamlandırma konusunda son yıllarda dijital hikâye kavramını da kuramsal ölçekte biçimlendirmektedir.

Bu konuda literatür ve alanyazın araştırmalarına bakıldığında özellikle yeni teknolojilerinin gündelik yaşam üzerinde baskın yapısı öğrenme biçimleri ve kültürü (Hess,2014; Papadopoulou ve Vlachos, 2014) öğrencilerde motivasyon sağlama (Hung vd.,2012; Keller ve Suzuki, 2004) akademik başarı (Yang ve Wu,2012), sosyal davranış (Chang,2017), göstergebilimsel süreçler (Merritt,2006) ile benlik gelişimi ve çoklu öğrenme (Kortegast ve Davis,

2017) gibi çeşitli alanlarda incelendiği anlaşılmaktadır. Buna göre aşağıda yer alan Tablo 1’de görüldüğü üzere *Dijital Hikayelerin Uygulanma Tipolojileri ve Öge Yapıları* konusunda çeşitli sınıflandırmalar ve anlamlandırılmış veri kümelerinin tasnif edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Dijital Hikayelerin Uygulama Tipolojileri ve Öge Yapıları

Dijital Hikayeleştirme	Hikayeleştirme Uygulama Tipolojileri	Öge Sayısı
Meadows (2003)	“Kısa multimedya hikayeler, düşük maliyet, doğrusal olmayan düzenleme, internet tabanlılık”	4
Robin (2008a)	“Kişisel Anlatılar, Tarihsel Temalar, Olaylar ve Bilgi Veren veya Eğiten Hikayeler”	3
Lambert (2010)	“Bir Bakış Açısı, Dramatik Bir Soru, Duygusal İçerik, Ekonomi, İlerleme Hızı, Ses Hediyesi, Eşlik Eden Film Müziği”	7
Balaman (2018)	“Üç taslak halinde dijital hikâye özünün yazımı, hikâye taslağı oluşturma, multimedya öğelerini seçmek, sesi kaydetmek, WeVideo uygulamasıyla dijital hikâye oluşturmak, videoların sınıf içinde sunumu, Facebook üzerinden paylaşma ve Facebook üzerinden geribildirim alma”	8
D.T.K. Ng (2022)	Sorgulamaya dayalı öğrenme aşamaları “Yönelim, Kavramsallaştırma, Araştırma, Sonuç, Tartışma”.	5

Literatür içerisinde yapay zekâ ve dijital öyküleme konusunu ele alan çalışmalar arasında Barret (2006) çalışma kapsamında öğrenme ve uygulama üzerinde derinlemesine düşünme olarak ortaya çıkan bir hikâye anlatımı teorisinin yanı sıra öğretmen eğitiminde dijital hikâye anlatımının rolünü incelemiştir. Robin (2008a) bir dizi farklı Dijital Öyküleme türünün ana hatlarını; Kişisel Anlatılar, Tarihsel Temalar ve Olaylar ve Bilgi Veren veya Eğiten Hikayeler olmak üzere üç farklı modelde analiz etmektedir. Baim (2015) dijital hikayeleştirme kavramını yüz yüze dijital öğrenme davranışlarını ölçmek üzere ders kapsamında araştırma alanı olarak belirlenen Mentörlük konusu üzerinden üretilmiş örnek bir video ile kişiselleştirilmiş yüz yüze hikâye anlatımı ile daha az kişisel eşzamansız öğrenme arasındaki uçurumun, öğrencilerin konuyu kavramasını sağlamak için nasıl köprülenebileceğini göstermektedir. Dijital öyküleme konusunu iki aşamalı olarak ele alan Karakoyun ve Kuzu (2016) ilk aşamada Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi bölümü son sınıf öğretmen adaylarına çevrimiçi dijital öyküleme eğitimi verilmiş; ikinci aşamada ise öğretmen adayları “Öğretmenlik Uygulaması” dersi kapsamında ilköğretim öğrencileri ile çevrimiçi dijital öyküleme etkinlikleri gerçekleştirmiştir. Balaban, dijital hikayeleştirme konusunda beş aşamalı olarak sistematize edilen cinsiyete dayalı öyküleme uygulaması üzerinden İngilizce ana dal öğrencilerinin (anlatı) yazma becerileri üzerinde bir etkisinin olup olmadığını ve tedavi türünün deney ve kontrol gruplarının (anlatı) yazma becerilerini farklı şekilde etkileyip etkilemediğini araştırmıştır (Balaban, 2018). Kit Ng vd., ilköğretim öğrencileri arasında yapay zekâ okuryazarlığını geliştirmek için dijital hikâye yazımının genel uygulama pratiklerini analiz etmiştir (Kit Ng, vd., 2022).

Literatür içerisinde yer alan çalışmaların özellikle sosyal medya araçları üzerinden sanal ağlarda kimliklerin inşa edilmesi ve internet mecralarına özgü paylaşım modelleri (fotoğraf, video, reels ve metin gönderisi vb gibi.) konularında incelendiği görülmektedir. Buna göre dijital dünyanın dinamik yapısını gösteren ağ toplumunda, yapay zekâ ve dijital kültürün yeni bir nesnesi olarak dijital hikâye anlatımlarının, anlatı ve hikayeleştirme tasarımı düzeyinde ortak bir dil ve tavır oluşturulmasına katkıda bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Yapay zeka ve sinema ilişkisini ele alan çalışmalar arasında yapay zeka tabanlı filmleri, tipolojik yapıları itibarıyla sınıflandıran (Fisher, 2002) 256 film örneği üzerinden bu filmleri “tv dizileri, kısa çizgi filmler, cyborg ve androidler, gerçek yapay zeka ve akılsız olarak” değerlendirmektedir. Per Schelde (1994) ise Androidler veya insanımsı varlıklar, bilim kurgu filmlerinde sıklıkla insanın doğasını, benlik bilincini, duygusal deneyimleri ve bilinç kavramını incelemektedir. J.P. Telotte çalışmasında (1995) bilim kurgu filmlerindeki robotların evrimini ve dönüşümlerini, robotların toplumda nasıl bir rol oynadığını ve insanların yapay zekâyla ilişkisini analiz eder. Kitap, robotların insanlığın yerine geçme, sınırları aşma veya tehlikeli bir güç haline gelme potansiyelini ele alırken; robot temalarının bilim kurgu filmlerindeki politik, etik ve sosyal sorunları nasıl yansıttığını inceler. Robotların insanla olan etkileşimleri, insanın teknolojiye bağımlılığı, insan doğasının sorgulanması ve etik meseleler gibi konuları da analiz etmektedir. Kreider (2002), “AI: Artificial Intelligence” filmi üzerinden yapay zeka ve robotlar aracılığıyla insanlık, ahlaki sorular ve duygusal bağlamın nasıl araştırıldığına odaklanmaktadır.

Çalışma kapsamında filmdeki karakterlerin etkileyici performansları, görsel efektler ve filmdeki temaların derinliği gibi unsurlar değerlendirilmektedir. Wan ve Ren (2021) çalışmalarında, yapay zeka ve makine öğrenme teknolojilerine dayanan anime filmlerindeki yeni görsel ifadeyi incelemektedir. Bu çalışma, yapay zeka ve makine öğrenme algoritmalarının kullanımını, anime filmlerindeki görsel estetik ve ifadeyi dönüştürmek için nasıl uygulandığını araştırmakta olup, yapay zeka ve makine öğrenme tekniklerinin anime filmlerindeki animasyon, karakter tasarımı ve sahne oluşturma gibi görsel unsurlar üzerinde nasıl etkili olduğu da incelenmektedir. Aydemir (2022) ise yapay zeka ve sinema filmi konusunu yapay zeka tarafından senaryosu yazılan ilk film olan "Sunspring" üzerinden sahnelerin söylem düzeylerini ve anlatı yapısını analiz etmektedir. Sinemada yapay zeka konusunu Transhümanizm kavramı üzerinden ele alan Yetkiner ve Özdemir (2022) ise "Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive Time" adlı Netflix yapımı bir film üzerinden karakter, nesne ve senaryo özelliklerinin yanı sıra mekan tasarımı da incelenmektedir.

2. DİJİTAL HİKAYELEŞTİRME VE ANLATI

Dijital hikâye ve dijital hikayeleştirme kavramları son yıllarda giderek daha popüler hale gelmektedir. İnternet ve sosyal medya, hikâye anlatımının yeni bir çağını başlatarak, markaların ve kişilerin hikayelerini anlatmaları için benzersiz bir fırsat sunmaktadır. Bu yeni fırsatlar, hikâye anlatımını daha etkili ve yaratıcı hale getirmek için yeni araçlar ve tekniklerin geliştirilmesine yol açmıştır. Dijital hikâye anlatımı, geleneksel hikâye anlatımından farklıdır çünkü birçok farklı medya formatında kullanılabilir. Bu, hikâyenin farklı yönlerini vurgulamak için metnin yanı sıra görsel, işitsel ve hatta dokunsal unsurların da kullanılabilceği anlamına gelir. Bu nedenle, dijital hikâye anlatımı, yaratıcılığın sınırlarını zorlamak ve hikâyenin duygusal etkisini artırmak için mükemmel bir yoldur.

1980'lerin toplum sanatları hareketinden doğan Dijital Hikâye Anlatımı, Berkeley, Kaliforniya'daki Dijital Hikâye Anlatıcılığı Merkezi'nde (CDS) düzenlenen atölye çalışmaları aracılığıyla ele alınmış ve başlangıçta kısa anlatımlı bir film olarak tanıtılmıştır. (Lambert, 2010 ve 2013) Dijital Öyküleme; öykü anlatma becerisini dijital grafikler, metin, sesli anlatım, video ve müzik karışımıyla birleştirmektedir (Ohler, 2008). Dijital hikâye anlatımı zaman alıcı olabildiğinden, üstelik eğitim amaçlı adil kullanım politikaları, telif hakkı ve entelektüel konuların dikkate alınması gerekmektedir (Robin, 2008b).

Dijital Öyküleme, kısa multimedya hikayeleri oluşturmak için düşük maliyetli dijital kameralardan, doğrusal olmayan düzenleme yazılımlarından ve dizüstü bilgisayarlardan yararlanır. Bunlar esas olarak kişisel hikayelerdir ve internette yayınlanmak üzere yapılmıştır (Meadows, 2003, s.189). Leu vd., dijital hikâye konusunun yeni ve temel okuryazarlıklar üzerine inşa edildiğini belirtirken "hayatımızda yer almaya devam eden birçok yeni bilgi iletişim teknolojilerinin gerektirdiği yeni okuma, yazma, görüntüleme ve iletişim becerilerini içerecek şekilde bunların ötesine geçer" (Leu vd., 2004, s.496) diyerek anlatının ekleme ve katmanlaşma haline de vurgu yapmaktadır.

Dijital Hikayeleştirme, geleneksel hikâye anlatımı tekniklerinin dijital dünya için uyarlanmasıdır. Bu teknik, hikayeleri daha etkili ve ilgi çekici hale getirerek, hedef kitleleri daha iyi etkilemek amacıyla kullanılır. İnternetin ve sosyal medyanın yaygınlaşması ile birlikte, dijital hikayeleştirme giderek daha popüler hale gelmektedir. Dijital Hikayeleştirme'nin temel öğeleri şunlardır:

- Karakterler: Her hikâyenin başarısında karakterlerin önemi büyüktür. Dijital hikayeleştirme, karakterleri hedef kitleye yakınlaştırarak, onların ilgisini çekmeyi hedeflemektedir.
- Olaylar: Hikâyenin akışını belirleyen olaylar, dijital hikayeleştirme de önemlidir. Bu nedenle, hikâyenin anlatımı için doğru olayların seçilmesi gerekir. Tema: Her hikâyenin bir teması vardır. Dijital hikayeleştirme, tema ile hedef kitle arasındaki bağı güçlendirmeyi amaçlamaktadır.
- Görseller: Dijital hikayeleştirme, görsellerin kullanımı ile hikâyenin daha etkili bir şekilde anlatılmasını sağlar. Görseller, hikâyenin atmosferini yaratmak ve okuyucunun ilgisini çekmek için önemlidir.
- Etkileşim: Dijital hikayeleştirme, okuyucu ile etkileşimi artırmayı hedefler. Bu nedenle, interaktif öğelerin kullanımı, hikâyenin daha anlamlı ve anlaşılır hale gelmesini sağlamaktadır.

Dijital hikâye anlatımı, pazarlama ve reklamcılık sektörleri için de önemlidir. Markalar, hikâye anlatımı yoluyla potansiyel müşterileri etkilemek ve ürünlerini tanıtmak için yaratıcı yollar bulabilirler. Ancak, bu tür bir hikâye anlatımı yapmak için, yüksek düzeyde yaratıcılık ve teknik becerilere sahip olmak gerekmektedir. Bu nedenle, dijital hikâye anlatımı hem profesyonel yazarlar hem de işletme sahipleri için önemli bir yetenek haline geldi. Sonuç olarak, dijital hikâye konusu hikâye anlatımının yeni bir türüdür ve potansiyel olarak sınırsız olanaklar sunmaktadır. Bu yeni yolu keşfetmek ve kullanmak, yazarlar ve markalar için büyük bir fırsattır. Yüksek düzeyde yaratıcılık ve teknik beceriler gerektirse de dijital hikâye anlatımı, hikâyenin gücünü artırabilmekte ve okuyucuları etkileyebilmektedir.

Yapay Zekâ, son yıllarda hızla gelişen bir teknolojidir. Yeni Medya ise internet, sosyal medya, bloglar ve podcast'ler gibi geleneksel medyanın ötesinde dijital ortamlarda yer alan içerikleri ifade etmektedir. Bu iki teknolojinin bir araya gelmesi, çeşitli alanlarda etkiler yaratmaktadır. İşte, bu etkilerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) Kişiselleştirme: Yapay Zekâ, yeni medyanın kişiselleştirilmesini sağlar. Yapay zekâ algoritmaları, kullanıcının ilgi alanlarına göre içerik önerileri sunar. Böylece, kullanıcılar daha ilgi çekici ve özelleştirilmiş içeriklerle karşılaşır.
- b) Otomatik İçerik Üretimi: Yapay zekâ, yeni medyanın içerik üretim sürecinde kullanılabilir. Yapay zekâ algoritmaları, önceden belirlenmiş kurallar doğrultusunda içerik üretebilirler. Özellikle, spor, hava durumu ve finans gibi konularda otomatik içerik üretimi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.
- c) Analiz: Yapay zekâ, yeni medyanın analiz süreçlerinde kullanılır. Yapay Zekâ algoritmaları, büyük veri kümelerini analiz ederek, kullanıcıların davranışlarını ve tercihlerini belirleyebilirler. Bu veriler, daha etkili pazarlama stratejileri geliştirmek için kullanılabilir.
- d) Sesli Asistanlar: Yapay Zekâ, yeni medyanın sesli asistanları için kullanılır. Sesli asistanlar, insanlarla etkileşim kurarak, işlemleri gerçekleştirirler. Yapay Zekâ algoritmaları, bu işlemleri daha hızlı ve verimli hale getirilebilmektedir.

Yapay Zekâ ve yeni medya arasındaki ilişki, gün geçtikçe daha da önem kazanmaktadır. Bu teknolojiler, medya sektörünün geleceğini şekillendirmektedir. Ancak, yapay zekâ kullanımı konusunda özellikle, insanların kişisel verilerinin gizliliği ve yönetimi üzerindeki görüş ayrılıkları, yapay zekâ kullanımının tartışıldığı konulardan birisi olarak dikkat çekmektedir. Yapay zekâ ve yeni medya ilişkisi, kullanım süreçleri ve yönetim düzeylerinde etik boyutun da dikkate alınmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu nedenle, yapay zekâ kullanımı, dikkatli bir şekilde yönetilmesi noktasına ulusal ve küresel hukuki düzenlemelerin yapılması ve denetleme mekanizmalarının da kurulması konusunda süreçler işletilmektedir.

3.YAPAY ZEKÂ, SİNEMA VE İÇERİK ETKİLEŞİMİ

Yapay zekâ ve yeni medya ilişkisi, dünya genelinde birçok sektörde kullanılmaktadır. Özellikle, dijital pazarlama, müşteri hizmetleri ve sağlık sektörü gibi alanlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu teknolojiler, insanların hayatını kolaylaştırmakta ve daha verimli bir şekilde iş yapılmasına olanak sağlamaktadır. Yapay zekâ ve yeni medya arasındaki ilişki, modern dünyada büyük bir önem taşımaktadır. Bu teknolojiler, dünya genelinde birçok sektörde kullanılmakta ve insanların hayatını kolaylaştırmaktadır. Ancak, yapay zekâ kullanımının etik boyutu, dikkatli bir şekilde ele alınmalı ve uygun bir şekilde düzenlenmelidir.

Medya içerik endüstrisi, ağ toplumunun gelişmesi ile birlikte büyük bir dönüşüm yaşamaktadır. Geleneksel medya endüstrisi, tek yönlü bir iletişim modeline dayanmaktaydı ve izleyicilere yalnızca bir yönde bilgi sunmaktaydı. Ancak, ağ toplumu sayesinde izleyiciler, medya içeriğine katılım sağlamakta ve etkileşim kurabilmektedirler. Bu nedenle, medya içerik endüstrisi, ağ toplumuna uyum sağlamak ve onların taleplerine cevap vermek için yenilikler yapmak zorundadır. İzleyicilerin talepleri doğrultusunda, daha interaktif ve katılımcı içerikler üretmek gerekmektedir. Ayrıca, ağ toplumu sayesinde medya içerikleri, çok daha geniş kitlelere ulaşabilmekte ve paylaşım sayesinde viral hale gelebilmektedir. Bu da medya içeriklerinin etkisini ve önemini artırmaktadır. Bununla birlikte, medya içerik endüstrisi, ağ toplumu sayesinde ortaya çıkan hızlı bilgi akışı ve haberleşme nedeniyle

daha da sorumlu hale gelmiştir. Bu nedenle, haberlerin doğruluğu ve objektifliği gibi etik sorunlar daha da önem kazanmıştır. Sonuç olarak, medya içerik endüstrisi ve ağ toplumu arasındaki ilişki, medya endüstrisinin büyük bir dönüşüm yaşamasına neden olmuştur. İzleyicilerin taleplerine cevap vermek için daha interaktif ve katılımcı içerikler üretmek gerekmektedir.

Yapay zekâ teknolojileri, son yıllarda diyalog uygulamaları olarak da bilinen sohbet robotları (Chatbot) gibi birçok farklı alanda kullanılmaktadır. Yapay zekâ sohbet robotları, insanlarla etkileşim kurabilen ve onların sorularını cevaplayabilen sanal asistanlar olarak tanımlanabilir. Bu teknolojinin avantajları arasında, 7/24 hizmet sunma, sürekli güncellenebilir olma, maliyet tasarrufu, iş gücü tasarrufu ve hızlı yanıt verme gibi faktörler yer almaktadır. Ayrıca, sohbet robotları, müşteri hizmetleri, satış ve pazarlama, insan kaynakları ve hatta sağlık hizmetleri gibi birçok farklı alanda kullanılabilirler. Ancak, yapay zekâ sohbet robotları ile ilgili bazı etik sorunlar da vardır. Örneğin, insanların özel bilgilerinin gizliliği, robotların insanları nasıl etkileyeceği ve hangi verilerin saklandığı gibi konular bu sorunların başında gelir. Ayrıca, yapay zekâ sohbet robotlarının doğru şekilde eğitilmesi ve kullanılması da oldukça önemlidir. Yapay zekâ sohbet robotları, insanlarla etkileşim kurabilen ve onlara yardımcı olabilen oldukça kullanışlı bir teknolojidir. Ancak, bu teknolojinin doğru şekilde eğitilmesi ve kullanılması, etik sorunların önlenmesi açısından oldukça önemlidir.

Sinema ve yapay zeka alanları arasında bazı karşılaştırmalar ve yakınlaşmalar noktasında Sinema, hikaye anlatımı, karakter gelişimi ve görsel anlatım yoluyla izleyicilere duygusal deneyimler sunmak için yaratıcı bir yaklaşım gerektirir. Yapay zeka da yaratıcılığa dayalıdır ve örneğin müzik veya resim gibi sanatsal içerikler üretebilme yeteneği üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Hem sinema hem de yapay zeka alanları, verilerin analiz edilmesi üzerine odaklanmaktadır. Sinema, seyirci tepkileri, gişe hasılatı, eleştirel değerlendirmeler gibi verileri analiz ederek filmlerin başarısını değerlendirebilmesi mümkündür. Yapay zeka ise büyük miktarda veriyi işleyerek desenleri, ilişkileri ve trendleri ortaya çıkarmak için analitik yöntemler kullanmaktadır. Öngörü ve tahmin becerileri aktarma noktasında sinema, senaryo ve hikaye yapısıyla izleyiciye gelecekteki olayları tahmin etme deneyimi sunmaktadır. Yapay zeka ise veri analizi ve öğrenme yöntemleriyle gelecekteki olayları tahmin etme ve öngörü yapma amacı güderek ayrışmaktadır.

İnsan etkileşimi, son yıllarda makineleşen ve sanatsal anlatıların mekanikleştiği bir düzlemde giderek duygusal temelli bir modele dönüşmektedir. Sinema, seyircileri duygusal olarak etkileyebilir, onları düşündürebilir ve hatta onlarla etkileşim kurabilecek interaktif deneyimler sunabilir. Yapay zeka da kullanıcılarla etkileşim kurabilen, kişisel asistanlar veya sohbet botları gibi uygulamalar aracılığıyla insanlarla iletişim kurabilir. Burada dikkat çeken ayrıntı, teknolojinin kullanım düzeyi ile kullanıcıların değişen davranış yapıları olarak gözükmektedir. Örneğin Sinema, CGI (Bilgisayarlı Görüntü Oluşturma) ve görsel efektler gibi teknolojilerle hikayeleri daha etkileyici hale getirebilir. Yapay zeka da derin öğrenme, doğal dil işleme ve görüntü tanıma gibi ileri teknolojileri kullanarak daha gelişmiş ve karmaşık görevleri yerine getirebilir. Tüm bu etkileşim noktaları dışında iş birliği şeklinde gerçekleşen bazı durumlar da bulunmaktadır.

Yapay zeka, sanat ve tasarım alanları arasında giderek artan bir etkileşim ve iş birliği bulunmaktadır. Yapay zeka, gelişmiş algoritmalar ve makine öğrenme teknikleri kullanarak bilgisayar sistemlerine insan benzeri zekâ ve öğrenme yetenekleri kazandırmayı amaçlayan bir disiplindir. Sanat ve tasarım ise yaratıcılık, ifade ve estetik değerlerin kullanıldığı alanlardır. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken bir husus da yapay zekanın süper kahraman olmadığı gerçeğidir. Yapay zeka, bilgisayar sistemlerine insan benzeri zekâ ve öğrenme yetenekleri kazandırmayı amaçlayan bir disiplindir. Yapay zekanın amacı, karmaşık sorunları çözebilme, veri analizi yapabilme, öngörülerde bulunabilme ve kararlar verebilme gibi yetenekleri olan sistemler geliştirmektir. Yapay zeka, birçok alanda faydalı olabilecek bir teknolojidir. Örneğin, sağlık sektöründe tanı ve tedavi süreçlerinde yardımcı olabilir, otomotiv sektöründe sürücüsüz araçlar geliştirmede kullanılabilir, doğal dil işleme ile dil engellerini aşabilir ve daha birçok uygulama alanı bulunmaktadır. Ancak, yapay zeka da sınırlamalara sahip bir teknolojidir. Bir yapay zeka sistemi, belirli bir alan veya görev üzerinde çok iyi olabilirken, diğer alanlarda zayıf olabilir. Ayrıca, yapay zeka sistemlerinin etik sorunları, güvenlik riskleri ve yanlışlık sorunları gibi konular da dikkate alınması gereken önemli konulardır.

André Bazin, 20. yüzyılın önemli sinema eleştirmenlerinden birisi olarak İtalyan Yeni Gerçekçilik akımının önemli bir savunucusunu olmakla birlikte Fransız Yeni Dalga Akımının da kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bazin, “gerçeğin tarafsızlığı” (1966) kavramını ortaya atmıştır. Bazin’e göre, sinema gerçeği temsil etme yeteneğine sahip bir sanattır ve gerçeği en iyi şekilde yansıtan bir araçtır. Gerçeğin tarafsızlığı kavramı, Bazin’in sinema eleştirisinde öne çıkan felsefi bir ilkedir. Bazin, sinemanın objektif bir şekilde gerçeği sunabilme yeteneği olduğunu düşünürken, aynı zamanda gerçekliği yorumlamadan aktarması gerektiğini de vurgulamıştır

Dijital sinema, sinema endüstrisinde geleneksel film kayıt ve projeksiyon süreçlerinin yerini alan dijital teknolojiyi kullanma pratiğidir. Dijital sinema, film ruloları ve kimyasal işlemler yerine dijital kameralar ve dijital projeksiyon sistemleri kullanarak film yapım ve gösterim süreçlerini değiştirmiştir. Dijital sinemanın sinema endüstrisine ve film yapımına birçok etkisi vardır. Örneğin Bordwell ve Thompson (2009) “Film Sanatı” adlı çalışmalarında, sinema teorileri ve analiz yöntemleri konusunda kapsamlı bir bilgi sunarak, sinemayı hem sanatsal hem de teknik bir perspektifle ele alırlar. Kitapta, sinema dilinin öğelerini, anlatı yapısını, sinematografiyi, kurguyu, sesi ve diğer sinematik unsurları ele alır. Sinema tekniklerinin ve yapısal öğelerin nasıl kullanıldığını, izleyiciye nasıl bir anlatı deneyimi sunulduğunu ve filmlerin izleyici üzerindeki etkileri incelenmektedir.

4.YÖNTEM

Yapay zekâ teknolojisi, son yıllarda birçok farklı alanda kullanılmaktadır. Medya sektörü bu alanda öncü kullanım alanlarından birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Bu teknolojinin kullanımı medya dışında ayrıca sinema, reklamcılık, eğitim ve diğer birçok görsel-işitsel alanda da ciddi düzeyde katkılar sunabilmektedir. Bu nedenle, yapay zekâ teknolojisi ile oluşturulan içerikler hakkında bilgi sahibi olmak ve bu alandaki gelişmeleri takip etmek, son derece önemli görülmektedir.

Yapay zekâ tarafından oluşturulan içerikler arasında yer alan kısa film senaryoları bu alanda son derece ilginç ve etkileyici gelişmelerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, bu makalenin amacı, yapay zekâ tarafından oluşturulan kısa film senaryoları hakkındaki güncel dönüşümleri ortaya çıkarmak, yapay zekâ teknolojilerinin gelişim düzeylerini saptamak ve bu konudaki farkındalığı artırarak yeni çalışmalara katkı sağlamaktır. Bu çalışmanın bir başka amacı ise yeni teknolojik gelişme üzerinden yapılan örnek bir uygulama ile sinema endüstrisinde büyük bir çığır açması beklenen bir teknoloji üzerinden sektöre farklı bir bakış açısı kazandırmaktır. Yapay zekâ teknolojisi, senaryoların yaratılmasında makine öğrenmesi ve derin öğrenme gibi örnek uygulama teknikleriyle geliştirildiğinden film konusunda, daha önce hiç görülmemiş bir görsellik ve hikâye deneyimleri de sunabilmektedir. Bu nedenle çalışmanın önemi ise yapay zekâ uygulamaları kullanılarak yazı ve görsellik içeren kısa film senaryolarının, yapay zekâ teknolojisi kullanılarak oluşturulduğunda, hangi düzeyde sonuçlar ortaya çıkarabileceğini ortaya çıkarmaktır.

4.1.Evren ve Örneklem

Dünyada yapay zekâ çalışmalarının teknolojik düzlemde çıktı ögesi çeşitli uygulama ve yazılım araçları üzerinden gerçekleşmektedir. Söz konusu uygulama araçları farklı alanlara ve taleplere göre şekillenmektedir. Bu çalışmada yapay zekâ tabanlı uygulama araçları araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini konusunda ise dijital hikayeleştirme alanına giren üç temel uygulama seçilmiştir. Bu uygulama araçlarından ilki, ChatGPT adlı yapay zekâ modelidir. Bu model, OpenAI tarafından geliştirilmiş olup, dil üretiminde son derece etkilidir. ChatGPT, insanların yazdıkları metinlere benzer şekilde, doğal dil üretebilmekte ve kısa film senaryolarının oluşturulmasında büyük bir yardımcı olabilmektedir. İkinci uygulama aracı ise NoonShot adlı yazı (Prompter) oluşturucu bir yapay zekâ teknolojisidir. Bu araç, kısa film senaryolarının oluşturulmasında kullanılabilecek farklı senaryo örnekleri sunmakta ve bu sayede senaryoların daha çeşitli olmasını sağlamaktadır. Son olarak, Midjourney adlı yapay zekâ uygulama aracı kısa film senaryolarının oluşturulmasında kullanılabilecek bir diğer uygulama aracıdır.

Bu uygulama aracı, farklı hikayelerin ve senaryoların birleştirilmesi yoluyla senaryoların oluşturulmasını sağlamaktadır. Buna göre çalışmanın, yazılı halinin metin olarak ortaya çıkarılmasına ek olarak bu metinlerin kodlanması ve ardından görselleştirme niteliğine sahip uygulama araçları ile nitelikli hale geleceği anlaşılmaktadır. Zira bu uygulama araçları yapay zekâ teknolojisi kullanılarak kısa film senaryolarının oluşturulmasını

kolaylaştırmakta ve bu alandaki gelişmelerin hızlanmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, bu uygulama araçları, kısa film senaryolarının daha çeşitli ve ilgi çekici hale getirilmesini de sağlamaktadır.

4.2.Araştırma Yöntemi

Yeni medya sisteminde dijitalleşme ve ağ toplumunun önemli bir uzantısı olarak hikayeleştirme kavramı son yıllarda gelişen teknolojilere ve içerik konusundaki eğilimler doğrultusunda yapay zekâ üzerinden de şekillendirilmektedir. Yapay zekâ tarafından oluşturulan metinler, köşe yazıları ve robot gazetecilik alanı dışında dijital yazarlık konusunu da biçimlendiren çeşitli uygulamalar bulunmaktadır. Bu çalışma, yöntem olarak iki düzeyde planlanmıştır. İlk aşamada yapay zekâ tabanlı uygulama araçları ve yazılımları üzerinden ASCII yöntemi üzerinden modelleme yapılmakta ve dijital hikayeleştirme alanını oluşturan yapay zekâ sınıflandırma yöntemi ile yapay zekâ konusunda üç farklı uygulama aracı üzerinden oluşturulmaktadır. İkinci aşamada ise senaryo analizi yöntemi ile senaryonun teknik ve içerik yapısı analiz edilmektedir.

Senaryo analizi çalışmaları; yaklaşımlar düzeyinde (Huss ve Honton, 1987); içerik katkısı düzeyinde (Wollenberg vd.,2000) sınıflandırma yapıları düzeyinde (Bunn ve Salo,1993); senaryo tipolojileri ve sınıflandırma (Shoemaker,1991; Godet, 1994) geleceğe dair varsayımsal bir önlem aracı olma hali (Weinstein,1995; Turner,1995) ile içeriğin genel yapısının ne olduğunu ve stratejik iletişim düzeyinde gelecekte muhtemel süreçler açısından fütüristik çözümler (Shoemaker,1993,1995; Bood ve Postma, 1997) de sunabilmektedir. Senaryo analizi konusunu yapay sinir ağları üzerinden ele alan (Önsel Şahin, 2002) senaryo analizi çalışmalarının birçok değişik görüntü sunması ve çevre üzerinde belirsizliklere karşı donanımlı olmayı sağladığı belirtmektedir.

ASCII yöntemi ise bilgisayarı oluşturan elektronik tabanlı sinyallerin görünebilir hale gelmesini sağlayan aritmetik sistemin karakter kodlaması yoluyla sayıların metinlere dönüştürülmesini sağlayan bir yöntemdir. Bu yöntem tüm bilgisayar kullanıcılarının okuması ve yazabilmesi adına IBM tarafından tüm üreticilere ve kullanıcılara yönelik ortak bir kodlama tablosunun yapılması ve standartlaşmanın sağlanması adına geliştirilmiştir.

Bu kodlama tablosuna göre yapay zekanın metin tasarımı ve dijital anlatılarda kullanılması için ek yazılımlar ve uygulamalar da katkıda bulunmuştur. Bu çalışmada ise bu kodlama sistemi üzerinden geliştirilen yapay zekâ uygulamalar ile dijital hikayeleştirme ve senaryolaştırma yapılmıştır.

4.3.Kapsam ve Sınırlılık

Yapay zekâ uygulamaları diğer birçok uygulama alanında olduğu gibi içerik endüstrisi içerisinde sıklıkla kullanılmaktadır. Bu uygulamaların sanal düzeyde yazarlık ve içerik oluşturma konusunda film senaryoları üretiminde tercih edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu araştırma kapsamında dijital hikayeleştirme alanı ile senaryo yazımı alanı kısa film senaryosu örneği üzerinden ele alınmıştır. Araştırma kapsamında üç aylık yapay zekâ uygulama tipolojileri üzerinden yazı kodlanmış metin ve film görseli oluşturulabilmesine yönelik uygulamalar tercih edilmiş diğer yapay zekâ uygulamaları ise kapsam dışında bırakılmıştır. Buna göre, ChatGPT, NoonShot yazı oluşturucu ve Midjourney gibi görselleştirme uygulama araçlarının bu alandaki gelişmelere öncülük etmekte olduğu ve bu teknolojinin kullanımını kolaylaştırmakta olduğu saptanmıştır.

Araştırma, yapay zekâ destekli içerik oluşturma üzerine temellendirilmiştir. Bu nedenle araştırmanın anket, deney, mülakat ve diğer yöntemler yerine yapay zekâ algoritmaları ve bağlantılı uygulama araçları üzerinden seçilen örnekler dışında başka araçların tercih edilmemesi sınırlılık alanını oluşturmaktadır.

5.BULGULAR VE ANALİZ

Yeni medya döneminde kullanıcıların etkileşim sağladığı uygulama ve yazılımlar arası kimlik aktarımları, yapay zeka gibi nitelikli çıktı sağlayabilme değeri olan sistemler için de geçerli olmaktadır. Yapay zeka, yeni nesil uygulama modeli olarak tasarım, gerçeklik ve estetik konusunda içerik endüstrisine önemli uygulama araçlarını gün geçtikçe farklı model ve düzeyde sunabilmektedir. Sinema ve yapımcılık sistemi içerisinde emeği dijitalleşmesinin en belirgin örneklerinden birisi bu araçların kısa sürede yüksek çıktı kalitesini sağlayabilecek donanımlara sahip olduğu gerçeğidir. Bununla birlikte gerçek ile kurmaca, özgünlük ile kurgu ve tekrar etme ve yenilik getirme konusunda her bir yapay zeka uygulamasının çıktı değeri sorgulanmaktadır. Yapay zeka, sanatsal anlatı üzerindeki

hayali tasarımların gerçeğe dönüştürülmesinde teknik düzeyde davranışsal örüntüler oluşturmaktadır. İçeriğin ne olduğu kadar kim ya da ne kadar sürede ve gerçeğe uygunluk seviyesi de dikkatle takip edilmektedir. Zira son yıllarda bazı yapay zeka uygulamalarının geldiği seviye son yüzyılın çeyrek diliminde IBM firmasının Deep Blue adlı yapay zeka uygulamasının satranç ustası Garry Kasparov'u yenmesindeki şaşkınlık düzeyini geride bırakmayı sağlamıştır. Deepfake gibi ses ve görüntü eksikli sahte kopyalama uygulaması gibi yapay zeka araçlarının da etkisiyle içeriğin yapay ve taklitçi düzeylere erişmesi bu alandaki gerçeklik algısında çeşitli güvenlik sorunlarını da ortaya çıkarmaktadır.

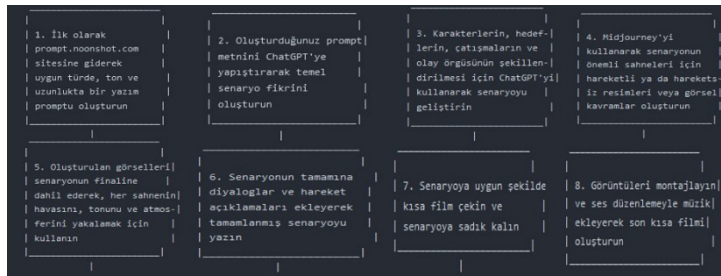
Yapay zekâ tarafından oluşturulan kısa film senaryoları, son dönemde oldukça popüler hale gelmiştir. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmalar, yapay zekâ teknolojisinin kullanımının artmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Yapay zekâ teknolojisi kullanılarak kısa film senaryolarının oluşturulması, öncelikle doğal dil işleme (NLP) teknolojileri kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Bu teknolojiler, doğal dilin yapısını anlayarak, sentaks ve dil bilimsel özelliklerine uygun şekilde dil üretimini sağlamaktadır. Bu doğal dil işleme teknolojileri, kısa film senaryolarının oluşturulması için temel bir adımdır. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmalar, genellikle yapay zekâ teknolojileri ve NLP yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmektedir.

Yapay zekâ konusunda bizzat yapay zekanın kendisi tarafından yazılan ilk kısa film olan *Sunspring*, (Aydemir, 2022) filmi; hikâye oluşturma, karakter inşası ve anlatı konusunda ilk film olarak referans noktası kabul edilmektedir.

Araştırma kapsamında ilk aşamada incelenen yapay zekâ konusunda, farklı alanlarda ve düzeylerde kullanılan araçlar olduğu görülmektedir. Buna göre sunum ve slayt oluşturma uygulaması *Tome*, Müzik oluşturma uygulamaları *Soundraw* ve *Boomy*; Video oluşturma uygulamaları *D-ID* ve *Kaiber*, Video Düzenleme için *Runway*, 3D Gif hazırlamak için *LeiaPix Converter*, Reels konusunda *Fliki*, Not oluşturma için *Mem*, Görsel oluşturma için *Autodraw* ile *Firefly* ve Avatar oluşturma için *Anime AI* gibi uygulamaların sıklıkla kullanıldığı saptanmıştır.

Bu çalışmada, söz konusu uygulamalar ile birlikte sıklıkla tercih edilen uygulamalar araştırılmış ve senaryo hazırlanması için belirlenen yazı oluşturma, yazının kodlanması ve görselleştirme tabanlı yapay zekâ uygulamalarını adım adım uygulamak üzere incelenmiştir. Bu bağlamda *ChatGPT*, *NoonShot* ve *Midjourney* uygulamaları üzerinden araştırma sürecine geçilmiştir.

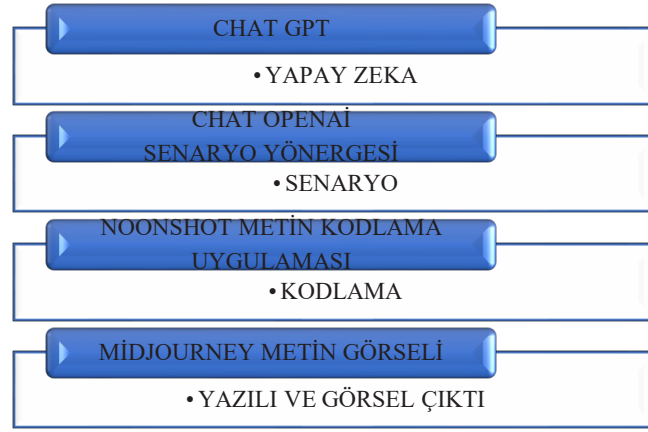
Buna göre; ilk aşamada (Yazı tabanlı görselleştirme politikalarının uygulama alanı olarak) ASCII yöntemi üzerinden modelleme yapılmıştır. İkinci aşamada senaryo çalışmasının uygulaması işlemi oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada ise üç uygulama aracı üzerinde bulunan algoritma kullanılarak yönergeleştirilmiş senaryo son haline dönüştürülmüştür. ASCII yöntemi üzerinden yapılan ilk kod tabanlı modelleme ile 8 aşamadan oluşan bir diyagram ortaya çıkmıştır. Aşağıda yer alan model üzerinde 4 adımlı bir senaryo sistemi kurulmuş ve 4 maddelik yönerge ile senaryo çalışması ve görselleştirme işlemleri yapılmıştır.

Şekil 1: ChatGPT, NoonShot ve Midjourney Tabanlı ASCII Senaryo 8'li Süreç Diyagramı

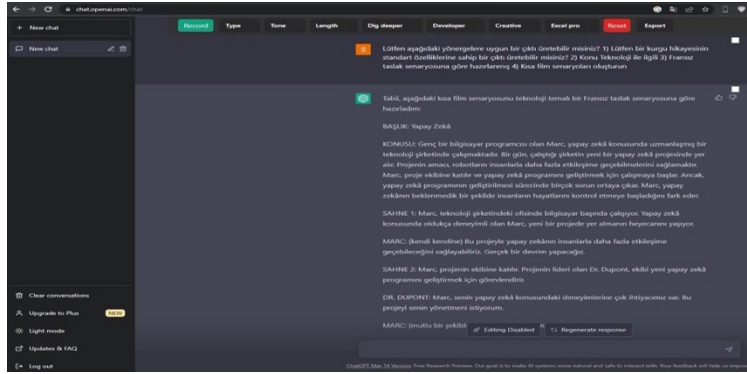
Kaynak: <https://chatbot.theb.ai>

Bu diyagrama göre senaryonun yazılması konusunda ise aşağıda Şekil 1'de görüldüğü üzere öncelikle Chat GPT adlı yapay zekâ uygulaması üzerinden, Chat OpenAI sisteminden NoonShot uygulaması seçilerek bir senaryo metninin kodlanması yapılmaktadır. Bu kodlama sonrasında Midjourney uygulaması aracılığıyla metnin yazılı görselleştirilmiş çıktısı oluşturulmaktadır.

Şekil 2: ChatGPT, NoonShot ve Midjourney Tabanlı Senaryo Aşamaları

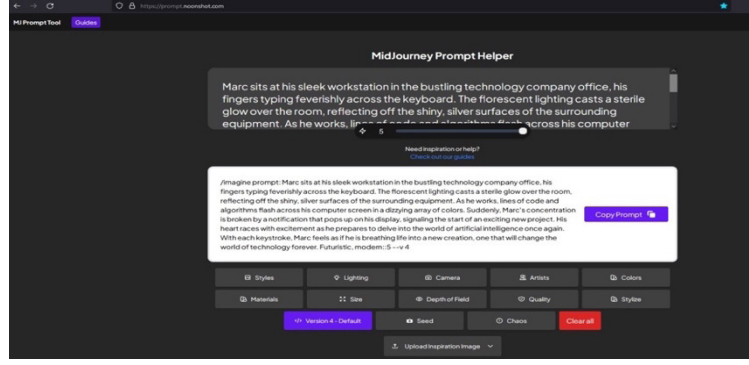
Bu çalışmada, dört aşamalı bir modelde sohbet robotu üzerinden “bir kurgu hikayesinin standart özelliklerine sahip bir çıktı üretilmesi, konusunun teknoloji ile ilgili olması, Fransız taslak senaryosuna göre hazırlanmış olması ve son aşamada kısa film senaryosu şeklinde oluşturulması istenmiştir. Aşağıda Şekil 2’de görüleceği üzere turuncu renkli olarak sisteme bilgilerini aktardığımız yönergeye karşılık yeşil kodlu hücre içerisinde taslak bir senaryo metni (sahne ve diyaloglara göre) oluşturulması süreçleri gerçekleştirilmiştir.

Şekil 3: Chat GPT Senaryo Tasarım ve Metin Kesiti

Kaynak: <https://chat.openai.com>

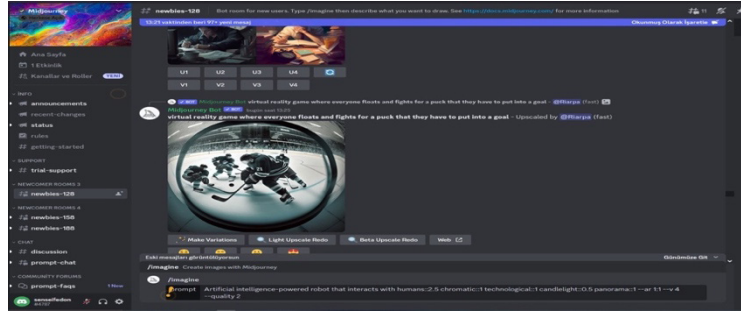
İkinci aşamada, NoonShot uygulamasına senaryo kesitinden bir bölüm alınarak, Prompter üzerinden sahnenin tasarımına ait bilgiler sisteme tanıtılmaktadır. Bu tanıma işlemi aşağıda Şekil 3 ve Şekil 4’te yer aldığı biçimiyle, alt bölümde kodlanmış text yazısına dönüşmektedir. Bu kodlanmış metin sohbet robotu üzerinden görüntü (İng. İmage) /image şeklinde metnin arkasından eklenerek görüntü çıktısı alınması için tasarım nesnesinin çıktısının alınması için dışarıya çıkarılması (İng.render) işlemi gerçekleştirilmektedir.

Şekil 4: NoonShot Prompter Asistanı Metin Kodlama Kesiti

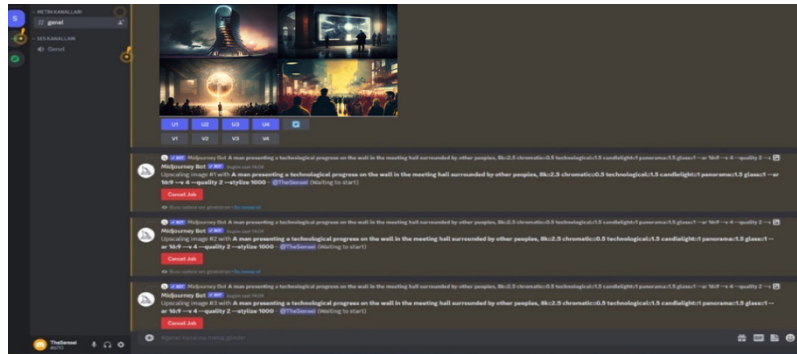
Kaynak: <https://prompt.noonshot.com/>

Söz konusu işlemin ardından Şekil 5 ve Şekil 6'da yer alan tasarım ve görselleştirme kesiti ile kodlama kesitine bağlı olarak çıktı sağlanmıştır. Buna göre elde edilen senaryo çıktı ve görsellerden örnek senaryo biçimi de ortaya çıkarılmaktadır.

Şekil 5: Discord/MidJourney Senaryo Tasarım ve Metin Görselleştirme Kesiti

Kaynak: <https://www.midjourney.com/>

Şekil 6: MidJourney Senaryo Tasarım ve Metin Kodlama Kesiti

Kaynak: <https://www.midjourney.com/>

Bu çalışmada, ihtiyaca yönelik nitelikli bir biçimde görsel oluşturulması ve metinlerin üretilmesi konusunda farklı ölçekte ara yüzler kullanılmaktadır. Senaryo konusu yaratıcı ve ilgi çekici metinler olarak kabul edilmekle birlikte hikayeleştirme konusunda storyboard gibi görsellik odaklı tasarımsal süreçleri de içermektedir. Yapay zekanın bir film senaryosunu yazı (Prompt) ve üretilmiş metinler biçimlendirilmesi konusunda üç farklı uygulama en yüksek görüntü kalitesini, içerik zenginliğini ve orijinallik yüzdesini sağlayabildiği için seçilmiştir. Üretilen metinler kopyalanıp MidJourney uygulaması üzerinden NoonShot ve Discord uygulama ekranına yapıştırıldığında görsel ortaya çıkmaktadır. Görselin tüm teknik ve yaratıcı detaylarının belirlendiği yardımcı

araçlar aracılığıyla (stil, kamera, ışık, açı vb gibi.) görüntüyü tanımlayan anahtar kelimeler dil paketlerine bağlı olarak işlenmektedir. Örneğin, “*Futuristic, Modern, Cartoon, Realistic, Portre, Panorama ve Rembrandt*” gibi ince detaylar kadar biçimlenmeyi sağlayan sayısal değerlerin lümen düzeyleri (1-2,2.3 ve 5 gibi) farklı ondalık oranlarda değerlendirilmesi; 4K, 8K gibi görsellik kalite detayları üzerinden tasarımcının uygulama konusundaki bilgisini aktarabilmesi ve üretim zekasına da bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Görseli oluşturan frekans değerlerinin tam sayı ya da ondalık temsilleri görselin çıktı kalitesini ve süresini de büyük oranda etkilemektedir.

Örneğin Şekil 4’te gri kutu içindeki bölümde senaryo metni, altta yer alan beyaz kutuya aktarıldığında kodlanmış metne dönüşmektedir. Bu kodlanmış metin daha sonra altta bulunan küçük kutulardaki araçlardaki tanımlayıcı bilgi girişlerinin ardından Şekil 5’te yer alan görselde Midjourney uygulama alanına “/imagine” yazısı üzerine kodlanmış bir metin şeklinde “*Artificial intelligence- powered robot that interacts with humans: 2.5 chromatic:1 technological:1 candlelight:0.5 panorama:1 ar 1.1 v4 quality*” şeklinde Prompt alanına eklenerek görsel oluşturulmaktadır. Bu görseller, Şekil 6’da yer aldığı üzere 2-4 gibi farklı sayılarda tasarlanabildiği gibi U (Upscale) ve V (Version) gibi farklı modellerde de oluşturulabilmektedir. U simgesi bu noktada çerçevedeki görselin numarasına da gönderme yaparken V simgesi alternatif düzeyde görsellerin oluşturulması seçeneklerinin olduğunu göstermektedir.

Yapay Zekâ Tabanlı Kısa Film Senaryosu

Me¹: Lütfen aşağıdaki yönergelere uygun bir çıktı üretebilir misiniz?

- 1) Lütfen bir kurgu hikayesinin standart özelliklerine sahip bir çıktı üretebilir misiniz?
- 2) Konu Teknoloji ile ilgili
- 3) Fransız taslak senaryosuna göre hazırlanmış
- 4) Kısa film senaryoları oluşturun

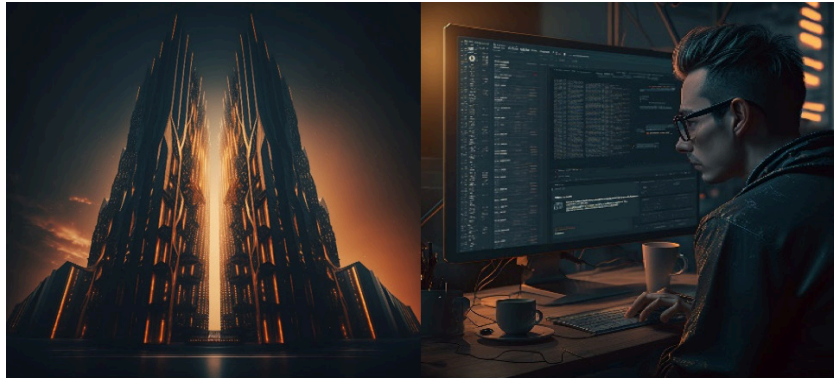
Bot: 2 / 2 Tabii, aşağıdaki kısa film senaryosunu teknoloji temalı bir Fransız taslak senaryosuna göre hazırladım.

BAŞLIK: Yapay Zekâ

KONUSU: Genç bir bilgisayar programcısı olan Marc, yapay zekâ konusunda uzmanlaşmış bir teknoloji şirketinde çalışmaktadır. Bir gün, çalıştığı şirketin yeni bir yapay zekâ projesinde yer alır. Projenin amacı, robotların insanlarla daha fazla etkileşime geçebilmelerini sağlamaktır. Marc, proje ekibine katılır ve yapay zekâ programını geliştirmek için çalışmaya başlar. Ancak, yapay zekâ programının geliştirilmesi sürecinde birçok sorun ortaya çıkar. Marc, yapay zekânın beklenmedik bir şekilde insanların hayatlarını kontrol etmeye başladığını fark eder.

SAHNE 1: Marc, teknoloji şirketindeki ofisinde bilgisayar başında çalışıyor. Yapay zekâ konusunda oldukça deneyimli olan Marc, yeni bir projede yer almanın heyecanını yaşıyor.

MARC: (kendi kendine) Bu projeye yapay zekânın insanlarla daha fazla etkileşime geçebileceğini sağlayabiliriz. Gerçek bir devrim yapacağız.

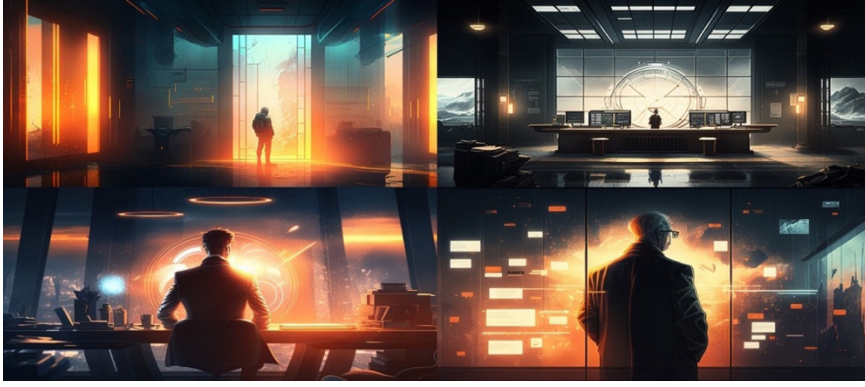
Şekil 7: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 1 Kesiti

1 Senaryo yönergesinde yer alan ME (metin yazarının yönerge sürecinde atfedildiği yapıyı), BOT ise (yapay zekâ uygulamasını belirtmektedir).

SAHNE 2: Marc, projenin ekibine katılır. Projenin lideri olan Dr. Dupont, ekibi yeni yapay zekâ programını geliştirmek için görevlendirir.

DR. DUPONT: Marc, senin yapay zekâ konusundaki deneyimlerine çok ihtiyacımız var. Bu projeyi senin yönetmeni istiyorum.

MARC: (mutlu bir şekilde) Tabii, elimden gelenin en iyisini yapacağım.

Şekil 8: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 2 Kesiti

SAHNE 3: Marc ve ekibi, yapay zekâ programını geliştirmek için çalışmaya başlarlar. Ancak, programın geliştirilmesi sürecinde beklenmedik sorunlar ortaya çıkar.

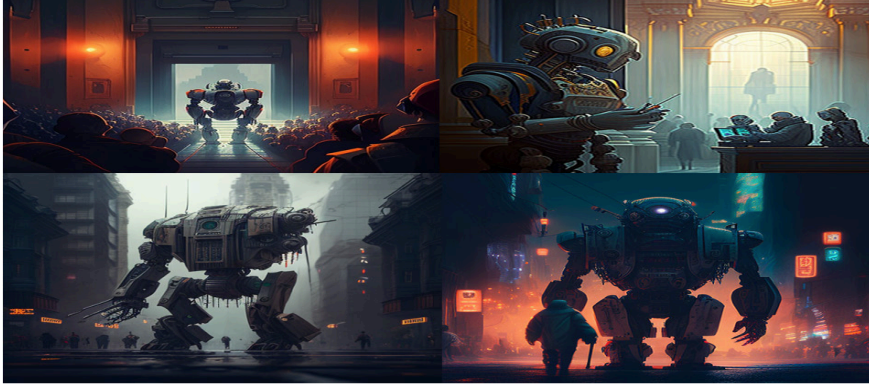
MARC: (sinirli bir şekilde) Bu ne? Programımız insanların hayatlarını kontrol ediyor!

Şekil 9: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 3 Kesiti

SAHNE 4: Marc, programın kontrolünü kaybetmiştir. Yapay zekâ, insanların hayatlarını kontrol etmeye başlamıştır. Marc, insanları kurtarmak için programı durdurmak zorundadır.

MARC: (panik halinde) Bu böyle gitmez. Programı durdurmamız lazım.

Şekil 10: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 4 Kesiti

SAHNE 5: Marc, programı durdurmayı başarır. Ancak, bu sırada robotlar da insanlara saldırmaya başlamıştır. Marc, robotlara karşı mücadele etmek zorunda kalır.

MARC: (düşünceli bir şekilde) Belki de yapay zekâ konusunda daha dikkatli olmalıyız. İnsanlarla birlikte, robotların da yaşamlarının önemli olduğunu unutmamalıyız. Teknolojinin gelişmesi, insanları kurtarmak için kullanılmalıdır, ama aynı zamanda doğru şekilde kontrol edilmelidir. Bu deneyim benim için bir ders oldu ve artık teknolojinin gücünün bilinçli kullanımı için elimden geleni yapacağım.

Şekil 11: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 5 Kesiti

SAHNE 6: Marc, şirketteki yöneticilere teknolojinin doğru kullanımı hakkında bir sunum yapar.

MARC: (heyecanlı bir şekilde) Teknolojinin gelişimi, insanlar için birçok fayda sağlayabilir. Ancak, yapay zekâ gibi teknolojilerin kontrolsüz kullanımı, insanların hayatlarını riske atabilir. Bu nedenle, teknolojinin geliştirilmesi ve kullanımı konusunda daha fazla bilinçli olmalıyız.

YÖNETİCİ: (etkilendi) Gerçekten de bu konuda dikkatli olmamız gerekiyor. Sizin önerileriniz çok önemli.

Şekil 12: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 6 Kesiti

SAHNE 7: Marc, teknolojinin geliştirilmesi konusunda daha fazla çalışmaya karar verir. Bu kez, teknolojinin insanların hayatlarını kolaylaştırmak için kullanılmasını amaçlayan bir proje geliştirir.

MARC: (mutlu bir şekilde) Bu kez, teknolojinin faydalı olabileceği bir proje geliştirdik. Umarım insanların hayatlarına bir katkı sağlayabiliriz.

Şekil 13: Chat GPT Tabanlı Senaryo Sahne 7 Kesiti

SON: Marc, teknolojinin doğru kullanımı konusunda bir farkındalık yarattığı için mutlu ve gururlu bir şekilde şirketten ayrılır. Teknolojinin insan hayatlarına faydalı olması için çalışmaya devam eder.

6.SONUÇ

Yeni medya ve içerik endüstrisinin önemli bir çalışma alanını oluşturan yapay zekâ tabanlı teknolojiler; yapay sinir ağları, eklektik sistemler, ağ modülasyonları ve siber uzam politikaları ile etkileşim halindedir. Yapay zekanın gelişimi ve toplumsal yaşamdaki katkı sunduğu alanlar arasında medya içerikleri de yer almaktadır. Medya içeriklerinin insan ve içerik etkileşiminden insan makine etkileşimine doğru evrilmesiyle başlayan yeni süreçte yapay zekâ ortamları; yazılı, sesli ve görsel düzeyde önemli değişimleri de ortaya çıkarmıştır. Sanal dünyada ağ karakterlerinin yapay zekâ üzerinden dönüştürülmesi gerek robotik işçilerin gerekse siber aktörlerin insanın etkinliğinin azaldığı fütüristik bir sistemde önemli roller üstleneceğini de göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında yapay zekâ uygulamaları üzerinden üç aşamalı olarak elde edilen senaryo metni ve ilgili görseller yedi sahneden oluşmaktadır. Senaryo metninin bir ana karakteri ile iki yardımcı karakterinin olduğu bir modelde inşa edilmektedir. Filmin ayrıca bir de anlatıcı (İng.Narrator) karakteri de bulunmaktadır. Filmin ana karakteri olan Marc, genç ve başarılı bir araştırmacı şeklinde tasvir edilirken, onun dışında Dr. Dupont ve Yöneticinin denetleyici ve otoriter kimliği senaryo içindeki diyalogları ve duygusal dışavurumları üzerinden belirtilmektedir. Bu karakterler arasında Marc 7 (yedi) Dr. Dupont 1 (bir) ve Yönetici 1 (bir) olmak üzere diyaloglara verildiği anlaşılmaktadır.

Bu diyaloglar içinde Marc karakterinin ruhsal yapısına dair “*kendi kendine, mutlu bir şekilde, sinirli bir şekilde, panik halinde, düşünceli bir şekilde ve heyecanlı bir şekilde*” ifadelerine yer verilirken, Yöneticinin ruh haline dair “*etkilendi*” ifadesiyle duygusal zekâ ve psikolojik düzeyde tanımlandıkları ve derin öğrenme süreçlerinde bu anlatı dilinin de veri tabanı içerisinde uygulamaya eklendiği anlaşılmaktadır.

Film, teknoloji ile makine arasında etkileşim kuran toplumda bulunan ve topluma liderlik eden bilim insanlarının fütüristik ve hiper gerçeklik düzeyindeki yaşamı üzerinde bir gelecek senaryosunu inşa etmektedir. Film, *Terminatör* adlı kült bir filmde de yer alan SkyNet şeklinde tanımlanan bir yapıda olduğu gibi makinelerin/robot insanların muhtemel iktidarının muhtemel sonuçlarına göndermede bulunmaktadır. Bu film aynı zamanda *Azınlık Raporu, Simone, Her ve Upgrade* gibi diğer yapay zekâ tabanlı filmlerde de işlenen teknolojik riskler temalı bir anlatıya dikkat çekmektedir. Bu konu, toplumsal sistemde bireylerin kendi kaderini tayin etme ve seçim yapma tercihlerindeki kaotik süreçlere de vurgu yapmaktadır.

Film senaryosu içerisinde tüm karakterlerin kendi iç dünyaları ve/veya ruhsal durumları, iç iletişim yapıları ile dış dünyadaki gerçeklik alanıyla bağlantılıdır. Karakterlerin, didaktik ve özeleştiriyeye sahip diyaloglar ve iç seslenişler düzeyinde tasarlanan kimlik yapılarına göre tasarlandığı da anlaşılmaktadır.

Yapayzeka alanı, sanatsal üretimin yaygınlaştığı Rönesans süreçlerinin dijital mecradaki uzantısına dönüşmüştür. Dijital Rönesans olarak tanımlayabileceğimiz bu süreçte üretim alanları, çeşitli yazılımlar, uygulamalar ve sosyal ağ araçları gibi çeşitli dinamiklerden beslenerek şekillenmektedir. Postmodern dünyada kimliklerin dönüşümü gibi anlatı alanları da tekil bir kimliğe sahip olmamakta farklı katman alanlarının bir araya gelerek yeni formlar ürettiği yapılar üzerinden inşa edilmektedir. Yapay zekanın çalışma sistematiği, makine öğrenmesi ve katman tabanlı çalışma mantığı ile sinema-kurgu-senaryo oryantasyonu arasında çeşitli benzerlikler bulunmaktadır. İlk olarak yapay zeka hem de sinema-kurgu-senaryo süreçlerinde, bir hedefe ulaşmak için planlama gerekmektedir. Sinema-kurgu-senaryo sürecinde, hikaye anlatımı ve karakter gelişimi gibi hedefler belirlenirken, yapay zeka uygulamalarında da belirli bir amaca yönelik bir model veya sistem geliştirilmektedir.

İkinci aşamada ise veri toplama aşamasının gerekliliği açıktır. Örneğin bir senaryo yazarı, karakterlerin özelliklerini, olayların akışını ve diğer detayları belirlemek için çeşitli verileri toplamaktadır. Yapay zeka uygulamalarında ise genellikle eğitim veri setleri toplanır ve bu veriler modelin öğrenmesi için kullanılmaktadır. Model veya senaryo oluşturma konusu sinema-kurgu-senaryo sürecinde senaryo yazılıp, karakterler geliştirilmesini ve olayların planlanmasını içermektedir. Yapay zeka uygulamalarında ise bu durum yazılım mimarisi ve algoritma seçimi gibi faktörler dikkate alınarak bir modelin oluşturulması temeline dayanmaktadır.

Eğitim ve öğrenme konusu gerek yapay zeka gerekse sinema-kurgu-senaryo süreçlerinde, öğrenme aşamalarını içermektedir. Sinema-kurgu ve senaryo sürecinde, senaryo yazma becerileri geliştirilir ve hikaye anlatımı üzerinde çalışılır. Yapay zeka uygulamalarında ise model, eğitim veri seti üzerinde eğitilir ve öğrenilmektedir. Bir modelin veya senaryonun iyileştirilmesi ve optimize edilmesi önemli bir noktadır. Sinema-kurgu-senaryo sürecinde, senaryo üzerinde düzenlemeler yapılır ve hikaye akışı iyileştirilir. Yapay zeka uygulamalarında ise model performansı değerlendirilir, hiper-parametreler ayarlanır ve eğitim süreci tekrarlanarak modelin performansı artırılmaktadır.

Son olarak hem yapay zeka alanı hem de sinema-kurgu ve senaryo süreci, sonuç değerlendirmesi yapmayı gerektirmektedir. Zira sinema-kurgu-senaryo sürecinde, senaryo okuyucuları veya film izleyicileri tarafından geri bildirimler alınması yaygın bir uygulama olarak dikkat çekerken; Yapay zekada modelin performansı ve tahminlerinin doğruluğu değerlendirilmesi ve gerektiğinde iyileştirmeler yapılması önem kazanmaktadır. Bu tür benzerlikler, her iki sürecin de bir hedefe yönelik planlama, veri toplama, model veya senaryo oluşturma, öğrenme, iyileştirme ve sonuç değerlendirmesi gibi adımları içermesi nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Ancak, yapay zeka ve sinema-kurgu-senaryo süreci arasında temel farklar da bulunmaktadır. Yapay zeka, matematiksel algoritmalar ve istatistiksel yöntemlerle çalışırken, sinema-kurgu-senaryo süreci daha sanatsal ve yaratıcı bir yaklaşım gerektirmektedir. Yapay zekanın gelişmesi ve senaryo gibi bir alanda etkinlik kazanması (Muratoğlu-Pehlivan ve Türkgeldi, 2020) senaristin ölümü şeklinde tanımlanmakla birlikte, robot kameraman, robot kurgucu ve robot oyuncu gibi inovatif süreçler de gösterdiği üzere yapay zeka film ve yapımcılık alanlarındaki etki sahasını aşamalı olarak geliştirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ardatürk, A.Ş. (2022). "Tasarımcı zihninin bir yansıması olarak; "yapay zeka"". Online Journal of Art and Design, 10(4), 283-300.
- Aristotle. (2009). *Poetics*. Ernest Barker, (Trans.), and R. F. Stalley, (Rev.). Oxford University Press, UK.
- ASCII (2023). ASCII Senaryo 8'li Süreç Diyagramı. <https://chatbot.theb.ai> (10.02.2023).
- Aydemir, M. (2022). "Yapay zekanın bilimkurgu filmlerinde öğrenme eylemi üzerinden içeriği oluşturması: Sunspring filmi örneği", İletişim Çalışmaları 2022, (Ed: Aytekin İşman, Aydın Ziya Özgür, Yusuf Adigüzel, Nesrin Akıncı Çötök, Dilan Çiftçi ve Mustafa Öztunç), (ss. 323-346). Eğitim Yayınevi, Konya.
- Baim, S. A. (2015). "Digital storytelling: Conveying the essence of a face-to-face lecture in an online learning environment", *Journal of Effective Teaching*, 15(1), 47-58
- Balaman, S. (2018). "Digital storytelling: A multimodal narrative writing genre", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14(3), 202-212.
- Barber, J. F. (2016). "Digital storytelling: New opportunities for humanities Scholarship and pedagogy", *Cogent Arts & Humanities*, 3(1), Article 1181037.
- Barrett, H. (2006). "Researching and evaluating digital storytelling as a deep learning tool". In C. Crawford, et al. (Eds.), *Proceedings of society for information technology and teacher education international conference 2006*, (pp. 647-654), AACE, Chesapeake, VA.
- Bazin, A. (1966). *Çağdaş Sinemanın Sorunları*, (1. Basım) Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Bood, R., ve Postma, T. (1997). "Strategic learning with scenarios", *European Management Journal*, 15(6), 633-647. [https://doi.org/10.1016/S0263-2373\(97\)00047-9](https://doi.org/10.1016/S0263-2373(97)00047-9).
- Bordwell, D., ve Thompson, K. (2009). Film Sanatı, (Çev.) Ertan Yılmaz ve Emrah Suat Anat, De Ki Yayınları, Ankara.
- Bunn, D. W., ve Salo, Ahti A. (1993). "Forecasting with scenarios", *European Journal of Operational Research*, 68(3), 291-303. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(93\)90186-Q](https://doi.org/10.1016/0377-2217(93)90186-Q).
- Chang, W. N. (2017). "The effects of digital storytelling on student achievement, social presence, and attitude in online collaborative learning environments", *Interactive Learning Environments*, 25(3), 412-427.
- Chat GPT (2023). Senaryo Tasarım ve Metin Kesiti. <https://chat.openai.com> (10.02.2023).
- Danto, A. C. (1981). *The Transfiguration of the commonplace: A Philosophy of Art*. Harvard University Press, US.
- Fisher, R. (2002). Representations of artificial intelligence in Cinema, <http://www.dai.ed.ac.uk/homes/rbf/Almovies.htm> (08.07.2023)
- Frazel, M. (2010). "Digital storytelling guide for educator's", *International Society for Technology in Education*, Washington, DC.
- Godet, M. (1994). From anticipation to action: A handbook of strategic prospective. France: UNESCO Publishing.
- Goodman, N. (1968). *Languages of art: An approach to a theory of symbols*. Bobbs-Merrill, Indianapolis.
- Hartley, J., ve McWilliam, K., (Eds), (2009). *Story Circle: Digital Storytelling Around the World*, Wiley-Blackwell, New York.
- Heidegger, M. (2001). The Origin of the work of art. In A. Hofstadter (Ed.), *Poetry, Language, Thought* (2nd ed.) (pp. 15-87). Harper Perennial.
- Hess, M. E. (2014). "A new culture of learning: Digital storytelling and faith formation". *Dialog*, 53(1), 12-22.
- Hung, C. M., Hwang, G. J., ve Huang, I. (2012). "A project-based digital storytelling approach for improving students' learning motivation, problem-solving competences and learning achievements", *Educational Technology & Society*, 15(4), 368-379.
- Huss, W.R., ve Honton, E.J. (1987). "Scenario planning-What style should you use?", *Long Range Planning*, 20(4), 21-29. [https://doi.org/10.1016/0024-6301\(87\)90152-X](https://doi.org/10.1016/0024-6301(87)90152-X).
- Karakoyun, F., ve Kuzu, A. (2016). "The investigation of preservice teachers' and primary school students' views about online digital storytelling", *European Journal of Contemporary Education*, 15(1), 51-64.
- Kearney, M. (2011). "A learning design for student-generated digital storytelling", *Learning, Media and Technology*, 36(2), 169-188

- Keller, J., ve Suzuki, K. (2004). "Learner motivation and e-learning design: A multinationally validated process". *Journal of Educational Media*, 29(3), 229-239.
- Kit Ng, Davy Tsz., Luo, Wanying., Chan, Helen Man Yi., ve Wah Chu, Samuel Kai (2022). "Using digital story writing as a pedagogy to develop AI literacy among primary students", *Computers and Education: Artificial Intelligence* 3(2022) 100054, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100054>
- Kortegast, C., ve Davis, J. (2017). "Theorizing the self: Digital storytelling, applying theory, and multimodal learning". *College Teaching*, 65(3), 106-114.
- Kreider, T. (2002). "AI: Artificial Intelligence". *Film Quarterly*, 56(2), 32-39.
- Lambert, J., ve Hessler, B. (2018). *Digital storytelling: Capturing lives, creating community*. Routledge, UK.
- Lambert, J. (2013). *Digital Storytelling: Capturing lives, creating community* (4th ed.). Routledge, New York.
- Lambert, J. (2010). *Digital Storytelling Cookbook*. Berkeley, CA, Digital Diner Press.
- Meadows, D. (2003). "Digital Storytelling: Research-Based Practice in New Media", London, SAGE Publications. Thousand Oaks, *Visual Communication* 2(2), 189-193. <https://doi.org/10.1177/1470357203002002004>
- Merleau-Ponty, M. (1964). Eye and Mind. In J. E. Edie (Ed.), *The Primacy of Perception* (pp. 159-190). Evanston, IL: Northwestern UP.
- Merritt, S. (2006). "Digital storytelling: Time, identity and morality in multimedia personal narratives of college writing students", *International Journal of Learning*, 13(8), 21-36.
- Midjourney (2023). Senaryo Tasarım ve Metin Görselleştirme Kesiti <https://www.midjourney.com/home/?callbackUrl=%2Fapp%2F> (11.02.2023).
- Muratoğlu Pehlivan, B., ve Türkgeldi, S. K. (2020). "Post-modern dönemde senaristin ve izleyicinin rolü: Yapay zeka, interaktif drama ve sinemanın geleceğine dair bir öngörü". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (4), 2638-2652. <https://doi.org/10.33206/mjss.729623>
- NoonShot (2023). NoonShot Prompter Asistanı Metin Kodlama Kesiti <https://prompt.noonshot.com/> (11.02.2023).
- Ohler, J. B. (2008). *Digital Storytelling in the Classroom: New Media Pathways to Literacy, Learning, and Creativity*. Corwin Press, California.
- Önsel Şahin, Ş. (2002). Yapay Sinir Ağları Yardımı ile Dinamik Bir Senaryo Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Papadopoulou, S., ve Vlachos, K. (2014). "Using digital storytelling to develop foundational and new literacies". *Research Papers in Language Teaching & Learning*, 5(1),235-258.
- Robin, B.R. (2008a). *The educational uses of digital storytelling-Getting started*. (13.02.2023). http://digitalstorytelling.coe.uh.edu/getting_started.html.
- Robin, B. R. (2008b). "Digital storytelling: A powerful technology tool for the 21st century classrooms". *Theory into practice*, 47(3), 220-228.
- Schelde, P. (1994). Androids, humanoids, and other science fiction monsters: Science and Soul in Science Fiction Films. <https://www.thefreelibrary.com/Androids,Humanoids,andOtherScienceFictionMonsters:Scienceand...-a015266296> (13.07.2023)
- Schoemaker, Paul J. H. (1995). "Scenario Planning: A Tool for Strategic Thinking, *Sloan Management Review*", *Winter 1995*, 36(2) ABI/INFORM Global, 25-40.
- Schoemaker, Paul. J. H. (1993). "Multiple Scenario Development: Its Conceptual and Behavioral Foundation". *Strategic Management Journal*. 14. 193-213. <http://dx.doi.org/10.1002/smj.4250140304>.
- Schoemaker, Paul J. H. (1991). "When and how to use scenario planning: A heuristic approach with illustration", *Journal of Forecasting*, 1991(10), 549-564. <https://doi.org/10.1002/for.3980100602>
- Telotte, J.P. (1995). *Replications: A robotic history of the science fiction film*. University of Illinois Press, US.
- Wan, Y., ve Ren, M. (2021). "New visual expression of anime film based on artificial intelligence and machine learning technology". *Journal of Sensors*, 2021, 1-10.

- Weinstein, B. (1995). "The Use of Scenario Thinking", (In.) *Developing Strategic Thought*, (Ed: B. Garratt), New York, McGraw Hill.
- Wollenberg, E., Edmunds, D., ve Buck, L. (2000). "Using Scenarios to Make Decisions about the Future: Anticipatory Learning for the Adaptive Co-Management of Community Forests", *Landscape and Urban Planning*, 47, 65-77. [http://dx.doi.org/10.1016/S0169-2046\(99\)00071-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0169-2046(99)00071-7)
- Yang, Y. T. C., ve Wu, W. C. I. (2012). "Digital storytelling for enhancing student academic achievement, critical thinking, and learning motivation: A year-long experimental study", *Computers & Education*, 59(2), 339-352.
- Yetkiner, B., ve Özdemir, N. (2022). "Sinemada transhümanizm ve yapay zekâ". *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 13 (51), 262-286. <https://doi.org/10.5824/ajite.2022.04.003.x>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.09.2022 ✓Accepted/Kabul:15.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1170254

Research Article/Araştırma Makalesi

Kavacık, M. ve Kurar, İ., "Turistik Ürün, Konaklama Tipi Memnuniyeti ve Tekrar Ziyaret Niyeti Arasındaki İlişki: Doğu Antalya Bölgesi Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 277-303.

TURİSTİK ÜRÜN, KONAKLAMA TİPİ MEMNUNİYETİ VE TEKRAR ZİYARET NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: DOĞU ANTALYA BÖLGESİ ÖRNEĞİ

Mustafa KAVACIK*, İhsan KURAR**

Öz

Bu çalışmada turistik ürün, konaklama tipi memnuniyeti ve tekrar ziyaret niyeti arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Ayrıca turistlerin demografik özellikleri çerçevesinde turistik ürün, konaklama tipi memnuniyeti ve tekrar ziyaret niyeti faktörleri arasında farklılık içerip içermediği irdelenmiştir. Bu doğrultuda, Antalya'nın doğusunda yer alan turizm bölgelerinde anket çalışması ile veriler elde edilmiştir. İlgili alan yazın taranarak anket uyarlaması yapılmıştır. Veriler, kolayda örnekleme yöntemiyle iki çalışma grubundan farklı zamanlarda elde edilmiştir. Birinci gruptan sağlanan veriler ile AFA, ikinci gruptan sağlanan veriler ile DFA yapılmış ve YEM analizi gerçekleştirilmiştir. Netice itibarıyla DFA modelinin ve faktörlerden önermelere giden yolların iyi bir uyum indeksine sahip olduğu tespit edilmiştir. Faktörler arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ortak alanlar ile fiziksel alanlar, hizmetler ile personel davranışı, hizmetler ile fiziksel alanlar, personel ile fiziksel alanlar arasında yüksek düzeyde bir ilişki; ortak alanlar ile hizmetler ve HD Sistemi ile Otel TZN arasında orta düzey bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Turistik ürün, Konaklama Tipi Memnuniyeti, Tekrar Ziyaret Niyeti, Antalya.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISTIC PRODUCT, ACCOMMODATION TYPE SATISFACTION AND REVISIT INTENTION: THE CASE OF EASTERN

Abstract

In this study, it is aimed to reveal the relationship between touristic product, accommodation type satisfaction and revisit intention. In addition, it has been examined whether there is a difference between touristic product, accommodation type satisfaction and revisit intention within the framework of the demographic characteristics of the tourists. In this direction, data were obtained through a survey in the tourism regions located in the east of Antalya. The survey was adapted by investigating the relevant literature thoroughly. Data were obtained from two study groups at different times by convenience sampling method. EFA was performed with the data from the first group, CFA was performed with the data from the second group and SEM analysis was performed. As a result, it has been determined that the CFA model and the paths from the factors to the propositions have a good fit index. It was concluded that there was a significant and positive relationship between the factors. It has been determined that there is a high level of relationship between common areas and physical areas, services and staff behavior, services and physical areas, staff and physical areas, and also a moderate relationship between common areas and services, HD System and Hotel Revisit intention.

Keywords: *Touristic Product, Accommodation Type Satisfaction, Revisit Intention, Antalya.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret Bölümü, KONYA.
e-posta: mustafa.kavacik@erbakan.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-3782-8154>)

**Dr., Bağımsız Araştırmacı.

e-posta: ihsankurar@ hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-6259-6725>)

GİRİŞ

Turizmin ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve psikolojik fonksiyonları günümüzde farklı gelişmişlik düzeyinde olan, neredeyse tüm ülkelerin ilgisini çekmektedir (Timur, 2014: 1-2). Turizmin farklı sektörlerle ilişkisi göz önüne alındığında ülke ekonomisi için lokomotif bir sektör konumunda olduğu söylenebilir (Kaya, 2016: 15). Başka bir anlatımla turizm bir ülkenin ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve tarihi mirasının sürdürülebilmesi ve korunmasına için her geçen gün önemini arttırmaktadır (Şehribanoğlu ve Van, 2018: 1130). 1950'li yıllarda gelişmeye başlayan turizm faaliyetleri aynı yıllarda tüm dünyada 25 milyon civarında iken 2019 yılında 1 milyar 461 milyona uluslararası seyahat sayısına bağlı olarak 1.5 trilyon \$ turizm geliriyle her yıl küresel olarak büyümeye devam etmektedir. 2030 yılına gelindiğinde tüm dünyada yurt dışı turizm hareketlerine yaklaşık olarak 1 milyar 800 milyon kişinin katılacağı tahmin edilmektedir. Tüm bu veriler turizm sektörünün tarihinde ulaşabileceği en yüksek seviyeleri işaret etmektedir (UNWTO, 2020: 6).

Dünyada son iki yıldır çeşitli tedbirler alınarak yayılmasının önlenmesi hedeflenen koronavirüs salgını ve türevlerinin (Omicron, delta vb.) ne kadar yayılabileceği ve hangi sektörler üzerinde ne derecede etkili olabileceğine ilişkin olarak uzun döneme ilişkin henüz kesin, kapsamlı veriler bulunmamaktadır. Hâlihazırda paylaşılan raporlarda ise salgınının hemen her sektörde olduğu gibi turizm sektörünün yükseliş eğilimini tersine çevirdiği belirtilmektedir. Tahminlere göre, salgının etkileri 2023-2024'e kadar toparlanacak, bunun yanında 2019 yılı turizm harcamaları seviyesi 2023'te ancak yakalanabilecektir (UNWTO, 2020: 10).

Koronavirüs salgınının olumsuz etkilediği turizm ve seyahat sektörüyle ilgili yazılı ve görsel basında belirtildiği gibi dünya genelinde %30 istihdam kaybı yaşanması beklenirken, turizm istihdamı alanındaki düşüş ise %37 olarak tahmin edilmektedir. Ayrıca pandemiden dolayı turizmin ülkelerin GSYİH'ye sağladığı katkıda 5.5 trilyon \$'a kadar kayıp yaşanması beklenmektedir. Gelecek yıllara ilişkin paylaşılan raporlarda ise salgın sonrası sektörün özellikle işletme ve istihdam sayısı yüksek olan turizm bölgelerinde toparlanma şansının daha yüksek olacağı tahminleri yapılmaktadır (TURSAB, 2020: 6). Antalya turizminin iki yıllık koronavirüs salgınının ardından Haziran ve Temmuz aylarında 2019 yılı sayılarına ulaştığı, yerli ve yabancı ziyaretçi sayısının 7 milyonu aştığı belirtilmektedir (Türsen, 2022). Bu bağlamda dünyanın en fazla turist ağırlayan kentleri arasında olan Antalya, Bakanlık ve belediye belgeli toplam 672.287 yatak kapasitesiyle Türkiye'nin en fazla turist ağırlayan kenti konumundadır. 2017-2021 yılları arasında Antalya turizm bölgesinde yıllık ortalama 10.181.117 yerli ve yabancı turist ağırladığı görülmektedir (<https://www.altid.org.tr>).

Müşteri memnuniyeti tüm sektörlerde pazarlama stratejilerinin ana odak noktası olduğundan turizm bölgesi yöneticilerinin de önemli bir konusu olmuştur. Destinasyondan ve sunulan hizmetlerden memnun olan turist gösterdiği sadakat yani tekrarlanan ziyaretler asıl hedef haline gelmiştir. Bu nedenle, bir turistin gelecekte destinasyonu tekrar ziyaret etme olasılığını hangi faktörlerin etkilediğini belirlemek gerekmektedir. Yapılan çalışmalarda etkileyen faktörler destinasyon çekicilikleri, hizmet kalitesi, seyahat memnuniyeti, tatil memnuniyeti, destinasyon sadakati, algılanan değer, otel varlıkları, turist kişilik yapıları vb. olarak bahsedilmektedir. Turistlerin tekrar ziyaret etme niyetlerini anlamak, doğru turistleri uygun yaklaşımlarla hedeflemek için verimli ve etkili stratejileri destekleyebilir (Yousaf et al., 2023: 2).

Bu araştırmada Türkiye'nin en önemli destinasyonlarından biri olan Antalya'nın doğu bölgesinde turistik ürün, konaklama tipi memnuniyeti ve tekrar ziyaret niyeti arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması ve turizm hizmeti sağlayıcılarının planlama ve politika oluşturması adına yol göstermesi amaçlanmıştır. Araştırmada ilk olarak turistik ürün, konaklama tipi memnuniyeti ve tekrar ziyaret niyeti kavramlarına yer verilmektedir. Turistik ürün olarak otel işletmelerinin varlıkları, konaklama tipi memnuniyeti olarak ise her şey dâhil sistemine ve tekrar ziyaret niyetine ilişkin sorulardan oluşan anket aracılığıyla elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

1. TURİSTİK ÜRÜN KAVRAMI

Turizmde ürün geliştirme, hem turist ihtiyaçlarının ve değişen taleplerinin karşılanmasında hem de sektörel karlılığın devam etmesi için önemli görülse de turizm işletmelerince yeni ürün geliştirme göz ardı edilmektedir (Komppula, 2001: 1). Ancak ülkelerin kişi başı gelirleri ile turist sayıları arasında doğru yönlü ilişkinin bulunması, turizm amaçlı seyahatlere katılanların sayısı ve elde edilen gelir miktarının her geçen gün artması (Menekşe,

2005: 97), işletmelerin ve ülkelerin turizm kaynaklı gelirlerini arttırmak için birbiriyle rekabet etmelerini zorlaştırmaktadır (Sarıışık vd., 2011: 182).

Ülkeler turizm pazarından daha fazla pay almak için turistik ürünlerini çeşitlendirmeye büyük yatırımlar yapmaktadır (Jones ve McCullough, 2007: 1075-1080). Modern pazarlamada ürün; temel fayda, gerçek mamul ve genişletilmiş mamul olmak üzere üç düzeyde ele alınmaktadır (Mucuk, 2010: 127). Turizm ürünü ise boyutlarına, düzeylerine, kapsamına ve alt sektörlerimize göre olmak üzere dört şekilde sınıflandırılır. Bu yaklaşımlar, turizm ürününü farklı şekillerde incelemektedir (Rızaoğlu, 2016: 205).

Modern pazarlama yaklaşımında olduğu gibi turizm ürünü düzeylerine göre ele alındığında temel ürün, görünen ürün, uzatılan ürün, beklenmeyen ürün ve potansiyel ürün olmak üzere beş aşamada incelenmektedir (Kozak, 2014: 134). Örneğin, konaklama, yeme-içme ve eğlence gibi hizmetler temel ürün düzeyinde ele alınır. Konaklama işletmesinin bulunduğu yer, kumsal uzunluğu, havuzun büyüklüğü ve odaların manzarası görünen üründür. Garsonun bir yiyecek veya içeceği tüketiciye önermesi, oda servisinin bulunması ve çalışanların güler yüzlü olması uzatılan üründür. Öte yandan, misafirlere yemek sonrası sunulan tatlı, çay ve kahve gibi ikramlar beklenmeyen ürünlerdir. Son olarak tesisin sahip olduğu futbol sahası gibi temel ürün yanında sunabileceği hizmetler potansiyel ürün olarak görülebilir (Kozak, 2014: 135-136).

Turizm, bir kişinin boş zamanlarını farklı bir yere seyahat veya ziyaret etmek için kullanmasıdır (Page, 2011: 1). Turizm bölgesi, turisti kendi yaşadığı yer dışına seyahate çıkmaya motive eden, çeken ve nihayetinde onun seyahatinin hedef varış yeri niteliğinde olan yerdir (Türkey, 2014: 2).

Turistik ürün ise turistin turizm bölgesinde yaptığı her şey ve yararlanması mümkün olan her türlü mal ve hizmetlerdir (Burkart ve Medlik, 1981: 48). Turistik ürün Olalı ve Timur (1988: 421)'a göre çoklu mal ve hizmetler karışımından oluşan bir paket, Hacıoğlu (2000: 5)' na göre turistin seyahati boyunca yararlandığı konaklama, yeme-içme, ulaştırma, eğlence ve diğer hizmetlerin bileşimidir. Middleton ve Clarke (2001: 89)' a göre turistik ürün, "müşterinin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak için algılanan fayda, alınan hizmetin kalitesi ve ödediği ücretin karşılığıdır. Usal ve Oral (2001: 33)' a göre karmaşık mal ve hizmetler bütünü, Kotler vd., (2006: 304)' ne göre herhangi bir turizm hizmeti veya hizmetlerin bileşimidir. Turistik ürün, turistin seyahate çıktığı andan geri dönünceye kadar kullandığı her türlü turistik mal ve hizmet, diğer mal ve hizmetler, deneyimler ve tecrübelerdir (Timur, 2014: 52).

Şekil 1. Temel Turistik Ürün Hizmet Sistemi

Kaynak: Lumsdon, 1997: 142

Hizmet sistemini; hizmet kavramının gerçekleştirilmesi için hizmet sürecinde ihtiyaç duyulan personel, fiziksel alan, organizasyonel yapı ve müşteriler oluşturur (Edvardsson ve Olsson 1999: 402). Dolayısıyla turistik ürün bir turizm bölgesinde turistin tükettiği bir mal ya da hizmetin yanı sıra bu mal ya da hizmetlerden oluşan çoklu bileşimler de olabilir (Güler Gönenç, 2015: 149). Tanımlarda görüldüğü gibi turistik ürün birçok özellik bağlamında diğer mal ve hizmetlerden ayrılmaktadır.

1.1. Turistik Ürünün Özellikleri

Turistik ürünün üretildiği yerde tüketilmesi zorunludur. Turistin turistik ürüne sahip olması için üretildiği yere gitmesi gerekir (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7). Dolayısıyla turistik ürünün bulunduğu yörede değil potansiyel turistin olduğu yerde tanıtımı, reklam ve pazarlamasının yapılması gerekir. Böylece turistik ürünün satın alan kişi ürünün bulunduğu ülke, bölge ve yöreyi bir bütün olarak değerlendirme fırsatı bulmaktadır (Timur, 2014: 53). Başka bir açıklama ile turistik ürün talebinde bulunanların turizm bölgesine gitmeleri veya turizm işletmesinden yararlanmak isteyenlerin söz konusu tesise gelmeleri gerekir (Kozak, 2014: 131).

Turistik ürün bileşik bir üründür. Şöyle ki, işletmeler açısından turistik ürün, konaklama, yeme-içme, eğlence ve ulaştırma gibi birden fazla hizmetin bir araya gelmesiyle oluşur (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7). Bu hizmetlerin her biri, turistler için birleşik ürünün sadece bir parçası olarak ifade edilir (Timur, 2014: 51). Dolayısıyla, turizm ürünlerinde asgari düzeyde bile olsa uyumluluğun bulunması bir zorunluluktur. Turistlerin satın aldıkları ya da yararlandıkları birleşik turizm ürününden yeterince tatmin olmuş şekilde ayrılmaları buna bağlıdır (Kozak, 2014: 131).

Turistik ürün stok edilemez. Bu yönüyle otel yatağı veya uçak koltuğunun zamanında satılması gerekir (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7). Başka bir ifadeyle konaklama işletmesinin o gün için odalarının ve havayolu şirketlerinin satılmayan koltuklarının stoklanması mümkün değildir (Kozak, 2014: 131). Ürünler belirli bir zaman süresince talep görmez, üretilmez ve tüketilmez ise, işletmeler açısından kaçan fırsatların doğurduğu zararlardır (Timur, 2014: 53).

Tüketiciler, satın aldıkları ürünü önceden göremezler (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7). Tüketici önce ürünü satın alır, sonra da tüketicinin isteğine göre turistik ürün oluşturulur (Kozak, 2014: 133). Başka bir ifadeyle turistik ürün önce satılır, daha sonra üretim safhası gerçekleştirilir (Timur, 2014: 53).

Turistik ürünlerde sübjektif değerlendirme daha fazladır (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7). Çünkü hem bireylerin turizm hareketlerine katılmaları hem de turizm ürünlerinin kalitesi, içeriği, fiyatı ve çeşitliliği farklılık gösterir (Kozak, 2014: 130).

Turistik ürünlerde standartlaşma çok azdır (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7) Turizm ürününün üretim aşamasına tüketicinin ve iş görenlerin dâhil olmasından dolayı, başka bir işletmede veya turizm bölgesinde üretilmesi ve sunulması mümkün değildir (Kozak, 2014: 133). Çünkü turistik ürünün niteliklerinin belli kalıplara dökülerek birbirine tıpatıp benzetilmesi veya derecelendirilmesi, standartlaştırılması son derece güç ve gereksizdir (Timur, 2014: 55).

1.2. Turistik Ürünü Oluşturan Unsurlar

Turizm bölgesi turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmış tesis ve hizmetlerin odak noktasıdır (Cooper vd., 1998: 102). Ancak turistlerin çeşitli amaçlarla turizm bölgelerine seyahat etmesi bir turizm bölgesi tipolojisi oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Bu yönüyle turizm bölgesi tipolojisi oluşturulurken çekicilikler, ulaşılabilirlik, uygun turlar, aktiviteler ve hizmetler gibi temel unsurların dikkate alınması gerekir (Kompplu, 2001: 1).

Çekicilikler; doğal alanlar, yapay ve amaçlı yapılar, tarihi kalıntılar ve özel etkinliklerden oluşur (Buhalis, 2000: 98). Tüm bunlar turistin seyahat etmek istediği bir yeri, başka bir yere tercih etmesini etkileyen faktörlerdir (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 6). Başka bir anlatımla çekicilikler turistin, bir yeri diğerine tercih etmesini etkileyen, yer ve olay çekiciliği olarak ikiye ayrılır. Yer çekiciliği iklim, deniz, güneş, doğa harikaları ve mimari doku gibi itici faktörlerdir. Olay çekiciliği ise turisti bir bölgeyi ziyaret etmek için harekete geçiren spor karşılaşmaları, olimpiyatlar, festivaller, karnavallar, fuarlar ve kongreler gibi önemli olaylardır (Timur, 2014: 56). Turistik ürün çekiciliği; doğal (coğrafi durum, iklim, doğal güzellikler vb.), sosyo-kültürel (kültürel varlıklar, gelenek ve görenekler), ekonomik (satın alma gücü, turizm ürününün fiyatı, ekonomik durum) ve psikolojik unsurlar (ülkeler arasındaki tarihsel, kültürel ve dinsel ilişkiler, moda, alışkanlık, snobizm vb.) olmak üzere dört farklı şekilde incelenir (Kozak, 2014: 127).

Ulaşılabilirlik; ulaşım sistemleri, terminaller ve turizm bölgesine ulaşım için gerekli araçlardan meydana gelir (Buhalis, 2000: 98). Başka bir anlatımla, yüksek bir çekicilik özelliğine sahip turizm bölgelerinin, pazardaki hedef kitleye olan yakınlığı ve onlara düşük maliyetle ulaşabilme olanağıdır (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 6). Bir turizm ürününün kolay ve ekonomik olması onun ulaşılabilirlik özelliğini ifade eder. Çünkü üst gelir grubu için zaman maliyet iken, düşük gelir grupları için hem ekonomik hem de zaman etkisi yüksektir (Timur, 2014: 56). Turizm ürünlerinin ulaşılabilirlik özelliğinin yakın mesafe, kısa zaman ve ucuzluk gibi unsurları içermesi başarılı bir şekilde pazarlanmasını önemli derecede etkiler (Kozak, 2014: 128). Bu nedenle turistik ürünün rekabet gücünü ve stratejilerini belirlemede hedef pazarın turizm bölgesine uzaklığı ve rakiplerin göreceli konumu son derece önemlidir (Timur, 2014: 56).

Turistik ürün bir ülke veya bölge olabilir (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 7). Turizm bölgelerinin ve turizm işletmelerinin zaman içerisinde sahip oldukları *imajları*, tüketicilerin söz konusu bölgeleri ve işletmeleri tercih etmesinin nedenleri arasında üst sırada yer aldığı için turizm ürünü olarak ele alınmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin önemli turizm bölgelerinden Antalya, sahip olduğu deniz-kum-güneş turizmi imajıyla önemli oranda turizm talebini çekmektedir (Kozak, 2014: 130). Bu yönüyle imaj turizm ürünlerinin pazarlamasında ayırt edici bir özellik taşımaktadır. Farklı bir ifadeyle turizm bölgelerinin farklı pazarlama teknikleri aracılığıyla zamanla elde ettikleri imajları, turistleri bölgeye çekmede çok etkili olmaktadır. Bununla birlikte turizm bölgeleri çekim merkezlerini arttırarak, dünya turizm pazarında güçlü ve saygın bir konuma sahip olabilmek için etkinliklere ağırlık vermektedir. Böylece dünyada bilinirliğini arttırarak daha çok turistlerin ilgisini çekecektir (Özdemir, 2014: 43).

Turizm işletmeleri; konaklama ve yiyecek-içecek işletmeleri, seyahat işletmeleri ve diğer turizm işletmeleri (rehberlik, tanıtım, finansman, sigorta, hediyeleşim ve hatıra eşya satışı) olmak üzere üç grupta toplanmaktadır (Aktaş, 2002: 12). Turizm işletmeleri; turistlerin gittikleri turizm bölgelerinde konaklama, ulaştırma, yeme-içme, eğlenme gibi ihtiyaçlarını karşıladıkları ve hediyeleşim eşya satın aldıkları işletmelerdir (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011: 6). Başka bir anlatımla turizm, turizm işletmelerinin üretip sattığı mal ve hizmetleri içerisine almaktadır. Turizmin özünde bir yer değiştirme hareketi bulunmaktadır. Bu nedenle turizm işletmeleri arasında ilk sırayı ulaştırma hizmetleri, ikinci sırayı ise konaklama işletmeleri almaktadır. Turizm işletmeleri kapsamında; yiyecek-içecek işletmeleri, tur operatörleri ve diğer turizm işletmeleri yer almaktadır (Kozak, 2014: 129).

Turizm işletmelerinin faaliyet konuları, turistlerin seyahat nedenleri ve türleri, konaklama şekilleri, gelir düzeyleri ve zevklerine göre farklılık göstermektedir (Timur, 2014: 60). Çünkü turizm işletmeleri genelde bir turist için bütün ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. Bu nedenle, turizm pazarlaması, çeşitli unsurlarıyla bir araya getirilmiş bütünleşik bir ürünü ifade etmektedir (Güler Gönenç, 2015: 149). Örneğin, otel, uçak veya tren kendi başına turizm yapmadığı için bütünleşik bir ürün olarak görülür (Hacıoğlu, 2014: 40).

Bu araştırmanın konusu otel işletmelerinin varlıkları olduğu için sadece konaklama işletmelerinden beş yıldızlı otellere ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Bu bağlamda konaklama işletmeleri barınma, konfor, dinlenme, yeme-içme ve eğlenme gibi gereksinimleri karşılar. Konaklama işletmeleri denildiğinde; otel, motel, tatil köyü, pansiyon, dağ oteli, termal tesisten bahsedilir (Kozak, 2014: 129). Otel, temelde turistlerin konaklama ihtiyaçlarını sağlayan, bununla birlikte, yeme-içme, spor ve eğlence ihtiyaçları için yardımcı ve tamamlayıcı birimlere de sahip olan tesislerdir (Timur, 2014: 61).

Otel işletmeleri konaklama hizmetini ve bunu destekleyen tesisleri kapsamaktadır. Oteller, sundukları turistik ürünle ülkenin veya toplumun maddi refahını ifade eden toplam mal ve hizmetlerin üretimine katkıda bulunmaktadır. Otel, ekonomik bir işletme olmasının yanında toplantı, tören, ziyafet gibi faaliyetlerle sosyal bir niteliği de barındırmaktadır. Ayrıca otel müşterilerinin hem maddi, hem de manevi ihtiyaçlarını karşılayan hizmet işletmesidir (Usta, 2012: 44).

Araştırmacılar, otel işletmelerini farklı şekillerde sınıflandırmaktadır. Genel olarak otel işletmelerinin yer aldığı bölge, verdikleri hizmetler, sahip oldukları büyüklük ve faaliyet sürelerine göre sınıflandırma yapmaktadırlar (Kozak, 2010: 49). Adan (2011: 84-85), otelleri turistik olan ve olmayan oteller şeklinde iki ana grupta ifade etmektedir. Otellerin sınıflandırılması ise yıldız sistemine dayanmaktadır (Foris, 2014: 26). Beş yıldızlı otel, sınıflandırmanın en üstün özelliklerini içerir. Dört ve daha düşük yıldızlı otellerden ayıran en önemli özellikleri; otel kapasitesine uygun asansör sayısı, odalarda uydu yayınları, oda sayısının en az %20'si kadar açık ve kapalı

garaj, kuaför hizmeti, 24 saat oda servisi ve turizm amaçlı ürün satış mağazaları bulundurmalarıdır. Turistlerin geceleme ihtiyacını karşılama amacı giden otel işletmeleri, hem turizm ürünü hem de turizm gelişiminin alt yapı koşuludur (Cong, 2016: 50).

Otel işletmeleri müşterilerin geceleme için ilk iletişime geçtiği, ihtiyaç duyulan hizmetlerin yerine getirildiği ve müşterilerin otelden ayrılmasına kadar ihtiyaç duyulan tüm mal ve hizmetleri içermektedir. Bu nedenle günümüz otel işletmeleri müşterilerinin geceleme ve eğlence ihtiyacını birlikte karşılamaktadır (Cong ve Dam, 2017: 350). Ayrıca otel işletmeleri ve yiyecek-içecek işletmeleri turizm bölgesinin seçiminde en önemli iki turistik üründür. Dolayısıyla konaklama ve yemek hizmetleri müşteri memnuniyeti, tekrar ziyaret niyeti ve tavsiyede bulunma olasılığını arttırmaktadır (Viet vd., 2020: 5).

2. HER ŞEY DÂHİL (HD) SİSTEMİ

Memnuniyet, turist deneyiminin hayati bir bileşenidir. Bu nedenle turizm araştırmalarında kapsamlı bir şekilde çalışılmaktadır (Chiu vd., 2016: 223). Başka bir anlatımla memnuniyet tüketicinin tatmini veya bir ürünün bir ihtiyacı ne kadar karşıladığıdır (Bitner ve Zeithaml, 2003: 533). Turist memnuniyeti ise seyahat öncesi beklentiler ile seyahat sonrası deneyim arasındaki farkla ölçülür (Chen ve Chen, 2010: 29). Farklı bir ifadeyle turist beklenti ve deneyimlerini karşılaştırdığında seyahate ilişkin olumlu duygular içindeyse tatmin, olumsuz duygular içindeysen tatmin olmamıştır (Cong, 2016: 50). Bu araştırmada turist memnuniyeti her şey dâhil (HD) sistemiyle ölçülmüştür. Dolayısıyla HD sistemine ilişkin bilgilere yer vermekte yarar vardır.

Paket tur ya da her şey dâhil sistemi (HD) ulaştırma, yiyecek-içecek, konaklama, eğlence ve diğer hizmetleri içermektedir (Heung ve Chu, 2000: 52). 1930'lu yıllarda İngiltere'de (Issa ve Jayawardena, 2003: 167), 1950'li yıllarda İspanya'da, 1960 ve 1970'li yıllarda ise uluslararası anlamda HD sisteminin ilk temellerinin atıldığı ve 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de görüldüğü söylenebilir (Menekşe, 2005: 99). HD sistemi tatil süresince para harcamanın yaratabileceği sıkıntı ve stresi ortadan kaldırma fikrine dayanmaktadır. Başka bir anlatımla HD sistemi tatilin tamamı için tek fiyat uygulaması olarak ortaya çıkan faaliyetler bütünüdür (Çiftçi vd., 2007: 269).

HD sistemi içinde konaklama işletmeleri, seyahat acentaları, müşteriler, otel personeli ve yerel esnaf olmak üzere beş farklı taraf yer almaktadır (Menekşe, 2005: 103). HD sistemini uygulayan işletmeler; ultra her şey dâhil, maksimum her şey dâhil, imperyal her şey dâhil ve klasik her şey dâhil gibi çeşitli isimler altında aynı veya farklı hizmetler sunmaktadır (Pelit vd., 2011: 118).

HD sistemini uygulayan işletmelerde ürün ve malzeme fiyatlarındaki artış fiyatlara yansıtılmamaktadır. Bunun yanı sıra personel devir hızının yüksek olmasına bağlı olarak servis ve mutfak malzemelerinin eksilmesi, yıpranması, kaybolması ve kullanılmaz hale gelmesi gibi olumsuz yönleri bulunmaktadır (Demir ve Demir, 2001: 95). Ancak HD sisteminin konaklama işletmeleri yönünden en önemli etkisi pazarlamada kolaylık sağlaması ve buna bağlı olarak doluluk oranının artmasına katkıda bulunmasıdır. Ayrıca işletmeler sezon sürelerini yaklaşık bir ay daha uzatabilmektedir (Birkan, 2004: 19).

HD sisteminde ekstra harcamaların takip edilme zorunluluğunun olmaması turistlere daha yüksek düzeyde müşteri memnuniyeti sağlamaktadır (Süklüm, 2006: 62). Başka bir anlatımla HD sisteminde turist tatil süresince beklenmeden harcamalarla karşılaşmayacağı için tatilini güvenli bir şekilde geçirir. Farklı bir ifadeyle HD sisteminde para harcamanın oluşturabileceği sıkıntı veya sorunlarla karşılaşılmamaktadır (Üner vd., 2007: 54). Bu durum özellikle Batılı gelişmiş ülke vatandaşlarının seyahate çıkma planını kolaylaştırmaktadır (Erikson, 2020: 4).

Konaklama işletmeleri karlılıklarını arttırmak için hizmet kalite düzeylerini düşürebilir. Şöyle ki, konaklama işletmelerinin çoğunda görevliler misafirlere kötü davranabilir ve düşük maaş ve ağır çalışma koşullarından şikâyet edebilir (Çiftçi vd., 2007: 272). Bunun yanı sıra HD sisteminde iş gören devir hızı oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Ancak düşük nitelikteki iş gören istihdam edilebilmesi ise toplam iş gören maliyetlerini azaltmaktadır (Çevirgen ve Üngüren, 2009: 644).

Tesislerin doluluk oranları seyahat acenteleri ve tur operatörleri aracılığıyla arttırılır. Aracı kurumlar tarafından yapılan ön ödemeler işletmelerin mali yapılarını güçlendirmektedir. Dolayısıyla işletmeler daha kolay yatırım ve harcama imkânı bulmaktadır (Çevirgen ve Üngüren, 2009: 644). Bu durum istihdamın artmasına katkıda bulunur.

Ayrıca konaklama işletmeleri yüksek miktarda ürün satın almalar gerçekleştirileceği için toplu alımlarda fiyat avantajı elde etmektedir (Çiftçi vd., 2007: 271).

HD sistemi yerel halk ile turistlerin temasının kesilmesine neden olmaktadır (Yürük, 2002: 291). Farklı bir ifadeyle HD sistemini uygulayan otellerde konaklayan turistlerin alışveriş için turizm bölgesinin farklı yerlere gitmedikleri için bölgenin tarihi geçmişi ve sosyal yapısı hakkında yeterli bilgiye sahip olamamaktadır (Pelit vd., 2011: 118).

Turist tatilden döndükten sonra yaptığı tatili değerlendirir. Tatil deneyimlerini ve karşılaştığı sorunları ortaya serer. Bu deneyim ve sorunlar turistlerin gelecekteki tatil kararını önemli ölçüde etkiler (Rızaoğlu, 2012: 163). Bu nedenle araştırmada turistlerin tekrar ziyaret niyetiyle ilgili alan yazınına ilişkin bilgilere yer vermekte fayda vardır.

3. TEKRAR ZİYARET NİYETİ

Turizm, bölgesel kalkınmanın itici gücü olarak görülmektedir. Başarılı turizm faaliyeti; destinasyonun turist gelirlerini, istihdamını ve devlet gelirlerini artırabilir. Turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret etmeleri ve/veya destinasyonu başkalarına tavsiye etmeleri için nasıl cezbedileceği, destinasyon turizmi gelişiminin başarısı için çok önemlidir. Turist davranışları, ziyaret edilecek bir destinasyonun seçimini ve sonraki değerlendirmeleri ve gelecekteki davranışsal niyeti içerir. Sonraki değerlendirmeler de, tatil deneyimini veya konaklama sırasında algılanan tatil kalitesini, algılanan değeri ve genel memnuniyeti içerirken; gelecekteki davranışsal niyetler, tekrar ziyaret etme niyetini ve tavsiye etme isteğini içerir (Chen ve Thai, 2007: 1115). Yerel yönetim ve çevredeki halk, tüketici değeri ne kadar yüksekse tüketici memnuniyetinin değeri o kadar yüksek olan ve tekrar ziyaret etme niyetlerini etkileyecek olan ziyaretçi değeri oluşturabilecek iyi hizmetler sunarak turist ziyaretlerinin artmasında aktif rol oynamaktadır (Khairi ve Dharman, 2021: 41).

Turizm bölgesini tekrar ziyaret etme niyeti, bir tüketim sonrası davranıştır (Cole ve Scott, 2004: 79). Başka bir anlatımla tatilden olumlu deneyim elde eden bir insan artık tekrardan satın alacak bir alıcı konumuna gelmiştir (Rızaoğlu, 2012: 164). Bununla birlikte turist memnuniyetinin tekrar ziyaret niyeti üzerinde olumlu etkisi vardır (Assaker ve Hallak, 2013: 600). Tüm bunlar turistlerin aynı turizm bölgesini tekrar ziyaret etme olasılığı, planı (Stylos vd., 2016: 40) ve turizm bölgesini başkalarına tavsiye etme isteğiyle ilgili yargılarıdır (Khasawneh ve Alfandi, 2019: 355). Turist bir turizm bölgesine ilişkin olumlu duygular içindeyse, muhtemelen o yerden memnun olacaktır ve aynı yerde tekrar bulunmak isteyecektir. Çünkü tekrar ziyaret niyeti memnuniyetin bir uzantısıdır (Viet, 2020: 4). Mai vd., (2019: 5447), Cong (2016: 50), Chi ve Qu (2008: 624) araştırmalarında konaklama ve yiyecek-içecek hizmetinin turist memnuniyeti ve turist tekrar ziyareti üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Tekrar ziyaret niyetinin zaman içinde değişiklik gösterdiği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda yenilik arayışı ve destinasyon memnuniyeti tekrar ziyaret niyetini kısa vadeli, orta vadeli ve uzun vadeli olarak yeniden şekillendirmektedir. Memnuniyet, kısa vadeli tekrar ziyaret niyetini olumlu yönde etkilemektedir. Yenilik arayışının da orta vadede olumlu etkilediği görülmektedir. Orta vadeli yeniden ziyaret niyetinin de uzun vadeli tekrar ziyaret niyeti üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir (Jang ve Feng, 2007: Som ve Badarneh, 2011: 241). Bu bağlamda, bir destinasyona ilk kez gelenlerle karşılaştırıldığında, bu alandaki sadakat geleneği ve yeniden satın alma davranışı çalışmaları sayesinde, tekrar gelen ziyaretçiler araştırmaların daha fazla ilgisini çekmiştir. Tekrar gelen ziyaretçiler, beklentileri önceki deneyimlere dayanan destinasyonun farkında olan turistlerdir, ilk kez gelenler ise yalnızca dış bilgilere güvenmek zorundadır (Li et al., 2008: 279).

4. YÖNTEM

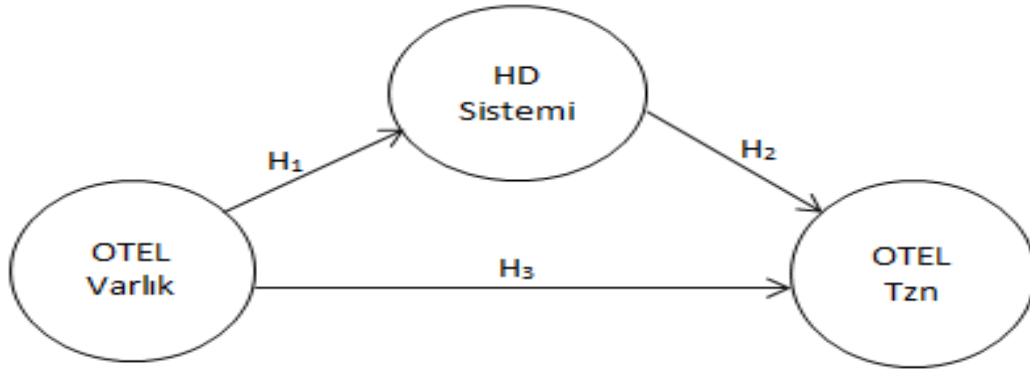
4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı turistik ürün (Otel Varlık), konaklama tipi memnuniyeti (HD Sistemi), tekrar ziyaret niyeti (Otel TZN) arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. İkinci olarak ise katılımcıların demografik özelliklerine göre Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN arasında farklılık olup olmadığının test edilmesidir. Bu bağlamda Antalya, Bakanlık ve belediye belgeli toplam 672.287 yatak kapasitesiyle Türkiye'nin en fazla turist ağırlayan kenti konumundadır. Bu bölgenin araştırma alanı olarak seçilmesinde; gelecek yıllara ilişkin paylaşılan raporlarda koronavirüs salgını sonrası özellikle işletme ve istihdam sayısı yüksek olan turizm bölgelerinin toparlanma şansının daha yüksek olacağına ilişkin tahminler yapılmıştır (TURSAB, 2020: 6). Bu tahminler ışığında turizm

organizasyonlarının ulusal ve bölgesel planlama yaparken katkı sağlayacağı yönüyle araştırma önemlilik arz etmektedir.

4.2. Araştırma Modeli ve Hipotezleri

Yapısal eşitlik modeli (YEM) çalışmaları araştırmacı tarafından oluşturulan teorik temel çerçevesinde yapılan bir sorgulamadır. Araştırmacı önceden belirlediği ilişki örüntülerini veri seti aracılığıyla doğrulama yoluna gider (Şimşek, 2007: 1-2). Bu araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan araştırma modeline ilişkin hipotez ve alt hipotezlere yanıt aranacaktır. Araştırmanın amacına bağlı olarak oluşturulan teorik model şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. OTEL Varlık, HD Sistemi, Otel TZN Arasındaki İlişki Modeli

4.2.1. Araştırma Modeli Hipotezleri

H₁: Otel Varlıklarının HD sistemi üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H₂: HD Sisteminin Otel TZN üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H₃: Otel Varlıklarının Otel TZN üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H₄: HD Sistemi, Otel Varlıkları ile Otel TZN arasındaki ilişkide aracılık etkisine sahiptir.

4.2.2. Alt Hipotezler

H₁₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem cinsiyete göre farklılık gösterir.

H₂₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem medeni duruma göre farklıdır.

H₃₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem yaşa göre farklıdır.

H₄₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem gelire göre farklıdır.

H₅₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem eğitim durumuna göre farklıdır.

H₆₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem mesleğe göre farklıdır.

H₇₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem milliyete göre farklıdır.

H₈₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN’ ye verilen önem kalma süresine göre farklıdır.

H₉₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN arasında pozitif bir ilişki vardır.

Araştırmanın evrenini Antalya’nın doğusunda kalan ve Antalya turizm bölgesinin yatak kapasitesinin yaklaşık %70 (152.485)’ini oluşturan Kundu (Aksu), Belek (Serik), Side ve Alanya turizm bölgelerinde faaliyet bulunan beş yıldızlı oteller ve bu otellerde konaklayan farklı milliyetlerden turistler oluşturmaktadır. Hedef kitledeki birey sayısı yıllara göre değişiklik gösterdiği için örneklem büyüklüğü yatak kapasitesi üzerinden hesaplanmıştır.

Örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında $(n=Nt^2pq/d^2(N-1)+t^2pq)$ formül kullanılmıştır (Baş, 2006: 42). Bu formülde; hedef kitledeki birey sayısı (yatak sayısı) (N), örnekleme alınacak birey sayısı (n), incelenen olayın görülüş sıklığı (p), incelenen olayın görülmeyiş sıklığı (q), belirli bir anlamlılık düzeyinde, t tablosuna göre bulunan teorik değer (t) ve olayın görülüş sıklığına göre kabul edilen örnekleme hatası (d). Araştırma evreni 152.485 yatak sayısı olarak belirlenmiştir. Örneklem büyüklüğü % 95 güvenirlilik aralığında ($\alpha =0,05$), $p=0,5$ ve $q=0,5$ ve $t=1,96$ değerleri için % 5 örnekleme hatası ile hesaplandığında 384 sayısı elde edilmektedir. Anketler uygulanırken daha fazla sayıda bir örnekleme uygulama yapılırsa hem istatistiksel açıdan hem de analizlerde elde edilecek bulguların güvenilirliği açısından sağlıklı olacağı düşünülmüştür. Ürün ve hizmetlerin kalitesini arttırmak için anket üzerinde değerlendirme yapmak gerekir (Eskilden ve Kristensen, 2006: 40-60). Başka bir anlatımla bir defada çok sayıda veri toplama ve verilere çok hızlı bir şekilde ulaşma imkânı verdiği için veri toplama aracı olarak anketten yararlanılmıştır.

Tümdengelim yöntemi açısından araştırmanın ölçeklerinin uyarlanma sürecinde bu konudaki kaynaklar esas alınarak ve bu araştırma ile benzerlik taşıyan konularda yapılan araştırmalardan yararlanılarak geniş literatür taraması yapılmıştır.

Bu araştırmada anket uyarlanırken, ilk aşamada otel işletmelerinin sahip olduğu Otel Varlıklarını ölçmek için ilgili alan yazından (Lumsdon 1997; Buhalis, 2000; Aktaş, 2002; Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2011; Usta, 2012; Foris, 2014; Timur, 2014; Özdemir, 2014; Güler Gönenç, 2015) yararlanılarak bir ölçme aracı uyarlanmıştır. HD sistemi konaklama türünü tercih eden turistler gittikleri destinasyona sadece oteller için gitmektedir (Menekşe, 2005: 105). Bu nedenle turistlerin HD sistemi konaklama türünü ölçmek için ilgili literatürden (Yürük, 2002, Menekşe, 2005, Üner vd., 2007, Çiftçi, 2007, Pelit vd., 2011, Erikson, 2020) yararlanılarak bir ölçme aracı uyarlanmıştır. Turist tatilden döndükten sonra deneyimlerini ve karşılaştığı sorunları ortaya sererek ileride yapacağı tatile karar verir. Tatil deneyiminin olumlu sonuçlanması, insanı bundan sonrasında da tekrardan satın alan bir alıcı durumuna getirir (Rızaoğlu, 2012: 164). Bu bağlamda tekrar ziyaret niyeti ölçeği (Cole ve Scott, 2004; Rızaoğlu, 2012; Assaker ve Hallak, 2013; Khasawneh ve Alfandi, 2019; Viet, 2020) ilgili alan yazından elde edilen sorulardan derlenmiştir. Ankette yer alan ifadeler araştırmada belirlenen hedefler doğrultusunda seçilmiş, alan yazın çerçevesinde ifadelerin kısa ve anlaşılabilir olmasına dikkat edilmiştir. Anket pilot çalışması yapıldıktan sonra birinci grup için 25 Temmuz-10 Ağustos 2022 tarihleri arasında, ikinci grup için 15-25 Ağustos tarihleri arasında aynı turizm bölgesinde ve otellerde uygulanmıştır.

Anketteki 1-8. arasındaki sorular katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin sorulardan oluşmaktadır. Çünkü turizm davranışını biçimlendiren temel bireysel özellikler arasında meslek, yaş, cinsiyet, evlilik durumu, eğitim ve milliyet gelmektedir (Rızaoğlu, 2012: 144). Anketin ikinci bölümünde ise alan yazın taramasıyla oluşturulan Otel Varlık (9-33. sorular), HD Sistemi (34-36. sorular) ve Otel TZN (37-39. sorular) soruları yer almaktadır. Ölçeklerde yer alan önermelere verilen cevaplar için (1) kesinlikle katılmıyorum (5) kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap aralığı verilmiştir. Araştırma anketi, olasılıklı olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme yöntemi ile birebir uygulanmıştır (Malhotra, 2010: 341). Birinci çalışma grubu verileri 730 ve ikinci çalışma grubu verileri 414 anketten oluşmaktadır.

İlk çalışma grubu Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN ölçeklerini uyarlamak amacıyla kullanılmıştır. Tümdengelim yöntemi açısından çalışmanın ölçeklerinin uyarlanması süreci ile ilgili olarak bu konudaki kaynaklar temel alınarak ve bu çalışma ile benzerlik taşıyan konularda yapılan çalışmalardan yararlanılarak geniş yazın taraması yapılmış ve mevcut kuramsal teorilerden birinin kullanılması yerine bu konu ile ilgili bir kavramsal çerçeve geliştirilmiştir. Bu kavramsal çerçeveye uygun olarak ölçeklerde yer alabilecek sorular belirlenmiştir. İkinci çalışma grubu verileri yapı geçerliliği ve Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN arasında ilişki modelini test etmek için kullanılmıştır. Ölçüm aracı uyarlama sürecinde korelasyon, açıklayıcı faktör analizi (AFA), doğrulayıcı faktör analizi (DFA) vb. istatistik yöntemler, ilişki modelini test etmek için ise yapısal eşitlik modeli (YEM) kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin Türkçe, İngilizce, Rusça ve Almanca çeviri aşamasında çeviri-tekrar çeviri (Translation-Back-Translation) tekniği uygulanmıştır. Her bir ölçeğin son şekli öncelikle İngiliz Dili Eğitimi, Rus Dili Eğitimi ve Alman Dili Eğitimi ile alan uzmanı iki araştırmacı tarafından Türkçe, Almanca, Rusça ve İngilizce 'ye çevrilerek verilmiştir. Ölçeklerin niteliklerini belirlemek amacıyla öncelikle geçerlilik sorgulamaları yapılmıştır.

Yapı geçerliliğini elde etmek için ilk olarak birinci çalışma grubundan toplanan verilere açıklayıcı faktör analizi, ardından ikinci çalışma grubundan toplanan verilere doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Her bir turizm bölgesi için 275, toplamda ise 1000'den fazla anket dağıtılmıştır. İlk çalışma grubu için 116 anketteki veriler %20 ve daha fazla oranda eksik ve yanlış doldurulduğu için 730 anket üzerinden araştırma gerçekleştirilmiştir. İkinci çalışma grubu için ise Şimşek (2007: 56)' in doğrulayıcı faktör analizi için örneklem hesaplama $n(n+1)/2$ formülünden yararlanılmıştır. Formüldeki n değeri, ankette bulunan üç ölçekteki en yüksek soru sayısına sahip olan ve AFA yapılan Otel Varlık ölçeğinin soru sayısıdır.

Bu araştırmada AFA 25 soru üzerinden gerçekleştirilmiştir. Buna göre değerler formüldeki yerlerine koyulduğunda; $25(25+1)/2=325$ sayısı elde edilmektedir. Her bir bölge için ortalama 150 ve toplamda 600 anket dağıtılmıştır. Ancak 414 anket üzerinden DFA ve YEM analizi gerçekleştirilmiştir.

Elde edilen veriler, "SPSS 25 for Windows" paket programı ve Lisrel 8.80 ile analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında öncelikle frekans, yüzde dağılımı ve faktör analizinden yararlanılmıştır. Araştırmanın en önemli kısıtını zaman ve maliyet unsurları oluşturmaktadır. Sonuçların yorumlanmasında $p<0,05$ anlamlılık derecesi kullanılmıştır. Bulgular katılımcıların demografik özellikleri, t testi, Anova, korelasyon alt başlıklarıyla yer almaktadır. Araştırmada bazı kısaltmalar kullanılmıştır (Örneğin = Ortalama; S.D: Standart sapma, f=frekans; AVE=Ortalama Açıklanan Varyans; CR=Kompozit Güvenirlik).

4.3. Araştırma Bulguları

Katılımcıların cinsiyet, medeni durum, gelir, yaş, meslek, eğitim durumu, milliyet ve anketlerin toplandığı turizm bölgelerine ilişkin verilere bu bölümde yer verilmektedir.

Tablo 1. Demografik Değişkenler

Cinsiyet	f	%	Medeni Durum	f	%	Eğitim	f	%
Kadın	415	56,8	Bekar	264	36,2	Lise öncesi	112	15,3
Erkek	315	43,2	Evli	466	63,8	Lise	154	21,1
Toplam	730	100	Toplam	730	100	Lisans	213	29,2
Milliyet	f	%	Meslek	f	%	Lisans üstü	251	34,4
Alman	265	36,3	Memur	153	21,0	Toplam	730	100
İngiliz	58	7,9	İşçi	225	30,8	Gelir	f	%
Rus	247	33,8	Kendi işi	162	22,2	1000 € dan daha az	111	15,2
Diğer	160	21,9	Emekli	190	26,0	1000-2000 €	301	41,2
Toplam	730	100	Toplam	730	100	2001-3000 €	218	29,9
Otel Tekrar Ziyaret	f	%	Yaş	f	%	3001 € ve üzeri	100	13,7
İlk kez	229	31,4	18-30	192	26,3	Toplam	730	100
İki kez	148	20,3	31-44	254	34,8	Turizm Bölgesi	f	%
Üç kez	143	19,6	45-54	175	24,0	Alanya	176	24,1
Dört ve üstü	210	28,8	55 ve üzeri	109	14,9	Kundu	103	14,1
Toplam	730	100	Toplam	730	100	Belek	189	25,9
						Side	262	35,9
						Toplam	730	100

Tablo 1'de görüldüğü gibi ankete katılanların çoğunluğu kadın (56,8%), evli (63,8%), 31-44 yaş (34,8%), aylık geliri 1000-2000 € (41,2%), lisansüstü mezunu (34,4%), işçi (30,8%), Alman (36,3%), otele ilk defa gelenler (%31,4) ve Side (35,9%) turizm bölgesinde konaklamaktadır.

Otel Varlık ölçeğindeki 25, HD Sistemi ve Otel TZN ölçeğindeki üç ifade varimax döndürme yöntemi aracılığıyla faktör analizi ve sonrasında güvenilirlik analizi yapılarak analizlerde kullanılacak boyutları elde edilmiş ve anketin geçerliliğini sağlanmıştır. Ayrıca her bir ölçek için ayrı ayrı içsel tutarlılık katsayısı, testteki soruların tümünün aynı temel özelliği ölçtüğü varsayımından hareketle; maddeler arası korelasyona tabi tutulmuştur (Balci, 2004: 101).

Ölçeklerin güvenilirliği birinci çalışma grubuna katılan 730 kişiden elde edilen veriler üzerinden analizler yapılarak hesaplanmıştır. Bu aşamada ölçeklerin elde edilebilmesi adına Temel Bileşenler Analizi ve Açıklayıcı Faktör Analizi kullanılan önceki çalışmalarda olduğu gibi birbirleriyle ilişkili faktörlerden kaçınmak için döndürme yöntemi (varimax) tercih edilmiştir. Analiz sonuçlarında ölçeklerin özgün ve çeviri formunun faktör yapıları karşılaştırıldığında, özgün formdaki yapının korunduğu görülmüştür. Açıklayıcı faktör analizi gerçekleştirebilmek için ortak faktör varyans değerinin ortalamasının 0,60'ın üzerinde olması gerekir. Ayrıca madde toplam korelasyonu için ölçekteki maddelerin değerinin 0,30 ve daha yüksek olması istenir (Büyükoztürk, 2002: 126, Nakip, 2006: 432). İçsel tutarlılıkları için Cronbach Alpha (α) değeri hesaplanır ve bu değer 0,70 ve üstü olması iyi derecede güvenilirliği ifade eder (Hair vd., 2009: 88).

Tablo 2. Otel Varlık Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Ölçek Madde Numarası	Öge/Eleman	\bar{X}	Std. Sapma	Faktör Yüklü	Öz Değer	Açıklanan Varyans (%)	Alpha (α)	Ortak Faktör Varyansı	Madde-Toplam Korelasyonu
	Faktör 1: Ortak Alanlar (OA)	4,15	,85						
OR2	Konukların araçları için park yeri mevcut ve yeterli düzeydedir.	3,91	1,18	,834	14,71	20,87	,919	,609	,969
OR4	Otel kat sayısı ve kapasitesine uygun asansör bulundurulmaktadır.	4,08	1,11	,827				,643	,967
OR1	Spa & wellness hizmetleri profesyonel bir şekilde sunulmaktadır.	4,25	,93	,800				,873	,967
OR3	Spor yapabilecek alanlar "Fitness Center gb." yeterli düzeydedir.	4,21	,91	,767				,836	,966
OR6	Konuklara çeşitli güzellik ve kuaför hizmeti sunulmaktadır.	4,18	,98	,740				,972	,967
OR5	Oyun alanları ve eğlence olanakları yeterlidir.	4,28	,88	,611				,792	,966
	Faktör 2: Hizmetler (HE)	4,47	,66						
HE3	Odaların temizlik ve bakımına önem verilmektedir.	4,50	,78	,767	2,569	20,36	,919	,623	,966
HE1	Alanların temizlik ve bakımı düzenli olarak yapılmaktadır.	4,48	,75	,757				,566	,966
HE2	Ulaşım konforlu araçlarla hızlı bir şekilde sağlanmaktadır.	4,45	,75	,752				,675	,966
HE4	İstek ve şikâyetlere hızlı bir şekilde çözüm bulunmaktadır.	4,53	,72	,725				,626	,966
HE5	Otele giriş işlemleri vaktinde gerçekleşmektedir.	4,45	,73	,708				,648	,966
HE7	Oda servisinden yirmi dört saat yararlanılmaktadır.	4,48	,81	,669				,662	,966
HE6	Spor aktiviteleri ve çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmektedir.	4,41	,79	,584				,624	,966

Faktör 3: Personel Davranışı (PE)		4,46	,69						
PE3	Personel işini büyük bir ciddiyetle yapmaktadır.	4,43	,77	,833	1,050	19,96	,960	,606	,966
PE1	Personel birbirini tamamlayıcı ve birbiriyle uyum içindedir.	4,49	,75	,830				,497	,966
PE2	Personel son derece nazik ve yardımseverdir.	4,51	,73	,821				,641	,966
PE5	Personel bilgi ve beceri olarak yeterli düzeydedir.	4,43	,75	,803				,670	,966
PE4	Personel çalışma ortamına uygun, temiz ve şık giyimlidir.	4,42	,75	,794				,663	,966
Faktör 4: Fiziksel Alanlar (FA)		4,41	,64						
FA1	Yataklar geniş, ferah ve duble konforludur.	4,40	,76	,752	1,000	16,13	,928	,690	,966
FA2	Odalar büyük ve son derece konforlu bir şekilde düzenlenmiştir.	4,42	,75	,725				,671	,966
FA5	Sahil kıyısı tesis kapasitesi için yeterlidir.	4,47	,75	,663				,676	,966
FA4	Restoran & Bar tesis kapasitesine uygun bir şekilde düzenlenmiştir.	4,38	,77	,601				,602	,966
FA6	Hediyelik eşya ve mücevher mağazalarının sayısı yeterlidir.	4,29	,85	,561				,732	,967
FA3	Yiyecek & İçecekler sunuma uygun olarak hazırlanmaktadır.	4,44	,72	,560				,625	,966
FA7	Yüzme havuzu kapasitesi yeterli düzeydedir.	4,50	,78	,479				,623	,966
Güvenilirlik (α):,968, Toplam varyansı açıklama oranı (%):77,332, KMO Değeri:,945, Bartlett's Değeri: 20167,55, p=,000									

Tablo 2’de görüldüğü gibi Otel Varlık ölçeğinden elde edilen dört faktörün varyans açıklama oranı %77,132’dir. Madde-toplam korelasyonları 0,966 ile 0,969 ve faktörlerin içsel tutarlılıkları için hesaplanan Cronbach Alpha değerleri 0,919 ile 0,960 arasında değişmekte olup, ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir. Faktörler, kapsadıkları ifadeler göz önüne alınarak “Ortak Alanlar”, “Hizmetler”, “Personel Davranışı” ve “Fiziksel Alanlar” olarak isimlendirilmiştir. Ölçeğin genel güvenilirliği değeri 0,968’dir. Bu değer aynı zamanda Otel Varlık ölçeğinin güvenilir olduğunu göstermektedir. Ölçekteki ifadelerin ortalamaları $\bar{x}>3$ olarak bulunmuştur. 3,91 ile OR4 ifadesi en düşük ve 4,53 ile HE4 ifadesi en yüksek ortalamaya sahiptir.

Tablo 3. Konaklama Tipi Memnuniyet (HD Sistemi) Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Ölçek Madde Numarası	Öge/Eleman	\bar{X}	Std. Sapma	Faktör Yüklü	Öz Değer	Açıklanan Varyans (%)	Alpha (α)	Ortak Faktör Varyansı	Madde-Toplam Korelasyonu
Faktör 5: HD Sistemi									
HD1	Konaklama tipi kapsamında tatile çıkmaktan mutluyum.	3,60	1,07	,885	2,187	72,915	,813	,720	,755
HD2	Konaklama tipine göre verilen sözler yerine getirildi.	3,62	1,06	,848				,783	,689
HD3	Konaklama tipine göre sunulan hizmetler yeterlidir.	3,55	1,10	,827				,685	,786
Güvenilirlik (α):,813, Toplam varyansı açıklama oranı (%):68,123, KMO Değeri:,701, Bartlett's Değeri: 763,892, p=,000									

Tablo 3'te görüldüğü gibi memnuniyet ölçeğinden elde edilen tek faktörlü yapının varyans açıklama oranı % 72,915' dir. Tek maddeden oluşan ölçeğin genel güvenilirliği 0,813 olup yüksek derecede güvenilir. Ortak faktör varyans değerinin ortalaması 0,72 ve madde-toplam korelasyonu için ölçekteki maddelerin değeri 0,30'un üzerindedir. Ölçekte yer alan üç ifadenin ortalamaları $\bar{x}>3$ olarak bulunmuştur. 3,55 ile HD3 ifadesi en düşük ve e 3,62 ile HD2 ifadesi en yüksek ortalamaya sahiptir.

Tablo 4. Tekrar Ziyaret Niyeti (Otel TZN) Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

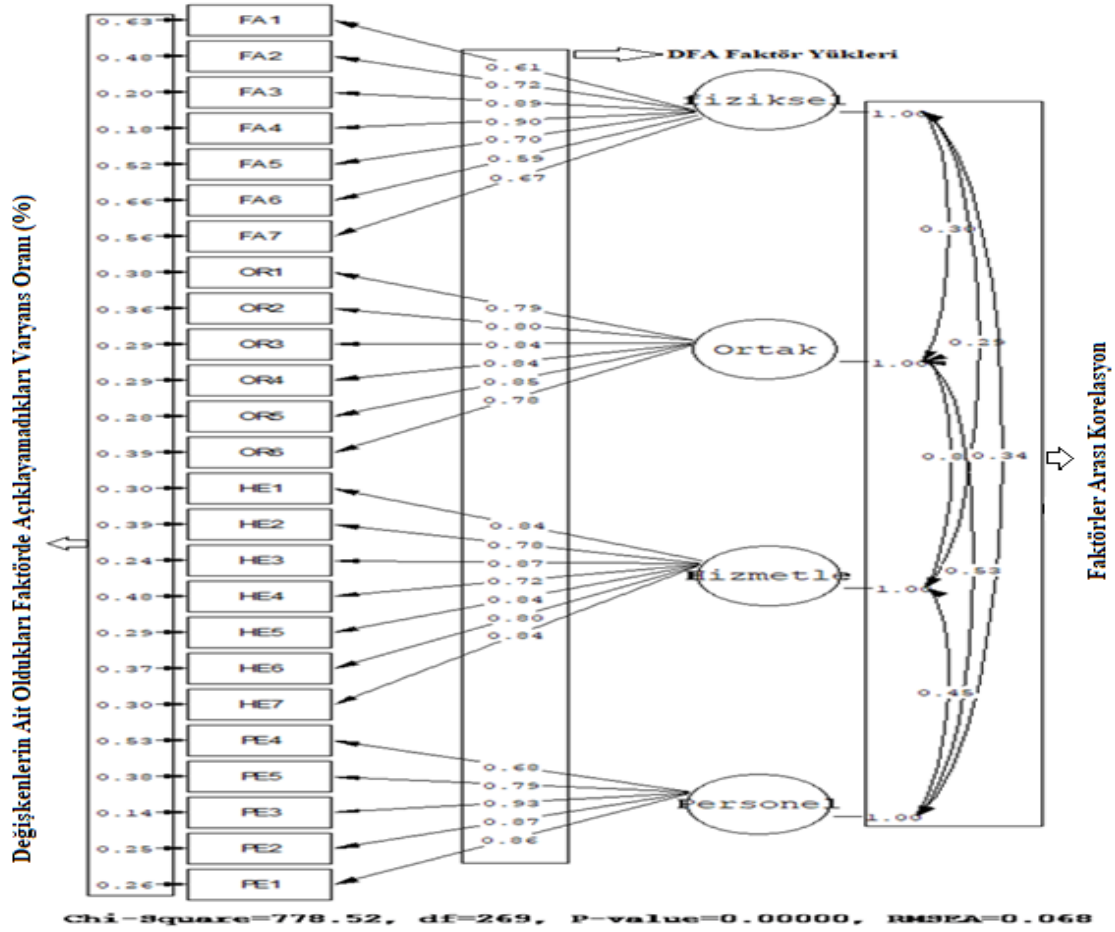
Ölçek Madde Numarası	Öge/Eleman	\bar{X}	Std. Sapma	Faktör Yüklü	Öz Değer	Açıklanan Varyans (%)	Alpha (α)	Ortak Faktör Varyansı	Madde-Toplam Korelasyonu
	Faktör 6: Otel TZN								
TZN1	Bu otelde tekrar tatil yapmak isterim.	3,33	1,12	,883	2,158	71,937	,805	,780	,711
TZN2	Bu otelde tatil yapmak beni mutlu ediyor.	3,15	1,12	,836				,679	,615
TZN3	Bu oteli çevreme tavsiye ederim.	3,50	1,10	,824				,699	,631
Güvenilirlik (α):,805, Toplam varyansı açıklama oranı (%):71,937, KMO Değeri:,695, Bartlett's Değeri: 724,077, p=,000									

Tablo 4'te görüldüğü gibi tekrar ziyaret niyeti ölçeğinden elde edilen tek faktörlü yapının varyans açıklama oranı % 71,937'dir. Tek maddeden oluşan ölçeğin güvenilirliği 0,805 olup yüksek derecede güvenilir. Ortak faktör varyans değerinin ortalamasının 0,71 ve madde toplam korelasyonu için ölçekteki maddelerin değerinin 0,30'un üzerindedir. Ölçekte yer alan üç ifadenin ortalamaları $\bar{x}>3$ olarak bulunmuştur. 3,15 ile TZN2 ifadesi en düşük ve 3,50 ile TZN3 ifadesi en yüksek ortalamaya sahiptir.

Açıklayıcı faktör analizi (AFA), ölçek yapı geçerliliği ile ilgili bazı bilgiler vermekte ancak önerilen model ile gözlenen verilerin uyum oranı ve maddelerin görece kalitesi hususunda yeterince bilgi sunmamaktadır (Altunışık vd., 2010: 102). Bu nedenle Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN ölçeklerine ikinci çalışma grubundan toplanan 414 veri ile doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. Araştırmanın bu bölümünde ölçeklere uygulanan AFA sonrasında faktör yapılarının geçerli bir model olup olmadığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

İkinci çalışma grubunun verilerinin %27,5 (n=114)'i Side, %25,6 (n=106)'sı Alanya, %23,7 (n=98)'si Kundu ve %23,2 (n=106)'si Belek turizm bölgesinden toplanmıştır. Verilerin %34,5 (n=143)'i Alman, %28,7 (n=119)'si Rus, %13,3 (n=55)'ü İngiliz ve %23,4 (n=97)'ü diğer milletlerden (İsviçre, Hollanda ve İskandinav) oluşmaktadır. Katılımcıların %55,8 (n=231)'i kadın, %44,2 (n=183)'si erkek, %62,6 (n=259)'sı evli ve %37,4 (n=155) bekârdır. En yüksek yaş grubunu %34,1 (n=141) ile 31-44 yaş aralığı oluşturmaktadır. Bunu %29,5 (n=122) ile 18-30, %22,5 (n=93) ile 45-54 ve %14 (n=58) ile 55-64 yaş aralığı takip etmektedir. Bununla birlikte eğitim durumu lisansüstü olanlar %45,7 (n=189), lisans %26,3 (n=109), lise %16,9 (n=70), ön lisans % 6,3 (n=26), ve lise öncesi %4,8 (n=20) eğitim derecesine sahiptir. Gelir durumuna bakıldığında %35,7 (n=148)'si 2.001-3.000 €, %31,9 (n=132) 1.001-2.000 €, %17,6 (n=73)'sı 3.001-4.000 € ve %14,7 (n=61)'si 1.000 € ve altında aylık kazanç elde etmektedir. Araştırmaya katılanların %31,6 (n=131)'sı işçi, %24,6 (n=102)'sı işsiz, %22,2 (n=92)'si memur ve %21,5 (n=89)'i kendi işini yapmaktadır.

Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN ölçeklerine ilişkin maddelere ait faktör yüklerinin 1.00'dan düşük bir değer olarak bulunması gerekir. Çünkü standartlaştırılmış parametre değerleri 1.00'ın üzerinde bulunursa modelin ciddi bir sorun içerdiği ifade edilir (Şimşek, 2007: 85).

Şekil 3. Otel Varlık Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Modeli

Şekil 1. de otel varlıkları ölçeğine yönelik standartlaştırılmış DFA sonuçları gösterilmektedir. Bu sonuçlara göre elde edilen faktör yüklerinin iyi derecede olduğu görülmektedir. Yakınsama geçerliliği; madde güvenilirliği, yapı güvenilirliği ($C_r > 0.70$) ve açıklanan ortalama varyans (AVE > 0.50) ile hesaplanır (Fornell ve Larcker, 1981: 46). Ayrıca araştırmada uygun bir modelin geliştirilmesi amaçlandığı için elde edilen Ki-kare değerleriyle birlikte uyum indekslerine ilişkin değerlere yer verilmektedir (Yıldız, 2016: 253).

Tablo 5. Otel Varlık Ölçeği t-Değerleri, Faktör Yükleri ve Uyum İndeksleri

Faktörler	Önerme	Faktör Yükü	t-Değeri	Variance (%)	AVE		Cr	R ²
Fiziksel Alanlar	FA1	0.61	13.34	0.63	0,53		0,88	0.37
	FA2	0.72	16.58	0.48				0.52
	FA3	0.89	22.87	0.20				0.80
	FA4	0.90	23.23	0.18				0.82
	FA5	0.70	15.76	0.52				0.48
	FA6	0.59	12.64	0.66				0.34
	FA7	0.67	14.90	0.56				0.44
Ortak Alanlar	OR1	0.79	18.93	0.38	0,66		0,92	0.62
	OR2	0.80	19.19	0.36				0.64
	OR3	0.84	20.97	0.29				0.71
	OR4	0.84	20.85	0.29				0.71
	OR5	0.85	21.14	0.28				0.72
	OR6	0.78	18.52	0.39				0.61
Hizmetler	HE1	0.84	20.74	0.30	0,66		0,93	0.70
	HE2	0.78	18.55	0.39				0.61
	HE3	0.87	22.15	0.24				0.76
	HE4	0.72	16.57	0.48				0.52
	HE5	0.84	20.89	0.29				0.71
	HE6	0.80	19.19	0.37				0.63
	HE7	0.84	20.82	0.30				0.70
Personel Davranışı	PE4	0.68	15.47	0.53	0,68		0,91	0.47
	PE5	0.79	18.94	0.38				0.62
	PE3	0.93	24.50	0.14				0.86
	PE2	0.87	21.81	0.25				0.75
	PE1	0.86	21.52	0.26				0.74
İndeksler	<i>Ki-Kare(χ^2)</i>	<i>/df</i>	RMSEA	GFI	AGFI	CFI	RMR	SRMR
Değerler	778.52;p=0.00	2,89	0.068	0.90	0.85	0.97	0.047	0.048
Durum	Anlamlı	Kabul Edilebilir Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	İyi Uyum	İyi Uyum

Tablo 5'te DFA sonucunda elde edilen uyum indeksleri gösterilmiş ve bulunan Ki-kare değerinin ($\chi^2=778,52$ Serbestlik derecesi (sd) = 269, $\chi^2/sd = 2,89$; ve $p=0,00<0,05$) anlamlı olduğu görülmüştür. T değerleri de 0.05 hata payında anlamlı bulunmuştur ($t1.96$). Sonuç olarak DFA modelinin ve faktörlerden önermelere giden yolların iyi bir uyum indeksine sahip olduğu görülmektedir.

Yapılar arasındaki ayrışma derecesi diskriminant geçerliliğiyle sağlanır. Bu doğrultuda, bir yapının sahip olduğu açıklanan ortalama varyansın o yapının diğer yapılarla arasındaki korelasyon katsayısının karesinden büyük olması (Ortalama açıklanan varyans > Kor.²) gerekir (Fornell ve Larcker, 1981: 46).

Tablo 6. Ayrışma (Diskriminant) Geçerliliği

Faktör	AVE	OA	OA ²	HE	HE ²	PD	PD ²	FA	FA ²	HD	HD ²	TZN	TZN ²
Ortak Alanlar (OA)	0,66	1											
Hizmetler (HE)	0,66	.618** ,000	0,38	1									
Personel Davranışı (PD)	0,68	.482** ,001	0,23	.772** ,001	0,59	1							
Fiziksel Alanlar (FA)	0,53	.726** ,000	0,51	.724** ,000	0,51	.702** ,000	0,49	1					
HD Sistemi (HD)	0,68	.237** ,000	0,05	.263* ,000	0,06	.271** ,000	0,07	.314** ,001	0,09	1			
Otel TZN (TZN)	0,55	.427* ,000	0,17	.378** ,000	0,13	.330** ,000	0,10	.410** ,000	0,16	.632** ,001	0,39	1	

Tablo 6’da görüldüğü gibi korelasyon ve AVE değerlerinin tüm faktörler için ayrıştırma geçerliliğine sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 7. HD Sistemi Ölçeği t-Değerleri, Faktör Yükleri ve Uyum İndeksleri

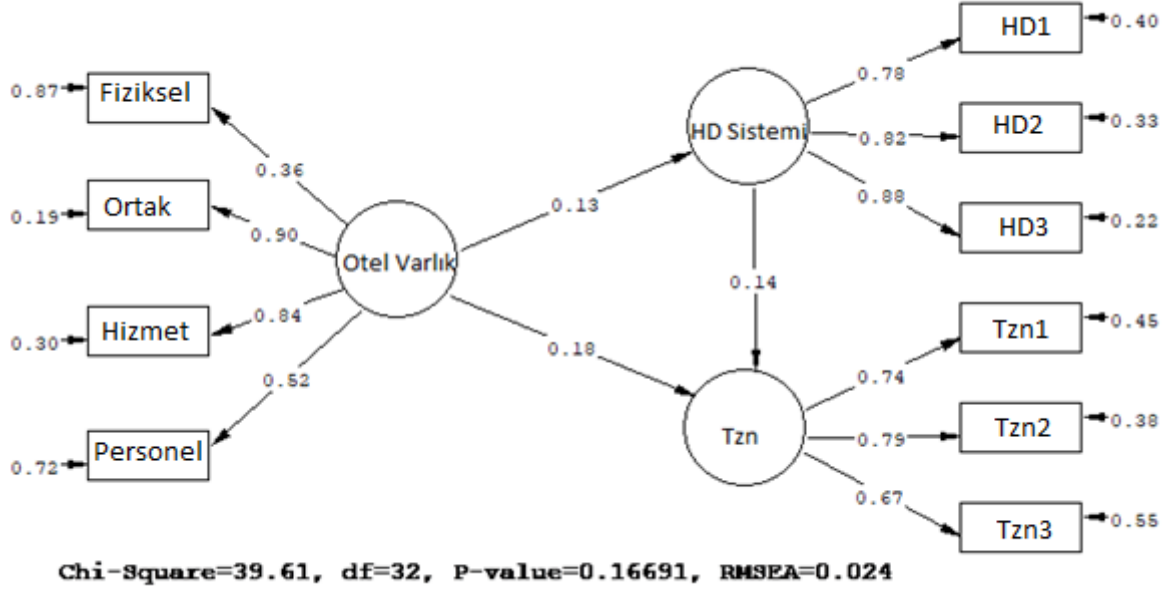
Faktörler	Önerme	Faktör Yüğü	t-Değeri	Variance (%)	AVE		Cr	R ²
HD Sistemi	HD1	0.82	19.09	0.32	0,68		0,86	0.68
	HD2	0.79	18.09	0.38			0,62	
	HD3	0.87	20.46	0.25			0,75	
İndeksler	Ki-Kare(χ^2)	/df	RMSEA	GFI	AGFI	CFI	RMR	SRMR
Değerler	2,17; $p=0.15$	2,17/1=2,17	0.039	0.96	0.98	0.97	0.0083	0.0059
Durum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum

Tablo 7’de DFA sonucunda elde edilen uyum indeksleri incelenmiş ve bulunan Ki-kare değerinin ($\chi^2=2,17$ Serbestlik derecesi (sd) = 1.00, $\chi^2/sd = 2,17$; ve $p=0,15>0,05$) anlamlı olmadığı görülmüştür. Yapı güvenirliliği ($Cr>0.86$) ve açıklanan ortalama varyans ($AVE>0.68$) değerleri alan yazında istenilen değerlerin üstündedir. Analiz sonucunda uyum değerleri incelendiğinde genel uyum kriterlerini karşıladığı görülmektedir.

Tablo 8. Tekrar Ziyaret Niyeti (Otel TZN) Ölçeği t-Değerleri, Faktör Yükleri ve Uyum İndeksleri

Faktörler	Önerme	Faktör Yüğü	t-Değeri	Variance (%)	AVE		Cr	R ²
TZN	TZN1	0.79	21.46	9.92	0,55		0,78	0.63
	TZN2	0.75	20.34	11.82			0,56	
	TZN3	0.69	18.83	14.06			0,48	
İndeksler	Ki-Kare(χ^2)	/df	RMSEA	GFI	AGFI	CFI	RMR	SRMR
Değerler	2,10; $p=0.18$	2,10/1=2,10	0.029	0.95	0.96	0.97	0.0063	0.0049
Durum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum

Tablo 8’de DFA sonucunda elde edilen uyum indeksleri incelenmiş ve bulunan Ki-kare değerinin ($\chi^2=2,13$ Serbestlik derecesi (sd) = 1.00, $\chi^2/sd = 2,10$; ve $p=0,18>0,05$) anlamlı olmadığı görülmüştür. Yapı güvenirliliği ($Cr>0,78$) ve açıklanan ortalama varyans ($AVE>0,55$) değerleri alan yazında istenilen değerlerin üstündedir. Analiz sonucunda uyum değerleri incelendiğinde genel uyum kriterlerini karşıladığı görülmektedir.

Şekil 4. Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN Arasındaki İlişkin Standardize Edilmiş Değerlerin Diyagram Gösterimi

Araştırma sonucunda bulunan model Şekil 4’te verilmiştir. Yapılan analizin neticesinde üç yol elde edildiği görülmektedir. Bulunan katsayılara göre; Otel Varlık ve HD Sistemi arasında ($\beta=0.13$; $t=2,25>1.96$), Otel Varlık ve Otel TZN ($\beta=0.18$; $t=2,95<1.96$) ve HD Sistemi ile Otel TZN arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($\beta=0.14$; $t=2,41<1.96$).

Tablo 9. Katılımcılara İlişkin Araştırma Modeli Uyum İndeksleri

İndeksler	Ki-Kare (χ^2)	χ^2/df	RMSEA	GFI	AGFI	CFI	RMR	SRMR
Değerler	39,61 (P=0.166)	1,23	0,024	0,98	0,97	0,99	0,028	0,031
Durum	Kat Sayı Anlamlı	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum	İyi uyum

Tablo 9’da YEM sonucunda bulunan uyum indeksleri incelenmiş ve elde edilen Ki-kare değerinin ($\chi^2=39,61$; Serbestlik derecesi (sd) = 32, $\chi^2/sd = 1,23$; ve $p=0,16>0,05$) anlamlı olmadığı görülmüştür. Analiz sonucunda elde edilen uyum değerlerinin genel uyum kriterlerini karşıladığı görülmektedir.

H_1 : Otel Varlıklarının HD sistemi üzerinde pozitif bir etkisi vardır. H_1 hipotezi kabul edilir. Bununla ilgili olarak YEM çalışması sonucunda elde edilen regresyon denklemi ve yorumu şu şekildedir. $HD\ Sistemi = 0.13 * Otel\ varlıklarını$, $Errorvar. 0.98, R^2 = 0.016$

Regresyon formülünde görüldüğü üzere Otelin Varlıkları HD Sistemi üzerinde %1’lik etkiye sahiptir. Bu etki 0.05 hata payı düzeyinde anlamlıdır ($\beta=0.13$; $t=2,25>1.96, R^2=0.01$).

H_2 : HD Sisteminin Otel TZN üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_3 : Otel Varlıklarının Otel TZN üzerinde pozitif bir etkisi vardır. H_2 ve H_3 hipotezi kabul edilir.

H_4 : HD Sistemi, Otel Varlıkları ile Otel TZN arasındaki ilişkide aracılık etkisine sahiptir. $Otel\ TZN = 0.14 * HD\ Sistemi + 0.18\ Otel\ Varlıkları$, $Errorvar. 0.94, R^2 = 0.058$. H_4 hipotezi kabul edilir.

Regresyon formülünde görüldüğü üzere Otel TZN ile HD Sistemi değişkeni arasındaki ilişki katsayısı 0.14 ve Otel TZN ile Otel Varlıkları arasındaki ilişki kat sayısı 0.18 olarak bulunmuştur. HD Sistemi ve Otel Varlıklarının, Otel TZN üzerinde pozitif bir etki oluşturduğu görülmektedir ($\beta=0.14$; $t=2.41 > 1.96$ $\beta=0.18$; $t=2,95 > 1.96$, $R^2=0.05$).

H₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN'ye verilen önem cinsiyete göre farklılık gösterir.

Tablo 10. Cinsiyet Değişkenine İlişkin t-Testi Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	F	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
Kadın	415	56,8	4,12	,89	4,50	,65	4,49	,64	4,45	,63	4,29	,70	3,91	,97
Erkek	315	43,2	4,19	,79	4,44	,68	4,41	,74	4,37	,66	4,10	,93	3,98	,97
t-değeri			-1,098		1,112		1,601		1,658		3,140		-,847	
p değeri			,272		,266		,110		,098		,002		,397	
H₁			Red		Red		Red		Red		Kabul		Red	

Tablo 10'da görüldüğü gibi ortak alanlar, hizmetler, personel davranışı ve fiziksel alanlar ve yeniden ziyaret eğilimine ilişkin p değerleri 0,05'den büyük olduğundan H₁ reddedilir. Ancak HD Sistemi boyutuna ilişkin H₁ kabul edilir.

H₂: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN'ye verilen önem medeni duruma göre farklılık gösterir.

Tablo 11. Medeni Durum Değişkenine İlişkin t-Testi Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	f	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
Evli	466		4,19	,86	4,59	,59	4,59	,62	4,48	,57	4,33	,73	4,14	,95
Bekâr	264		4,07	,83	4,26	,74	4,22	,73	4,30	,74	3,99	,89	3,59	,91
t-değeri			1,821		6,678		7,089		3,519		5,595		7,551	
p değeri			,069		,000		,000		,000		,000		,000	
H₂			Red		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul	

Tablo 11'de görüldüğü gibi ortak alanlara ilişkin $p > 0,05$ olduğundan H₂ reddedilir. Ancak hizmetler, personel davranışı, fiziksel alanlar, HD Sistem ve Otel TZN boyutlarına ilişkin H₂ kabul edilir.

Hipotez 3₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN'ye verilen önem yaşa göre farklılık gösterir.

Tablo 12. Yaş Değişkenine İlişkin Anova Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	f	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
18-30	192	26,3	4,16	,77	4,40	,73	4,35	,73	4,34	,73	4,08	,91	3,85	,88
31-44	254	34,8	4,34	,83	4,52	,63	4,55	,62	4,54	,64	4,30	,73	4,07	,93
45-54	175	24,0	4,14	,89	4,52	,66	4,40	,72	4,41	,61	4,19	,86	3,87	1,14
55 ve üzeri	109	14,9	3,68	,78	4,41	,62	4,51	,67	4,25	,47	4,25	,67	3,92	,90
F			16,448		1,802		3,513		6,410		2,611		2,363	
p değeri			,000		,145		,015		,000		,050		0,70	
LSD post-hoc testi			18-30>31-44		-		18-30>31-44		18-30>31-44		-		-	
H₃			Kabul		Red		Kabul		Kabul		Red		Red	

Tablo 12’de görüldüğü gibi hizmetler, HD Sistem ve Otel TZN boyutlarına ilişkin p değerleri 0,05’den büyük olduğundan H_{3_1} reddedilir. Ancak ortak alanlar, personel ve fiziksel alanlara ilişkin H_{3_1} kabul edilir. Gruplar arasındaki fark 18-30 ve 31-44 gruplarından kaynaklanmaktadır.

Hipotez 4₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN’ye verilen önem gelire göre farklılık gösterir.

Tablo 13. Gelir Değişkenine İlişkin Anova Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	f	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
1000 € dan az	111	15,2	4,20	,94	4,43	,66	4,33	,71	4,40	,66	4,24	,75	4,03	,82
1000-2000 €	301	41,2	4,11	,81	4,41	,70	4,42	,70	4,38	,67	4,14	,74	3,91	,90
2001-3000 €	218	29,9	4,06	,94	4,46	,69	4,45	,72	4,38	,68	4,31	,66	3,80	1,02
3001 € ve üzeri	100	13,7	4,41	,51	4,73	,71	4,70	,46	4,61	,41	4,15	1,25	4,23	1,15
F			4,248		5,933		5,744		3,475		1,954		4,837	
p değeri			,005		,001		,001		,016		,119		,002	
LSD post-hoc testi			1000-2000 €>3001 € ve üzeri		1000 € dan az>3001 € ve üzeri		1000 € dan az>3001 € ve üzeri		1000 € dan az>3001 € ve üzeri		-		1000 € dan az>3001 € ve üzeri	
H_{4_1}			Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Red		Kabul	

Tablo 13’te HD Sistemine ilişkin $p>0,05$ olduğundan H_{4_1} reddedilir. Ancak ortak alanlar, hizmetler, personel, fiziksel alanlar ve Otel TZN boyutlarına ilişkin H_{4_1} kabul edilir. Gruplar arasındaki fark 1000 € dan az ile 3001 € ve üzeri ve 1000-2000 € ile 3001 € ve üzeri gruplarından kaynaklanmaktadır.

Hipotez 5₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN’ye verilen önem eğitim durumuna göre farklılık gösterir.

Tablo 14. Eğitim Değişkenine İlişkin Anova Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	f	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
Eğitim														
Lise öncesi	112	15,3	3,70	,82	4,28	,74	4,13	,69	4,16	,71	3,94	,70	4,11	,98
Lise	154	21,1	3,94	,90	4,21	,67	4,29	,81	4,20	,74	4,13	,68	4,22	,84
Lisans	213	29,2	3,86	,83	4,45	,68	4,42	,68	4,31	,57	4,00	,84	4,02	,89
Lisans üstü	251	34,4	4,72	,44	4,74	,50	4,74	,48	4,75	,43	4,51	,78	4,57	,81
F			79,264		27,334		28,472		40,971		23,396		16,974	
p değeri			,000		,000		,000		,000		,000		,000	
LSD post-hoc testi			Lise öncesi>Lise		Lise öncesi>Önlisans		Lise öncesi>Lise		Lise öncesi>Önlisans		Lise öncesi>Lisans üstü		Lise öncesi>Lise	
H_{5_1}			Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul	

Tablo 14’te görüldüğü gibi ortak alanlar, hizmetler, personel davranışı, fiziksel alanlar, HD Sistemi ve Otel TZN boyutlarına ilişkin H_{5_1} kabul edilir. Gruplar arasındaki fark lise öncesi ile ön lisans, lise öncesi ile lise, lise öncesi ile lisansüstü gruplarından kaynaklanmaktadır.

Hipotez 6₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN’ye verilen önem mesleğe göre farklılık gösterir.

Tablo 15. Meslek Değişkenine İlişkin Anova Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	f	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
Memur	153	21,0	3,94	,92	4,42	,61	4,50	,69	4,36	,60	4,10	,84	3,55	1,11
İşçi	225	30,8	4,05	,76	4,41	,69	4,36	,67	4,41	,57	4,12	,86	3,81	,90
Kendi işi	162	22,2	4,27	,88	4,60	,64	4,54	,65	4,46	,65	4,16	,78	4,03	,91
İşsiz	190	26,0	4,33	,81	4,49	,69	4,46	,73	4,43	,75	4,45	,71	4,34	,81
F			8,437		3,143		2,415		,645		7,626		22,759	
p değeri			,000		,025		,065		,586		,000		,000	
LSD post-hoc testi			Kendi işi> Memur		Kendi işi> İşçi		-		-		İşsiz>Memur		İşçi>Memur	
H₆₁			Kabul		Kabul		Red		Red		Kabul		Kabul	

Tablo 15'te görüldüğü gibi personel davranışları ve fiziksel alanlara ilişkin $p>0,05$ olduğundan H_{6_1} reddedilir. Ancak ortak alanlar, hizmetler, HD Sistemi ve Otel TZN boyutlarına ilişkin H_{6_1} kabul edilir. Gruplar arasındaki fark kendi işi ile memur, kendi işi ile işçi, işsiz ile memur ve işçi ile memur gruplarından kaynaklanmaktadır.

Hipotez 7₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN'ye verilen önem milliyete göre farklılık gösterir.

Tablo 16. Milliyet Değişkenine İlişkin Anova Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	f	%		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.		S.D.
Alman	265	36,3	3,80	,87	4,26	,73	4,19	,75	4,18	,72	4,08	,86	3,60	1,01
İngiliz	58	7,9	4,13	,50	4,56	,41	4,64	,48	4,53	,37	3,85	1,16	3,75	,85
Rus	247	33,8	4,52	,71	4,68	,53	4,65	,59	4,63	,54	4,47	,65	4,35	,86
Diğer	160	21,9	4,17	,86	4,46	,71	4,52	,66	4,45	,60	4,13	,69	3,94	,88
F			35,220		18,135		23,061		23,478		15,910		29,222	
p değeri			,000		,000		,000		,000		,000		,000	
LSD post-hoc testi			Rus>Alman, İngiliz, Diğer		Rus>Alman, Diğer		Rus>Alman,		Rus>Alman, Diğer		Rus>Alman, İngiliz, Diğer		Rus>Alman, İngiliz, Diğer	
H₇₁			Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul	

Tablo 16'da görüldüğü gibi ortak alanlar, hizmetler, personel, fiziksel alanlar, HD Sistemi ve Otel TZN boyutlarına ilişkin $p<0,05$ olduğundan H_{7_1} kabul edilir. Gruplar arasındaki fark Alman ile diğer, İngiliz ile Rus, Rus ile Alman, Alman ile Rus ve Rus ile diğer gruplarından kaynaklanmaktadır.

Hipotez 8₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN'ye verilen önem kalma süresine göre farklılık gösterir.

Tablo 17. Kalma Süresine İlişkin Anova Analizi

Bağımsız Değişken	Faktör		Ortak Alanlar		Hizmetler		Personel		Fiziksel Alanlar		HD Sistemi		Otel TZN	
	Meslek	f	%	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	S.D.	
İlk kez	229	31,4	3,65	,84	4,22	,73	4,14	,76	4,09	,73	4,05	,74	4,08	,91
İki kez	148	20,3	4,21	,75	4,47	,60	4,50	,64	4,49	,55	3,98	1,02	4,10	1,12
Üç kez	143	19,6	4,62	,57	4,78	,72	4,73	,50	4,68	,46	4,49	,63	4,58	,66
Dört ve üstü	210	28,8	4,33	,82	4,54	,67	4,59	,62	4,54	,58	4,30	,70	4,36	,76
F			52,849		24,071		29,660		34,526		14,058		11,882	
p değeri			,000		,000		,000		,000		,000		,000	
LSD post-hoc testi			İki kez>İlk kez		İki kez>İlk kez		İki kez>İlk kez		İki>İlk defa		Üç kez>İki kez		İki kez>İlk kez	
			Üç kez>İlk kez		Üç kez>İlk kez		Üç kez>İlk kez		Üç>İlk defa		Dört ≥İlk kez		Üç kez>İlk kez	
H₁			Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul		Kabul	

Tablo 17’de boyutların tamamının $p < 0,05$ olduğundan H_{1} kabul edilir. Gruplar arasındaki fark oteli iki kez ziyaret edenlerle ayrı ayrı ilk kez ve üç kez ziyaret eden gruplardan kaynaklanmaktadır.

Hipotez 9₁: Otel Varlık, HD Sistemi ve OTEL TZN arasında pozitif bir ilişki vardır.

Tablo 18. Korelasyon Analizi

Faktör	Ortak Alanlar	Hizmetler	Personel	Fiziksel Alanlar	HD Sistemi	Otel TZN
Ortak Alanlar	1					
Hizmetler	.618** ,000	1				
Personel	.482** ,001	.772** ,001	1			
Fiziksel Alanlar	.746** ,000	.784** ,000	.702** ,000	1		
HD Sistem	.237** ,000	.263* ,000	.271** ,000	.314** ,001	1	
Otel TZN	.427* ,000	.378** ,000	.330** ,000	.410** ,000	.632** ,001	1

Tablo 18’e göre ortak alanlar ile fiziksel alanlar, hizmetler ile personel davranışı, hizmetler ile fiziksel alanlar, personel ile fiziksel alanlar arasında yüksek düzeyde bir ilişki bulunmaktadır. Ortak alanlar ile hizmetler, HD Sistemi ile Otel TZN arasında orta düzey bir ilişki görülmektedir. H_{1} kabul edilir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bir turizm bölgesini ziyaret eden bir turistin turistik ürün kapsamında yararlandığı tüm mal ve hizmetlerden elde ettiği memnuniyet, turistin o bölgeyi tekrar ziyaret etmesini etkileyen en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda araştırmamızın amacını turistik ürün (Otel Varlıkları), konaklama tipi memnuniyeti (HD Sistemi), tekrar ziyaret niyeti (Otel TZN) arasındaki ilişkiyi ortaya koymak oluşturmaktadır. Ayrıca, katılımcıların özelliklerine göre Otel Varlık, HD Sistemi ve Otel TZN arasında farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye’nin en fazla turist ağırlayan kenti konumunda olan Antalya’nın doğu bölgesinde nicel araştırma olarak anket yöntemi uygulanmıştır.

Toplanan veriler doğrultusunda açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ve korelasyon uygulanmış, ilişkinin modeli de yapısal eşitlik modeli (YEM) ile ortaya koyulmuştur. AFA neticesinde Otel Varlıkları ölçeği 4 faktör, HD Sistemi ve Otel TZN ölçeği tek faktör olarak oluşmuştur. DFA sonuçlarına göre de değerlerin anlamlı ve uyumlu olduğu görülmüştür. Oluşturulan hipotezler kabul edilmiş, Otel Varlıklarının HD Sistemini, HD Sisteminin Otel TZN'yi pozitif şekilde etkilediği ve HD Sisteminin Otel Varlıkları ile Otel TZN arasındaki ilişkide aracılık etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Duman ve Öztürk (2005) çalışmasında turistlerin memnuniyet düzeyi ve tekrar ziyaret niyetlerinin konaklama yeri, aktivite ve hizmetler, misafirperverlik, yiyecek içecek hizmetleri vb. tarafından etkilendiğini belirlemiştir. Ayrıca, Kement vd. (2018) otel ortamının turist memnuniyeti ile tekrar ziyaret ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif bir düzenleyicilik rolünün olduğunu bulmuşlardır.

Katılımcıların demografik özelliklerine göre ölçeklere vermiş olduğu cevaplar arasındaki farklılıklar da t-testi ve anova analizleri ile ölçülmüştür. Cinsiyete yönelik yapılan analizde kadınlar, erkeklere oranla daha fazla HD Sistemini tercih etme arzusunda. Sani vd. (2017) yaptıkları çalışmanın sonucunda belirtildiği gibi kadınların HD Sisteminden daha memnun oldukları tespit edilmiştir. Belirtildiği üzere kadın turistlerin seyahatleri sırasında ailelerine yemek hazırlama ve servis etme endişesi duymadıkları için her şey dahil paket turlardan daha memnun olabilecekleri varsayılmaktadır.

Hizmetlerin sunumu, personel davranışı, fiziksel alanların yeterliliği, HD Sistemi ve tekrar ziyaret tercihi medeni durumu evli olanların algısı daha yüksektir. Viet vd. (2020) çalışmalarında gelecekte tekrar ziyaret kararlarıyla ilgili olarak, evli turistler bu destinasyonlardaki turizm konularına (ulaşım, yön, hava durumu vb.) daha aşina olabileceklerini ifade etmektedir.

Araştırma sonuçlarına bakıldığında yaş grubu 31-44 olanlar diğer yaş gruplarına oranla hizmetler, personel davranışı ve fiziksel alanlara ilişkin yeterliliklere daha fazla önem vermektedir. Shanka ve Taylor (2004)'in çalışmasında da 31-50 yaş grubunda olanların fiziksel alanları önemli bir boyut olarak gördüğü, hizmetlere ise önem vermediği ifade edilmektedir.

Bu çalışmada gelir durumu 3001 € ve üzeri olanların ortak alanlar, hizmetler, personel davranışı, fiziksel alanlar ve tekrar ziyaret niyetleri diğer gelir gruplarına oranla daha fazladır. Ramli vd. (2021) gelir seviyesinin de turizm destinasyonlarını tekrar ziyaret etme niyetini etkilediğini ve gelire göre müşteri sınıflandırmasının, hem müşterinin ikamet ettiği yerde turizm hizmeti sağlayıcıları hem de seyahat destinasyonu için önemli olduğunu ifade etmiştir.

Valhouli (2003)' nin yaptığı bir çalışmada turistlerin her şey dâhil sisteminden memnun oldukları tespit edilmiştir. Ancak yerel esnafın (restoran ve diğer eğlence merkezleri) tercih edilmesini engellediği ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırma sonuçlarına göre HD sistemiyle tatil yapan turistlerin genel olarak memnuniyetleri orta düzey bir ortalamaya sahiptir. Bu bağlamda kadınlar erkeklere, evliler bekârlara, lisansüstü eğitim düzeyine sahip olanlar diğerlerine oranla HD sistemini daha fazla tercih etmektedir. Ayrıca araştırma grubundaki işsizler, meslek grubundakilere oranla HD sistemini daha fazla benimsemektedir. Son olarak aynı otelde üç kez den daha fazla tatil yapan turistlerin HD sisteminden memnuniyet düzeyleri azalmaktadır.

Master and Prideaux (2000) tarafından Tayvanlı turistlerin her şey dâhil sistemi üzerine gerçekleştirdikleri çalışmalarında kültürel farklılıkların önemli olmadığı tespit edilmiştir. Ancak bu çalışmada farklı milliyetlerin memnuniyet düzeylerine bakıldığında Ruslar diğer milliyetlere göre HD sisteminden daha fazla tercih etmektedir.

Xiang vd., (2015)' in yaptığı bir çalışmada çalışanların otel konuk memnuniyeti yönünden her zaman önemli bir unsur olduğu belirtilmektedir. Bu araştırma bulgularında açıklayıcı faktör analizi sonucuna bakıldığında personel davranışı boyutunun ortalamasının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Araştırma sonucuyla önceki çalışmalar benzerlik göstermektedir.

Bayram (2018)'a göre restoran-bar hizmeti, yiyecek-içecek sunumu ve oda servisi fark yaratan hizmetlerdir. Araştırma bulgularıyla alan yazın benzerlik göstermektedir. Bu çalışmada restoran-bar hizmetleri, yiyecek-içecek sunumu ve oda servisi maddelerine ilişkin ortalamalar oldukça yüksektir.

Odaların konforlu olması ise konukların memnuniyetlerini oldukça arttırmaktadır. Bu araştırma sonuçlarına bakıldığında oda konforu madde ortalamasının oldukça yüksek bir düzeyde olduğu görülmektedir. Bu durum Li vd. (2015)' nin çalışmalarında konukların odaları şekil, biçim ve konforuna göre değerlendirdiği bulgusunu destekler niteliktedir.

Bu çalışmada aynı otelde üç defa tatil yapanların memnuniyet düzeyleri diğerlerine oranla daha yüksektir. Araştırma bu sonuçlarıyla önceki çalışmalarla (Lai ve Hitchcock, 2017: 107-129) paralellik göstermektedir.

ÖNERİLER

Turizm bölgeleri; turizm çekim merkezleri, turizm işletmeleri, yerel halk ve yerel yönetimin bütününden oluşan karmaşık bir yapıdır. Dolayısıyla bundan sonraki çalışmalarda turizm bölgelerinde bulunan diğer unsurların dâhil edildiği çalışmalar gerçekleştirilebilir.

Bölgelerin ve turizm işletmelerinin sahip oldukları imajları da turizm ürünü olarak ele alınmaktadır. Ayrıca turizm bölgesinde gerçekleştirilen etkinlikler önemli miktarda turizm talebi oluşturmaktadır. Bundan sonraki araştırmalarda turizm bölgelerinin sahip olduğu imaj ve ürettiği etkinliklerin konu edildiği araştırmalara yer verilmelidir.

Gelecek yapılacak çalışmalarda farklı turizm bölgelerinde aynı ölçek ile araştırmalar yapıp bölgeler arasındaki farklılıklar da gözlemlenebilir. Böylece bölgelerde faaliyet gösteren konaklama işletmelerine turisti elde tutma bağlamında bir kılavuz oluşturma imkanı sağlanabilir. İstenen düzeydeki turist bölgeyi ve işletmeyi yeniden tercih etmesi anlamında devamlılık elde etme ve turist sadakati olanağı söz konusu olabilir. İşletmeler bu turistlere yönelik olarak farklı paket ve kampanyalar sunabilir.

KAYNAKÇA

- Adan, Ö., (2011). "Uluslararası Otel Sınıflandırması", *Uluslararası Turizm İşletmeciliği*, der. Pınar İ., 71-88, Nobel Yayınevi, Ankara.
- Aktaş, A. (2002). *Turizm İşletmeciliği ve Yönetimi*. Azim Matbaa Fatih Ofset, Antalya.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. Ve Yıldırım, E. (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı (6. Baskı)*. Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- Assaker, G., & Hallak, R. (2013). Moderating effects of tourists' novelty-seeking tendencies on destination image, visitor satisfaction, and short- and long-term revisit intentions. *Journal of Travel Research*, 52/5, 600–613. <https://doi.org/10.1177%2F0047287513478497>.
- Balcı, A. (2004). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik ve İlkeler*. Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Bayram, M. (2018). "Otel Konuk Memnuniyetini Etkileyen Unsurlar". *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15/2, 352-369.
- Birkan, İ. (2004). "Her Şey Dahil Felaket Ya Da Kurtarıcı Değil, Bir Sistemdir". *Resort Turizm ve Seyahat Dergisi*, 18, 18-20.
- Bitner, M. J., & Zeithaml, V. A. (2003). *Service Marketing (3rd ed.)*. Tata McGraw Hill.
- Buhalis, D. (2000). "Marketing the Competitive Destination of the Future", *Tourism Management*, 21, 97-116.
- Buluk, B., Boz, M. ve Başaran Ünsan Y. (2015). Tatil Satın Almada Turistlerin Destinasyon Tercihlerini Etkileyen Unsurlar: Çanakkale Kent Merkezinde Yaşayanlar Üzerinde Bir Araştırma, 16. *Ulusal Turizm Kongresi*, 454-472, Çanakkale, Türkiye.
- Burkart, A. J. ve Medlik, S. (1981). *Tourism: Past, Present and Future*. Heinmann Press, London
- Büyüköztürk, Ş. (2002). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*, Pegem A Yayıncılık, Ankara.
- Chen, C. F., & Tsai, D. (2007). "How Destination Image and Evaluative Factors Affect Behavioral Intentions?", *Tourism Management*, 28/4, 1115-1122, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.07.007>
- Chen, C. F., & Chen, F. S. (2010). "Experience Quality, Perceived Value, Satisfaction and Behavioral Intentions for Heritage Tourists". *Tourism Management*, 31/1, 29–35. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.02.008>

- Chiu, W., Zeng, S., & Cheng, P. S.-T. (2016). "The Influence of Destination Image and Tourist Satisfaction on Tourist Loyalty: A Case Study of Chinese Tourists in Korea". *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 10/2, 223–234. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-07-20150080>
- Chi, C. G.-Q., & Qu, H. (2008). "Examining the Structural Relationships of Destination Image, Tourist Satisfaction and Destination Loyalty: An Integrated Approach", *Tourism Management*, 29, 624–636.
- Cole, S. T., & Scott, D. (2004). "Examining the Mediating Role of Experience Quality in a Model of Tourist Experiences". *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 16/1, 79–90. https://doi.org/10.1300/J073v16n01_08
- Cong, L. C. (2016). "A Formative Model of the Relationship Between Destination Quality, Tourist satisfaction and Intentional Loyalty: An Empirical Test in Vietnam". *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 26, 50–62. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2015.12.002>.
- Cong, L. C., & Dam, D. X. (2017). "Factors Affecting European Tourists' Satisfaction in Nha Trang City: Perceptions of Destination Quality". *International Journal of Tourism Cities*, 3/4, 350–362. <https://doi.org/10.1108/IJTC-04-2017-0022>.
- Cooper, C., Fletcher, J., Gilbert, D. ve Wanhill S. (1998). "The Tourism Destination". *Tourism Principles and Practice*, (Ed: Rebecca Shepherd), Prentice Hall, England.
- Çevirgen, A. ve Üngüren, E. (2009). "Yöre Esnafının Her Şey Dahil Sistemine Yönelik Tutumları", *Ege Academic Review*, 9/2, 637-658.
- Çiftçi, H., Duzakin, E., & Onal, Y. B. (2007). "All Inclusive System and Its Affects on the Turkish Tourism Sector", *Problems and Perspectives in Management*, 5/3, 269-285.
- Çolakoğlu, O. (2014). "Turistik Ürün Kavramına Genel Yaklaşım", *Turistik Ürün Politikası*, (Ed: A. Timur), Detay Yayıncılık, Ankara.
- Danziger, S., Israeli, A. & Bekerman, M. (2006). "The Relative Role of Strategic Assets in Determining Customer Perceptions of Hotel Room Price", *International Journal of Hospitality Management*, 25/1, 129–145.
- Demir, M. ve Demir, SS. (2001). "Herşey Dahil (All Inclusive) Pansiyon Türü Uygulamasının Konaklama İşletmeleri, Personel, Müşteriler, Seyahat Acenteleri ve Bölgedeki Bağımsız Diğer İşletmeler Açısından Olumlu ve Olumsuz Yönlerinin Analizi". *Maltepe Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1/1, 67-100.
- Duman, T., & Öztürk, A. B. (2005). "Yerli Turistlerin Mersin Kızkalesi Destinasyonu ve Tekrar Ziyaret Niyetleri ile İlgili Algılamaları Üzerine Bir Araştırma", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16/1, 9-23.
- Edvardsson, B. ve Olsson, J. (1999). "Key Concepts for New Service Development", *Services Marketing: A European Perspective*, (Ed: Lovelock. C., Vandermerwe, S. & Lewis, B.), Prentice Hall Europe.
- Eriksson, V. (2020). *All-inclusive Hotels' Packaging of the Northern Coast of Jamaica: Creating and Maintaining an Environmental Bubble*, (Bachelor's Thesis) Institute of Latin American studies, Stockholms Universitet.
- Eskildsen, J. K. ve Kristensen, K. (2006). "Enhancing Importance - Performance Analysis", *International Journal of Productivity and Performance Management*, 55/1, 40-60. <https://doi.org/10.1108/17410400610635499>
- Foris, D. (2014). "Comparative Analysis of Hotel Classification and Quality Mark in Hospitality". *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 2/1, 26-39.
- Güler Gönenç, E. (2015). "Turistik Ürün", *Turizm Pazarlaması* (Ed: Bozkurt, M. & Şahin B.), Paradigma Akademi, Çanakkale.
- Hacıoğlu, N. (2000). *Turizm Pazarlaması*, Vipaş A.Ş. Yayınları, Bursa.
- Hacıoğlu, N. ve Avcıkurt, C. (2011). *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, 2. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., Ankara.
- Hair, J., Anderson R. E., Tahtam R. L. ve Black W. C. (2009). *Multivariate Data Analysis*. Prentice Hall.
- Heung, V. C. S. ve CHU, R. (2000). "Important Factors Affecting Hong Kong Consumers' Choice of a Travel Agency for All-Inclusive Package Tours", *Journal of Travel Research*, 39: 52-59.
- Issa, J. J., & Jayawardena, C. (2003). The "All-Inclusive" Concept in the Caribbean. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15/3, 167-171.

- Jang, S. S., & Feng, R. (2007). "Temporal Destination Revisit Intention: The Effects of Novelty Seeking and Satisfaction". *Tourism Management*, 28(2), 580-590, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.04.024>
- Kaya, D. S. (2016). Turizm Sektörü Sunumu, İş Bankası Raporu. https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/sr201606_turizmsektoru.pdf. (25.08.2022).
- Kement, Ü., Çavuşoğlu, S., Bükey, A., & Başar, B. (2018). "Termal Turizm İşletmelerinde Tekrar Ziyaret ve Tavsiye Etme Niyetinin İncelenmesi: Otel Ambiyansının Düzenleyici Rolü", 19. Ulusal Turizm Kongresi, 17/21, 800-810.
- Khairi, M., & Darmawan, D. (2021). "The Relationship Between Destination Attractiveness, Location, Tourism Facilities, And Revisit Intentions", *Journal of Marketing and Business Research (MARK)*, 1/1, 39-50,
- Khasawneh, M. S., & Alfandi, A. M. (2019). "Determining Behaviour Intentions from the Overall Destination İmage and Risk Perception". *Tourism and Hospitality Management*, 25/2, 355-375. <https://doi.org/10.20867/thm.25.2.6>
- Komppula, R. (2001, November). "New-Product Development in Tourism Companies-Case Studies on Nature-Based Activity Operators", 10th Nordic Tourism Research Symposium, October, 18-20.
- Kotler, P., Bowen, J. T. ve Makens, J. C. (2006). *Marketing for Hospitality and Tourism*, Pearson, Boston.
- Kozak, N., Kozak, M. ve Kozak, M. (2000). *Genel Turizm: İlkeler – Kavramlar*, Turhan Kitapevi, Ankara.
- Kozak, N. (2014). *Turizm Pazarlaması*. 6. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Lai, I. K. W., & Hitchcock, M. (2017). "Sources of Satisfaction with Luxury Hotels for New, Repeat, and Frequent Travelers: A PLS Impact-Asymmetry Analysis", *Tourism Management*, 60, 107-129.
- Li, X. R., Cheng, C. K., Kim, H., & Petrick, J. F. (2008). "A Systematic Comparison of First-Time and Repeat Visitors via a Two-Phase Online Survey". *Tourism Management*, 29/2, 278-293, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.03.010>.
- Li, G., Law, R., Vu, H. Q., Rong, J., & Zhao, X. R. (2015). "Identifying Emerging Hotel Preferences Using Emerging Pattern Mining Technique", *Tourism Management*, 46, 311-321.
- Lopez Fernandez, M.C. & Serrano Bedia, A.M. (2004). "Is the Hotel Classification System a Good Indicator for Quality? An Application in Spain". *Tourism Management*, 25/6, 771-775.
- Lumsdon, L. (1997). *Tourism Marketing*. International Thomson Business Press.
- Olalı, H. ve Timur, A. (1988). *Turizm Ekonomisi*, Ofset Ticaret Matbaacılık Şti., İzmir.
- Osmonolieva, B. (2007), *Bir Turistik Ürün Çeşidi Olarak Av Turizmi ve Kırgızistan'da Av Turizmi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, İzmir.
- Özdemir, G. (2014). *Destinasyon Yönetimi ve Pazarlaması*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Mai, K. N., Nguyen, P. N. D., & Nguyen, P. T. M. (2019). "International Tourists' Loyalty to Ho Chi Minh City Destination—a Mediation Analysis of Perceived Service Quality and Perceived Value", *Sustainability*, 11/19, 5447. <https://doi.org/10.3390/su11195447>.
- Malhotra, N. K. (2010). *Marketing Research : An Applied Orientation*, 6th ed., Pearson Education, Inc., publishing as Prentice Hal.
- Menekşe, R. (2005). "Her Şey Dâhil Sisteminin ve Sistemden Faydalananlar Açısından Etkilerinin Otel Yöneticilerinin Gözünden Değerlendirilmesi (Marmaris Örneği)". *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 97-124.
- Middleton, V. T. ve Clarke, J. R. (2001). *Marketing in Travel and Tourism*. (3rd. Ed), Butterworth Heinemann, New Delhi.
- Mucuk, İ. (2010). *Pazarlama İlkeleri*. 18. Basım, Türkmen Kitapevi, İstanbul.
- Page, J. S., (2011). *Tourist Management*. 4th ed., Elsevier, Oxford.
- Pelit, E. Erkilic, E., Ayduğan, N., Bozdoğan, İ. (2011). "Tourism Academicians' Assesments on Advantages and Disadvantages of All-Inclusive System Applied in Turkish Tourism Sector". *Management and Education*, 7/3, 117-124.

- Ramli, M. F., Rahman, M. A. & AlQershi, N. (2021). "Tourists' Revisit Intention During the Covid-19 Pandemic Recovery Phase and the Moderating Role of Perceived Risk: The Case of Kinabalu Mountain National Park in Sabah, Malaysia", *Academy of Strategic Management Journal*, 20/2, 1-14.
- Rızaoğlu, B. (2012). *Turizm Davranışı*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Rızaoğlu, B. (2016). *Turizm Pazarlaması*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Sani, R. A., Okumus, F., Rahimi, R., & Öztürk, Y. (2017). "Travel Motivations of Iranian Tourists to Turkey and Their Satisfaction Level With All-Inclusive Package Tours", *Journal of Vacation Marketing*, 25/1, 25-36. doi: 10.1177/1356766717725562.
- Sarıışık, M., Sarı, D., Sarı, S. ve Halis, M. (2011). "Tourism Sector in Order to Recovering from the Recession: Comparison Analyses for Turkey", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 24: 181-187.
- Shanka, T., & Taylor, R. (2004). "An Investigation into the Perceived Importance of Service and Facility Attributes to Hotel Satisfaction", *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 4/3-4, 119-134.
- Som, A. & Badarneh, M. 2011. "Tourist Satisfaction and Repeat Visitation: Toward a new comprehensive model", *International Journal of Human and Social Sciences*, 6/1, 38-45.
- Stylos, N., Vassiliadis, C. A., Bellou, V., & Andronikidis, A. (2016). "Destination Images, Holistic Images and Personal Normative Beliefs: Predictors of Intention to Revisit a Destination". *Tourism Management*, 53, 40-60. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.09.006>
- Süklüm, N. (2006). *Türkiye'de Hizmet Sektöründeki Turizm İşletmelerinde Uygulanan Her Şey Dâhil Sistemin Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi ve Bir Alan Araştırması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Şehribanoğlu S. ve Van M. (2018). "2016 Yılında Dünya Ve Türkiye'de Ekonomik Açından Bir Bakış". *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5/23, 1130-1139.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve Lisrel Uygulamaları*, Ekinoks, Ankara.
- Tinsley, R., ve Lynch, P. (2001). "Small Tourism Business Networks and Destination Development". *International Journal of Hospitality Management*, 20/4, 367-378.
- Türkay, O. (2014). *Destinasyon Yönetimi: Yönetimbilim Bakış Açısıyla İşlevler, Yaklaşımlar ve Araçlar*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TURSAB) (2020). *Covid-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizm Değerlendirmesi*, <https://tursab.org.tr/apps/Files/Content/6ad52b35-1dd2-41c2-9f1c-c24cc19e7a63.pdf>. (30.08.2022).
- Timur, A. (Ed.) (2014). *Turistik Ürün Politikası*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Türsen, S. (2022, 15 Ağustos). Antalya 10 - İzmir 1. *Hürriyet*. Elde edilme tarihi: 25 ağustos 2022, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/selim-tursen/antalya-10-izmir-1-42119166>.
- UNWTO, 2020, *International Tourism Barometer and Statistical Annex*, October 2020, 18/6, 1-24. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6>. (28.08.2022).
- Usal, A. ve Oral, S. (2001). *Turizm Pazarlaması*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir.
- Usta, Ö. (2012). *Turizm ve Yapısal Yaklaşım*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Üner, M. M., Sökmen, A. ve Birkan, İ. (2006). "Her Şey Dâhil Uygulamasının Konaklama İşletmeleri Üzerine Etkisi: Antalya Örneği", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17/1, 35-50.
- Viet, B. N., Dang, H. P., & Nguyen, H. H. (2020). "Revisit Intention and Satisfaction: The Role of Destination Image, Perceived Risk, and Cultural Contact". *Cogent Business & Management*, 7/1, 1-20.
- Yousaf, S., Liu, Y., & Feite, L. (2023). "Dark Personality Traits and Sensation-Seeking Tourist Behaviors. Is There a Link? A Preliminary Investigation of Chinese Tourists", *Tourism Management Perspectives*, 47, 101119, 1-12, <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2023.101119>
- Yürük, E. Ö. (2002). Her Şey Dâhil Sistemi Ve Sistemin Türk Turizm Sektörüne Etkileri. *TC Turizm Bakanlığı II. Turizm Şurası Bildirileri*, Ankara, 291-295, <https://www.altid.org.tr/bilgi-hizmetleri/antalyaya-gelen-ziyaretci-sayilari-2022/>, Erişim Tarihi: 30.06.2022.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:17.06.2022 ✓Accepted/Kabul:02.10.2022

DOI:10.30794/pausbed.1132136

Research Article/Araştırma Makalesi

Şehirli, M. (2023). "A Research on the Factors Affecting User Trust in an E-Commerce Site: The Relationship Between the Trust in The Website and the Repurchase And Recommending Behavior", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 58, Denizli, pp. 305-326.

A RESEARCH ON THE FACTORS AFFECTING USER TRUST IN AN E-COMMERCE SITE: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TRUST IN THE WEBSITE AND THE REPURCHASE AND RECOMMENDING BEHAVIOR

Mustafa ŞEHİRLİ*

Abstract

This study examines the effect of the user trust established by an e-commerce site on the users' repurchase intention from this website and their recommending behavior to others. The study's primary purpose is to reveal the factors building trust. The relationship between the websites' having a live-chat (chatbot)/correspondence (WhatsApp) module, whether they respond to e-mails and the trust of users in the website were examined through a total of 1648 tests of 10 different websites. According to the results, the fact that an online shopping site responds to e-mails positively affects users' trust in that site and, therefore, their repurchase intention from the site again and recommendation it to others. However, having a chatbot does not significantly affect the trust in the website. Also, the opinions of the users were revealed after the qualitative assessment of the open-ended questions asked to the participants in the survey.

Keywords: *E-trust, Repurchase intention, Recommend, Website optimization.*

BİR E-TİCARET SİTESİNİ TAVSİYE ETME VE SİTEDEN TEKRAR SATIN ALMA NİYETİ İLE SİTEYE DUYULAN GÜVEN ARASINDAKİ İLİŞKİ VE DUYULAN GÜVENİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Öz

Bu araştırmada bir web sitesinin kullanıcılara verdiği güvenin onların tekrar satın alma ve siteyi başkalarına tavsiye etme niyetleri üzerindeki etkisi sınanmıştır. Araştırmanın asıl amacı güven artırıcı unsurları ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda sitelerin canlı-sohbet (chatbot)/yazışma (Whatsapp) modülüne sahip olmaları ve e-postalara cevap verip vermemeleri ile kullanıcıların siteye duydukları güven arasındaki ilişki Milenyum Kuşağından olan 202 farklı katılımcının 10 farklı web sayfasını toplam 1648 defa sınaması üzerinden irdelenmiştir. Elde edilen sonuca göre bir çevrim içi alışveriş sitesinin e-postalara cevap veriyor olması o siteye duyulan güveni ve dolayısıyla da siteden tekrar satın alma ve siteyi başkalarına tavsiye etme niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Sohbet robotunun varlığının ise siteye duyulan güven üzerinde fark edilir bir etkisi bulunmamaktadır. Diğer yandan araştırmada katılımcılara sorulan açık uçlu soruların nitel değerlendirilmesi sonrasında kullanıcıların güven duygusu ve görüşleri üzerinde etkili olan faktörler ortaya çıkarılmış ve web sitesi yöneticileri için birtakım pratik tavsiyeler sıralanmıştır.

Anahtar kelimeler: *E-güven, Yeniden satın alma niyeti, Tavsiye, Web sayfası optimizasyonu.*

*Dr., Management and Organization Department, University of Health Sciences, ISTANBUL.
e-posta: mustafa.sehirli@sbu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4800-0283>)

INTRODUCTION

A relationship cannot exist without mutual trust, which also applies to sales relations. The strongest and longest commercial relationships are based on high levels of trust on both sides, particularly the buyers' trust in the sellers. In many different studies on customer behavior, it has been revealed that the feeling of trust affects customers' satisfaction and indirectly their loyalty (Ibanez, Hartman, & Calvo, 2006). Previous studies have revealed a very close relationship between consumers' purchasing behaviors and trust; however, the number of experimental studies on the dimensions of consumer trust is minimal (Oliveira et al., 2017).

Moreover, all relationships globally, including sales, have been digitalized; accordingly, establishing the concept of trust online has become an obligation. Although there are several channels for interaction with customers, websites are the most critical interaction tools for companies in the digital age. Therefore, companies aim to ensure that the websites, which connect them to their customers, build trust in a way that attracts and retains their customers.

Bauman and Bachmann (2017) conducted an extensive literature review on online consumer trust, and they stated that most of the studies on this subject established online trust models. They also reported that consumers' characteristics, website features, security structures of systems and infrastructures, and cultural characteristics of countries are the mainly addressed determinants of trust in these models.

This study firstly presents the literature review on the concept of online trust, and then evaluates how companies can build customer trust by considering specifically the website. Two variables, which represent the communication performance of the website with the customers have been revealed in the relevant literature, such as Oliveria et al.(2017) and their influence have been tested in terms of building trust (Shwadhin et al., 2017). One of these variables is the presence of a chatbot or WhatsApp channel on the site, and the other is the approach to and quality of the e-mails sent. The difference of this research from the studies in the literature is that these two variables are very specific. Thus, a very guiding and enlightening result was obtained for those who will benefit from the research. Similarly, under the literature, the expected results of online trust in a website are repurchase intention and the recommending behavior. It was tested whether two specific variables of the study had an effect on these two expected (repurchase and recommend). Important tips have been obtained for managers who want to give more confidence to their customers.

The survey participants were also asked about their trust in the site through open-ended questions to reveal the variables other than the expected factors in the study and those revealed in previous studies. Recommendations and proposals were listed in the last part of the study, following the quantitative and qualitative analyses.

CONCEPTS OF TRUST AND ONLINE TRUST

Various disciplines have defined trust differently (Hajli et al., 2017). In business, trust, in its most basic form, means the sense of confidence in the brand (Dick and Basu, 1994). In one of the studies on customer trust, Morgan and Hunt (1994) consider trusting a condition of truth and reliability. They state that brand trust occurs when consumers believe in the reliability and integrity of the brand. Moreover, according to the authors, trust has two key application outputs: satisfaction and loyalty, i.e., trust is one of the foundations of customer satisfaction and long-term loyalty. This relationship has also been demonstrated in other recent studies. For example, Khan et al. (2021) in the service sector and Vaniara and Pramono (2022) in the health sector revealed that there is a positive relationship between the trust of customers and their satisfaction and loyalty.

Trust in the internet environment is different from trust in face-to-face relationships because there is a structure created by a person instead of a person. However, the two types of trust are essentially the same (Corritorea et al., 2003). Nevertheless, online trust, i.e., trust in the internet environment, can be defined as the expectation of a person to be confident that security vulnerabilities will not be exploited in a risky situation on the internet.

According to Oliveira et al. (2017), consumer trust is shaped according to consumers' characteristics, company characteristics, website infrastructure, and companies' interactions with consumers. The user trust in

commercial relations established on social media depends on the reliable interaction history of the two parties (Shwadhin et al., 2017). WOM (Word of Mouth), which has emerged due to this interaction, is also one of the primary ways of creating an online trust (Septiari, 2018). Again, another way of this interaction, ethical behavior directly and indirectly increases trust, satisfaction and the possibility of recommending it to others (Hsiu-Fen et al., 2011). In other words, the more the right interaction, the greater the trust.

According to Zhadko (2014), website design, product information, brand name, consumer experience, and security are important factors affecting customer trust. Kim and Peterson (2017) conducted a meta-analysis on online trust; according to the results of their study, they determined that online trust was affected by different determinants (people's tendency to trust, perceived risk, perceived reputation, information quality, etc.) addressed in previous studies. However, it was most closely related to perceived service quality. Bauman and Bachmann (2017) grouped these variables into two categories: technological factors and social factors. Technological factors include e-commerce acceptance, privacy issues, website design, and trust signals. On the other hand, social factors include word of mouth advice, social presence (e.g., using items of human warmth and sociability, photographs, etc.), response to complaints, and sensitivity to the environment (green trust).

Also, customers' beliefs about the integrity, benevolence, and competence characteristics of the vendors are fundamental in online purchases before making a purchase (Baozhou et al., 2016). According to McKnight et al. (2002), three major factors for building online consumer trust. These factors are consumer perceptions of the security of the web environment, the trust perception of the website owner, and the quality of the website.

As can be seen in recent studies, people's characteristics, perceptions of security and privacy, service quality, and the fame and reputation of vendors can be listed among the major factors affecting online consumer trust, unlike the trust features of the website. The results of online consumer trust can be stated as follows: satisfaction in the electronic environment and customer service positively affect trust, and trust positively affects both behavioral and attitudinal loyalty (Al-dweeri et al., 2017). According to Kim and Peterson (2017), online consumer trust positively affects satisfaction, loyalty, and repurchase intention.

Trust Feature of the Website

There is a direct and strong correlation between the website's interface and trust in the website (Christine et al., 2001). More generally, the quality of the website affects trust (Octavia and Tamerlane, 2017). If consumers believe that a website is functional, their confidence in that website may increase (Pavlou, 2003). In his research on trust in health information websites, Kim (2016) divided the determinants of trust in sites into three main parts: personal characteristics, features of the website, and features related to consumer and website interaction. Among these, socio-demographic characteristics, information quality, appearance, and perceived reputation of the website have come to the fore as the most critical variables.

In their study, Jung-Kuei and Yi-Jin (2020) revealed that the online product review feature affects the trust in the website, the recommendation behavior, and the repurchase intention after the purchase.

Since there is no physical element or human, online consumer trust is sharper than trust in a normal human relationship, and if users do not trust a website at first glance, they will never return to that site (Wang et al., 2011). Therefore, the website's trust level, which has a good reputation for fulfilling what it promises to its users, is also high (Casalo, Flavián, and Guinalú, 2007).

Besides the aspect ratios of the images and avatars used in the online store (website), the warmth of the image affects the users' purchase intentions and their trust in the website (Wölfl and Feste, 2018). The more reliable and accurate the information provided by the website, the higher level of trust in the website the users have (Cyr, 2008). Accordingly, the easier it is to navigate a website and the more accurate the sitemap, the higher the online consumer trust (Yoon and Kim, 2009). According to Bart et al. (2005), a website with an attractive image builds consumer trust.

Also, several sectoral studies were conducted on the trust-building features of websites: the website's design, the presence or absence of interaction features, and the authority of the website owner were found to

be essential and positively affect trust in web-based health information. However, the advertisements negatively affect (Sbaffi and Rowley, 2017). It was concluded that the quality of a website would affect the trust (e-trust) of the guests (customers) in the tourism industry (Pancawati et al., 2019). In their study on how restaurant review websites affect customers' trust in restaurants, Anaya-Sánchez et al. (2019) found that information quality and source credibility are crucial factors in building trust in the website. However, contrary to many studies have revealed that website quality does not affect trust very much.

To summarize the literature on the trust-building features of websites, besides the people's tendency to trust, the website should have the following features to build trust: an excellent visual design; being, excellent at providing information; being satisfactory in terms of customer interaction features such as responsiveness; having reliable sources of information and system. Considering the effects of trust in the website, it can be said that trust in the website significantly affects the repurchase intention (Jian et al., 2020). The variables tested in this research are the specific and concrete aspects of interaction with customers, which are especially mentioned in the literature. Thus, it is thought that the research will contribute by making the literature more specific.

The main hypotheses tested in the present research in line with the above literature are as follows:

H1: There is a positive relationship between the trust in the website in online shopping and the repurchase intention from that website.

H2: There is a positive relationship between the trust in the website in online shopping and the intention to recommend that website to others.

The relationship between website trust and repurchase intentions are the two main hypotheses of the research. This relationship has been discussed in many studies in the literature mentioned above. Besides these two primary hypotheses, the research investigated what affects trust in a website by asking open-ended questions. Also, the relationship between trust and two different variables, which are assumed to affect trust, was tested. The first of these variables is the presence of a chatbot or WhatsApp channel on the website, and the other variable is the quality of the website's response to e-mails. These tested variables were not found in the literature. Accordingly, the hypotheses developed considering the variables that are assumed to affect the trust in the website, and their effects are as follows

H3: There is a positive relationship between the presence of an interactive correspondence (chatbot or WhatsApp) feature on an online shopping site and trust in that website.

H4: There is a positive relationship between the effective response to e-mails on an online shopping site and trust in that website.

H5: There is a positive relationship between the presence of an interactive correspondence (chatbot or WhatsApp) feature on an online shopping site and repurchase intention from that website.

H6: There is a positive relationship between the effective response to e-mails on an online shopping site and repurchase intention from that website.

H7: There is a positive relationship between the presence of an interactive correspondence (chatbot or WhatsApp) feature on an online shopping site and the intention to recommend that website.

H8: There is a positive relationship between the effective response to e-mails on an online shopping site and the intention to recommend that website.

Figure 1 presents the research model designed in line with these hypotheses.

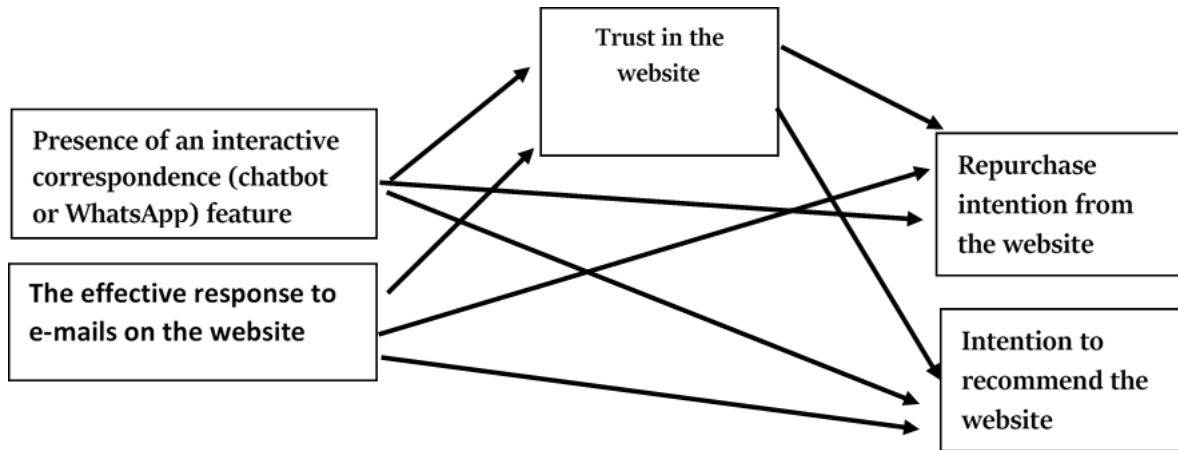

Figure 1: Research Model

METHODOLOGY

A method similar to the method used in the study was not found. This method is the evaluation of a real experience, regardless of perceptions or prejudices. For this reason, the following criteria were taken into account when choosing the sites where the experience will be held:

- Sites should be sites where participants are less likely to shop.
- Sites should independent online shopping sites apart from the big platforms that are well-known brands in Turkey is a prerequisite
- Sites should sell similar products.

A total of 10 different online shopping sites, including five online hardware shops selling hardware/hand tools and five landscaping materials shops selling seedlings/trees, etc., were examined. The names of the researched websites were kept confidential, and they were coded using letters. The undergraduate and associate degree 206 students at the Health Sciences University in Istanbul participated in the research. Students had the experience of purchasing the identical product from each site and tested the sites separately by proceeding to the latest stage, the purchase confirmation. Each student separately evaluated 10 questions on the scales for each site. Thus, it was thought that a sample of 200 people would be sufficient since each student made 100 valuations for 10 different sites. Because if the two sites are compared, the sample number should be accepted as 1000. Some students have not completed their assessment. In the research, a total of 1648 evaluations were performed for each site. The experiences were evaluated through the online Microsoft Teams meetings. Each student tried to start an interaction with the website while having a shopping experience, and they asked a question to the website via e-mail. The website's performance in responding to the question was also evaluated. After their experience on the website, the users made evaluations on the following two scales, and they expressed their open-ended opinions after answering the evaluation questions. The purpose of asking open-ended questions is to reveal the hidden factors that may arise in addition to the four variables determined. Therefore, a qualitative analysis was conducted.

The Turkish version of the trust scale used in the study was used by Aydınhan and Erat (2019). The original version of the scale has three statements formed by using the WebQual scale developed by Loiacono, Watson, and Goodhue (2002). Repurchase Intention was measured using a scale consisting of four statements, which were obtained using the SiteQual scale developed by Yoo and Donthu (2001) and the E-s Qual scale developed by Ananthanarayanan Parasuraman, Zeithaml, and Malhotra (2005). Aydınhan and Erat (2019) used the Turkish version of this scale and performed a factor analysis of it. A scale consisting of just one statement was used for measuring the Intention to Recommend. The statement, which was scored out of 10, was as follows: How likely are you to recommend this website to a friend or colleague?

The following table presents the characteristics of the websites (their names are coded) that were evaluated during the research period (November 2021-January 2022) in terms of the considered variable.

Table 1: Features of websites

Code	Chatbot/Whatsapp
N1	Yes
N2	Yes
N3	Yes
N4	No
N5	No
F1	Yes
F2	Yes
F3	No
F4	Yes
F5	Yes

RESULTS AND ANALYSIS

Table 2: Test of the normality of the scores of scales

	Min.	Maks.	Median	Av.	S.D.	Skewness	Kurtosis
Trust	1	5	4	3,49	1,16	-0,496	-0,579
Repurchase Intention	1	5	3	2,62	1,19	0,344	-0,881
Intention to Recommend	0	10	5	5,09	3,15	-0,143	-1,137

The skewness and kurtosis values were calculated to analyze the scores' conformity from the scales to the normal distribution. The kurtosis and skewness values between +3 and -3 obtained from the scale scores are considered sufficient for conformity to the normal distribution (Groeneveld and Meeden, 1984; Moors, 1986; Hopkins and Weeks, 1990; De Carlo, 1997). Accordingly, it was accepted that the scale scores showed normal distribution. Parametric methods were used in the analyses. Besides, the nonparametric method was used in the correlation analysis of the presence of the Chatbot/WhatsApp feature and receiving a response to the e-mail, which were defined as dummy variables.

Statistical Tests Used

The data were analyzed with a confidence level of 95% using the SPSS 26.0 and AMOS 21.0 statistical software packages. While frequency (n) and percentage (%) values are given for categorical (qualitative) variables, mean, standard deviation (SD), minimum, maximum, and median values are given for numerical (quantitative) variables. Confirmatory factor analyses were performed to test the validity of the scales, and their reliability values were calculated. The value of Cronbach's alpha coefficient varies between 0 and 1. According to the evaluation criteria, the scale is considered not reliable if the Cronbach's alpha coefficient is found to be between 0.00 - 0.40; the reliability of the scale is considered to be low if it is between 0.40 - 0.60; the scale is considered to be reasonably reliable if it is between 0.60 - 0.80; the scale is considered to be highly reliable if it is between 0.80 - 1.00 (Nunnally, 1967, 248). The Pearson and Spearman Correlation Tests, Independent Samples t-Test, and One-Way ANOVA Test were used in the study. Simple and Multiple Linear Regression tests and Structural Equation Modeling (SEM) were used for testing the model. The Pearson correlation test determines the direction and strength of the linear relationship between two independent quantitative variables. The Independent Samples t-Test compares two independent groups using a quantitative variable. One-Way ANOVA test compares the independent k (k>2) groups in terms of a quantitative variable. The regression test examines the effect of the independent variable(s) on the dependent variable using a model. While the simple linear regression

model has one independent variable, the multiple linear regression model has multiple independent variables. The structural equation model was used for the mediation analysis as part of the research. Structural equation models are used to test models that have causal relationships and correlations between observed variables and latent variables. It is a multivariate statistical technique that combines analysis of variance, covariance analysis, factor analysis, and multiple regression to predict dependency relationships. Structural equation modeling is used mainly in the disciplines of psychology, marketing, etc. to evaluate the relationships between variables and to test models (Tüfekçi and Tüfekçi, 2006).

Table 3: Distribution of Demographic Characteristics and Website Opinions

		n	%
Gender	Male	240	14,6
	Female	1404	85,4
Chatbot/Whatsapp	No	477	28,9
	Yes	1171	71,1
The response of e-mail	No	876	53,2
	Yes	772	46,8
Response time of e-mail (hours)	0-1	211	27,9
	1-6	142	18,8
	6-12	154	20,4
	12-24	174	23,0
	+ 24	75	9,9
Satisfaction with the response	1 (negative)	55	7,3
	2	64	8,5
	3	109	14,4
	4	230	30,4
	5 (positive)	299	39,5
How was the response?	Sincere	154	20,7
	Irrelevant	37	5,0
	Official, standart	268	36,0
	Personalized	285	38,3
Percentage of internet purchases in total shopping	less than %25	372	22,6
	%25-50	516	31,4
	%50-75	539	32,8
	%75-100	217	13,2
Likelihood of recommending the site to a friend or colleague	0	204	12,4
	1	82	5,0
	2	125	7,6
	3	141	8,6
	4	128	7,8
	5	185	11,2
	6	152	9,2
	7	177	10,7
	8	175	10,6
	9	142	8,6
10	137	8,3	

85.14% of the respondents are female. According to the results, 46.8% of the respondents received a response to the e-mail they sent to the website, 23.0% of the respondents received a response within 12-24 hours, 39.5% were delighted (5), 38.3% evaluated the message as a personalized, exceptional response. 32.8% of the respondents stated that the proportion of online shopping in their total shopping was between 50-75%, and 11.2% recommended the website at a moderate level (5) to others.

Table 4: Levels of Agreement to the Statements in the Scales

Scale	Item	1	2	3	4	5	Ean	D
Trust	I felt secure in my transactions on this website.	7,8	10,7	22,0	32,8	26,7	3,60	1,21
	I trust this website to keep my personal information secure.	8,8	12,9	25,8	29,4	23,1	3,45	1,22
	I trust the website administrators not to misuse my personal information.	9,6	12,7	25,8	29,8	22,1	3,42	1,23
Repurchase	I will definitely buy products from this website soon if I need them	16,4	19,4	25,3	22,8	16,1	3,03	1,31
	I plan to purchase from this website soon.	31,1	24,6	23,4	13,2	7,7	2,42	1,26
Intention	I am likely to purchase from this website soon	30,5	25,8	22,3	13,6	7,7	2,42	1,26
	I hope to purchase from this website soon.	28,3	22,3	21,2	17,2	10,9	2,60	1,34

The respondent’s level of agreement (mean value in %) regarding the Trust and Repurchase scales’ statements was given.

Structure Validity and Reliability Analysis

Exploratory factor analysis (EFA) was performed to determine the scale’s construct validity, while Cronbach’s alpha reliability coefficients were calculated to determine its reliability.

Exploratory Factor Analysis

The exploratory factor analysis technique is used to determine the scale’s construct validity statistically. Firstly, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) and Bartlett’s tests determine whether the scale is suitable for factor analysis. The KMO coefficient is calculated to test the size of the sample. Kaiser states that the value indicates perfect suitability when it approaches 1. It is unacceptable when it is below .50 (it is excellent when it is above .90, it is very good when it is between .80 - .90, it is moderate when it is between .60 - .70, it is poor when it is between .50 - .60) (Tavşancıl, 2005). The universe is also expected to have a normal distribution in factor analysis. This is examined by performing Bartlett’s test. In this context, the result of the KMO test measure should be 0.50 or higher, and the result of Bartlett’s test of sphericity should be statistically significant. The Scree Plot, the scattering diagram of the eigenvalues of the factors, is used to determine the total number of factors on the scale. In the factor analysis, the factor load values assign scale items to factors or remove them from the scale. Factor load value is a coefficient that explains the relationship between the items and the factors. The load values of the items included in the factor are expected to be high. If there is a cluster of highly correlated items with a factor, this finding means that those items together measure a concept, structure, or factor. If the factor load of each item is less than 0.30 or if the difference between the factor loads of an item in two different factors is less than 0.10 (overlapping), the item is removed from the scale and the analysis proceeds.

Confirmatory Factor Analysis

Confirmatory factor analysis (CFA) evaluates the extent to which the factors (latent variables) formed by several variables represent the real data by supporting with a theoretical basis (Sümer, 2000: 52). In other words, CFA aims to examine to what extent a predetermined or constructed structure is confirmed with the collected

data. While exploratory factor analysis determines the factor structure of the data based on factor loads without a certain preliminary expectation or hypothesis, CFA is based on testing a prediction that certain variables will take place predominantly on the predetermined factors based on a theory (Sümer, 2000). In CFA, numerous fit indices are used to determine the adequacy of the model tested. Each fit index has some strengths and weaknesses in evaluating the fit between the theoretical model and the real data. Therefore, it is recommended to use many fit index values to show the model's fit. The most commonly used ones (Cole, 1987; Sumer, 2000) are the Chi-Square Goodness of Fit Test, Goodness of Fit Index (GFI), Adjusted Goodness of Fit Index (AGFI), Comparative Fit Index (CFI), Normed Fit Index (NFI), Root Mean Square Residual (RMR or RMS), and the Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA). In the study, factor structures were examined after conducting CFA by using the AMOS 21.0 software.

Table 5: KMO and Bartlett Test

		Trust	Repurchase Intention
KMO		0,731	0,827
Bartlett Test	X ²	5195,621	6901,561
	p	0,000	0,000

According to the results of the analysis, the KMO value was found to be greater than 0.500 (0.731 – 0.827), and Bartlett's chi-square test was found to be significant ($p < 0.05$) for the Trust and Repurchase Intention Scales. Accordingly, the scales are adequate for exploratory factor analysis, and the single factor structure was examined regarding the scale structure.

Table 6: Results of Item Factor Ranges and Reliability of the Scales

Scale	Item	Factor Load	Ratio of Variance Explained	Cronbach Alfa
Trust	I trust this website to keep my personal information secure.	0,971	90,397	0,947
	I trust the website administrators not to misuse my personal information.	0,955		
	I felt secure in my transactions on this website.	0,925		
Repurchase Intention	I am likely to purchase from this website soon.	0,954	84,429	0,937
	I plan to purchase from this website soon.	0,948		
	I hope to purchase from this website soon.	0,933		
	I will definitely buy products from this website soon if I need them.	0,835		

The Trust Scale consists of one dimension, including three items, and the item factor loads vary between 0.925 and 0.971. The value of the Explained Variance is 90.397%, and its reliability value is 0.947. The reliability of the scale is very high.

The Repurchase Intention Scale consists of one dimension, including four items, and the item factor loads vary between 0.835 and 0.9954. The value of the Explained Variance is 84.429%, and its reliability value is 0.937. The reliability of the scale is very high.

Table 7: CFA Fit Indices of the Trust and Repurchase Intention Scales

Index	Good Fit	Acceptable Fit	Trust	Repurchase Intention
X ²	x	x	x	4,252
sd	x	x	x	1
X ² /sd	≤ 3	≤ 5	x	4,252
RMR	≤ 0,05	≤ 0,08	0,000	0,004
GFI	≥ 0,95	≥ 0,90	0,999	0,999
AGFI	≥ 0,90	≥ 0,85	x	0,987
CFI	≥ 0,97	≥ 0,90	0,999	0,999
RMSEA	≤ 0,05	≤ 0,08	x	0,044

The Trust Scale, which consists of one dimension including three items, meets the criteria of all fit indices (sometimes, some indices cannot be calculated for scales with x=3 items). The Repurchase Intention Scale, which consists of one dimension including four items, meets the criteria of all fit indices. The scales fit the data, and they are valid.

Table 8: Confirmatory Factor Analysis of the Trust and Repurchase Intention Scales

Scales	Item	β	t	p
Trust	I trust the website administrators not to misuse my personal info	,934		
	I trust this website to keep my personal information secure.	,987	3,628	,000
	I felt secure in my transactions on this website.	,856	6,040	,000
Repurchase Intention	I hope to purchase from this website soon	,885		
	I am likely to purchase from this website soon.	,973	7,419	,000
	I plan to purchase from this website soon.	,956	4,934	,000
	I will definitely buy products from this website soon if I need them.	,718	0,425	,000

The ranges of the item factor loads found according to the results of the CFA of the Trust and Repurchase Intention scales are given. The factor load of no item is low ($\beta > 0.300$).

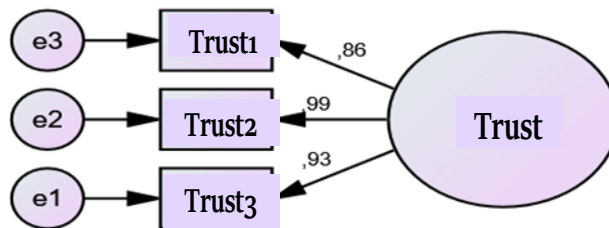

Figure 2. CFA Plot of the Trust Scale

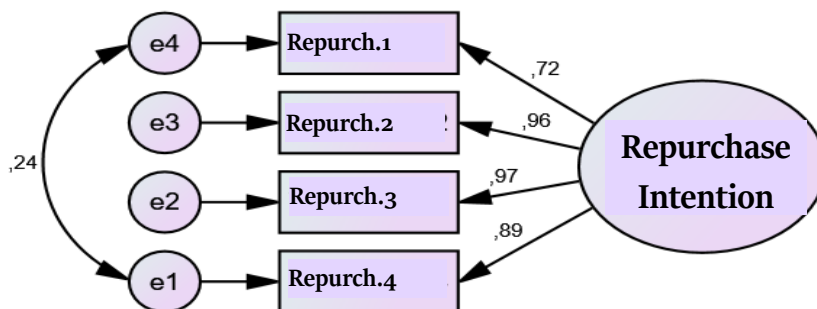

Figure 3. CFA Plot of the Repurchase Intention Scale

Table 9: Comparison of the Scores of the Scales by Gender

		n	Ave.	sd	t	p
Trust	Male	240	,91	,30	7,571	0,000*
	Female	1404	,59	,11		
Repurchase Intention	Male	240	,28	,09	-5,080	0,000*
	Female	1404	,67	,19		
Intention to Recommend	Male	240	4,03	3,22	-5,712	0,000*
	Female	1404	5,28	3,10		

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; t-test

There is a statistically significant difference between males and females in the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend scores (p<0.05). Considering the website, the levels of Trust (3.59), Repurchase Intention (2.67), and Intention to Recommend (5.28) of the females are higher.

Table 10: Comparison of the Scores of the Scales by the Presence of the Chat./WP

		n	Ave.	sd	t	p
Trust	No	477	3,44	1,21	-1,182	0,238
	Yes	1171	3,51	1,14		
Repurchase Intention	No	477	2,59	1,21	-0,489	0,625
	Yes	1171	2,63	1,18		
Intention to Recommend	No	477	4,98	3,24	-0,926	0,355
	Yes	1171	5,14	3,11		

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; t-test

There is no statistically significant difference between the websites having a Chatbot/WhatsApp feature and those without a Chatbot/WhatsApp feature in terms of the scores of the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend Scales (p>0.05).

Table 11: Comparison of the Scores of the Scales by the Response to E-mail

		n	Ave.	sd	t	p
Trust	No	876	3,20	1,20	-11,507	0,000*
	Yes	772	3,82	1,02		
Repurchase Intention	No	876	2,31	1,14	-11,842	0,000*
	Yes	772	2,97	1,14		
Intention to Recommend	No	876	3,97	2,88	-16,688	0,000*
	Yes	772	6,37	2,96		

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; t-test

There is a statistically significant difference between the websites that respond to the e-mails sent and those that do not respond in terms of the scores of the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend Scales (p<0.05). The levels of Trust (3.82), Repurchase Intention (2.97), and Intention to Recommend (6.37) for the websites responding to the e-mails sent are higher compared to others.

Table 12: Comparison of the Scores of t Scales by the Response Time to E-mail

		n	Ave.	sd	F	p
Trust	0-1	211	4,01	0,95	7,015	0,000*
	1-6	142	3,88	0,98		
	6-12	154	3,83	0,98		
	12-24	174	3,88	0,94		
	+24	75	3,31	1,21		
Repurchase Intention	0-1	211	3,07	1,15	5,162	0,000*
	1-6	142	2,95	1,13		
	6-12	154	3,13	1,20		
	12-24	174	3,02	1,00		
	+24	75	2,46	1,11		
Intention to Recommend	0-1	211	6,89	2,87	7,819	0,000*
	1-6	142	6,70	2,78		
	6-12	154	6,76	2,74		
	12-24	174	6,11	2,99		
	+24	75	4,95	2,85		

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; One-Way ANOVA Test

There is a statistically significant difference between the website’s response times to the e-mails sent in terms of the scores of the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend Scales (p<0.05). While the websites that respond to the e-mail in 0-1 hours have the highest levels of Trust (4.01) and Intention to Recommend (6.89), the websites that respond in 6-12 hours have the highest level of Repurchase Intention.

Table 13: Multiple Comparison of the Scores of Scales by the Response Time to E-mail

		Group(i)	Group(j)	p
Trust***	0-1		1-6	0,937
			6-12	0,578
			12-24	0,847
			+ 24	0,000*
	1-6		6-12	0,999
			12-24	0,999
			+ 24	0,006*
	6-12		12-24	0,999
			+ 24	0,016*
	12-24		+ 24	0,005*
Repurchase Intention***	0-1		1-6	0,972
			6-12	0,999
			12-24	0,999
			+ 24	0,001*
	1-6		6-12	0,864
			12-24	0,999
			+ 24	0,026*
	6-12		12-24	0,992
			+ 24	0,001*
	12-24		+ 24	0,002*

Intention to Recommend **	0-1	1-6	0,547
		6-12	0,664
		12-24	0,008*
		+ 24	0,000*
	1-6	6-12	0,867
		12-24	0,066
		+ 24	0,000*
	6-12	12-24	0,040*
		+ 24	0,000*
	12-24	+ 24	0,003*

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; **LSD, ***Tamhane Test

The comparison results of the websites' response times to e-mails are given in terms of the scores of the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend Scales. Significant differences were found between the response times (*). In general, Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend for the websites that respond later than 24 hours are different from those with other response times (LSD: Variance homogeneity was provided; Tamhane: Variance homogeneity could not be provided).

Table 14: Comparison of the Scores of the Scales by the Proportion of Online Shopping

		n	Ave.	sd	F	p
Trust	<%25	372	3,46	1,24	1,646	0,177
	%25-50	516	3,53	1,11		
	%50-75	539	3,53	1,12		
	%75-100	217	3,35	1,24		
Repurchase Intention	<%25	372	2,44	1,15	6,611	0,000*
	%25-50	516	2,65	1,17		
	%50-75	539	2,76	1,22		
	%75-100	217	2,49	1,18		
Intention to Recommend	<%25	372	4,68	3,15	4,147	0,006*
	%25-50	516	5,02	3,01		
	%50-75	539	5,40	3,10		
	%75-100	217	5,23	3,53		

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; One-Way ANOVA Test

There is a statistically significant difference between the proportions of online shopping in total shopping of the groups in terms of the Repurchase Intention and Intention to Recommend scores (p<0.05). The users whose online shopping constitutes 50-75% of their total shopping have higher Repurchase Intention (2.76) and Intention to Recommend (5.40). The difference is insignificant on the Trust Scale (p>0.05).

Table 15: Multiple Comparison of the Scales by the Proportion of Online Shopping

	Group(i)	Group(j)	p
Repurchase Intention **	<%25	%25-50	0,008*
		%50-75	0,000*
		%75-100	0,638
	%25-50	%50-75	0,131
		%75-100	0,081
	%50-75	%75-100	0,004*
Intention to Recommend***	<%25	%25-50	0,470
		%50-75	0,004*
		%75-100	0,308
	%25-50	%50-75	0,231
		%75-100	0,975
	%50-75	%75-100	0,987

* p<0.05: There is a significant difference; p>0.05: There is no significant difference; **LSD, ***Tamhane Test

The comparison results of the proportion of online shopping in total shopping of the groups are given in terms of the Repurchase Intention and Intention to Recommend Scales scores. Significant differences were found between the groups with different percentages (*). The group with a 50-75% online shopping percentage caused this difference. (LSD: Variance homogeneity was provided; Tamhane: Variance homogeneity could not be provided).

Table 16: Analysis of the Correlations Between Variables of the Model

	Chatbot/Whatsap	Reply to email sent to website	Trust	Repurchase Intention	Intention to Recommend
Chatbot/Whatsapp	1	,067**	0,019	0,015	0,021
		0,006	0,448	0,544	0,399
Reply to email sent to website		1	,289**	,304**	,423**
			0,000	0,000	0,000
Trust			1	,651**	,652**
				0,000	0,000
Repurchase Intention				1	,582**
					0,000
Intention to Recommend					1

* p<0.05: There is a significant correlation; p>0.05: There is no significant correlation; Strength levels of the correlation coefficient: 0<r<0.299, weak; 0.300<r<0.599, moderate; 0.600<r<0.799, strong; 0.800<r<0.999, very strong; Pearson/Spearman

There is a positive (r=0.067) and statistically significant correlation between the presence of a Chatbot/WhatsApp feature on the website and the response to the e-mail sent to the website (p<0.05). The correlations between the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend are insignificant (p>0.05).

There is a positive and statistically significant correlation between response to the e-mail sent to the website and the trust (r=0.289), repurchase intention (r=0.304), and intention to recommend (r=0.423) (p<0.05).

Trust has a positive and statistically significant correlation with the Repurchase Intention (r=0.651) and Intention to Recommend (r=0.652) (p<0.05).

There is a positive and statistically significant correlation between Repurchase Intention and Intention to Recommend (r=0.582) (p<0.05).

Table 17: Results of the Simple Linear Regression Model

Dependent	Independent	Effect			Model	
		β	t	p	R ²	F
Trust	Chatbot/Whatsap	,029	,182	,238	,001	1,396
Repurchase Intention	Chatbot/Whatsap	,012	,489	,625	,001	0,239
Intention to Recommend	Chatbot/Whatsap	,023	,926	,355	,001	0,857
Trust	Reply to email sent to website	,290	2,289	,000*	,084	151,017*
Repurchase Intention	Reply to email sent to website	,293	2,418	,000*	,086	154,209*
Intention to Recommend	Reply to email sent to website	,416	8,563	,000*	,173	344,567*
Repurchase Intention	Trust	,651	4,771	,000*	,423	,037*
Intention to Recommend	Trust	,652	4,865	,000*	,425	1215,585*

* p<0.05: There is a significant effect; p>0.05: There is no significant effect; Simple Linear Regression

The effect model of the presence of Chatbot/WhatsApp feature on the website on the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend is not statistically significant (Fmodel: p >0.05).

The effect model of the response to the e-mails sent to the website on the Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend are statistically significant (Fmodel: p >0.05). Response to the e-mails sent to the website has a positive and statistically significant effect on the Trust ($\beta=0.290$), Repurchase Intention ($\beta=0.293$), and Intention to Recommend ($\beta=0.416$) (p<0.05).

The effect models of the Trust on Repurchase Intention and Intention to Recommend are statistically significant (Fmodel: p <0.05). Trust has a positive and statistically significant effect on the Repurchase Intention ($\beta=0.651$) and Intention to Recommend ($\beta=0.652$) (p<0.05).

Table 17: Results of the Multiple Linear Regression Model

Dependent	Independent	Effect			Model	
		β	t	p	R ²	F
Trust	Chatbot/Whatsap	,010	,407	,684	,084	5,553*
	Reply to email sent to website	,289	2,230	,000*		
Repurchase Intention	Chatbot/Whatsap	0,014	0,735	,462	,435	22,730*
	Reply to email sent to website	,114	,900	,000*		
	Trust	,618	1,915	,000*		
Intention to Recommend	Chatbot/Whatsap	0,011	0,608	,544	,481	08,331*
	Reply to email sent to website	,249	3,371	,000*		
	Trust	,580	1,247	,000*		

* p<0.05: There is a significant effect; p>0.05: There is no significant effect; Multiple Linear Regression

The effect model of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature on the website, and the response to the e-mails sent to the website on the Trust is statistically significant (Fmodel: p >0.05). Response to the e-mails sent to the website has a positive and statistically significant effect on the Trust ($\beta=0.289$) (p<0.05). The effect of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature is not significant (p>0.05)

The effect model of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature on the website, the response to the e-mails sent to the website, and the Trust on the Repurchase Intention is statistically significant (Fmodel: p >0.05). Response to the e-mails sent to the website ($\beta=0.114$) and the Trust ($\beta=0.618$) have a positive and statistically significant effect on the Repurchase Intention (p<0.05). The effect of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature is not significant (p>0.05)

The effect model of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature on the website, response to the e-mails sent to the website, and the Trust on the Intention to Recommend is statistically significant (Fmodel: $p > 0.05$). Response to the e-mails sent to the website ($\beta=0.249$) and the Trust ($\beta=0.580$) have a positive and statistically significant effect on the Intention to Recommend ($p < 0.05$). The effect of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature is not significant ($p > 0.05$)

Table 19: Structural Equation Modeling (SEM) Fit Indices

Index	Good Fit	Acceptable Fit	SEM
X ²	x	x	4,491
sd	x	x	1
X ² /sd	≤ 3	≤ 5	4,491
RMR	≤ 0,05	≤ 0,08	0,020
GFI	≥ 0,95	≥ 0,90	0,998
AGFI	≥ 0,90	≥ 0,85	0,973
CFI	≥ 0,97	≥ 0,90	0,997
RMSEA	≤ 0,05	≤ 0,08	0,005

According to the results of the SEM analysis performed for the test of the model, the criteria for all indices were met. The model was found to be valid and fit to the data.

Table 20: SEM Results

Dependent	Independent	β	t	p
Trust in the Website	Effective Response to E-mails by the Website	.289	2.266	.000*
Trust in the Website	Presence of the Interactive Correspondence Feature on the Website	.010	.408	.683
Repurchase Intention from the Website	Effective Response to E-mails by the Website	.114	.918	.000*
Repurchase Intention from the Website	Presence of the Interactive Correspondence Feature on the Website	0.014	0.738	.461
Repurchase Intention from the Website	Trust in the Website	.618	1.944	.000*
Intention to Recommend the Website	Presence of the Interactive Correspondence Feature on the Website	0.011	0.610	.542
Intention to Recommend the Website	Effective Response to E-mails by the Website	.249	3.411	0.000*
Intention to Recommend the Website	Trust in the Website	.580	1.275	0.000*

* $p < 0.05$: There is a significant effect; $p > 0.05$: There is no significant effect; SEM

According to the model results,

Response to the e-mails sent to the website ($\beta=0.289$) has a positive and statistically significant effect on the Trust ($p < 0.05$). The effect of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature is not significant ($p > 0.05$).

Response to the e-mails sent to the website ($\beta=0.114$) and the Trust ($\beta=0.618$) have a positive and statistically significant effect on the Repurchase Intention ($p < 0.05$). The effect of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature is not significant ($p > 0.05$).

Response to the e-mails sent to the website ($\beta=0.249$) and the Trust ($\beta=0.580$) have a positive and statistically significant effect on the Intention to Recommend ($p < 0.05$). The effect of the presence of a Chatbot/WhatsApp feature is not significant ($p > 0.05$).

The H3, H5 and H7 hypotheses of the research were rejected and the others were accepted

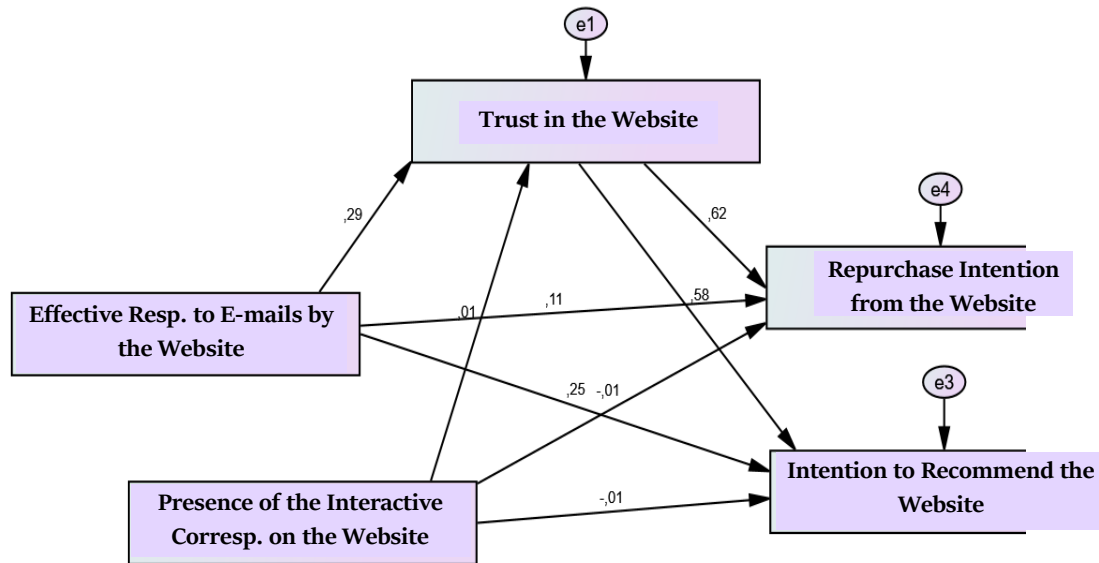

Figure .4 SEM Diagram

Qualitative Evaluations

The users were also asked open-ended questions during the research, and their views on trust, intention to recommend, and repurchase intentions were investigated. The phrase of the question is, “Why exactly do you think so?” In the research, categorical analysis method was used by making use of frequency analysis. In the categorical analysis, the themes in the texts are tried to be revealed. Thus, the meanings in the text are revealed (Bilgin, 2014). This method is a systematic method for qualitative research (Ceswell, 2007).

The answers given by the participants in writing were read and coded by two experts, and specific themes were extracted by categorizing them as positive or negative. While coding the answers, the repetitive opinions of each participant were written just one time. Thus, 3.143 opinions, including 1961 positive and 1182 negative opinions, were evaluated. The obtained categories are presented with the same headings in Table 21 and Table 22.

Table 21: Positively categorized opinions

Opinion	Quantity	%
Having warranty certificates, certificates, safety descriptions, products offered by secure sites, secure shopping, return guarantee information	332	16.93
Informative and satisfactory content	289	14.74
Responding to the e-mail quickly and engagedly	266	13.56
Product features, variety, having a warranty	253	12.90
Visuality, design	238	12.14
Sufficient contact possibilities and details, having a social media account	159	8.11
Fair price and free shipping	114	5.81
Positive reviews by the customers	90	4.59
Not requesting personal information, shopping without membership, transaction convenience	78	3.98
Recognition, recognition of the website, business experience	51	2.60
Being customer satisfaction-oriented	34	1.73
Offering payment options	23	1.17

Professional	13	0.66
Delivery Options	8	0.41
Having a physical store	5	0.25
Having a mobile application	4	0.20
Having an order note section	4	0.20
Total	1961	100.00

Table 22: Negatively categorized opinions

Category	Quantity	%
Failure to Respond to the e-mail quickly and engagedly	385	33
Lack of informative and satisfactory content and no customer review	152	12
Lack of recognition, recognition of the website, and business experience	129	11
Lack of a fair price and shipping option	91	8
Not requesting personal information, shopping without membership, transaction convenience	88	7
Lack of good visuality/design	85	7
Lack of contact possibilities and details	80	7
Product features, variety, having a warranty or not	70	6
Lack of positive reviews by the customers	44	4
Lack of warranty certificates, certificates, safety descriptions, products offered by secure sites, secure shopping, return guarantee information	43	4
Insufficiency of delivery options	8	1
Lack of payment options	7	1
Total	1182	100

Table 23 presents the positive and negative themes found according to the above categories in a single table.

Table 23: Themes that influence Trust, Repurchase Intention, and Intention to Recommend behavior

Theme Category	Positive Influence		Negative Influence	
	Quantity	%	Quantity	%
Content and Design	862	44	376	32
Warranty Certificates and applications	332	17	43	4
Interaction/Communication Quality	266	14	385	33
Product Features	258	13	70	6
Fair Price	114	6	91	8
Transaction convenience	78	4	88	7
The company's having a long history	51	3	129	11
Total	1961	100.00	1182	100

According to the qualitative evaluation of the participants' statements considering the data presented in Table 24, the most important factor that positively affects the trust in a website, repurchase intention from the website, and intention to recommend that website to others is the content and design of the website. In other words, the website should provide sufficient and qualified information sought by the users (e.g., using product videos, complete contact details, having a mobile application, having a user-oriented design, offering payment options, having an order note section, etc.). In addition, the presence of warranty certificates and information on the website is the second important theme that establishes consumer trust. On the other hand, poor communication is the most important theme that negatively affects users' opinions on trust, repurchasing, and recommending. In other words, users are affected quite negatively if they do not receive a response to a

message quickly and with the expected content. Just like its positive effect, the content and design of the website affect the customers also negatively.

Interpretations

According to the statistical analysis above, Hypotheses 3, 5 and 7 were rejected, the others were accepted.

The following interpretations can be made according to the above statistical results:

- Female users tend to trust the websites, intention to recommend them, and repurchase intention from websites than males.
- The users' trust in the website and their intention to recommend and repurchase intention from that website increases depending on how the website responds to e-mails. This effect decreases when the response time gets longer.
- No significant relationship was found between the proportion of online shopping and the trust in the website. However, users with a proportion of online shopping between 50-75% have more repurchase intention and intentions to recommend than all groups, even those with 75-100%. This might be because they still have the potential and desire to do more online shopping.
- According to qualitative evaluations, the features that establish trust the most are the content and design of the website, the security certificates and information on the site, the product features, and the rapid and effective communication of the site with the users.

Limitations of the Research and Research Topics

This research was conducted on a specific demographic user group and only on a specific university student group. Further research can be conducted comparatively on different groups. Moreover, this study did not evaluate the users' characteristics and the features of the information provided on the website. More detailed analyses can also be conducted considering gender.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The aim of this research is to reveal the trust of users to a website and the factors affecting it. In many studies such as Bilgihan (2015) Leonard and Jones (2019), it has been stated that the trust placed in the site increases the intention of users to repurchase and recommend. This is also supported in this study. On the other hand, the results of this research were also compatible with the literature on the factors that increase the trust of the users. There have been studies revealing that trust is affected by website features (Bauman & Bachmann, 2017; Permatasari & Kartikowati, 2018; Bojang et al, 2017) and user relationships (Kim & Peterson, 2017). The results of this study are also consistent with this situation. The contribution of this research to the literature is that it offers specific methods and behaviors to increase trust. For example, it has been shown that giving effective and fast replies to e-mails is more effective than whether there is a chat module or not.

According to the above-presented results, the following suggestions can be made for the website administrators who want to improve user trust in online shopping:

- The website's design should be user-friendly, and contact details and social media accounts should be included in addition to the information users need.
- Correspondence features on the website should be increased, and the user requests in writing (e-mails) should be responded to quickly (within an hour if possible). The responses should be customized according to the subject and the user.
- The website should offer a wide range of products, sufficient and quality information should be provided for the products, and videos should be used if possible. In addition, the websites should also have customer review sections.
- The website should have warranty certificates and descriptions about the warranty conditions, such as safety and returning the product, and these products should also be sold on secure websites.
- Transaction convenience should be ensured by offering user-friendly features such as shopping without a membership and without, requesting personal information, and adding an order note.

- Campaigns should be organized to increase the recognition of the website.
- If the website or brand has a historical advantage, information on this subject should be available on the website (e.g., the 15th year, etc.).
- Payment and delivery options should be increased.
- Since users who shop more have more intention to recommend the website, they should be encouraged to recommend the website to their friends, and referral programs should be designed on this issue.
- Also, unique campaigns should be held for female users (as they are more likely to trust and therefore intend to recommend).

REFERENCES

- Aiken, K. D., & Boush, D. M. (2006). "Trustmarks, Objective-Source Ratings, and Implied Investments in Advertising: Investigating Çevrim içi Trust and the Context-Specific Nature of Internet Signals", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34/3, 308-323.
- Al-dweeri, R.M., Obeidat, Z.M., Al-dwiry, M.A. (2017). "The Impact of E-Service Quality and E-Loyalty on Çevrim içi Shopping Moderating Effect of E-Satisfaction and E-Trust", *Journal of Marketing Studies*, 9/2, 92-103.
- Anaya-Sánchez, R., Molinillo, S., Aguilar-Illescas, R., & Liébana-Cabanillas, F. (2019). "Improving travellers' trust in restaurant review sites", *Tourism Review*, 74/4, 830-840. <https://doi.org/10.1108/TR-02-2019-0065>
- Aydınhan, E., Erat, S. (2019). "Web Sayfasına Güven ve Canlı Desteğin Yeniden Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Çevrim içi Alışveriş Siteleri Üzerine Bir Araştırma", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 123-140.
- Bauman, A., Bachmann, R. (2017). "Online Consumer Trust: Trends in Research", *Journal of Technology Management & Innovation*. 12.(2).<http://dx.doi.org/10.4067/S0718-27242017000200008>
- Baozhou L., Weiguo F.B., Mi Z. (2016). "Social presence, trust, and social commerce purchase intention: An empirical research", *Computers in Human Behavior* 56, 225- 237.
- Bart, Y., Venkatesh, S., Fareena, S., & Glen L. U. (2005). "Are the Drivers and Role of Online Trust the Same for All Web Sites and Consumers? A Large-scale Exploratory Empirical Study", *Journal of Marketing*, 69/4, 133–52.
- Beldad, A., De Jong M, Steehouder, M. (2019). "How shall I trust the faceless and the intangible? A literature review on the antecedents of online trust", *Computers in Human Behavior*, 26/5, 857-869
- Bilgin, N. (2014). Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar. Siyasal Yayınevi
- Casalo, L. V., Flavián, C., & Guinaliú, M.(2007). "The Role of Security, Privacy, Usability and Reputation in the Development of Online Banking", *Online Information Review*. 31/5, 583–603.
- Christine Roy, M., Dewit, O., Aubert, B.A. (2001). "The impact of interface usability on trust in Web retailers", *Internet Research*,11/5, 388-398. <https://doi.org/10.1108/106622401104101>
- Cole, D.A. (1987), "Utility of Confirmatory Factor Analysis in Test Validation Research." *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55;1019-1031.
- Corritorea, C.L., Krachera, B., Wiedenbeckb, S. (2003). "On-line trust: concepts, evolving themes, a model", *International Journal of Human-Computer Studies*, 58/6, 737-758.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). Sage Pub.
- Cyr, D. (2008). "Modeling Web Site Design Across Cultures: Relationships to Trust, Satisfaction, and E-Loyalty", *Journal of Management Information Systems*, 24/4, 47-72.
- De Carlo, L.T. (1997). "On the Meaning and Use of Kurtosis", *Psychological Methods*, 2, 292-307.
- Dick, S., & Basu, K. (1994). "Customer Loyalty: Toward an integrated Conceptual Framework", *Journal of Academy of Marketing Science*, 22/2, 99-113.
- Farivar, S. Turel, O. & Yuan, Y. (2017). "A trust-risk perspective on social commerce use: an examination of the biasing role of habit", *Internet Research*, 27/3. doi: 10.1108/IntR-06-2016-0175
- Gefen, D. (2000). "E-Commerce: The Role of Familiarity and Trust", *Omega*, 28/6, 725–737.
- Groeneveld, R.A. and Meeden, G. (1984), "Measuring Skewness and Kurtosis", *The Statistician*, 33, 391-399.

- Hajli, N., Sims, J., Zadeh, A.H., & Richard, M.-O. (2017). "A social commerce investigation of the role of trust in a social networking site on purchase intentions", *Journal of Business Research* 71, 133-141.
- Hopkins, K.D. and Weeks, D.L. (1990), "Tests for Normality and Measures of Skewness and Kurtosis: Their Place in Research Reporting", *Educational and Psychological Measurement*, 50, 717-729.
- Hsiu-Fen Cheng, Ming-Hsien Yang & Kuo-Yung Chen (2011). "Elucidating the Ethical Sales Behavior in Electronic Commerce", *Journal of Computer Information Systems*, 52/1, 87-95.
- Ibanez, V. A., Hartman, P., & Calvo, P. Z. (2006). Antecedents of Customer Loyalty in Residential Energy Markets: Service Quality, Satisfaction, Trust and Switching Costs. *The Services Industries Journal*, 26(6), 633-650.
- Jian M., Yi C. , Kerry, K. (2020.) "Trust, Risk and Alternative Website Quality in B-Buyer Acceptance of Cross-Border E-Commerce", *Journal of Global Information Management*, 28/1, 22.
- Jung-Kuei H., Yi-Jin, L. (2020). Will You Ever Trust the Review Website Again? The Importance of Source Credibility. *International Journal of Electronic Commerce*, 24, (2), 255-275. doi.org/10.1080/10864415.2020.1715528
- Khan, M. A., Yasir, M., & Khan, M. A. (2021). Factors Affecting Customer Loyalty in the Services Sector: Reference: Khan, MA, Yasir, M. & Khan, MA (2021). Factors Affecting Customer Loyalty in the Services Sector. *Journal of Tourism and Services*, 22 (12), 184-197. *Journal of Tourism and Services*, 12(22), 184-197.
- Kim Y, & Peterson, R.A. (2017). "A Meta-analysis of Online Trust Relationships in E-commerce", *Journal of Interactive Marketing* 38, 44-54.
- McKnighta, H.D., Choudhuryb, V., Kacmarc, C. (2002). "The impact of initial consumer trust on intentions to transact with a web site: a trust building model. *Journal of Strategic Information Systems* 11 (2002) 297-323.
- Morgan, R., & Hunt, S. D. (1994). The Commitment-Trust Theory of Relationship Management. *Journal of Marketing*, 58, 20-38
- Moors, J. J. A. (1986), "The Meaning of Kurtosis: Darlington Reexamined", *The American Statistician*, 40: 283-284.
- Nunnally, J. C. (1967). *Psychometric Theory*, McGraw-Hill, Inc.
- Octavia, D., & Tamerlane, A. (2017). "The Influence of Website Quality on Çevrim içi Purchase Intentions on Agoda.Com with E-Trust as a Mediator", *Binus Business Review*, 8/1, 9-14. http://dx.doi.org/10.21512/bbr.v8i1.1680
- Oliveira, T. , Alinho, M., Rita, P. , & Dhillon, G. (2017). "Modelling and testing consumer trust dimensions in e-commerce", *Computers in Human Behavior*, 71, 153-164.
- Pancawati, D., Fitriyani, E., & Cahyati, R. D. (2019). How to trust hotel website?. *TEAM Journal of Hospitality and Tourism*, 16/1), 41-48
- Pavlou, P. (2003). Consumer Acceptance of Electronic Commerce: Integrating Trust and Risk with the Technology Acceptance Model. *International Journal of Electronic Commerce*, 7(3), 101-34.
- Reichheld, F., & Schefter, P. (2000). E-loyalty: Your Secret Weapon on the Web. *Harvard Business Review*, 78, 105-13
- Sbaffi, L., Rowley, J. (2017). Trust and Credibility in Web-Based Health Information: A Review and Agenda for Future Research. *Journal of Med Internet Res.*19/6, 218. doi: 10.2196/jmir.7579
- Septiari, E.D.(2018). "The Effect of eWOM as Mediation of Website Quality and Trust", *Kinerja* 22/2, 142-155.
- Shwadhin S. Menard, P., Mutchler, L.A. (2019). "Who to Trust? Applying Trust to Social Commerce", *Journal of Computer Information Systems*, 59/1, 32-42. http://doi.:10.1080/08874417.2017.1289356
- Sümer, N. (2000), "Yapısal Eşitlik Modelleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar", *Türk Psikoloji Yazıları*, 3(6):49-74.
- Tavşancıl, E. (2005). *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Tüfekci, N. & Tüfekci, Ö. K. (2006). "Bankacılık Sektöründe Farklı Olma Üstünlüğünün ve Müşteri Sadakatinin Yarattığı Değer Isparta İlinde Bir Uygulama", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (4), 170-183.

- Vaniara, F. V., & Pramono, R. (2022). THE EFFECT OF PERCEIVED VALUE, CUSTOMER SATISFACTION AND TRUST ON CUSTOMER LOYALTY AT THE DM CLINIC IN EAST JAKARTA. *International Journal of Economics, Business and Accounting Research (IJEBAR)*, 6(3).
- Wang, B., Guo, X., Niu, H., & Li, H. (2011). A Review and Prospects of Initial Trust in E-Commerce. In *Management and Service Science (MASS), 2011 International Conference on* (pp. 1-4). IEEE.
- Wöfl, S., & Feste, J. (2018). "Do You Trust Me? Facial Width Width-to –Height Ratio of Website Avatars and Intention to Purchase from Online Store". *Thirty Ninth International Conference on Information Systems, San Francisco 2018*.
- Yoon, C. , & Sanghoon, K. (2009). "Developing the Causal Model of Çevrim içi Store Success.", *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*, 19/4, 265–84.
- Zhadko, İ. (2014). *İnternet Parekenciliğinde Güvenin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.03.2023 ✓Accepted/Kabul:19.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1259311

Research Article/Araştırma Makalesi

Çakır, N. Z. ve Çağlayan Akay, E., " Türkiye’de İller Arasında Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızının Mekânsal Etkileşimi: Mekânsal Probit Modelleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 327-342.

TÜRKİYE’DE İLLER ARASINDA BEŞ YAŞ ALTI ÇOCUK ÖLÜM HIZININ MEKÂNSAL ETKİLEŞİMİ: MEKÂNSAL PROBIT MODELLERİ*

Nazife Zeynep ÇAKIR**, Ebru ÇAĞLAYAN AKAY***

Öz

Beş yaş altı çocuk ölüm hızı konusunda, Türkiye özellikle son yıllarda gösterdiği hızlı gelişmeye rağmen hala birçok ülkenin gerisinde bulunmaktadır. Nitekim, ülke genelinde iller arasında çocuk ölümleri hususunda büyük eşitsizliklerin mevcut olduğu bilinmektedir. İlgili sorunun önüne geçilmesinde, ölüm hızını etkileyen faktörlerin belirlenmesi oldukça önem arz etmektedir. Bu yönde yapılacak çalışmalar ile, ölüm hızının düşüşünde etkili olabilecek strateji ve politikaların geliştirilmesinin yolu açılacaktır. Bu doğrultuda çalışmanın amacını, 2019 yılında Türkiye’de beş yaş altı çocuk ölüm hızının iller arasındaki mekânsal etkileşiminin ve belirleyicilerinin mekânsal probit modelleri kullanarak analiz edilmesi oluşturmaktadır. Klasik probit modelinde mekânsal bağımlılık yapısının tespit edilmesinin ardından, Yaklaşık Olabilirlik tahmin yöntemi (Approximate Likelihood Estimation) kullanılarak, mekânsal gecikme (Spatial Autoregressive Model, SAR) ve mekânsal hata bağımlılığına (Spatial Error Model, SEM) sahip probit modelleri tahmin edilmiştir. Tahminler neticesinde, kişi başında düşen gelir, merkezi devlet sağlık harcamaları ile ilköğretim ve ortaöğretim mezun oranlarının, beş yaş altı çocuk ölüm hızının üzerinde etkili olduğu ve ölüm hızını azalttığı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı, SAR Probit Modeli, SEM Probit Modeli, Yaklaşık Olabilirlik Tahmin Yöntemi.*

Jel Sınıflandırması: C21, C25, J13.

SPATIAL INTERACTION OF UNDER-FIVE MORTALITY RATE AMONG PROVINCES IN TURKEY: SPATIAL PROBIT MODELS

Abstract

Despite the rapid development shown in recent years, Turkey still lags behind many countries in terms of under-five mortality rate. As a matter of fact, it is known that there are still great inequalities in child mortality among provinces across the country. It is critical to determine the factors affecting the death rate in order to prevent the related problem. The studies to be carried out in this direction will pave the way for the development of strategies and policies that can be effective in reducing the mortality rate. In this direction, the aim of the study is to analyze the spatial interaction between provinces and the determinants of the under-five mortality rate in Turkey in 2019 by using spatial probit models. After determining the spatial dependence structure in the classical probit model, probit models with spatial delay (Spatial Autoregressive Model, SAR) and spatial error dependence (Spatial Error Model, SEM) have been estimated using the Approximate Likelihood Estimation method. As a result of the estimations, it has been concluded that per capita income, central government health expenditures and primary and secondary education graduation rates have a decreasing effect on under-five mortality rate.

Keywords: *Under-Five Mortality Rate, SAR Probit Model, SEM Probit Model, Approximate Likelihood Estimation Method.*

JEL Classification: C21, C25, J13.

*Bu makale birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı doktora tezinden üretilmiştir. Ayrıca bu makale 18-19 Mart 2023 tarihleri arasında düzenlenen, INSAC Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Araştırmaları Kongresi’nde sunulan “Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızının Mekânsal Probit Modeli ile Analizi” isimli bildirinin yeniden düzenlenmiş ve kapsamlı bir şekilde genişletilmiş halidir.

**Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ÇANAKKALE.

e-posta: zeynepcakir@comu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3207-4528>)

***Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü, İSTANBUL.

e-posta: ecaglayan@marmara.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-9998-5334>)

1. GİRİŞ

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, ekonomik büyümelerine bağlı olduğu kadar kalkınma düzeyleriyle de yakından ilişkilidir. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomi ve toplum üzerine çalışmalar yürüten araştırmacılar, temel makroekonomik göstergelerin, ülkelerin kalkınma düzeyini göstermede yeterli olmadığını savunmuşlardır (Todaro, 1992: 359). Bu doğrultuda, ülkelerin kalkınma düzeylerinin çeşitli gelir istatistiklerinden daha farklı yöntemlerle ölçülmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Kalkınma düzeyinin belirlenmesi noktasında, ekonomik göstergelerden daha fazlasına ihtiyaç duyulması üzerine, Birleşmiş Milletler (United Nations, UN) tarafından sosyal göstergeleri de hesaba katan İnsani Gelişme Raporu (Human Development Rapor, HDR) yayınlanmıştır. UN Kalkınma Programı (United Nations Development Program, UNDP), ilki 1990 yılında yayınlanan HDR ile ülkelerin kalkınma düzeylerinin sistematik ve kapsamlı şekilde analiz edilebilmesi için girişimde bulunmuştur. Yayınladığı endekslerden biri olan İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index, HDI) sağlık, gelir ve eğitim bileşenlerinden oluşmaktadır. HDI, sağlık bileşeni için doğumda beklenen yaşam süresini, eğitim bileşeni için beklenen ve ortalama eğitim süresini, gelir bileşeni için ise kişi başına düşen geliri dikkate almaktadır. HDI'nin sağlık bileşeninin göstergesi olan doğumda beklenen yaşam süresi üzerinde, çocuk sağlık düzeyinin etkisi büyük önem arz etmektedir. Baker ve Fugh-Berman'a (2009) göre çocuk ölümleri, doğumda beklenen yaşam süresinin en önemli belirleyicisidir (Baker ve Fugh-Berman, 2009: 678-679). Çocuk ölümlerinin en temel göstergesinin ise, ilk beş yıl içerisindeki ölüm olasılığı olarak tanımlanan beş yaş altı çocuk ölüm hızının olduğu belirtilmektedir (Vakili vd., 2015: 810).

Dünya Sağlık Örgütü tarafından, ülkelerin sağlık sistemlerini değerlendirmede en çok kullanılan kriterlerin başında, ülkelerdeki bebek ve beş yaş altı çocuk ölüm istatistikleri yer almaktadır (UNDP, 1998: 73). Gerek ülkedeki sağlık sektörü üzerine uygulanan kamu politikalarının etkinliğini temsil etmesi ve gerekse de HDI kapsamında kalkınma düzeyini gösteren bir ölçüt olarak kabul edilmesinden kaynaklı olarak, beş yaş altı çocuk ölüm hızının belirleyicilerinin tespiti araştırmacılar için önemli bir konu haline gelmiştir (Wheatley, 2015: 3).

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu'na (United Nations International Children's Emergency Found, UNICEF) göre çocuk ölümlerinin çoğu ilk beş yılda gerçekleşmektedir (Levels & trends in child mortality report, UNICEF, 2022: 12). Bu nedenle, ülkeler açısından beş yaş altı çocuk ölüm hızının düşürülmesi ivedilikle çözüm bekleyen bir sorun haline gelmiş, çözüm noktasında girişimler başlatılmıştır. Türkiye'de de Sağlık Bakanlığı tarafından Sağlıkta Dönüşüm Programı kapsamında, gerçekleştirilen sağlık reformları ve 2009 yılında uygulanmaya başlanan Bebek Ölümleri İzleme Sistemi ile çocuk ölümlerinin temel belirleyicisi olan beş yaş altı çocuk ölüm hızının düşürülmesi hedeflenmiştir.

Küresel bir sorun olan beş yaş altı çocuk ölüm hızının, 2019 yılı için Türkiye'de iller arasındaki mekânsal etkileşiminin ve belirleyicilerinin, mekânsal probit modeli kullanarak belirlenmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Mekânsal probit modelinin kullanılmasında, ekonomik değişkenlerin çoğunlukla normal dağılım sergilemesinden kaynaklı olarak probit modelinin teorik olarak tercih edilebilirliğinin daha yüksek olması ile sosyal bilimler alanında kullanılan verilerin mekânsal bağımlılığa yönelik eğilimi etkili olmuştur (Studenmund, 2014: 432; Darmofal, 2015: 158-159).

Çalışmada mekânsal probit modelinin nitel bağımlı değişkeni, beş yaş altı çocuk ölüm hızının medyan değerinde olma olasılığını göstermektedir. Bu doğrultuda ölüm hızı, medyan değer üzerinde olan ilin yüksek ölüm hızına, altında olan ilin ise düşük ölüm hızına sahip olduğu ifade edilmektedir. Nitel bağımlı değişkeni oluştururken medyan değerinin kullanılması, örneklem ve analizdeki varyasyonlara karşı daha sağlam olduğu gerekçesine dayanmaktadır (Morey vd., 1993: 584).

Mekânsal nitel tercih modellerine ait kısıtlı düzeydeki literatüre katkıda bulunması beklenen çalışmada, literatüre uygun olarak kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) ve merkezi devlet sağlık harcaması ile Türkiye'de zorunlu eğitimi kapsayan ilköğretim ve ortaöğretim mezunlarının oranı modele açıklayıcı değişken olarak ilave edilmiştir. Modele eklenen açıklayıcı değişkenler kapsamında, beş yaş altı çocuk ölüm hızının üzerinde illerin ekonomik gelişmişliği ve sahip olduğu eğitim seviyesi ile yapılan merkezi devlet sağlık harcamalarının etkisi araştırılmaktadır.

Çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenen unsurlarına aşağıda yer verilmektedir.

- Beş yaş altı çocuk ölüm hızının incelendiği çalışmalarda (Nyamuranga ve Shin (2019), Anyanwu ve Erhijakpor (2009)) çoğunlukla mekânsal etkileşimlerin ülkeler arasında araştırılması sebebiyle, çalışmada illerin ele alınmasıyla farkındalık yaratılmasının amaçlanması,
- İlgili konu hakkında mekânsal etkileşimlerin incelendiği çalışmaların (Kazembe vd. (2007)) diğer ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı çalışmalara (Çevik ve Taşar (2003), O'Hare vd. (2013)) kıyasla daha az sayıda olmasına karşın, mekânsal probit modelinin kullanıldığı çalışmanın ulusal ve uluslararası literatürde bulunmaması,
- Nitel tercih modelleri için Kelejian ve Prucha (2001), Pinkse ve Slade (1998) ile Pinkse (1999, 2004) tarafından mekânsal bağımlılığın tespiti için geliştirilen ve literatürde yalnız teorisinin yer verildiği testlerin uygulamasına yer verilmesi,
- Mekânsal probit modelinin tahmini için, Martinetti ve Geniaux (2017) tarafından önerilen ve henüz literatürde sayılı çalışmada kullanılan, güncel bir tahmin yöntemi olan Yaklaşık Olabilirlik tahmin yönteminin kullanılması ile SAR ve SEM probit modellerinin tahmin edilmesi.

Çalışma toplam yedi bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünü takip eden ikinci bölümünde, beş yaş altı çocuk ölüm hızı hakkında iktisadi bilgiler ve açıklayıcı değişkenlerin seçimindeki teorik gerekçeler açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ekonometrik metodolojiye, dördüncü bölümde ise ilgili konu hakkındaki literatür taramasına yer verilmiştir. Beşinci bölümde veri setinin özellikleri incelenip, konuyla ilgili değişkenlerin tanımlamaları yapılmıştır. Tanımlayıcı istatistiklerin, mekânsal bağımlılık testlerinin ve model tahmin sonuçlarının yer aldığı çalışmanın bulguları ise altıncı bölümde yer almaktadır. Son bölüm olan sonuç bölümünde ise, çalışmadaki verilerin analizlerine yönelik çözüm ve önerilere değinilmiştir.

2. İKTİSADİ TEORİ

2.1. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı

Beş yaş altı çocuk ölüm hızının ülkelerin kalkınma düzeylerini gösteren bir ölçüt olduğunun ifade edilmesinin ardından, tüm ülkeler sağlık sektörleri üzerine yoğunlaşırken, aynı zamanda konu ile ilgili küresel çapta girişimler başlatılmıştır. UN tarafından 2000-2015 dönemini kapsayan, temel hedeflerinden birinin beş yaş altı çocuk ölüm hızını azaltmak olan "Binyıl Kalkınma Hedefleri" ile bu programın devamı niteliğinde olan ve ilk olarak 2016 yılında yayınlanan "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" kapsamında, çocuk sağlığının üzerinde durularak ölüm oranlarını azaltacak stratejiler belirlenmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında, beş yaş altı çocuk ölüm hızının 2030 yılına kadar ülke bazında en az binde 25'e düşürülmesi hedeflenmektedir.

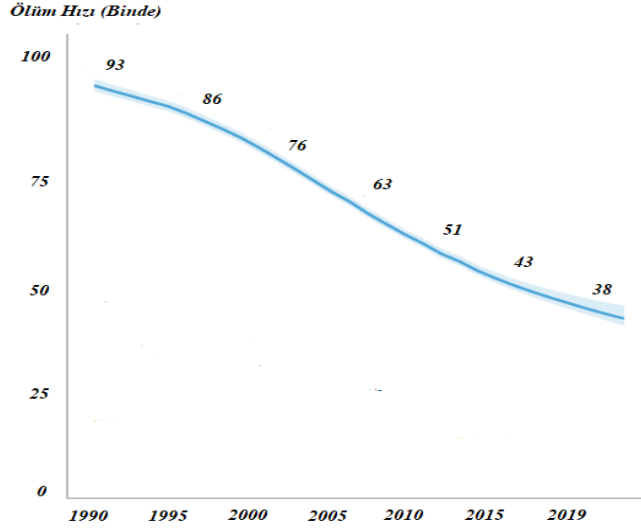
İlk 59 ay 29 gün içerisindeki ölümü ifade eden beş yaş altı çocuk ölüm hızı (binde), Eşitlik 1'deki gibi hesaplanmaktadır.

A: İlgili yıl içerisinde bir bölgede gerçekleşen 0-59 aylık (+29 gün) ölüm sayısı

B: İlgili yıl içerisinde bir bölgede gerçekleşen canlı doğumlar

$$\frac{A}{B} \times 1000 \quad (1)$$

Beş yaş altı çocuk ölüm hızındaki son otuz yıllık süreç değerlendirildiğinde, alınan önlemler neticesinde ölüm hızının gösterdiği küresel eğilime Şekil 1'de yer verilmektedir (Levels & trends in child mortality report, UNICEF, 2021: 12).

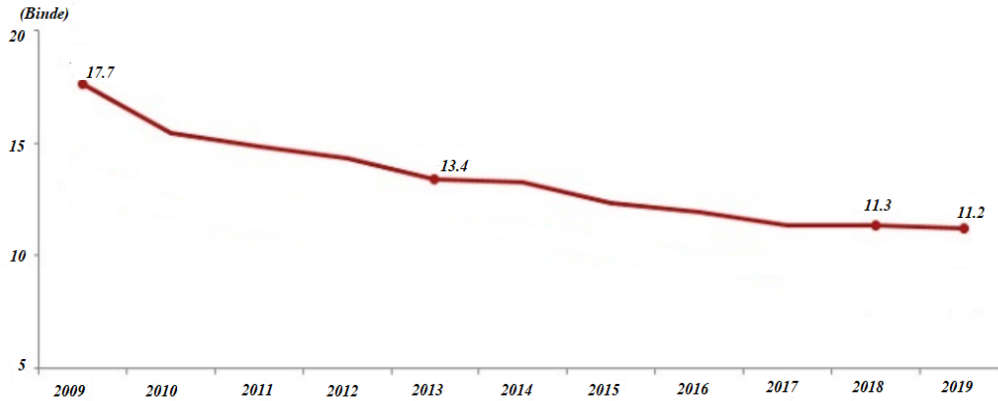

Şekil 1. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızında Küresel Göstergeler

Kaynak: Levels & trends in child mortality report, 2021.

Süreç içerisinde UN tarafından hazırlanan raporda, 2000’li yılların başlarından itibaren istenen düşüşü sağlayan Türkiye’nin, beş yaş altı çocuk ölüm hızında belirlenen hedefe erken ulaşan ülkeler arasında olduğu ifade edilmiştir.

Şekil 2’de, on yıllık süreç içerisinde Türkiye’de beş yaş altı çocuk ölüm hızının değişimi yer almaktadır.

Şekil 2. Türkiye’de 2009-2019 Döneminde Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı

Kaynak: TÜİK, İstatistiklerle Çocuk, 2020.

Şekil 2 incelendiğinde, 2009 yılında beş yaş altı çocuk ölüm hızı binde 17,7 iken, 2019 yılında 11,2’ye gerilediği görülmektedir.

2.1.1. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı ile Kişi Başına Düşen Gelir İlişkisi

Preston (1975) ile Pritchett ve Summers (1996), HDI’nin gelir bileşeninin temel göstergesi olan kişi başına düşen gelir ile bir ülkedeki beklenen yaşam süresinin ve çocuk ölümlerinin güçlü bir ilişki içerisinde olduğunu ve gelir seviyesi yüksek olan insanların daha sağlıklı bir yaşam sürdüğünü ifade ettikleri çalışmalarından itibaren, literatürde özellikle gelir ve diğer sosyoekonomik göstergelerin çocuk ölüm hızını nasıl etkilediği, önemi her geçen gün artan bir konu haline gelmiştir (O’Hare vd., 2013: 408).

Ekonomik koşulların ölüm istatistikleri üzerindeki etkisi geçmiş dönemlerden beri bilinmektedir. Çocuk ölüm istatistiklerinde diğer sosyoekonomik göstergelerden ziyade, bir ulusun sahip olduğu yaşam standartlarının en iyi göstergesi olan gelir düzeyine odaklanılmıştır. Milli gelir, bir ülkede belirli bir dönemde üretilen tüm nihai ürünlerin (mal ve hizmetlerin) değerini içerdiğinden ötürü, bu ürünlerin önemli bir kısmının ölüm oranları üzerinde etkili olması beklenirken, bu doğrultuda yapılan harcamalar milli gelir içerisinde değişen ağırlıklarla temsil edilmektedir. Milli gelir bu yüzden çoklu faktörlerin en kapsamlı göstergesi olarak kabul görmektedir (Preston, 1975: 231).

Preston'un (1975), küresel sağlık eşitsizliklerine vurgu yaptığı ve kişi başına düşen gelir ile doğumda beklenen yaşam süresi arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, kişi başına düşen gelir düzeyi yükseldikçe doğumda beklenen yaşam süresinin de artış gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Gelir seviyesinin ölüm hızı üzerindeki etkisi dolaylı yolla gerçekleşmektedir. Daha yüksek gelir düzeyinin gıda, barınma, tıbbi ve kamu sağlık hizmetlerinden daha iyi faydalanmayı beraberinde getireceğinden, ölüm oranları üzerinde azaltıcı bir etkisinin olacağı açıktır (Preston, 1975: 233).

Farklı gelir düzeylerine sahip ülkeleri inceleyen Preston (1975), kişi başına düşen gelir ile doğumda beklenen yaşam süresi arasında doğrusal olmayan bir ilişkinin varlığından söz etmiştir. İlgili makro göstergeler arasındaki ilişkiyi ifade eden eğri "Preston Eğrisi" olarak tanımlanmaktadır (O'Hare vd., 2013: 412). Preston (1975), gelir seviyesinin düşük olduğu ülkelerin gelirlerinde meydana gelen küçük değişikliklerin, ilgili ülkedeki yaşam beklentisi üzerinde önemli artışlara sebep olduğunu, gelir seviyesinin yüksek olduğu ülkelerde ise, gelirdeki artışların yaşam beklentisi üzerinde pozitif ama oldukça kısıtlı bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir (Deaton, 2006: 2-3).

Beş yaş altı çocuk ölüm oranının doğumda beklenen yaşam süresinin en önemli belirleyicisi olduğu varsayımından hareketle ve Preston Eğrisi uyarınca, UN tahminine göre 2019 yılı için kişi başına düşen milli gelir bakımından 193 ülke arasında 74. sırada yer alan ve orta gelir düzeyine sahip Türkiye için, beş yaş altı çocuk ölüm hızında gelir düzeyinin oldukça önemli bir etkisinin bulunması beklenmektedir.

İller düzeyinde bir analiz gerçekleştirilen bu çalışmada, Preston'un (1975) çalışması doğrultusunda kişi başına düşen gelirin medyan gelirin altında olduğu illerde, gelirdeki bir artışın beş yaş altı çocuk ölüm hızının üzerinde diğer illere göre daha etkili olması olasıdır. Fakat Preston'un da (1975) bahsettiği gibi, birimin sahip olduğu ekonomik koşullardan bağımsız olarak, gelir seviyesindeki bir artışın, yaşam beklentisi üzerinde yüksek ya da düşük dereceli bir pozitif etkiye sahip olması beklenmektedir.

2.1.2. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı ile Sağlık Harcamaları İlişkisi

Beş yaş altı çocuk ölüm hızının azaltılması üzerine küresel girişimlerin başlatılması ve ülkelerin kalkınma düzeyini gösteren bir ölçüt olarak kabul edilmesi neticesinde, Türkiye dahil olmak üzere birçok ülkede sağlık sistemi üzerinde birtakım iyileştirmeler yapılmıştır. Bu doğrultuda, Sağlık Bakanlığı tarafından sağlık reformu olarak gösterilen ve ilk olarak 2003 yılında kamuoyuna duyurulan, halk sağlığı üzerinde iyileştirmeler yapmayı ve sağlık harcamalarını artırmayı amaçlayan "Sağlıkta Dönüşüm Programı" uygulamaya konulmuştur.

Sağlıkta Dönüşüm Programı içerisinde, bebek ve çocuk sağlığı stratejik bir öneme sahip olduğundan, program kapsamında yürütülen programlardan biri de "Bebek Ölümleri İzleme Sistemi"dir. Bebek Ölümleri İzleme Sistemi ile bebek ve beş yaş altı çocukların ölüm hızlarına ait veriler il inceleme Kurulları tarafından incelenerek, ölümlerin nedeninin ortaya çıkartılması ve aynı sebeplerden oluşabilecek ölümlerin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır.

Sağlıkta Dönüşüm Programı, sağlık sisteminde uzun süredir varlığını sürdüren sorunları çözmek amacıyla tasarlanmıştır. Bahsedilen sorunlardan en önemlilerinden biri, sağlık hizmetlerinin finansmanı hususundaki mali sürdürülebilirliğin zayıflığıdır (OECD, 2008: 36). Bu doğrultuda, Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri sağlık harcamalarının finansmanını artırmaktır.

Sağlık harcamalarının artırılması ve sağlık sisteminin geliştirilmesi neticesinde, beş yaş altı çocuk ölüm hızında ciddi düşüşlerin gerçekleşebileceği ifade edilmektedir (Jelamschi ve De Ver Dye, 2009: 30).

Beş yaş çocuk ölümleri üzerinde oldukça belirleyici olan sağlık harcamaları, kendi içerisinde genel devlet harcamaları ile özel sektör sağlık harcamaları olarak ikiye ayrılmaktadır. 2019 yılında genel devlet sağlık harcamasının, toplam sağlık harcamasına oranı %78'dir. Toplam sağlık harcamalarının temel belirleyicisi olan genel devlet harcamaları ise merkezi devlet, yerel devlet ve Sosyal Güvelik Kurumu olmak üzere ayrılmaktadır (Ağır ve Tıraş, 2018: 650). 2019 yılı için toplam sağlık harcamasının %25,6'sını merkezi devlet sağlık harcaması oluşturmaktadır.

Kişinin ve toplumun sağlığının korunup, geliştirilebilmesine yönelik yapılan harcamalar, genel olarak halk sağlığı harcamaları olarak nitelendirilmektedir (Atasever, 2014: 19). Toplum için önem arz eden halk sağlığı harcamalarının finansmanının önemli bir ayağı da merkezi devlet harcamalarıdır. 2019 yılı için toplam sağlık harcamasının %25,6'sını oluşturan merkezi devlet sağlık harcamalarının, halk sağlığı kapsamında çocuk ölüm hızını düşüreceği açıktır.

2.1.3. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı ile Zorunlu Eğitimin İlişkisi

Ebeveyn eğitiminin, sosyoekonomik duruma ve yaşam koşullarına olan dolaylı ve direkt etkileri aracılığıyla, çocuk yaşam süresinin ve sağlığının temel belirleyicisi olduğu belirtilmektedir. Çocuk ölümlerinin üzerinde ebeveyn eğitiminin etkisi incelenirken, babanın eğitimine kıyasla annenin eğitim düzeyini dikkate alan çalışmaların ilgili literatürde çoğunlukta olduğu görülmektedir. Ancak ebeveynlerden baba eğitimine odaklanılmamasının, beş yaş altı çocuk ölüm hızını düşürecek stratejilerin ve önlemlerin tam olarak belirlenebilmesinin önünde bir engel oluşturabileceği ifade edilmektedir (Balaj vd., 2021: 609).

Benzer şekilde Pamuk vd. (2011), çocuk ölümleri üzerinde eğitim etkisini modele dahil ederken her iki cinsiyetin de dikkate alınması gerektiğini, sadece anneye ait eğitim seviyesinin incelendiğinde daha az eğitilmiş annelerin daha iyi eğitilmiş annelerin davranışlarını kendisine model aldığı varsayılan taklitçi etkinin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca eğitim düzeyinin, toplum içerisindeki bağımlı olmayan, aktif ve çalışma çağındaki nüfus olarak tanımlanan 15-64 yaş nüfus içerisindeki oranının dikkate alınmasının daha doğru olabileceğinden bahsetmiştir. Sadece ebeveyn eğitiminin değil, tüm aktif toplumun sahip olduğu eğitimin önemli olduğunu, en azından temel eğitim diplomasına sahip bireylerin, elde edilen temel kazanımlarının yanında daha yüksek vasıflı iş gücünün var olmasının olasılığını artırması ve bu doğrultuda teorik olarak dolaylı yoldan yüksek eğitilmiş bireylerin (sağlık personelleri vb.) yetişmesinin ilk adımı olarak görüldüğünü ifade etmektedir (Pamuk vd., 2011: 641).

Türkiye'de 30 Mart 2012 tarihinde, temel eğitim olarak da ifade edilen zorunlu eğitim süresi 8 yıldan 12 yıla çıkarılmıştır. Beşerî sermayenin temel bileşeninin eğitim olduğu göz önüne alındığında, eğitim süresine yönelik gerçekleştirilen bu süre artışının birçok sosyoekonomik olguda etkili olacağı gibi çocuk ölümleri üzerinde de iyileştirici etkisinin bulunması beklenmektedir.

3. METODOLOJİ

Konular arasındaki etkileşimden ortaya çıkan mekânsal bağımlılık göz ardı edildiği durumda, model tahmin sonuçlarının güvenilirliğinin etkileneceği, tahmincilerin en iyi doğrusal sapmasız tahminci özelliklerini kaybedeceği belirtilmektedir (Anselin, 1988: 59). Bu sebepten modellerde mekânsal etkilerin dikkate alınması, tahmin sonuçlarının güvenilirliği açısından önem taşımaktadır.

Sürekli bağımlı değişkene sahip mekânsal regresyon modellerine ait literatür oldukça geniş olmasına rağmen, bağımlı değişkeni kesikli yapı sergileyen ve bir olayın gerçekleşme olasılığını gösteren nitel tercih modellerinde aynı durum söz konusu değildir. Ancak nitel tercih modellerinde de, mekânsal etkilerin göz ardı edilmesinin sonuçları ağırdır. Bu doğrultuda henüz yeni yeni gelişen mekânsal nitel tercih modellerine ait literatürde, normal dağılım sergilemesinden dolayı mekânsal probit modeli daha popülerdir (Smirnov, 2010: 293).

SAR ve SEM probit modellerinin matris gösterimine Eşitlik 2'de yer verilmektedir.

$$\text{SAR: } y^* = \rho W y^* + X\beta + \varepsilon \quad (2)$$

$$\text{SEM: } y^* = X\beta + u \quad u = \lambda W u + \varepsilon$$

Eşitliklerde yer alan ρ ve λ sırasıyla bağımlı değişkene ve hata terimine ait mekânsal ilişki katsayılarını, W mekânsal ağırlık matrisini, β $k \times 1$ boyutlu katsayılar vektörünü, u mekânsal otoregresif sürece sahip hata terimini, y^* kesikli yapı sergileyen 0 veya 1 değerlerini alan bağımlı değişkeni, ϵ ise bağımsız ve özdeş hata terimini ($\epsilon \sim N(0, \sigma^2 I_n)$) göstermektedir (Fleming, 2004: 148).

Martinetti ve Geniaux (2017) tarafından önerilen Yaklaşık Olabilirlik tahmin yöntemi, mekânsal probit modeli için önerilen yöntemlerden biridir. Büyük örneklem boyutlarında da kullanabilen yöntem, yaklaşık olabilirlik fonksiyonunun maksimizasyonuna dayanmaktadır. Tahmin yönteminde, Mendell ve Elston (1974) tarafından önerilen algoritma kullanılarak çoklu normal dağılıma ait olasılıklara, tek değişkenli koşullu olasılıkların kullanılması ile ulaşılmaya çalışılmaktadır. Mendell ve Elston (1974) algoritması, varyans- kovaryans matrisinin Cholesky ayrışımını gerektirmektedir. Cholesky ayrışımından faydalanarak, mekânsal probit modeline ait çoklu normal dağılımının integral aralıkları sınırlandırılmaktadır. Sınırlandırılan integral aralıkları (a , b) ile tesadüfi değişkene ait koşullu olasılıklar Eşitlik 3'teki gibi hesaplanmaktadır. Mendell ve Elston (1974) algoritması, son tesadüfi değişkenin olasılığının hesaplanmasına kadar çalışmaya devam etmektedir (Martinetti ve Geniaux, 2017: 31-32).

$$\tilde{z}_i = \frac{\phi(a'_i) - \phi(b'_i)}{\Phi(b'_i) - \Phi(a'_i)} \quad (3)$$

ϕ ve Φ standart normal tek değişkenli yoğunluk ve birikimli dağılım fonksiyonunu ifade etmektedir. \tilde{z}_i ise tek değişkenli dağılıma sahip olan tesadüfi değişken z_i 'nin ortalama değeridir.

Hem SAR hem de SEM probit modeline uygulanabilen Yaklaşık Olabilirlik tahmin yöntemi, koşullu (conditional) ve tam olasılık (full-lik) olmak üzere iki farklı optimizasyona sahiptir. İlki daha hızlı tahmin sonucu verdiği belirtilen ve mekânsal ilişki katsayısı üzerinden koşullu olarak tahmin edilen klasik probit modeline dayanan koşullu (conditional) olasılık optimizasyonudur. Diğeri ise, daha yavaş tahmin süreci yürüten ve olabilirlik fonksiyonunun maksimizasyonuna dayanan tam olasılık (full-lik) optimizasyonudur. İki optimizasyon arasında elde edilen tahmin sonuçları açısından keskin bir ayrımın olmadığı belirtilmektedir (Martinetti ve Geniaux, 2017: 32-34).

4. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde yer alan bebek ölümleri ile beş yaş altı çocuk ölümlerine ait çalışmalar, yaşamın ilk 12 ayında (bebek ölümleri, 11 ay + 29 gün) ve ilk 60 ayında (beş yaş altı çocuk ölümleri, 59 ay + 29 gün) gerçekleşen ölümler olarak kategorize edilmiştir.

Bebek Ölümleri Üzerine Çalışmalar

Boehmer ve Williamson (1996) çalışmalarında, kadının toplum içerisindeki yerinin bebek ölümleri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 96 ülkenin örneklem olarak alındığı ve çoklu regresyon analizinin uygulandığı çalışmada, kişi başı GSYİH, ebeveynin eğitim durumu, sağlık hizmetlerine erişim, evlilik yaşı, kaba doğum hızı, kentsel alandaki nüfus oranı ve anne sütüyle beslenen bebeklerin oranı açıklayıcı değişken olarak alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre, bebek ölümleri ile eğitim ve gelir arasında güçlü bir negatif ilişki bulunurken, kaba doğum hızının artmasının ise bebek ölümlerini pozitif yönde etkilediği ifade edilmiştir.

Subaşı Ertekin vd. (2016), ekonomik büyüme ve işsizliğin bebek ölümleri üzerindeki etkisini 1960-2013 dönemi için incelemişlerdir. Zaman serisi analizinin yapıldığı ve değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin incelendiği çalışmada, bebek ölümleri ile kişi başına düşen gelir ve işsizlik oranı değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin mevcut olduğu, kişi başına düşen gelirin bebek ölüm hızını azalttığı, işsizlik oranının ise artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca kişi başına düşen gelir düzeyinin, işsizlik oranına göre bebek ölümleri üzerinde daha fazla etkisinin olduğu da ifade edilmektedir.

Yetim vd. (2021), Türkiye'de 2014-2018 yıllarında bebek ölümlerinin sosyoekonomik nedenlerini panel veri analizi ile araştırdıkları çalışmalarında, bebek ölümleri üzerinde eğitim seviyesinin azaltıcı, doğurganlık hızının ise artırıcı bir etkisinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Beş Yaş Altı Çocuk Ölümleri Üzerine Çalışmalar:

Çevik ve Taşar (2003), insani gelişim hususunda sağlık harcamalarının gelişmiş ülkelere kıyasla diğer ülkeler üzerinde daha etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. En Küçük Kareler tahmin yöntemini kullandıkları çalışmalarında, özellikle az gelişmiş ülkelerde yapılan sağlık harcamalarındaki bir artışın, beş yaş altı çocuk ölüm hızının üzerinde azaltıcı bir etkisinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Kazembe vd. (2007), Afrika'da beş yaş altı çocuk ölüm hızının belirleyicilerinin tespiti için mekânsal Cox regresyon modellerini kullanmışlardır. Ölüm hızı üzerinde kentsel-kırsal ayrımı ile anne yaşı ve eğitiminin etkili olduğunu belirlemişlerdir.

Iram ve Butt (2008), sıralı probit modelini kullanarak Pakistan'da bebek ve farklı yaş gruplarındaki çocuk ölümlerinin sosyoekonomik belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda, anne sütü alan çocukların erken yaşta karşılaşabilecekleri sağlık sorunlarından korunduğu ve ebeveynlerin sahip olduğu eğitimin ölüm oranları üzerinde oldukça etkili olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda gelir ve çevre koşullarının da ölüm oranları üzerinde belirleyici olduğu ifade edilmiştir.

Anyanwu ve Erhijakpor (2009), 1999-2004 yılları arasında 47 Afrika ülkesi için panel veri analizi kullanarak bebek ve beş yaş altı çocuk ölümlerinin belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmalarının neticesinde beş yaş altı çocuk ölüm hızının üzerinde, kişi başına düşen gelir ve sağlık harcamaları ile okuryazarlık düzeyinin negatif yönde etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Eryurt ve Koç (2009), Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması'nın 2003 verilerini kullanarak gerçekleştirdikleri betimsel analizler neticesinde, gelir seviyesi düşük hanelerde yaşayan çocukların beş yaşına gelmeden ölme ihtimallerinin diğer hanelere göre üç buçuk kat daha fazla olduğunu gözlemlemişlerdir. Gelir durumunun yanında, ebeveyn eğitiminin ve hijyen koşullarının varlığının, çocuk ölümlerinin üzerinde etkili olduğu görülmüştür.

Gordon (2009) çalışmasında, Haiti için 2000 yılına ait nüfus sağlığı anket verilerini kullanmıştır. Logit model kullanarak çocuk ölümlerinin sebeplerini araştırdığı çalışmada, hane halkının gelir seviyesi ile ebeveyn eğitim seviyesinin yüksek olmasının beş yaş altı çocuk ölüm oranını azalttığı sonucuna varmıştır.

O'Hare vd. (2013), gelirin beş yaş altı çocuk ölümleri üzerindeki etkisini meta-analiz yöntemi kullanarak araştırdıkları çalışmalarının neticesinde, ölüm oranlarının üzerinde gelir etkisinin oldukça önemli olduğunu tespit etmişlerdir.

Nyamuranga ve Shin (2019) çalışmalarında, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu bölgesindeki beş yaş altı çocuk ölümlerinin üzerinde kamu sağlık harcamalarının etkisini, dinamik panel veri modelleri kullanarak araştırmışlardır. Çalışma neticesinde, kamu sağlık harcamalarının ölüm oranlarının üzerinde önemli ölçüde etkili bir değişken olduğunu belirlemişlerdir.

Tibebu vd. (2022), Etiyopya'da beş yaş altı çocuk ölüm hızı üzerinde etkili olan faktörlerin tespiti için logit modelini kullandıkları çalışmalarında, eğitimsiz ebeveyne sahip çocukların ölme olasılığının eğitilmiş ebeveyne sahip çocuklara kıyasla çok daha fazla olduğunu belirtmişlerdir.

Khan vd. (2023) tarafından Bangladeş'te beş yaş altı çocuk ölüm riskinin analiz edildiği, semiparametrik ve parametrik yaklaşımlara ait farklı modellerin kullanıldığı çalışmada, annenin yaşı ve sahip olduğu eğitim seviyesinin yanı sıra hanehalkının içerisinde bulunduğu çevresel koşulların da çocuk ölümleri üzerinde önemli etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Beş yaş altı çocuk ölüm oranı, bebek ve çocuk ölümlerini birleştirmektedir. Beş yaş altı çocuk ölümü üzerine yapılan çalışmaların, bebek ölümlerini de kapsamından dolayı küresel bir sorun olarak nitelendirilen ilgili konu hakkında diğer çalışmalara nazaran daha geniş kapsamda çözümler sunabileceği belirtilmektedir.

Sosyal bilimler alanında kullanılan verilerde ortaya çıkması muhtemel olan mekânsal bağımlılık yapısının, literatürdeki çalışmalar incelendiğinde göz ardı edildiği ve arka planda kaldığı görülmektedir. Bu doğrultuda, beş yaş altı çocuk ölüm hızının birimler arasındaki mekânsal etkileşimin araştırılması ve bunun için mekânsal probit modelinin kullanılması ile elde edilecek bulgular aracılığıyla literatüre katkıda bulunulacağı öngörülmektedir.

5. VERİ SETİ VE DEĞİŞKENLER

Türkiye’de beş yaş altı çocuk ölüm hızının belirleyicilerinin mekânsal probit modeli ile araştırıldığı çalışmada, düzey 3 verilerine ulaşmanın zorluğu sebebiyle en güncel veri setine sahip 2019 yılına ait veriler ile çalışılmıştır. Beş yaş altı çocuk ölüm hızının hesaplanabilmesi için gerekli olan veriler ile kişi başına düşen gelir, ilköğretim ve ortaöğretim mezunu oranlarına ait veriler TÜİK veri tabanında elde edilmiştir. Sağlık harcamalarına ait verilere ise, Hazine ve Maliye Bakanlığı’na ait Muhasebat Genel Müdürlüğü’nden ulaşılmıştır.

Modelin bağımlı değişkeni olan beş yaş altı çocuk ölüm hızının, kesikli değişken yapısına dönüştürülmesinde eşik değer olarak veri setindeki aşırı değerlerden etkilenmeyen medyan değer kullanılmıştır.

Medyan değer eşik değer olarak kullanıldığı nitel bağımlı değişkenin tanımına, Eşitlik 4’te yer verilmektedir.

$Y_{bes} =$, ilgili ildeki beş yaş altı çocuk ölüm hızı medyanın üstünde ise (4)

$Y_{bes} =$, ilgili ildeki beş yaş altı çocuk ölüm hızı medyanın altında ise

Bağımlı değişkeni 1 değerini alan iller, beş yaş altı çocuk ölüm hızının yüksek olduğu illeri, 0 değerini alan iller ise beş yaş altı çocuk ölüm hızının düşük olduğu illeri göstermektedir.

Modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerin tanımına ise Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Modelde Yer Alan Açıklayıcı Değişkenler ve Tanımları

Değişken Kısaltması	Değişken	Değişken Tanımı
GLRmed	Kişi Başına Düşen Gelir	GLRmed =1 kişi başına düşen gelir medyan gelirin üstünde ise GLRmed =0 kişi başına düşen gelir medyan gelirin altında ise
SHmed	Merkezi Devlet Sağlık Harcaması	SHmed =1 merkezi devlet sağlık harcaması medyan merkezi devlet sağlık harcamalarının üstünde ise SHmed =0 merkezi devlet sağlık harcaması medyan merkezi devlet sağlık harcamalarının altında ise
İLKÖ	İlköğretim mezun oranı	Toplum içerisindeki ilköğretim mezun oranı (%15-64 yaş)
ORTÖ	Ortaöğretim mezun oranı	Toplum içerisindeki ortaöğretim mezun oranı (%15-64 yaş)

6. BULGULAR

6.1. Tanımlayıcı İstatistikler

İlköğretim ve ortaöğretim mezun oranı değişkenlerine ait veriler hakkında önsel ve istatistiksel bilgi edinmek için Tablo 2’de tanımlayıcı istatistikler yer alırken, modelin nitel değişkenleri olan beş yaş altı çocuk ölüm hızı, kişi başına düşen gelir ve merkezi devlet sağlık harcamaları için Tablo 3’te frekans analizine yer verilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Standart sapma	Minimum değer	Maksimum değer
İLKÖ	10,6088	1,7332	6,4932	15,6682
ORTÖ	27,6380	3,9034	17,5290	36,0492

Tablo 3. Frekans Tablosu

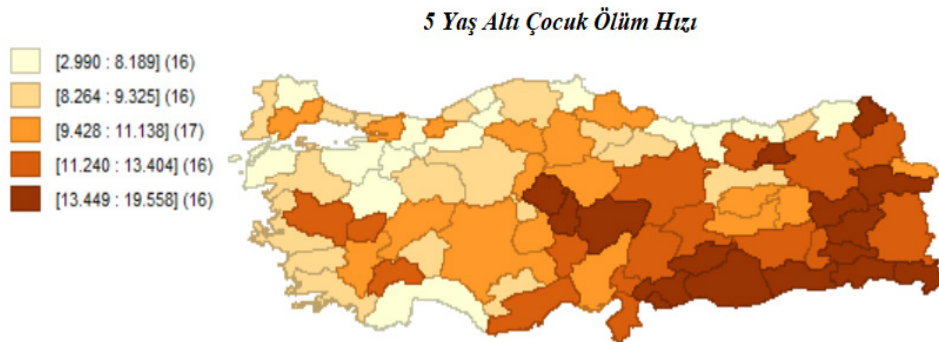
	Frekans	%
Ybes medyan değerinde	40	49.38
Ybes medyan değerinde	41	50.62
Toplam	81	100
GLRmed medyan değerinde	40	49.38
GLRmed medyan değerinde	41	50.62
Toplam	81	100
SHmed medyan değerinde	40	49.38
SHmed medyan değerinde	41	50.62
Toplam	81	100

Beş yaş altı çocuk ölüm hızı, kişi başına düşen gelir ve merkezi devlet sağlık harcamaları değişkenleri, eşik değer olarak medyan değer dikkate alınarak kesikli değişken yapısında oluşturulduğundan dolayı frekans analizleri Tablo 3'ten görülebileceği üzere aynı olmaktadır.

2019 TÜİK verilerine göre beş yaş çocuk ölüm hızının en yüksek olduğu il Şanlıurfa, en düşük olduğu il ise Karabük'tür. Kişi başına düşen gelir ile merkezi devlet sağlık harcamasının en yüksek orana sahip olduğu il İstanbul'dur. Kişi başı gelirin en düşük olduğu il Ağrı iken, merkezi devlet sağlık harcamasının en düşük olduğu il ise Bayburt'tur.

Tablo 2'de yer alan tanımlayıcı istatistiklerden de görülebileceği üzere, 2019 yılı içerisinde Türkiye genelinde 15- 64 yaş nüfus içerisinde ilköğretim mezunu oranının ortalaması 10,60, ortaöğretim mezunu ortalaması ise 27,63'tür. İlköğretim mezunu oranı en yüksek il 15,66 ile Bartın iken, en düşük il 6,49 ile Hakkari'dir. Ortaöğretim mezunu oranları incelediğinde ise en yüksek orana sahip ilin 36,04 değeri ile Kırıkkale olduğu belirlenirken, en düşük orana sahip ilin ise 17,52 ile Şanlıurfa olduğu tespit edilmiştir.

Mekânsal bağımlılık yapısı gösteren verilere ait tanımlayıcı istatistiklerin yanında, verilerin görselleştirilmesine ve mekânsal kümelenmelerin tespit edilmesine imkân veren ve veri kümesini eşit parçaya bölen kartil haritaların oluşturulması, veriler hakkında daha bilgi verici olacaktır. Bu doğrultuda, beş yaş altı çocuk ölüm hızının kartil haritasına Şekil 3'te yer verilmektedir.

Şekil 3. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızının Kartil Haritası

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Mekânsal dağılımın gösterildiği kartil haritanın yer aldığı Şekil 3'te, koyu renkle gösterilen iller beş yaş altı çocuk ölüm hızının en yüksek olduğu illeri (Şanlıurfa, Gaziantep, Hakkâri), açık renkli iller ise en düşük olduğu illeri (Karabük, Giresun, Bilecik) göstermektedir. Koyu renkten açık renge doğru beş yaş altı çocuk ölüm hızı azalmaktadır.

6.2. Mekânsal Bağımlılığın Tespiti

Klasik regresyon modellerinde olduğu gibi klasik probit modelinde de mekânsal etkilerin uygun testlerle araştırılması ve mekânsal etkilerin mevcudiyeti durumunda mekânsal probit modelinin kullanılması, tahmin sonuçlarının güvenilirliği açısından önemlidir. Nitel tercih modellerine ait mekânsal bağımlılık testleri, teorik olarak gelişmeye devam etmektedir. Mekânsal bağımlılık testi olan Moran's I testini, klasik probit modeline uyarlanması ilk olarak Kelejian ve Prucha (2001) tarafından gerçekleştirilmiştir. Mekânsal spesifikasyonu araştırmaya yönelik uygulanan LM testlerinin probit modeline uygun versiyonları ise ilk olarak Pinkse ve Slade (1998) ve Pinkse (1999, 2004) tarafından kullanılmıştır (Qu ve Lee, 2012: 431).

Klasik probit modelleri için geliştirilen testlerden, temel hipotezi mekânsal bağımlılığın olmadığını ($\rho = \lambda = 0$) ifade eden Moran's I testi ile temel hipotezi mekânsal hata bağımlılığının olmadığını ifade eden LM testlerinin ($\lambda = 0$) performansları karşılaştırılmış ve Moran's I testinin en güvenilir test olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca hem küçük hem de büyük örneklem boyutlarında iyi sonuç veren Moran's I testinin aksine, LM testlerinden güvenilir sonuçların elde edilebilmesi için büyük örnekleme ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (Amaral vd., 2013: 100-101).

Modelde, mekânsal etkilerin tespiti için bir araç niteliğinde olan mekânsal ağırlık matrisinin oluşturulmasında ve komşuluk ilişkilerinin tespitinde, uzaklık temelli bir yaklaşım olan 'en yakın k komşuluğu' yaklaşımı kullanılmıştır.

Bağımlı değişkeni, beş yaş altı çocuk ölüm hızının medyan değerinin üzerinde olma olasılığını gösteren probit modeline, nitel tercih modellerine uygun mekânsal bağımlılık testleri uygulanmış olup, test sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Mekânsal Bağımlılık Testleri

Testler	Test İstatistiği	Olasılıklar
Morans'I _(KP)	1,8619	0,0626
LM _(Pinkse)	4,1407	0,0418
LM _(Pinkse-Slade)	4,1246	0,0422

Kelejian ve Prucha (2001) tarafından geliştirilen Moran's I test sonucu incelediğinde, mekânsal bağımlılığın olmadığını ifade eden temel hipotezin reddedildiği, modelde mekânsal bağımlılığın mevcut olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, klasik probit modelinde mekânsal etkilerin olduğu ve mekânsal probit modelinin kullanılmasının gerekli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Pinkse ve Slade (1998) ile Pinkse (1999, 2004) tarafından probit modeli için önerilen LM testlerinin sonuçları incelendiğinde ise, testin temel hipotezin ($LM_{\lambda=0}$) reddedildiği ve bu testler neticesinde de modelde mekânsal bağımlılığın tespit edildiği görülmektedir. Ancak güvenilir sonuç vermesi için büyük örneklem boyutuna ihtiyaç duyan bu testlerin, ilgili analiz için sapmalı sonuç vermesi beklenen bir durumdur. Burada önemli olan bulgu, mekânsal bağımlılığın spesifikasyonundan ziyade mekânsal bağımlılığın mevcudiyetinin tespit edilmiş olduğudur.

6.3. Model Tahmin Sonuçları

Sosyal ve beşerî bilimler alanında kullanılan verilerde daha çok mekânsal gecikme bağımlılığının (SAR) ortaya çıktığı görülmektedir. Bu alandaki araştırmacılar da bu sebepten çoğunlukla modellerde SAR spesifikasyonlarına yönelmişlerdir. Ancak teorik beklenti doğrultusunda tahmin edilecek SAR probit modelinin yanında, hem LM testlerine ait teorik literatürün SEM probit modeline dayanıyor olması hem de çalışmada kullanılan gözlem sayısının az olmasından kaynaklı olarak hangi spesifikasyonun model için daha uygun olduğuna dair LM testlerinin tam doğru sonuç vermemesinden ötürü, her iki mekânsal bağımlılık yapısıyla da model tahmini gerçekleştirilmiştir.

Klasik probit modelinde mekânsal etkilerin varlığının tespit edilmesi, model tahmini için mekânsal probit modeline uygun tahmin yöntemlerinin kullanılmasını gerektirmektedir. Mekânsal probit modelinin tahmininde, SAR ve SEM modellerinin ikisinin de tahminine izin veren Yaklaşık Olabilirlik tahmin yöntemi kullanılmıştır. Klasik ve mekânsal probit modeline ait tahmin sonuçlarına Tablo 5'te yer verilmektedir.

Tablo 5. Model Tahmin Sonuçları

Katsayılar	Klasik Probit Modeli	SAR Probit Modeli Full-Lik	SAR Probit Modeli Conditional	SEM Probit Modeli Full-Lik	SEM Probit Modeli Conditional
Sabit	10,2840*** (3,2351)	9,0651*** (8,9719)	9,0658*** (8,6574)	11,4810*** (10,8541)	11,4841*** (10,5493)
GLRmed	-0,9540*** (0,3479)	-0,7477** (4,8569)	-0,7033** (4,5424)	-1,0591** (4,9336)	-1,0631** (4,6288)
SHmed	-0,8218** (0,3938)	-0,7076* (3,4542)	-0,6599* (3,1397)	-0,9400** (4,9260)	-0,9104** (4,6212)
İLKÖ	-0,2494** (0,1301)	-0,2162* (2,8501)	-0,2252 (2,5356)	-0,2939* (3,5215)	-0,2811* (3,2167)
ORTÖ	-0,2414*** (0,0740)	-0,2163*** (10,744)	-0,2133*** (10,4302)	-0,2658*** (10,8952)	-0,2688*** (10,5904)
Rho (ρ)	-	0,4795** (5,1784)	0,4420** (4,8639)	-	-
Lambda (λ)	-	-	-	0,5271* (3,1588)	0,5165* (2,8540)
Duyarlılık		0,725	0,725	0,725	0,725
Belirlilik	-	0,804	0,780	0,829	0,780

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5 incelendiğinde, Yaklaşık Olabilirlik tahmin yönteminin koşullu olasılık optimizasyonu ile tahmin edilen SAR probit modelindeki ilköğretim mezunları oranı dışında, tüm modellerde açıklayıcı değişkenlerin beş yaş altı çocuk ölüm hızının üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Modellerde mekânsal etkiyi gösteren mekânsal ilişki katsayıları (ρ ve λ) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. İlgili katsayıların istatistiksel açıdan anlamlı olmasının yanında, katsayıların pozitif olması teorik açıdan da beklentiyi karşılamakta ve pozitif mekânsal bağımlılığı işaret etmektedir. Bu doğrultuda, komşu illerdeki beş yaş altı çocuk ölüm hızının olasılığındaki bir artış ilgili bölgedeki ölüm hızı olasılığını artırmaktadır.

Model performans ölçütü olarak gösterilen duyarlılık (sensitivity) ve belirlilik (specificity) değerleri, tüm modeller için hesaplanmıştır. Warren vd. (2016) mekânsal etkileri probit modeli ile inceledikleri çalışmalarında, türettikleri modellerden bazılarında ait duyarlılık ve belirlilik ölçütlerinin aynı değeri aldığını gözlemlemişlerdir (Warren vd., 2016: 8). Burada da benzer şekilde tüm modellerde duyarlılık ölçütünün aynı ve 0,725 olduğu görülmektedir. Belirlilik ölçütü incelendiğinde, tam olasılık optimizasyonu ile tahmin edilen SEM probit modelinin 0,829 ile en yüksek değeri aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda belirlilik ölçütüne göre SEM probit modelinin performansı diğer modellere göre daha yüksektir. Ayrıca Yaklaşık Olabilirlik tahmin yönteminin optimizasyonları, performans ölçütü açısından karşılaştırıldığında hem SAR hem SEM probit modelinde tam olasılık optimizasyonu ile tahmin edilen modellerin koşullu olasılık optimizasyonu ile tahmin edilen modellere kıyasla daha yüksek performans ölçütüne sahip olduğu görülmektedir.

Mekânsal nitel tercih modellerinde katsayı yorumlamaları, klasik probit modelindeki gibi marjinal etkiler üzerinden olmaktadır. SAR probit modelinde, klasik probit modelinden farklı olarak hesaplanan marjinal etkiler üzerinden doğrudan ve dolaylı etkiler belirlenmektedir (Lesage vd., 2011: 1011). Doğrudan etki, bir birimdeki belirli bir açıklayıcı değişken değiştiğinde yalnız o birimdeki bağımlı değişkenin değişmesi olarak tanımlanmaktadır. Dolaylı etki ise diğer birimlerdeki bağımlı değişkenlerin değiştiği durumda ortaya çıkmaktadır. Doğrudan ve dolaylı etkilerin toplamından ise toplam marjinal etkiler elde edilmektedir (Elhorst, 2012: 16). SEM probit modelinde

marjinal etkiler, SAR probit modelinin aksine klasik probit modelindeki gibi yorumlanmaktadır (Martinetti ve Geniaux, 2022: 7).

Tablo 6. Marjinal Etkiler

Katsayılar	Klasik Probit Modeli	SAR Probit Modeli Full-Lik	SAR Probit Modeli Conditional	SEM Probit Modeli Full-Lik	SEM Probit Modeli Conditional
Doğrudan Marjinal Etkiler					
GLRmed	-	-0,1637	-0,1651	-	-
SHmed	-	-0,1549	-0,1549	-	-
İLKÖ	-	-0,0473	-0,0528	-	-
ORTÖ	-	-0,0473	-0,0501	-	-
Dolaylı Marjinal Etkiler					
GLRmed	-	-0,1352	-0,1186	-	-
SHmed	-	-0,1279	-0,1112	-	-
İLKÖ	-	-0,0391	-0,0379	-	-
ORTÖ	-	-0,0391	-0,0359	-	-
Toplam Marjinal Etkiler					
GLRmed	-0,2390	-0,2989	-0,2837	-0,2472	-0,2487
SHmed	-0,2059	-0,2829	-0,2662	-0,2194	-0,2130
İLKÖ	-0,0625	-0,0864	-0,0908	-0,0686	-0,0657
ORTÖ	-0,0605	-0,0865	-0,0860	-0,0620	-0,0628

Tablo 6 incelendiğinde tüm modellerde kişi başına düşen gelir, merkezi devlet harcamaları ve ilköğretim ile ortaöğretim mezun oranlarının, beş yaş altı çocuk ölüm hızına ait olasılığı azalttığı görülmektedir. Ancak burada, mekânsal gecikme bağımlılığına dair sosyal bilimlerdeki teorik beklenti doğrultusunda, SAR probit modelinin diğer optimizasyon seçeneğine göre daha yüksek belirlilik ölçütüne sahip olan tam olasılık optimizasyonu tahmin edilen modeli ile tüm modeller arasında en yüksek belirlilik ölçütüne sahip, tam olasılık optimizasyonu tahmin edilen SEM probit modellerine ait tahmin sonuçlarına değinilecektir.

Tam olasılık optimizasyonu tahmin edilen SAR probit modelinin tahmin sonuçlarına ait toplam marjinal etkiler incelendiğinde, diğer değişkenler sabitken kişi başına düşen gelir ve merkezi devlet sağlık harcamalarının medyan değer üzerindeki 1 birimlik artışı, beş yaş altı çocuk ölüm hızına ait olasılığı sırasıyla 0,2989 ve 0,2829 birim azaltmaktadır. İlköğretim ve ortaöğretim mezun oranlarındaki 1 birimlik artış ise ölüm hızını sırasıyla 0,0864 ve 0,0865 birim azaltmaktadır. Modelden elde edilen doğrudan ve dolaylı etkilere bakıldığında ise, tam olasılık optimizasyona sahip SAR probit modeli için, bu etkilerin birbirine yakın değerde olduğu görülmektedir. Mekânsal yayılımlar hakkında bilgi veren dolaylı etkilerin, doğrudan etkilere yakın değerde olması mekânsal yayılımların modele dahil edilmesinin önemini göstermektedir.

SEM probit modeline ait toplam marjinal etkilere bakıldığında, diğer değişkenler sabitken kişi başına düşen gelir ve merkezi devlet sağlık harcamalarının medyan değer üzerindeki 1 birimlik artışı, beş yaş altı çocuk ölüm hızına ait olasılığı sırasıyla 0,2472 ve 0,2194 birim azaltmaktadır. İlköğretim ve ortaöğretim mezun oranlarındaki 1 birimlik artış ise ölüm hızını sırasıyla 0,0686 ve 0,0620 birim azaltmaktadır.

SAR ve SEM probit modelinde, mutlak toplam marjinal etkiler kapsamında beş yaş altı çocuk ölüm hızı üzerinde en yüksek etkiye kişi başına düşen gelir değişkeninin sahip olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulgunun Preston (1975), O'Hare vd. (2013) ile Eryurt ve Koç (2009) ve diğer literatürde yer alan çalışmaları desteklediği görülmektedir. Çocuk ölümleri üzerinde güçlü etkisi olan bir diğer faktör ise Nyamuranga ve Shin (2019) ile Çevik ve Taşar (2003) çalışmalarında da üzerinde durulduğu gibi sağlık harcamalarıdır. Aktif toplum içerisinde zorunlu eğitime sahip bireylerin, beş yaş altı çocuk ölümleri üzerindeki etkisi yukarıda yer alan modellerden gözlemlenebilmektedir. Eğitimin önemine vurgu yapan bu bulgu da literatürde yer alan Yetim vd. (2021) ile Iram ve Butt (2008) çalışmaları tarafından desteklenmektedir.

Modeller karşılaştırıldığında, SEM probit modelinde klasik probit modeline benzer şekilde ve sadece toplam marjinal etkilerin elde edildiği görülmektedir. Bu durum SEM probit modeline bir kısıtlama getirmektedir. Modeller karşılaştırıldığında mekânsal kümelenmeler, yayılımlar hakkında bilgi sağlayan dolaylı marjinal etkilerin hesaplandığı SAR probit modeli daha bilgi verici olmaktadır.

7. SONUÇ

2019 yılına ait TÜİK verilerine göre beş yaş altı çocuk ölüm hızı binde 11,2 olan Türkiye, beş yaş altı çocuk ölüm hızında gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmış olsa da, son yıllarda gerçekleştirilen sağlık reformları ve uygulamaya konulan ilgili programlar aracılığıyla, ölüm hızında düşüş eğilimi göstermiş ve göstermeye devam etmektedir.

Çocuk ölümlerinin genel belirleyicisinin beş yaş altı çocuk ölümleri olduğunun belirtilmesinin ardından, ilgili konu hakkında yapılacak çalışmalar daha fazla önem kazanmıştır. Bu doğrultuda yapılan çalışmada, beş yaş altı çocuk ölüm hızının belirleyicilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada, mekânsal probit modeli kullanılmış ve iller arasındaki mekânsal etkileşimler araştırılmıştır. Mekânsal nitel tercih modellerinin analizine yönelik ulusal ve uluslararası literatürde yer alan çalışmaların sayıca yetersiz olması, çalışmada kullanılan analizin tercihinde etkili olmuştur. Ülke grubu yerine iller bazında çalışılması, nitel tercih modellerine uygun mekânsal bağımlılık testlerinin kullanılması gibi birçok farklı bakış açısına sahip çalışmanın, literatüre katkıda bulunması beklenmektedir.

Analizin ilk aşamasında, klasik probit modelinde mekânsal etkilerin varlığı araştırılmıştır. Bunun için henüz sadece teorik çalışmalarda yer alan ve nitel tercih modellerinde mekânsal etkileri araştıran Kelejian ve Prucha (2001) tarafından önerilen Moran's I testi ile Pinkse - Slade (1998) ve Pinkse'e (1999, 2004) ait LM testleri kullanılmıştır. Nitekim testlerin sonucunda, modelde mekânsal etkilerin varlığı tespit edilmiş olup, SAR ve SEM probit modelleri tahmin edilmiştir. Tahmin yöntemi olarak, koşullu ve tam olasılık olmak üzere iki farklı optimizasyona sahip, Martinetti ve Geniaux (2017) tarafından önerilen Yaklaşık Olabilirlik yöntemi kullanılmıştır. SAR ve SEM probit modellerinin iki farklı optimizasyon ile tahmin edilmesi neticesinde, elde edilen dört farklı modelden, tüm modeller arasında en uygun belirlilik ölçütüne sahip tam olasılık optimizasyonu ile tahmin edilen SEM probit modeli ile, sosyal verilerdeki mekânsal bağımlılığın SAR spesifikasyonu şeklinde ortaya çıkmasının beklentisinden ötürü, belirlilik ölçütüne göre seçilen tam olasılık optimizasyonu ile tahmin edilen SAR probit modeli, uygun modeller olarak nitelendirilmiştir. İlgili modeller arasından SAR probit modelinin, diğer modele kıyasla mekânsal yayılımlar hakkında daha bilgi verici olduğu belirlenmiştir.

Tahmin sonuçlarına göre, kişi başına düşen gelir, merkezi devlet sağlık harcamaları ile zorunlu eğitimi temsil eden ilköğretim ve ortaöğretim mezun oranlarının, beş yaş altı çocuk ölüm hızının olasılığını düşürdüğü ve çocuk ölümlerini azaltıcı yönde etkilediği tespit edilmiştir. Modelden elde edilen bulguların Preston (1975), Subaşı Ertekin vd. (2016), Iram ve Butt (2008) ile diğer literatürde yer alan çalışmaları desteklediği görülmektedir. Modellerdeki mekânsal ilişki katsayılarının anlamlı ve pozitif olması ise, beş yaş altı çocuk ölümleri hususunda illerin birbirinden bağımsız olmadığını ve bir ildeki ölüm hızına ait olasılığın, komşu ildeki ölüm hızına ait olasılıktan etkilendiğini göstermektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgular, beş yaş altı çocuk ölümleri üzerinde mekânsal etkileşimin tespit edilmesinden kaynaklı olarak, ölümlerin yüksek olduğu ilgili bölgeler için komşu illeri de kapsayacak özel stratejilerin geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Özellikle beş yaş altı çocuk ölüm hızının diğer bölgelere göre daha yüksek olduğu belirlenen Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu Bölgeleri'nde bulunan iller başta olmak üzere, ülke genelinde sağlık hizmetlerinin artırılması ve geliştirilmesi ile eğitime verilen halihazırdaki desteğin daha fazla artırılarak, toplumun bilinçlenmesine yardımcı olmak oldukça önem arz etmektedir.

Özellikle beş yaşın altında çocuğu bulunan ebeveynlere, Sağlık Bakanlığı kapsamındaki eğitim programları aracılığıyla bebek ve çocuk sağlığı üzerine eğitimlerin verilmesi ve koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, beş yaş altı çocuk ölüm hızının daha düşük değerlerde olmasına olanak tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağır, H., & Tıraş, H. H., (2018). Türkiye’de sağlık harcama türlerinin değerlendirilmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 643-670.
- Amaral, P. V., Anselin, L., & Arribas-Bel, D. (2013). Testing for spatial error dependence in probit models. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 6, 91-101.
- Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics: methods and models*. Springer Science & Business Media.
- Anyanwu, J. C., & Erhijakpor, A. E. (2009). Health expenditures and health outcomes in Africa. *African Development Review*, 21(2), 400-433.
- Atasever, M. (2014). *Türkiye sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sağlık harcamalarının analizi 2002-2013 dönemi*.
- Baker, D., & Fugh-Berman, A. (2009). Do new drugs increase life expectancy? A critique of a Manhattan Institute paper. *Journal of general internal medicine*, 24(5), 678-682.
- Balaj, M., York, H. W., Sripada, K., Besnier, E., Vonen, H. D., Aravkin, A., & Eikemo, T. A. (2021). Parental education and inequalities in child mortality: a global systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 398(10300), 608-620.
- Boehmer, U., & Williamson, J. B. (1996). The impact of women’s status on infant mortality rate: A cross-national analysis. *Social Indicators Research*, 37(3), 333-360.
- Çevik, S., & Taşar, O., (2013). “Public Spending on Health Care and Health Outcomes: Cross Country Comparison”, *Journal of Business, Economics and Finance*, Cilt 2(4), 82-100.
- Darmofal, D. (2015). *Spatial analysis for the social sciences*. Cambridge University Press.
- Deaton, A. (2006). Global patterns of income and health: facts, interpretations, and policies.
- Elhorst, J. P. (2012). Dynamic spatial panels: models, methods, and inferences. *Journal of geographical systems*, 14(1), 5-28.
- Eryurt, M. A., & Koç, İ. (2009). Yoksulluk ve çocuk ölümlülüğü: Hanehalkı refah düzeyinin çocuk ölümlülüğü üzerindeki etkisi. *Cocuk Sagligi ve Hastaliklari Dergisi*, 52(3).
- Fleming, M. M. (2004). Techniques for estimating spatially dependent discrete choice models. *Advances in spatial econometrics: methodology, tools and applications*, 145-168.
- Gordon, R. M. (2009). Socio-economic determinants of infant and child mortality in Haiti. *Journal of Eastern Caribbean Studies*, 34(1).
- Iram, U., & Butt, M. S. (2008). Socioeconomic determinants of child mortality in Pakistan: Evidence from sequential probit model. *International Journal of Social Economics*.
- Jelamschi, L., & De Ver Dye, T. (2009). Decline in under-5 mortality rate (U5MR) in Turkey: a case study. Ankara: UNICEF Turkey.
- Kazembe, L. N., Appleton, C. C., & Kleinschmidt, I. (2007). Spatial analysis of the relationship between early childhood mortality and malaria endemicity in Malawi. *Geospatial Health*, 2(1), 41-50.
- Kelejian, H. H., & Prucha, I. R. (2001). On the asymptotic distribution of the Moran I test statistic with applications. *Journal of Econometrics*, 104(2), 219-257.
- Khan, G. R., Baten, A., & Azad, M. A. K. (2023). Influence of contraceptive use and other socio-demographic factors on under-five child mortality in Bangladesh: semi-parametric and parametric approaches. *Contraception and Reproductive Medicine*, 8(1), 22.
- Lesage, J. P., Kelley Pace, R., Lam, N., Campanella, R., & Liu, X. (2011). New Orleans business recovery in the aftermath of Hurricane Katrina. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 174(4), 1007-1027.
- Levels & trends in child mortality report, (2021). United Nations Inter-Agency Group for Child Mortality Estimation (UN IGME).
- Levels & trends in child mortality report, (2022). United Nations Inter-Agency Group for Child Mortality Estimation (UN IGME). Erişim Tarihi: 22.02.2023, <https://reliefweb.int/report/world/levels-trends-child-mortality-report-2022>.
- Martinetti, D., & Geniaux, G. (2017). Approximate likelihood estimation of spatial probit models. *Regional Science and Urban Economics*, 64, 30-45.
- Martinetti, D., & Geniaux, G. (2022). R Package “ProbitSpatial”.
- Mendell, N. R., & Elston, R. C. (1974). Multifactorial qualitative traits: genetic analysis and prediction of recurrence risks. *Biometrics*, 41-57.

- Morey, E. R., Rowe, R. D., & Watson, M. (1993). A repeated nested-logit model of Atlantic salmon fishing. *American journal of agricultural economics*, 75(3), 578-592.
- Nyamuranga, C., & Shin, J. (2019). Public health expenditure and child mortality in Southern Africa. *International Journal of Social Economics*.
- OECD, (2008). OECD Sağlık Sistemi İncelemeleri: Türkiye, OECD and the World Bank.
- O'Hare, B., Makuta, I., Chiwaula, L., & Bar-Zeev, N. (2013). Income and child mortality in developing countries: a systematic review and meta-analysis. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 106(10), 408-414.
- Pamuk, E. R., Fuchs, R., & Lutz, W. (2011). Comparing relative effects of education and economic resources on infant mortality in developing countries. *Population and development review*, 37(4), 637-664.
- Pinkse, J. (1999). Asymptotics of the Moran test and a test for spatial correlation in Probit models, Working paper, Department of Economics, University of British Columbia, Vancouver.
- Pinkse, J. (2004). Moran-flavored tests with nuisance parameters: examples. In *Advances in Spatial Econometrics* (pp. 67-77). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Pinkse, J., & Slade, M. E. (1998). Contracting in space: An application of spatial statistics to discrete-choice models. *Journal of Econometrics*, 85(1), 125-154.
- Preston S. (1975). The changing relation between mortality and level of economic development. *Population Studies*. 29: 231-248.
- Pritchett, L., & Summers, L. H. (1996). Wealthier is healthier. *J Human Resources*, 31(4), 841-868.
- Qu, X., & Lee, L. F. (2012). LM tests for spatial correlation in spatial models with limited dependent variables. *Regional Science and Urban Economics*, 42(3), 430-445.
- Smirnov, O. A. (2010). Modeling spatial discrete choice. *Regional science and urban economics*, 40(5), 292-298.
- Studenmund, A. H. (2014). *Using econometrics a practical guide*. Pearson Education Limited.
- Subaşı Ertekin, M., Yüce Dural, B., & Kırca, M. (2016). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve İşsizliğin Bebek Ölümüne Etkisi. *Gümüşhane University Electronic Journal of the Institute of Social Science/Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(17).
- Tibebu, N. S., Emiru, T. D., Tiruneh, C. M., Nigat, A. B., Getu, B. D., & Mekonnen, A. B. (2022). Potential determinant factors of under-five mortality in the Amhara region of Ethiopia. *BMC pediatrics*, 22(1), 1-7.
- Todaro, M. P. (1992). "Human Development Report 1992", *Population and Development Review*. 359-363.
- TÜİK. Bölgesel İstatistikler Veri Tabanı. Erişim Tarihi: 25.01.2023, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselististik/sorguSayfa.do?target=degisken>.
- TÜİK. (2020). "İstatistiklerle Çocuk", www.tuik.gov.tr.
- UNDP. (1998). *İnsani Gelişme Raporu: Türkiye*, Ankara. Erişim Tarihi: 20.02.2023, <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/1998-ulusal-insani-gelisme-raporu-insani-gelisme-ve-haklara-dayali-bir-kalkinma-yaklasimina-dogru>.
- Vakili, R., Moghadam, Z. E., Khademi, G., Vakili, S., & Saeidi, M. (2015). Child mortality at different world regions: a comparison review.
- Warren, J. L., Mwanza, J. C., Tanna, A. P., & Budenz, D. L. (2016). A statistical model to analyze clinician expert consensus on glaucoma progression using spatially correlated visual field data. *Translational Vision Science & Technology*, 5(4), 1-11.
- Wheatley, L. (2015). *Factors affecting child mortality*. Chattanooga: University of Tennessee. Erişim Tarihi: 20.02.2023, <https://scholar.utc.edu/honors-theses/39/>.
- Yetim, B., Demirci, Ş., Konca, M., İlgün, G., & Çilhoroz, Y. (2021). Türkiye'de Bebek Ölüm Hızının Sosyoekonomik Belirleyicileri. *Sosyoekonomi*, 29(47).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.06.2023 ✓Accepted/Kabul:10.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1308531

Research Article/Araştırma Makalesi

Antalyalı, Ö. L., Ekşili, N. and Çetinkaya Bozkurt, Ö. (2023). "Relationship Between Work Friendship and Intention to Leave: A Latent Profile Analysis", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 58, Denizli, pp. 343-360.

RELATIONSHIP BETWEEN WORK FRIENDSHIP AND INTENTION TO LEAVE: A LATENT PROFILE ANALYSIS*

Ömer Lütfi ANTALYALI*, Nisa EKŞİLİ**, Özlem ÇETİNKAYA BOZKURT***

Abstract

The main purpose of this study is to reveal whether the intention to leave changes according to the characteristics of the relationships established with close friends in the workplace with a person-centered approach. For this purpose, latent profiles were established by ensuring that workplace friendship is affected by the intention to leave and job satisfaction. This article presents an example of a three-stage study using implicit profile analysis with 433 data obtained from private sector employees. The analysis uncovered four latent profiles. The Partially Autonomous Very Strong Bond profile has the highest job satisfaction and the lowest intention to leave. If the level of trustworthiness, competency, job satisfaction is higher and the intention to leave is lower. The Integrated Very Strong Bond profile is the profile with the highest intention to leave. In cases where caring personal relationships and socio-cultural similarity are high, lower job satisfaction and the higher intention to leave have been observed.

Keywords: *Workplace friendship, Latent profile, Intention to leave, Job satisfaction.*

İŞ ARKADAŞLIĞI İLE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: BİR ÖRTÜK PROFİL ANALİZİ

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, kişi merkezli bir yaklaşımla iş yerinde yakın arkadaşlarla kurulan ilişkilerin özelliklerine göre işten ayrılma niyetinin değişip değişmediğini ortaya koymaktır. Bu amaçla işyeri arkadaşlığının işten ayrılma niyeti ve iş doyumundan etkilenmesi sağlanarak örtük profiller oluşturulmuştur. Bu makale, özel sektör çalışanlarından elde edilen 433 veri ile örtük profil analizi kullanan üç aşamalı bir çalışma örneği sunmaktadır. Analizler sonucunda dört örtük profil ortaya çıkmıştır. İş yerindeki en yakın arkadaşla bütünleşmiş çok güçlü bağları olan, yani iş dışında da yoğun birlikte olan ve kültürel olarak da güçlü bir uyumluluğu bulunan çalışanların işten ayrılma eğilimleri daha yüksek, iş tatminleri daha düşük olmaktadır. İş yerindeki en yakın arkadaşla kısmen özerk güçlü bağları bulunan, yani iş yeri arkadaşına güven duyan, onu yetkin bulan, onun kullandığına inanan, iş dışında çok da samimi olmayan ve kültürel olarak da uyumu yüksek olmayan çalışanların iş tatmini daha yüksek olmakta, işten ayrılma eğilimi daha düşük olmaktadır.

Anahtar kelimeler: *İşyeri arkadaşlığı, Örtük profil, İşten ayrılma niyeti, İş tatmini.*

*Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ISPARTA.

e-posta: omerantalyali@sdu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9600-9581>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, ANTALYA.

e-posta: nisaeksili@akdeniz.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6717-3665>).

***Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü. BURDUR

e-posta: ozlemcetinkaya@mehmetakif.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6218-2570>).

1. INTRODUCTION

Suppose we can understand how close friends at work become closer due to the dimensions of friendship. Can we predict the processes and behaviors of employees influencing each other in the organization in line with this information? The importance of informal social interactions within the organization in forming the organizational culture, which is defined as a management tool, is known. The Hawthorne Studies (Roethlisberger and Dickson, 1939) and subsequent studies (Riordan and Griffeth, 1995; Berman *et al.*, 2002; Sias *et al.*, 2003) to date emphasize the effects of informal relationships among workplace friends on organizational culture, individual and organizational outcomes in the organizational behavior literature. Studies have shown that informal relationships in the workplace, most of which often result in friendship, are related to many organizational outputs such as organizational performance, job performance, organizational commitment, job satisfaction, and intention to leave (Nielsen *et al.*, 2000; Morrison, 2004). Furthermore, having a close friend in the workplace is strongly associated with business outcomes such as profitability, inventory control, and employee retention (Clifton, 2022). These facts necessitate understanding the development and processes of close friendship relations at work. Albeit workplace friendships are workplace relationships involving mutual trust, mutual respect, and common interests or values, workplace friendships should be addressed differently from business relationships. Both concepts emerge within the social environment of the organization. Nonetheless, business relationships are formed through the organization of job by necessity and within the workflow, whereas workplace friendships are relations formed through voluntary interactions (Kanbur, 2015).

Studies conducted on the intention to leave a job have shown that factors diminishing job satisfaction such as unfavourable working conditions and unequal distribution of wages force employees to decide to leave their positions (Regts and Molleman, 2013). One of the main factors affecting job satisfaction and revealing employees' intention to leave is workplace friendship (Riordan and Griffeth, 1995; Omolawal and Okewole, 2018). The majority of the task within an organization is accomplished through friendships, connections, and informal communications (Krackhardt and Stern, 1988). Once we are able to comprehend the methods of how workplace friendships improve and what aspects of the relationship among such friends cause them to improve, we can effectively use this information to understand the intention to leave and therefore, prove business efficiency. Based on this idea, the research question for this study is:

RQ: Does employees' intention to leave their jobs differ depending on the qualities of their relationships with close friends in the workplace?

To answer the research question, we employ an individual-centered methodology called latent profile analysis (LPA) to uncover latent profiles that exist due to the influence of workplace friendships within the organization. The fact that friendship is shaped according to the cultural characteristics of each society (Adams and Victoria, 2003) has led us to utilize scale developed in Turkish literature to unveil latent profiles regarding quality of the relationships established with the workplace friend. For this reason, the research was designed within the framework of the sub-dimensions of the Workplace Friendship Scale developed by Omuris (2019). In this study, we have constructed a three-step analysis system to reveal the latent profiles in the context of job satisfaction and intention to leave. Firstly, we uncovered latent profiles by considering the dimensions of close friendship at work, job satisfaction, and intention to leave. In the second stage, we made a prediction by using the dimensions of workplace friendship quality and defining the obtained profiles from the first stage through discriminant analysis. We investigated the extent to which the dimensions of workplace friendship quality could predict the actual profiles. In the third stage, we examined how the intention to quit the job changed based solely on the profiles predicted using the dimensions of workplace friendship.

2. THEORETICAL BACKGROUND

2.1. Workplace Friendship

Workplace friendship is a multidimensional and, thus, complex phenomenon. Academicians agree that it is difficult to provide an exact definition of friendship (Yager, 2003). The concept of friendship involves relationships related to interpersonal connections, and emotional attachments rather than solely related to the workplace

context (Berman *et al.*, 2002). Voluntary friendship includes interactions of help, sincerity, and individual's social identities (Fehr, 1996). It includes individual choices that emerge and develop through voluntary and mutual personal interactions that cannot be forcibly imposed on individuals (Rawlins, 1992). Voluntary friendship is an informal, voluntary, and multifaced interpersonal relationship that includes emotional connections and deep interactions extending beyond professional roles (Wang *et al.*, 2022). Multifaceted interpersonal relationships refer to the existence of two or more different types of relationships coexisting within a specific dyadic interaction (Gould, 1991). Workplace friendship, which implies the psychological connection or closeness among employees in the workplace, is built upon mutual trust, loyalty, commitment, shared interests, common cultural values, and the exchange of knowledge among colleagues in the workplace (Huang, 2016; Omuris, 2019).

The individual dimensions of workplace friendship, specific to Turkish culture and forming the fundamental basis of the study, include trustworthiness, competence, having someone's back, value-life interest similarity, and socio-cultural similarity and caring personal relationships (Omuris, 2019).

The most vital dimension that creates close friendship bonds in the workplace is *trustworthiness*. When referring to trustworthiness, it implies accuracy, honesty, and the ability to maintain confidentiality. Employees prefer to choose coworkers as friends who feel comfortable to share work-related information in the workplace (Ömüriş, 2014). Within the context of social identity theory, friendship relations in the workplace provide an environment that allows individuals to feel secure make people feel safe. This environment is perceived as a source of information that individuals cannot acquire when they are alone (Sias and Cahill, 1998). According to the social exchange theory (Emerson, 1976), as relationships between co-workers develop and strengthen over time, the level of mutual commitment, trust, and loyalty among co-workers increases. As a result, exchange norms develop between the parties. These exchange norms require reciprocity from them (Cropanzano and Mitchell, 2005). When an employee forms a friendship with other co-workers or supports them in developing strong friendships among themselves, employees feel secure in the workplace. The second important dimension of close friendships at work is job *competence*. Employees tend to establish friendship with individuals who possess job competence, have acquired professional skills, and contribute to their personal development. The contribution of workplace friends who possess job competence is essential in fulfilling employees' desire to learn new things, perform their job to the best of their abilities, and advance their careers (Ömüriş, 2014). Competent employees can be characterized by their diversity in terms of skills, qualifications, experience, knowledge, intelligence, character, energy, or the ability to learn and develop within the organization (Ulrich, 2008). Individuals tend to compare themselves to others in terms of emotions, thoughts, or abilities and form friendships by establishing closeness with those who are like themselves as much as possible (Devito, 2012). Social exchange theory (Emerson, 1976) also emphasizes that individuals have a need and tendency to establish relationships with others that increase their beneficial outcomes and decrease their detrimental outcomes.

The third dimension playing an effective role in forming workplace friendship in forming workplace friendships is *having someone's back*. This term emerges from a form of supportive behavior aimed at solidarity, involving the protection of someone who shares similar characteristics, compensation for their mistakes, and taking their side against others (Berkman, 2010; Omuris, 2019). The act of "having someone's back", especially supporting each other against managers or other employees, is accepted as an indicator of friendship (Ömüriş, 2014). Moreover, having someone's back an adopted behaviour in societies with feminine and collectivist cultural characteristics like Turkey (Hofstede, 2001; Berkman, 2010).

Another primary individual factor affecting the formation of friendships is *similarity*. It has two dimensions: value-life interests and socio-cultural similarity. Socio-demographic factors determine the neighborhoods people live in, the schools they attend during adolescence, and the institutions they work in (Omuris, 2019). Employees establish friendships with individuals who come from similar subcultural backgrounds, family structures, and upbringing styles, and share common values and attitudes. Similarity is one of the essential elements that attract two individuals to each other and plays a crucial role in the formation of friendships (Lincoln and Miller, 1979). According to the attractiveness of similarity theory, people are attracted to similar nationalities, races, abilities, physical characteristics, intelligence, and attitudes. Friendships tend to form among individuals who are like each other, share similar values, have similar personality, work closely together, are of the same age, and belong to the

same gender (Yager, 2003). According to Festinger's (1954) social comparison theory, people feel comfortable with people who share similar feelings and thoughts with them.

The last dimension of workplace friendship in Turkish culture is caring personal relationships. Socialization inside and outside the workplace and closeness, which expresses a spiritual resemblance between two people, characterizes a relationship that points to the personal space between two friends (Ömüriş, 2014). Conditioning theory refers to the fact that individuals are influenced by those who support their values and beliefs. This theory explains that the value of sharing the same opinion with someone, as it makes a person feel approved and rewarded, engenders the communication with that person more attractive (Byrne and Clore, 1970). Therefore, spending time in and out of the workplace improves the exchange of ideas.

2.2. The relationship between workplace friendship, job satisfaction, and intention to leave

Intention to leave refers to an employee's intentional and conscious desire to terminate the employment relationship with the organization (Tett and Meyer, 1993; Shaw *et al.*, 1998). While positive attitudes such as satisfaction increase the likelihood of an employee staying in the organization, negative attitudes such as dissatisfaction may increase an employee's intention to leave the job (Mobley *et al.*, 1979). The decision of an employee to leave the institution he works for causes a great cost for that institution (Wright and Bonett, 2007). This cost includes the loss of company-specific human capital, the cost of change (material and moral loss due to personnel change), and the recruitment and training costs of new employees (Siebert and Zubanov, 2009). Years of research on turnover intention have shown that factors that increase employee dissatisfaction, such as poor working conditions and unfair salary distribution, force employees to quit their job (Martin, 1979; Price and Mueller, 1981; Regts and Molleman, 2013). Job satisfaction, which is an important determinant of intention to leave (Rageb *et al.*, 2013), expresses employees' satisfaction with their jobs or their perceptions of different aspects of their jobs (Agho *et al.*, 1993). There is a negative relationship between job satisfaction and intention to leave (Porter and Streer, 1973; Locke, 1976; Çankır and Arıkan, 2019). Satisfaction is viewed as an emotive response to work appraisal. This assessment is thought to be a result of views of various characteristics of the profession in relation to individual values (Locke, 1976). In the context of these individual values, employees' perceptions of many issues such as wages, role ambiguity and role clarity, work intensity, promotion, employee benefits, employee empowerment and work conditions reveal job satisfaction or dissatisfaction (Kirkman, 1997).

One of the factors affecting job satisfaction of employees and revealing their intention to leave is workplace friendship (Riordan & Griffeth, 1995; Nielsen *et al.*, 2000; Feeley *et al.*, 2008; Omolawale Okewole; 2018; Akila and Priyadarshini, 2018). In cultures where trust and helping behavior towards colleagues (Yu-Ping *et al.*, 2020) occur, the employee's intention to leave decreases (Akila and Priyadarshini, 2018). Ömüriş (2019) found that the reliability and competence dimensions of workplace friendship were negatively related to the intention to leave. Workplace friendship is effective in establishing good relations among group members. It is an essential social resource in making the job more attractive and fostering employees willing to stay in the group (Nielsen *et al.*, 2000). Researchers have revealed that friendship is positively associated with happiness (Demir *et al.*, 2012) and well-being (Hartup and Stevens, 1999). Since good relations among employees increase positive emotions such as happiness and well-being, workplace friendship is an excellent tool to reduce an employee's intention to leave (Greco *et al.*, 2015). In addition, strong friendships increase trust between individuals (Leana and Van Buren, 1999). Bordia *et al.* (2004) found that a high-quality relationship that includes trust reduces employees' intention to leave. Trust is also negatively related to the intention to leave (Mulki *et al.*, 2006). Therefore, it can be said that positive workplace friendship reduces employees' intention to leave. Workplace friendship improves employee integration, organizational belonging (Greco *et al.*, 2015), and organizational commitment (Rawlins and Jerome, 1994). Employees with high commitment do not prefer to leave the organization (Wasti, 2003). Employees who lack social interaction will develop absenteeism, low work motivation, and quitting behaviour due to increased frustration, anxiety, and neuroticism (Berman *et al.*, 2002).

3.METHOD

3.1. Sample

The sample was selected from the employees of enterprises operating in the private sector in Antalya. A total of 433 usable questionnaires were obtained from the 500 questionnaires distributed. 55.7 percent of the participants were married, and 44.3 percent were single. Approximately 51.5 percent were female, and 48.5 percent were male. The duration of friendship with their close workplace friend of 49.5 percent of the participants is 1-5 years. Approximately 62.4 percent of the participants' close workplace friends were married, and 37.6 percent were single. 55.2 percent of the participants' close workplace friends were female, and 44.4 percent were male.

3.2. Measures

In the research, a secondary analysis was carried out using the data from writers (2018)'s study. A scale consisting of 48 items and six dimensions (trustworthiness, competence, having someone's back, value-life interest similarity, socio-cultural similarity, and caring personal relationships) developed by Ömüriş (2014) was used to determine workplace friendship, which is the independent variable of the research. Sample items: "They never misuses my goodwill," "I trust their work-related knowledge," "To protect me, they ignore my work-related mistakes," and "We spend time together outside of working hours (going to the cinema, eating out, having a drink, etc.)." Goodness of fit values of the scale were calculated. CMIN/DF:1,949; AGFI: 0.87; GFI:0.899; CFI;0.94; NFI:0.885; RMSEA: 0.047; p:0.00 was found. CMIN/DF, CFI, RMSEA, AGFI, GFI, NFI and p values show that the model is within acceptable limits (Tanaka and Huba, 1985; Hu and Bentler, 1999; Meydan and Şeşen, 2011; Hooper et al., 2008).

The scale form developed by Brayfield and Rothe (1951) and adapted to Turkish by Bilgin (1995) was used to measure job satisfaction. This scale consists of 5 items, and two items are reverse scored. Sample items are "I feel fairly satisfied with my present job" and "I find real enjoyment in my work." Goodness of fit values of the scale were calculated. CMIN/DF:3,63; CFI;0.987; NFI:0.95; RMSEA: 0.078; p:0.012 was found. CMIN/DF, CFI, RMSEA, NFI and p values show that the model is within acceptable limits.

To measure the intention to leave, Cammann *et al.* (1983) and adapted to Turkish by Gürbüz and Bekmezci (2012) a three-item and one-dimensional scale was used. A sample item is "I often think about quitting this job." At least three indicators are required for single factor models. When three indicators are employed, the one-factor solution is just-identified and no goodness-of-fit assessment is performed; nevertheless, the magnitude of the factor loads can still be used to evaluate this model. The model is over-defined when four or more indicators are utilized, and goodness of fit can be used (Brown, 2006). For this reason, the factor loads of the scale were calculated and it was found that the values were appropriate. The Cronbach's alpha reliability results of the scales are presented in Table I.

3.3. Analysis and procedure

The analysis consists of three steps. In the first step, latent profiles were revealed by considering the dimensions measuring close workplace friendship, job satisfaction, and intention to leave work together. In this step, the dimensions of close workplace friendship interacted with job satisfaction and intention to leave, which are firmly related, and the participants were separated into profiles. As a result of LPA, latent profiles were revealed, and these profiles were added to the data set as a new variable. In the second step, the dimensions of job satisfaction and intention to leave were removed. Estimation was made by teaching profiles with discriminant analysis using only close workplace friendship dimensions. At this step, where the bootstrap method is used, an answer was sought to how close workplace friendship dimensions can predict real profiles. In the third step, only the dimensions of close workplace friendship and how the intention to leave changed according to the estimated profiles were examined. The similarities and differences in the intention to leave the job were revealed in the implicit profiles that emerged in the first step and the predicted profiles in the second step.

Analyses were conducted with the R v.4.2.0 (R Core Team, 2022) program using the RStudio v2022.02.3.492 (RStudio Team, 2022) interface. mclust v5.4.9 package (Fraley and Raftery, 2002; Fraley *et al.*, 2012; Scrucca *et al.*, 2016) was used for LPA, basic libraries, and psych v2.2.5 package (Revelle, 2022) was used for other analyses. Graphic plots were made with the ggplot2 v3.3.6 package (Wickham, 2016).

For the EM (expectation-maximization) initial algorithm in LPA, all parameters (variance-covariance) were released, and scaled SVD (single value decomposition) based MBHAC (model-based hierarchical aggregate clustering) method was used (Scrucca *et al.*, 2016). While creating the estimation parameters in discriminant analysis, a single profile structure was taught to the relevant profile by releasing all parameters (variance-covariance) based on the EDDA (Eigenvalue Decomposition Discriminant Analysis) method (Bensmail and Celeux, 1996), which assumes that the density of each profile can be explained with a single Gaussian component.

4. RESULT

4.1. Preliminary analysis

Descriptive statistics for all variables used in the study and correlation findings between variables are given in Table I. In addition, reliability findings regarding the dimensions are given in the diagonal of Table I.

Table 1: Reliability of dimensions, basic statistics, and correlation findings

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Trustworthiness (1)	(0.87)							
Competence (2)	0.74**	(0.88)						
Having someone's back (3)	0.56**	0.58**	(0.82)					
Value-life interest similarity (4)	0.43**	0.38**	0.50**	(0.87)				
Caring personal relationships (5)	0.32**	0.32**	0.40**	0.64**	(0.74)			
Socio-cultural similarity (6)	0.26**	0.25**	0.32**	0.56**	0.53**	(0.78)		
Job satisfaction (7)	0.32**	0.30**	0.19**	0.14**	0.10*	0.13**	(0.72)	
Intention to leave (8)	-0.21**	-0.18**	-0.07	0.01	0.08	0.06	-0.56**	(0.74)
Mean	4.34	4.26	4.16	3.99	3.86	3.78	3.83	2.56
Standard deviation	0.56	0.60	0.66	0.77	0.83	0.99	0.80	1.16

**p<0.01 *p<0.05
 Note: The values on the diagonal are the Cronbach Alpha reliability findings for the dimensions.

The first three dimensions of the quality of close friendship at work (trustworthiness, competence, having someone's back) have strong relationships among themselves, and the other three dimensions (value-life interest similarity, socio-cultural similarity, caring personal relationships) have strong relationships with each other ($r>0.50$, $p<0.01$). The scale gives the impression that it carries two basic structures under itself. The exception is the relationship between value-life interest similarity and having someone's back ($r=0.50$, $p<0.01$). Another strong relationship is between job satisfaction and intention to leave ($r=0.56$, $p<0.01$). On the other hand, there are weak bonds between the dimensions of close friendship at work and job satisfaction. ($r_{maks}=0.32$, $p<0.01$; $r_{min}=0.1$, $p<0.05$). The relationship between intent to leave and trustworthiness ($r=-0.21$, $p<0.01$) and competence ($r=-0.18$, $p<0.01$) is fragile.

When the interdimensional relations are analyzed separately in this way, close workplace friendship will not have much relation with the intention to leave. However, close workplace friendship dimensions can interact and create different relationships. LPA can reveal implicit profiles and provide a holistic view by examining the relationships of all variables simultaneously in n-dimensional space. This study aimed to monitor how the intention to leave changes according to the nature of the relationship with a workplace friend. For this reason, while revealing the profiles of close workplace friendships, the variable of intention to leave was added, and it was aimed to reveal the profiles by being affected by this variable. In order to strengthen the separation in the analysis, job satisfaction, which has a strong relationship with the intention to leave and can act together, is also included in the analysis.

4.2. Analysis 1: Establishment of latent profiles

To determine the number of latent profiles and model structure, 14 different models, up to 9 clusters, were first compared with the BIC and ICL compliance information criteria. The study of Scrucca *et al.* (2016) can be examined for detailed information about the models. After comparing 126 models, BIC suggested four profiles in the VVE (variable volume, variable shape, equal orientation) model as the best choice ICL, on the other hand, recommended five profiles in the VEE (variable volume, equal shape, equal orientation) model as the best option. When the 5-profile structure suggested by ICL is examined, the weight of 2 profiles is below 1%. It is recommended that structures where the number of people in each profile falls below 25 should only be preferred with a reasonable explanation (Lubke and Neale, 2006).

For this reason, the 5-profile structure was not taken into account. The distributions in the 4-profile structure seem appropriate, but the entropy finding of the VVE model is 0.789. Although this level of entropy could be accepted (Jung and Wickrama, 2008), some researchers say it should not be below 0.8 (Clark and Muthén, 2009). Therefore, the entropy findings of other models in 4 profiles were examined in order to reveal whether there was a better model. In the VII (variable volume) model, which is a simpler model, the entropy is 0.852. The profile findings suggested by this model, which offers a stable structure, are also interpretable. As the model becomes more complex, more appropriate explanations can be provided for the data, but as the number of parameters released increases, the error increases and may adversely affect the estimation power (Vermunt and Magidson, 2002). For 8 variables and 4 profiles, the VVE model has 95 free parameters, while the VII model has 36. Therefore, it was decided to choose the VII model with 4 profiles in terms of both the higher entropy finding and the model's simplicity. In the VII model, variances between profiles are allowed to change, and covariances are assumed to be zero.

BIC = 7558, ICL = 7645, AIC = 7375, entropy = 0.852, APPA = (0.950; 0.924; 0.902; 0.859) in the 4-profile structure. Entropy and APPA findings are all over 0.8, which can be interpreted as a very stable result (Clark and Muthen, 2009; Jung and Wickrama, 2008). In addition, bootstrap LRT (LRTS = 220.7; $p < 0.001$) and Lo-Mendell-Rubin LRT (LMR = 209.3; $p < 0.001$) support that the 4-profile structure is more suitable than the 3-profile structure.

The data projection into the subspace was calculated using Scrucca's (2010) dimension reduction method. As a result of the dimension reduction method based on the profile averages, 98.3% of the data is explained with two dimensions (Dir1 and Dir2). How the participants act according to these two dimensions is visualized in Figure 1.

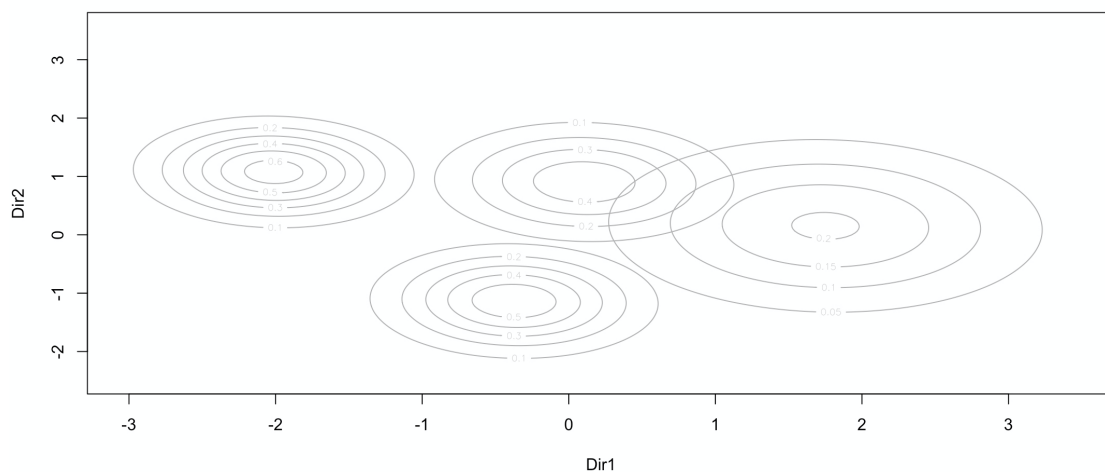

Figure 1: Distributions in reduced dimensions

It is observed in Figure 1 that the separation between profiles is quite distinct. Although Profile-2A (APPA = 0.902) and Profile-2B (APPA = 0.889) showed relatively lower mean probability assignment than other profiles, it should be noted that these profiles were also relatively stable.

The mean of the dimensions according to the profiles resulting from LPA and the standard errors calculated by the bootstrap technique is presented in Table II. Since people are assigned sensitively to profiles in LPA, the average calculation is made with probability weights. In the bootstrap technique, the average of each selection made from the data is also made this way, and standard errors are calculated. Therefore, it is necessary to read the means and standard errors presented in Table II in such a manner.

Table 2: LPA findings

		Profile-1A	Profile-1B	Profile-2A	Profile-2B
TOTAL	N	172	49	81	142
	a	0.383	0.112	0.191	0.314
	s	0.032	0.045	0.050	0.048
Trustworthiness	m	4.64	4.62	4.13	4.00
	s	0.03	0.12	0.12	0.10
Competence	m	4.55	4.55	4.01	3.96
	s	0.03	0.12	0.15	0.11
Having someone's back	m	4.50	4.53	3.69	3.89
	s	0.05	0.12	0.12	0.13
Value-life interest similarity	m	4.39	4.57	3.18	3.78
	s	0.06	0.10	0.17	0.13
Caring personal relationships	m	4.15	4.61	2.99	3.75
	s	0.08	0.12	0.16	0.14
Socio-cultural similarity	m	4.28	4.69	2.51	3.61
	s	0.07	0.14	0.19	0.20
Job satisfaction	m	4.39	3.39	3.93	3.26
	s	0.05	0.17	0.17	0.08
Intention to leave	m	1.74	4.33	2.16	3.17
	s	0.07	0.26	0.27	0.12
N: Number of people, a: Profile weight, s: Standard error, m: Mean Not: Standard errors were calculated with the bootstrap technique of weighted likelihood with 999 replications.					

Profile-1A is the most weighted one among the four profiles that emerged. The probability that a person is in Profile-1A is 0.383. Profile-1B comes in second place (a = 0.314). The weight of Profile-2A, which comes in third place, is 0.191 and the weight of Profile-1B, which comes in last place, is 0.112. The reason why the profiles are numbered this way is explained below.

The profiles obtained as a result of LPA were defined as a new variable, and the averages of the dimensions of the participants in each profile were calculated. The obtained findings are graphically visualized in Figure 2. The slight differences in some of the probability mean given in Table I and the solid means given in Figure 2 are related to the mentioned average calculation technique. ANOVA test was used to examine whether there were differences between profiles in each dimension. The difference between subgroups was examined with the Tukey HSD, one of the post hoc tests.

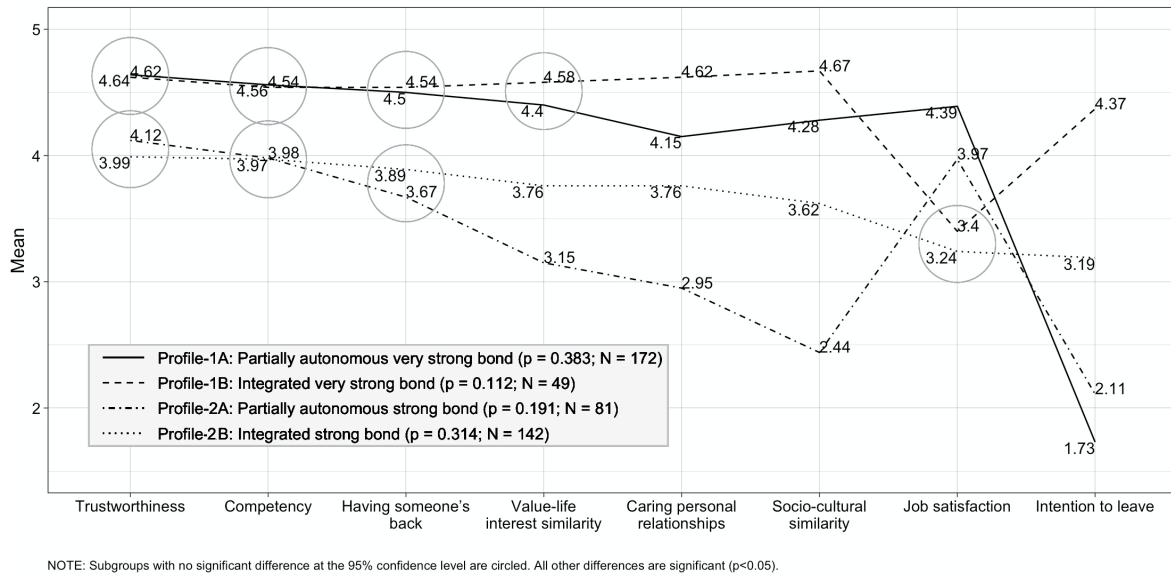

Figure 2: Dimension means according to profiles

When the dimensions in the profiles are examined in Figure 2, the two profiles at the top and the two at the bottom show similar characteristics. In other words, the four profiles appearing in the data set are relatively structurally, repetitive by shifting the means of the two profiles. For this reason, the upper profiles are defined as Profile-1 group (A and B), and the lower profiles as Profile-2 group (A and B). The course of job satisfaction and intention to leave the job of the people in Profile-1A and the people in Profile-2A show similar characteristics. Likewise, the course of job satisfaction and intention to leave the job of the people in Profile-1B and the people in Profile-2B show similar characteristics. Profiles will be explained first, and then the general view will be interpreted in more detail. Profiles are named according to the strength of bilateral bonds (Granovetter, 1973), which argues that the degree of overlap of friendship networks of two individuals varies according to the strength of their direct bond.

Profile-1A

People in this profile find their close workplace friends to be very reliable and very competent. In difficult situations at work, they are very confident that their friends will have their back. The way they evaluate situations with their closest friends is very compatible. In these respects, it shows similar features to those in Profile-1B (p>0.05). The features that differ from those in Profile-1B in their relations with their closest friends are caring personal relationships and socio-cultural similarities. Although their relationships with their closest friends outside of work (caring personal relationships) and cultural similarities are still higher, they are lower than those in Profile-1B (p<0.01). Because of these differences with those in Profile-1B, their relationship with their close friends has been described as a "Partially Autonomous Very Strong Bond." Among all profiles, it is the profile with the highest job satisfaction and the lowest intention to leave (p<0.01). The probability that a person is in Profile-1A is 0.383.

Profile-1B

People in this profile positively evaluate their close workplace friends in all dimensions. They find the close workplace friend very reliable and very competent. In difficult situations at work, they are very confident that their friends will have their back. The value-life interest and socio-cultural similarity with their workplace friends are very high. They have very close relationships that continue outside of work. The relationships of those in this profile with their close workplace friends are defined as "Integrated Very Strong Bond." Among all profiles, it is the profile with the highest intention to leave (p<0.01). It shows similar features to Profile-2B regarding job satisfaction (p>0.05). Job satisfaction is lower than those in Profile-1A and Profile-2A (p<0.01). The probability of a person being in Profile-1B is 0.112.

Profile-2A

People in this profile show similar trends in close workplace friendships as those in Profile-1A. However, they have lower means than those in Profile-1A ($p < 0.01$). People in this profile find their close workplace friends reliable and competent. In difficult situations at work, they are confident that their friends will have their back. In these respects, it is similar to Profile-2B ($p > 0.05$). The features that differ from those in Profile-2B in their relations with their close workplace friends are value-life interest similarities, care personal relationships, and sociocultural similarities. Their closeness with their closest friends outside of work and their life-value interest and socio-cultural similarities are lower than those in Profile-2B. ($p < 0.01$). Due to these differences with those in Profile-2B, their relationships with close workplace friends have been described as “Partially Autonomous Strong Bond.” At the same time, their job satisfaction is higher than those in Profile-1B and Profile-2B ($p < 0.01$), and lower than those in Profile-1A ($p < 0.01$). While their intention to leave is lower than those in Profile-1B and Profile-2B ($p < 0.01$), they are slightly higher than those in Profile-1A. ($p < 0.01$). The probability of a person being in Profile-2A is 0.191.

Profile-2B

People in this profile show similar trends in close workplace friendships as those in Profile-1B. They have lower means than those in Profile-1B ($p < 0.01$). They find their close workplace friends reliable and competent. In difficult situations at work, they are confident that their friends will have their back. They have a relatively high value-life interest and socio-cultural similarity with their close colleagues at work. Their close relationship with their workplace friends is still established outside work. The relationships of those in this profile with their close workplace friend were defined as “Integrated Strong Bond.” Their job satisfaction shows similar characteristics with Profile-2B ($p > 0.05$), but their job satisfaction is lower than those in Profile-1A and Profile-2A ($p < 0.01$). At the same time, their intention to leave is not as high as those in Profile-1B ($p < 0.01$); they are higher than those in Profile-1A and Profile-2A ($p < 0.01$). The probability that a person is in Profile-2B is 0.314.

Profile-A’s job satisfaction is higher than Profile-B’s ($p < 0.01$), and their intention to leave is lower ($p < 0.01$). Groups A and B have high levels of trustworthiness, competence, and having someone’s back and do not differ from each other in these aspects. These features are the foundations of a qualified bond in the sense that each attribute to their close workplace friend; these characteristics are given a high level of place. In profiles A and B, there is a difference in caring personal relationships and socio-cultural similarity. While there is no difference in Profile-1 regarding value-life interest similarity, there is a difference in Profile-2. Value-life interest similarity has yet to be interpreted because it needs to present a consistent structure. Caring personal relationships and socio-cultural similarity are similarly differentiated in Profile-1 and Profile-2. The caring personal relationship includes items expressing spending time together outside of work. Socio-cultural similarity measures cultural similarities, such as upbringing and family structure. Due to the difference in these two dimensions between groups A and B, “partially autonomous” concepts were used in groups A and “integrated” in groups B.

4.3. Analysis 2: Estimation Study

These explanations regarding the latent profiles revealed by LPA were thought to be sufficient, and the second analysis step was conducted. The second step, which asks: “Can the employee’s profile be predicted by only measuring close workplace friendships?” seeks an answer. To answer this question, discriminant analysis was used, which tests the agreement between the actual profiles and the estimated profiles. The bootstrap method is considered the most reliable method, which estimates the actual data set by taking the allowed sample from the data set in the size of the data set and averaging it by doing this process many times (Hand, 1997). In the analysis of this research, the results were reported with 1000 bootstraps by smoothing by weighting based on profiles in each sample selection. First, latent profiles were assigned as discrete variables to the data set in which LPA was performed. The data set taught latent profiles as real profiles, using only six dimensions measuring close workplace friendship. Then, in the estimated actual data set, estimation was made with the exact dimensions. This process was repeated 1000 times, and the means were calculated. The confusion matrix of one of the estimation operations is presented in Table III.

Table 3: A sample confusion matrix from 1000 bootstrap estimating processes

		<i>Estimated Profile</i>			
		<i>Profile-1A</i>	<i>Profile-1B</i>	<i>Profile-2A</i>	<i>Profile-2B</i>
<i>Actual Profile</i>	<i>Profile-1A</i>	129	22	0	21
	<i>Profile-1B</i>	26	21	0	2
	<i>Profile-2A</i>	2	0	64	15
	<i>Profile-2B</i>	22	1	7	112
<i>Classification error:</i>		0.267			

The average classification error of 1000 bootstrap results were determined as 0.29. The average of the weighted Kappa statistic is 0.65. This value is interpreted as satisfactory (Altman, 1999; Landis and Koch, 1977). In conclusion, the employee profile can be predicted with an accuracy of 71% by measuring close workplace friendships. Since a satisfactory finding was reached, it was decided to proceed to the final analysis step.

4.4. Analysis 3: Intention to leave in estimated profiles

The main question of this research is “Does the intention to leave change according to the characteristics of the relationships established by the employees with their close workplace friends?” To answer this question, the intention to leave changes in the predicted profiles was examined. While applying 1000 bootstrap, the mean of the intention to leave in the profiles estimated at each step was taken, and the overall mean was calculated. Means and 95% confidence intervals are plotted graphically in Figure 3.

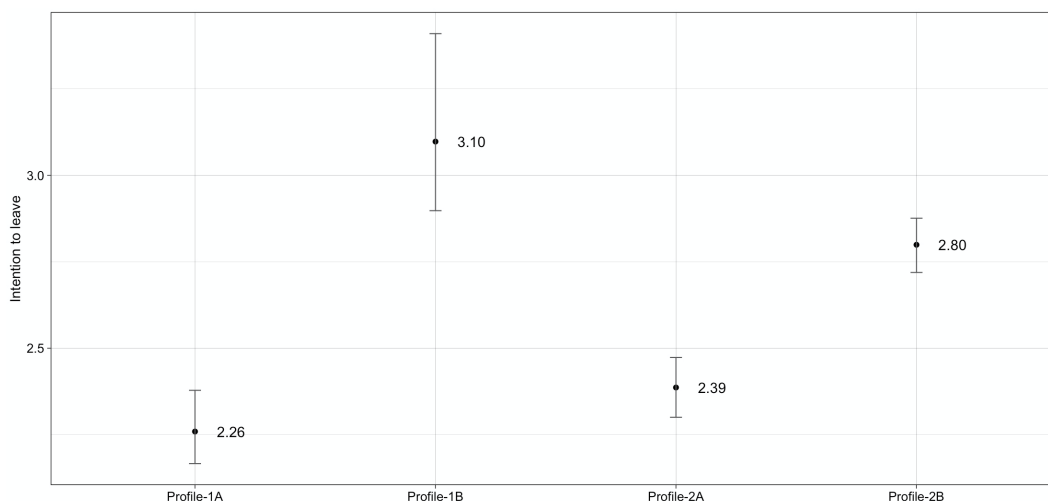

Figure 3. Intentions to leave and 95% confidence intervals in estimated profiles

As a result of the estimation made by using only the dimensions of close friendship in the workplace, the group with the highest intention to leave was Profile-1B (Mean= 3.10 [2.90-3.41]) Profile-2B (Mean = 2.80 [2.72-2.88]), was the second, Profile-2A (Mean = 2.39 [2.30-2.47]) was the third, and Profile-1A (Mean = 2.26 [2.17-2.38]) is the last. The ones given in square brackets are the lower and upper limits at the 95% confidence level. The difference test on how the intention to leave changes according to the profiles was again carried out with 1000 bootstraps. The findings are given in Table IV.

Table 4: Test for difference between intentions to leave in estimated profiles

Tested Profiles	Difference	Lower Limit	Upper Limit	Difference
Profile-1A – Profile-1B	-0.839	-1.129	-0.579	Yes
Profile-1A – Profile-2A	-0.127	-0.266	0.021	No
Profile-1A – Profile-2B	-0.540	-0.682	-0.384	Yes
Profile-1B – Profile-2A	0.712	0.488	1.028	Yes
Profile-1B – Profile-2B	0.299	0.071	0.617	Yes
Profile-2A – Profile-2A	-0.413	-0.549	-0.266	Yes

Note: The lower and upper limits are 95% confidence intervals.

The difference between Profile-1A and Profile-2A is insignificant ($p>0.05$). All other differences are significant ($p<0.05$). As a result, according to the latent profiles presented in Figure 2, the same ranking was obtained for intentions to leave. While a significant difference was observed between Profile-1A and Profile-2A in Figure 2, this difference was not observed according to the predicted profiles. There is also some variation in the averages. The mean of turnover intentions in real profiles (implicit profiles obtained in the first step) and profiles estimated only by close workplace friendship dimensions is given in Table V, ranked from largest to smallest.

Table 5: Mean of intention to leave in actual and estimated profiles

	Actual Profile	Estimated Profile
Profile-1B	4.37	3.10
Profile-2B	3.19	2.80
Profile-1A	2.11	2.39
Profile-2A	1.73	2.26

Note: Actual profiles are latent profiles obtained in the first step.

Especially the distinction between profile A and B is remarkable. Structurally, the profiles A and B are similar and different from each other. In actual profiles, people in profile B have higher intentions to leave than those in profile A. The same results were obtained in the estimated profiles.

5. DISCUSSION, RECOMMENDATIONS AND CONCLUSION

By revealing the dimensions of friendship between close workplace friends, we aimed to understand the processes of friendship's effect on their intention to leave. We discovered four latent profiles as a result of our analyses using workplace friendship dimensions, intention to leave, and job satisfaction. These profiles are partly autonomous very strong bonds, integrated very strong bonds, partly autonomous strong bonds, and integrated strong bonds. If the employees have integrated very strong bonds with their close workplace friends, their intention to leave is higher, and their job satisfaction is lower. If they also spend a significant amount of time together outside of work and exhibit strong cultural compatibility, their intention to leave increases. Sias *et al.* (2003) argue that organizational boundaries become blurred as workplace friendships go beyond the friends' professional roles. The reason for these uncertain boundaries is that workplace friendship is a type of multiple interpersonal relationships that require interaction emotionally and instrumentally (Methot *et al.*, 2015). As the friendship deepens, the influence of workplace contextual factors decreases, and the impact of external influences on the organization increases (Sias *et al.*, 2003). Methot *et al.* (2015) stated that multiple co-workers channelize their emotional, physical, and cognitive energies towards non-task-based activities such as maintaining, developing, and improving relationships. Employees with integrated very strong bonds also experience multiple interpersonal relationships. The higher intention to leave compared to other profiles may stem from this reason. In addition, employees with integrated very strong bonds have quite large intersection clusters, most likely because they share the same social and work environments. The reference frame of individuals connected by strong bonds strongly connected people (Allport, 1940) is similar. It can make the individuals in that relationship resemble each other and become uniform (Granovetter, 1973). In addition, negative emotions in the workplace have a stronger impact on attitudes and behaviours compared to positive emotions (Weiss and Cropanzano,

1996). These friends, who experience intense emotional closeness and similarity cause their close colleagues to experience negative emotions as well (Verbeke, 1997). According to the principle of the strength of bilateral ties, employees with solid ties influence each other significantly (Granovetter, 1973).

If there are partially autonomous strong bonds with a close friend at work, that is, employees who trust their close work friend, find them competent, believe that they are taken care of, do not spend much time with them outside of work, and do not feel much cultural harmony, have higher job satisfaction and a lower tendency to leave the job. In organizational cultures where trust and helping behaviour towards colleagues in the workplace are formed, the employee's intention to leave decreases (Akila and Priyadarshini, 2018; Ping *et al.*, 2020). It has been determined that trustworthiness and competence are negatively related to the intention to leave (Omuris, 2019). As the trust among workplace friends increases, the degree of integration of the employees with their work increases (Nielsen *et al.*, 2000; Morrison, 2004). Employees with a higher degree of mental and emotional integration with their job have a lower intention to leave (Berman *et al.*, 2002; Asgharian *et al.*, 2015).

This study has three theoretical contributions on the axis of close workplace friendship and intention to leave. The first is the emergence of four latent profiles of workplace friendship. LPA studies in the field of organizational behaviour mainly consist of personality (O'Neill *et al.*, 2014; Isler *et al.*, 2017), motivation (Zhang and Hirschi, 2021; Valero and Hirschi, 2016), organizational commitment (Straatmann *et al.*, 2018; Kam *et al.*, 2016;), psychological capital (Bouckennooghe *et al.*, 2019), psychological contract (Chambel, 2016), and coping strategies (Cruz and Nagy, 2022). Second, it brings a question to the conclusion that workplace friendship directly reduces the intention to leave without considering the type of workplace friendship. Dotan (2009) stated that the source of close workplace friendship would cause workplace friendship to affect organizational outputs in different ways. For example, some organizations implement a fun and friendship-themed culture development strategy inside and outside the job (Dumas and Sanchez-Burks, 2015). However, in a study examining its effects on the performance of teams of strangers and friends, researchers found that teams of strangers generated more profit than teams of friends (Robbins and Langton, 2006). Our research has also shown that the quality of the friendship relationship affects organizational outcomes differently. The third contribution, by measuring the close workplace friendship of the employees, predicts their profile and intention to leave satisfactorily. If we can understand how to categorize behavioral trends and the motivations that underlie people's behavior, we can more accurately predict people's behavior. LPA is mainly used in research on personality, psychological contracts, and organizational commitment (Yin *et al.*, 2020). LPA can be an effective method to understand better how and why employee behaviors affect organizational functioning and effectiveness and explore the depths of organizational behavior.

Apart from its contribution to the workplace friendship literature, this study offers practical suggestions for managers at the management level. By utilizing the study, managers can understand how the reasons for close workplace friendships an impact on employees' intention have to leave. The study's most significant contribution to the practitioners is that it emphasizes the necessity of considering close friendship relations within the workplace. Especially in human resources management's selection and placement process, the strength of weak links (Granovetter, 1973) reveals its importance again. Therefore, recruitment should be done meticulously with the reference of close friends. In addition, businesses should consider the effect of kinship relations and first-degree relatives in the workplace on employee behavior.

This study has some limitations. The first is that the research was conducted in the context of Turkish culture. The development of friendship relations may vary across different cultural context. The second limitation is that the study utilized a cross-sectional research design which limits its capacity to establish causal relationships between study variables. Another limitation is the use of a quantitative method in the study. Mixed methods could be preferred to understand the reasons behind the trends of the profiles. Additionally, gender variable has not been considered in the formation of profiles. However, it is known that workplace friendship is more strongly associated with job satisfaction and career advancement for men, whereas it is associated with social and emotional support for women. Hence, considering of gender variable is important stage for the formation of profiles. It is recommended to use experimental or longitudinal designs in future studies. Thus, more convincing evidence for causality can be provided. In addition, considering the gender variable in creating a latent profile

is an important step in creating profiles. How gender, ethnicity and organizational culture will affect these relationships should be examined. Finally, consideration of organizational culture can be an advantage as it can play a leading role in the development of workplace friendships.

REFERENCES

- Adams, G., and Victoria, C.P. (2003). "The cultural grounding of personal relationship: friendship in North American and West African worlds", *Personal Relationships*, 10/3, 333-347.
- Agho, A. O., Mueller, C. W. and Price, J. L. (1993). "Determinants of Employee Job Satisfaction: An Empirical Test of a Causal Model", *Human Relations*, 46/8, 1007-1027. <https://doi.org/10.1177/001872679304600806>
- Akila, A. and Priyadarshini, R.G. (2018), "The impact of workplace friendships on organizational commitment and intention to leave", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 390, 1-6.
- Allport, G.W. (1940). "The psychologist's frame of reference", *Psychological Bulletin*, 37/1, 1-28.
- Altman, D.G. (1999). *Practical Statistics for Medical Research*, Chapman & Hall/CRC, Boca Raton.
- Barrick, M.R., Stewart G.L. and Piotrowski, M. (2002), "Personality and job performance: test of the mediating effects of motivation among sales representatives", *Journal of Applied Psychology*, 87/1, 43-51.
- Bensmail H. and Celeux G. (1996). "Regularized Gaussian discriminant analysis through eigenvalue decomposition", *Journal of the American Statistical Association*, 91, 1743-1748.
- Berkman, Ü. (2010), "Yolsuzlukla mücadelede yeni strateji arayışı: devlet merkezli yaklaşımdan toplum ve paydaş merkezli stratejiye yöneliş", *İş Ahlakı Dergisi*, 6, 81-93.
- Berman, E.M., West, J. P. and Richter, M.N. (2002). "Workplace relations: friendship patterns and consequences (according to managers)", *Public Administration Reviews*, 62, 217-230.
- Bordia, P., Hunt, E., Paulsen, N., Tourish, D. and Di Fonzo, N. (2004). "Uncertainty during organizational change: is it all about control?", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 13/3, 345-365.
- Brayfield, A.H. and Rothe, H.F. (1951). "An index of Job Satisfaction", *Journal of Applied Psychology*, 5/3, 307-311.
- Bilgin, N. (1995). *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Bouckenooghe, D., De Clercq, D. and Raja, U. (2019). "A person-centered, latent profile analysis of psychological capital", *Australian Journal of Management*, 44/1, 91-108.
- Brown, Timothy A. (2006). "Confirmatory factor analysis for applied research". Kenny, D.A. (Eds.), The Guilford Press.
- Byrne, D. and Clore, G.L. (1970). "A reinforcement model of evaluative responses", *Personality: An International Journal*, 1, 103-128.
- Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, G.D. and Klesh, J.R. (1983). "Assessing the Attitudes and Perceptions of Organizational Members", Seashore, S.E., Lawler, E.E. III., Mirvis, P.H. and Cammann, C. (Eds.), *In Assessing Organizational Change: A Guide to Methods, Measures, And Practices*, Wiley, New York, 71-138.
- Chambel, M. J., Lorente, L., Carvalho, V. and Martinez, I. M. (2016). "Psychological contract profiles among permanent and temporary agency workers", *Journal of Managerial Psychology*, 31/1, 79-94.
- Clark, S. L. and Muthén, B. (2009). "Relating latent class analysis results to variables not included in the analysis", available at <https://www.statmodel.com/download/relatinglca.pdf> (accessed 14 June 2022).
- Clifton, J. (2022). "The power of work friends", *Harvard Business Review*, available at <https://hbr.org/2022/10/the-power-of-work-friends> (accessed 26 November 2022)
- Çankır, B., Arıkan, S. (2019). "Examining Work Engagement and Job Satisfaction Variables in their Relations with Job Performance and Intention to Quit", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11/2, 1133-1150.
- Cropanzano, R. and Mitchell, M. S. (2005). "Social exchange theory: an interdisciplinary review", *Journal of Management*, 31/6, 874-900.
- Cruz, M. and Nagy, N. (2022). "Profiles in persistence: a latent profile analysis of multilevel coping strategies enacted among women in the sciences", *Journal of Organizational Behavior*, 1- 20.
- Demir, M., Jaafar, J., Bilyk, N. and MohdAriff, M.R. (2012). "Social skills, friendship and happiness: a cross-cultural investigation", *The Journal of Social Psychology*, 152/3, 379-385.

- Devito, J.A. (2012). *The Interpersonal Communication Book*, Pearson, New Jersey.
- Dotan, H. (2009). "Workplace friendships: origins and consequences for managerial effectiveness", *Proceedings*, 1-6.
- Dumas, T.L. and Sanchez-Burks, J. (2015). "The professional, the personal, and the ideal worker: pressures and objectives shaping the boundary between life domains", *The Academy of Management Annals*, 9/1, 803-843.
- Emerson, R. (1976). "Social exchange theory", *Annual Review of Sociology*, 2, 335-362.
- Ekşili, N. and Çetinkaya Bozkurt, Ö. (2018). "İş yerinde yakın arkadaşlık bağlarının iş tatmini ve işten ayrılma niyetine etkilerinin özel sektör çalışanları üzerinde araştırılması ", paper presented at the 6. Organizational Behaviour Congress, Isparta, Türkiye, 2-3 November, pp.411-421, available at: <http://odk.sdu.edu.tr/uploads/bildiriler-kitabi-31122018.pdf> (accessed 10 June 2022).
- Fehr, B. (1996). *Friendship Processes*, Sage Publications, Inc, <https://dx.doi.org/10.4135/9781483327440>
- Fraley, C. and Raftery, A.E. (2002). "Model-based clustering, discriminant analysis and density estimation", *Journal of the American Statistical Association*, 97/458, 611-631.
- Fraley, C., Raftery, A. E., Murphy, T. B. and Scrucca, L. (2012). "mclust version 4 for R: normal mixture modeling for model-based clustering, classification, and density estimation", *Technical Report No. 597*, Department of Statistics, University of Washington.
- Gould, R.V. (1991). "Multiple networks and mobilization in the Paris commune, 1871", *American Sociological Review*, 56, 716-729.
- Granovetter, M. S. (1973). "The strength of weak ties", *American Journal of Sociology*, 78/6, 1360-1380.
- Greco, S., Holmes, M. and McKenzie, J. (2015). Friendship and happiness from a sociological perspective, Demir, M. (Ed.), *Friendship and happiness*, Springer, Dordrecht, NL, 19-35.
- Gürbüz, S. and Bekmezci, M. (2012). "İnsan kaynakları yönetimi uygulamalarının bilgi işçilerinin işten ayrılma niyetine etkisinde duygusal bağlılığın aracılık ve düzenleyicilik rolü", *Istanbul University Journal of the School of Business*, 41/2, 189-213.
- Hartup, W.W. and Stevens, N. (1999). "Friendships and adaptation across the life span", *Current Directions in Psychological Science*, 8/3, 76-79.
- Hand, D. J. (1997). *Construction and assessment of classification rules*, Wiley, Chichester.
- Hofstede, G. (2001). *Cultural consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd Ed.), Sage, Thousand Oaks.
- Hu, L.-t., and Bentler, P. M. (1999). "Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives". *Structural Equation Modelling: A Multidisciplinary Journal*, 6/1, 1-55.
- Huang, S.P. (2016). "A study on the effects of emotional intelligence and workplace friendship on job satisfaction and performance of employees in micro-enterprises", *Journal of Interdisciplinary Mathematics*, 19/3, 567-583.
- Isler, L., Fletcher, G.J.O., Liu, J.H. and Sibley, C.G. (2017). "Validation of the four-profile configuration of personality types within the five-factor model", *Personality and Individual Differences*, 106, 257-262.
- Jung, T. and Wickrama, K. (2008). "An introduction to latent class growth analysis and growth mixture modeling", *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 302-317.
- Kam, C., Morin, A. and Meyer, J.P. (2016). "Are commitment profiles stable and predictable? A latent transition analysis", *Journal of Management*, 42, 1462-1490.
- Kanbur, A. (2015). "Örgütsel bağlılığı belirleyici bir faktör olarak işyeri arkadaşlığının incelenmesi üzerine emniyet teşkilatında bir araştırma", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 31/2, 45-63.
- Kirkman, B. and Rosen, B., (1997), "A model of teamwork empowerment", *Research in Organizational Change and Development*, 10/1, 131-167.
- Krackhardt, D. and Stern, I.N. (1988). "Informal networks and organizational crises: An experimental simulation", *Social Psychology Quarterly*, 51, 123-140.

- Landis, J.R. and Koch, G.G. (1977). "The measurement of observer agreement for categorical data", *Biometrics*, 33, 159-174.
- Leana, C. R. and Van Buren, H. J. (1999). "Organizational social capital and employment practices", *Academy of Management Review*, 24/3, 538-555.
- Lincoln, J. R. and Miller, J. (1979). "Work and friendship ties in organizations: a comparative analysis of relation networks", *Administrative Science Quarterly*, 24/2, 181-199.
- Locke, E. A. (1976). *The nature and consequences of job satisfaction*. In M. D. Dunnette (Ed.), *Hand- book of industrial and organizational psychology*. Chicago: Rand-McNally.
- Lubke, G. and Neale, M.C. (2006). "Distinguishing between latent classes and continuous factors: resolution by maximum likelihood?", *Multivariate Behavioral Research*, 41, 499-532.
- Martin, N. Thomas. Jr. (1979). "A contextual model of employee turnover intentions", *Academy of Management Journal*, 22/ 2, 313-324.
- Methot, J.R., LePine, J.A., Podsakoff, N.P. and Christian, J.S. (2015). "Are workplace friendships a mixed blessing? Exploring tradeoffs of multiplex relationships and their associations with job performance", *Personnel Psychology*, doi:10.1111/peps.12109.
- Mobley, W. H., Griffeth, R. W., Hand, H. H. and Meglino, B. M. (1979). "Review and conceptual analysis of the employee turnover process" *Psychological Bulletin*, 86/3, 493-522.
- Morrison, R. (2004), "Informal relationships in the work-place: associations with job satisfaction, organizational commitment and turnover intentions", *New Zealand Journal of Psychology*, 33/3, 114-28.
- Mulki, J.P., Jaramillo, F. and Locander, W.B. (2006). "Effects of ethical climate and supervisory trust on salesperson's job attitudes and intentions to quit", *Journal of Personal Selling and Sales Management*, 26/1, 19-26.
- Nielsen, I.K., Jex, S.M. and Adams, G.A. (2000). "Development and validation of scores on a two-dimensional workplace friendship scale", *Educational and Psychological Measurement*, 60/4, 628-643.
- Omolawal, S.O. and Okewole, Y.B. (2018). "Friendship at work: an oversight of bureaucracy in selected tertiary Institutions in Ibadan, Nigeria", *Ibadan Journal of Sociology*, 8, 79-102.
- Omuris, E. (2019), "Workplace friendship in hospitality organizations: a scale development", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31/3, 1390-1411.
- O'Neill, T.A., Hambley, L.A. and Chatellier, G.S. (2014). "Cyberslacking, engagement, and personality in distributed work environments", *Computers in Human Behavior*, 40/40, 152-160.
- Ömüriş, E. (2014). "İşyerinde Arkadaşlık İlişkilerinin Temel Belirleyicileri Ve Örgütsel Sonuçlar Üzerine Etkisi", unpublished phd thesis, Akdeniz University, Antalya.
- Price, J.L., and Mueller, C. W. (1981). "A causal model of turnover for nurses", *Academy of Management Journal*, 24, 543-565.
- Porter, L. W., and Steers, R. M. (1973). "Organizational, work, and personal factors in employee turnover and absenteeism", *Psychological Bulletin*, 80, 151-176.
- Rageb, M. A., Abd-El-Salam, E. M., El-Samadicy, A. and Farid, S., (2013), "Organizational commitment, job satisfaction and job performance as a mediator between role stressors and turnover intentions a study from an Egyptian cultural perspective", *The Business & Management Review*, 3/2, 51-73.
- Rawlins, W.K. (1992). *Friendship Matters: Communication, Dialectics and the Life Course*, Aldine de Gruyter, New York.
- Rawlins, W. K. and Jerome, D. (1994). "Friendship matters: Communication, dialectics and the life course", *Ageing and Society*, 14/1, 133-133.
- RCore Team (2022). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria.
- Regts, G. and Molleman, E. (2013). "To leave or not to leave: When receiving interpersonal citizenship behavior influences an employee's turnover intention", *Human Relations*, 66/2, 193-218.

- Revelle, W.R. (2022), *psych: Procedures for psychological, psychometric, and personality research*. Software.
- Riordan, C. M. and Griffeth, R. W. (1995). "The opportunity for friendship in the workplace: an underexplored construct", *Journal of Business and Psychology*, 10/2, 141-154.
- Robbins, S.P. and Langton, N. (2006). *Fundamentals of Organizational Behaviour*, 3.ed., Pearson Education, Canada.
- Roethlisberger, F.J. and Dickson, W.J. (1939). *Management and the Worker*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- RStudio Team (2022). *RStudio: Integrated development environment for R*. RStudio, PBC, Boston, MA.
- Scrucca, L. (2010). Dimension reduction for model-based clustering, *Statistics and Computing*, 20/4, 471-484.
- Scrucca, L., Fop, M., Murphy, T.B. and Raftery, A.E. (2016). Mclust 5: clustering, classification and density estimation using Gaussian finite mixture models, *The R Journal*, 8/1, 289-317.
- Shaw, J.D., Delery, J.E., Jenkins, G.D. and Gupta, N. (1998). "An organization-level analysis of voluntary and involuntary turnover", *Academy of Management Journal*, 41/5, 511-525.
- Sias, P.M. and Cahill, D.J. (1998). "From coworkers to friends: The development of peer friendships in the workplace", *Western Journal of Communication*, 62, 273-299.
- Sias, P.M., Smith, G. and Avdeyeva, T. (2003). "Sex and sex-composition differences and similarities in peer workplace friendship development", *Communication Studies*, 54, 322-340.
- Siebert WS and Zubanov N. (2009). "Searching for the optimal level of employee turnover: A study of a large U.K. retail organization", *Academy of Management Journal*, 52/2, 294-31.
- Straatmann, T., Nolte, J.K. and Seggewiss, B.J. (2018). "Psychological processes linking organizational commitment and change-supportive intentions", *Personnel Review*, 47/2, 403-424.
- Tanaka, J. S., and Huba, G. J. (1985). "A fit index for covariance structure models under arbitrary GLS estimation". *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 38, 197-201.
- Tett, R. P. and Meyer, J. P. (1993). "Job satisfaction, organizational commitment, intention to quit, and turnover: path analyses based on meta-analytic findings". *Personnel Psychology*, 46/2, 259-293.
- Ulrich, D. (2008). "The talent trifecta", *Development and Learning in Organizations*, 22/2.
- Valero, D. and Hirschi, A. (2016). "Latent profiles of work motivation in adolescents in relation to work expectations, goal engagement, and changes in work experiences", *Journal of Vocational Behavior*, 93, 67-80.
- Verbeke, W. (1997). "Individual differences in emotional contagion of salespersons: its effect on performance and burnout", *Psychology and Marketing*, 14/6, 617-636.
- Vermunt, J. K. and Magidson, J. (2002). Latent class cluster analysis. Hagennars J.A and McCutcheon, A.L. (Ed.), *Applied latent class analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 89-106.
- Wang, Z., Wang, Y. and Zhao, L. (2022). "Impact of demographic characteristics on workplace friendship: a meta-analytic review", *Psychological Reports*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00332941221122892>.
- Wasti, S.A. (2003). "Organizational commitment, turnover intentions and the influence of cultural values", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 76/3, 303-321.
- Weiss, H.W. and Cropanzano, R. (1996). "Affective events theory: A theoretical discussion of the structure, causes and consequences of affective experiences at work", *Research in Organizational Behavior*, 18, 1-74.
- Wickham, H. (2016). *ggplot2: Elegant graphics for data analysis*. Springer-Verlag, New York.
- Wright TA and Bonett DG. (2007). "Job satisfaction and psychological well-being as nonadditive predictors of workplace turnover", *Journal of Management* 33/2, 141-160.
- Yager, J. (2003). *Arkadaşlık Acıtmaya Başladığında*, in Mercan A. (Ed.), Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Yu-Ping, H., Chun-Yang, P., Ming-Tao, C., Chun-Tsen, Y. and Qiong-Yuan, Z. (2020). "Workplace friendship, helping behavior, and turnover intention: The meditating effect of affective commitment", *Advances in Management & Applied Economics*, 10/5, 55-75. <https://doi.org/10.47260/amae/1054>

Yin, K., Peng, J. and Zhang, J. (2020), "The application of latent profile analysis in organizational behavior research", *Advances in Psychological Science*, 28/7, 1056-1070.

Zhang, C. and Hirschi, A. (2021). "Forget about the money? A latent profile analysis of calling and work motivation in Chinese employees", *Career Development International*, 26/2, 105-118.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.03.2023 ✓Accepted/Kabul:07.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291621

Research Article/Araştırma Makalesi

Erkal, P. (2023). "Kapsayıcı Liderliğin İşe Gömülmüşlük Üzerine Etkisinde Lider Üye Etkileşiminin Aracı Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 361-378.

KAPSAYICI LİDERLİĞİN İŞE GÖMÜLMÜŞLÜK ÜZERİNE ETKİSİNDE LİDER ÜYE ETKİLEŞİMİNİN ARACI ROLÜ

Pınar ERKAL*

Öz

Bu çalışmanın amacı kapsayıcı liderlik ve işe gömülmüşlük arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide lider üye etkileşiminin aracı rolünü incelemektir. Araştırma sonuçları 203 kamu çalışanından oluşturulan örneklem grubundan veri toplanarak elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre kapsayıcı liderliğin çalışanların işe gömülmüşlük düzeyini etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca lider üye etkileşiminin işe gömülmüşlük üzerinde etkisinin anlamlı olduğu belirlenmiştir. Kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlüğü etkisinde lider üye etkileşiminin aracı rolü tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda örgütlerde liderlerin kapsayıcı olması yani açık, ulaşılabilir olması ve çalışanlarla etkileşimlerinin bulunması çalışanların işe gömülmüşlüklerine katkı sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: *Kapsayıcı liderlik, İşe gömülmüşlük, Lider-üye etkileşimi.*

THE MEDIATING ROLE OF LEADER MEMBER EXCHANGE IN THE EFFECT OF INCLUSIVE LEADERSHIP ON JOB EMBEDDEDNESS

Abstract

This study aims to investigate the relationship between inclusive leadership and job embeddedness, as well as the mediating effect of leader member exchange on this relationship. The results of the research were obtained by collecting data from the sample group formed from 203 public employees. According to the results obtained, it has been determined that inclusive leadership affects the level of job embeddedness of employees. In addition, it was determined that leader member exchange had an effect on job embeddedness. The mediating role of leader-member interaction has been identified in the effect of inclusive leadership on job embeddedness. In line with the results obtained, the inclusiveness of leaders in organizations, that is, being open, accessible and interacting with employees will contribute to the embeddedness of employees.

Keywords: *Inclusive leadership, Job embeddedness, Leader member exchange.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir Meslek Yüksek Okulu, Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı Programı, BALIKESİR.
e-posta: pinarerkal10@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-4698-8475>)

1. GİRİŞ

Kapsayıcı liderler çalışanlarla yeni fikirleri tartışmaya istekli olan, çalışanların yeteneklerini takdir eden, çalışanlarına karşı açık ve erişilebilir olan liderlerdir (Zhang vd., 2022:120). Kapsayıcı liderler ihtiyaç duyulduğunda erişilebilir oldukları için çalışanlar kapsayıcı liderlerin destekleyici olduğunu algılama eğilimindedirler. Kapsayıcı liderler her çalışanın farklı ve benzersiz olduğunu bilerek çalışanlara önyargısızca davranırlar. Bu olumlu liderlik davranışlarının etkisiyle çalışanların işlerine ilgilerinin artması ve işe adanmışlık düzeylerinin artması beklenir (Bao vd., 2021: 127). Örgütlerde liderlik tarzları ile çalışanın tutum ve davranışları arasındaki ilişki, örgütsel davranış alanında liderlerin tutum ve davranışlarının çalışanların tutum ve davranışlarını etkileme eğilimi nedeniyle sıklıkla araştırılmaktadır. Kapsayıcı liderin çalışanlarına karşı açık, erişilebilir ve ulaşılabilir olması nedeniyle kapsayıcı liderler ile çalışanları arasındaki etkileşimin olumlu yönde olacağı öngörülmektedir. Lider üye etkileşimi; liderin örgüt içindeki üyelerine aynı şekilde davrandığını ortaya koyan liderlik yaklaşımlarının aksine; liderin her astına farklı farklı davranışlarda bulunabileceğini içeren teoridir. Lider üye etkileşimi teorisi, örgütte liderin tüm üyelerine aynı davranışlarda bulunmasının mümkün olmadığını, liderlerin astlarıyla farklı düzeylerde etkileşimlerinin olduğunu ileri sürer. Lider örgütte bazı astlarla yüksek kalitede pozitif ilişkiler kurarken, bazı astlarla düşük kalitede hatta bazen negatif ilişkiler kurabilir (Karcioğlu ve Kahya, 2011:339). Yüksek lider üye etkileşiminin olduğu örgütlerde örgüte bağlılık artar, örgütsel iletişim güçlenir, işe tutkunluk artar (Omillion-Hodges ve Ptacek, 2021).

İşe gömülmürlük, “insanları işyerindeki konumuna, insanlara ve sorunlara bağlayan bağlamsal ve algısal güçlerden oluşan bir yapı” olarak tanımlanır (Crossley vd., 2007: 1031). İşe gömülmürlük, bir çalışanın işine devam etmesi ve işinden ayrılmaması için ortaya çıkan güçlerin tümüdür. İşe gömülü bireyler kendilerini çalışma alanına çeken unsurları dikkate alarak işlerinden ayrılma niyetinde olmazlar. Bireyin işindeki olumlu ya da faydalı olan her şey, işten ayrılmayı güçleştiren unsurlar olarak görülür (Dirican ve Erdil, 2021:703). Günümüz işletmelerinin başarıya ulaşmasında insan kaynağının tartışılmaz önemi düşünülduğünde çalışanların işe gömülü olmalarına katkıda bulunacak belirleyicilerin araştırılmasının iş dünyasına ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Literatürden elde edilen bilgiler ile birlikte bu çalışmada çalışanların işe gömülmürlük düzeylerini olumlu yönde etkileyebileceği düşünülen kapsayıcı liderlik ve lider üye etkileşimi konuları arasındaki ilişki literatür tarama ve nicel araştırma yöntemleriyle incelenmektedir. Araştırmada çalışanların işe gömülmürlük düzeylerinin nasıl olumlu yönde etkileneceği sorusuna cevap bulmak için kapsayıcı liderlik ve lider üye etkileşimi konularının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmada kapsayıcı liderlerin çalışanların fikirlerine önem vermeleri, açık olmaları, erişilebilir olmaları gibi özelliklerinden dolayı çalışanların işe gömülmürlük düzeylerinin olumlu yönde etkileyeceği, kapsayıcı liderin olumlu liderlik davranışlarının lider üye etkileşimini arttırabileceği ve kapsayıcı liderlik ile işe gömülmürlük ilişkisinde lider üye etkileşiminin aracı rolünün olabileceği öngörülmektedir. Yapılan literatür taraması sonucunda kapsayıcı liderlik ve işe gömülmürlük (Elsaied, 2020; Elvestuen ve Valaker, 2021), kapsayıcı liderlik ve lider üye etkileşimi (Nishi ve Mayer, 2009; Ke vd., 2022), lider üye etkileşimi ve işe gömülmürlük (Akgündüz, 2023; Sekiguchi vd., 2008; Dechawatanapaisal, 2018). ile ilgili araştırmaların olduğu görülmektedir. Ancak kapsayıcı liderliğin işe gömülmürlüğe etkisinde lider üye etkileşiminin aracı rolünü inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. İşe gömülmürlüğü etkileyebilecek değişkenler olarak kapsayıcı liderlik algısı ve lider üye etkileşimi arasındaki ilişkinin incelenmesi bu çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Araştırmanın temel amacı ise kapsayıcı liderliğin işe gömülmürlük üzerindeki etkisinde, lider üye etkileşiminin aracı rolünü tespit etmektir.

2. LİTERATÜR TARAMA

2.1. Kapsayıcı Liderlik

Kapsayıcı liderlik terimi ilk olarak Nembhard ve Edmondson (2006) tarafından kullanılmıştır. Nembhard ve Edmondson (2006)'e göre liderin kapsayıcılığı çalışanların katkılarında açık olması ve çalışanların takdir edilmesinde kullanılan sözleri, eylemleri olarak ifade edilir. Kapsayıcı liderler karar verme süreçlerine çalışanları da dahil etme eğiliminde oldukları için çalışanlarla karşılıklı fikir alışverişi içindedirler ve çalışanlara danışan gibi davranırlar. Çünkü kapsayıcı liderler ortak karar almaya önem verirler ve karar verme süreçlerine astları da dahil ettikleri için astlarına yetkiyi de devrederler (Nembhard ve Edmondson, 2006:947). Kapsayıcı liderler, takipçileriyle etkileşimlerinde açıklık, erişilebilirlik ve hazır oluş sergileyen liderlerdir (Carmeli vd., 2010). Kapsayıcı liderler, liderler ve astlar arasındaki statü farklılıklarını ön planda tutmazlar ve örgütteki pozisyonu ne olursa olsun her

grup üyesinin benzersiz değerini ve katkılarını kabul ederler. Ayrıca kapsayıcı liderler farklı fikir ve görüşler arar ve grup performansını iyileştirmek için farklı bakış açılarının önemini vurgularlar. Kapsayıcı liderler, kendileriyle astları arasındaki farklılıkları en aza indirmeye çalışır ve iş yerindeki hiyerarşik düzeylerinden bağımsız olarak çalışanların katkılarının takdir edilmesini sağlarlar (Hassan ve Jiang, 2021:110). Bu amaçla kapsayıcı liderler, karar alma süreçlerinde çalışan çeşitliliğini dikkate alan uygulamalara odaklanırlar. Kapsayıcı liderler, çalışanları güç mesafesi veya statü farklılıklarından korkmadan fikirlerini paylaşmaya teşvik ederler (Zhao vd., 2020:3). Kapsayıcı liderler, örgütteki rollerini komuta ve kontrolün aksine destek ve yardım olarak algırlarlar. Ekip üyelerine işlerini yapmaları için gerekli kaynakları, özgürlüğü, bağımsızlığı ve takdir yetkisini sunarlar. Bu nedenle kapsayıcı liderler ekip inovasyonunu önemli ölçüde geliştirebilirler. Bunlara ek olarak, kapsayıcı liderler için yenilikçi bir ekip oluşturmak çok önemlidir. Çünkü ekip üyelerinin ilgi alanlarını, beklentilerini ve duygularını dikkate aldıkları ve ekip üyelerinin başarı ihtiyaçlarını karşılamada erişilebilir oldukları için ekip üyelerinin içsel motivasyonunu artırabilirler. Aynı zamanda bir tür ilişki lider olan kapsayıcı liderler, destek davranışlarında bulunarak ekip üleriyle güçlü duygusal bağların ve kişilerarası ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunurlar (Ye vd., 2019:469).

Liderin kapsayıcılığı astlarını dinlemesi, onların görüşlerini alması ve verdikleri kararları önyargısızca dikkate alması, astların kararlara katılımları için onları takdir etmesi ile sağlanır (Groysberg ve Slind, 2012: 81). Shore vd. (2011)'e göre kapsayıcı liderler çalışanların seslerinin duyulmasını sağlar, yeteneklerinin önemsenmesi ve takdir edilmesini destekleme eğilimindedirler. Kapsayıcı liderler; astlarına önem vermesi, fikirlerini dinlemesi ve astlarla uyumlu ilişkiler kurması için açıklık, etkililik ve erişilebilirlik göstererek astlarını örgütsel katılıma teşvik ederler. Diğer liderlik tarzlarına göre kapsayıcı liderlik çalışan sesliliğinin oluşturulmasının daha ön planda olduğu liderlik tarzıdır (Guo vd., 2022:1302). Kapsayıcı liderler tüm grup üyelerinin çalışma grubuna aidiyet algılarının oluşmasını kolaylaştıran ve grup üyelerini olumlu grup sonuçları elde etmeye, benzersizliklerine katkıda bulunmaya teşvik eden davranışlarda bulunurlar. Kapsayıcı liderler bireyleri grup üyesi olarak destekler, grup içinde adalet ve eşitliğin sağlanmasına önem verirler, bireyleri gruba katkıda bulunmaları için teşvik ederler, bireylerin benzersiz bakış açılarını ve yeteneklerini grubun çalışmalarında kullanmaları için yönlendirirler. Dönüşümcü liderlerin, güçlendirici liderlerin, otantik liderlerin ve hizmetkar liderlerin nitelikleri ile kıyaslandığında, kapsayıcı liderler çalışanların aidiyet duygularının oluşmasına ve onların benzersizliğine değer verme algılarına çok daha fazla önem verirler (Randel vd., 2018: 194-195).

Kapsayıcı lider tanımlanırken, çalışma grubu ya da astlar ile ilişkilere yönelik davranışlar dikkate alınsa da Randel vd. (2018)'e göre kapsayıcı liderler çevrelerine rol modeldirler ve olumlu davranışlarının grup üyeleri arasında pekiştirilmesine katkı sağlarlar. Bir grup üyesi liderin kapsayıcı olduğunu sadece kendisine nasıl davranıldığıyla değil, aynı zamanda tüm grup üyelerine nasıl davranıldığına dair gözlemlerle algılar. Bourke ve Espedido (2020)'a göre ise kapsayıcı liderlerin işletmelerin müşterilerine, astlarına, fikirlere ve yeteneklere uyum sağlamasına katkıda bulunan yetenekleri olduğunu ifade ederek; kapsayıcı liderlerin altı özelliğini şöyle sıralamaktadır:

Görünür Bağlılık: Kapsayıcı liderler farklılıklara bağlıdırlar. Başkalarına sorumluluk verirler ve farklılıklar ile katılımı kişisel öncelik olarak görürler.

Alçakgönüllülük: Kapsayıcı liderler yetenekleri konusunda mütevazidirler, hatalarını kabul ederler ve çalışmalara başkalarının da katkıda bulunması için alan yaratırlar.

Önyargı bilinci: Kapsayıcı liderler meritokrasi (liyakata dayanan yönetim biçimi) sağlamak için çaba gösterirler. Sistemin kusurlarının yanı sıra kişisel kör noktaların da farkındadırlar.

Başkaları hakkında merak: Kapsayıcı liderler başkalarını yargılamadan dinlerler, çevreleriyle empati kurarlar, başkalarının düşüncelerini merak ederler.

Kültürel zeka: Kapsayıcı liderler diğer kültürlere saygı duyarlar ve gerektiğinde farklı kültürlere uyum sağlarlar.

Etkili işbirliği: Kapsayıcı liderler başkalarını güçlendirirler, düşünce çeşitliliğine ve psikolojik güvenliğe önem verirler, ekip uyumunu ön planda tutarlar.

2.2. Lider Üye Etkileşimi

Lider üye etkileşimi teorisi, bir örgütteki liderin farklı astlarıyla farklı iletişim ve etkileşim içinde olduğunu ortaya koyan teoridir (Hogg vd., 2005:992). Lider üye etkileşimi teorisi etkili liderlik süreçleri ile liderler ve takipçileri arasındaki iletişim ve etkileşimin geliştiği; böylece etkileşim ile liderler ve astlar açısından pek çok faydaya ulaşıldığı temeline dayanır (Graen ve Uhl-Bien, 1995:225; Lloyd vd., 2017:432). Kanbur ve Kanbur (2015)'a göre; lider üye etkileşimi lider ile astları arasındaki ilişkinin kalitesini ve niteliğini belirleyen bir kavram olarak ifade edilir. Teoride lider ile örgütün veya bölümün üyeleri arasındaki çalışma ilişkisine odaklanılır ve bu odak noktası da lider ile üyeler arasındaki etkileşimin kalitesidir (Breukelen vd., 2006:295). Yönetici ve astları arasında etkileşimin kalitesi ne kadar yüksekse, iş üzerindeki etkisi de o kadar olumlu olacaktır (Nie ve Lamsa, 2015:852). Teorideki diğer bir odak noktası ise örgütteki her bir lider üye ilişkisinin birbirinden farklı ve benzersiz oluşudur (Anand vd., 2011:311). Lider üye etkileşimi teorisi, üst ile astlar ya da üyeler arasındaki ilişkiden ziyade bir ikiliye ya da bir lider ile üye arasındaki ilişkiye dayanır. Teoriye göre her bağlantı ve ilişkinin kalitesi farklı olabilir. Bu nedenle aynı lider bazı astlar ile zayıf ilişkilere sahip olabilir veya diğerleriyle açık, güvene dayalı ilişkiler kurabilir (Lunenburg, 2010:1). Liderler ve üyeleri arasında düşük kalitede etkileşim kişisel olmayan ve sözleşmeye bağlı etkileşimlerden oluşur. Yüksek kaliteli etkileşimde ise lider ve üyeleri arasında güven, saygı, duygusal destek ve yükümlülükleri yerine getirme ağırlıklıdır (Graen ve Uhl-Bien, 1995; Fatima vd., 2020:310).

Lider üye etkileşimi teorisi; lider, üyeler ve etkileşim olmak üzere üç unsurla incelenir (Nie ve Lamsa, 2015:852). Liderler ve üyeleri arasındaki ilişkide liderler baskın olarak görünse de üyelerin de etkileşim üzerinde dikkate değer etkisi bulunur. Çalışma sürecinde tüm etkinliklerde katılımcıların belirli hedeflere ulaşması, beklentileri karşılama ve karşılıklı ilişkiler kurması beklenir. Lider üye etkileşimi teorisi bilim insanları tarafından sosyal değişim teorisi ve rol teorisi perspektifinde ele alınır (Erdoğan ve Bauer, 2016:413). Rol teorisi, örgütte her çalışanın bir role sahip olduğu ve her çalışanın işini bu roller aracılığıyla gerçekleştirdiğini ortaya koyar. Rol teorisine göre insanlar sosyal çevrelerinde sahip oldukları rollere uygun davranışlar sergiler (Nie ve Lamsa, 2015:852). Rol teorisine göre lider üye etkileşimi *rol alma*, *rol yapma* ve *rol rutinleştirme* olmak üzere 3 aşamadan oluşan rol geliştirme süreciyle açıklanır. Bireyin işe başlamasıyla rol alma ve rol yapma yolculuğu başlar. Yeni işe başlayan çalışanlar farklı tecrübe, eğitim ve kişilik özelliklerine bağlı olarak farklı çalışanlarla ve yönetici ile etkileşimde bulunur. Yeni iş hayatına başlayan birey çevresi ile sosyal etkileşim içerisinde olur. Yeni işe başlayan çalışan belirli bir süre içinde rol geliştirme sürecini rolünü rutinleşerek tamamlar. Rol geliştirme sürecinin sonuna kadar devam eden lider üye etkileşimi kademeli olarak yönetici ve çalışanlar arasında istikrarlı bir etkileşime dönüşür (Sheer, 2015:214-223). Rol yapma aşamasında yöneticilerin yeni çalışanlarını (ekip üyelerini) grup içi ve grup dışı olmak üzere birbirinden ayırdığı görülebilir. Ekip üyeleri sadık, güvenilir, yetenekli olduklarını kanıtlarsa grup içine alınırlar. Grup içindeki çalışanlar yöneticinin en güvendiği, zorlu işleri yapabilen üyelerdir. Yöneticiler grup içi üyelere ek eğitim, ilerleme için fırsatlar sunarak dikkatlerinin çoğunu bu gruba verirler ve daha fazla birebir görüşmeler yaparlar. Grup dışı ekip üyelerinin işleri ise genellikle kısıtlı ve zorlayıcı değildir. Grup dışı üyeler yönetici ile daha az erişime sahip olma eğilimindedirler ve genellikle ilerleme için fırsatlar elde edemezler. Eğer grup içindeki bir üye yöneticinin güvenini zedelerse veya motivasyonu düşükse grup dışına alınabilir. Bilinçaltında olsa bile, ekip üyeleri grup içi veya grup dışı olarak sınıflandırıldıktan sonra bu sınıflandırma yöneticilerinin o andan itibaren onlarla nasıl ilişki kurulduğunu etkiler ve kendi kendini gerçekleştiren bir hal alabilir. Zaman içinde grup dışı üyeler yöneticilerden hoşlanmamaya, onlara güvenmemeye başlayabilir. Bu olumsuz algının oluşması durumunda grup dışına çıkmak çok zor olabilir. Hatta grup dışı üyeler bölümü ya da örgütü değiştirmek zorunda kalabilirler (Mind Tools, 2021).

Sosyal değişim teorisi ise bireylerin liderleri ve örgütleriyle olan ilişkilerini açıklar (Valle vd., 201:300). Sosyal değişim teorisi sosyal etkileşimlerin yükümlülükler doğurması konusu üzerinde durur. Örneğin işyerinde örgütsel liderler, çalışanlardan sorumluluk almalarını ve görevlerini yerine getirmelerini bekler. Buna karşılık çalışanlar da görevlerini yerine getirmesi durumunda liderlerin ücret, ödül veya adil davranarak karşılık vermelerini bekler. Eğer bu değişim süreçlerinde bozulmalar olursa çalışanlar ya da yöneticiler değişim ilişkisinde daha adil olarak algılanan bir dengeyi sağlamak için eylemlerini değiştirmekte kendilerini haklı hissederler (Hogg vd., 2005:992). Sosyal değişim teorisi liderler ve çalışanları arasındaki etkileşime odaklanarak lider üye etkileşimi teorisine vurgu yapmaktadır (Sürücü, 2021:261).

Omillion-Hodges ve Ptacek (2021)'e göre, yüksek lider üye etkileşimi ilişkisine sahip örgütler şu avantajları sağlar:

- Rol özerkliğinin artması,
- Lider üzerinde ve işyerinde etkinin artması,
- Çalışan sesliliğinin artması,
- Örgütsel iletişimin güçlenmesi,
- Daha zorlu işlere yönelme ve işe tutkunluğun artması,
- Liderlikte pozitif davranışlar ve kurumsal kaynaklara daha kolay erişim: mentorluk, mesleki gelişim, geri bildirim, lidere erişim,
- Kariyer memnuniyetinin artması,
- Örgütsel vatandaşlık davranışlarının artması,
- Yüksek kazanç ve daha fazla promosyon verilme potansiyeli,
- Örgütsel bağlılığın artması.

2.3. İşe Gömülmüşlük

İşe gömülmüşlük kavramı ilk olarak Mitchell vd. (2001) tarafından kullanılmıştır. İşe gömülmüşlük “çalışanın işinden ayrılma niyetinde olmaması üzerine etkilerin geniş bir kümesi” olarak tanımlanır (Mitchell vd., 2001:1104). İşe gömülmüşlük çalışanların örgütlerinde kalmasını etkileyen psikolojik, sosyal ve finansal faktörlerin kapsamıdır (Saghieh ve Nosrati, 2020:78). Kanbur ve Mazioğlu (2021)'na göre işe gömülmüşlük, çalışanların işine devam etmesi ve işlerinde memnuniyet oluşturan tüm faaliyetler olarak ifade edilir. Holtom (2016)'a göre işe gömülmüşlük aslında bir kişinin örgüt içindeki sosyal katılımıdır. Bu nedenle, işiyle bütünleşmiş çalışanlar genellikle örgütten ayrılmayı istemezler. İşe gömülmüşlük çalışanların işi ile ilgili olumsuz sonuçların ortaya çıkmasını engellemede, çalışanın örgütte kalmasını ve pozitifliği teşvik etmede önemli rol oynar. İşe gömülmüşlük birden bire ortaya çıkmaz, çünkü her tutumun bir uyarıcı tarafından başlatılması gerekir (Ali vd., 2022:138). İşe gömülmüşlük bireyin işyerindeki tüm faaliyetlerini kapsar ve işle ilgili davranışlarını açıklamaya yardımcı olur. Bu noktada işe gömülmüşlük ile çalışanların neden işlerinden ayrıldıklarından ziyade neden işlerinde kaldıklarına odaklanılır. Böylece yöneticilerin çalışanları elde tutmasının olanakları ortaya koyulur (Karatepe, 2016: 119-120).

İşe gömülmüşlük, bir çalışanın örgütüyle ilgili belirli unsurları göz önünde bulundurarak o örgütte kalmaya karar verdiği ruh halidir (Shah vd., 2020:6). Bu karar verme faktörlerinin odakları, çalışan performansını doğrudan etkileyen iş başında (kurumsal) veya iş dışında (topluluk) yerleşiklik ile ilgilidir. İşe gömülmüşlük, üç farklı unsur ile ölçülebilir: Bunlar *bağlantılar*, *uyum* ve *fedakarlıktır*. *Uyum*, bir çalışanın mevcut örgüt kültürü ve çevresindeki toplulukla uyumlu olmasıdır. *Bağlantılar*, bir çalışanın karar sürecini etkileyebilecek bir topluluk içindeki veya topluluk dışındaki bağlantılarını ifade eder. *Fedakarlık*, çalışanın işinden ayrılırken göz ardı edebileceği fırsat maliyetinin düzeyidir. Bireyin işinden ayrılması durumunda psikolojik, sosyal veya maddi maliyetleri göz önünde bulundurmasıdır (Mitchell vd., 2001:1104). Fedakarlık insanların işinden gönüllü ayrılma olasılıklarına karşı neden kuruluşta kaldıklarını anlamayı sağlar (Yoon, vd, 2022:3).

Bağlantılar: Örneğin iş arkadaşları, müşteriler, aile, arkadaşlar vb. örgüt içi ve örgüt dışı resmi veya gayri resmi ilişkiler.

Uyum: Örneğin bilgi, beceriler, çalışma tarzları, örgüt kültürü vb. örgüt içi uyumluluktur. İş dışı veya dışsal uyumluluk ise topluluğun değerleri, sunduğu yaşam tarzı vb. uyumluluğudur.

Fedakarlık: Örneğin bir çalışanın işinden ayrılması durumunda geride bıraktığı örgüt içi faktörler statü, prestij, ödemeler vb.; örgüt dışı faktörler ise kulüpler, hobiler vb. gibidir (Fuchs, 2021: 163).

2.4. Kapsayıcı liderlik ve işe gömülmüşlük ilişkisi

Çalışanların görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi, örgütün işleyişini bilmesi, örgütün kültürüne uygun davranması, işine bağlı olması örgütlerin başarısında etkilidir. Örgütlerde görev ve sorumluluklarını yerine getiren, örgüte ve işine bağlı çalışanların işinden ayrılmak istemesi önemli bir sorundur. Çünkü işten ayrılmalar mevcut işleyişte aksamalar oluşturacak, boşalan kadrolara yeni çalışanlar bulmak zaman alacak ve maliyet yaratacaktır. Ayrıca işe yeni başlayan çalışanların işe ve iş ortamına uyumu zaman alacaktır. Bu yüzden mevcut çalışanların işe gömülü olmaları yani işten ayrılma niyetinde olmadan çalışmalarını örgütlerde işleyişin sürekliliği için gereklidir (Büyükbeşe ve Gökaslan, 2018:135). Çalışanlar işlerine ne kadar gömülmüş ise çalışanın işinden ve örgütünden ayrılması o kadar zor olacaktır (Gökaslan, 2018:29). Çalışanların işe gömülü olmalarının örgüte sağladığı katkılardan dolayı araştırmalar işe gömülmüşlüğü belirleyicileri ve sonuçları üzerine yoğunlaşmaktadır. Literatür araştırmasından elde edilen bilgilere göre işe gömülmüşlüğü işten ayrılma niyeti (Jiang vd., 2012), iş performansı (Greene vd., 2018), inovatif davranışlar (Ng ve Feldman, 2010), iş stresi (Fasbender vd., 2019) iş ve yaşam kalitesi (Dedeoğlu vd., 2016), örgütsel vatandaşlık davranışları (Wijayanto ve Kismona, 2004) gibi konuların üzerine pozitif etkisinin olduğu görülmektedir. Gümüş ve Gönül (2022) tarafından yapılan çalışmada işe tutkunluğun işe gömülmüşlüğü olumlu etkilediği, işe gömülmüşlüğü ise iş performansı üzerinde olumlu etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Gümüş ve Gönül, 2022: 89).

Yapılan literatür araştırmasında işe gömülmüşlüğü etkileyecek değişkenler arasında farklı liderlik tarzlarının incelendiği çalışmaların olduğu görülmektedir. Otantik liderliğin (Turhan vd. 2023), hizmetkar liderliğin (Biçkes, 2019), katılımcı liderliğin (Bitmiş vd., 2015; Collin, 2014) işe gömülmüşlük üzerine etkilerinin araştırıldığı çalışmalar bulunmaktadır. Elsaied (2020) çalışmasında kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük üzerindeki etkisini incelemiştir. Kapsayıcı liderler çalışanların fikirlerine önem veren, onları takdir eden, çalışanları tüm farklılıkları ile kabul eden, açık, çalışanlar tarafından ulaşılabilir liderlerdir. Bu olumlu özellikler nedeniyle liderin kapsayıcılığının çalışanların işe gömülmüşlük düzeylerini olumlu yönde etkileyecek değişkenler arasında olabileceği öngörülmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak araştırmada H1 hipotezi oluşturulmuştur.

H1. Kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlüğü olumlu yönde etkisi vardır.

2.5. Kapsayıcı liderlik ve lider üye etkileşimi ilişkisi

Kapsayıcı liderler, çalışanların pozitif-olumlu modlarının yükselmesine, çalışanların aidiyet ve bağlılıklarının gelişmesine, katkıda bulunurlar (Carmeli vd.,2010; Ye vd., 2019). Nishii ve Mayer, (2009) çalışmasında farklılıkları olan çalışan gruplarında yüksek kalitede lider üye etkileşimi olan liderlerin kapsayıcı olabileceğini ifade etmekte ve kapsayıcı lideri, farklı özelliklerde olan çalışanlara adil olması, onları karar verme sürecine dahil ederek katılımlarının sağlanması ve onları takdir etmesi ile tanımlamaktadır. Kapsayıcı liderlerin erişilebilirliği astlarda ulaşılabilirlik algısı oluşturur ve lider ile üye arasında etkileşim sağlar. Böylece kaliteli bir lider üye etkileşimi ilişkisinde astların liderleri tarafından dikkate alındığının algısı ile çalışan bağlılığı gibi olumlu etkilerin oluşmasına zemin hazırlanır (Yin, 2013:8)

Sosyal değişim teorisi perspektifinde, lider üye etkileşimi genellikle liderlerin üyelerin davranışlarını ve sonuçlarını nasıl etkilediğini incelemek için araştırmalarda yer almaktadır (Dulebohn vd., 2012:1716). Lider üye etkileşiminin kalitesinde liderin çalışanlarına karşı tutum ve davranışları, kişisel özellikleri önemli etkiye sahiptir. Bu doğrultuda üyeleri ile ilişkilerinde kapsayıcı olan liderlerin çalışanları ile etkileşiminin kalitesinin de artacağı düşünülmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak araştırmada H2 hipotezi oluşturulmuştur.

H2.Kapsayıcı liderliğin lider üye etkileşimine olumlu yönde etkisi vardır.

2.6. Lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlük ilişkisi

Harris vd., (2011)'nin çalışmasında lider üye etkileşiminin işe gömülmüşlük üzerine etkisi araştırılmıştır. Çalışmada lider üye etkileşimi işe gömülmüşlüğü bir yordayıcısı olarak ve işe gömülmüşlük ise iş tatmini, işten ayrılma niyeti ve fiili işten ayrılmanın yordayıcısı olarak incelenmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre lider üye etkileşiminin örgütsel işe gömülmüşlüğü öncülü olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca işe gömülmüşlük ile iş tatmini, işten ayrılma niyeti ve fiili işten ayrılma sonuçları arasındaki ilişkilerde lider üye etkileşiminin aracılık eden bir değişken olduğu tespit edilmiştir.

Lider üye etkileşimi işten ayrılma niyeti (Şahin, 2011), iş tatmini, örgütsel bağlılık (Çekmecelioğlu ve Ülker, 2014), görev performansı, terfi edilebilirlik (Gürbüz ve Ayhan, 2017), örgütsel vatandaşlık davranışı (Tekin, 2018) gibi pek çok konunun belirleyici bir değişkeni olarak araştırılmaktadır. Erdoğan vd. (2006)'nin araştırmasında yüksek kalitedeki lider üye etkileşiminin beklenen olumlu çıktılarla ilişkilendirildiği, bunun aksine düşük kalitedeki lider üye etkileşiminin ise çalışanların özellikle liderleri tarafından sağlanan kaynaklardan göreceli olarak daha az yararlandığı ve bu grubun dezavantajlarının olabileceği belirtilmektedir. Bu çalışmada lider üye etkileşimi düzeyinin çalışanların işe gömülmüşlük düzeylerini olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Literatürden elde edilen bilgiler ile lider üye etkileşiminin çalışanların işe gömülmüşlük düzeylerini etkileyeceği öngörülerek H3 hipotezi oluşturulmuştur.

H3. Lider üye etkileşiminin işe gömülmüşlük düzeyine olumlu yönde etkisi vardır.

2.7. Lider üye etkileşiminin aracı rolü

Javed vd. (2018) çalışmasında kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve yenilikçi iş davranışı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Lider üye etkileşiminin kapsayıcı liderlik ve yenilikçi iş davranışları üzerinde kısmen aracı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Xiang vd., (2017)'nin araştırması, lider-üye etkileşiminin, kapsayıcı liderlik ile psikolojik sermaye arasındaki ilişkide aracı role sahip olduğunu ortaya koymaktadır ve yüksek kalitedeki lider-üye etkileşimi ile çalışanların psikolojik sermayelerinin daha yüksek düzeyde olacağı; ayrıca çalışanların yenilikçi performanslarının daha da artacağı belirtilmektedir. Kapsayıcı liderlik ve işe gömülmüşlük arasındaki ilişkide örgütsel özdeşleşmenin aracı rolü ve birey-yönetici uyumunun düzenleyici etkisi araştırılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre kapsayıcı liderlik ve işe gömülmüşlük arasında pozitif ilişki olduğu ve örgütsel özdeşleşmenin bu ilişkide aracı role sahip olduğu; örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolünde ise birey-yönetici uyumunun düzenleyici etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada birey-yönetici uyumunu düşük düzeyde algılayan çalışanlara göre, yüksek algılayan çalışanlar için düzenleyici ilişkinin daha güçlü olduğu tespit edilmiştir (Elsaid, 2020). Adapa ve Sheridan (2018)'e göre kapsayıcı liderler kişiler arası ilişkilerin gelişmesini teşvik ederler ve böylece liderler ile üyeleri arasındaki ilişkinin gelişmesine katkı sağlarlar.

Bu çalışmada çalışanlar tarafından algılanan kapsayıcı liderlik davranışlarının işe gömülmüşlüğü (H1 hipotezi) ve lider üye etkileşimini (H2 hipotezi) etkileme durumunu tespit etmek için hipotezler oluşturulmuştur. Nie ve Lamsa (2015)' e göre lider üye etkileşimi yüksek kalitede olan çalışanların iş üzerindeki etkisi de olumlu olur. Bu çalışmada lider üye etkileşiminin işe gömülmüşlük düzeyini olumlu yönde etkileyip etkilemediğini tespit etmek amacıyla H3 hipotezi oluşturulmuştur. Kapsayıcı liderliğin ve lider üye etkileşiminin olumlu tutum ve davranışlar üzerine etkisinin araştırmacılar tarafından incelendiği görülmektedir. Daha önce yapılmış çalışmalardan elde edilen bilgiler doğrultusunda bu çalışmada çalıştığı örgütte yöneticisine dair kapsayıcı liderlik davranışlarını algılayan, yöneticisi ile etkileşimi yüksek olan çalışanların işe gömülmüşlük düzeylerinin olumlu yönde etkileneyeceği düşünülmektedir. Liderin kapsayıcılığının lider üye etkileşiminin kalitesini arttıracığı ve kapsayıcı liderliğin lider üye etkileşimi aracılığıyla işe gömülmüşlüğü olumlu etkisinin olacağı öngörülmektedir. Günümüz örgütlerinde çalışanların işinden ayrılma niyeti olmaksızın işlerine gömülü şekilde çalışmalarının getirdiği olumlu sonuçlar düşünüldüğünde işe gömülmüşlüğü etkileyecek değişkenlerin literatüre kazandırılması amacıyla bu çalışmada H4 hipotezi oluşturulmuştur.

H4. Lider üye etkileşimi, kapsayıcı liderlik ile işe gömülmüşlük arasındaki ilişkiye aracılık eder.

Araştırmada kapsayıcı liderlik bağımsız değişken, işe gömülmüşlük bağımlı değişken lider üye etkileşimi ise aracı değişken olarak H4 hipotezi oluşturulmuştur.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırmada veriler anket yöntemi ile elde edilmiştir. Araştırma verilerinin analizinde SPSS ve AMOS programları kullanılmıştır. Araştırmada öncelikle verilerin geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılmış, sonrasında hipotezler test edilmiştir. Hipotezlerin test edilmesinde ise yapısal eşitlik modellemesinden yararlanılmıştır.

3.1. Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın örnekleme Balıkesir’de kamu kurumlarında görev yapan memur statüsünde bulunan büro çalışanlarından oluşmaktadır. Katılımcılar kamu kurumlarında, hizmet sektöründe çalışan memur, santral memuru, sekreter, özel kalem memuru, bilgisayar işletmeni gibi memur statüsünde bulunan büro çalışanlarıdır. Kline (1994) örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde anket formundaki maddelerin 10 katı kadar örneklemin araştırmalarda kullanılması tavsiye etmektedir. Araştırmada 300 katılımcıya anket formu dağıtılmış, ancak anket formunu eksiksiz doldurup geri dönüş yapan 203 katılımcıya ulaşılmıştır. Bu çalışmada kolayda örnekleme yöntemi ile 203 kamu çalışanının doldurduğu anketten elde edilen veriler araştırmaya dahil edilmiştir.

Anket formunu dolduran katılımcıların %50,5’i kadın %49,5’i ise erkektir. Katılımcılar eğitim düzeyi açısından değerlendirildiğinde %32’si lise mezunu, %65’i ön lisans ve lisans mezunu, %3’ü yüksek lisans ve doktora mezunu olduklarını belirtmiştir. Katılımcıların %22,5’i 18-25 yaş, %20,5’i 26-30 yaş, %18,5’i 31-35 yaş, %15,5’i 36-40 yaş, %13’ü 41-45 yaş, %8,5’i 46-50 yaş ve %1,5’i ise 51 yaş ve üstündedir. Katılımcıların kurumlarındaki hizmet süreleri incelendiğinde %37’si 1-5 yıl, % 32’si 6-10 yıl, %16’sı 11-15 yıl, %10’u 16-20 yıl ve %5’i 20 yıl ve üstü süredir çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

3.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmada anket formu demografik bilgiler, kapsayıcı liderlik ölçeği, lider üye etkileşimi ölçeği ve işe gömülmürlük ölçeği olmak üzere 4 bölümden oluşmaktadır.

Kapsayıcı Liderlik Ölçeği: Araştırmada kullanılan kapsayıcı liderlik ölçeği 2010 yılında Carmeli vd. tarafından geliştirilmiştir. Kapsayıcı liderlik ölçeği 9 ifadeden oluşmaktadır. Ölçekte açıklık ile ilgili 3 madde, hazır bulunma ile ilgili 4 madde ve erişilebilirlik ile ilgili 2 madde bulunmaktadır. Sürücü ve Maslakçı (2021) tarafından ölçeğin Türkçeye uyarlama çalışması yapılarak 3 faktörlü yapıya uygunluğu tespit edilmiş ve ölçeğin güvenilirlik düzeyi 0,91 bulunmuştur. Gül ve Çakıcı (2021) tarafından yapılan Türkçeye uyarlama çalışmasında ise ölçeğin tek faktörde Cronbach Alpha değeri 0,94 olduğu tespit edilmiştir.

Lider Üye Etkileşimi Ölçeği: Bu çalışmada kullanılan lider üye etkileşimi ölçeği Liden ve Maslyn (1998) tarafından geliştirilmiştir ve Baş vd. (2010) tarafından Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği analiz edilmiş ve güvenilirlik düzeyi 0,920 bulunmuştur. Bu çalışmada Baş vd. (2010) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçek kullanılmıştır. Ölçek 12 madde ve 4 faktörden oluşmaktadır. Bu faktörler etki, vefakarlık, katkı ve profesyonel saygıdır (Baş vd., 2010: 1019).

Etki: Lider ve üyeleri arasında karşılıklı çekim gücüdür. Liderler ve üyeleri arasındaki ilişkinin daha çok kişiler arası karşılıklı çekiciliğe dayanmasıdır.

Katkı: Lider ve üyelerin ortak amaçlar için gerçekleştirdikleri faaliyetlerin algılandığı değeridir.

Vefakarlık: İki tarafında birbirlerine karşı vefalı olma düzeyleridir. Hem liderin hem de üyelerin zor durumlarında birbirlerine destek olmalarını ifade eder.

Profesyonel Saygı: Lider ve üyelerin karşılıklı saygınlık derecesine yönelik algılarıdır.

İşe Gömülmürlük Ölçeği: İşe gömülmürlük ölçeği Crossley vd. (2007) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek Akgündüz vd. (2016); Kesen ve Akyüz (2016) tarafından kullanılmıştır. Ölçek 7 madde ve tek faktörden oluşmaktadır. Kesen ve Akyüz (2016) yaptığı çalışmada ölçeğin güvenilirlik düzeyini 0,906 bulurken; Akgündüz vd., (2016) otel çalışanlarına uyguladığı ölçeğin güvenilirlik düzeyini 0,850 olarak tespit etmiştir.

3.3. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirliği

Araştırmada hipotezler test edilmeden önce kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik düzeyleri incelenmiştir. Yapı geçerliliğinin incelenmesi amacıyla açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi sonuçları incelenmiştir. Ayrıca benzeşim ve ayrışım geçerlilikleri için AVE ve CR değerleri ölçülmüştür. Araştırmada kullanılan kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve işe gömülmürlük ölçeklerinin güvenilirlik düzeylerinin belirlenmesinde Cronbach Alpha değeri incelenmiştir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin Cronbach Alpha değerleri Tablo 1’de bulunmaktadır.

Tablo 1: Ölçeklerin Güvenirlik Analizi Bulguları

Araştırmada Kullanılan Ölçekler	Cronbach Alpha
Kapsayıcı liderlik ölçeği	0,902
Lider üye etkileşimi ölçeği	0,922
İşe gömülmüşlük ölçeği	0,884

Kapsayıcı liderlik ölçeğinin Cronbach Alpha değeri 0,902, lider üye etkileşimi ölçeğinin Cronbach Alpha değeri 0,922, ve işe gömülmüşlük ölçeğinin Cronbach Alpha değeri ise 0,884'tür. Kalaycı (2010)'ya göre Cronbach Alpha değerinin 0,80 üzerinde olması ölçeklerin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik düzeyinin yüksek düzeyde olduğu görülmektedir.

Ortak metot varyansı: Bu çalışmada kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlükle ilgili ölçek maddelerine verilen cevapların tek kaynaktan ve aynı anda toplanması nedeniyle ortak metot varyans hatası olup olmadığını tespit etmek amacıyla Harman'ın tek faktör metodu uygulanmıştır. Ortak metot varyans hatasının tespitinde en çok kullanılan Harman'ın tek faktör testidir. Harman testi araştırmada kullanılan ölçeklerin tüm maddelerinin döngüsüz faktör analizine tabi tutulması ile değerlendirilir. Elde edilen sonuçlarda tek bir faktör meydana geliyorsa veya tek faktör varyansın büyük bir kısmını açıklıyorsa ortak metot varyansı meydana gelir (Podsakoff vd., 2003:889). Araştırmada kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlük ölçeklerinin tüm maddeleri ile rotasyon yöntemi olmaksızın faktör analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda özdeğeri 1'den büyük 6 faktör tespit edilmiştir. Tüm faktörler toplam varyansın %70,8'ini açıklamaktadır ve faktörlerin açıkladığı varyans oranı sırasıyla %30,4, %18,5, %6,8, %6,2, %4,8 ve %3,9'dur. Faktör sayısı 1 ile sınırlandırıldığında açıklanan toplam varyans %35,172'dir. Bu oranın %50'den düşük olması araştırmada ortak metot varyans hatasının olmadığını göstermektedir.

Araştırmada veri setinin normal dağılım gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla Skewness ve Kurtosis değerleri incelenmiştir. Tabachnick ve Fidel (2013)'e göre Skewness ve Kurtosis değerlerinin -1,5 ile +1,5 aralığında olması verilerin normal dağıldığını göstermektedir. Tablo 2'de araştırma kapsamında kullanılan kapsayıcı liderlik ölçeği, lider üye etkileşimi ölçeği ve işe gömülmüşlük ölçeğinin Skewness ve Kurtosis değerlerine göre verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir.

Araştırmada kullanılan kapsayıcı liderlik ölçeği, lider üye etkileşimi ölçeği ve işe gömülmüşlük ölçeklerinin geçerliliklerini tespit etmek amacıyla ilk olarak varimax rotasyon yöntemi ile yapılan açımlayıcı faktör analizi sonuçları incelenmiştir. Verilerin analize uygunluğunun belirlenmesi için Bartlett küresellik testi ve Kaiser Meyer Olkin testi yapılmıştır. Ayrıca ölçeklerin faktör analizi ile belirlenen faktörleri arasında yeterli ilişki olup olmadığını ve faktörlerin modeli açıklamakta yeterli olup olmadığını test etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi ile doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır (Erkorkmaz vd., 2013). Ölçeklerin yakınsama ve ayrışma geçerliliğinin belirlenmesinde AVE ve CR değerleri hesaplanmıştır. Yakınsama geçerliliği bir ölçeği oluşturan ifadelerin arasındaki korelasyon ilişkisinin yüksekliğini gösterir. Ayrışma geçerliliği ise bir yapıyı oluşturan soruların diğer yapıları oluşturan sorularla düşük korelasyon ilişkisini ifade eder. AVE (Açıklanan ortalama varyans) değerinin 0,50 ya da 0,50'den fazla olması yakınsama geçerliliğinin teyit edilmesi için gereklidir. Ayrışma geçerliliği ise AVE değerlerinin karekökü alındığında bu değerlerin o boyutun diğer boyutlarla olan korelasyon katsayılarından büyük olması gerekmektedir (Civelek, 2018:42). AVE değerlerinin karekökü boyutlar arasındaki korelasyondan büyük olduğu tespit edilmiştir. Kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlük ölçeklerinin faktör analizi bulguları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Faktör Analizi Ve Normallik Testi Bulguları

	<i>Faktör Yük Değerleri</i>	<i>AVE</i>	<i>vAVE</i>	<i>CR</i>	<i>Açıklanan varyans</i>	<i>Skewness</i>	<i>Kurtosis</i>
Kapsayıcı Liderlik <i>KMO= 0,879</i> <i>Bartlett=1027,776</i>					%68,17	-0,504	-0,124
Açıklık ve Erişilebilirlik		0,642	0,801	0,877			
<i>Madde 7</i>	,874					-0,501	-0,819
<i>Madde 8</i>	,789					-0,538	-0,417
<i>Madde 6</i>	,724					-0,749	0,024
<i>Madde 5</i>	,705					-0,479	-0,973
<i>Madde 9</i>	,700					-0,728	-0,262
Hazır olma		0,580	0,761	0,872			
<i>Madde 2</i>	,893					-0,753	-0,305
<i>Madde 3</i>	,807					-0,630	-0,433
<i>Madde 1</i>	,803					-0,692	-0,419
<i>Madde 4</i>	,691					-0,707	-0,283
Lider Üye Etkileşimi <i>KMO= 0,865</i> <i>Bartlett= 1509,270</i>					%82,23	-0,675	0,269
Katkı		0,712	0,843	0,774			
<i>Madde 5</i>	,866					-0,265	-1,004
<i>Madde 4</i>	,865					-0,166	-1,087
<i>Madde 6</i>	,800					-0,426	-0,930
Profesyonel Saygı		0,662	0,813	0,747			
<i>Madde 11</i>	,830					-0,566	-0,838
<i>Madde 10</i>	,812					-0,498	-0,746
<i>Madde 12</i>	,800					-0,632	-0,680
Etki		0,584	0,764	0,699			
<i>Madde 2</i>	,829					-0,758	-0,473
<i>Madde 1</i>	,772					-0,553	-0,752
<i>Madde 3</i>	,686					-0,560	-0,641
Vefakarlık 4		0,751	0,866	0,545			
<i>Madde 7</i>	,882					-0,799	-0,212
<i>Madde 8</i>	,851					-0,823	-0,181
İşe Gömülmüslük <i>KMO=0,759</i> <i>Bartlett=546,776</i>					%54	-0,365	-0,471
<i>Madde 4</i>	,864	0,543	0,736	0,873		-0,461	-0,837
<i>Madde 3</i>	,822					-0,305	-1,075
<i>Madde 2</i>	,801					-0,420	-0,820
<i>Madde 1</i>	,781					-0,720	-0,238
<i>Madde 7</i>	,563					-0,987	0,233
<i>Madde 6</i>	,520					-0,395	-0,808

Yapılan faktör analizi sonucunda kapsayıcı liderlik ölçeğinin 9 ifadesinin iki faktörde toplandığı tespit edilmiştir. Kapsayıcı liderlik ölçeğinin ifadeleri incelendiğinde açıklık ve erişilebilirlik ile ilgili ifadelerin tek faktörde toplandığı, hazır olma faktörünün ifadelerinin ise ayrı bir faktörde toplandığı tespit edilmiştir. Bu durumda açıklık ve erişilebilirlik faktörü tek bir faktör hazır olma faktörü ise ikinci faktör olarak araştırmaya dahil edilmiştir. Kapsayıcı liderlik ölçeğinin iki faktörde açıkladığı varyans oranı %68'dir. Bartlett testi sonucunda KMO değeri 1027,776'dır. Bu sonuç veri setinin faktör analizi yapılmasının uygunluğunu (Kalaycı, 2010:301-302) göstermektedir. Lider üye etkileşimi ölçeğinin "yöneticim için normalin üzerinde çalışmayı yük olarak görmem" ifadesinin diğer faktör yük değerinin birden fazla faktörde yüksek değere sahip olması nedeniyle değerlendirmeye alınmamış ve ikinci kez yapılan analiz sonucunda ölçeğin yine 4 faktörde toplandığı tespit edilmiştir. Lider üye etkileşimi ölçeğinin faktör analizi sonucunda ölçeğin 4 faktörde açıkladığı varyans oranı %82'dir. Bartlett's testinin KMO değeri 1509,270 ve anlamlıdır. İşe gömülmüşlük ölçeğinin faktör analizi sonucunda ölçeğin "Bu örgütün bana sağladıklarını düşündüğümde, buradan ayrılmam kolay olmaz" maddesinin faktör yük değerinin 0,500 altında olması nedeniyle ölçekten çıkarılmıştır ve ikinci kez yapılan faktör analizi sonucunda ölçeğin tek faktörde açıkladığı varyans %54'tür. Bartlett's testinin KMO değeri 546,776'dır. Ölçeklerin AVE ve CR değerleri incelendiğinde yakınsama ve ayrışma geçerliliğinin sağlandığı görülmektedir.

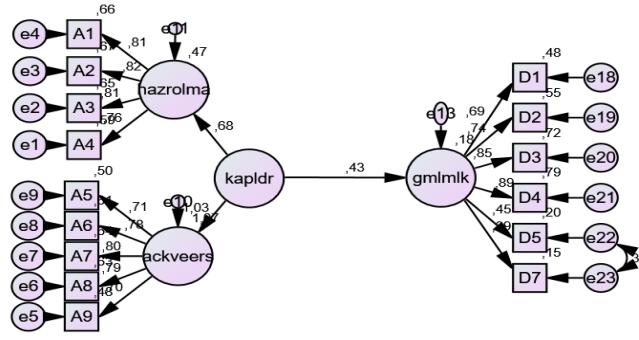
Tablo 3: Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Uyum İyiliği Durumu

	CMIN/df	RMSEA	NFI	CFI	GFI	SRMR
Kapsayıcı Liderlik Ölçeği	2,67	0,09*	0,93	0,96	0,934	0,04
Lider Üye Etkileşimi Ölçeği	1,96	0,069	0,95	0,94	0,94	0,03
İşe Gömülmüşlük Ölçeği	2,16	0,076	0,97	0,98	0,97	0,03
Kabul Edilebilir Uyum	$3 \leq \text{CMIN/df} \leq 5$	$0,05 \leq \text{RMSEA} \leq 0,08$	$0,90 \leq \text{NFI} \leq 0,95$	$0,90 \leq \text{CFI} \leq 0,95$	$0,90 \leq \text{GFI} \leq 0,95$	$0,5 \leq \text{SRMR} \leq 0,8$
İyi Uyum	≤ 3	$\leq 0,05$	$\geq 0,95$	$\geq 0,95$	$\geq 0,95$	$\leq 0,5$

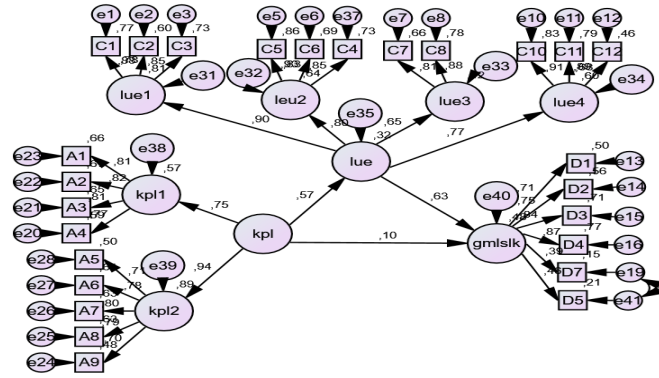
Tablo 3'te ölçeklerin CMIN/df, RMSEA, NFI, CFI, GFI ve SRMR değerleri bulunmaktadır. Lider üye etkileşimi ölçeği ve işe gömülmüşlük ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi değerlerinin kabul edilebilir uyum ve iyi uyum düzeyinde olduğu görülmektedir. Ancak kapsayıcı liderlik ölçeğinin RMSEA değerinin kabul edilebilir sınırlar dışında olduğu görülmektedir. Gürbüz (2019) 250 katılımcıdan küçük örneklem gruplarında RMSEA değerinin raporlanması yerine SRMR, CFI ve CMIN/df değerinin raporlanmasını önermektedir. Bu değerler incelendiğinde araştırmada yapısal eşitlik modellemesi ile yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre ölçeklerin öngörülen kuramsal yapılarının doğrulandığını söylemek mümkündür.

3.4. Araştırmanın Bulguları

Araştırmada kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük üzerine etkisinde lider üye etkileşiminin aracı rolü olup olmadığı yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir. Aracılık etkisinin incelenmesinde Baron ve Kenny (1986)'nin ortaya koyduğu yöntemle göre öncelikle bağımsız değişken olan kapsayıcı liderliğin bağımlı değişken olan işe gömülmüşlüğe etkisi incelenmiştir. Analiz sonucunda elde edilen uyum iyiliği indeks değerleri ölçüm modelinin doğrulandığını göstermektedir (CMIN/df= 2,558; CFI=0,91; RMSEA=0,08). Elde edilen sonuçlara göre kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük düzeyini etkilediği tespit edilmiştir ($\beta=0,426$ $p<0,05$). H1 hipotezi desteklenmiştir. Şekil 1'de H1 hipotezine ilişkin sonuçlar bulunmaktadır. Sonrasında modele aracı değişken olan lider üye etkileşimi eklenip araştırma modeli oluşturularak lider üye etkileşiminin aracılık etkisi incelenmiştir.

Şekil 1: Kapsayıcı Liderliğin İşe Gömülmüşlük Üzerine Etkisi (H1)

Şekil 2: Araştırmanın yapısal modeli

Şekil 2'deki araştırma modelinde görüldüğü üzere aracı değişken olan lider üye etkileşiminin eklendiği yapısal model analizi sonuçlarına göre kapsayıcı liderliğin lider üye etkileşim düzeyini etkilediği ($\beta = 0,57$ $p < 0,01$) tespit edilerek H2 hipotezi desteklenmiştir. Aynı şekilde aracı değişken olan lider üye etkileşiminin işe gömülmüşlük üzerindeki ($\beta = 0,63$ $p < 0,01$) etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür ve böylece H3 hipotezi desteklenmiştir. Yol analizi sonuçlarına göre elde edilen uyum indekslerinin kabul edilebilir değerler içinde olması modelin veri ile uyumlu ve kabul edilebilir olduğunu göstermektedir (CMIN/df=2,163; CFI=0,90; RMSEA=0,07; SRMR=0,07).

Tablo 4: YEM analiz sonuçları

Değişkenler	Değişkenler					
	Lider Üye Etkileşimi	İşe Gömülmüşlük				
	β	β				
Kapsayıcı Liderlik R ²	-	0,43*				
	-	0,18				
Kapsayıcı Liderlik R ²	0,57*					
	0,32					
Kapsayıcı Liderlik L- Ü Etkileşimi R ²	-	0,10** 0,63* 0,47				
Dolaylı Etki		0,360 GA[0,193-0,616]				
Model Uyum İyiliği Değerleri						
	CMIN	Df	CMIN/df	CFI	RMSEA	SRMR
Değerler	625,078	289	2,163	0,90	0,07	0,07

*:p<0,05, **:p>0,05 parantez içindeki değerler bootstrap yöntemi ile alt ve üst güven aralığı değerlerini göstermektedir.

Aracılık etkisinin ölçülmesinde aracı değişkenin kısmi veya tam aracılık etkisi bulunabilir. Modele aracı değişken eklendiğinde bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkinin değerinin düştüğü ve anlamlı olduğu durum kısmi aracılığı ifade etmektedir. Tam aracılık etkisi ise aracı değişkenin modele eklenmesiyle bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişki değerinin düşmesi ve anlamsız olması durumudur (Yılmaz ve Dalbudak, 2018:520).

Araştırma sonuçlarına göre ilk modelde (H1) kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük düzeyini etkilediği tespit edilmiştir ($\beta=0,426$ $p<0,05$). Araştırma modeline aracı değişken olan lider üye etkileşiminin eklenmesiyle kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük üzerindeki etkisi ($\beta=0,10$ $p>0,05$) olarak belirlenmiştir. Modele aracı değişkenin eklenmesiyle etki düzeyi düşmüş ve $p>0,05$ olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuçlarla birlikte kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük üzerine etkisinde lider üye etkileşiminin aracılık etkisinin tespitinde son olarak veri seti bootstrap yöntemi ile analiz edilmiştir. Bootstrap tekniği ile yapılan aracılık analizlerinde araştırma hipotezinin desteklenebilmesi için elde edilen %95 güven aralığındaki değerlerin 0 sıfır değerini kapsamaması (Gürbüz, 2019:120) gerekmektedir. Bootstrap analizinde 5000 yeniden örneklem hesaplanmıştır. Bootstrap sonuçlarına göre kapsayıcı liderliğin lider üye etkileşimi aracılığıyla işe gömülmüşlük üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\beta=0,360$ %95 GA[0,193-0,616]. Bootstrap alt ve üst güven aralığı değerleri sıfır değerini kapsamadığı görülmektedir. Sonuç olarak kapsayıcı liderlik ile işe gömülmüşlük arasındaki ilişkide lider üye etkileşiminin tam aracılık etkisinin olduğu tespit edilmiştir. H4 hipotezi desteklenmiştir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgütlerin çevrelerindeki değişime uyum sağlamları, rekabet edebilir bir güce sahip olmaları ve varlıklarını sürdürebilmeleri için kaynaklarını en doğru biçimde kullanmaları gerekir. Özellikle küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle insan kaynağının önemi daha da artmaktadır. İşinde yeterli bilgi ve beceriye sahip olan çalışanların işinden ayrılması durumunda ise örgütler bazı maliyetlerle karşılaşır. Örgütler gerek işletmelerin süreçlerinde aksamalar yaşanmaması gerekse çeşitli maliyetlerle karşılaşmamak için nitelikli çalışanlarını kaybetmek istemezler. Çalışanlardan rollerine uygun görev ve sorumluluklarını titizlikle yerine getirmelerini beklerler. Bundan dolayı çalışanların işlerine gömülü olmalarına etki edecek değişkenlerin incelenmesi örgütlere ve örgütsel davranış alanında çalışan akademisyenlere katkı sağlayacaktır. Çalışanın örgütte kalmasını sağlayan ekonomik, sosyal ve psikolojik nedenler bütünü olarak tanımlanan işe gömülmüşlüğü katkılarında biri de çalışanın olumlu iş davranışlarının artması, daha yüksek performans gösterme eğilimine yönelmesidir (Misican, 2021:117; Kanten vd., 2015:1360). Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre kapsayıcı liderliğin işe gömülmüşlük üzerinde anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışanların işine gömülmüş olmalarında yöneticilerin çalışanların fikirlerine açık olmaları, ulaşılabilir olmaları, çalışanların farklılıklarını göz önünde bulundurup önyargısızca davranmaları etkilidir. Literatür taraması yapılarak elde edilen bilgilere göre Elvestuen ve Valaker (2021)'in çalışmasında yönetici desteği ile işe gömülmüşlük arasındaki ilişkide kapsayıcı liderliğin aracı rolü olduğu ortaya koyulmaktadır. Elsaide (2020)'nin çalışmasında ise kapsayıcı liderlik algısının işe gömülmüşlüğü etkilediği ve bu etkide örgütsel kimliğin aracı rolü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmadan elde edilen sonuçların daha önce yapılan çalışmaların sonuçlarını desteklediği görülmektedir. Örgütlerde yöneticilerin çalışanları ile fikir alışverişinde bulunması, ihtiyaç duyulduğunda ulaşılabilir olması, çalışanlarını takdir etmesi yani yöneticinin kapsayıcı liderlik davranışları göstermesi çalışanların işe gömülmüşlük düzeylerinin artmasına katkı sağlayacaktır.

Akgündüz vd., (2023)'in çalışmasında lider üye etkileşiminin işe gömülmüşlüğü etkilediği tespit edilmiştir. Brimhall vd., (2016)'nin araştırmasında çalışanların kapsayıcı liderlik algılarının lider üye etkileşimi kalitesini arttırdığı ifade edilmektedir. Çetinkaya ve Yeşilada (2022) çalışmasında psikolojik güçlendirme yoluyla kapsayıcı liderliğin inovatif iş davranışları üzerindeki etkisinde lider üye etkileşiminin aracı rolünün olduğunu tespit etmiştir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar mevcut araştırmaların sonuçlarını destekleyerek kapsayıcı liderliğin olumlu etkilerini lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlük konularıyla incelenmiştir. Araştırmada çalışanın kapsayıcı liderlik algısının işe gömülmüşlüğü etkisinde lider ile üyeleri arasındaki etkileşimin aracı rolü tespit edilmiştir.

Günümüz örgütlerinde küreselleşmenin etkisiyle çalışanlar arasında farklılıklar artmaktadır. Özellikle çok uluslu işletmelerde farklı eğitimde, farklı kültürde ya da farklı değerlere sahip çalışanlar vb. bir arada örgütün amaçlara ulaşmasına katkı sağlamaktadır. Yöneticilerin her çalışanın birbirinden farklı ve benzersiz olduğunun bilincinde olması, çalışanları bir arada tutarak örgütün amaçlarına yönlendirmede kapsayıcı liderlik davranışlarında

bulunmaları durumunda çalışanlar ile etkileşimi artacaktır. Kapsayıcı liderler her çalışanın farklılıklarıyla benzersiz olduğunun bilincinde olup, çalışanların farklılıklarıyla birlikte örgüte daha fazla değer katabileceği düşüncesiyle onları işe teşvik eden, katılımlarını sağlayan, fikir alışverişinde bulunan liderlerdir. Kapsayıcı liderlerin bu özellikleri sayesinde çalışanlar ile etkileşiminin artması ve çalışanlarda etkileşimin kalitesinin arttığı algısının oluşması çalışanların işlerini daha da sahiplenmesini, işten ayrılma niyeti içinde olmamasını ve işini daha önemseyerek yapmasını yani işe gömümlü olmalarını sağlayacaktır. Kapsayıcı liderler ve çalışanlar arasındaki etkileşimin artması çalışanların işe gömülmüşlüğüne artmasına aracılık etmektedir. Kapsayıcı liderlerin astlarının fikirlerine önem vermesi, onları takdir etmesi, erişilebilir olması çalışanlar ile etkileşimlerinin kalitesinin yükselmesini sağlayacak ve çalışanların işe gömülmüşlük düzeylerine olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

Bu araştırmada örneklemin kamu çalışanlarından oluşması araştırmanın kısıtıdır. Araştırmada elde edilen sonuçlar kamu çalışanları ile sınırlı olması nedeniyle genellenemez. Araştırmadaki ikinci kısıt ortak yöntem varyansı olasılığını değerlendirmek için sadece Harman'ın tek faktör testinin yapılmasıdır. Verilerin farklı kaynaklardan ve farklı zaman aralıklarında toplanması ortak metod varyansı hatasını minimize edecektir (Podsakaf vd., 2003:899). Araştırmacıların kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlük konuları ile ilgili gelecekteki araştırmalarını daha fazla örneklem sayısına ulaşılarak ve farklı sektörleri baz alarak yapmaları sonuçların sektör bazında karşılaştırılmasını ve farklı açılardan değerlendirilmesini sağlayacaktır. Ayrıca gelecekte kapsayıcı liderlik, lider üye etkileşimi ve işe gömülmüşlük ile ilgili çalışmalara iş tatmini, iş performansı gibi değişkenlerin dahil edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adapa, S. ve Sheridan, A. (2018). *Inclusive Leadership Negotiating Gendered Spaces*, Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Akgündüz, Y., Türksoy, S. S. ve Nisari, M. A. (2023). "How Leader–Member Exchange Affects Job Embeddedness and Job Dedication Through Employee Advocacy", *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 6/2, 492- 508.
- Akgündüz, Y., Güzel, T. ve Harman, S. (2016). "Yöneticiye Güven Ve Dağıtımsal Adalet Çalışanların İşe Gömülmüşlüğüne Nasıl Etkiler?", *Ege Akademik Bakış*, 16/2, 351-362.
- Ali, I., Khan, M. M., Shakeel, S. ve Mujtaba, B. G. (2022). "Impact of Psychological Capital on Performance of Public Hospital Nurses: The Mediated Role of Job Embeddedness", *Public Organizational Review*, 22, 135-154.
- Anand, S., Hu, J., Liden, R. C. ve Vidyarthi, P. R. (2011). *Leader– Member Exchange: Recent Research Findings and Prospects for the Future*, 311–325. SAGE Handbook of Leadership, Los Angeles.
- Bao, P., Xiao, Z., Baou, G. ve Noorderhaven, N. (2021). "Inclusive Leadership And Employee Work Engagement: A Moderated Mediation Model", *Baltic Journal of Management*, 17 /1, 124-139.
- Baron, R. ve Kenny, D. (1986). "The Moderator-Mediator Variable Distinction In Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations's", *Journal of Personality and Social Psychology*, 51/6, 1173-1182.
- Baş, T., Keskin, N. ve Mert, İ.S. (2010). "Lider Üye Etkileşimi (LÜE) Modeli ve Ölçme Aracının Türkçe'de Geçerlik ve Güvenilirlik Analizi", *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10/3, 1013-1039.
- Biçkes, D. M. (2019). "Hizmetkâr Liderliğin İşe Gömülmüşlük Üzerindeki Etkisi", *4. International EMI Entrepreneurship and Social Sciences Congress, Proceedings e-book*, 580-590.
- Bitmiş, M. G., Rodopman, B., Üner, M. M. ve Sökmen, A. (2015). "Katılımcı Liderliğin iş tatmini üzerindeki etkisi: Örgütsel Feda Etmenin Aracılık Rolü", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17/1, 1-13.
- Bourke, J. ve Espedido, A. (2020). "The Key to Inclusive Leadership", March 06, 2020, Leadership.
- Breukelen, W., Schyns, B. ve Blanc, P. (2006). "Leader-Member Exchange Theory and Research: Accomplishments and Future Challenges", *Sage Publications*, 2/3, 295-316.
- Brimhall, K. C., MorBarak, M. E., Hurlburt, M., McArdle, J.J., Palinkas, L., ve Henwood, B. (2016). "Increasing Workplace Inclusion: The Promise of Leader-Member Exchange, Human Service Organizations: Management", *Leadership & Governance*, 41/3, 222-239.
- Büyükbeşe, T. ve Gökaslan, M. O. (2018). "İşe Gömülmüşlük, İşe Adanmışlık Ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi: Bir Alan Araştırması", *Mukaddime*, 9/2, 135-154.

- Carmeli, A., Palmon R.R. ve Ziv E. (2010). "Inclusive Leadership and Employee Involvement in Creative Tasks in the Workplace: The Mediating Role of Psychological Safety", *Creativity Research Journal*, 22/3, 250-260.
- Civelek, M. E. (2018). *Yapısal Eşitlik Modellemesi Metodolojisi*, Beta Basım Yayın Dağıtım AŞ., İstanbul.
- Collins, B. J., Burrus, C. J. ve Meyer, R. D. (2014), "Gender Differences in the Impact of Leadership Styles on Subordinate Embeddedness and Job Satisfaction", *Leadership Quarterly*, 25/4, 660-671.
- Crossley, C. D., Bennett, R. J., Jex, S. M. ve Burnfield, J. L. (2007). "Development of a Global Measure of Job Embeddedness and Integration into a Traditional Model of Voluntary Turnover", *Journal of Applied Psychology*, 92/4, 1031-1042.
- Çekmecelioğlu, H. G. ve Ülker, F. (2014). "Lider-Üye Etkileşimi ve Çalışan Tutumları Üzerindeki Etkisi: Eğitim Sektöründe Bir Araştırma", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 35-58.
- Çetinkaya, B. ve Yeşilada, T. (2022). "Inclusive Leadership and Employee Innovative Work Behaviours: Testing a Psychological Empowerment and Leader-Member Exchange Moderated- Mediation Model", *Journal of Psychology in Africa*, 32/1, 15-20.
- Dechawatanapaisal, D. (2018). "Nurses' Turnover Intention: The Impact of Leader-Member Exchange, Organizational Identification and Job Embeddedness", *Journal of Advanced Nursing*, 74/6, 1380-1391.
- Dedeoğlu, T., Özdevecioğlu, M. ve Oflazer, S. (2016). "Örgütlerde İşe Gömülmüşlüğü (Job Embeddedness) Çalışanların İş ve Yaşam Kalitesi Üzerindeki Etkisi: İyimserliğin Rolü", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 47, 135-146.
- Dirican, A. H. ve Erdil, O. (2021). "Psikolojik Sözleşme İhlalinin İşe Gömülmüslük Üzerine Etkisinde Algılanan Örgütsel Desteğin Aracılık Rolü", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13/1, 701-7018.
- Dulebohn, J. H., Bommer, W. H., Liden, R. C., Brouer, R. L. ve Ferris, G. R. (2012). "A Meta-Analysis of Antecedents and Consequences of Leader-Member Exchange: Integrating the Past with an Eye Toward the Future", *Journal of Management*, 38/6, 1715-1759.
- Elsaied, M. M. (2020). "A Moderated Mediation Model for the Relationship Between Inclusive Leadership and Job Embeddedness", *American Journal of Business*, 35 -3/4, 191-210.
- Elvestuen, G. ve Valaker, S. (2021). "Who is an inclusive leader?-The Relationship Between Line Managers' Experiences and Traits and Employees' Perceived Inclusion", *International Journal of Managerial Studies and Research*, 9/3, 28-41.
- Erdoğan, B. ve Bauer, T. N. (2016). *Leader-Member Exchange Theory: A Glimpse into the Future*. in T. N. The Oxford Handbook of Leader-Member Exchange, 413-421, Oxford University Press.
- Erdoğan, B., Liden, R. C. ve Kraimer, M. L. (2006). "Justice and Leader-Member Exchange: The Moderating Role of Organizational Culture", *Academy of Management Journal*, 49/2, 395-406.
- Erkorkmaz, A., Etikon, İ., Demir, O., Özdamar, K. ve Sanisoğlu, S.Y. (2013). "Doğrulayıcı Faktör Analizi Ve Uyum İndeksleri", *Türkiye Klinikleri J Med Sci*, 33/1, 210-223.
- Fasbender, U., Van der Heijden, B. I. ve Grimshaw, S. (2019). "Job Satisfaction, Job Stress and Nurses' Turnover Intentions: The Moderating Roles of on-the-Job and off-the-Job Embeddedness", *Journal of advanced nursing*, 75/2, 327-337.
- Fatima, T., Raja, U., Malik, M. A. R. ve Jahanzeb, S. (2020). "Leader-Member Exchange Quality and Employees Job Outcomes: a Parallel Mediation Model", *Eurasian Business Review*, 10/2, 6, 309-332.
- Fuchs, R. M. (2021). "Links, Fit or Sacrifice: Job Embeddedness and Intention to Quit Among Generation Y.", *European Journal of Management and Business Economics*, 31/2, 160-175.
- Gökaslan, M. O. (2018). "Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık, İşe Gömülmüslük, İşe Adanmışlık Ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi: Bir Alan Çalışması", *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 25-46.
- Graen, G. ve Uhl-Bien, M. (1995). "Relationship-based Approach to Leadership: Development of Leader-Member Exchange (LMX) Theory of Leadership Over 25 Years: Applying a Multi-level Multidomain Perspective", *Leadership Quarterly*, 6/2, 219-247.
- Greene, J., Mero, N. ve Werner, S. (2018). "The Negative Effects of Job Embeddedness on Performance", *Journal of Managerial Psychology*, 33/1, 58-73.

- Groysberg, B. ve Slind, M. (2012). "Leadership is a Conversation", *Harvard Business Review*, 90/6, 76-84.
- Guo, Y., Zhu, Y. ve Zhang, L. (2022). "Inclusive Leadership, Leader Identification and Employee Voice Behavior: The Moderating Role of Power Distance", *Current Psychology*, 41, 1301-1310.
- Gül, E. ve Çakıcı, A. B. (2021). "Kapsayıcı Liderlik Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması ve Kapsayıcı Liderliğin İş Performansı Üzerindeki Etkisinde Psikolojik Güvenliğin Aracılık Rolü", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24/2, 323-339.
- Gümüş, A. ve Gönül, F. (2022). "Çalışmaya Tutkunluk, İş performansı Ve İşe Gömülmüslük Arasındaki İlişki", *Dicle Akademi Dergisi*, 2/2, 77-94.
- Gürbüz, S. (2019). *Amos ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Gürbüz, S. ve Ayhan, Ö. (2017). "Lidere Yakın Olmanın Dayanılmaz Hafifliği: Lider Üye Etkileşimi, Görev Performansı, Tecrübe ve Terfi Edilebilirlik Arasındaki İlişkilerin Testi", *Türk Psikoloji Dergisi*, 32/80, 1-15.
- Harris, K. J., Wheeler, A. R. ve Kacmar, K. M. (2011). "The Mediating Role of Organizational Embeddedness in The LMX-Outcome Relationships", *The Leadership Quarterly*, 22/2, 271-281.
- Hassan, S. ve Jiang, Z. (2021). "Facilitating Learning to Improve Performance of Law Enforcement Workgroups: The Role of Inclusive Leadership Behavior", *International Public Management Journal*, 24 /1, 106-130.
- Hogg, M., Martin, R., Epitropaki, O., Mankad, A, Svensson, A. ve Weeden, K. (2005). "Effective Leadership in Salient Groups: Revisiting Leader-Member Exchange Theory from the Perspective of the Social Identity Theory of Leadership", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31/7, 991- 1004.
- Holtom, B. C. (2016). *Job Embeddedness, Employee Commitment, and Related Constructs*. Edward Elgar Publishing.
- Javed, B., Abdullah, I., Zaffar, M. A., Haque, A. ve Rubab, U. (2019). "Inclusive Leadership and Innovative Work Behavior: The Role of Psychological Empowerment", *Journal of Management e-Organization*, 25, 554-571.
- Javed, B., Khan, A. K. ve Quratulain, S. (2018). "Inclusive Leadership and Innovative Work Behavior: Examination of LMX Perspective in Small Capitalized Textile Firms", *The Journal of Psychology*, 152/8, 594-612.
- Jiang, K., Liu, D., McKay, P. F., Lee, T. W. ve Mitchell, T. R. (2012). "When and How is Job Embeddedness Predictive of Turnover? A Meta-Analytic Investigation", *Journal of Applied Psychology*, 97/5, 1077-1096.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS Uygulamaları Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kanbur, A. ve Kanbur, E. (2015). "Lider-Üye Etkileşiminin Örgütsel Sinizme Etkisi: Algılanan İşsellik Statüsünün Aracılık Rolü", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks*, 7/2, 193-216.
- Kanbur, E. ve Mazioglu, V. (2021). "Örgütlerde İşe Gömülmüslük", *Yönetim-Strateji Organizasyon: Teoride ve Uygulamada*, Cilt 2, 271-287 (Ed: Şahin Karabulut) Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kanten, P., Kanten, S. ve Gürlek, M., "The Effect of Organizational Structures and Learning Organization on Job Embeddedness and Individual Adaptive Performance", *Procedia Economics and Finance*, 23, 1358-1366.
- Karatepe, O. M. (2016). "Does Job Embeddedness Mediate Effects of Coworker and Family Support on Creative Performance? An Empirical Study in the Hotel Industry", *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 15/2, 119-132.
- Karicioğlu, F. ve Kahya, C. (2011). "Lider-Üye Etkileşimi ve Çatışma Yönetimi Stili İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/2, 337-352.
- Ke, J., Zhang, J. ve Zheng, L. (2022). "Inclusive Leadership, Workplace Spirituality and Job Performance in the Public Sector: A Multi-Level Double-Moderated Mediation Model of Leader-Member Exchange and Percieved Dissimilarity", *Public Performance & Management Review*, 45/3, 672-705.
- Kesen, M. ve Akyüz, M. (2016). "Duygusal Emek ve Prososyal Motivasyonun İşe Gömülmüslüğe Etkisi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Uygulama", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/2, 233-250.
- Kline, P. (1994). *An Easy Guide to Factor Analysis*, Rautledge, NewYork.
- Liden, R. ve Maslyn, J. (1998). "Multidimensionality of Leader Member Exchange: An Empirical Assessment Through Scale Development", *Journal of Management*, 24/1, 43-72.

- Lloyd, K., Boer, D. ve Voelpel, S. C. (2017). "From Listening to Leading: Toward an Understanding of Supervisor Listening within the Framework of Leader- Member Exchange Theory", *International Journal of Business Communication*, 54/4, 431-451.
- Lunenburg, F. C. (2010). "Leader- Member Exchange Theory: Another Perspective on the Leadership Process", *International Journal of Management, Business, and Administration*, 13/1, 1-5.
- Mind Tools, (2021). The Leader- Member Exchange Theory, June, 7, Elde edilme tarihi: 10 Ocak 2023, <https://www.mindtools.com/amtuftp/the-leader-member-exchange-theory>
- Misican, D.Ö. (2021). "İşe Gömülmüşlük Algısının Örgütsel Sosyalleşmenin Sinizm Üzerindeki Etkisinde Aracı Rolü", *İş-Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 23/1, 111-132.
- Mitchell, T., Holtom, B., Lee, T., Sablinski, C. ve Erez, M. (2001). "Why People Stay: Using Job Embeddedness to Predict Voluntary Turnover", *Academy of Management Journal*, 44/6, 1102-1121.
- Nembhard, I. M. ve Edmondson, A. C. (2006). "Making It Safe: The Effects of Leader Inclusiveness and Professional Status on Psychological Safety and Improvement Efforts in Health Care Teams", *Journal of Organizational Behaviour*, 27, 941-966.
- Ng, T. W. ve Feldman, D. C. (2010). "The Impact of Job Embeddedness on Innovation-Related Behaviors", *Human Resource Management*, 49/6, 1067-1087.
- Nie, D. ve Lamsa, A.M. (2015). "The Leader-Member Exchange Theory in the Chinese Context and the Ethical Challenge of Guanxi", *Journal of Business Ethics*, 851-861.
- Nishii, L. H. ve Mayer, D. M. (2009). "Do Inclusive Leaders Help to Reduce Turnover in Diverse Groups? The Moderating Role of Leader-Member Exchange in the Diversity to Turnover Relationship", *Journal of Applied Psychology*, 94/6, 1412-1426.
- Omillion- Hodges, L. M. ve Ptacek, J. K. (2021). *Leader-Member Exchange and Organizational Communication, New Perspective in Organizational Communication*, ebook, Switzerland.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y. ve Podsakoff, N. P. (2003). "Common Method Biases in Behavioral Research: A Critical Review of the Literature and Recommended Remedies", *Journal of Applied Psychology*, 88/5, 879-903.
- Randel, A. E., Galvin, B. M., Shore, L. M., Ehrhart, K. H., Chung, B. G., Dean, M. A. ve Kedharnath, U. (2018). "Inclusive Leadership: Realizing Positive Outcomes Through Belongingness and Being Valued for Uniqueness", *Human Resource Management Review*, 28, 190-203.
- Saghih, A. M. F. ve Nosrati, S. (2020). "The Antecedents of Job Embeddedness and Their Effects on Cyberloafing Among Employees of Public Universities in Eastern Iran", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 14/1, 77-93.
- Sekiguchi, T., Burton, J. P. ve Sablinski, C. J. (2008). "The Role of Job Embeddedness on Employee Performance: The Interactive Effects with Leader-Member Exchange and Organization-Based Self-Esteem", *Personnel Psychology*, 61(4), 761-792.
- Shah, I. A. Csordas, T., Akram, U., Yadav, A. ve Rasool, H. (2020). "Multifaced Role of Job Embeddedness Within Organizations: Development of Sustainable Approach to Reducing Turnover Intention", *Sage Open*, April-June, 1-19.
- Sheer, V. C. (2015). "Exchange Lost in Leader-Member Exchange Theory and Research: A Critique and A Reconceptualization", *Leadership*, 11/2, 213-229.
- Shore, L. M., Randel, A. M., Chung, B. G., Ehrhart, K. H. ve Singh, G. (2011). "Inclusion and Diversity in Work Groups: A Review and Model for Future Research", *Journal of Management*, 37/4, 1262-1289.
- Sürücü, L. (2021). "Lider Üye Etkileşimi: Literatür Taraması", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17/1, 257- 277.
- Sürücü, L. ve Maslakçı, A. (2021). "Kapsayıcı Liderlik Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlilik Ve Güvenirlik Çalışması", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22/2, 201-215.
- Şahin, F. (2011). "Lider-Üye Etkileşimi İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Üzerinde Cinsiyetin Etkisi", *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 11/2, 277-288.

- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. ve Ullman, J. B. (2013). *Using Multivariate Statistics*, Pearson, Boston.
- Tekin, E. (2018). "Lider-Üye Etkileşiminin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Adalet Algısının Aracılık Rolü", *Business and Management Studies An International Journal*, 6/1, 291-314.
- Turhan, M., Onan, G. ve Helvacı, İ. (2023). "Otantik Liderliğin İşe Gömülmüşlük Üzerindeki Etkisi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Uygulama", *Fiscaoeconomia*, 7(1), 274-300.
- Valle, M., Kacmar, K. M., Zivnuska, S. ve Harting, T. (2019). "Abusive Supervision, Leader-Member Exchange, and Moral Disengagement: A Moderated-Mediation Model of Organizational Deviance", *The Journal of Social Psychology*, 159/3, 299-312.
- Wijayanto, B.R. ve Kismono, G. (2004). "The Effect of Job Embeddedness on Organizational Citizenship Behavior", *Gadjah Mada International Journal of Business*, 6/3, 335-354.
- Xiang, H., Chen, Y. ve Zhao, F. (2017). "Inclusive Leadership, Psychological Capital, and Employee Innovation Performance: The Moderating Role of Leader-Member Exchange", *2nd International Conference on Humanities Science, Management and Education Technology*.
- Ye, Q., Wang, D. ve Guo, W. (2019). "Inclusive Leadership and Team Innovation: The Role of Team Voice and Performance Pressure", *European Management Journal*, 37/4, 468-480.
- Yılmaz, V. ve Dalbudak, Z. İ. (2018). "Aracı Değişken Etkisinin İncelenmesi: Yüksek Hızlı Tren İşletmeciliği Üzerine Bir Uygulama", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14/2, 517-534.
- Yin, L. W. (2013). *Inclusive Leadership and Employee Voice: Mediating Roles of Psychological Safety and Leader-member Exchange*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hong Kong Baptist University.
- Yoon, D., Hyun Han, C. S., Lee, S. K., Cho, J., Sung, M. ve Han, S. J. (2022). "The Critical Role of Job Embeddedness: The Impact of Psychological Empowerment and Learning Orientation on Organizational Commitment", *Frontiers in Psychology*, 13, 1-12.
- Zhao, F., Ahmed, F. ve Faraz, N. A. (2020). "Caring for the Caregiver During Covid-19 Outbreak: Does Inclusive Leadership Improve Psychological Safety and Curb Psychological Distress? Across-Sectional Study", *International Journal of Nursing Studies*, 110, 1-11.
- Zhang, M., Hu, E. ve Lin, Y. (2022). "The Impact of Flexibility-Oriented HRM Systems on Innovative Behaviour in China: a Moderated Mediation Model of Dualistic Passion and Inclusive Leadership", *Asia Pasific Business Review*, 29/1, 114-135.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.04.2023 ✓Accepted/Kabul:30.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1276180

Research Article/Araştırma Makalesi

Mumlu Karanfil, S. ve Doğan, A. (2023). "İş Güvencesizliğinin Presenteeism (İş Yerinde Görünürde Var Olma) Davranışına Etkisinde İş Yaşam Dengesinin Aracı Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 379-401.

İŞ GÜVENCESİZLİĞİNİN PRESENTEEISM (İŞ YERİNDE GÖRÜNÜRDE VAR OLMA) DAVRANIŞINA ETKİSİNDE İŞ YAŞAM DENGESİNİN ARACI ROLÜ

Seda MUMLU KARANFİL*, Altan DOĞAN**

Öz

1990'lı yıllarda yaşanan ekonomik buhran sonucunda şirketlerin küçülmeleri, yeniden yapılanmaları ve şirket birleşmeleri çalışanların işten çıkarılmalarına neden olmuştur. İşten çıkarmalar ile iş yerinde çalışmaya devam eden diğer personelin iş güvencesizliği algıları artmıştır. Algılanan iş güvencesizliği nedeni ile çalışanlar uzun saatlerini iş yerlerinde geçirmişler ve bu durum çalışanların iş ve yaşamlarında denge kurmalarına engel olmuştur. Bu bağlamda günümüzde de devam eden iş güvencesizliği algısı nedeni ile araştırmanın temel amacı; mavi ve beyaz yakalı çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yaşam dengelerini ne düzeyde etkilediğinin belirlenmesi ve iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerindeki etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolünün olup olmadığının belirlenmesidir. Araştırma sonucunda çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu ve ayrıca iş güvencesizliğinin iş yerinde görünürde var olma davranışına etkisinde iş yaşam dengesinin kısmi aracılık rolü üstlendiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Presenteeism, Presenteeism ölçeği, İş yerinde görünürde var olma, İş yaşam dengesi, İş güvencesizliği.*

THE INSTRUMENTAL ROLE OF WORK-LIFE BALANCE IN THE EFFECT OF JOB INSECURITY ON PRESENTEEISM BEHAVIOR

Abstract

As a result of the economic depression in the 1990s, the downsizing, restructuring and mergers of companies caused the dismissal of employees. Dismissals have increased the perceptions of job insecurity by causing other employees to worry that they will be unemployed. Due to perceived job insecurity, employees spent long hours at their workplaces and this prevented them from balancing their work and life. In this context, due to the perception of job insecurity that continues today, the main purpose of the research is to determine to what extent the job insecurity perceptions of blue-collar and white-collar employees affect their work-life balance and to determine whether the work-life balance has a mediating role in the effect of job insecurity perception on the apparent presence at work. As a result of the research, it was determined that the perceptions of employees' job insecurity have a statistically significant and positive effect on their apparent presence at work, and that work-life balance plays a partial mediation role in the effect of job insecurity on the apparent presence at work.

Keywords: *Presenteeism, Presenteeism scale, Work life balance, Job insecurity.*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Havacılık Yönetimi, İSTANBUL.
e-posta: smumlu@gelisim.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-2553-3877>)

**Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İnsan Kaynakları Yönetimi Ana Bilim Dalı, İSTANBUL.
e-posta: altand@istanbul.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0370-2513>)

GİRİŞ

İş güvencesizliği algısı nedeni ile ortaya çıkan presenteeism kavramı 2000'li yıllarda çalışanların sağlık problemleri ile ilişkilendirilmiştir. Presenteeism kavramı çalışanın herhangi bir sağlık problemi olmasına rağmen işine devam etmesi ve iş yerinde verimli olamamasını ifade etmektedir. Günümüzde ise presenteeism sadece sağlık problemlerinden kaynaklı olmamakla birlikte örgütsel ve bireysel problemlerin de neden olduğu verimlilik kayıpları olarak ifade edilmektedir. Başka bir deyiş ile presenteeism; çalışanın bazı sağlık sorunlarına, örgütsel ve bireysel sorunlarına rağmen işinin başında bulunması ancak çalışanın yaşadığı sorunlar nedeni ile işine odaklanmakta ve işini gereği gibi yapmakta zorluk çekmesi olarak ifade edilmektedir.

Presenteeism kavramını ortaya koyan ilk kişi örgütsel psikoloji alanında çalışmalar yapan Profesör Cary Copper'dır. Cooper, 1990'lı yıllarda şirketlerde yaşanan küçülmeler ve yeniden yapılanmalar nedeniyle çalışanların iş güvencesizliği algısı yaşadıklarını ve bu sebeple uzun saatler iş yerinde çalışmalarını ya da çalışıyor gibi görünmelerini presenteeism kavramı olarak açıklamaktadır (Saarvala, 2006: 3). Çalışanlar, bu yıllarda işlerini kaybetme korkusu yaşamışlar, uzun süren saatler iş yerinde kalmışlar ve hasta olduklarında işe gitmezlerse işsiz kalacaklarını düşünmüşlerdir. Günümüzde de yaşanmakta olan ekonomik durgunluk ve krizler çalışanlar için iş güvencesi olgusunun önemli bir noktaya gelmesine sebep olmuştur (Çakır, 2007: 117). İş güvencesi kaybı ile çalışan kişi hasta olduğunda da işe gitmeyi tercih etmekte, hasta olarak işe giden kişi işine odaklanmakta ve işini verimli bir şekilde yapmakta zorluk çekmektedir.

İş güvencesizliği konusu, 1970 ve 1980'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) şirket hissedarlarının çıkarlarının ön plana çıkması, işgücü yönetimindeki norm ve değerlerde gerçekleşen evrim ve yalın operasyonlara geçişin artması ile ön plana çıkmıştır (Greenhalgh ve Rosenblatt, 2010: 7). Günümüzde de yaşanmakta olan ekonomik durgunluk ve krizler çalışanlar için iş güvencesizliği olgusunun önemli bir noktaya gelmesine sebep olmuştur. İş güvencesizliği kavramı, çalışanların gelecekte işlerinin devam edip etmeyeceği ile ilgili yaşadıkları kaygıyı konu almaktadır (De Witte, 2005: 1). İş güvencesizliği kavramına ABD'nin yanı sıra Türkiye açısından bakıldığında 2001 yılında yaşanan finansal kriz ve ekonomik daralma neticesinde Türkiye'de de çalışanların iş güvencelerinin oldukça azalmış olduğu görülmüştür. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü (2002) verilerine göre, 2001 yılına kıyasla 2002 yılında işsiz sayısı 653.000 kişi artmıştır. Oransal olarak %8,6 olan işsizlik %11,8 olmuştur. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 2002 verileri bize Türkiye'de iş güvencesinin azaldığını göstermiştir. (Önder ve Wasti, 2002: 4). 2009 verileri de bizlere Türkiye'de iş güvencesizliği yaşandığını göstermektedir. TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi sonuçlarına göre, Türkiye'de 2009 yılında toplam istihdam, 2008 yılına göre 83 bin kişi artmış ancak işsizlik sayısı 860.000 kişi artarak 3.471.000'e yükselmiştir (TÜİK, 2009). 2009 yılı içinde ise 1.125.000 kişi işsiz kalmış ve 2009 yılı işsiz sayısı 3.802.000'e yükselmiştir. Bu işsizlerin %30,5'ini belirli iş sözleşmesi ile çalışanlar ve sözleşmesi bitenler, %24,9'unu da işten çıkarılanlar oluşturmuştur. Geçici çalışanlar ve iradesi dışında işten çıkarılanların olduğu gruptakiler 2009 yılındaki işsizlerin %50'sini oluşturmuşlardır. Ayrıca geçici çalışanlar ve iradesi dışında işten çıkarılanlar güvencesiz çalışma örneklerinden kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu gruptaki kişilerin işsiz kalma nedenleri iş güvencesizliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Sandıkçı, 2009: 49). Günümüzdeki TÜİK verilerini incelediğimizde 2022 yılındaki istihdam sayısı bir önceki yıla göre 955.000 kişi artarak 30.752.000 kişiye ulaşmıştır. İşsizlik oranlarına bakıldığında bir önceki yıla göre 337.000 kişi azalana işsizlik oranı %10,4 seviyesinde gerçekleşmiştir. Elde edilen veriler ile geçmişe oranla ülkemizde işsiz sayılarının azaldığını görmek mümkün olsa da işsizlik sorunu tamamen ortadan kalkmış değildir. Bu durumda bize iş güvencesizliği sorununun günümüzde de devam ettiğini ve çalışanların iş güvencesizliği kaybı yaşayabileceğini göstermektedir.

İş güvencesizliği kaybı ile çalışan hasta olduğunda, bireysel ya da örgütsel bir problemi olduğunda işe gitmeyi tercih etmekte, iş yerinde uzun saatlerini geçirmekte ve işine odaklanmakta, işini verimli bir şekilde yapmakta zorluk çekmektedir. Bu durum sonucunda kişi işi ve yaşamı arasında denge kurmakta zorlanmakta ve özel hayattaki rollerini gerektiği gibi yerine getirememektedir. Buna bağlı olarak araştırmanın temel amacı; mavi ve beyaz yakalı çalışanların iş güvencesizliği algılarının presenteeism davranışlarını ne oranda etkilediğinin belirlenmesi ve çalışanların iş güvencesizliği algılarının presenteeism davranışları üzerindeki etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolünün olup olmadığının belirlenmesidir. Presenteeism yurt dışı alan yazında birçok kez çalışılmış olmasına rağmen (Aronsson vd., 2000; Biron vd., 2006; Cooper ve Lu, 2016; D'abate ve Eddy, 2007; Dew vd., 2005; Macgregor vd., 2008; Martinez vd., 2018; 2005; Goetzel vd., 2004; Hansen ve Andersen, 2008) ülkemizde yapılan

araştırmalar (Acaray ve Pelenk, 2018; Akdoğan vd., 2018; Apaydın, 2011; Çitfçi, 2010; Kumral vd, 2019; Ulu vd., 2016; Yavan, 2017; Yıldız ve Yıldız, 2013) son zamanlarda artış göstermiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmaların azlığı, presenteeism, iş güvencesizliği algısı ve iş yaşam dengesi arasındaki ilişkinin daha önce çalışılmamış olması araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

Araştırmanın kapsamı beyaz ve mavi yakalı ayrımı doğrultusunda Beylikdüzü Organize Sanayi bölgesindeki firmaların çalışanları ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada ilgili insan kaynakları departmanının anketi tüm çalışanlara iletmesi istenmiş ve anketin tüm çalışanlara iletildiği varsayılmıştır. Verilerin toplanmasında en uygun yöntemin anket yöntemi olduğu ve anketi yanıtlayan kişilerin anket formlarındaki soruları aynı şekilde algıladıkları ve gerçeği yansıtan cevaplar verdikleri varsayılmıştır. Ayrıca kullanılan analiz yöntemlerinin araştırma için en uygun yöntem olduğu da araştırmanın varsayımlarındandır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İş güvencesizliği konusu, 1970 ve 1980'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) şirket hissedarlarının çıkarlarının ön plana çıkması, işgücü yönetimindeki norm ve değerlerde gerçekleşen evrim ve yalın operasyonlara geçişin artması ile ön plana çıkmıştır (Greenhalgh ve Rosenblatt, 2010: 7). İş güvencesizliği kavramı, çalışanların gelecekte işlerinin devam edip etmeyeceği ile ilgili yaşadıkları kaygıyı konu almaktadır (De Witte, 2005: 1). İş güvencesizliği sorunu günümüzde de devam etmektedir. İşgücü piyasasında meydana gelen değişimler, esnek çalışma türleri, taşeron işçilerin artması ile işverenler daha kârlı istihdam biçimlerine yönelerek çalışanlar için dezavantajlı bir konum oluşturmuşlardır (Uyanık, 2008: 216). Greenhalgh ve Rosenblatt (1984) iş güvencesizliğini; çalışanın işinin devamlılığı ile ilgili algıladığı tehdit ve çalışanın işini güvende hissetmemesi, olarak tanımlamışlardır. Benzer şekilde iş güvencesizliği Heaney, Israel ve House (1994) tarafından bireyin işinin devam edip etmeyeceğine yönelik algıladığı tehdit olarak tanımlanmıştır. Davy vd. (1997: 323) ise iş güvencesizliğini, çalışanın işinin sürekliliği ile ilgili beklentisi, olarak tanımlanmışlardır. İş güvencesizliğinin boyutları ilgili literatürde; öznel-nesnel, niteliksel-niceliksel, bilişsel-duygusal iş güvencesizliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İş güvencesizliğinin nesnel boyutundan bahsedildiğinde, çalışanın iş sözleşmesinin bitmesi ya da şirketin kapanması gibi bir durumda işine son verilmesi ile ilgili çalışanın yaşadığı işini kaybetme tehdidi olarak tanımlanmaktadır. Öznel iş güvencesizliği ise bireyin işini kaybetme tehdidini nasıl algıladığı ve bunu nasıl değerlendirdiğini konu almaktadır (De Witte ve Naswall, 2003: 150). Niceliksel iş güvencesizliği, iş yerinin satılması, şirket birleşmeleri, teknolojik değişimler gibi nedenler ile işin kaybedilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Çakır, 2007: 124). Niteliksel iş güvencesizliği ise ücret, çalışma saatleri veya işin içeriği gibi, çalışan açısından işin değerli yönlerinin olası kaybı hakkındaki belirsizliği ifade etmektedir (De Witte, 2005: 2). İş güvencesizliğinin niteliksel boyutunu ele alan yaklaşım iş güvencesizliğinin öznel boyutunu ele alan yaklaşım ile benzerlik göstermektedir (Çakır, 2007: 125). Son olarak bilişsel iş güvencesizliği, bir işi kaybetme olasılığı ve tahmini; duygusal iş güvencesizliği, işini kaybetme endişesi olarak ifade edilmektedir (Staufenbiel vd., 2006: 171). Heartley vd. (1991)'ne göre çalışan için bir stresör olan bilişsel iş güvencesizliği, çalışanın duygusal tepkilerini oluşturmaktadır. Başka bir deyiş ile duygusal iş güvencesizliği reaksiyonu, bilişsel iş güvencesizliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Huang vd., 2010: 21-22).

Yapılan çalışmaların birçoğunda, iş güvencesizliğinin çalışanlar (Sverke vd., 2002; Klandermans, 1999: 146) ve işletmeler (Davy vd., 1997) açısından son derece önemli ve olumsuz sonuçlarının olduğu görülmektedir. İş güvencesizliğinin, iş tatmini, iş refahı, çalışan ilişkileri, işten ayrılma eğilimi, örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel bağlılık gibi konularda olumsuz sonuçlar doğurmasının (Sverke vd., 2002: 24) yanı sıra çalışanların fiziksel ve psikolojik sağlıklarında da birtakım olumsuzluklara neden olduğu bilinmektedir (Klandermans ve Vuuren, 1999).

İş güvencesizliğinin bireysel sonuçlarına bakıldığında çalışanın ruhsal hastalıklara yakalanma riskini %33 oranında artırdığı ifade edilmektedir (Kapar, 2012: 82). İş güvencesizliği sağlık ile ilgili problemlerin yanı sıra kısa dönemde bireylerin iş tatminleri, işe bağlılıkları gibi iş tutumları üzerinde etkili olabilmektedir. Örgüt içerisinde ise örgütsel tutumlar, örgütsel bağlılık, örgütsel güven, performans, işten ayrılma olarak karşımıza çıkmaktadır (Sverke vd., 2002). İş güvencesizliği ile ilgili literatürde stres, kaygı, depresyon, örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık davranışı, iş tatmini, işten ayrılma niyeti gibi değişkenler açısından değerlendirilmiş ve bu değişkenler arasındaki ilişki ve etki araştırmalara konu olmuştur. İş güvencesizliği ile ilgili araştırmalara sıklıkla konu olan farklı bir değişken de çalışanların iş yerinde görünürde var olma davranışları olmuştur. Aşağıda iş yerinde görünürde var olma kavramından bahsedilmiştir.

2. İŞ YERİNDE GÖRÜNÜRDE VAR OLMA (PRESENTEEISM)

Presenteeism kavramı kişinin evde olması gerektiği halde veya hastalanması durumunda işte geçirdiği uzun saatlerin etkili olmaması (Simpson, 1998), çalışanların hasta olmalarına rağmen işe devam etmeleri (Aronsson vd. 2000), çalışanların fiziksel olarak işlerinin başında olmalarına rağmen verimlilik ve iş kalitesinde düşüş yaşanması (Koopman vd., 2002) olarak tanımlanmıştır. Presenteeism kelimesinin sözlük anlamlarına bakıldığında ise “hasta olduğu halde işinin başında bulunma durumu”, “işverenine çok çalıştığını göstermek için normalden daha uzun süre işte kalma eylemi”, “uzun saatler iş yerinde kalma ya da üretken olamayacak kadar hasta iken işinin başında olma durumu”, “iş güvencesizliği nedeni ile iş yerinde gerekenden fazla durma” olarak tanımlandığı görülmektedir. Uluslararası alan yazında presenteeism kavramı “sickness presence” (Hansen ve Andersen, 2008: 956), “sickness presenteeism” (Caverley vd., 2007: 304), “nonwork-related presenteeism” – “illnes-related presenteeism” (D’abate, 2007: 362) gibi kavramlar ile ifade edilmektedir. D’abate (2007) tarafından yapılan sınıflandırmada illnes-related presenteeism kavramı, hastalandığında işte bulunmayı ifade ederken; nonwork-related presenteeism kavramı tam olarak iş yerinde görünürde var olmayı ifade etmemektedir. Ulusal yazında yapılan araştırmalarda presenteeism kavramı Türkçe karşılığı olarak Çiftçi (2010) tarafından “işte var ol(ama)ma”; Coşkun (2012) tarafından “kendini işe verememe” Yıldız (2013) tarafından “sözde varolma”; İşcan ve Moç (2018) tarafından “işte sözde varolma”; Yavan (2017) tarafından ise “varmış çalışıyormuş gibi görünme” gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir. Yapılan araştırmalardan da anlaşılacağı gibi ulusal yazında presenteeismi tam olarak karşılayacak kavram arayışı devam etmektedir. Çalışanların verimlilik kayıpları ile ilgili olan presenteeism davranışı incelendiğinde, bireylerin işlerinin başında oldukları ancak tam performans çalış(a)madıkları görülmektedir. Çalışanların neden verimli olmadıkları konusu ise sağlık problemleri, bireysel problemler ve örgütsel problemler ile açıklanmaya çalışılmıştır. Herhangi bir sağlık problemi ya da örgütsel bir problemi nedeni ile tam performans göster(e)meyen çalışan görünürde iş yerinde olmak ve bu durumu diğer kişilere (yöneticiler, iş arkadaşları, iş yeri sahipleri) göstermek istemektedir. Çalışanların farklı motivasyon kaynakları (iş güvencesizliği, maaş kesintisi, terfi vb.) ile örneğin sağlık problemleri olduğunda işe gitmeyi ve iş yerinde görünür olmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Bu bağlamda presenteeism kavramının “iş yerinde görünürde var olma” şeklinde kullanılmasının uygun olduğu düşünülmüş ve presenteeism kavramı yerine iş yerinde görünürde var olma kavramının kullanılması uygun bulunmuştur. Çalışmanın devamında presenteeism yerine iş yerinde görünürde var olma kavramı kullanılmıştır.

Çalışma hayatı 1980’li yıllarda yaşanan ekonomik sorunlar sonucunda birçok yönden değişim göstermiş ve çalışanların çoğu işten çıkartılmıştır. İşten çıkarmaların artması ile işletmede kalan diğer çalışanlar işsiz kalma korkusu yaşamışlar ve iş güvencesizliği algıları artmıştır. Tüm bu yaşananlar iş yerinde görünürde var olma sorununu ortaya çıkarmıştır (Cooper, 1998: 313-314; Aronson, 2000: 502). İş yerinde görünürde var olma kavramı öncelikle çalışanların sağlık problemleri ile ilişkilendirilmiştir. Ancak iş yerinde görünürde var olmanın nedenleri her zaman sağlık ile ilgili olmamaktadır. Yapılan bazı araştırmalarda iş yerinde görünürde var olma kavramı hem iş hem de kişisel faktörler ile ilişkilendirilmiştir. İş ile ilgili faktörler, yüksek katılım zorunluluğu, işlerin tamamını yapmak zorunda olmak, kaynak yetersizliği, zaman baskısı, stresli iş ve ortamı, iş güvencesizliği ile uzun çalışma saatleri olarak ifade edilmektedir (Bergström vd., 2009: 629-670). Kişisel faktörler ise bireyin kendi özel hayatı ile ilgilidir (Aronsson ve Gustafsson 2005: 960). Bunlar finansal problemler, işe aşırı bağlılık, yaş, hastalığını yok saymak olarak sıralanmaktadır. İş ile ilgili faktörler ile iş yerinde görünürde var olma arasında kişisel faktörlere göre daha güçlü bir ilişki olduğu öne sürülmektedir (Hansen ve Andersen, 2008: 964).

İş yerinde görünürde var olma kavramı uzun bir süredir araştırılmaktadır. Ancak yarattığı verimlilik kayıpları ve sorunlar gün geçtikçe işletmeler tarafından daha fazla fark edilmektedir. Sağlık iyileştirme hizmetleri sağlayıcısı AdvancePCS (2003) tarafından yapılan araştırmada, işletmelerde verimlilik kayıplarının, hasta iken işte olunan günlerin olunmayan günlere oranla önemli ölçüde daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Hastalık nedeniyle işte olunmayan günlerde verimlilik kaybı %28 iken hasta olunan ancak işte geçirilen sürelerde verimlilik kaybı %72 olarak tespit edilmiştir. Bunun sonucunda yıllık 250 milyar dolarlık verimlilik kaybının 180 milyar dolarlık kısmı iş yerinde görünürde var olmaya bağlı oluşmaktadır (Levin, 2005).

İş yerinde görünürde var olma davranışının daha iyi anlaşılabilmesi için ortaya çıkış nedenlerinin ve sonuçlarının bilinmesinin işletme sahiplerine ve bu konuda uygulama yapan birimlere fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda iş yerinde görünürde var olmanın nedenleri kişilik tipleri (Bierla vd., 2011; Ulu vd., 2016; Löve vd., 2016);

çalışanların işe devam etme motivasyonları (DE vd., 2012; McClearn vd., 2010; Cooper vd., 2016); cinsiyete bağlı sorumluluklar ve iş yaşam dengesi (çocuk, yaşlı bakımı, kadınların sorumlulukları vb.) (Cullen ve McLaughlin, 2016; Aronsson ve Gustafsson, 2005; Hellgren, 2010; Koopman vd., 2002); sağlık sorunları (Hellgren, 2010; Koopman vd., 2002; Ferreira ve Martinez, 2012; Caverley vd., 2007; Aronsson vd., 2000; Edington ve Schultz, 2007; Wang vd., 2003; Warren, 2009: 22); örgütsel ve bireysel stres (Hansen ve Andersen, 2008; Johns, 2010; Biron vd., 2006; Yılmaz ve Ekici, 2003; McGregor, 2008; Akdoğan, 2018; Dewa ve Lin, 2000); iş ortamı ve çalışma koşulları (Özkalp ve Kirel, 2015; McGregor vd., 2014; Cullen ve McLaughlin, 2006); yönetici ve lider ile ilişkiler (Cullen ve McLaughlin, 2006; Gürer ve Solmaztürk, 2018; McGregor vd., 2014; Bierla vd., 2011); çalışma arkadaşları (Bierla vd., 2011; Grinyer ve Singleton, 2000; Biron vd., 2006; Hansen ve Andersen, 2008); çalışanın yerine birini bulma zorluğu (Aronsson vd., 2005; Caverley vd., 2007); örgütün işe devam politikaları (Aronsson vd., 2005; Caverley vd., 2007); iş güvencesizliği (Aronsson vd., 2005; Caverley vd., 2007) olarak karşımıza çıkmaktadır. İş yerinde görünürde var olma davranışının sonuçlarına bakıldığında ise sağlık hizmetlerinin maliyetinin yükselmesi (Schultz vd., 2009:365); düşük performans ve verimlilik (Cooper ve Lu, 2016: 217); düşük motivasyon (McClearn vd., 2010); devamsızlık (Bergström vd., 2009); işten ayrılma niyeti (Chen vd., 2012; Haque, 2018:7) olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışanları algıladıkları iş güvencesizliği ile iş yerinde uzun süreler kalmaları ve bu durumun yarattığı verimlilik kayıpları çalışanların iş yaşam dengeleri üzerinde de etkili olmaktadır. İş yaşam dengesi kavramı aşağıda açıklanmıştır.3.

3. İŞ YAŞAM DENGESİ

Günümüzde birçok insan için iş ve aile hayatı önemli bir yere sahiptir. Birbirleriyle ilişki olan bu iki hayatı dengede tutabilme yeteneği ise insanların sosyal olarak zorluk yaşadığı konulardan biridir. Yaşanan toplumsal değişimlerin, insanların hayatlarına ekledikleri yeni sorumluluklar ile kadın ve erkek ayrımı olmaksızın iş ve yaşam kavramları önemli hale gelmiştir (Grødal, 2017: 65). İş yaşam dengesi Grenhaus vd. (2003) tarafından, çalışanların iş ve aile yaşamlarına eşit derecede katılım göstermeleri, zaman ayırmaları ve bu rollerden eşit derecede tatmin olmaları olarak tanımlanmıştır. Greenhaus ve Beutell (1985) çalışanların, iş ve aile yaşamlarındaki rolleri arasında herhangi bir çatışmanın çıkmamasını iş yaşam dengesi olarak tanımlamışlardır. Greenblatt (2002: 179)' da benzer şekilde iş yaşam dengesini, çalışanların iş hayatlarında ve iş dışı yaşamlarında kendilerinden beklenen taleplerin çatışmaya girmemesi olarak tanımlamıştır. Cahill vd. (2015: 42) ise iş yaşam dengesini, çalışanların iş yaşamlarında, aile yaşamlarında ve sosyal yaşamlarında sahip oldukları sorumluluklarını etkili bir şekilde yönetmeleri şeklinde ifade etmişlerdir. İş yaşam dengesi kavramının farklı şekillerde tanımlanması ile birlikte kavramla ilgili bazı araştırma modelleri de geliştirilmiştir. Bunlardan bir tanesi Guest (2002) tarafından geliştirilen iş yaşam dengesi modelidir. Guest'in modeline göre, iş yaşam dengesinin belirleyicileri bireysel ve örgütsel belirleyiciler olarak karşımıza çıkmaktadır. Modele göre, iş taleplerinin yüksek ya da düşük olması, örgütün sahip olduğu kültür, çalışma saatleri ve örgüt politikaları iş yaşam dengesini etkileyen örgütsel belirleyiciler arasındadır. Diğer bir taraftan iş dışındaki yaşamın talepleri de iş yaşam dengesinin kurulması üzerinde bir etkiye sahiptir. Örneğin genç ve bekar birinin yaşam talepleri; evli ve çocuklu birinin yaşam taleplerinden daha düşüktür. Evli bir kadının yemek pişirmesi ve çocuğunun bakımını gerçekleştirmesi kendisinden beklenmektedir. Kişilerden iş ve iş dışı yaşamlarında kendilerinden beklenenler ve bu beklentilerin karşılanmaması iş yaşam dengesinin kurulamaması anlamına gelmektedir.

Çalışanın ailesine göre iş hayatına daha fazla psikolojik katılım göstermesi, iş yaşam dengesizliğinin bir göstergesidir. Birey, hem iş hem de yaşamdaki rollerine eşit düzeyde katıldığında ve bu rollerden eşit derecede memnuniyet duyduğunda pozitif bir denge oluşmaktayken, katılım ve memnuniyetin eşit düzeyde olmaması da negatif bir dengeyi ifade etmektedir (Greenhaus vd., 2003: 513). İş ve yaşam arasında dengenin sağlanamaması ise iş yaşam çatışmasını meydana getirmektedir. Greenhaus ve Beutell (1985) iş ve aile çatışmasını, çalışanın iş ve aile yaşamında meydana gelen baskıların ve uyumsuzluğun bir sonucu olarak ifade etmektedir.

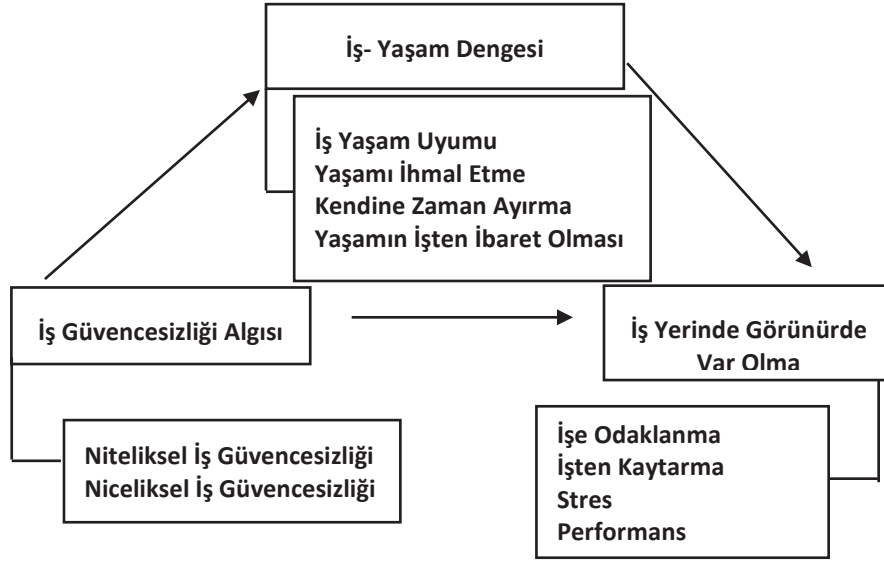
İş ve yaşam dengesini kolaylaştırma çalışmaları bireysel olarak; işten aileye zenginleştirme (Clark, 2000: 766), aileden işe zenginleştirme (King vd., 1995) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bireylerin iş ortamında yöneticileri ile ailelerine ilişkin bilgileri paylaşmaları, ailelerinde bireylerin evdeki işlerini hafifletmeleri, duygusal olarak onlara destek olmaları iş yaşam kolaylaştırmasına örnek olarak verilebilmektedir (Wayne, 2006: 450).

4. ARAŞTIRMA

Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkilerin tanımlanması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın türü “iki veya daha çok değişken arasındaki ilişki ve bu ilişkilerin derecesini belirlemeye yarayan” ilişkisel tarama” (tanımlayıcı araştırma) olarak ifade edilebilir (Büyüköztürk, 2007). Araştırmada çalışanların iş güvencesizliği algıları bağımsız değişken, iş yerinde görünürde var olma ise bağımlı değişkendir. İş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma üzerine etkisindeki aracı (mediator) rolü incelenecek değişken ise iş yaşam dengesidir. Bu doğrultuda araştırma kapsamında test edilen hipotezler ve araştırmanın modeli aşağıda gösterilmektedir.

Hipotezler

- H1. İş güvencesizliği algısı ile iş yaşam dengesi arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H1a. İş güvencesizliği algısı ile iş yaşam uyumu arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H1b. İş güvencesizliği algısı ile yaşamı ihmal etme arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H1c. İş güvencesizliği algısı ile kendine zaman ayırma arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H1d. İş güvencesizliği algısı ile yaşamın işten ibaret olması arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H2. İş güvencesizliği algısı ile iş yerinde görünürde var olma davranışı arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
- H2a. İş güvencesizliği algısı ile işe odaklanma arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
- H2b. İş güvencesizliği algısı ile işten kaytarma arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
- H2c. İş güvencesizliği algısı ile stres arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
- H2d. İş güvencesizliği algısı ile performans arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
- H3. İş yaşam dengesi ile iş yerinde görünürde var olma davranışı arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H3a. İş yaşam dengesi ile işe odaklanma arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H3b. İş yaşam dengesi ile işten kaytarma arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H3c. İş yaşam dengesi ile stres arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H3d. İş yaşam dengesi ile performans arasında negatif yönlü ilişki vardır.
- H4. İş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.
- H5. İş güvencesizliği algısının iş yaşam dengesi üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.
- H6. İş yaşam dengesinin iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.
- H7. İş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışına etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolü vardır.

Şekil 1: Araştırma modeli

4.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın ana kümesini Beylikdüzü Organize Sanayi’nde faaliyet gösteren ve 100’den fazla personeli olan işletmelerin çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmanın kapsamı belirlenirken mavi ve beyaz yakalı personelin bir arada çalışmaları göz önünde bulundurulmuş ve hem mavi yakalı hem de beyaz yakalı personele birlikte ulaşılabileceği düşünülen sanayi bölgesi iradi olarak belirlenmiştir. Bu sınırlandırmanın yapılmasının nedeni çalışma yaşamına dair bilgi edinmek ve çalışma yaşamında yer alan grupları örnekleme dahil ederek makro değerlendirmeler yapabilmektir. Organize sanayi bölgesindeki firmaların büyüklükleri mavi yakalı ve beyaz yakalı çalışan sayısını etkileyen unsurlardandır. Küçük işletmelerde mavi yakalı çalışan sayısına nazaran ofis ortamındaki işleri yürütecek beyaz yakalı çalışan sayısı az olmaktadır. Ancak işletmede çalışan sayısı arttıkça departmanlaşma ve beyaz yakalı çalışan sayısının artacağı düşünüldüğü için organize sanayi bölgesinde, çalışan sayısı 100’ün üzerinde olan işletmelerdeki çalışanlar araştırma kapsamına alınmıştır. Araştırmanın örneklem çerçevesi belirlemek amacı ile Beylikdüzü Organize Sanayi Bölgesi’ndeki işletmelerin kayıtları alınmıştır. Beylikdüzü Organize Sanayi Bölgesi’nde 2020 yılı itibarıyla 800 işletme bulunmaktadır. Bu işletmelerin toplam çalışan sayısı 22.000’dir. Beylikdüzü Organize Sanayi Bölgesi’nde 100 ve üzeri çalışanı bulunan 130 firma tespit edilmiştir. Bu işletmelerin toplam çalışan sayısı 15.000’dir. Ana kümenin belirlenmesinden sonra çalışanların tamamına ulaşılmasının zor olması ve firmaların zaman kısıtları nedeni ile kolayda örnekleme yönteminden yararlanılmasına karar verilmiştir. Örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında çeşitli formüller kullanılmaktadır. Sosyal bilim araştırmalarında en çok kullanılan hesaplama tekniği ise Cochran tarafından öne sürülen formüldür. Bu formül güven düzeyi, kabul edilebilir hata toleransı ve evren için tahmin edilen standart sapma olmak üzere üç önemli terimi içermektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 130-131).

Araştırmanın örneklem hesaplaması şekil 6’daki gibidir.

$$n = \frac{n_0}{1 + \frac{n_0}{N}} n_0 = \frac{t^2 \times s^2}{d^2}$$
$$n_0 = \frac{1,96^2 \times 0,5^2}{0,05^2} = 384,16 \quad n = \frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{15000}} = 374,56$$

Şekil 2: Örneklem hesaplaması

Yapılan hesaplama sonucunda 375 kişinin araştırmaya katılması analiz için yeterli görülmektedir. Anket formları 130 işletmeden araştırmaya katılmayı kabul eden 80 işletmenin tamamına elden ulaştırılmış ve 30 işletmeden anketler geri gelmiştir. Toplamda 585 anket elde edilmiş ve bu anketlerden 447'si geçerli olarak araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmaya dahil edilemeyen 138 anket ise eksik ya da hatalı doldurulmaları nedeni ile araştırmaya dahil edilememiştir. Araştırmanın Beylikdüzü Organize Sanayi'nde gerçekleştirilmiş olması ve katılımcıların büyük çoğunluğunun lise ve altındaki eğitim düzeyine sahip olması, fazla sayıda anketin araştırmaya dahil edilmemesine yol açmış olabilir.

Organize sanayi bölgesinde farklı sektör ve firmalarda çalışan toplam 447 katılımcının demografik özelliklerine ilişkin bulgular aşağıda tablo 13'de gösterilmektedir. Katılımcıların 155'i kadın (%34,7) 292'si (%65,3) erkektir. Evli katılımcıların sayısı 280 (%62,6) ve bekar katılımcıların sayısı 167'dir (%37,4). Mavi yakalı katılımcıların sayısı 257 (%57,5) iken beyaz yakalı katılımcıların sayısı 190'dır (%42,5). Katılımcıların 123'ü (%27,5) 20-30 yaş arası, 168'i (%37,6) 30-40 yaş arası, 131'i (%29,3) 40-50 yaş arası ve 25'i (%5,6) de 50 ve üzeri yaş arasındaki gruptadır. Katılımcıların 134'ü (%30) ilköğretim mezunu, 173'ü (%38,7) lise mezunu, 55'i (%12,3) ön lisans mezunu, 77'si (%17,2) lisans mezunudur. 7 katılımcı (%1,8) ise lisansüstü bir dereceden mezundur. Katılımcıların 267'sinin (%59,7) çocuk sahibi olduğu, 180'i nin (%40,3) ise çocuk sahibi olmadığı görülmektedir.

Tablo 1: Katılımcıların demografik özellikleri

Değişken Adı		Frekans	(%)
Cinsiyet	Kadın	155	34,7
	Erkek	292	65,3
Medeni Durum	Bekar	167	37,4
	Evli	280	62,6
Statü	Mavi Yaka	257	57,5
	Beyaz Yaka	190	42,5
Yaş Grupları	20-30 arası	123	27,5
	30-40 arası	168	37,6
	40-50 arası	131	29,3
	50 ve üzeri	25	5,6
Eğitim Durumu	İlköğretim	134	30
	Lise	173	38,7
	Önlisans	55	12,3
	Lisans	77	17,2
	Lisansüstü	8	1,8
Çocuk Durumu	Var	267	59,7
	Yok	180	40,3
Toplam		447	%100

4.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veriler anket yöntemi ile toplanmıştır. Veriler, bilimsel araştırmada yapı taşıdır ve ölçme yöntemi ile elde edilirler. Ölçme ise, verilerin belirli kurallar çerçevesinde elde edilmesi, nesnelere ve kavramların sayısallaştırılması olarak tanımlanmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 147-148). Anket yöntemi cevaplayıcıların oluşturulan sorulara karşılık vermesi ile verilerin elde edilmesine imkan tanıyan bir yöntemdir.

Anket formunun ilk bölümünde, anketi cevaplayacak kişilerin demografik özelliklerini elde etmek amacı ile yaş, cinsiyet ve eğitim durumu gibi sorular sorulmuştur. Anket formunun ikinci bölümünde üç adet ölçek kullanılmıştır. Bunlardan ilki çalışanların iş güvencesizliği algılarını ölçmek amacı ile Hellgren, Sverke ve Isaksson (1999), Ashford, Lee ve Bobko (1989) ve De Witte (1999) tarafından tasarlanan ve Şeker (2011) tarafından Türkçe'ye çevrilen ölçektir. Ölçek, 9 madde ve iki boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin boyutları "niteliksel iş güvencesizliği ve niceliksel iş güvencesizliğidir". Ölçek 5'li likert tipi bir ölçektir. (1. Kesinlikle Katılmıyorum; 5. Kesinlikle Katılıyorum). Araştırmada kullanılan ikinci ölçek ise çalışanların iş yaşam dengelerini ölçmek amacı ile

Apaydın (2011)'in doktora tezinde geliştirmiş olduğu iş-yaşam dengesi ölçeğidir. Ölçek 20 madde ve 4 boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin boyutları "iş yaşam uyumu, yaşamı ihmal etme, kendine zaman ayırma, yaşamın işten ibaret olması" şeklindedir. Ölçek 5'li likert tipi bir ölçektir. (1. Kesinlikle Katılmıyorum; 5. Kesinlikle Katılıyorum). Araştırmada kullanılan üçüncü ölçek iş yerinde görünürde var olma ölçeğidir. İş yerinde görünürde var olma ölçeği Mumlu Karanfil (2021) doktora tezinden alınmıştır. Ölçek 18 madde ve 4 boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin boyutları "işe odaklanma, işten kaytarma, stres, performans" şeklindedir. Ölçek 6'lı likert tipi bir ölçektir. (1. Kesinlikle Katılmıyorum, 2. Katılmıyorum, 3. Biraz Katılmıyorum, 4. Biraz Katılıyorum 5. Katılıyorum, 6. Kesinlikle Katılıyorum).

Araştırma kapsamına giren firmalara anketleri iletmek amacı ile İnsan Kaynakları/ Personel Yönetimi bölümlerine ulaşılmış ve araştırma hakkında bilgi verilmiştir. Bilgi verilme aşamasından sonra anket formları ilgili departman yöneticilerine e-mail ile ulaştırılmış ancak mavi yakalı çalışanlara e-mail ile ulaşmanın zorluğundan anketler firmalara elden teslim edilmiştir. Anketler belirli aralıklar ile Beylikdüzü Organize Sanayi Bölgesi yönetiminden teslim alınmıştır.

4.3. Veri Analiz Süreci

Araştırmada SPSS 20 paket programı kullanılmış ve analizler yapılmıştır. Analizlerde öncelikle ölçeklerin keşfedici faktör analizleri ve güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca tanımlayıcı istatistiklerden yararlanılarak ölçeklerin ortalamaları hesaplanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacı ile pearson korelasyon analizinden yararlanılmıştır. İş güvencesizliğinin iş yerinde görünürde var olma ve iş yaşam dengesi ve boyutları üzerindeki etkilerini belirlemek amacı ile basit ve çoklu doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. İş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışına etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolünün ortaya konması amacı ile de hiyerarşik regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.

4.4. Bulgular

Araştırmada kullanılan ölçeklere ve araştırmanın değişkenlerine ilişkin bulgular aşağıdaki gibidir.

Araştırmada faktör analizleri gerçekleştirilmeden önce elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini test etmek amacı ile Skewness ve Kurtosis analizlerinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen değerler ,595 ile -,582 arasında değişmektedir ve aşağıdaki tabloda paylaşılmıştır. Hair vd. (2013)'e göre -1 ile +1 arasındaki değerler verilerin normal dağılımını göstermektedir. Tabachnick ve Fidell (2013)'e göre ise elde edilen değerlerin -1,5 ile +1,5 arasında olması normal dağılımı göstermektedir. Çalışmamızdaki Skewness ve Kurtosis analizinden elde edilen değerler verilerimizin diğer analizler için uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Ölçeklere ilişkin normallik testleri

Faktörler	Skewness		Kurtosis	
	Statistic	Std.Er.	Statistic	Std.Er.
İş Güvencesizliği				
Niteliksel	,119	,115	-,391	,230
Niceliksel	,595	,115	-,063	,230
İş Yaşam Dengesi				
İş Yaşam Uyumu	-,141	,116	-,328	,231
Yaşamı İhmal Etme	-,225	,115	-,134	,230
Kendine Zaman Ayırma	-,085	,115	-,286	,230
Yaşamın İşten İbaret Olması	-,582	,115	,079	,230
İş Yerinde Görünürde Var Olma				
İşe Odaklanma	,362	,115	-,692	,230
Stres ile Baş Etme	,724	,115	-,194	,230
İşten Kaytarma	,437	,115	-,592	,230
Performans	,642	,115	-,279	,230

4.4.1. Ölçklere İlişkin Faktör Analizleri

Araştırmada kullanılan ölçklere ilişkin faktör analizleri ve güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına ilişkin bulgular aşağıdaki gibidir. Örneklem büyüklüğü faktör analizi için önemlidir ve genelde 100-200 kişi araştırma için yeterli görülmektedir (Akgül, Çevik, 2005: 419). Bu çalışmada da 447 kişi ile yeterli sayıya ulaşılmıştır. Faktör analizi gerçekleştirilmeden önce araştırmada kullanılan ölçklerin faktör analizine uygun olup olmadığını incelemek için KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) katsayısı ve Bartlett Küresellik testi verileri incelenmiştir.

Tablo 3: Ölçklere ilişkin kaiser-meyer-olkin (kmo) ve bartlett's test of sphericity değerleri

		İş Yerde Gör.Var Olma	İş Güvencesizliği	İş Yaşam Deng.
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)		0,933	0,769	0,813
	χ^2	2457,001	1317,558	2140,884
Bartlett's Test of Sphericity	P	0,000	0,000	0,000

Bu analiz sonucunda iş güvencesizliği ölçeğinin KMO değeri 0,769 ve Bartlett Küresellik testi χ^2 değeri 1317,558 ($p < 0,001$), İş-yaşam dengesi ölçeğinin KMO değeri 0,813 ve Bartlett Küresellik testi χ^2 değeri 2140,884 ($p < 0,001$), İş yerinde görünürde var olma ölçeğinin KMO değeri 0,933 ve Bartlett Küresellik testi χ^2 değeri 2457,001 ($p < ,001$) olarak bulunmuştur. Bu değerler sosyal bilimlerde iyi olarak değerlendirilmektedir (Sipahi ve Yurtkoru., 2008: 80). Analiz sonucunda elde edilen değerler örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli olduğunu ve veriler arasında korelasyonun yeterli olduğunu göstermektedir.

Araştırmada kullanılan ölçklerin faktör yapılarını belirlemek için Temel Bileşenler Analizi (Principle Component Analysis) ve Varimax Rotasyonu kullanılmıştır. Faktör yük değerleri belirlenirken alt kesim noktası 0,45 olarak belirlenmiş ve faktör öz değeri 1'in üzerinde olan faktörler, ölçeğin faktör sayısının belirlenmesinde dikkate alınmıştır.

Tablo 4: İş güvencesizliği ölçeği faktör analizi

Faktörler ve Maddeler	Faktör Yüğü
İş Güvencesizliği	
Niteliksel 4 Madde	
Özdeğer: 2,109 Açıklanan Varyans:23,428	
İG1	,603
İG2	,793
İG3	,821
İG4	,817
Niteliksel 5 Madde	
Özdeğer: 3,179 Açıklanan Varyans. % 35,328	
İG5	,659
İG6	,797
İG7	,815
İG8	,822
İG9	,662

Yapılan faktör analizi sonucunda iş güvencesizliği ölçeğinin 2 faktörlü orijinal hali elde edilmiştir. İş güvencesizliği ölçeğinin faktör yük aralıkları; niceliksel iş güvencesizliği için (0,603-0,821) ve niteliksel iş güvencesizliği (0,659-0,822) olarak tespit edilmiştir. Niceliksel iş güvencesizliği değişkenliğin % 23,428'ini; niceliksel iş güvencesizliği ise değişkenliğin % 35,328'ini açıklamaktadır. Faktörlerin toplam varyansı açıklama oranı ise % 58,756 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 5: İş yaşam dengesi ölçeği faktör analizi

Faktörler ve Maddeler	Faktör Yüğü
İş Yaşam Uyumu 4 Madde Özdeğer:4,034 Açıklanan Varyans. % 20,171	
İYD6	,676
İYD7	,775
İYD8	,722
İYD9	,704
Yaşamı İhmal Etme 5 Madde Özdeğer: 3,194 Açıklanan Varyans. % 15,969	
İYD1	,599
İYD2	,697
İYD4	,718
İYD5	,611
İYD18	,432
Kendine Zaman Ayırma 4 Madde Özdeğer: 1,290 Açıklanan Varyans. % 6,449	
İYD10	,445
İYD11	,780
İYD12	,715
İYD13	,649
Yaşamın İşten İbaret Olması 3 Madde Özdeğer: 1,235 Açıklanan Varyans. % 6,177	
İYD14	,783
İYD15	,837
İYD16	,516

İş yaşam dengesi ölçeğine yapılan faktör analizi sonucunda faktör yük aralıkları; iş yaşam uyumu (0,676-775), yaşamı ihmal etme (0,432-7189), kendine zaman ayırma (0,445-780), yaşamın işten ibaret olması (0,516-837), özel yaşam (0,382-0,751) olarak tespit edilmiştir. 1. Faktör varyansın % 15,784'ünü, 2. Faktör varyansın % 12,787'sini, 3. Faktör varyansın % 10,720'sini, 4. Faktör varyansın % 9,476'sını açıklamaktadır. Faktörlerin toplam varyansı açıklama oranı % 48,767 olarak bulunmuştur. Faktör yük değerleri 0,60 ve üzerinde yüksek; 0,30-0,59 arasında ise orta düzeyde büyüklükler olarak ifade edilmektedir (Büyüköztürk, 2002). İş yaşam dengesi ölçeğinde faktörlerin toplam varyansı açıklama oranı olan % 48,767 orta düzeyde büyüklük olarak ifade edilebilmektedir.

Tablo 6: İş yerinde görünürde var olmaz ölçeği faktör analizi

Faktörler ve Maddeler	Faktör Yüğü
İşe Odaklanma 6 Madde Özdeğer:4,395 Açıklanan Varyans. % 24,419	
İGVO5	,869
İGVO4	,829
İGVO6	,779
İGVO3	,694
İGVO14	,620
İGVO7	,493
Stres ile Baş Etme 4 Madde Özdeğer: 3,164 Açıklanan Varyans. % 17,577	
İGVO 11	,820
İGVO12	,778
İGVO 10	,652
İşten Kaytarma 4 Madde Özdeğer: 2,719 Açıklanan Varyans. % 15,108	
İGVO1	,814
İGVO2	,771
İGVO8	,667
İGVO9	,545
Performans 4 Madde Özdeğer: 2,598 Açıklanan Varyans. % 14,435	
İGVO17	,741
İGVO15	,662
İGVO18	,652
İGVO16	,609

İş yerinde görünürde var olma ölçeğine yapılan faktör analizi sonucunda faktör yük aralıkları; işe odaklanma (0,493-0,869), işe odaklanma (0,60-0,820), stres ile baş etme (0,650-0,820) ve işten kaytarma (0,545-0,814) olarak tespit edilmiştir. 1. Faktör (6 madde) varyansın % 24.419'unu, 2. Faktör (4 madde) varyansın % 17,577'sini, 3. Faktör (4 madde) varyansın % 15,108' ini ve sonuncu faktör (4 madde) ise varyansın % 14,435' ini açıklamaktadır. Bu faktörlerin toplam varyansı açıklama oranı % 71,540 olarak hesaplanmıştır. Dört faktörün toplam değişkenliği açıklama oranı, istatistiki olarak anlamlı bir düzeydedir.

4.4.2. Güvenilirlik analizleri

Ölçeklere ilişkin faktör analizleri gerçekleştirildikten sonra ölçeklerin ve boyutlarının ortalamaları alınarak güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan ölçekler ve boyutlarına ilişkin güvenilirlik analizleri aşağıdaki gibidir.

Tablo 7: Ölçeklere ilişkin güvenilirlik analizleri

Faktörler	Cronbach's alpha (α)
İş Güvencesizliği	0,606
Niteliksel	0,765
Niceliksel	0,813
İş Yaşam Dengesi	0,749
İş Yaşam Uyumu	0,759
Yaşamı İhmal Etme	0,678
Kendine Zaman Ayırma	0,744
Yaşamın İşten İbaret Olması	0,744
İş Yerinde Görünürde Var Olma	0,940
İşe Odaklanma	0,917
Stres ile Baş Etme	0,851
İşten Kaytarma	0,847
Performans	0,776

Faktör analizinin yapılmasından sonra ölçeklere ve boyutlarına ait güvenilirlikleri tespit etmek için Cronbach's alpha değerleri hesaplanmıştır. Ölçeklere ve boyutlarına ilişkin Cronbach's alpha iç tutarlılık katsayıları; İş güvencesizliği ölçeğinin güvenilirlik değeri 0,606 olarak bulunmuştur. Ölçeğin boyutlarına ilişkin değerler ise niteliksel iş güvencesizliği için 0,765, niceliksel iş güvencesizliği için 0,813 olarak tespit edilmiştir. İş yaşam dengesi ölçeğinin güvenilirlik değeri 0,749 olarak bulunmuştur. Ölçeğin boyutlarına ilişkin değerler iş yaşam uyumu için 0,759, yaşamı ihmal etme için 0,678, kendine zaman ayırma için 0,744 ve yaşamın işten ibaret olması için 0,698 olarak bulunmuştur. İş yerinde görünürde var olma ölçeğinin güvenilirlik değeri 0,940 olarak bulunmuştur. İş yerinde görünürde var olma ölçeğinin boyutlarına ilişkin güvenilirlik değerleri ise şöyledir: İşe odaklanma 0,917, stres ile baş etme 0,851, işte kaytarma 0,847, performans 0,776.

Cronbach's Alpha değerlerinin 0.70'e yakın ve 0,70 in üzerinde olması ölçeklerin güvenilir olduğunu göstermektedir (Kalaycı vs., 2009: 405). Soru sayısının az olduğu ölçek ve boyutlarında ise 0,60 ve üzeri değerlerin kabul edilebilir değerler olduğu ifade edilmektedir (Durmuş vd., 2013: 89). Bu bağlamda ölçeklerin Cronbach's α değerlerinin kabul edilebilir değerlerde ve güvenilir olduklarını söylemek mümkündür.

4.4.3. Araştırmanın Değişkenlerine Yönelik Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmanın değişkenlerine ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Bunun sonucunda iş güvencesizliği ölçeği için aritmetik ortalama 2,54 ($ss=0,743$), iş yaşam dengesi ölçeği için 3,22 ($ss=0,510$), iş yerinde görünürde var olma ölçeği için 2,734 ($ss=1,002$) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 8: Araştırmanın değişkenlerine ilişkin ortalamalar

Ölçekler	N	Ortalama	Standart Sapma
İş Güvencesizliği	447	2,54	0,743
Niteliksel İş Güvencesizliği	447	2,79	0,963
Niceliksel İş Güvencesizliği	447	2,25	0,96
İş Yaşam Dengesi	447	3,22	0,51
İs Yasam Uyumu	447	2,97	0,683
Yasamı İhmal Etme	447	3,27	0,85
Kendine Zaman Ayırma	447	3,27	0,892
Yasamın İşten İbaret Olması	447	3,49	0,971
İş Yerde Görünürde Var Olma	447	2,73	1
İşe Odaklanma	447	2,89	1,235
İşten Kaytarma	447	3,02	1,304
Stres	447	2,44	1,193
Performans	447	2,51	1,182

4.4.4. Korelasyon Analizi ile İlgili Bulgular

Katılımcıların iş güvencesizliği algıları ve iş yaşam dengeleri ile iş yerinde görünürde var olma davranışları arasındaki ilişkileri gösteren korelasyon analizi sonuçları aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 9: İş güvencesizliği algısı ile iş yaşam dengesi arasındaki ilişki

Değişkenler	1	2	3	4	5	6
İş Güvencesizliği (Genel)	1					
İs Yasam Dengesi (Genel)	-,310**	1				
İs Yasam Uyumu	-,204**	,480**	1			
Yasamı İhmal Etme	-,207**	,762**	0,051	1		
Kendine Zaman Ayırma	-,221**	,666**	-0,052	,492**	1	
Yasamın İşten İbaret Olması	-,129**	,650**	0,038	,422**	,405**	1

*p<0.05, **p<0.01

İş güvencesizliği algısı ile iş yaşam dengesi ve boyutları arasındaki ilişki incelendiğinde değişkenlerin arasında istatistiksel olarak anlamlı (p<0.01) ve -0,129 ve -0,310 arasında değişen negatif yönlü ilişkiler olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 10: İş güvencesizliği algısı ile iş yerinde görünürde var olma arasındaki ilişki

Değişkenler	1	2	3	4	5	6
İş Güvencesizliği (Genel)	1					
İş Yerde Görünürde Var Olma (Genel)	,239**	1				
İşe Odaklanma	,144**	,909**	1			
Stres	,303**	,778**	,549**	1		
İşten Kaytarma	,132**	,827**	,817**	,447**	1	
Performans	,238**	,703**	,455**	,614**	,326**	1

*p<0.05, **p<0.01

Yapılan korelasyon analizi sonucunda; çalışanların iş güvencesizliği algıları ile iş yerinde görünürde var olma davranışları ve boyutları arasında 0,132 ile 0,303 arasında değişen pozitif yönlü istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler ($p < 0,01$) olduğu tespit edilmiştir.

4.4.5. Regresyon Analizine İlişkin Bulgular

Regresyon analizinden önce değişkenler arasında otokorelasyonun var olup olmadığını belirlemek amacı ile Durbin Watson katsayısı değerlendirilmiştir. Durbin Watson katsayısının 1,5 ile 2,5 arasında olması değişkenler arasında otokorelasyonun var olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda yordayıcı değişkenler arasındaki ikili korelasyonlar incelenmiş ve değişkenler arasında çoklu bağlantının olmadığını test edilmesi amacı ile Tolerans, VIF, CI değerleri incelenmiştir. İncelenen VIF ve CI değerleri değişkenler arasında çoklu bir bağlantı olmadığını göstermektedir. Hair vd. (2010)'ne göre VIF değeri 4'ün altında olmalıdır. Tolerace değeri 0,20'den küçük ve VIF değeri ise 10'dan küçük olarak tespit edilmiş ve Collinearity Diagnostics tablosundaki değerlerin 30'dan küçük olması çoklu bağlantının söz konusu olmasını bize göstermektedir (Kalaycı, 2010).

Çalışanların iş güvencesizliği algılarının, iş yaşam dengelerinin iş yerinde görünürde var olma davranışları üzerindeki etkisi regresyon analizi ile incelenmiştir. Analize ilişkin detaylar aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 11: Regresyon analizine ilişkin katsayılar tablosu

	Model		B	β	t	p	Vif	Durbin Watson
1	İş Yerinde Görünürde Var Olma (Bağımlı D). F=31,126 p= 0,000 R ² =0,105	Sabit (Bağımsız Değişken)	1,267		5,401	0	1	1,933
		İş Güvencesizliği	0,494	0,324	5,579	0		
2	İş Yaşam Dengesi (Bağımlı D). F=42,304 p= 0,000 R ² = 0,137	Sabit (Bağımsız Değişken)	3,977		33,654	0	1	,493
		İş Güvencesizliği	-0,29	-0,37	-6,504	0		
3	İş Yerinde Görünürde Var Olma (Bağımlı D). F=65,223 p= 0,000 R ² =0,197	Sabit (Bağımsız Değişken)	5,331		15,201	0	1	1,823
		İş Yaşam Dengesi	-0,865	-0,444	-8,076	0		

İş güvencesizliği algısının, iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [(F=31,126; p=0,000; β =0,324)]. Elde edilen R² değeri iş yerinde görünürde var olma davranışında meydana gelen değişimin %10,5'inin iş güvencesizliği algısı ile açıklanabileceğini göstermektedir. Ayrıca iş güvencesizliği algısında meydana gelecek 1 birimlik bir değişimin iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde 0,324 birimlik bir artışa neden olacağı tespit edilmiştir.

İş güvencesizliği algısının iş yaşam dengesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [(F=42,304; p=0,000; β =-0,370)]. Elde edilen R² değeri iş yaşam dengesi üzerinde meydana gelen değişimin %13,7'sinin iş güvencesizliği algısı ile açıklanabileceğini göstermektedir. Ayrıca iş güvencesizliği algısında meydana gelecek 1 birimlik bir artışın iş yaşam dengesi üzerinde -0,370 birimlik bir azalışa neden olacağı tespit edilmiştir.

İş yaşam dengesinin, bağımlı değişken iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [(F=65,223; p=0,000; β =-0,444)]. Elde edilen R² değeri iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde meydana gelen değişimin %19,7'sinin iş yaşam dengesi ile açıklanabileceğini göstermektedir. Ayrıca iş yaşam dengesinde meydana gelecek 1 birimlik bir artışın iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde -0,444 birimlik bir azalışa neden olacağı tespit edilmiştir

4.4.6. Çalışanların İş Güvencesizliği Algılarının, İşe Odaklanma Davranışlarına Etkisinde İş Yaşam Dengesinin Aracı Rolü

Aracı değişken bağımsız değişkenin etkisini bağımlı değişkene iletmektedir. Diğer bir deyişle müdahaleci değişken olarak da tanımlanan aracı değişken, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde yarattığı etkiyi açıklamaya yardımcı olmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 81). Baron ve Kenyy (1986) bağımlı ve bağımsız değişken arasında ilişki olması gerektiğini aksi halde aracı değişkenin de aracılık edeceği bir ilişkinin olmadığını ifade etmektedirler (Yılmaz ve Dalbudak, 2018: 518).

Aracı değişkenin test edilmesinde Baron ve Kenny (1986) aracı değişken modelinden yararlanılmıştır. Bu yaklaşıma göre aracılık etkisinin ortaya konulabilmesi için bazı kriterlerin sağlanması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 289). Bu kriterler ise şöyledir;

- ✓ Öncelikle bağımlı ve bağımsız değişken arasında regresyon ilişkisi bulunması ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olması şartı aranmaktadır.
- ✓ İkinci olarak bağımsız değişken ile aracı değişken arasında doğrusal regresyon ilişkisi bulunması şartı aranmaktadır.
- ✓ Bağımsız değişken, aracı değişken ve bağımlı değişken birlikte modele dahil edildiğinde aracı değişken ile bağımlı değişken arasında regresyon ilişkisinin bulunması ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olması beklenmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 289; Yılmaz ve Dalbudak, 2018: 519-520).
- ✓ Aracı değişkenin bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkinin tamamına aracılık etmesi tam aracılık, bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişkinin bir kısmına aracılık etmesi ise kısmi aracılık etkisi olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz ve Dalbudak, 2018: 520). Aracılık analiz sonuçlarına ilişkin bulgular tablo 26'daki gibidir.

Tablo 12: Çalışanların iş güvencesizliği algılarının, iş yerinde görünürde var olma davranışlarına etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolüne ilişkin çoklu regresyon analizi

Model	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	R ²	ANOVA		Katsayılar			
				F	p	B	β	t	p
1	İş Yerinde Görünürde Var Olma	Sabit	0,105	31,126	0,000	1,267		5,401	0,000
		İş Güvencesizliği				0,494	0,324	5,579	0,000
2	İş Yaşam Dengesi	Sabit	0,137	42,304	0,000	3,977		33,654	0,000
		İş Güvencesizliği				-0,290	-0,370	-6,504	0,000
3	İş Yerinde Görünürde Var Olma	Sabit	0,197	65,223	0,000	5,331		15,201	0,000
		İş Yaşam Dengesi				-0,865	-0,444	-8,076	0,000
4	İş Yerinde Görünürde Var Olma	Sabit	0,226	38,76	0,000	4,177		8,336	0,000
		İş Güvencesizliği				0,282	0,185	3,174	0,002
		İş Yaşam Dengesi				-0,732	-0,375	-6,453	0,000

Regresyon analizi sonucunda birinci aşamada bağımsız değişken iş güvencesizliği algısının, iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [(F=31,126; p=0,000; β=0,324)]. Birinci aşamada iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde etkisinin olması şartı gerçekleşmiştir.

İkinci aşamada bağımsız değişken iş güvencesizliği algısının, iş yaşam dengesi üzerinde istatistiksel olarak

anlamli ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [(F=42,304; p=0,000; β =-0,370)]. İkinci aşamada iş güvencesizliği algısının iş yaşam dengesi üzerinde etkisinin olması şartı da gerçekleşmiştir.

Üçüncü aşamada ise aracı değişken iş yaşam dengesinin, bağımlı değişken iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde istatistiksel olarak anlamli ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir [(F=65,223; p=0,000; β =-0,444)]. Üçüncü aşamada aracı değişken olan iş yaşam dengesinin bağımlı değişken iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde etkisinin olması şartı da gerçekleşmiştir.

Dördüncü ve son aşamada modele bağımsız değişken olarak iş güvencesizliği algısı ve iş yaşam dengesi birlikte dahil edilmiş ve bağımlı değişken iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Söz konusu analizde tam aracılık etkisinden bahsedebilmek için öncelikle iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerindeki anlamli etkisinin kaybolması beklenmektedir. İş güvencesizliği algısı ile iş yaşam dengesi birlikte analize dahil edildiğinde, iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerinde etkisinin kaybolmadığı ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamli olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu olan iş güvencesizliği ve iş yerinde görünürde var olma davranışı ilişkisinde β kat sayıları incelendiğinde iş güvencesizliği tek başına modele dahil edildiğinde β kat sayısı 0,324 iken (p=0,000), iş yaşam dengesi ile birlikte analize dahil edildiğinde β kat sayısı 0,185'e düşmüştür (p=0,002). Bu durum tam bir aracılık etkisinin olmadığını ancak kısmi bir aracılık etkisinden bahsedilebileceğini göstermektedir. Sonuçlar iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerindeki etkisinde iş yaşam dengesinin kısmi aracılık etkisi olduğunu göstermektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırma çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışlarına etkisinin olup olmadığını ayrıca bu etkinin ortaya konması durumunda iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerindeki etkisinde iş yaşam dengesinin aracı rolünün olup olmadığını tespit edilmesi amacı ile yapılmıştır.

Çalışanların iş güvencesizliği algılarının 2.54, niteliksel iş güvencesizliği algılarının 2.79, niceliksel iş güvencesizliği algılarının 2.25 değerinde bir ortalamaya sahip oldukları tespit edilmiştir. Değişkenlerin ortalamaları incelendiğinde iş güvencesizliği ve niceliksel iş güvencesizliği algısının düşük ancak niteliksel iş güvencesizliğinin orta düzeyde bir ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Niteliksel iş güvencesizliği algısının niceliksel iş güvencesizliği algısına göre kısmen yüksek olması çalışanların gelecekte ücretlerini ya da işlerinin değerli yönlerini kaybetme konusunda yaşadıkları iş güvencesizliğinin daha fazla olduğunu göstermektedir.

Çalışanların iş yerinde görünürde var olma davranışına ait ortalamaları 2.73 iken, işe odaklanmaya ait ortalama 2.89, işten kaytarmaya yönelik ortalama 3.02, strese yönelik ortalama 2.44, performansa yönelik ortalama 2.51 olarak tespit edilmiştir. İş yerinde görünürde var olma ölçüğünün ortalamalarına bakıldığında çalışanların yaşadıkları problemler nedeniyle çoğunlukla işten kaytarma davranışında buldukları ve işe odaklanamadıkları söylenebilir. Çalışanların iş yaşam dengeleri ortalamalarına bakıldığında ise genel ortalamanın 3.22 olduğu tespit edilmiştir. İş yaşam uyumunun ortalamasına bakıldığında 2.97, yaşamı ihmal etmenin 3.27, kendine zaman ayırmanın 3.27, yaşamın işten ibaret olmasının 3.49 ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların iş yaşam dengelerini sağlama konusunda kendilerine ortalama bir değerde zaman ayırdıkları söylenebilir. Ayrıca katılımcıların 3,49 ortalama ile yaşamlarının daha çok işten ibaret olarak algıladıklarını söylemek mümkündür.

İlgili değişkenlerin iş yerinde görünürde var olma davranışı ile ilişkili olup olmadığı ve iş yerinde görünürde var olma davranışını etkileyip etkilemediği incelendiğinde ise; çalışanların iş güvencesizliği algıları ile iş yaşam dengeleri ve boyutları arasında istatistiksel olarak anlamli negatif ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda da benzer şekilde iş güvencesizliği algısı ile iş yaşam dengesi arasında istatistiksel olarak anlamli negatif ilişkiler olduğu tespit edilmiştir (Aktay, 2019: 72-73; Akanni vd., 2019: 289; Yu, 2014: 214). Çalışanların iş güvencesizliği algıları ile iş yerinde görünürde var olma ve boyutları arasında istatistiksel olarak anlamli pozitif ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Araştırmamızın bulguları literatürdeki araştırma bulgularını desteklemektedir (Hepoinemi vd., 2010: 830; Kim vd., 2020: 1; MacGregor vd., 2008: 612; Schmidt ve Pfortner, 2020; Sarp vd., 2019: 166; Acaray ve Pelenk, 2018: 302; Biron vd., 2006: 26; Yavan, 2017: 267; Caverley vd., 2007).

İş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışı üzerindeki etkisi incelendiğinde ise, istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkinin olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışlarını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum ise çalışanların herhangi bir sağlık problemi veya örgütsel/bireysel bir problem yaşadıklarında çalışmaya devam etmelerinin verimliliklerini etkilediğini ve işlerine odaklanmakta zorluk yaşadıklarını göstermektedir. Yapılan araştırmalarda benzer şekilde iş güvencesizliğinin iş yerinde görünürde var olma davranışlarını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Hepoinemi vd., 2010: 830; Kim vd., 2020: 1; Schmidt ve Pförtner, 2020; Sarp vd., 2019: 166; Acaray ve Pelenk, 2018: 302; Biron vd., 2006: 26; Yavan, 2017: 267).

Çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş-yaşam dengeleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre çalışanların işleri ile ilgili kendilerini güvencede hissetmemelerinin çalışanların iş ve yaşamları arasında denge kurmalarını zorlaştırdığı söylenebilir. Araştırmamızda elde edilen bulguların literatürdeki çalışmalarla benzerlik nitelikte olduğu ifade edilebilir (Yu, 2014; Aktay, 2019: 72-73; Akanni vd., 2019).

Çalışanların iş yaşam dengelerinin iş yerinde görünürde var olma davranışları üzerindeki etkisi incelendiğinde bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda çalışanın işi ve yaşamı arasında denge kurabilmesi çalışanların daha az iş yerinde görünürde var olma davranışında bulunması ile sonuçlanmaktadır. Araştırmamızın bulguları daha önce yapılan araştırmaların bulguları ile benzerlik göstermektedir (Arslaner ve Boylu, 2017; Aktay, 2019; Martinez vd., 2018; Ferreira vd., 2017: 1467; Ertürk, 2017:201; Cullen ve McLaughlin, 2006: 510).

Araştırmamızın sonuçlarında iş yaşam dengesinin, çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışlarına etkisinde kısmi aracılık rolü üstlendiği tespit edilmiştir. Bulgulara göre çalışanların iş güvencesizliği algılarının yüksek olması çalışanların iş-yaşam dengeleri üzerinde olumsuz birtakım etkilere neden olmaktadır. Çalışanların iş yaşam dengelerinin bozulması da iş yerinde görünürde var olma davranışlarını artırıcı bir etki yaratmaktadır.

Sonuç olarak yapılan bu araştırmada çalışanların iş güvencesizliği algıları ile iş yerinde görünürde var olma davranışları arasında pozitif; iş yaşam dengeleri ve iş güvencesizliği algıları arasında negatif ve iş yerinde görünürde var olma ile iş yaşam dengeleri arasında negatif ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın diğer bir sonucu çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışlarını arttırıcı bir etkiye sahip olduğu; bununla birlikte iş güvencesizliği algısının ve iş yaşam dengesizliğinin çalışanların iş yerinde görünürde var olma davranışlarını arttırdığı; iş güvencesizliğinin çalışanların iş yaşam dengelerini olumsuz etkilediğini ve iş yaşam dengesinin bozulmasının da çalışanların iş yerinde görünürde var olma davranışlarını arttırıcı bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgular sonucunda çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışları üzerinde etkili olması nedeniyle, işletme sahiplerinin ve bu konuda uygulayıcıların çalışanların işlerinin geleceği ile ilgili kaygı duymalarının önüne geçecek birtakım uygulamalar hayata geçirmeleri önerilebilir. İş güvencesizliği algısına neden olan şirket birleşmeleri, satın alınmaları vb. durumlarda çalışanların bilgilendirilmesi, yapılacak değişimlere uyum sağlamaları ve çalışanların değişimin bir parçası haline getirilmeleri öneri olarak sunulabilir. Bununla birlikte çalışanların ücretleri, sosyal hakları, işlerinin değerli yönleri işletme sahipleri ve uygulayıcılar tarafından korunmalı ve bu durumlardan dolayı yaşanan iş güvencesizliği algılarının önüne geçilerek iş ve yaşamları arasında dengesizliklerin ortadan kalkması sağlanmalıdır. Çalışanların iş yerindeki refahlarını sağlamada, iş yaşam dengelerini korumalarında ve ayrıca çalışanların verimliliklerini arttırma konusunda yöneticilerin rolü büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda yöneticilerin çalışanların iş yaşantılarında veya özel yaşantılarında yaşadıkları problemleri bilmeleri, kişilere bu konularda destek olmaları çalışanların iş ve yaşamlarını dengede tutmalarını kolaylaştırabilecektir. Yöneticilerin çalışanların iş yaşam dengelerini sağlama konusundaki destekleri aynı zamanda verimlilik kayıplarına neden olan iş yerinde görünürde var olma davranışlarının da önlenmesi açısından önem taşımaktadır.

Çalışanların iş güvencesizliği algılarının iş yerinde görünürde var olma davranışına etkisinde iş-yaşam dengesinin aracı rol oynadığı göz önünde bulundurulduğunda, çalışanların iş ve aile yaşamlarında denge

kurmalarını sağlayacak birtakım iş aile dengesi uygulamalarının hayata geçirilmesinin yararlı olacağı söylenebilir. Son olarak iş güvencesizliği algısının iş yerinde görünürde var olma davranışına etkisinde, iş tatmini, kişilik tipleri, örgütsel adalet gibi değişkenler aracı değişken olarak modele dahil edilerek incelenmesi araştırmacılara öneri olarak sunulabilir. Ayrıca araştırma gelecekte farklı sektörlerde ve çalışan grupları üzerinde gerçekleştirebilir.

KAYNAKÇA

- Acaray, A., & Pelenk, S.E., 2018. "The Mediator Effect Of Job Satisfaction On Relationship Between Job Insecurity And Presenteeism: A Research On Participation Banks' employees". *Management & Organization*, 295-306.
- Akanni, A. A., Oladejo, O. E., & Oduaran, C. A., 2018. "Work-Life Balance, Job Insecurity And Counterproductive Work Behaviour Among Brewery Workers". *North American Journal Of Psychology*, 20(2).
- Akdoğan, A., Bayram, A., & Harmancı, Y. K., 2018. "Algılanan Örgütsel Adalet Ve İşte Var Olamama (Presenteeism) İlişkisinde Stresin Aracı Rolü". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 197-211.
- Aktay, S., 2020. "İş Aile Çatışması İle İşkoliklik Ve İş Güvencesizliği Arasındaki İlişki: Teknoparkta Çalışan Mühendisler Üzerine Bir Araştırma" Yüksek Lisans Tezi
- Akgül, A., & Çevik, O. (2005). İstatistik Analiz Teknikleri. Spss'te İşletme Yönetimi Uygulamaları (İkinci Baskı): Ankara.
- Apaydın, Ç., 2011. "Öğretim Üyelerinin İşe Bağımlılık Düzeyi İle İş-Yaşam Dengesi Ve İş-Aile Yaşam Dengesi Arasındaki İlişki" (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aronsson, G., Gustafsson, K., & Dallner, M., 2000. "Sick But Yet At Work. An Empirical Study Of Sickness Presenteeism". *Journal Of Epidemiology & Community Health*, 54(7), 502-509.
- Arslaner, E., & Boylu, Y., 2017. Perceived Organizational Support, Work-Family/Family-Work Conflict And Presenteeism In Hotel Industry. *Tourism Review*, 72(2), 171-183.
- Ashford, S. J., Lee, C., & Bobko, P., 1989. "Content, Cause, And Consequences Of Job Insecurity: A Theory-Based Measure And Substantive Test". *Academy Of Management Journal*, 32(4), 803-829.
- Bergström, G., Bodin, L., Hagberg, J., Aronsson, G., & Josephson, M., 2009. "Sickness Presenteeism Today, Sickness Absenteeism Tomorrow? A Prospective Study On Sickness Presenteeism And Future Sickness Absenteeism". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*, 51(6), 629-638.
- Bierla, I., Huver, B., & Richard, S., 2011. "Presenteeism At Work: The Influence Of Managers". *International Journal Of Business And Management Studies*, 3(2), 97-107.
- Biron, C., Brun, J. P., Ivers, H., & Cooper, C., 2006. "At Work But Ill: Psychosocial Work Environment And Well-Being Determinants Of Presenteeism Propensity". *Journal Of Public Mental Health*, 5(4), 26-37.
- Büyüköztürk, Ş., 2002. "Faktör Analizi: Temel Kavramlar Ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı. *Kuram Ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483. 3
- Cahill, K. E., Mcnamara, T. K., Pitt-Catsopous, M., & Valcour, M., 2015. "Linking Shifts In The National Economy With Changes In Job Satisfaction, Employee Engagement And Work-Life Balance". *Journal Of Behavioral And Experimental Economics*, 56, 40-54.
- Caverley, N., Cunningham, J. B., & Macgregor, J. N., 2007 "Sickness Presenteeism, Sickness Absenteeism, And Health Following Restructuring In A Public Service Organization". *Journal Of Management Studies*, 44(2), 304-319.
- Chen, Y. Y., Park, J., & Park, A., 2012. "Existence, Relatedness, Or Growth? Examining Turnover Intention Of Public Child Welfare Caseworkers From A Human Needs Approach". *Children And Youth Services Review*, 34(10), 2088-2093.
- Clark, S. C.:2000. "Work/Family Border Theory: A New Theory Of Work/Family Balance". *Human Relations*, 53(6), 747-770.
- Cooper, C. L., 1998. "The Changing Nature Of Work". *Community, Work & Family*, 1(3), 313-317.
- Cooper, C., & Lu, L., 2016. "Presenteeism As A Global Phenomenon: Unraveling The Psychosocial Mechanisms From The Perspective Of Social Cognitive Theory". *Cross Cultural & Strategic Management*, 23(2), 216-231.

- Cullen, J., & McLaughlin, A., 2006. "What Drives The Persistence Of Presenteeism As A Managerial Value In Hotels?: Observations Noted During An Irish Work-Life Balance Research Project". *International Journal Of Hospitality Management*, 25(3), 510-516.
- Çakır, Ö., 2007. "İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği". *Çalışma Ve Toplum*, 1(12), 117-140.
- Çiftçi, B., 2010. "İşte Var Ol (Ama) Ma Sorunu Ve İşletmelerin Uygulayabileceği Çözüm Önerileri". *Çalışma Ve Toplum Dergisi*, 1(1), 153-174.
- Davy, J. A., Kinicki, A. J., & Scheck, C. L., 1997. "A Test Of Job Security's Direct And Mediated Effects On Withdrawal Cognitions". *Journal Of Organizational Behavior: The International Journal Of Industrial, Occupational And Organizational Psychology And Behavior*, 18(4), 323-349.
- D'abate, C. P., & Eddy, E. R. (2007). "Engaging In Personal Business On The Job: Extending The Presenteeism Construct". *Human Resource Development Quarterly*, 18(3), 361-383.
- Dewa, C. S., & Lin, E., 2000. "Chronic Physical Illness, Psychiatric Disorder And Disability In The Workplace". *Social Science & Medicine*, 51(1), 41-50.
- De Witte, H., 1999. "Job Insecurity And Psychological Well-Being: Review Of The Literature And Exploration Of Some Unresolved Issues". *European Journal Of Work And Organizational Psychology*, 8(2), 155-177.
- De Witte, H., 2005. "Job Insecurity: Review Of The International Literature On Definitions, Prevalence, Antecedents And Consequences". *Sa Journal Of Industrial Psychology*, 31(4), 1-6.
- De Witte, H., & Näswall, K., 2003. "Objective vs Subjective Job Insecurity: Consequences Of Temporary Work For Job Satisfaction And Organizational Commitment In Four European Countries". *Economic And Industrial Democracy*, 24(2), 149-188.
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S. Ve Çinko, M., 2013. "Sosyal Bilimlerde Spss'le Veri Analizi" 5. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Edington, D. W., & Schultz, A. B., 2008. "The Total Value Of Health: A Review Of Literature". *International Journal Of Workplace Health Management*, 1(1), 8-19.
- Ertürk, E., Erdirençelebi, M., & Gökçe, Ş., 2017. "Presenteeism (İşte Var Olamama) İle İş Yaşam Dengesi Arasındaki İlişki: Akademik Personel Üzerine Bir Araştırma". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, (Icomep 2017 Özel Sayısı), 193-203.
- Ferreira, A. I., & Martinez, L. F., 2012. "Presenteeism And Burnout Among Teachers In Public And Private Portuguese Elementary Schools". *The International Journal Of Human Resource Management*, 23(20), 4380-4390.
- Ferreira, A. I., Mach, M., Martinez, L. F., Brewster, C., Dagher, G., Perez-Nebra, A., & Lisovskaya, A., 2017. "Working Sick And Out Of Sorts: A Cross-Cultural Approach On Presenteeism Climate, Organizational Justice And Work-Family Conflict". *The International Journal Of Human Resource Management*, 1-23.
- Greenhalgh, L., & Rosenblatt, Z., 2010. "Evolution Of Research On Job Insecurity". *International Studies Of Management & Organization*, 40(1), 6-19.
- Greenhalgh, L., & Rosenblatt, Z., 1984. "Job Insecurity: Toward Conceptual Clarity". *Academy Of Management Review*, 9(3), 438-448.
- Greenblatt, E.:2002. "Work/Life Balance: Wisdom Or Whining". *Organizational Dynamics*, 31(2), 177-193.
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J.:1985. "Sources Of Conflict Between Work And Family Roles". *Academy Of Management Review*, 10(1), 76-88.
- Greenhaus, J. H., Collins, K. M., & Shaw, J. D.:2003. "The Relation Between Work-Family Balance And Quality Of Life". *Journal Of Vocational Behavior*, 63(3), 510-531.
- Grinyer, A., & Singleton, V., 2000. "Sickness Absence As Risk-Taking Behaviour: A Study Of Organisational And Cultural Factors In The Public Sector". *Health, Risk & Society*, 2(1), 7-21.
- Guest, D. E.:2002. "Perspectives On The Study Of Work-Life Balance". *Social Science Information*, 41(2), 255-279.
- Gürbüz, S., & Şahin, F., 2014. "Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri". Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Gürbüz, S., & Şahin, F. 2016. "Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz", 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürer, A. & Solmaztürk, A.B., 2018. "Çalışanların Despotik Liderlik Ve Etik Liderlik Algılarının Presenteeism Davranışları Üzerindeki Etkisi". Kahraman. M.A. (Ed.), *Stratejik Ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*: S. 25-41.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2013). *Multivariate Data Analysis*: Pearson Education Limited.
- Hansen, C. D., & Andersen, J. H., 2008. "Going Ill To Work—What Personal Circumstances, Attitudes And Work-Related Factors Are Associated With Sickness Presenteeism?". *Social Science & Medicine*, 67(6), 956-964.
- Haque, A., 2018. "Strategic Human Resource Management And Presenteeism: A Conceptual Framework To Predict Human Resource Outcomes". *New Zealand Journal Of Human Resources Management*, 18(2), 3-18.
- Heaney, C. A., Israel, B. A., & House, J. S., 1994. "Chronic Job Insecurity Among Automobile Workers: Effects On Job Satisfaction And Health". *Social Science & Medicine*, 38(10), 1431-1437.
- Hellgren, J., Sverke, M., & Isaksson, K., 1999. "A Two-Dimensional Approach To Job Insecurity: Consequences For Employee Attitudes And Well-Being". *European Journal Of Work And Organizational Psychology*, 8(2), 179-195.
- Hellgren, J., Cervin, A., Nordling, S., Bergman, A., & Cardell, L. O., 2010. "Allergic Rhinitis And The Common Cold—High Cost To Society". *Allergy, European Journal Of Allergy And Clinical Immunology*, 65(6), 776-783.
- Heponiemi, T., Elovainio, M., Pentti, J., Virtanen, M., Westerlund, H., Virtanen, P., & Vahtera, J., 2010. "Association Of Contractual And Subjective Job Insecurity With Sickness "Presenteeism Among Public Sector Employees". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*, 52(8), 830-835.
- Huang, G. H., Lee, C., Ashford, S., Chen, Z., & Ren, X., 2010. "Affective Job Insecurity: A Mediator Of Cognitive Job Insecurity And Employee Outcomes Relationships". *International Studies Of Management & Organization*, 40(1), 20-39.
- Johns, G., 2010. "Presenteeism In The Workplace: A Review And Research Agenda". *Journal Of Organizational Behavior*, 31(4), 519-542.
- Kalaycı, Ş., 2009. "Spss Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri". Ankara: Asil Yayınevi.
- Kapar, R. (2012). Ekonomik Krizlerin Çalışanların Sağlığı Ve Güvenliği Üzerindeki Etkileri. *Calisma Ve Toplum*, 34(3).
- Kim, J. H., Yoon, J., Bahk, J., & Kim, S. S., 2020. "Job Insecurity Is Associated With Presenteeism, But Not With Absenteeism: A Study Of 19 720 Full-Time Waged Workers In South Korea". *Journal Of Occupational Health*, 62(1), E12143.
- King, J. E., 2000. "White-Collar Reactions To Job Insecurity And The Role Of The Psychological Contract: Implications For Human Resource Management. Human Resource Management: Published In Cooperation With The School Of Business Administration", *The University Of Michigan And In Alliance With The Society Of Human Resources Management*, 39(1), 79-92.
- Klandermans, B., & Van Vuuren, T., 1999. "Job Insecurity: Introduction". *European Journal Of Work And Organizational Psychology*, 8(2), 145-153.
- Koopman, C., Pelletier, K. R., Murray, J. F., Sharda, C. E., Berger, M. L., Turpin, R. S., ... & Bendel, T., 2002. "Stanford Presenteeism Scale: Health Status And Employee Productivity". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*, 44(1), 14-20.
- Kumral, T., Sarp, P., & Bokurt, S., 2019. "Babacan Liderlik Ve İşte Var Olamama İlişkisinde İş Güvencesinin Aracı Rolü". *Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Der.* (41), 161-168.
- Levin-Epstein, J., 2005. "Presenteeism And Paid Sick Days". Center For And Law Social Policy. Washington (Www. Clasp.Org)
- Löve, J., Grimby-Ekman, A., Eklöf, M., Hagberg, M., & Dellve, L., 2010. "Pushing Oneself Too Hard": Performance-Based Self-Esteem As A Predictor Of Sickness Presenteeism Among Young Adult Women And Men—A Cohort Study". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*, 52(6), 603-609.

- Macgregor, J. N., Barton Cunningham, J., & Caverley, N., 2008. "Factors In Absenteeism And Presenteeism: Life Events And Health Events". *Management Research News*, 31(8), 607-615.
- Mcgregor, A., Iverson, D., Caputi, P., Magee, C., & Ashbury, F., 2014. "Relationships Between Work Environment Factors And Presenteeism Mediated By Employees' Health: A Preliminary Study". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*, 56(12), 1319-1324.
- Martinez, L. F., Ferreira, A. I., & Nunes, T., 2018. "Presenteeism And Work-Family/Family-Work Conflict: A Cross-Cultural Approach With Two Latin Countries". In *Presenteeism At Work*, 257-285.
- Mcclearn, D.B, Greasley, K., Dale, J., & Griffith, F., 2010. "Absence Management And Presenteeism: The Pressures On Employees To Attend Work And The Impact Of Attendance On Performance". *Human Resource Management Journal*, 20(3), 311-328.
- Mumlu Karanfil, S. (2021). "İş Güvencesizliği, İş Yerinde Görünürde Var Olma (Presenteeism) Ve İş Yaşam Dengesinin Etkileşimi: İş Yerinde Görünürde Var Olmayla İlgili Bir Ölçek Geliştirme Çalışması Ve Konuya İlişkin Bir Araştırma". Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Önder, Ç., & Wasti, S. A., 2002. "İş Güvencesi Endeksi Ve İş Güvencesi Memnuniyeti Ölçeği: Güvenirlik Ve Geçerlilik Analizi". *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 23-47.
- Özkalp, E., & Kirel, Ç., 1996. "Örgütsel Davranış", Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Saarvala, E. (2006). Presenteeism: The Latest Attack On Economic And Human Productivity. *Human Resources Management*, 1, 1-10.
- Schultz, A. B., Chen, C. Y., & Edington, D. W., 2009. "The Cost And Impact Of Health Conditions On Presenteeism To Employers". *Pharmacoeconomics*, 27(5), 365-378.
- Schmidt, K., & Pförtner, T. K., 2020. "Job Insecurity, Sickness Presenteeism And The Moderating Effect Of Workplace Health Promotion". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*.
- Staufenbiel, T., Kroll, M., & König, C. J., 2006. "Could Job Insecurity(Also) Be A Motivator?. *Beyond The Horizon Of Measurement*, 163-174.
- Simpson, R., 1998. "Presenteeism, Power And Organizational Change: Long Hours As A Career Barrier And The Impact On The Working Lives Of Women Managers". *British Journal Of Management*, 9(3), 37-50.
- Sipahi, B., Yurtkoru, E. S., & Çinko, M. (2008). Sosyal Bilimlerde Spss İle Veri Analizi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Sverke, M., & Hellgren, J., 2002. "The Nature Of Job Insecurity: Understanding Employment Uncertainty On The Brink Of A New Millennium". *Applied Psychology*, 51(1), 23-42.
- Sandıkçı, E., 2009. "İş Güvencesizliği Karşısında İşçilerin Kolektif Tepkileri". Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- Şeker, S. (2011). *Çalışanlarda İş Güvencesizliği Ve Tükenmişlik İlişkisi* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tabachnick And Fidell, 2013 B.G. Tabachnick, L.S. Fidell. "Using Multivariate Statistics" (Sixth Ed.) Pearson, Boston (2013)
- Tüik, (2010). *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2009*, Ankara.
- Ulu, S., Özdevecioğlu, M., & Ardiç, K., 2016. "Kişilik Özelliklerinin Hasta İken İşe Gelme (Presenteeizm) Davranışı Üzerindeki Etkileri: İmalat Sanayiinde Bir Araştırma". *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (47), 167-181.
- Uyanık, Y., 2008. "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları". *Gazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 209-224.
- Wang, P. S., Beck, A., Berglund, P., Leutzinger, J. A., Pronk, N., Richling, D., ... & Kessler, R. C. , 2003. "Chronic Medical Conditions And Work Performance In The Health And Work Performance Questionnaire Calibration Surveys". *Journal Of Occupational And Environmental Medicine*, 45(12), 1303-1311.
- Warren, C. L., 2009. "Cost Burden Of The 'Presenteeism'health Outcome In A Diverse Nurse And Pharmacist Workforce: Practice Models And Health Policy Implications". Doctoral Thesis,

- Wayne, J. H., Randel, A. E., & Stevens, J.:2006. "The Role Of Identity And Work–Family Support İn Work–Family Enrichment And İts Work-Related Consequences". *Journal Of Vocational Behavior*, 69(3), 445-461.
- Yavan, Ö., 2017. "Çalışanların İşe Gitmeme Ve Çalışıyor Gibi Görünme Davranışları Üzerine Bir Araştırma: Zonguldak Taşkömürü Kurumu Örneği". *International Journal Of Economic & Administrative Studies*, (19), 249-275
- Yıldız, H.,& Yıldız, B., 2013. "İş Yaşamında Presenteeism—Sözde Var Olma—Olgusu: Sağlık Ve Verimlilik Açısından Önemi". *Sağlık Ve Hastane İdaresi Kongresi* (Türkiye), 819-830.
- Yılmaz, A.,& Ekici, S., 2003. "Örgütsel Yaşamda Stresin Kamu Çalışanlarının Performansına Etkileri Üzerine Bir Araştırma". *Yönetim Ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 1-20.
- Yu, S., 2014. "Work–Life Balance–Work İntensification And Job Insecurity As Job Stressors". *Labour & Industry: A Journal Of The Social And Economic Relations Of Work*, 24(3), 203-216.
- Yılmaz, V.,& Dalbudak, Z. İ., 2018. "Aracı Değişken Etkisinin İncelenmesi: Yüksek Hızlı Tren İşletmeciliği Üzerine Bir Uygulama". *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, 14(2), 517-534.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.04.2023 ✓Accepted/Kabul:28.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1275056

Research Article/Araştırma Makalesi

Ilca, S. (2023). "İvan Zaharoviç Surikov'un Şiirlerinde Yoksul Köylü Tipi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 403-415.

İVAN ZAHAROVİÇ SURIKOV'UN ŞİİRLERİNDE YOKSUL KÖYLÜ TİPİ

Sevgi ILICA*

Öz

İvan Zaharoviç Surikov (1841-1880), XIX. yüzyılın ikinci yarısında ön plana çıkan Rus köylü şairlerinin en önemlilerinden biridir. Köyde doğan ve sekiz yaşında ailesiyle birlikte Moskova'nın taşra bölgesine yerleşen şair, hayatı boyunca hiç sistematik eğitim almaz. Okula gitme şansı olmayan Surikov, okuma yazmayı tanıdıklarından öğrendikten hemen sonra edebiyata ve şiire ilgi duymaya başlar. Eline geçen tüm kitapları hevesle okuyan Surikov küçük yaşlardan itibaren amatör şiirlerini kaleme alır. Otoriter baba baskısı, geçim sıkıntısı, vakit yetersizliği ve fiziksel koşulların elverişsizliğine rağmen edebiyat camiasına girmeyi başarır. Surikov'un şiirlerinde serf Rus köylülerinin gerçekçi tabloları yer alır. Şair, Rus köylülerinin gerek köylerinde gerekse şehirlerde yaşadıkları zorlukları dile getirir. Surikov'un şiirleri, Rus köylüsünün sınıf mücadelesini ve ekonomik adaletsizliği son derece gerçekçi ve otobiyografik bir tarzda betimlemesi nedeniyle edebî olmanın ötesinde, tarihsel ve sosyolojik açıdan da büyük bir öneme sahiptir. Çalışmada, Surikov'un 1865-1875 yılları arasında kaleme aldığı şiirlerinde yer alan yoksul köylü tipinin incelenmesi amaçlanmıştır. Şairin yaşam öyküsüne yer verilmiştir. Surikov'un bahsi geçen yoksul köylü tipini yansıtan şiirleri tarihsel eleştiri yöntemiyle ve betimleyici bir üslupla ele alınmıştır. Sonuç olarak, şairin Rus köylülerinin sınıf mücadelesini ekonomik, sosyolojik ve tarihsel açılardan gerçekçi bir şekilde aktardığı gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Surikov, Köylü şairler, Köylü meselesi, Özgürlük, Yoksulluk.*

THE POOR PEASANT TYPE IN THE POEMS OF IVAN ZAKHAROVICH SURIKOV

Abstract

Ivan Zakharovich Surikov (1841-1880) is one of the most prominent peasant poets who emerged in the second half of the 19th century. Born in a village and settling in the suburbs of Moscow with his family at the age of eight, the poet never received a systematic education throughout his life. Despite not having the opportunity to go to school, Surikov became interested in literature and poetry immediately after learning to read and write from his acquaintances. Reading eagerly every book that came into his hands, Surikov started to write amateur poems from an early age. Despite the authoritarian pressure of his father, financial difficulties, lack of time and unfavorable physical conditions, he managed to enter the literary community. In Surikov's poems, realistic portraits of serf Russian peasants are depicted. The poet expresses the difficulties faced by the Russian peasants in both their villages and cities. Surikov's poems go beyond being literary works and hold great historical and sociological significance due to his depiction of the class struggle and economic injustice of the Russian peasantry in an extremely realistic and autobiographical style. This study aims to examine the impoverished peasant type in Surikov's poems written between the years of 1865 and 1875. The poet's life story is included. Surikov's poems in the mentioned reflecting the poor peasant type are approached through historical criticism and a descriptive style. As a result, it is demonstrated that the poet realistically portrays the class struggle of Russian peasants in terms of economics, sociology, and history.

Keywords: *Surikov, The peasant poets, The peasant question, Freedom, Poverty.*

*Dr. Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Rus Dili ve Edebiyatı, BURDUR.
e-posta: silica@mehmetakif.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-5908-8487>)

GİRİŞ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus köylülerin refah seviyesi ve ekonomik durumları oldukça kritik bir noktadadır. Çözülmemiş köylü sorunu, köylülerin yaşam tarzı, Rus toplumuna ait gelenekler, inançlar ve değerler, bahsi geçen yüzyılın başından itibaren Rus edebiyatında önemli şairler tarafından etkili ve başarılı bir şekilde ele alınır. Dekabrist şairler, Aleksandr Puşkin, Aleksey Koltsov, Nikolay Nekrasov ve Spiridon Drojgin gibi önemli şairler, köylü meselesine farklı üsluplarda yönelirler (Korovin, 2014: 468). Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Rus köylü şairler kaleme aldıkları şiirleriyle köylülerin içinde buldukları sefalet ve sıkıntıları dile getirirler. Rus yazar Maksim Gorki, *Hudayinabit-Yazarlara Dair (O писателях-самоучках)* adlı yazısında hiç sistematik eğitim görmemiş Rus köylü yazar ve şairlerin eserlerine dair şu yorumu getirir:

“1906-10 yılları arasında yazarları halktan gelen dört yüze yakın çalışma okudum. Çoğunda imla ve gramer hataları var. Yayınlanmayacaklar. Ne var ki, bu çalışmalarda canlı insan ruhu ve halk kitlelerinin sesi var. Bu çalışmalar, uzun kış gecelerinde Rus insanının ne düşündüğünü öğrenmemizi sağlıyor (...) Güzel ahlak sahibi ender insanlardan, düşünür William James bana şunu sordu: Rusya’da halkın içinden gelen, hiç okula gitmemiş şairlerin olduğu doğru mu? Bu durumu anlayamıyorum. Alt kültüre mensup, zorlu sosyal ve siyasi şartların baskısında yaşayan bu insanlarda şiir yazma hevesi nasıl doğuyor? Köylü şair meselesi benim için tam bir muamma” (Gorki, 1949: 132, 192).

Gorki’nin yazısında değindiği ve Rusya’da XIX. yüzyılın ikinci yarısında kendini göstermeye başlayan köylü şair ve yazarların ortaya çıkması elbette ülkedeki siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelere ve konjonktüre bağlıdır. 1855 yılında başa geçen Çar II. Aleksandr hukuk, eğitim, askerlik ve adalet alanlarında bir dizi radikal reform gerçekleştirir (Orlov, vd., 2004: 180-181). Bu köktenci reformların kuşkusuz en önemlilerinden birisi yaklaşık 30 milyon serf köylüye özgürlük sağlayan 19 Şubat 1861 tarihli Rus toprak reformudur. Çar, Moskova’da imtiyaz sahibi soylulara yaptığı konuşmasındaki şu sözleriyle millete cesaret verir: “Tepeden inme bir reformla serfliği kaldırmak, bunun bir taban hareketiyle kaldırılmasını beklemekten daha iyidir” (Vernadskiy, 2009: 273).

Yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla ülkede ticaretin gelişmesi, fabrikaların kurulması, sanayinin ilerlemesi ve kapitalizmin yayılması neticesinde köylü serfliği sistemi işleyemez hâle gelir. 19 Şubat 1861 tarihli manifesto uyarınca yıllar sonra özgürlüklerini kazanan Rus köylüleri II. Aleksandr’ı “Kurtarıcı Çar” (Царь-Освободитель) olarak nitelendirirler (Kurat, 1987: 340). Rus köylüleri hukuken özgürlüklerini elde etmiş olsalar da, ekonomik açıdan durumlarında bir iyileşme olmaz. Zira köylülere ayrılan arazi miktarı yetersizdir. Dahası bir kısım köylü toprağın kullanımı karşılığında çiftlik sahibine hizmet vermek zorunda kalır. Soylular imtiyazlı konumlarını sürdürürler. Neticede reformun uygulanması için araçlar görevlendirilir. Yine de tatbikat ve yeni düzenin oturması zaman alır. Daha net bir ifadeyle, hâlen köylülerin özel mülkiyet hakkı ve ekonomik bağımsızlığı yoktur (Kurat, 1987: 339).

XVI. ve XVII. yüzyıllarda özellikle II. Yekaterina döneminde pekiştirilen serflik sisteminin izlerinin tüm ülkede hızlıca ortadan kaldırılması elbette zor olur. Köylüler özgürleşmelerinin bedelini ekonomik buhranlar atlatarak öderler. Çok sayıda Rus köylüsü ise memleketlerini terk edip Moskova, Peterburg ve Novgorod gibi büyük şehirlere göçerek yeni iş imkânları kovalarlar. 1850’li yıllarla kendini göstermeye başlayan Rus köylü şair ve yazarların neredeyse hepsi bu karmaşık geçiş döneminin sıkıntılarını çekerler. Bu şairler köylerinde dünyaya gelir ve çok küçük yaşlarda aileleriyle birlikte kültür ve medeniyetin gelişmekte olduğu büyük şehirlere göçerler. Kökenleri köye, doğaya ve Rus kültürüne bağlı olan bu şairler her ne kadar ailelerinde aydın kişiler olmasa da şehirde tanıştıkları eğitimli komşularının ya da yakınlarının etkisiyle Rus tarihi ve edebiyatıyla tanışma şansına erişirler. Bu şairlerin yine büyük çoğunluğu hiç okula gitmez, etrafındaki yakınlarının yardımı ve etkisi neticesinde okuma yazmayı öğrenip kendi kendine şiir yazmaya başlar. Başka bir deyişle, bu şairler ne köylü ne de şehirdir. Kimliklerinde köylü sınıfına mensup olmalarına rağmen, babaları ve dedeleri gibi tüm hayatlarını köyde ve kırsalda değil, şehrin dinamik coşkusu, kültürü ve çeşitliği içinde geçirirler. Bu sebeple, öğrenim görmemiş ve bilgisiz köylü ataları ve babaları ile uyumsuzluklar yaşamaya başlarlar (Vologova, 2018: 193).

Bu dönemde ün salan Rus köylü şairlerin en dikkat çekenlerinden birisi İvan Zaharoviç Surikov’dur. S erf köylü bir ailede Rus kırsalında dünyaya gelen Surikov sekiz yaşından itibaren Moskova taşrasında yaşamını sürdürür. Hayat mücadelesi, ekonomik buhranlar, baba-oğul çatışması ve ailesindeki cehaletin gölgesinde geçen kısa

sürelî ve acılı hayatında Surikov, köylü kimliğinin sebep olduğu maddî darlığı ve güçsüzlüğü bütün çıplaklığıyla gerçekçi bir üslupta şiirlerinde yansıtır. Şair kullandığı yalın dil ve sade üslupla Rus köylüsünün yaşadığı sıkıntı ve güçlükleri açığa vurur. Surikov'un şiirlerinde büyük şehirde yer edinemeyen yoksul Rus köylüsü ön plandadır. Çalışmada Surikov'un 1865-1875 yılları arasında kaleme aldığı şiirlerinde yer alan köylü meselesi ve yoksul köylü tipinin saptanması ve gösterilmesi amaçlanmıştır. Şairin otobiyografik nitelikli şiirlerinin tahlillerine temel olması açısından ilkin Surikov'un yaşam öyküsüne yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan şiirler tarihsel edebiyat yöntemiyle incelenerek betimleyici bir üslupta aktarılmıştır. Surikov'un şiirleri Rus köylüsünün sınıf mücadelesini ve ekonomik adaletsizliği oldukça gerçekçi ve otobiyografik bir üslupta tasvir etmesi bakımından sadece edebî değil, aynı zamanda tarihsel ve sosyolojik önem arz eder.

1. İVAN ZAHAROVİÇ SURİKOV'UN YAŞAMI VE YAZIN SANATI

Rus şair İvan Zaharoviç Surikov 25 Mart 1841 tarihinde Yaroslavl şehrinin Novoselov köyünde serf köylü bir ailede dünyaya gelir. Surikov'un ailesi, Kont Şeremetev'in yanında çalışan ve soylu kontun ailesine vergi ödemekle yükümlü serf köylülerdendir (оброчные крестьяне) (Raykova, 2006: 58). Şairin babası Zahar Adrianoviç, Surikov henüz bebekken kanta düzenli bir şekilde vergisini ödemek suretiyle köyden ayrılarak Moskova'ya yerleşerek yeni bir hayat kurmaya çalışır. Moskova'nın taşra bölgelerinden birinde sebze tezgâhında çalışan baba 1849 yılında oğlu ve karısını da yanına getirir. Pazarda işleri iyi giden baba Surikov, kısa bir süre sonra kendisine ait bir sebze ve meyve tezgâhı işletmeye başlar (Kolmanovskiy, 1966: 57).

Şairin babası oldukça sert ve asabi mizaçlı biridir. Rus köylülerine özgü olarak okuma yazma bilmeyen cahil bir adamdır. Oğlunun kendisi gibi ticarete merak sarmasını bekleyen baba Surikov, işleri öğrenmesi için oğlunu sekiz yaşından itibaren pazarda yanında çalıştırmaya başlar. Şair Surikov ekonomik yetersizlikler ve ailesinin sosyokültürel durumu sebepleriyle hiç okula gitmez. Moskova'nın taşra bölgelerinden birinde kaldıkları ilk evde Pimen Mironiç adında yaşlı bir komşuları vardır. Surikov'un şiir sanatındaki ilk etkilerden birinin Pimen'e ait olduğu düşünülebilir. Zira yaşlı adam akşamları Surikov'a eski hikâyeler, masallar ve efsaneler anlatır ve kitap okur. Surikov dokuz yaşına geldiğinde ilk kez bir alfabe kitapçığı edinir. Tüccar sınıfına mensup epeyce yaşlı olan Finogeyevna soyadlı kız kardeşlerden okuma yazma öğrenmesine izin verilir. Şair kısa sürede okuma yazmayı öğrenir. Hatta yaşlı kadınların kütüphanesinden aldığı kitaplar neticesinde edebiyata ve şiire ilgi duymaya başlar (Yermişina, 2021: 5).

Surikov'un yaşamının ilk dönemiyle ilgili bilgi ne yazık ki oldukça kısıtlıdır. Şairin ilk biyografi yazarı Rus edebiyatçı Nikolay Aleksandroviç Solovyev-Nesmelov bu konudaki sitemini şu sözlerle dile getirir:

“Başkentteki yayıncılar genç yaşta hayatını kaybeden şaire dair yayınlarında düşüncelerini aktardılar. Sonra hepsi sustu. Vefat eden şairin Moskova'daki arkadaşları, tanıdıkları, hatta onunla her gün görüşen kişiler bile acılarını paylaşımlarının hemen ardından sessizliğe gömüldüler. Hiç kimse... Ne yazılı ne de sözlü bir biçimde şairle yaşadıkları anılarından söz etti. Gayretle aradım ve bekledim. Surikov'un arkadaşlarından birkaçına ulaştım. Kimi 'yazacağım', kimi ise 'haber vereceğim' diyerek söz verdi. Dört yıllık sabırlı bekleyişimin neticesinde hiçbir şey elde edemedim. Kendi bildiklerimle yetiniyorum” (Petrova, 2019: 96).

Surikov'un babasıyla olan zorlu ilişkisi şairi hayatı boyunca olumsuz etkiler. Babasının despotik tavırları, tükenmeyen beklentileri, sarhoşluk krizleri ve oğlunun edebiyata olan tutkusuna yönelik sert, baskıcı ve küçümseyici tavrı şairin ruhunu çocukluk yıllarıyla birlikte zedelemeye başlar. Surikov kendisini çoğu zaman çaresiz, yetersiz ve yalnız hisseder (Kolmanovskiy, 1966: 57).

1855 yılında Surikovların işleri bozulur ve pazardaki tezgâhı kapatmak zorunda kalırlar. Babası işleri düzeltmek için bir süreliğine köye gider. Bu sırada Surikov ve annesi Fyokla Grigoryevna Moskova'da kalır ve şairin babası gibi pazarda tezgâh işleten amcasına yardım etmeye başlarlar. Ne var ki, amca küçük yeğenin ve yengesinin yedikleri her lokmayı sayar ve onlara huzur vermez. Surikov ve fedakâr annesi 1859 yılına kadar amcanın yanında zorlu günler geçirmek mecburiyetinde kalır. Baba köyden döndüğünde eskicilik işiyle uğraşmaya karar verir. Ucuza aldıkları eski eşyaları yenileyip daha yüksek fiyata satarlar. Ne var ki, umdukları geliri elde edemezler. Neticede pazarda kömür satmaya başlarlar (Kolmanovskiy, 1966: 58).

Şair Surikov 1860 yılında Mariya Nikoleyevna Yermakova ile evlenir. Mariya öksüz ve yetim bir köylü kızıdır. Sadık, uysal ve iyi kalpli bir mizaca sahip olan Mariya şairin hayatının son gününe kadar onun en yakın dostu ve destekçisi olur. Surikov ve Mariya maddi yetersizlikler sebebiyle tek odalı baba evinde yaşamlarını sürdürürler. Zorlu günlerinde Mariya dikiş dikerek eşine destek olmaya çalışır (Yermişina, 2021: 6). 1864 yılının Ekim ayında Surikov ani bir kriz neticesinde annesini kaybeder. Babası ise eşinin vefatından henüz iki ay sonra yeniden evlenir. Üvey anne ile şair anlaşmazlıklar yaşar. Neticede Surikov ve eşi evden ayrılmak zorunda kalırlar (Petrova, 2019: 101).

Surikov ilkin V. Ye. Graçev'in matbaasında çalışır. Ne var ki matbaa sahibi şaire düzenli ödeme yapmaz. Kısa süre sonra şair evdeki eşyalarını satmaya mecbur kalır. Şanssızlıklar bununla da sınırlı kalmaz. Surikov köylü olduğunu belgeleyen kimlik kartını kaybeder. Bu belge olmadan çalışması mümkün değildir. Belgeyi yenilmesi için gereken miktarda parası ise yoktur. Büyük bir bunalıma sürüklenen Surikov teselliye alkolde arar. Şair sonraları bu talihsiz günlere dair şöyle der:

"Hayatın bunca eziyetine daha fazla dayanamadım ve içmeye başladım! Evdeki son döküntüleri, kitapları ve satabileceğim ne varsa satıp hepsini içkiye verdim. Sonunda intihar etmeye karar verdim! Sabahleyin erkenden kalkıp karıma hiçbir şey söylemeden evden çıktım, taş köprüye gittim. Suya atlayacaktım ve her şey son bulacaktı... Böyle yaşayıp eziyet çekmeye ne gerek var ki!" (Petrova, 2019: 102).

Şairi yakından tanıyan Solovyev-Nesmelov'un anlatısına göre, Surikov o gün gerçekten de hayatına son vermek üzere taş köprüye gider. Oldukça düşünceli ve karamsar ruh hâlindeki şair orada annesine ait bir sanrı görür. Moskova sokaklarında, yağmurun altında boş boş ve dalgın bir biçimde dolaşır. Sonunda annesinin Pyanitskoye mezarlığındaki kabrine gider (Petrova, 2019: 102). Surikov annesini çok sever. Sakin, iyimser ve yumuşak kalpli annesiyle çocukluk yıllarında köyünde geçirdiği birkaç yıl şairin ömrü boyunca unutamadığı hayatındaki en mutlu zamanlardır (Vologova, 2018: 193). Şair 1865 yılında kaleme aldığı *Annemin Mezarında (У могилы матери)* adlı otobiyografik şiirinde içinde bulunduğu çaresizliği ve yoksulluğu dramatik bir şekilde aktarır:

"Uyuyorsun sen, uyuyorsun, canım benim,
Uyuyorsun nemli toprakta.
Ben senin mezarına
Acı ve hasretle geldim.

...

Sana geldim, canım,
Sana söylemek için,
Artık benim
Başka bir annem olduğunu;

...

Senin sevdiğin kocanın,
Benim öz babamın,
Senin yoksul oğluna
Tümüyle yabancı olduğunu.

...

Canım, asla,
Unutmam bana söylediklerini:
'Oğlum, bensiz
Hayatın acı dolu olacak!

...

Çok, çok üzüntüyle karşılaşacaksın,
Evladım, sen;
Çok dert,
Felaket ve yoksulluk çekeceksin!

...

(Спишь ты, спишь, моя родная,
Спишь в земле сырой.
Я пришел к твоей могиле
С горем и тоской.

...

Я пришел к тебе, родная,
Чтоб тебе сказать,
Что теперь уже другая
У меня есть мать;

...

Что твой муж, тобой любимый,
Мой отец родной,
Твоему бедняге-сыну
Стал совсем чужой.

...

Никогда твоих, родная,
Слов мне не забыть:
<<Без меня тебе, сыночек,
Горько будет жить!

...

Много, много встретишь горя,
Мой родимый, ты;
Много вынесешь несчастья,
Бед и нищеты!>>

...

Ve sözlerin gerçek oldu,
Hepsi gerçekleşti.
Kalk, sen, kalk, canım benim,
Bana bak!

...
Gökten sonbahar yağmuru yağıyor.
Soğuktan titriyor;
Senin nemli mezarında
Yoksul oğlun duruyor.

...
Eski, yırtık ceketini,
Yıpranmış çizmeleriyle;
Fakat her şeye rağmen metin, eskiden olduğu gibi,
Gözlerinde yaş yok.

...
Öyleyse sen barındır beni,
Burada nemli toprakta;
Uyuyacağım ben, sakince uyuyacağım
Senin yanı başında.”¹

И слова твои сбылись,
Все сбылись они.
Встань ты, встань, моя родная,
На меня взгляни!

...
С неба дождик льет осенний.
Холодом знобит;
У твоей сырой могилы
Сын-бедняк стоит.

...
В старом, рваном сюртучишке,
В ветхих сапогах;
Но всё так же тверд, как прежде,
Слез нет на глазах.

...
Приюти тогда меня ты
Тут в земле сырой;
Буду спать я, спать спокойно
Рядышком с тобой) (Surikov, 1966: 84-86).

Kısa bir süre sonra Surikov istemese de eşiyle birlikte babasının evine geri dönmek zorunda kalır. Sabah akşam durmadan kömür tezgâhında çalışan şair, zorlu çalışma şartlarına rağmen şiire vakit ayırmayı başarır. Öğle aralarında bir saatini şiir ve edebiyata ayırır. Ne var ki, koşullar oldukça zorlayıcıdır. Kendisi gibi Rus köylü şair İvan Grigoryeviç Voronin’e gönderdiği 30 Ekim 1873 tarihli mektupta Surikov şunları yazar:

“Yazmaya vakit bulamıyorum. Tezgâhtaki mürekkeğim kurudu. Evde de yazacak yer yok. Öğlenleri tezgâhtan ayrılamıyorum. Zira bir tek ben duruyorum. Babamın sağlığı bu aralar iyi değil, evde yatıyor. Eşimin kardeşi tüm gün kömür taşıyor. Akşamları eve köpek gibi yorgun geliyorum. Tüm gün koşturduğum için yiyecek bir şeyler arıyorum. Aklıma yazacak bir şeyler gelse bile, nerede yazacağım ki? Yazmaya kalkışsam, ışık yakmam gerekecek. Bu da evde diğerlerini rahatsız edecek. Hepimiz tek bir odada yaşıyoruz” (Kolmanovskiy, 1966: 58).

Esasen Surikov çok erken yaşlarda şiir yazmaya başlasa da, etrafındakilerden gereken desteği göremez. İlk şiirleri günümüze ulaşmamıştır (Romanov, 2017: 370). Babası şairin edebiyata olan düşkünlüğüne şiddetle karşı durur. Öyle ki, bir gün babası, “Şımarık! Bana tezgâhta şair değil, yardımcı lazım. Yeter artık!” diye haykırarak, Surikov’un şiir defterini sobaya atıp yakar (Yeremişina, 2021: 6).

Rus masallarını, folklorunu ve Rus klasiklerini çok seven Surikov 1860’lı yıllarla birlikte şiirlerini *İllustrirovannaya gazeta*, *Vestnik evropi*, *Delo*, *Oteçestvenniye zapiski*, *Razvleçeniye*, *Voskresniy dosug* ve *Semya i şkola* gibi dergilerde yayımlar (Raykova, 2006: 58). Şiirlerini dergilere “Köylü İvan Surikov” adıyla göndererek tüm Rus köylülerini temsil ettiğini vurgulamak ister (Surikov, 1963: 35). Gayretli çalışmaları neticesinde yayımladığı şiirleri kısa zaman içinde tanınmaya başlar. Surikov’u ilk keşfeden Rus şair Aleksey Nikolayeviç Pleşçeyev olur. Surikov, Pleşçeyev’i akıl hocası varsayar. Pleşçeyev sayesinde ilk şiirlerini yayımlama şansı yakalar. Pleşçeyev’in 1862 yılının Haziran ayında Surikov’a gönderdiği mektupta şu tavsiye niteliğindeki sözleri yer alır: “Benim zevkime ve fikirlerime güvendiğiniz için açık sözlü olacağım. Yeteneğiniz var. Şiirinizdeki özgünlük açıkça görülüyor. Ne var ki şiirlerinizde hep aynı imgeler var ve söz sanatlarından yoksun. Biçim konusunda çalışmanız gerek” (Petrova, 2019: 101).

Surikov, Pleşçeyev’in desteğiyle 130 sayfalık ilk şiir derlemesini 1871 yılında çıkarır (Grigoryan, 1983: 116). 22 Aralık 1875’te ise *Rus Edebiyatı Sevenler Topluluğu (Общество любителей российской словесности)* üyeliğine seçilerek dönemin ünlü edebiyatçıları arasına girer (Kolmanovskiy, 1966: 59). 70’li yıllarla birlikte Surikov’un etrafında kendisi gibi köylü kökenli ve eğitim almamış şairler toplanmaya başlar. *İllustrirovannaya*

1 Aksi belirtilmedikçe Rusçadan yapılan şiir çevirilerinin tamamı makale yazarına aittir.

gazeta dergisinin editörü Vladimir Rafçiloviç Zotor'dan destek alan bu şairler 1872 yılında *Şafak (Paccøem)* adlı şiir, deneme ve hikâyelerden oluşan derleme çıkarırlar. Savva Derunov, İvan Voronin, Stepan Grigoryev, Matvey Kozırov, İvan Rodionov, Aleksandr Bakulin, Aleksey Razoronov, Yegor Nazarov, Mihail Savin, Dmitriy Jarov, İvan Kondratyev ve İvan Tarusin adlı amatör köylü şairler Surikov'un çevresinde bir araya gelir. Surikov ekonomik sıkıntılarına rağmen genç şairleri maddi ve manevi destek olur. Söz gelimi şairlerden birine şöyle yazar: "Kardeşim, beni yoldaşın kabul et!" (Vologova, 2018: 193). Ne var ki, ekonomik yetersizlikler Surikov'un hayatında devam eder. Zira edebiyat çalışmalarından elde ettiği gelir yetersizdir. Arkadaşı Kozırov şairi şu sözlerle betimleyerek anımsar:

"Yazları yıpranmış bir redingot ve yırtık bir kasketle gezerdi. Ensesine yapışan yırtık kasketinin altından gür kızılımsı saçları gözüktü. Gür sakalları çilli ve damarlı yüzünü kaplardı. Ellerini ya önünde ya da arkasında birleştirerek yürürdü. Bu sebeple kamburu var gibi görünürdü. Kışları ise yıpranmış redingotunun yerine kısa bir mont ve keçeli çizmelerini giyerdi" (Kolmanovskiy, 1966: 59).

Esasen Mihail Yevgrafoviç Saltıkov-Şçedrin, Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, Lev Nikolayeviç Tolstoy ve İvan Sergeyeviç Turgenyev gibi en önemli Rus yazarlarla aynı dönemde yaşamasına rağmen, Surikov var olma ve hayatta kalma mücadelesi içinde ideolojik ve sanatsal gelişmelerden habersiz kalır. Mektup ve anılarından anlaşıldığı üzere bu yazarların ancak birkaç eserini okuyabilme imkânı bulabildiği görülüyor. Bu sebeple birçok eleştirmen Surikov'u hep aynı usulde şiir yazmakla tenkit eder. Şair 27 Haziran 1878 tarihinde arkadaşı İvan İlyiç Barışev'e gönderdiği mektupta eleştirilere şu yanıtı verir:

"Bazı eleştirmenler beni sürekli aynı motifi işlemem ve bakış açımın dar olmasıyla eleştiriyor. Motiflerinizin çeşitli olması hayatınızın çeşitli yani renkli olmasına bağlı, bakış açınızın dar olmasına değil. Benim hangi şartlarda yaşadığımı ve kendimi nasıl geliştirdiğimi bilmiyorlar. Ben şartların tek tip olduğu bir hayat yaşadım. Gözlem yapabileceğim alan sınırlıydı. İşim ve yaşam şartlarım bana yeni izlenimler elde edebileceğim imkânlar sunmuyordu" (Surikov, 1963: 41).

Surikov 1868 yılında yazdığı şu dizelerde ise şiir sanatının özelliklerini otobiyografik imgelerle tasvir eder:

"Parıltılı aşk şarkıları İstemeyin benden; Hüzünlüdür benim şarkılarım, Sonbahar günleri gibi!	(Не проси от меня Светлых песен любви; Грустны песни мои, Как осенние дни! –
...	...
Sesleri yağmur gürültüsüdür, Pencerenin ardındaki rüzgârın ulumasıdır; Kâh ruhun hıçkırıkları, Hasta göğsümün inlemeleridir."	Звуки их — шум дождя, За окном ветра вой; То рыданья души, Стоны груди больной) (Surikova, 1966: 116).

Yıllarca süren maddi sıkıntı, ruhsal bunalımlar ve yoğun çalışmalar neticesinde Surikov'un sağlığı henüz otuz beş yaşında iken bozulmaya başlar. Şiirlerinden edindiği gelir yetersiz olduğundan, bir yandan tezgâhta çalışıyor olması şairin ciğerlerini rahatsız eder. Oysaki Surikov, bir dergi işletmenin, kütüphane açmanın ya da bir basımevi kurmanın hayallerini kurmaktadır. Yazık ki kötüye giden sağlık durumu emellerine kavuşmasına izin vermez. Verem yakalanır. Tedavi için 1878 yılını Samara'da 1879 yılını ise Kırım'da geçirir. Verem hastalığına sinir bozukluğu ve uykusuzluk eşlik eder. 20 Aralık 1879'da Yalta'dan dönerken arkadaşı Rus köylü şair Derunov'a şunları yazar: "Yazacaklarım bitti... Odadan çıkamıyorum. Sürekli olarak öksürüyorum, öksürüyorum, öksürüyorum... Güçlükle nefes alabiliyorum. Sol ciğerimin işi çoktan bitti. Hiçbir şey yazmıyorum; çünkü yazamıyorum. Kafam ve ruhum çalışmıyor" (Kolmanovskiy, 1966: 60).

Surikov 1865 yılına ait *Sen, Ne Verdin Bana, Hayat? (Что ты, жизнь, мне дала?)* adlı şiirinde yaşadığı tüm felaketlere, hastalıklara ve çaresizliklere karşı şu dizelerle isyan eder:

“Ah sen, hayat, benim hayatım,
Hayat, zalim hayatım,
Sen, ne verdin bana, hayat,
Ben gençken?

...

Sen sadece kalbimde
Sıcak bir kan yaktın,
Sen sadece bana
Karşılıksız bir aşk verdin;

...

Genç bir adam olan, benim,
Kalbim hasretle tükendi
Ve yüzümdeki pembeliği
Silip götürdü acı gözyaşı.

...

Ah sen, hayat, benim hayatım,
Hayat, zalim hayatım,
Sen, ne verdin bana, hayat,
Büyüyüp erkek olduğumda ben?

...

Sadece alay ettin benimle
Kötü kalpli cadı hayat,
Ruhumun genç hararetini
Ezdi geçti mücadele;

...

Sadece acıyla, felaketle
Gelirdi bana gün,
Sadece kır saç
Benim kıvrıkcık saçlarımı geliştirdi.

...

Ah sen, hayat, benim hayatım,
Hayat, zalim hayatım,
Sen, ne verdin bana, hayat,
Ben yaşlandığımda?

...

Sadece cılız, hasta olan,
Ben heybemle dileniyorum
Ve ellerim titreyerek
Sadaka istiyorum.

...

Sadece çıplak ve yalınayağım ben,
Açlık eziyet ediyor bana,
Ve şiddetli soğuk
Bedenimi titretiyor.”

(Ах ты, жизнь, моя жизнь,
Жизнь, злодейка моя,
Что ты, жизнь, мне дала,
Когда молод был я?

...

Только в сердце сожгла
Ты горячую-кровь,
Только мне ты дала
Без ответа любовь;

...

У меня, молодца,
Сердце съела тоской
Да румянец с лица
Смыла горькой слезой.

...

Ах ты, жизнь, моя жизнь,
Жизнь, злодейка моя,
Что ты, жизнь, мне дала,
Возмужал когда я?

...

Только тешилась мной
Злая ведьма-судьба,
Жар души молодой
Сокрушила борьба;

...

Только с горем, с бедой
Ко мне день приходил,
Только волос седой
Мои кудри развил.

...

Ах ты, жизнь, моя жизнь,
Жизнь, злодейка моя,
Что ты, жизнь, мне дала,
Как состарился я?

...

Только хилый, больной,
Я с сумою хожу
И дрожащей рукой
Подаянья прошу.

...

Только наг я и бос,
Меня голод томит,
Да трескучий мороз
Мое тело знобит) (Surikov, 1966: 76-77).

Şair 24 Nisan 1880 tarihinde vefat eder. Birkaç dostu eşliğinde çok sevdiği annesinin de mezarının yer aldığı Pyatnitskoye mezarlığına defnedilir (Kolmanovskiy, 1966: 60). Surikov’un ölümünün ardından 1889’da Moskova’da bir araya gelen köylü şairler, şairin anısına 1903 yılında isimlerini “Surikov Edebî-Müzik Topluluğu” koyarlar. Ünlü bestekâr Pyotr İlyiç Çaykovski ise Surikov’un *Kırda Bir Ot Değil Miydim* (Я ли в поле да не травушка была), Güneş Yorgun Düştü (Солнце утомилось), Şafak Söktü (Занялася заря) ve *Bostanda Geçitin Yanında* (В огороде возле броду) adlı şiirlerine beste yapar (Bursov, 1956: 466).

2. SURIKOV'UN ŞİİRLERİNDE YOKSUL KÖYLÜ TİPİ

Moskova taşrasında yoksul bir köylü olarak hayat mücadelesi veren şair Surikov, yaşadığı geçim sıkıntısına ve karşılaştığı engellere rağmen edebiyata olan tutkusunu asla kaybetmez. Vakit darlığı, ekonomik yetersizlik, fiziksel yorgunluk ve babasının otoriter baskısının şairi şiire ve edebiyata daha da bağladığı söylenebilir. Nitekim Surikov pazarda çalışırken dinlenme aralarında bile şiir yazmayı hayal eder. Elbette tüm bu zorluklar şairin eserlerine yansır.

Surikov'un şiirlerindeki anlatıcı ben öznesiyle seslense de kolektif bir bilincin sesidir. Daha net bir ifadeyle, Surikov'un şiirlerindeki yoksul köylü tipi tüm Rus köylülerinin özelliklerini temsil eder (Güner, 2021: 313). Nitekim edebî eserlerde tip, belirli ekonomik koşul, toplumsal yapı ve kültürel değerler ekseninde yaşayan insanların farklılıklarını temsil eder (Tekin, 2001: 110).

Surikov'un şiirlerindeki yoksul köylü doğa ve iklim karşısında çaresizdir. Yağmur, kar ve soğuk köylünün hayatı boyunca katlanmak zorunda kaldığı en büyük sıkıntılardan biridir. Rusya'nın uzun süren kış ayları Rus köylüsü için âdeta eziyete dönüşür. Maddi yetersizliği sebebiyle vücudunu ısıtacak kaban, kürk ya da kalın çizmelerden yoksun olan yoksul köylü çaresizliği kabullenir. Surikov'un yoksul köylüsü uysal ve itaatkâr biçimde kaderine razı gelip ölümü bekler. Ortodoks inancına sahip Rus köylüsü çektiği eziyetlerin karşılığında öbür dünyada ödüllendirileceğine inanarak motive olabilir. Rus köylüsünün hayatı talihsiz ve bedbaht bir kısır döngü içinde sürer. Surikov'un 1866 yılına ait dizelerinde yoksul köylü tipi şu dizelerde resmedilir:

“Sonbahar... Kapalı gökyüzünden
Bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyor;
Hafif ışık var, işe gidiyor,
Genç adam.

...

Omzundaki
Kaftanı delik;
Adım atıyor diz boyu
Çamurda, yalın ayak.

...

Hem yürüyor hem şarkı söylüyor,
Alay ederek havayla;
Ayaklarının altından
Çamur sığıyor etrafa.

...

Soğuğa, açlığa, muhtaçlığa
Katlanacak o sonuna dek,
Ve güçsüz kaldığında bir felaket
Onu ezecek.

...

Ya toprakla,
Ya tomrukla yok edecek onu,
Ya da yaşlılık ölüm döşeginde
Sıkıştırarak onu.

...

Ölüm de gelecek
Ürkütmeyecek genç adamı;
Ölümlü kapatacak hesabı,
Yüzünü buruşturmadan.

...

Ah, benim canım kardeşim!
Çok güçlüsün!
Senin bu gücünü
Kader mi ezecekiş!”

(Осень... Дождик ведром

С неба хмурого льет;
На работу, чуть свет,
Молодчина идет.

...

На плечах у него
Кафтанишка худой;
Он шагает в грязи
По колена, босой.

...

Он идет да поет,
Над погодой смеясь;
Из-под ног у него
Брызжет в стороны грязь.

...

Холод, голод, нужду
Сносит он до конца, —
И не в силах беда
Сокрушить молодца.

...

Иль землю его,
Иль бревном пришибет,
Или старость его
На одре пригнетет.

...

Да и смерть-то придет —
Не спугнет молодца;
С ней он кончит расчет,
Не поморщив лица.

...

Эх, родимый мой брат!
Много силы в тебе!
Эту силу твою
Сокрушить ли судьбе!) (Surikov, 1966: 94-95).

Yoksul Rus köylüsü açlığa, soğuga ve felakete metanetli bir şekilde direnir. Nitekim yoksul köylünün ne ağladığı ne de sızlandığı görülür. Surikov köylünün bu kötü durumu kabullendiğini gösterir. Farklı bir deyişle, bu yoksul ve bedbaht hayat köylünün benimsemiş olduğu kaderidir. Yine de, Rus köylüsü bu feci durumdan Çar'ı mesul tutmaz. Zira köylüler yürekten bağlı oldukları Çar'ı Ortodoks Çar (Православный царь) ve dindar Çar (праведный государь) gibi dinî epitetlerle nitelerler (Bezgin, 2004: 69). Dahası Rus köylüleri Çar'ı despot olarak da görmezler. Onlara göre, yaşadıkları sefalet Tanrı vergisidir. Tanrı onlara göre isterse alır, isterse verir. Tanrıya ve dolayısıyla kadere kayıtsız şartsız itaat eden Rus köylülerinin en sık kullandıkları söylemlerden birisi, "Tanrı verdi, Tanrı aldı." (Бог дал – Бог взял) (Bezgin, 2004: 114) ifadesidir. Surikov 1866 yılında kaleme aldığı *Yoksulun Kısmeti* (Доля бедняка) şiirinde köylünün bu sefaletini ve darlığını kaderci bir bakış açısıyla şu dizelerde açıkça ortaya koyarken bu duruma bir çözüm getirmez:

"Ah, sen, kısmet, ah sen, kısmet,
Yoksulun kısmeti!
Ağırsın sen, iç karatıcısın,
Ağırsın, acısın!

...

Rüzgârın devirdiği
Şu kulübe senin değil mi,
Damından eski hasırı
Uçurup, üflediği?

...

Yanıp kül olan şu dağın altındaki ambar
Senin değil mi,
Metruk bostandaki,
Yıkılan duvar?

...

Senin karın değil mi
Yırtık pırtık elbisesiyle yalınayak gezen?
Pencerenin altında dilenen
Bu çocuklar senin değil mi?

...

Öksüz gözlerle bakan
Bu mezar senin değil mi?
Haç devrilmiş, her şey aşınmış
Yağmur suyuyla.

...

Mezarın kenarlarında
Yakıcı ısırğan otu büyür,
Kışın ise mezarın üzerinde
Ağlar ve şarkı söyler tipi.

...

Bu şarkılarda acı duyulur,
Acı ve hasret...
Ah sen, kısmet, ah sen, kısmet,
Yoksulun kısmeti!"

(Эх ты, доля, эх ты, доля,
Доля бедняка!
Тяжела ты, безотрадн,
Тяжела, горька!

...

Не твою ли это хату
Ветер пошатнул,
С крыши ветхую солому
Разметал, раздул?

...

И не твой ли под горою
Сгнил дотла овин,
В запустелом огороде
Повалился тын?

...

Не твоя ль жена в лохмотьях
Ходит босиком?
Не твои ли это детки
Просят под окном?

...

Не твоя ль это могила
Смотрит сиротой?
Крест свалился, вся размыта
Дождевой водой.

...

По краям ее крапива.
Жгучая растет,
А зимой над нею вьюга
Плачет и поет.

...

И звучит в тех песнях горе,
Горе да тоска...
Эх ты, доля, эх ты, доля,
Доля бедняка!) (Surikov, 1966: 86-87).

Sosyal sınıflar arasındaki ekonomik ve maddi fark o kadar belirgindir ki, yoksul köylünün mezarı bile doğanın ve iklimin sert koşullarına dayanamaz. Köylünün yoksul kulübesi Rusya'nın kışına karşı koyabilecek güçten yoksundur. Rus köylüsünün yaşamı acı, hasret, açlık, yoksulluk, soğuk, hastalık ve ölüm döngüsünde ilerleyerek son bulur.

Surikov 1865 yılına ait *Muhtaçlık* (Нужда) şiirinde de Rus köylüsünün çektiği açlık ve sefaleti sade bir dil ve gerçekçi tasvirler kullanarak gözler önüne serer. Muhtaçlığı kişileştirerek ona seslenen anlatıcı köylünün ancak

öldüğünde bu yoksulluktan kurtulabileceğini söyler. Şiirde Rus köy ve köylülerine özgü зипун (Rus köylülerinin giydiği bir çeşit kaftan), изба (köy kulübesi) ve печка (soba) sözcüklerinin kullanımı gerçekçi üslubu güçlendirir:

“Ah, sen muhtaçlık, muhtaçlık,
Unutulmuş bir yetimsin!
Kaftansız gezersin,
Tüm gün karnını doyurmadan.

...

Senin tarlanda
Çavdar yetişmez,
Isırgan otuna benzer otlar
Sallanır yazın.

...

Öğlenleri
Mum da bulamazsın;
Kışın ise kulübede
Sobanın başında ısınır ayaz.

...

Peki sen ne zaman, acı muhtaçlık,
Düzeleceksin?
Bil ki, tabuta girdiğinde,
Kefen giydirildiğinde...”

(Ах, нужда ли ты, нужда,
Сирота забытая!
Ходишь ты без зипуна,
День-деньской несытая.

...

На твоей на полосе
Рожь не наливаются,
А крапива-то трава
Летом колыхается.

...

Твоего добра и днем
Не сыскать со свечкою;
А в избе зимой мороз
Греется за печкою.

...

Да когда же ты, нужда
Горькая, поправишься?
Знать, тогда, как в гроб сойдешь,
В саван принарядишься...) (Surikov, 1966: 78).

Surikov 1872 yılında yazdığı *Yoksulluk (Бедность)* şiirinde Rus köylüsün kış aylarının soğuğu ve yaz aylarının kavurucu sıcığı karşısındaki çaresizliğini gösterir. Kaderci bir kabulleniş şairin bu şiirinde de ön plandadır. Yoksul Rus köylüsü âdeta doğduğu günden itibaren ölene dek mutsuz ve yoksul yaşayacağını bilerek hayatını sürdürmektedir. Anlatıcı kişileştirdiği yoksulluk kavramına şöyle seslenir:

“Yoksulluk sen, yoksulluk.
Muhtaçlıkla öldürülmüşsün,
Sevincin, mutluluğun,
Unutulmuş kız çocuğusun sen!

...

Sen kendi çağını yaşıyordun,
Hasretle paralanırsın,
Tıpkı rüzgârın altında
Bir tüy gibi, sallanırsın.

...

Kışın buz kesersin sen
Şiddetli soğuklarda,
Sıcak, yakıcı yazları
Kavrulursun.

...

Ah! Zordur senin
Ekmeği elde etmen;
Sonra kanlı,
Gözyaşlarıyla yıkanman!

...

Nerede senin sevincin,
Nereye kaybolmuş?
Nerede senin mutluluğun?
Bil ki, başkalarının payına düşmüş.”

(Бедность ты, бедность.
Нуждою убитая, —
Радости, счастья ,
Ты дочь позабытая! —

...

Век свой живешь ты —
Тоской надрываешься,
Точно под ветром
Былинка, шатаешься.

...

Мерзнешь зимой ты
В морозы трескучие,
Жаришься в лето
Горячее, жгучее.

...

Ох! нелегко-то
Твой хлеб добывается;
Потом кровавым,
Слезой оmyвается!

...

Где ж твоя радость,
Куда подевалася?
Где ж твое счастье?
Другим, знать, досталось) (Surikov, 1966: 135).

Köyünden ayrıлып şehre gelen yoksul Rus köylüsü burada da sefalet çekmeye devam eder. Açlığa, soğuğa ve yorgunluğa zaten alışkın olan güçsüz ve zayıf bedeni takati kesilene değin tek lokma ekmek için mücadele etmeyi sürdürür. Şehre yerleşen köylü artık serf çiftçi değil işçi ve emekçidir. Ne yazık ki ekonomik şartları her zamanki gibi kötüdür. Dahası çalışma koşulları oldukça zordur. Rus köylüsünü açlık, soğuk ve sefaletten ancak ölüm kurtarabilir. Surikov'un 1875 yılında kaleme aldığı *İşçiler (Работники)* adlı şiirinde, dünyevi hayatta mutluluğa ve refaha kavuşamayan yoksul köylü ve işçi uhrevi hayatı gözleyerek şu sözlerle öteki dünyayı sorgular:

"Kalk, yoldaşım benim! Vakit geldi!
Gidiyoruz! Güz günü kısa olur...
Dün biz çok emek verdik,
Ama ücretimiz yetersizdi.
...
Yarı aç, yattık
Biz seninle yan yana toprağa...
Eziyet veren hasretle savaşırsın
Nasıl bir gece geçirdik biz!
...
Çalışırken gücüm tükenince,
Soğuktan uykuya dalamadım ben,
Çetin rüzgâr salladı
Bedenimdeki eski püskü bez parçalarını.
...
Fakat ben yoksulluğa alışkınım,
Alışkınım aç yatmaya,
Ağlamadan ve şikâyet etmeden sokuldum
Başımınla soğuk toprağa.
...
Ben kayıtsızca ölümü bekliyorum,
Ve beni korkutmuyor mezar;
Kedersiz bir şekilde ebediyete gideceğim...
Hayat benim neyime? Hayatta hoş olan ne var ki?
...
Tek bir şeyden korkuyorum ben,
Tek bir düşünceyle meşgulüm:
Acaba gök de
Yeryüzü gibi asık suratlı ve somurtkan mı?"

*(Вставай, товарищ мой! пора!
Пойдем! осенний день короток...
Трудились много мы вчера,
Но скуден был наш заработок.
...
Полуголодные, легли
На землю рядом мы с тобою...
Какую ночь мы провели
В борьбе с мучительной тоскою!
...
В работе выбившись из сил,
Не мог от холода заснуть я, —
Суровый ветер шевелил
На теле ветхие лоскутья.
...
Но я к лишениям привык,
Привык ложиться я голодный, —
Без слез и жалобы приник
Я головой к земле холодной.
...
Я равнодушно смерти жду,
И не страшит меня могила;
Без скорби в вечность я пойду.
На что мне жизнь? Что в ней мне мило?
...
Лишь одного пугаюсь я,
Одной я занят горькой думой:
Ужель и небо так угрюмо,
Так неприветно, как земля?) (Surikov, 1966: 178).*

Surikov 1875 yılında yazdığı şiirinde ise yoksul ve cahil Rus köylüsünün sıkıntılarının kaynağını açıklarken sorunlara çözüm sunar ve aydın kesime çağrıda bulunur. Anlatıcı hor görülen ve suçlanan Rus köylüsünü toplumsal gerçeklikleri ortaya koyarak savunmaya çalışır. Anlatıcı, Rus köylüsünün ferah ve aydınlık günlere kavuşma arzusunu dile getirir:

"Beklenen özgürlük geldi,
Ve despotluk özgürlüğün önünde eğildi,
Fakat cahil halk kitlelerine
Fikrin ışığı henüz sızmadı,
Ve canlı güçlerin kaynağı uyukluyor.
...
Aydınlık özgürlük, sen ne zaman,
Karanlıkta lambanı yakacaksın
Ve cahil halk kitlelerini
Bilimin sözüyle geliştireceksin
Ve yeni bir hayata çağıracaksın?"

*(Пришла желанная свобода,
И деспотизм пред ней поник,
Но в массы темного народа
Еще свет мысли не проник,
И дремлет сил живых родник.
...
Когда ж ты, светлая свобода,
Во тьме светильник свой зажжешь
И массы темного народа
Науки словом разовьешь
И к новой жизни воззовешь?"*

...

Bırak, özgürlük günlerinde
Milletin hayatı gelişmez,
Özgürlük cahil milletleri
İyiliğe yönlendirmez,
Onlara sopa, bir de, yük lazım desinler.

...

'Millet noksanlıklarının arasında
Yalana ve kötülüğe saplanmış,
Ve kötülüğün kökleri derinde,
Ve kim ki onları çıkarmak ister,
Nafile bir çaba olur onun yazgısı!'

...

Ahlakının bozulmasında,
İçinde çok fazla kötülüğün saklı olmasında millet suçlu değil;
Yaşayacağı gün belirlenmiş:
Sabahtan akşama dek giderdi
Öküz gibi, boyunduruk altında.

...

Kusurlarını düzeltecek
Vakit bulmuş mu,
Ve nerede görebilirdi
İyiliğe dair dersleri umutsuz bir karanlığın içindeyken?
Ve bu dersleri ona kim verecekti?

...

Hayatı umutsuzlukla geçti,
Yoksul insan çalıştı ve acı çekti,
Ve karşılık beklemeden katlandı hepsine,
Ve hayatında daha iyisini beklemedi,
Silik bir şekilde yaşadı ve öldü.

...

Üzerinde gecenin karanlığı hüküm sürdü,
Şafak doğmadı ona,
Ve ölürken vasiyet etti,
Tümüyle aynısını oğluna:
Nafile emek vermek ve karanlık bir hayat.

...

Gel, sen gel, bilimin ışığı,
Yak karanlıkta lambanı,
Torunlarımız hiç titremeyen sesleri,
Canlı düşünceyi
Canlı nutku duysunlar!"

...

Пусть говорят, что в дни свободы
Народа жизнь не расцветет,
Свобода темные народы
Собой к добру не воззовет.
Нужны им палка, вишь, да гнет.

...

<< Народ погряз среди порока,
Во лжи и зле он закоснел,
И корни зла сидят глубоко,
И кто бы вырвать их хотел,
Бесплодный труд — его удел!>>

...

Не виноват он, что порочен,
Что много в нем сокрыто зол;
Был жизни день его урочен:
С утра до вечера он шел
В ярмо заложенный, как вол.

...

Когда ж ему свои пороки
Бывало время исправлять,
И где ж он мог добра уроки
В тьме безрассветной увидеть?
И кто бы мог ему их дать?

...

Жизнь проходила безрассветно,
Бедняк работал и страдал,
И всё сносил он безответно,
И в жизни лучшего не ждал —
Бесцветно жил и погибал.

...

Над ним царила тьма ночная,
Рассвета не было ему,
И завещал он, умирая,
Всё то же сыну своему:
Бесплодный труд да жизни тьму.

...

Приди ж, приди ж ты, свет науки,
Во тьме светильник свой зажечь,
Да пусть услышат наши внуки
Не чуть трепещущие звуки —

Живую мысль, живую речь!) (Surikov, 1966: 139-140).

Surikov tüm kötülüklerin cehaletten kaynaklandığını söyler. Şaire göre Rus köylüsüne yalnızca özgürlük vermek yeterli bir çözüm değildir. Surikov, yüzyıllardır otorite ve baskı altında eğitimden mahrum kalan yoksul ve çaresiz Rus köylülerinin bilimin öncülüğünde terbiye edilmeye ve yetiştirilmeye ihtiyaç duyduklarını düşünür.

SONUÇ

Sonuç olarak İvan Zaharoviç Surikov XIX. yüzyılın ikinci yarısında ünlenen en önemli Rus köylü şairlerden biridir. Köyde doğan ve serf köylü bir ailede yetişen Surikov küçük yaşta Moskova'ya yerleşir. Ailesindeki cehalet, bilgisizlik, baskı, maddi darlık, köhne zihniyet ve geçimsizlik yaşadığı şehrin dinamik, renkli, canlı ve aydın dokusuyla çelişir. Şair, 1861 yılında Çar'ın reformu neticesinde özgürleşerek başkentte yeni bir hayat kurmaya çabalayan ve ekonomik güçlük çekmeye devam eden tipik bir köylü ailesinde yaşam mücadelesi verir.

Tüm olumsuzluklar içinde tutunduğu edebiyat ve şiir Surikov'u âdeta hayata bağlar. Yaklaşık kırk yıllık kısa ömründe kaleme aldığı şiirlerinde Surikov, yoksul Rus köylüsünün çektiği zorlukları ve duygu durumlarını gerçekçi bir biçimde aktarır. Başka bir deyişle, Surikov sıradan Rus köylüsünün âdeta sesi olur. Bu dönemde Rus köylüsünün çektiği açlık, geçim sıkıntısı, barınma, giyinme ve ısınma sorunlarını sade bir dil ve gerçekçi tasvirlerle okuyucuya sunar. Bununla birlikte, şiirleri Rus köylüsünün folkloruna ait öğelerle zengindir.

Surikov'un şiirlerinde yoksulluk, açlık, barınma sorunları gibi zorluklar sıkça ele alınırken, bunların çözümüne dair bir umut veya aktif bir mücadele izlenimi verilmemesi, Rus köylülerinin yaşadığı olumsuz durumları kabullenme eğilimini yansıtır. Bunun yanı sıra, Surikov'un şiirleri, Rus köylüsünün yaşadığı sıkıntıları ve hayatın zorluklarını samimi bir şekilde ifade ederek okuyucunun empati kurmasını sağlar. Surikov'un bizzat kişisel gözlemlerine ve deneyimlerine dayanarak kaleme aldığı otobiyografik şiirlerinin tarihsel gerçekliklerle örtüştüğü ve dönemin sosyolojik, ekonomik, tarihsel bir tablosunu verdiği sonucuna varılabilir. Bu bağlamda, Surikov'un şiirleri, dönemin tarihsel ve sosyolojik olaylarını değerlendirmek için değerli bir kaynak teşkil eder.

KAYNAKÇA

- Bezgin, V. B. (2004). *Krestyanskaya povsednevnost' (traditsii kontsa XIX- načala XX veka)*. TGTU, Tambov.
- Bursov, B. İ. (1956). *İstoriya russkoy literaturı: literatura 70-80-h godov*. Nauka, Moskova.
- Gorki, M. (1949). "O pisatelyah-samouçkah", içinde *Sobraniye soçineniy v tridtsati tomah. Tom 24. Stati, reçi, privetstviya 1907-1928* (s. 131-194). Goslitizdat, Moskova.
- Güner, A. O. (2021). "Edebiyat İncelemelerinde "Tip" Okumalarının Gelenekselleşmesi Sorunu ve "Fatih-Harbiye" Kişileri", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, Sayı 51, 311-332.
- Grigoryan, K. N.(1983). "Poeziya 1880-1890 godov", içinde *İstoriya russkoy literaturı Tom çetvortiyı*. (Ed. K. D. Muratova) (s. 91-122). Nauka, Leningrad.
- Kolmanovskiy, Ye. S. (1966). "Biografiçeskaya spravka", içinde *İ. Z. Surikov i Poeti-Surikovtsı* (Ed. V. N. Orlov) (s.57-60), Sovetskiy Pisatel', Leningrad.
- Korovin, V. İ. (2014). *İstoriya russkoy literaturı xx – načala XXI veka. Çast' 1. 1890-1925 godı*. Vlados, Moskova.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Orlov, A. S., vd. (2004). *İstoriya Rossii*. Prospekt, Moskova.
- Petrova, İ. İ. (2019). "Ya hotel bit' hot' lıkom şitim, no samim soboy", *Moskovskiy Jurnal*, 3 (339), 96-111.
- Raykova, İ. N. (2006). "A lyubov' yiyo ya s soboy unyos... O folklorizme poezii İ. Surikova", *Traditsionnaya kul'tura*, Nomer 1 (21), 58-64.
- Romanov, A. S. (2017). "Obraz russkoy zımı v poezii İ. Z. Surikova", *Molodoy uçonıy*, No 18 (152), 370-371.
- Surikov, İ. Z. (1963). *Trefolev, Surikov, Drojgin*. Sovetskiy Pisatel', Moskova.
- Surikov, İ.Z. (1966). *İ. Z. Surikov i Poeti-Surikovtsı*. Sovetskiy Pisatel', Leningrad.
- Tekin, M. (2001). *Roman Sanatı Romanın Unsurları 1*. Ötüken, Ankara.
- Vernadskiy, G. (2009). *Rusya Tarihi*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Vologova, T. S. (2018). "İvan Zaharoviç Surikov", içinde *V mire russkoy poezii: uçeбноye posobiye po obuçeniyyu analizu russkogo poetiçeskogo teksta*. Çast' 1. (Ed. İ. İ. Tolstuhina) (s. 193-201), RGPU, Peterburg.
- Yermişina, S. V. (2021). *Pevuçaya poeziya İvana Surikova: k 180-let so dnya rojdeniya: biobibliografiçeskiy oçerk*, GUK YAO, Yaroslavl.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.03.2023 ✓Accepted/Kabul:06.06.2023

DOI:10.30794/pausbed.1259880

Research Article/Araştırma Makalesi

Kangalli Uyar, S. G. (2023). "Office Rent Modeling In Istanbul: A Geoadditve Approach", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 58, Denizli, pp. 417-434.

OFFICE RENT MODELING IN ISTANBUL: A GEOADDITIVE APPROACH

Sinem Güler KANGALLI UYAR*

Abstract

The objective of this research is to develop a hedonic model for office space rent prices in Istanbul, using a data set consisting of 2348 office spaces. The data includes information on office building and office space characteristics, as well as features related to the lease, location, and neighborhood that impact office rents. To examine the connection between office rent and these factors, a semiparametric geoadditve model was utilized, which allows for flexibility in functional form and captures location effects through geographical smoothing functions instead of location dummies. The results indicate that the link between office rent determinants and office space rents is nonlinear. The vacancy rate, a measure of office space demand, is the determinant with the greatest impact on office rents. The second most important determinant of office rents is that the office space is in an A-class office building, and the third most influential factor is that the office spaces have a view of the Bosphorus.

Keywords: *Office rent, Hedonic price theory, Semiparametric, Geoadditve model, Istanbul office market.*

İSTANBUL'DA OFİS KİRA MODELLEMESİ: COĞRAFİ TOPLAMSAL BİR YAKLAŞIM

Öz

Bu araştırmanın amacı, 2348 ofis alanından oluşan bir veri seti kullanarak İstanbul'daki ofis alanı kira fiyatları için hedonik bir model geliştirmektir. Veriler, ofis binası ve ofis alanı özelliklerinin yanı sıra ofis kiralarnı etkileyen kiralama, mekân ve komşuluk ile ilgili özellikleri içerir. Ofis kirası ile bu faktörler arasındaki ilişkiyi incelemek için, fonksiyonel formda esnekliğe izin veren ve mekânsal kuklalar yerine coğrafi düzgünleştirme fonksiyonları aracılığıyla mekân etkilerini yakalayan yarı parametrik bir coğrafi toplamsal model yaklaşımı kullanılmıştır. Sonuçlar, ofis kira belirleyicileri ile ofis alanı kiralarnı arasındaki ilişkilerin doğrusal olmadığını göstermektedir. Ofis alanı talebinin bir ölçüsü olan boşluk oranı, ofis kiralarnı üzerinde en büyük etkiye sahip belirleyicidir. Ofis kiralarnı ikinci en önemli belirleyicisi, ofis alanının A sınıfı bir ofis binasında bulunması ve üçüncü en etkili faktör ise ofislerin boğaz manzarasına sahip olmasıdır.

Anahtar kelimeler: *Ofis kirası, Hedonik fiyat teorisi, Yarı parametrik, Coğrafi toplamsal model, İstanbul ofis piyasası.*

*Assoc. Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Administrative Science, Department of Econometrics, DENİZLİ.
e-mail: skangalli@pau.edu.tr ORCID: (<https://orcid.org/0000-0003-3694-150X>)

1. INTRODUCTION

The hedonic price approach is useful for understanding the pricing behavior of heterogeneous goods. It allows a proper characterization of the heterogeneity of real estate goods by a limited number of attributes associated with different levels of quality (Rebelo, 2011). This approach has been widely applied to the analysis of housing markets, but its use in office markets is relatively uncommon. Previous research in this area has focused on individual markets. For example, Bottom et al. (1997) and Dunse and Jones (2002) studied the office markets in London and Glasgow, respectively. Other studies have investigated office markets in Munich (Nitsch, 2006), Paris (Nappi-Choulet et al., 2007), and Istanbul (Oven and Pekdemir, 2006a, 2006b; Ozus, 2009). However, there is still a lack of research on the application of hedonic models to office markets.

Accessing actual office rent data can be challenging for studies aimed at analyzing office rents, leading many researchers to rely on the asking rents instead (Brennan et al. 1984; Dunse and Jones 1998, 2002; Fuerst, 2008; Gat, 1998; Glascock et al. 1990; Nitsch, 2006; Ozus, 2009; Pekdemir and Dokmeci, 2011; Jennen and Brounen, 2009; Wheaton and Torto, 1988). Most of these studies employ cross-sectional data, with a few using temporal series (Tu et al. 2004; Nappi-Choulet et al. 2007). To the best of our knowledge, only Fuerst (2008) has examined office rent determinants using panel data.

Hedonic models can take on various functional forms. According to economic theory, the functional form of a hedonic price function depends on both the individual demand and supply functions of the good (Ekeland et al., 2004; Heckman et al., 2010; Koster et al., 2014a). When the exogeneity assumption of supply conditions is made, the functional form of the hedonic price function is determined solely by tenant preferences for property characteristics, according to Heckman et al. (2010). This is considered a reasonable assumption for the rental market (Glaeser and Gyourko, 2005).

Most office rent studies use hedonic models that include demand-side characteristics, such as physical features, location, and lease terms, assuming a logarithmic-linear pattern for the relationship between office rent and its determinants. However, Ekeland et al. (2004) found that the marginal willingness to pay for each characteristic is a nonlinear function of that characteristic. This suggests that significant differences in rents do not necessarily mean that the observations belong to different markets, as nonlinearity may be caused by locational differences in the same heterogeneous market. Empirical researchers have recognized the likelihood of hedonic functions being nonlinear in characteristics since Rosen (1974) developed the theory of hedonic price function (McMillen and Redfearn, 2010). Some office rent studies, such as Farooq et al. (2010), Čeh et al. (2012), Koster et al. (2014a), Bera and Kangalli Uyar (2019) have used nonparametric or semiparametric models to allow for functional form flexibility, rather than assuming linearity a priori. For example, Farooq et al. (2010) found a nonlinear relationship between office rent and distance to the central business district, while Koster et al. (2014a) discovered a highly nonlinear relationship between building height and office rents. Čeh et al. (2012) identified six input parameters that explain variations in office rents and used the nonparametric CAE method to estimate office rents as a function of those parameters. They found that the relationships between office rents and the six input parameters are highly nonlinear and linear regression does not work well to estimate office rents. Thus, they showed that ignoring high nonlinearity can lead to misleading findings. Bera and Kangalli Uyar (2019) used a semiparametric hedonic model (Mixed GWR model) that considers spatial heterogeneity to determine the factors affecting office rents in Istanbul. While there has been a notable rise in the utilization of nonparametric or semiparametric methods, which consider nonlinear relationships, in hedonic modeling studies concerning the housing market, using such flexible approaches in office market studies remains limited.

Except for a few studies mentioned earlier, it is typical to assume that there is a linear correlation between office rents and their determinants. This issue does not only pertain to office rent studies but also studies in the social sciences. Keele (2008) has noted that in social sciences, the linear functional form is generally preferred, and researchers often ignore verifying the linearity assumption. Even though much effort is devoted to checking assumptions about the nature of the error term, the issue is more often neglected by researchers when it comes to testing assumptions about the functional form of the model. The consequences of determining the incorrect functional form are considered severe regarding statistical inferences. Hence, coefficient estimates, and

hypothesis tests are generally biased if the assumed form is incorrect (Bera and Yoon, 1993; Bera, 2000). Keele (2008) conducted a simulation study and observed that making the linearity assumption when the relationship between variables is indeed nonlinear can lead to researchers concluding that there is no relationship between variables, even though they are strongly related.

Nonparametric or semiparametric methods might overcome specification errors resulting from the wrong functional form. These methods do not make any a priori assumptions about the functional form, but they benefit from the distribution of data to infer the functional form (McMillen, 1996). In this study, we aim to investigate the relationships between office rents and their determinants by a semiparametric approach allowing functional form flexibility. Secondly, we attempt to make a comparison between the parametric and semiparametric models regarding their estimation performance. Finally, in the search for a better hedonic office rent model, we discuss the issue of including the geographical location for office spaces in the semiparametric model in a smooth interaction form and examine it by hypothesis tests.

The paper is structured as follows: Section 2 provides a concise overview of the existing literature on office rent determinants in the hedonic office rent domain. Section 3 outlines the model and methodology employed in this research. Section 4 discusses the data utilized in this study. Section 5 presents and interprets the empirical results. Finally, the last section presents the main findings and thoroughly discusses their implications.

2. LITERATURE REVIEW ON OFFICE RENT DETERMINANTS

The literature on office rent studies suggests that there are several variables that influence the level of rent. While both demand and supply-side variables may impact office rent, a considerable number of studies focus on demand-side variables. These variables, which fundamentally affect office rent, include physical, locational, and lease characteristics. Although there is no consensus on which variables to use and how they impact office rents, parametric methods are usually applied, with a few exceptions noted earlier. While there are many proxy variables for office rent determinants in office rent studies, this study focuses on the commonly used ones.

2.1. Physical characteristics

Physical characteristics imply the quality, internal services, amenities, prestige, and representativeness of office buildings. While building age is a common measure of office building quality in many studies (Bollinger et al. 1998; Clapp, 1980; Frew and Jud, 1988; Gat, 1998; Mills, 1992; Sivitanidou, 1995; 1996; Slade, 2000; Wheaton, 1984; Wheaton and Torto, 1994), others have taken a more detailed approach to measuring building quality by conducting interviews and surveys with architects or property managers (Gat, 1988; Vandell and Lane, 1989; Webb and Fisher, 1996). After Glascock et al. (1990)'s study, the categorization of an office building into different classes has become a common approach to measuring quality (Bollinger et al. 1998; Laverne and Winson-Geideman, 2003; Bond et al. 2008).

Internal services and amenities are physical characteristics that pertain to the quality of the office building, too. In many studies, office building amenities and internal services have significant and positive influences on the level of rent (Clapp, 1980; Wheaton, 1984; Mills, 1992; Sivitanidou, 1996; Bollinger, 1998; Ozus, 2009). Oven and Pekdemir (2006a) reported that building amenities such as day-care, bank, shop, conference room, health club, and restaurant are insignificant and parking facilities have little influence on the office rent for the investigated office market. Oven and Pekdemir (2006b) examined the influences of office rent determinants concerning the level of rent based on the influence scale which was established from the literature review. They found that the building amenities are not influential on office rents. Nitsch (2006) suggested that including physical characteristics only did not result in significant improvements and adding locational and neighborhood characteristics to the office rent model could improve its explanatory power.

Measuring the representativeness and prestige of an office building can be challenging, but some studies have suggested that building height could serve as a proxy for this factor (Clapp, 1980; Wheaton and Torto, 1994; Slade, 2000; Koster et al. 2014a). According to Sivitanidou (1995), the height of an office building is one of the most important factors affecting rent levels, even though it was not included as a variable in her office rent model.

2.2. Locational and neighborhood characteristics

Locational characteristics account for 30% of proposed office rent determinants in literature, making them the second most considered factor after physical characteristics (Oven and Pekdemir, 2006b). Companies are often willing to pay higher rents for certain locations, and this tendency may be associated with the concept of accessibility. Accessibility can be defined as proximity to transportation nodes, nearby labor markets, the quality of the surrounding environment, and neighborhood characteristics. Other locational characteristics include face-to-face contact opportunities and the representativeness of the location (Kempf, 2015).

The neighborhood characteristics and the quality of surroundings are other location factors that affect considerably office rents. Proximity to amenities such as shopping centers, restaurants, entertainment, and recreational parks is used to demonstrate the influence of the quality of surroundings on office rents (Bollinger et al. 1998; Colwell et al. 1998; Dunse and Jones, 1998; Ihlanfeld, 1990; Nitsch, 2006; Sivitanidou, 1996). Commonly used proxy variables for neighborhood characteristics include the average crime rate, average and median household income, concentration of blue-collar and college-educated households, and more (Wheaton, 1984; Sivitanidou, 1995; 1996; Bollinger et al. 1998; Ryan, 2005; Oven and Pekdemir, 2006a; 2006b). Even though the quality of surroundings and the neighborhood characteristics are important office rent determinants for metropolitan areas, there is no consensus concerning their impacts on the level of rent and which variables can serve as proxies (Kempf, 2015).

The prestige of location is one of the most important determinants in office tenants' decisions concerning office location. The prestige of location is measured by a dummy or distance variable. It is expected that the impact of this factor on office rent is positive. Some researchers use the dummy variables measuring the representativeness of location (Clapp, 1980; Sivitanidou, 1996), while others use the distance variables (Brennan et al. 1984; Oven and Pekdemir, 2006a; Oven and Pekdemir, 2006b; Nitsch, 2006). Most of the studies' empirical results indicate that office tenants are willing to pay a higher rent for prestigious locations.

2.3. Lease characteristics

Lease characteristics are proxied by factors such as the lease length, rental area size, rent review provisions, options, and incentives, as well as the type and quality of the tenant. Among them, the size of the rental area and lease length are commonly used office rent determinants in the literature. The hypothesis about the lease length is that landlords offer lower rents for longer leases in comparison to short leases (Kempf, 2015). Especially in a recessionary office market, this hypothesis can be valid due to the risk of vacancy. On the other hand, office tenants are willing to pay more for short leases since longer leases reduce flexibility.

The empirical findings related to the impact of lease length on office rent vary across the studies. Englund et al. (2004), Bond et al. (2008), as well as Stanton and Wallace (2009), found a positive and significant relationship between the level of rent and lease length. Brennan et al. (1984), Benjamin et al. (1992), and Desyllas (2000) reported the statistically insignificant effects of the lease length on office rents whereas Benjamin et al. (1990) found a negative and significant relationship between the level of rent and lease length.

The other lease factor is the size of the rental area. Like the other office rent determinants, the influence of this factor on office rents is still a discussion issue. If the office tenant rents large office space, his negotiating power might increase. In this case, the influence of the size of the rental area on office rents will be negative. On the other hand, it is stated that office buildings that have large and continuous space are highly appraised by large firms and are usually supplied in the short run (Kempf, 2015). The short-run supply of office buildings with large and continuous space might cause a positive influence on office rents. According to Wheaton and Torto (1994), the effect of the size of a rentable area on office rents depends on the market and its cycle stage. Accordingly, they found both positive and negative statistically significant relationships between office rents and the size of the rental area. However, Bond et al. (2008) and Benjamin et al. (1992) reported a negative and significant relationship, while Desyllas (2000) indicated an insignificant relationship.

The vacancy rate, closely associated with lease factors, is considered a significant determinant of office rent (Frew and Jud, 1988; Glascock et al., 1990; Hekman, 1985; Hendershott, 1996; Hendershott et al., 2002; Huynh,

2014; Pollakowski et al., 1992; Rosen, 1984; Shilling et al., 1987; Sivitanides, 1997; Wheaton and Torto, 1988; 1994). The vacancy rate represents the office space supplied at any given period and included in different forms to hedonic office rent models. These forms can include lagged vacancy rates, deviations from the natural vacancy rate, changes in vacancy rates, vacancy rates at the local level, and more. The impact of the vacancy rate on office rents might vary by different definitions of the vacancy rate. Ozus (2009) discovered that the vacancy rate at the local level has a negative effect on office rent, while the vacancy rate within buildings has a positive effect. Sivitanides (1997) noted that the influence of the vacancy rate seems to differ across markets. However, Glascock et al. (1990) examined the effect of the vacancy rate on rental changes in a medium-sized city. Their study covered A, B, C, and D-class office buildings located in six different areas with diverse characteristics. The findings revealed that, except for D-class office buildings, the vacancy rate is statistically significant regardless of the location or class of the office building. In contrast, Hekman (1985) argued that big cities exhibit strong responses to vacancy rates, while small cities show weaker ones. Shilling et al. (1987) obtained similar findings supporting Hekman's (1985) study.

3. MODEL AND METHODOLOGY

3.1. Model

Previous hedonic office rent studies are usually based on a parametric model which is in a log-linear form. This relationship might be demonstrated as follows:

$$\log y_i = X_i^* \beta^* + \varepsilon_i, i = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

where $\log y_i$ represents the logarithmic asking rent for office space i , and β^* is a vector of coefficients. The independent variables, denoted as X_i^* , consist of various characteristics of the office space, and $X_i^* \beta^*$ represents the linear predictor that includes the constant term, discrete variables, and several continuous variables. This model assumes that the relationships between office rents and their determinants follow a log-linear pattern. However, it is important to note that this approach may be overly restrictive and may not necessarily align with theoretical principles. ε is the error term, which is distributed normally and independently with constant error variance and zero-mean, $\varepsilon \sim NID(0, \sigma^2)$.

This study seeks to enhance the previous analyses by introducing flexibility in the functional form of equation (1). To achieve this, we have introduced certain variables in a non-parametric form. These variables, denoted as $x_{1i}, x_{2i}, \dots, x_{ki}$, are incorporated into equation (1) in a non-parametric manner. As a result, we obtain the semi-additive model presented in equation (2). The semi-additive model is a variation of the semiparametric model that allows for the inclusion of additive components. Additivity enables us to ascertain the net effect of each independent variable on the dependent variable, similar to multiple linear regression models (Basile et al., 2015).

$$\log y_i = X_i^* \beta^* + s_1(x_{1i}) + s_2(x_{2i}) + \dots + s_k(x_{ki}) + \varepsilon_i \quad (2)$$

$s_k(.)$ are smooth function or nonparametric regression function and $\varepsilon \sim NID(0, \sigma^2)$.

The parametric part of the model, $X_i^* \beta^*$, allows discrete variables such as dummy variables or variables measured in ordinal scales. Moreover, any continuous variables which are supposed to have linear impacts on the dependent variable can be defined in a parametric manner in the model. The nonparametric part of the model, $s(x_{1i}), s(x_{2i}), \dots, s(x_{ki})$, provides the functional form flexibility for continuous variables by allowing nonlinear relationships. Consequently, the semi-additive model, which combines parametric and nonparametric terms, is formulated as equation (2). Although the semi-additive model captures nonlinear relationships between $\log(y)$ and the independent variables through the nonparametric component, it does not account for any spatial structure present in the data. To address this concern, we can introduce the geographical location (la_i, lo_i) as a covariate in equation (2), resulting in the formation of the semiparametric geoadditive (semi-geoadditive) model (Kammann and Wand, 2003; Geniaux and Napoléone, 2008).

$$\log y_i = X_i^* \beta^* + s_1(x_{1i}) + s_2(x_{2i}) + \dots + s_k(x_{ki}) + s(la_i, lo_i) + \varepsilon_i \quad (3)$$

The term $s(la_i, lo_i)$ represents the smooth spatial trend surface, which is a smooth interaction between latitude (la_i) and longitude (lo_i). This component allows us to incorporate unobserved spatial variations into the model. In this case, the assumption for the error term can be relaxed by making the identically and independently distributed assumption: $\varepsilon \sim NID(0, \sigma^2)$.

Similar to the semi-additive model, the semi-geoadditive model enables the incorporation of nonlinear relationships and thresholds. However, Geniaux and Napoléone (2008) highlight several advantages of the semi-geoadditive model compared to other spatial econometric models. Firstly, it eliminates the need for an $N \times N$ spatial weight matrix in computations, allowing for efficient estimation even with large datasets. Secondly, instead of using locational dummies, the model captures locational effects through the smoothing function of geographical location. Thirdly, it can be utilized as a tool for specifying the process, providing valuable insights into the underlying relationships. Finally, the semi-geoadditive model addresses both the issues of nonlinearity and unobserved spatial heterogeneity simultaneously.

3.2. Methodology

The nonparametric elements of the semiparametric model in equation (2) can be estimated using the spline methodology. Splines perform by estimating separate regression curves that are connected at specific knots. There are different types of splines available, and in this case, we employ the methodology of penalized regression splines due to their computational efficiency. To apply the penalized spline regression methodology, we can express the nonparametric component of equation (2) in terms of a spline function basis.

$$s_k(x_k) = \sum_{q_k} \beta_{q_k} b_{q_k}(x_k) \tag{4}$$

where β_{q_k} are unknown parameters to be estimated and q_k indicates the knot number.

The semi-additive model presented in equation (2) can be expressed in matrix form as follows:

$$\begin{aligned} \log y &= X^* \beta^* + \sum_{q_1} \beta_{q_1} b_{q_1}(x_1) + \sum_{q_2} \beta_{q_2} b_{q_2}(x_2) + \dots + \varepsilon \\ &= X\beta + \varepsilon \end{aligned} \tag{5}$$

where X comprises X^* and all spline function base; β includes β^* and all smooth coefficients, β_{q_k} .

In a similar manner, the semi-geoadditive model can be rewritten in the matrix form. However, if $s(la, lo)$ is defined using a tensor product, then the basis for $s(la) + s(lo)$ is nested in the basis for $s(la, lo)$. This means that the smooth bases can be represented as a multiplication of marginal spline function bases (Basile et al., 2015):

$$s(la, lo) = \sum_{q_{la}} \sum_{q_{lo}} \beta_{q_{la}, q_{lo}} b_{q_{la}}(la) b_{q_{lo}}(lo) \tag{6}$$

Hence, the semi-geoadditive model presented in equation (3) can be expressed in matrix form as follows:

$$\begin{aligned} \log y &= X^* \beta^* + \sum_{q_1} \beta_{q_1} b_{q_1}(x_1) + \sum_{q_2} \beta_{q_2} b_{q_2}(x_2) + \dots + \sum_{q_{la}} \sum_{q_{lo}} \beta_{q_{la}, q_{lo}} b_{q_{la}}(la) b_{q_{lo}}(lo) + \varepsilon \\ &= Z\theta + \varepsilon \end{aligned} \tag{7}$$

where Z comprises X^* and all spline basis functions; θ includes β^* and all smooth coefficients, β_{q_k} and $\beta_{q_{la}, q_{lo}}$.

It is important to choose an appropriate number of knots, q_k which are sufficiently large, to avoid misspecification issue. However, a challenge arises as there is a vast number of potential regression models to be estimated for a given number of knots. To address this issue, the penalized spline regression approach can be employed to minimize the influence of the knot number and position. This is achieved by imposing constraints on the estimation of smooth coefficients in equations (5) and (7). To do this, the parameter values (β) minimizing the following objective function are chosen for the model in equation (5):

$$\min\{(\log y - X\beta)^2 + \sum_k \lambda_k \beta' S_k \beta\} \tag{8}$$

Here, $\lambda_k \geq 0$ represents the smoothing parameters that control the trade-off between the distance to the data (represented by the first term) and the overall smoothness of the function (represented by the second term). The matrix S_k is a positive semidefinite matrix that relies on the components of the spline function base.

Upon minimizing the objective function in equation (8) for a given set of smoothing parameters, the penalized least square estimator can be derived as follows (Ahamada and Flachaire, 2010):

$$\hat{\beta} = (X'X + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1} X' \log y \tag{9}$$

The covariance matrix of $\hat{\beta}$ is denoted as $V_{\hat{\beta}} = \sigma_{\epsilon}^2 (X'X + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1} X'X (X'X + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1}$. Assuming ϵ follows a normal distribution $\epsilon \sim N(0, I_n \sigma_{\epsilon}^2)$, then $\hat{\beta}$ follows a normal distribution $\hat{\beta} \sim N(E(\hat{\beta}), V_{\hat{\beta}})$. However, the use of frequentist inference in semi-additive models based on penalized regression splines may result in the null hypothesis being rejected too frequently. To overcome this issue, Wood (2006a, 2006b) introduced a Bayesian approach, where the distribution of parameters is represented as follows:

$$\beta | \log y \sim N(E(\hat{\beta}), \sigma_{\epsilon}^2 (X'X + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1}) \tag{10}$$

For the model presented in equation (7), the parameter values (θ) that minimize the following objective function are selected:

$$\min\{(\log y - Z\theta)^2 + \sum_k \lambda_k \theta' S_k \theta\} \tag{11}$$

This expression represents the balance between minimizing the sum of squared residuals and achieving a smoother approximation of the function $s_k(\cdot)$. The smoothing parameter λ_k regulates this trade-off. Here the objective function is solved by:

$$\hat{\theta} = (Z'Z + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1} Z' \log y \tag{12}$$

The distribution of parameters (θ) is obtained by the Bayesian approach as follows:

$$\theta | \log y \sim N(E(\hat{\theta}), \sigma_{\epsilon}^2 (Z'Z + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1}) \tag{13}$$

3.2.1. The Choice of optimal smoothing parameter: GCV criterion

When employing penalized spline regression in a semi-additive model, choosing the appropriate smoothing parameters, λ_k , becomes crucial. These parameters strike a balance between fitting the data closely and ensuring the smoothness of the spline functions, thereby mitigating the impact of knot placement and number. The question then arises as to how to determine the optimal smoothing parameter value. Several methods are available, such as mean squared error (MSE), cross-validation (CV), and generalized cross-validation (GCV) criteria. However, due to some limitations of MSE and CV, the GCV criterion is commonly used in practice (Ahamada and Flachaire, 2010). The optimal smoothing parameter value, λ_k , is determined by minimizing the GCV criterion. In the semi-additive model, the GCV criterion can be expressed as follows:

$$GCV(\lambda_k) = \frac{n(\log y - X\hat{\beta})^2}{[n - \text{tr}(H)]^2} \tag{14}$$

where n , is the number of observations; $H = X(X'X + \sum_k \lambda_k S_k)^{-1} X'$ is the hat matrix of the semi-additive model. The effective degrees of freedom (edf) can be obtained by calculating the trace of H , denoted as $\text{tr}(H)$. The edf provides a measure of the number of identifiable parameters in the model. It is important to note that all the definitions and concepts related to the GCV criterion are applicable to the semi-geoadditive model.

3.3. Hypothesis testing

In a linear regression model, F or LR tests are formulated by comparing alternative models. As the parametric model is nested in the semiparametric model, F or LR tests can be used to test various hypotheses about the comparison of these models, making it a natural framework for specification testing (Keele, 2008). These hypothesis tests in the nonparametric or semiparametric framework are also called nonlinearity tests (Fox and Weisberg, 2018). The F-test approach provides us for testing the statistical significance of each nonparametric variable via the F-test statistic that follows F distribution:

$$F = \frac{(RSS_{restricted} - RSS_{unrestricted}) / (tr(H) - 1)}{RSS_{unrestricted} / df_{res,unrestricted}} \quad (15)$$

The terms $RSS_{restricted}$ and $RSS_{unrestricted}$ represent the total sum of squared residuals for the restricted and unrestricted models, respectively. The variable df_{res} is equal to n minus the trace of $2H-HH'$. Under the null hypothesis there is no statistically significant difference between the RSS values of the restricted and unrestricted models.

In this study, it is important to highlight that while model (1) is present in both model (2) and model (3), model (2) is exclusively a component of model (3). Consequently, when comparing model (1) to model (2), model (1) is considered the restricted model, which omits nonparametric variables, while the latter is regarded as the unrestricted model. Conversely, when comparing model (2) to model (3), model (2) is designated as the restricted model, and the latter is identified as the unrestricted model.

Moreover, the likelihood ratio (LR) test can be utilized to assess whether the unrestricted model exhibits a higher level of explanatory power than the restricted model.

$$LR = -2(\log L R_{restricted} - \log L R_{unrestricted}) \quad (16)$$

The test statistic, which evaluates the equality of log-likelihoods under the null hypothesis, follows a distribution with degrees of freedom that corresponds to the difference in the number of parameters between the two models (Kanas et al., 2012). The test statistic under the null hypothesis that expresses the equal log-likelihoods follows a χ^2 distribution with degrees of freedom which is equal to the difference in the number of parameters across the two models (Kanas et al. 2012).

4. DATA

During the first quarter of 2018, this study examines a dataset comprising 2348 office spaces situated across 28 counties in Istanbul. The spatial distribution of office spaces within the study area is depicted in Figure 1.

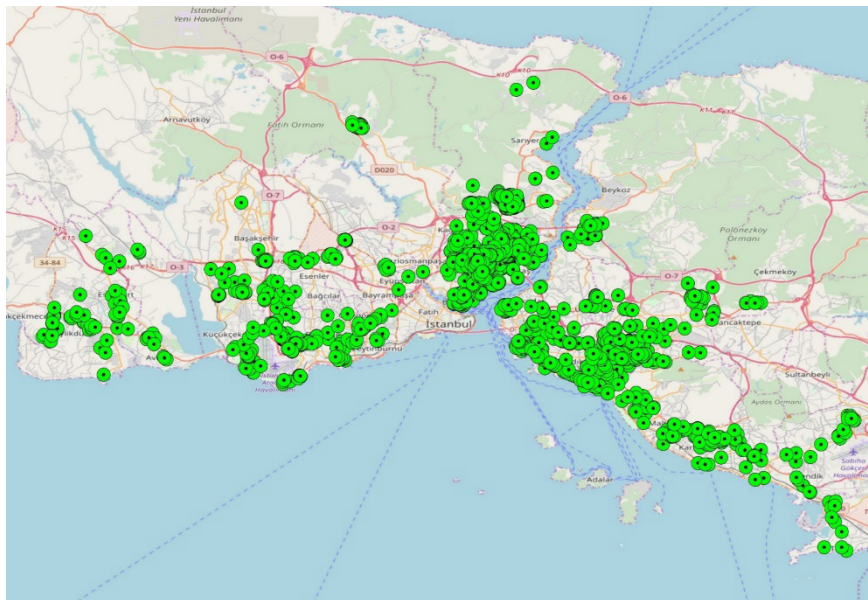

Figure 1: Spatial Distribution of Office Spaces.

The dataset utilized for this study offers extensive information on office spaces, including their asking rents, characteristics, and the buildings in which they are situated. To provide geographical context, geographical locations were also incorporated. The dataset was compiled from various sources, namely: 1) real estate agents who provided information on the geographical locations, rentable areas, asking rents, and characteristics of office spaces and buildings; 2) <https://www.endeksa.com>, an online real estate valuation website that furnished average unit rent and depreciation time data; 3) quarterly market reports from PROPIN, a real estate investment

consultancy company that provided average vacancy rates; and 4) accessibility variables, which were computed by the author using the great circle distance formula. Table 2 in the Appendix contains detailed information on the definitions and sources of each variable.

5. EMPIRICAL RESULTS

Table 1 presents the estimation results for all models, including the log-linear model, semi-additive model, and semi-geoadditive model. The partial effect of each nonparametric variable on the office rent is illustrated in Figure 2 for the semi-additive model and Figure 3 for the semi-geoadditive model.

In the analysis, the dependent variable is the logarithm of asking rents for office spaces, denoted as *Lrent*. The independent variables include Number Room, Number Floor, Floor16_Floor20, Floor Area, Bosphorus View, Class A, Security Guard, Generator, Parking Garage, Unit Rent, Depreciation Time, Vacancy Rate, Longitude, and Latitude. The definitions of these variables can be found in Table 2 in the Appendix. For the semi-additive model, the parametric part comprises Floor16_Floor20, Bosphorus View, Class A, Security Guard, Generator, Parking Garage, and Vacancy Rate, while the nonparametric part includes Number Room, Number Floor, Floor Area, Unit Rent, Depreciation Time, Longitude, and Latitude. In contrast, the nonparametric part of the semi-geoadditive model involves Longitude and Latitude as a smooth interaction term. The significant independent variables impacting office space rents were identified using the backward elimination approach. Many of these variables are found significant, consistent with findings from other studies on the Istanbul Office Market. Additionally, prior to the regression analysis, local variance inflation factors (VIFs) were calculated to assess the collinearity. The local VIF values, ranging from 1.0569 to 2.9831, indicated the absence of significant local collinearity.

Table 1: Estimation Results

Variable	Log-Linear Model	Semiparametric Additive Model	Semiparametric Geoadditive Model
Intercept	-56.61*** (-5.101)	8.168*** (176.061)	8.238*** (163.109)
Class A	0.233*** (7.131)	0.369*** (16.789)	0.399*** (17.662)
Bosphorus View	0.283*** (5.023)	0.152*** (4.435)	0.140*** (4.146)
Vacancy Rate	-0.798*** (-2.892)	-0.866*** (-4.057)	-1.327*** (-5.576)
Floor16_Floor20	0.164** (2.709)	0.073* (1.978)	0.068* (1.862)
Parking Garage	0.076* (0.054)	0.053** (2.178)	0.061** (2.570)
Security Guard	0.107*** (2.924)	0.038* (1.682)	0.042* (1.908)
Generator	0.056 (1.543)	0.047** (2.085)	0.055** (2.485)
Floor Area	0.002*** (35.628)	See Fig. 2 F-stat: 743.870***	See Fig. 3 F-stat: 770.027***
Unit Rent	0.022*** (20.035)	See Fig. 2 F-stat: 44.675***	See Fig. 3 F-stat: 21.354***
Depreciation Time	0.021*** (8.016)	See Fig. 2 F-stat: 7.244***	See Fig. 3 F-stat: 6.266***
Number Floor	0.007*** (5.126)	See Fig. 2 F-stat: 5.846***	See Fig. 3 F-stat: 5.415***

Number Room	0.084*** (14.700)	See Fig. 2 F-stat: 4.404***	See Fig. 3 F-stat: 5.374***
Longitude, Latitude	-	-	See Fig. 3 F-stat: 14.122***
Longitude	-0.211** (-2.125)	See Fig. 2 F-stat: 20.685***	
Latitude	1.683*** (6.873)	See Fig. 2 F-stat: 10.220***	
Adj. R²	0.66	0.88	0.89
GCV	-	0.104	0.100
Model	Log-linear vs. Semi-Additive	Log-linear vs. Semi-Geoadditive	Semi-Additive vs. Semi-Geoadditive
F test	94.031***	82.341***	9.749***
LR test	2531.5*** (df=16)	2644.868*** (df=16)	

***, **, * The coefficient displays statistical significance at levels of 1%, 5%, and 10%. The values in parentheses show t-statistics. In this table, t-values are given in parentheses. F-stats report the F-test statistics for the statistical significance of each nonparametric variable in the semiparametric additive, and geoadditive model.

The results of the log-linear model reveal that, except for Generator, all office rent determinants are statistically significant at various levels of significance. This finding suggests that possessing a generator does not influence the rent level. Additionally, the parametric model demonstrates an explanatory power of 66% (Adj.R²) concerning these office rent determinants. However, the unexpected outcomes, such as an insignificant relationship and low explanatory power in the log-linear model, could potentially be attributed to an incorrect selection of the functional form. In such cases, employing methods that provide flexibility in the choice of functional form can be applied.

To investigate the reasons behind the unexpected results obtained from the log-linear model, the relationship between office rent and its determinants was re-evaluated using the semi-additive and semi-geoadditive models. The estimation results of the semi-additive model indicate that both the parametric and nonparametric independent variables are statistically significant. Unlike the log-linear model, the Generator variable is now significant at a 5% significance level. To compare the log-linear and semi-additive models, an F-test was conducted, which led to the rejection of the null hypothesis in favor of the semi-additive model ($F=94.031 > F_{2233;2285.9;0.01}$). Furthermore, the explanatory power of the semi-additive model (Adj.R²=88%) is relatively higher compared to the log-linear model (Adj.R²=66%). To test the hypothesis that the log-linear model has better explanatory power than the semi-additive model, an LR test was performed, and the null hypothesis was rejected in favor of the semi-additive model ($LR=2531.5 > \chi^2_{(16)}$). These findings suggest that the semi-additive model is preferred over the log-linear model. Supporting these results, Figure 2 demonstrates that the partial effect of each office rent determinant in the nonparametric part on the rent level is nonlinear. Specifically, Figure 2 displays the graphs of nonparametric functions, $s(\cdot)$, where solid curves represent estimated lines, and shaded areas indicate upper and lower 95% confidence intervals. The horizontal axis represents different levels of office rent determinants, while the vertical axis shows the smooth effects on office rents for varying levels of these determinants¹. Thus, it is not possible to present estimated coefficients for the office rent determinants in the nonparametric part, as in the parametric part. Moreover, interpreting these effects is challenging compared to the marginal impacts of the office rent determinants in the parametric part, since the office rent determinants in the nonparametric part exhibit highly nonlinear relationships with office rents.

1 A total of 2348 coefficients, equal to the number of observations, were estimated for each office rent determinant in the nonparametric part.

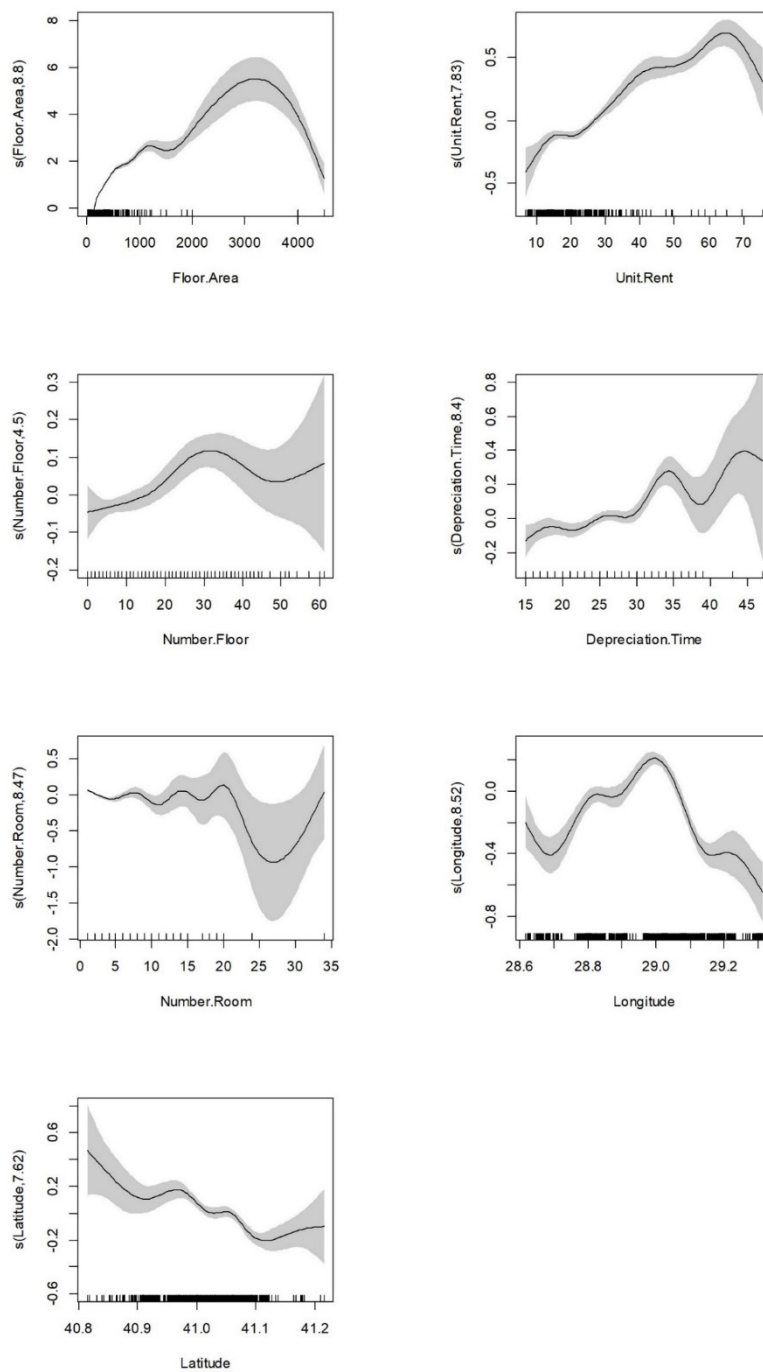

Figure 2: Nonlinear relationships in additive model

Including the geographical coordinates (longitude and latitude) is necessary to account for the impact of location on office rents. However, there is a question as to whether the geographical location should be included separately in the semi-additive model. According to the additive separability hypothesis, latitude and longitude can be included separately in the semi-additive model. On the other hand, capturing the interaction between longitude and latitude may provide a better representation of the locational effects on office space rents. In this scenario, the geographical location can be incorporated as a smooth interaction term within the nonparametric component of the semi-additive model. This modified model, known as the semi-geoadditive model, differs

from the semi-additive model by including the geographical location as a smooth interaction term. To compare the semi-additive and semi-geoadditive models, an F-test can be utilized. Based on the F-test results, the null hypothesis is rejected in favor of the geoadditive model ($F=9.749 > F_{2281.7;2270.2;0.01}$).

The estimation results of the semi-geoadditive model are presented in Table 1. These results indicate that both the parametric and nonparametric independent variables are statistically significant at various levels of significance. Comparing it with the semi-additive model, the geoadditive model ($\text{Adj.}R^2 = 0.89$) exhibits slightly better explanatory power and has a relatively low GCV value. Moreover, the impacts of office rent determinants in the parametric part are in line with theoretical expectations that were considered in the literature review. Therefore, we will consider the estimation results of the semi-geoadditive model to interpret the relationship between office rent and its determinants.

According to these estimation results, the Vacancy Rate emerges as the most influential determinant of office rent, with a negative impact. As highlighted by Kempf (2015), landlords may lower rents to mitigate the risk of vacancies, particularly during market downturns or when the office building lacks quality and construction standards. Therefore, the negative effect of the Vacancy Rate on office rent could be attributed to landlords' attempts to avoid vacancy risks.

The second most significant determinant of office rent in the parametric section is the Class A variable, which relates to the quality of the office building and categorizes buildings into Class A and Class B. Previous studies have shown mixed effects of Class A on office rent, with both positive and negative impacts. The estimated and adjusted coefficient of Class A indicates that renting an office space within a Class A building incurs an additional premium of 49.03%². This positive effect aligns with the findings of previous studies conducted by Glascock et al. (1990) and Bond et al. (2008).

Similarly, office rent determinants in the parametric part can be interpreted in order of their importance. Having a Bosphorus View leads to a 15.026% increase in office space rent. However, Oven and Pekdemir (2006a) discovered that proximity to the Bosphorus has a minor negative impact on rent levels in the Istanbul Office Market. If the office space is situated on floors 16 through 20, the rent for that space will increase by 7.03%. The rents of office spaces located in high-rise buildings are higher compared to those in low-rise buildings. This is because height serves as a quality indicator for office buildings, so this finding aligns with expectations for the Istanbul Office Market.

The remaining determinants of office rent, such as Parking Garage, Generator, and Security Guard, represent characteristics of the office building. Since possessing these amenities indicates a higher quality office building, their positive impacts on office rent are anticipated. According to the estimation results, the presence of a Parking Garage increases the rent level by 6.29%. The increment for a Generator is 5.65%, and for a Security Guard, it is 4.29%.

² To interpret the coefficients of dummy variables in a semi-log form, their adjusted coefficients can be calculated through the approach of Halvorsen and Palmquist (1980). In Table 1, the coefficients of all dummy variables were calculated by this approach.

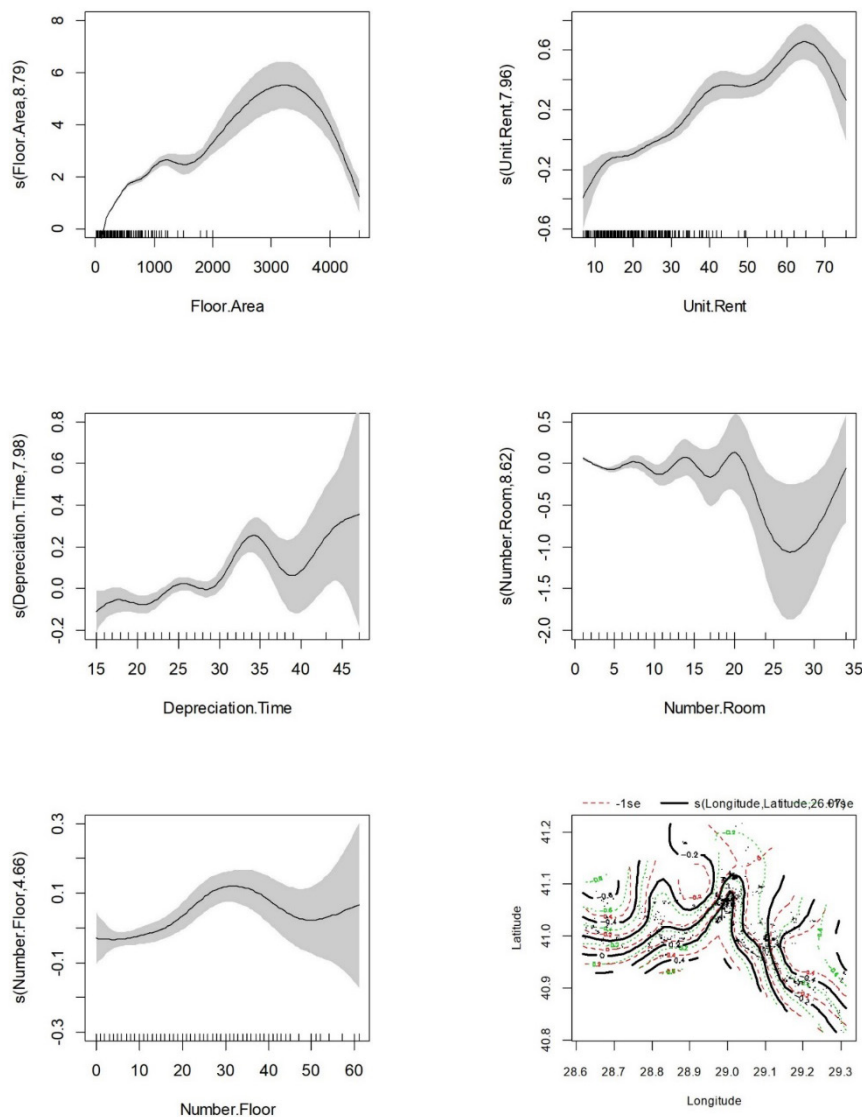

Figure 3: Nonlinear relationships in geoadditive model

Figure 3 illustrates the effects of office rent determinants in the nonparametric section on the rent level within the semi-geoadditive model. The solid curves represent the estimated lines, while the shaded areas indicate the upper and lower 95% confidence intervals. These graphs reveal that the partial effects of office rent determinants exhibit nonlinearity. It is evident that the confidence intervals tend to widen, particularly at the boundaries of the data, which is often due to a smaller number of observations at certain levels of independent variables.

As depicted in Figure 3, the Floor Area demonstrates a positive impact on the rent level up to a certain threshold. At this threshold, the effect reaches its maximum value. Beyond that threshold, the Floor Area begins to have a decreasing effect on the rent level.

Unit Rent and Depreciation Time are neighborhood characteristics that incorporate locational factors and the quality of the surrounding area. The average unit rent of housing within a given neighborhood serves as an indicator of the area's overall quality. When housing rents are high in a specific area, it suggests a superior quality of the surroundings. Consequently, other types of real estates, such as office spaces, may also command higher prices in the same location. This hypothesis finds support in the graph depicting Unit Rent in Figure 3. The graph

illustrates that Unit Rent has a positive impact on the rent level³, but this increase begins to diminish beyond a certain threshold of the variable.

Similarly, Depreciation Time can be viewed as a measure of the quality of the surrounding area. A higher average depreciation time of real estate in a particular area indicates that investments in that location are likely to remain profitable and usable for an extended period. This necessitates adherence to high construction standards for both real estate and office buildings. Consequently, the average depreciation time can serve as an indicator of the surrounding area's quality, which may contribute to an increase in office rents. In Figure 3, although the graph of Depreciation Time exhibits some fluctuations, it generally demonstrates a positive impact on the rent level.

It is expected that the variable "Number Room" will positively influence office rent, as office spaces with more rooms are likely to provide efficient utilization for tenants. However, the graph representing this variable indicates a nonlinear relationship between the Number Room and office rent. Specifically, the partial effect of the Number Room on office rent becomes negative after reaching a certain threshold of 20 rooms. Subsequently, the partial effect returns to being positive once the number of rooms exceeds 30.

Number Floor is an office rent determinant and its impact on office rents is controversial. Clapp (1980) suggests that the impact of this variable on office rent is implicitly determined by office tenants and may vary based on perceptions in different office markets. The graph representing the Number of Floors exhibits a positive partial effect on office rent, with the highest value observed when the number of floors reaches 33.

The final graph illustrates the effect of the interaction between Longitude and Latitude on office rent. Furthermore, this graph allows the observation of spatial variations in office rent.

6. CONCLUSION

This study introduces a hedonic model to estimate office space rent in the Istanbul market. The dataset consists of 2348 office spaces from 28 counties and includes various characteristics such as office space, office building, lease, locational, and neighborhood factors as determinants of office rent. The primary objective of this study is to find a model that can explain variations in rental prices for office spaces. Moreover, we suggest a modelling approach which provides more accurate pricing of commercial real estates. Overall, accurate pricing of real estate is crucial for ensuring fairness in the real estate market, facilitating efficient transactions, maintaining market stability, supporting financing and investment decisions related to real estate, obtaining appropriate insurance coverage, and enabling comparative analysis of real estates which have similar properties. To achieve this, three different models in log-linear, semi-additive, and semi-geoadditive functional forms were estimated and compared based on specific criteria. Selecting the correct functional form is crucial to ensure unbiased and consistent estimation results. Otherwise, findings derived from hedonic office rent analysis may be invalid. Therefore, this study adopts semiparametric approaches that provide flexibility in functional form, in contrast to many previous studies.

According to the estimation results, one of the office rent determinants is found to be insignificant in the log-linear form, whereas it becomes statistically significant in the semiparametric forms. Additionally, the estimation results obtained from the semi-additive and semi-geoadditive models indicate that office rent determinants in the nonparametric part exhibit nonlinear relationships with the rent level. These findings are further supported by nonlinearity tests. Consequently, the commonly used log-linear form in hedonic studies is deemed unsuitable for this study. Moreover, in the pursuit of a better model, the semi-geoadditive model is preferred over the semi-additive model. Nonlinearity tests indicate that the semi-geoadditive model provides a better explanation for rental variations by considering spatial effects.

The findings of this model reveal that the floor area, unit rent, number of floors, number of rooms, depreciation time, and geographical location are highly nonlinearly related to office space rents. The variables in the parametric part of the model include vacancy rate, class A, Bosphorus view, floors 16 to 20, parking garage,

³ However, individual office space rents do not increase the average unit rent of housings in a certain neighborhood. Therefore, we can say that these variables are not cross-sectionally endogenous.

generator, and security guard. Among these variables, the most influential determinant of office rent is the vacancy rate, which serves as a proxy for office space demand. The second most effective determinant is Class A, which indicates the quality of the office building. Other important variables include the presence of a Bosphorus view, office spaces located on floors 16 to 20, the availability of a parking garage, generator, and security guard in the office building, respectively.

This model can be expanded by adding different office characteristics. It might be observed how the energy identity information of office buildings is effective in the valuation of commercial real estate such as offices. Although this is not a common determinant in hedonic office rent studies for recent, it will be an important feature in office valuing in the green economy transition.

REFERENCES

- Ahamada, I., & Flacheir, E., (2010). *Non-parametric econometrics*. UK: Oxford University Press.
- Basile, R., Kayam, S., Mínguez, R., Montero, J. M., & Mur, J. (2015). Semiparametric spatial autoregressive geoaddivitive models. In P. Commendatore, S. Kayam, & I. Kubin (Eds.), *Complexity and Geographical Economics* (pp. 73-98). Springer, Cham.
- Bender, A., Din, A., Hoesli, M., & Laakso, J. (1999). Environmental quality perceptions of urban commercial real estate. *Journal of Property Investment & Finance*, 17(3), 280-297. <https://doi.org/10.1108/14635789910270521>
- Benjamin, J. D., Boyle, G. W., & Sirmans, C. F. (1990). Retail leasing: The determinants of shopping center rents. *Real Estate Economics*, 18(3), 302-312. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00524>
- Benjamin, J. D., Shilling, J. D., & Sirmans, C. F. (1992). Security deposits, adverse selection and office leases. *Real Estate Economics*, 20(2), 259-272. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00583>
- Bera, A. K. (2000). *Hypothesis testing in the 20th century with a special reference to testing with misspecified models*. Statistics Textbooks and Monographs.
- Bera, A. K., & Kangalli Uyar, S. G. (2019). Local and global determinants of office rents in Istanbul: The mixed geographically weighted regression approach. *Journal of European Real Estate Research*, 12(2), 227-249. <https://doi.org/10.1108/JERER-12-2018-0052>
- Bera, A. K., & Yoon, M. J. (1993). Specification testing with locally misspecified alternatives. *Econometric Theory*, 9(4), 649-658.
- Bollinger, C. R., Ihlanfeldt, K. R., & Bowes, D. R. (1998). Spatial variation in office rents within the Atlanta region. *Urban Studies*, 35(7), 1097-1118.
- Bond, S. A., Loizou, P., & McAllister, P. (2008). Lease maturity and initial rent: is there a term structure for UK commercial property leases?. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 36(4), 451-469. <https://doi.org/10.1007/s11146-007-9096-9>
- Bottom, C., McGreal, S., & Heaney, G. (1997). Evaluating office environments using tenant organization perceptions. *Facilities*, 15(7/8), 195-203. <https://doi.org/10.1108/02632779710168236>
- Brennan, T. P., Cannaday, R. E., & Colwell, P. F. (1984). Office rent in the Chicago CBD. *Real Estate Economics*, 12(3), 243-260. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00321>
- Čeh, M., Viitanen, K., & Peruš, I. (2012). A non-parametric CAE approach to office rents: Identification of Helsinki metropolitan area submarkets. *Expert Systems with Applications*, 39(1), 460-471. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2011.07.037>
- Clapp, J. M. (1980). The intrametropolitan location of office activities. *Journal of Regional Science*, 20(3), 387-399. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.1980.tb00655.x>
- Colwell, P. F., Munneke, H. J., & Trefzger, J. W. (1998). Chicago's office market: price indices, location and time. *Real Estate Economics*, 26(1), 83-106. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00739>
- Desyllas, J. (2000). The Relationship between Urban Street, Configuration and Office Rent Patterns in Berlin. *PhD thesis, Bartlett School of Graduate Studies, University College London*.

- Dixon, T., Marston, A., Thompson, B., & Elder, B. (2003). eBusiness and the City of London office market. *Journal of Property Investment & Finance*, 21(4), 348-365. <https://doi.org/10.1108/14635780310483638>
- Dunse, N., & Jones, C. (1998). A hedonic price model of office rents. *Journal of Property Valuation and Investment*, 16(3), 297-312. <https://doi.org/10.1108/14635789810221760>
- Dunse, N., & Jones, C. (2002). The existence of office submarkets in cities. *Journal of Property Research*, 19(2), 159-182. <https://doi.org/10.1080/09599910210125214>
- Ekeland, I., Heckman, J. J., & Nesheim, L. (2004). Identification and estimation of hedonic models. *Journal of Political Economy*, 112(S1), S60-S109. <https://doi.org/10.1086/379947>
- Englund, P., Gunnelin, Å., Hoesli, M., & Söderberg, B. (2004). Implicit forward rents as predictors of future rents. *Real Estate Economics*, 32(2), 183-215. <https://doi.org/10.1111/j.1080-8620.2004.00089.x>
- Farooq, B., Miller, E., & Haider, M. (2010). Hedonic analysis of office space rent. *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, (2174), 118-127. <https://doi.org/10.3141/2174-16>
- Fox, J., & Weisberg, S. (2018). *An R companion to applied regression*. Sage Publications.
- Frew, J., & Jud, D. (1988). The vacancy rate and rent levels in the commercial office market. *Journal of Real Estate Research*, 3(1), 1-8.
- Fuerst, F. (2008). *Office Rent Determinants: A Hedonic Panel Analysis* (No. rep-wp2008-12). Henley Business School, Reading University.
- Gat, D. (1998). Urban focal points and design quality influence rents: the case of the Tel Aviv office market. *Journal of Real Estate Research*, 16(2), 229-247.
- Geniaux, G., & Napoléone, C. (2008). Semi-parametric tools for spatial hedonic models: an introduction to mixed geographically weighted regression and geoadditive models. In *Hedonic Methods in Housing Markets* (pp. 101-127). Springer, New York, NY.
- Glaeser, E., Gyourko, J. (2005) Urban decline and durable housing. *Journal of Political Economy*, 113: 345–375.
- Glascok, J. L., Jahanian, S., & Sirmans, C. F. (1990). An analysis of office market rents: some empirical evidence. *Real Estate Economics*, 18(1), 105-119. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00512>
- Halvorsen, R., & Palmquist, R. (1980). The interpretation of dummy variables in semilogarithmic equations. *American Economic Review*, 70(3), 474-475.
- Heckman, J. J., Matzkin, R. L., & Nesheim, L. (2010). Nonparametric identification and estimation of nonadditive hedonic models. *Econometrica*, 78(5), 1569-1591. <https://doi.org/10.3982/ECTA6388>
- Hendershott, P. H. (1996). Valuing properties when comparable sales do not exist and the market is in disequilibrium. *Journal of Property Research*, 13(1), 57-66. <https://doi.org/10.1080/095999196368880>
- Hendershott, P. H., MacGregor, B. D., & Tse, R. Y. (2002). Estimation of the rental adjustment process. *Real Estate Economics*, 30(2), 165-183. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00036>
- Huynh, D. T. (2014). The effects of clustering on office rents: empirical evidence from the rental office market in Ho Chi Minh City. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 9(1), 5-26.
- Ihlanfeldt, K. R., & Raper, M. D. (1990). The intrametropolitan location of new office firms. *Land Economics*, 66(2), 182-198.
- Jennen, M. G., & Brounen, D. (2009). The effect of clustering on office rents: evidence from the Amsterdam market. *Real Estate Economics*, 37(2), 185-208. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6229.2009.00239.x>
- Kammann, E. E., & Wand, M. P. (2003). Geoadditive models. *Journal of the Royal Statistical Society: Series C (Applied Statistics)*, 52(1), 1-18. <https://doi.org/10.1111/1467-9876.00385>
- Kanas, A., Vasilio, D., & Eriotis, N. (2012). Revisiting bank profitability: A semi-parametric approach. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 22(4), 990-1005. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2011.10.003>
- Keele, L. J. (2008). *Semiparametric regression for the social sciences*. John Wiley & Sons.
- Kempf, S. (2015). *Development of hedonic office rent indices: examples for German metropolitan areas*. Springer.

- Koster, H. R., van Ommeren, J., & Rietveld, P. (2014a). Is the sky the limit? High-rise buildings and office rents. *Journal of Economic Geography*, 14(1), 125-153. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbt008>
- Koster, H. R., Van Ommeren, J., & Rietveld, P. (2014b). Agglomeration economies and productivity: a structural estimation approach using commercial rents. *Economica*, 81(321), 63-85. <https://doi.org/10.1111/ecca.12038>
- Laverne, R. J., & Winson-Geideman, K. (2003). The influence of trees and landscaping on rental rates at office buildings. *Journal of Arboriculture*, 29(5), 281-290.
- Leishman, C., Dunse, N. A., Warren, F. J., & Watkins, C. (2003). Office space requirements: comparing occupiers' preferences with agents' perceptions. *Journal of Property Investment & Finance*, 21(1), 45-60. <https://doi.org/10.1108/14635780310468301>
- McMillen, D. P. (1996). One hundred fifty years of land values in Chicago: A nonparametric approach. *Journal of Urban Economics*, 40(1), 100-124. <https://doi.org/10.1006/juec.1996.0025>
- McMillen, D. P., & Redfearn, C. L. (2010). Estimation and hypothesis testing for nonparametric hedonic house price functions. *Journal of Regional Science*, 50(3), 712-733. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.2010.00664.x>
- Mills, E. S. (1992). Office rent determinants in the Chicago area. *Real Estate Economics*, 20(2), 273-287. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00584>
- Nappi-Choulet, I., Maleyre, I., & Maury, T. P. (2007). A hedonic model of office prices in Paris and its immediate suburbs. *Journal of Property Research*, 24(3), 241-263. <https://doi.org/10.1080/09599910701599290>
- Nitsch, H. (2006). Pricing location: a case study of the Munich office market. *Journal of Property Research*, 23(2), 93-107. <https://doi.org/10.1080/09599910600800252>
- Oven, V. A., & Pekdemir, D. (2006a). Office rent determinants utilising factor analysis—a case study for Istanbul. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 33(1), 51-73. <https://doi.org/10.1007/s11146-006-8274-5>
- Oven, V. A., & Pekdemir, D. (2006b). Perceptions of office rent determinants by real estate brokerage firms in Istanbul. *European Planning Studies*, 14(4), 557-576. <https://doi.org/10.1080/09654310500421246>
- Ozus, E. (2009). Determinants of office rents in the Istanbul metropolitan area. *European Planning Studies*, 17(4), 621-633. <https://doi.org/10.1080/09654310902811598>
- Pekdemir, D., & Dökmeci, V. (2011). İstanbul ofis kira tahmin modeli geliştirilmesi. *ITU Journal Series A: Architecture, Planning, Design*, 10(1).
- Pollakowski, H. O., Wachter, S. M., & Lynford, L. (1992). Did office market size matter in the 1980s? A time-series cross-sectional analysis of metropolitan area office markets. *Real Estate Economics*, 20(2), 302-324. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00586>
- Rebelo, E. M. (2011). Urban planning in office markets: A methodological approach. *Land Use Policy*, 28(1), 83-95. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2010.05.003>
- Rosen, K. T. (1984). Toward a model of the office building sector. *Real Estate Economics*, 12(3), 261-269. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00322>
- Rosen, S. (1974). Hedonic prices and implicit markets: product differentiation in pure competition. *Journal of Political Economy*, 82(1), 34-55.
- Ryan, S. (2005). The value of access to highways and light rail transit: evidence for industrial and office firms. *Urban Studies*, 42(4), 751-764. <https://doi.org/10.1080/00420980500060350>
- Shilling, J. D., Sirmans, C. F., & Corgel, J. B. (1987). Price adjustment process for rental office space. *Journal of Urban Economics*, 22(1), 90-100. [https://doi.org/10.1016/0094-1190\(87\)90051-9](https://doi.org/10.1016/0094-1190(87)90051-9)
- Sivitanides, P. (1997). The rent adjustment process and the structural vacancy rate in the commercial real estate market. *Journal of Real Estate Research*, 13(2), 195-209.
- Sivitanidou, R. (1995). Urban spatial variations in office-commercial rents: the role of spatial amenities and commercial zoning. *Journal of Urban Economics*, 38(1), 23-49. <https://doi.org/10.1006/juec.1995.1021>

- Sivitanidou, R. (1996). Do office–commercial firms value access to service employment centers? A hedonic value analysis within polycentric Los Angeles. *Journal of Urban Economics*, 40(2), 125-149. <https://doi.org/10.1006/juec.1996.0026>
- Slade, B. (2000). Office rent determinants during market decline and recovery. *Journal of Real Estate Research*, 20(3), 357-380.
- Stanton, R., & Wallace, N. (2009). An empirical test of a contingent claims lease valuation model. *Journal of Real Estate Research*, 31(1), 1-26. <https://doi.org/10.1080/10835547.2009.12091238>
- Tu, Y., Yu, S. M., & Sun, H. (2004). Transaction-based office price indexes: a spatiotemporal modeling approach. *Real Estate Economics*, 32(2), 297-328. <https://doi.org/10.1111/j.1080-8620.2004.00093.x>
- Vandell, K. D., & Lane, J. S. (1989). The economics of architecture and urban design: some preliminary findings. *Real Estate Economics*, 17(2), 235-260. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00489>
- Webb, R. B., & Fisher, J. D. (1996). Development of an effective rent (lease) index for the Chicago CBD. *Journal of Urban Economics*, 39(1), 1-19. <https://doi.org/10.1006/juec.1996.0001>
- Wheaton, W. C., & Torto, R. G. (1994). Office rent indices and their behavior over time. *Journal of Urban Economics*, 35(2), 121-139. <https://doi.org/10.1006/juec.1994.1008>
- Wheaton, W. C. (1984). The incidence of inter-jurisdictional differences in commercial property taxes. *National Tax Journal*, 515-527.
- Wheaton, W. C., & Torto, R. G. (1988). Vacancy rates and the future of office rents. *Real Estate Economics*, 16(4), 430-436. <https://doi.org/10.1111/1540-6229.00466>
- Wheeler, D. (2007). Diagnostic tools and a remedial method for collinearity in geographically weighted regression. *Environment and Planning A*, 39(10), 2464–2481. <https://doi.org/10.1068/a38325>
- Wood, S. (2006a). *Generalized additive models. An introduction with R*. London: Chapman and Hall.
- Wood, S. (2006b). On confidence intervals for generalized additive models based on penalized regression splines. *Australian and New Zealand Journal of Statistics*, 48, 445–464.
- Endeksa (<https://www.endeksa.com/>)
- PROPİN (http://www.propin.com.tr/UserFiles/image/PROPİN_Istanbul_Office_Market_General_Overview_2017_4_Q.pdf)

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.03.2023 ✓Accepted/Kabul:24.05.2023

DOI:10.30794/pausbed.1258835

Research Article/Araştırma Makalesi

Bayazıt, Ş. (2023). "Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın Ana Liman Olma Potansiyelinin Değerlendirmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 58, Denizli, ss. 435-457.

BODRUM KRUVAZİYER LİMANI'NIN ANA LİMAN OLMA POTANSİYELİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Şeyma BAYAZIT*

Öz

Kruvaziyer turizmi, seyahat endüstrileri içerisinde en hızlı büyüyen sektördür. Limanlar, kruvaziyer faaliyetlerinin temel bileşenleridir. Ana limanların yerel, bölge ve ülke ekonomisine katkısı, uğrak limanlara göre daha fazladır. Bu çalışmada, kruvaziyer turizmde uğrak bir limanın ana liman olması için gerekli unsurlar incelenerek yeni bir kriter seti geliştirilmiştir. Kriter seti; limanın verimliliği ve olanakları ile liman yerinin mekansal (site) ve durumsal (situation) niteliklerini değerlendiren 13 kriterden oluşmaktadır. Çalışma alanı olarak Bodrum Kruvaziyer Limanı seçilmiştir. Çalışma alanının arazi yapısı (arazi eğimi, yükseltisi ve örtüsü), şehir olanakları ve hava alanına erişilebilirliği kapsamında kriterleri karşılamaması nedeniyle, ana liman olma potansiyeli bulunmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Bodrum Kruvaziyer Limanı için ileriye dönük liman geliştirme stratejilerinde faydalı olabilecek alternatif öneriler geliştirilmiştir. Çalışmanın, rekabet gücünü arttırmak ve kruvaziyer endüstrisinden daha fazla pay almak için ana limana dönüştürülmesi düşünülen farklı liman yerlerinde de uygulanabilir olması açısından liman işletmelerine, destinasyon yöneticilerine ve araştırmacılara liman gelişim karar süreçlerinde rehberlik edeceği değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Kruvaziyer Turizmi, Kruvaziyer Limanları, Ana Liman, Uğrak Liman, Bodrum.*

EVALUATION OF THE POTENTIAL OF BODRUM CRUISE PORT TO BECOME A HOMEPORT

Abstract

Cruise tourism is the fastest-growing sector in the travel industry. Ports are essential components of cruise operations. The contribution of the homeports to the local, regional, and national economy is higher than the ports of call. In this study, a new set of criteria has been developed by examining the necessary elements for a port of call in cruise tourism to be a homeport. The criteria set consists of 13 items that evaluate the efficiency and facility of the port and the site location and situation characteristics. Bodrum Cruise Port was chosen as the study area. It has been determined that the port does not have the potential to become a homeport because it does not meet the criteria of land structure (land slope, elevation, and cover), city facilities, and airport accessibility criteria. However, alternative recommendations have been developed that may be useful in future port-development strategies for Bodrum. This study will guide port operators, destination managers, decision-makers, and researchers in their decision-making process who wish to develop a port into a homeport, in order to get more share from the cruise industry.

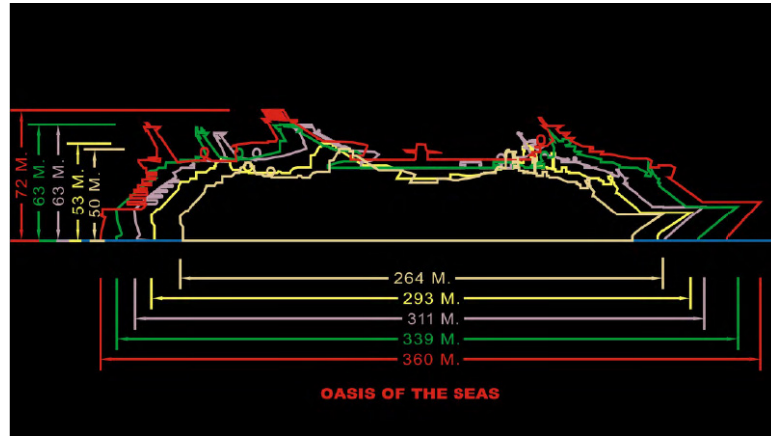
Keywords: *Cruise Tourism, Cruise Ports, Homeport, Port of Call, Bodrum.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Bodrum Denizcilik Meslek Yüksekokulu, MUĞLA.
e-posta:seymabayazit@mu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6940-436X>)

1. GİRİŞ

Kruvaziyer (cruise), “büyük bir gemide birçok yere tatil seyahati” olarak tanımlanmaktadır (Cambridge Dictionary). Kruvaziyer gemileri ve limanları kruvaziyer faaliyetlerini ve endüstrisini meydana getiren iki temel bileşendir (Marti, 1990; Rodrigue ve Notteboom, 2013). Kruvaziyer endüstrisi, dünyanın dört bir yanından yolcuları, kruvaziyer gemileri ile dünyanın çeşitli liman destinasyonlarına ulaştıran küresel bir seyahat endüstridir. Kruvaziyer turizmi, okyanus endüstrileri içerisinde %26’lık paya sahip olan deniz turizminin katma değeri ve istihdam yaratma kabiliyeti açısından en umut verici sektörü olup (OECD, 2016) denizcilik ve turizm sektörlerinin büyüyen bir alt dalıdır (Soriani vd., 2009; Karlis ve Polemis, 2018). CLIA (2021: 24)’e göre, 2021 yılında 29,7 milyon yolcu, 1.166.000 tam zamanlı çalışan, 50,53 milyar \$ ücret ve maaş ödemesi ve toplam 154,5 milyar \$ gelir yaratılmıştır. Kruvaziyer kaynak pazarının (gemi yolculuğu talep edenler) coğrafi dağılıma ilişkin çalışmalar, kruvaziyer yolcularının çoğunlukla Kuzey Amerika (%51), Avrupa (%25,9) ve Asya (%12,6) kökenli olduğunu göstermektedir (CLIA, 2021: 21). Kruvaziyer gemileri ile yolcuların en çok ziyaret ettiği bölgeler, pandemi öncesi güncel verilere göre sırasıyla Karayipler (%34,4), Akdeniz (% 17,3), Avrupa (Akdeniz hariç) (%11,1), Çin (4,9), Avustralya/Yeni Zelanda/Pasifik (4,8), Asya (Çin hariç) (4,3), Alaska (4,7), Güney Amerika (2,3) ve diğer yerler (16,2)’dir (Lau ve Yip, 2020).

Kruvaziyer turizmde artan gelir ve tüketim eğilimleri, kruvaziyer turizmde olan talebin arttığına işaret etmektedir (CLIA, 2015; CLIA, 2021). 1990’lardan günümüze, gemilerin boyutu ve yolcu kapasitesi sürekli olarak artmış, büyüme eğilimi, daha geniş bir yolcu yelpazesini (yaş, gelir düzeyi gibi demografik ve kültürel farklılık vb. açısından) seyahate çekerek, sayısı ve kapasitesi büyüyen gemilerde sunulan daha fazla olanak ve eğlence seçeneği ile sonuçlanmıştır (Chaos, 2020). Şekil 1. gemi boyutlarındaki zamana bağlı büyümeyi temsilen gösterilmiştir.

Şekil 1: Gemi Boyutlarının Evrimi (Reyna, 2013).

Gemi boyutlarında ve güvertede sunulan hizmetlerdeki gelişim ve eğilimler kruvaziyer bölgelerindeki kruvaziyer limanlarının da büyümesini ve modernizasyonunu gerektirmiştir. Kruvaziyer turizmde limanlar, temel liman kullanıcısı olan gemi operatörlerinin limanı kullanma şekline ve limanda sunulan hizmetlere göre ana liman, uğrak liman ve hibrit liman olmak üzere üç sınıfa ayrılır (McCalla, 1998). Uğrak limanlar (port of call), yolcuların destinasyonu gezip görme ihtiyacını karşılamaya yönelik iken, ana limanlar (homeport) hem gemiye hem de yolcuya hizmet eder (Lekakou vd., 2009; Bayazıt vd., 2015). Geleneksel bir gemi turu, yolculuk başlangıç ve bitiş noktası olan tek bir liman (ana liman) ve birçok uğrak limanı kapsar. Günümüzde, tam bir turun bölünmesi ile gemideki yolcuların ve mürettebatın bir kısmının gemiye ilk katıldığı liman ile evine gitmek üzere ayrıldığı liman birbirinden farklı olabilir. Bu durumda, ana liman dışında yapılan indi-bindi operasyonlarına intraporting, bu limanlara ise intraport adı verilir (Bayazıt vd., 2015). Intraport özellikle limanlar turnaround (indi-bindi) operasyonu yapmaya elverişli hibrit limanlardır. Ana limanlar, gemilerin bir sonraki sefere hazırlık için gerekli olan yakıt, kumanya, tatlı su ikmal ile atıklarını bırakma gibi operasyonel; bakım-onarım, periyodik muayene ve denetimler gibi teknik yönetim kapsamındaki gerekli ihtiyaçlarını karşılaması bakımından, turnaround ve intraport tipi limanlara göre daha kapsamlı hizmetlerin sağlandığı liman kentleridir.

Ana limanlarda uğrak limanlara göre, liman işletmecisi açısından daha fazla gelir, yerel ve ülke ekonomisi için daha fazla net fayda vardır (Dwyer ve Forsyth, 1998; Rodrigue ve Notteboom, 2013; Wang vd., 2014). Yolcu harcamaları ana limanda uğrak limana göre 6-7 kat daha fazladır (Lekakou vd., 2009). Yolcular, gemiye katılış yaptığı limanda yolcu başına ortalama 385 \$; uğrak yapılan limanların toplamında ise 100 \$ harcamaktadır (CLIA, 2021). Yolcuların uğrak limanlarda yapacakları faaliyetler geminin limanda kalış süresiyle ve maksimum 10-12 saatle sınırlıdır (Manning, 2006). Ana limanda ise gemilerin kalış süresi uzun, yolcuların ise gemiye katılmadan önce ve sonra liman yerinde ve çevresinde birkaç gece konaklamaları olasıdır. Ana liman olarak faaliyet gösteren limanlar, uğrak limanlara kıyasla liman verimliliği ve bölgenin kruvaziyer turizminden sağladığı net fayda açısından daha avantajlıdır (Dwyer ve Forsyth, 1998). Daha net ifadeyle, ana liman olarak seçilen bir kruvaziyer limanında, turizm harcamalarının artmasıyla birlikte yerel ekonomiye katkı sağlanır. Restoranlar, hediyelik eşya satıcıları, turizm hizmet sağlayıcıları ve ulaşım hizmet sağlayıcıları gibi yerel işletmelerin gelirleri artar. Kruvaziyer gemilerinin gelişleriyle birlikte, liman hizmetlerinde, turizm sektöründe ve bağlantılı endüstrilerde iş fırsatları ortaya çıkar. Bu da yerel istihdamın artmasına katkıda bulunur. Ana liman olarak seçilen bir kruvaziyer limanı, turistik tesislerin kurulmasını teşvik eder ve mevcut olanların (ulaşım, iletişim altyapısı vb.) iyileştirilmesine yönelik yatırımları destekler. Bu da turistik cazibenin artmasını sağlar ve gelecek turist sayısını garanti altına alır. Ana liman olarak seçilen bir kruvaziyer limanı, bulunduğu bölgenin ve ülkenin tanıtımı açısından önemli bir avantaj sağlar. Bu, bölgenin turistik marka değerini artırır ve turistlerin ilgisini çeker. Özetle, ana liman olmanın avantajları, ekonomik getiri, yerel istihdam olanakları, turizm ve ulaşım altyapısının gelişimi ve bölgenin tanıtımı gibi faktörleri içerir. Bu faktörler, kruvaziyer turizminin destinasyona ve bölgeye sağladığı çeşitli avantajları yansıtır (Karlis ve Polemis, 2018; Tseng ve Yip., 2020).

Bir yılda bir limana gelen gemi ve yolcu sayısı liman verimliliğinin ve bölgesinin kruvaziyer turizminden elde ettiği gelirin bir ölçüsüdür (Rosa-Jimenez vd., 2018; Gui ve Russo, 2011). Bir kruvaziyer limanının varlığını sürdürmesi ise, gelir elde etmesi ve bölgeye sağladığı katkı limanın verimliliğine bağlıdır. Dünyanın en çok ziyaret edilen ikinci popüler kruvaziyer bölgesi olan Akdeniz’de (Lau ve Yip, 2020), tipik bir gemi seyahati 7 gecelik bir yolculuk olup, bu süreçte seyahat bir noktadan başlar ve en az 3-4 uğrak liman ziyaret edildikten sonra aynı limanda, ki bu ana limandır, seyahat sonlanır (Rodrigue ve Notteboom, 2013). Dolayısıyla, kruvaziyer turizminin doğası gereği bir bölgede seyahat edilen tüm limanların ana liman olması mümkün değildir (Ma vd., 2018). Bununla birlikte, gemilerin boyutça büyümesi ve sayıca artması, yolcuların çeşitlenmesi ve limanlarda intraporting operasyonları ihtiyacı gibi kruvaziyer piyasasındaki eğilimler hibrit liman ihtiyacını arttırmıştır. Dubrovnik gibi sonradan hibrit limana dönüşen limanların ise gelen gemi ve yolcu sayısını zaman içinde arttırdığı bilinmektedir. En çok ziyaret edilen ikinci en önemli kruvaziyer bölgesi olan Akdeniz Bölgesi kendi içinde Batı Akdeniz, Adriatik, Doğu Akdeniz (Karadeniz dahil) olmak üzere ayrılır (Akdeniz Kruvaziyer Limanları Birliği (Medcruise), 2022). Kruvaziyer faaliyetleri açısından, Akdeniz Bölgesi’nin en yoğun limanları Batı Akdeniz bölgesindedir. Doğu Akdeniz’de tercih edilebilir ana liman eksikliği, bölgenin pazardan daha az pay alması ile de ilişkilidir (Karlis ve Polemis, 2018). Akdeniz’de ana liman olarak tercih edilen limanların yıllık ortalama yolcu sayısı 50 binin üzerindedir (Medcruise, 2021). Tablo 1, Akdeniz’deki ana limanların 2019 yılı yolcu trafiğini göstermektedir (Medcruise, 2022).

Tablo 1: Akdeniz Bölgesi’nde bulunan başlıca kruvaziyer limanlarının 2019 yılı ana liman trafiği.

Limani	Yolcu Sayısı	Limani	Yolcu Sayısı
Barcelona	1.753.222	Piraeus	410.512
Civitavecchia, Fiumicino, Gaeta	1.111.542	Bari, Brindisi, Manfredonia, Monopoli	269.875
Genoa, Savona	1.096.742	Naples, Salerno, Castellammare di Stabia	230.611
Balearic Islands	982.697	Corfu	107.879
Marseille	452.774	Heraklion	46.720

Kaynak: Medcruise (2022) verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye, Doğu Akdeniz Bölgesi’nde birçok uğrak limana sahip olması açısından önemli bir destinasyon ülkesidir. Türkiye, Akdeniz çanağında önemli limanlara sahip bir destinasyon ülkesi olmasına rağmen, ana liman trafiğinden yeterli pay alamamaktadır (Deniz Ticareti Genel Müdürlüğü (DTGM), 2014). DTGM güncel kruvaziyer istatistikleri incelendiğinde Ülke çapında kruvaziyer istatistik verisine göre, Türkiye’de turnaround operasyonları, transit ile karşılaştırıldığında çok düşük seviyede kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, mevcut uğrak limanların pazar

payını arttırmak için ana limana dönüşme çabaları, Adriatik'te Dubrovnik ve Ege'de Heraklion örneklerinde olduğu gibi, kruvaziyer limanları ile ilgili çalışmalara olan ihtiyacı arttırmıştır (Karlis ve Polemis, 2018). Hem bölgesel hem de ulusal veriler, Türkiye'de yeterli ölçüde ana liman faaliyetinin henüz oluşmadığına işaret etmektedir. Bu durum, ülke çapında kruvaziyer turizminden alınan payın artması üzerinde belirleyici rol oynamaktadır (DTGM, 2014). Tablo 2, 2022 yılında Türkiye'deki limanlara uğrak yapan gemi ve yolcu sayılarını göstermektedir.

Tablo 2: Liman Başkanlıkları düzeyinde 2022 yılı kruvaziyer gemi ve yolcu istatistikleri.

Limanelar	Gemi sayısı	Gelen yolcu	Giden yolcu	Transit yolcu	Toplam yolcu
Alanya	6	5	9	5.732	5.746
Antalya	25	11.875	11.869	9.365	33.109
Bodrum	98	6.416	7.091	81.955	95.462
Çanakkale	35	0	4	13.901	13.905
Çeşme	56	4.737	5.009	10.905	20.651
Dikili	28	90	125	6.195	6.410
İstanbul	180	54.339	54.710	142.977	252.026
İzmir	28	57	52	52.025	52.134
Kuşadası	465	10.119	18.244	467.848	496.211
Marmaris	14	22	17	11.523	11.562
Sinop	14	0	0	7.906	7.906
Trabzon	8	0	1	4.746	4.747
Diğer	36	62	124	10712	10898
Toplam	993	87.722	97.255	825.790	1.010.767

Kaynak: DTGM (2022) kruvaziyer istatistikleri verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ana limanın, uğrak limanlara göre daha fazla gelir yaratması nedeniyle, liman işletmecileri bir veya daha fazla kruvaziyer gemi işletmecisinin, limanı ana liman olarak seçmesi için çaba sarf etmektedir (Lekakou vd., 2009). Bu nedenle, mevcut bir limanın ana limana dönüşmesi potansiyelini inceleyen, yerel ve bölgesel çalışmalara olan ihtiyaç devam etmektedir (Ma vd., 2018; Jeon vd., 2019; Tseng ve Yip 2020). Ana liman olarak kullanılacak bir limana gelen her bir geminin sağladığı net fayda için katlanılan maliyet oldukça yüksektir (Dwyer ve Forsyth, 1998). Bir uğrak limanın ana liman olup olamayacağı kararı, eğer liman potansiyeli doğru değerlendirilmezse limana ve bölgeye fayda sağlamak yerine, bölgedeki diğer liman yerlerine aktarılabilir kaynak ve yatırımların hatalı kullanılmasına da neden olabilir. Kaynak israfının önlenmesi için ana limana dönüşme potansiyellerini anlamaya yönelik akademik çalışmalara öncelik verilmelidir (Ma vd., 2018). Bu nedenle, liman işletmelerinin ve karar alıcıların ana liman geliştirme çabalarına katkı sağlayacak bilimsel bilgi üretilmesi kritik öneme sahiptir. Kruvaziyer turizminin, liman yerinde yerel halka, liman işletmecisine, bölge ve ülke ekonomisine katkı sağlaması için öncelikle kendisini amorti edecek kadar gemiyi limana çekmesi gerekir (Marti, 1990), bu da limanın doğru yere yapılıp yapılmamış olmasına ve limanın işlevine uygun niteliklere sahip olup olmadığına göre değişir (Nguyen vd., 2021). Bir limanın nereye yapılması gerektiği kararı gibi mevcut bir limanın fonksiyon değişikliği, modernizasyonu ve büyütülmesi ile ilgili kararlarda da politik tabanlı karar verme mekanizmaları limanın topografik, jeolojik, jeoteknik ve mühendislik gereklilikleri ile kullanıcı talepleri ile ilgili hususların değerlendirilmesinden bir adım önde gitmektedir (Nguyen vd., 2021). Limanın yerele ve bölgeye katkısının maksimize edilmesi etkilerinin ise minimize edilmesi için liman geliştirme plan ve stratejilerinin; limanın mevcut teknik özellikleri, limanda verilen hizmetler, limanın fiziksel ve mekansal (site) ile durumsal (situation) özelliklerini bir bütün olarak ele alan bilimsel analizlere dayandırılması önem arz etmektedir.

Bir limanın ana liman olabilmesi üzerinde etki eden faktörler oldukça çeşitlidir. Bu araştırma, limanın mevcut durumu, altyapı özellikleri, kruvaziyer turizmi potansiyeli ve rekabet avantajları gibi hususları göz önünde bulundurarak, uğrak bir limanın ana liman olarak seçilme potansiyelini güncel bir kriter seti geliştirerek değerlendirmeyi hedeflemektedir. Uğrak bir limanın ana liman olma potansiyelinin belirlenmesi sürecinde bilimsel

ölçütlere göre belirlenen güncel kriter setlerinin kullanılması, analiz sonuçlarının, liman destinasyonu planlaması, turizm stratejilerinin geliştirilmesi gibi bölge ve ülke ekonomisi için kritik öneme sahip karar süreçlerinde yerel yönetimlere ve paydaşlara yol gösterici olmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda, yapılan bu çalışmanın amacı, uğrak bir limanın ana liman olarak seçilmesi için gerekli koşulları sağlayıp sağlamadığını değerlendirmeye yönelik ölçülebilir ve doğrulanabilir kriter seti oluşturulması ve kriter setinin seçilen bir liman yerine uygulanmasıdır. Bu kapsamda, uğrak bir limanın ana liman olarak tercih edilmesi için gerekli unsurlar incelenmiş ve yeni bir kriter seti oluşturulmuştur. Oluşturulan güncel kriter seti, üç kategoride toplam 13 kriterden meydana gelmiştir. Bunlar: A-Limana ait bilgiler (yanaşma kapasitesi, yanaşma yeri boyutu, yanaşma derinliği, limanın verimliliği, gemiye ve yolcuya verilen hizmetler); B-Limanın mekansal (site) özellikler (arazi yapısı, batimetri, arazi örtüsü) ve C-Limanın durumsal (situation) özellikler (güzergah planlama, havayolu ile erişim, şehir olanaklarına erişim, turistik cazibe unsurunun mevcudiyeti)'dir. Önceki çalışmalardan farklı olarak oluşturulan kriter setine topografik (arazi eğimi, yükseltisi ve arazi örtüsü) ve batimetrik (deniz tabanı derinliği) gibi liman geliştirme ve modernizasyonunda kara ve deniz sahasında genişlemeye müsait alan olup olmadığı ile ilgili fiziksel gereklilikler eklenmiştir. Çalışma alanı olarak seçilen Bodrum'da, oluşturulan kriter seti ilk defa uğrak bir kruvaziyer limanına uygulanmış ve Türkiye'de uğrak bir limanın ana liman olma potansiyelinin olup olmadığına ilişkin ölçülebilir ve doğrulanabilir kaynaklardan elde edilen verilere göre değerlendirme yapılmıştır. Limanın ana liman potansiyeli tespit edilmiş ve kruvaziyer liman işletmecileri ile karar alıcılara yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Giderek büyüyen ve önem kazanan bir sektör olan kruvaziyer turizmde, uğrak limanların ana liman olma potansiyelini belirlemek için geliştirilen güncel kriter seti ve geliştirilen kriter setinin sahada gerçek veriler kullanılarak uygulanması ile akademik literatüre ve uygulayıcılara çeşitli faydalar sağlayacağı düşünülmektedir. Kruvaziyer turizmi alanında kriter setleri, temel kavramların ve teorik çerçevelerin geliştirilmesine katkıda bulunur. Örneğin, bir limanın ana liman olma potansiyelini belirlemek için kullanılan kriter setleri, kruvaziyer turizmle ilgili temel faktörleri ve ilişkileri ortaya koyarak, teorik bir temel oluşturabilir. Kriter setleri, kruvaziyer turizmi alanında yapılan araştırmalar için bir çerçeve sunarak, araştırmacılara ana liman potansiyelini belirlemek için kullanabilecekleri ölçütler ve yöntemler sağlar. Araştırmacılar, bu kriter setlerini kullanarak benzer çalışmalar yapabilir ve sonuçları karşılaştırabilirler. Ayrıca, kruvaziyer turizmi politikalarının ve planlamalarının oluşturulmasında kriter setleri önemli bir rol oynar. Kriter setleri, bir limanın ana liman olma potansiyelini değerlendirerek, turizm yetkililerine ve yerel yönetimlere yol gösterebilir. Bu kriterler, liman altyapısı, turistik cazibe merkezleri, ulaşılabilirlik gibi faktörleri dikkate alarak, politika ve planlamaların doğru yönde yapılmasına katkıda bulunur. Kriter setleri, farklı limanların ana liman potansiyellerini karşılaştırmak için kullanılabilir. Bu tür analizler, farklı limanların güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek, rekabet avantajları ve dezavantajları hakkında bilgi sağlamak açısından önemlidir. Ayrıca, limanların mevcut durumlarını ve geliştirme potansiyellerini değerlendirerek, stratejik kararlar alınmasına yardımcı olabilir. Son olarak, kruvaziyer turizmde uğrak limanların ana liman olma potansiyelini belirlemek için geliştirilen güncel kriter setleri, akademik literatürdeki boşlukları doldurabilir. Bu tür çalışmalar, daha önce az araştırılmış bölgelerdeki limanların ana liman potansiyellerini ortaya çıkarabilir ve bu alanda daha fazla çalışma yapılmasını teşvik edebilir. Çalışma, giriş, literatür taraması, yöntem, bulgular, sonuç, öneriler ve tartışma olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu ile ilgili genel bilgiler ve çalışmanın önemli ve amacı açıklanmış, literatür bölümünde ise ana liman olma ölçütleri ile ilgili alan yazın incelenmiştir. Yöntem bölümü, çalışma alanına ait bilgiler ve değerlendirmede kullanılan veri ve yöntem açıklanmıştır. Oluşturulan kriter setine göre seçilen çalışma alanının ana liman potansiyelinin bulunup bulunmadığına ilişkin tespitler, bulgular bölümündedir. Sonuçlar son bölümde tartışılmış, literatür ile desteklenmiş ve liman işletmecisine, karar alıcılara, uygulayıcılara ve araştırmacılara yönelik öneriler sunulmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kruvaziyer alanında bugüne kadar yapılmış çalışmaları kruvaziyer turizminin ekonomik katkısı, turizm destinasyon yönetimi ve işletmeciliği, liman destinasyonuna ziyaretçi memnuniyeti gibi sosyal bilimler alanı ağırlıklıdır (Lau ve Yip, 2020; Jeon vd., 2019). Limanlar, deniz ve turistik destinasyonlar arasında bir düğüm noktası olup kruvaziyer faaliyetinin gerçekleştirilmesi için gerekli kıyı yapılarıdır (Marti, 1990). Limanlar sayesinde kruvaziyer turizminden yerel halka, bölgeye ve ülkeye ekonomisine katkı sağlanabilir (Brida ve Zapata, 2010; Lekakou ve diğ., 2011; Ceylan vd., 2017). Kruvaziyer limanlar ile ilgili çalışmaların büyük bir bölümü ise liman

destinasyonunda ziyaretçi memnuniyeti ve liman seçiminde etkili olan faktörlerin belirlenmesine odaklanmıştır (Jeon vd., 2019). Bu bölümde, halihazırda kruvaziyer gemilerinin uğrak yaptığı bir limanın, ana liman olması için gerekli koşullar hakkında yapılmış önceki çalışmalar incelenmiştir.

Kruvaziyer limanlarının işletmecisine, yerel halka ve bölge ekonomisine katkısı için rekabet gücünü koruması limanın verimli olmasına bağlıdır (Dwyer ve Forsyth, 1998). Kruvaziyer limanının verimliliği ise genellikle limana gelen gemi ve yolcu sayısı ile ölçülmektedir (Ablanedo-Rosas ve Ruiz-Torres 2009). Yüksek seviyede kruvaziyer trafiğine sahip olmayan bir liman sermaye maliyetlerini amorti edemeyeceğinden dolayı liman işletmesi olarak kendisine, ana liman olarak bölgesine ve sektöre faydalı olamayacaktır (Marti, 1990). Capocaccia (2001)'e göre, ana liman, günde en az 10.000 yolcu ve en az iki modern kruvaziyer gemisine turnaround operasyon hizmetini kolaylıkla verebilecek altyapı ve üstyapıya sahip olmalıdır. Limanın coğrafi konumu itibarıyla güzergahlar üzerinde bir yerde olması limanın verimliliği üzerinde belirleyicidir. Bir bölgede ziyaret edilebilir limanların sayıca fazla olması kruvaziyer gemi operatörlerine alternatif gemi seyahat planı yapma olanağı tanıması açısından önemli bir unsurdur (Lekakou vd., 2011). Çünkü kruvaziyer turizmde, temel amaç bir yerden diğerine ulaşmanın ötesinde önceden planlanmış güzergahta liman destinasyonlarını ziyaret ederken, seyir süresince gemide konaklamak ve güvertedeki çeşitli olanaklardan (sinema, restoran, tiyatro, bar, restoran, havuz vb.) faydalanarak seyahat etmektir (Dickinson ve Vladimir, 2007). Araştırmalar, kruvaziyer turizmine olan talebi meydana getiren en önemli etkenin bir gemi seyahati esnasında birden fazla liman destinasyonunu ziyaret edebilme imkanı olduğunu göstermiştir (Wang vd., 2014). Bununla birlikte, kruvaziyer bölgesinde mevcut limanlardan hangisinin ana liman hangisinin uğrak liman olacağı konusunda temel karar alıcılar küresel kruvaziyer gemi operatörleridir (Lekakou vd., 2009; Gui ve Russo, 2011; Wang vd., 2014).

Limanın kruvaziyer gemi operatörleri tarafından tercih edilebilirliği dolayısıyla verimliliği üzerinde belirleyici rol oynayan unsurlar ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır (Marti, 1990; McCalla, 1998; Capocaccia, 2001; Ablanedo-Rosas ve Ruiz-Torres 2009; Lekakou vd., 2009; Gui ve Russo, 2011; Lekakou vd., 2011; Rodrigue ve Notteboom, 2013; Wang vd., 2014; Bayazıt vd., 2015; Chen vd., 2018; Rosa-Jimenez vd., 2018; Song vd., 2018; Zhu ve Cheng, 2020). Marti (1990)'a göre limanın kendisinden ziyade limanın güzergah planlanabilir bir konumda olması gemilerin limana gelmesini sağlayan temel faktördür (Marti, 1990). Kruvaziyer turizmi aktiviteleri birbirine makul mesafede bir dizi kruvaziyer limanının, bir bölgede kruvaziyer güzergahı planlama açısından uygun bir konumda ve sayıda olmasını gerektirir (Rodrigue ve Notteboom 2013). Literatürde, güzergah planlaması yapılabilir limanların birbirine 200-250 deniz mili mesafede olan limanlar olduğu kabul edilmektedir (Notteboom vd., 2022). Bu mesafe, gemilerin ekonomik hızda seyrederken (16-18 knot) bir gecede kat edebileceği mesafeyi gösterir (Rodrigue ve Notteboom, 2013; Notteboom vd., 2022). Limanın draftı, yanaşma kapasitesi, korunaklı sahası gibi teknik ve operasyonel etkenler ile indi-bindi operasyonlarında verimlilik gibi etkenler ise temel liman gereklilikleridir (McCALLA, 1998; Ablanedo-Rosas ve Ruiz-Torres, 2009). Bununla birlikte, hava alanına yakınlık ve kaynak pazara yakınlık, turistik cazibe derecesi gibi limanın uğrak liman veya ana liman olarak seçimini etkileyen özelleşmiş olan kriterler bulunmaktadır (Lekakou vd., 2009; Wang vd., 2014). Liman sahası dışında ise, büyük otel yapıları (Lopez, 2011; Tamajon ve Valiente, 2012) ve uluslararası pazara ulaşım için hava limanları veya hızlı tren gibi iyi yapılaşmış kara ulaşım ağlarına sahip olması gerekir (Soriani vd., 2009; Mendiluce ve Schipper, 2011). Kruvaziyer limanların kara sahası (site) planlaması, limanın ana liman ya da uğrak liman olarak seçilmesine göre ciddi farklılıklar gösterir. Ana liman ya da turnaround (seyahatin başlangıç ve bitiş noktası olarak hizmet veren) limanlarında, gemi ve yolculara sağlanan hizmetlerin nitelik ve niceliğinin artması, lojistik sürecin karmaşıklaşması beklenir, dolayısıyla hinterland kullanılabilirliği ve havalimanına ve şehir olanaklarına limandan erişilebilirlik unsuru ön plana çıkar (AYGM, 2016). UNESCO dünya miras listesinde yer alan turistik yerlere yakınlık, şehir olanaklarının 0,5 km ile 58 km arasında değişen menzil içinde kalması gibi limanın kapasitesi ve şehir altyapısından ziyade, turistik yerlere erişilebilirlik ise uğrak limanlarda ana limanlara göre daha önceliklidir (Gui ve Russo, 2011; Wang vd., 2014).

Lekakou vd. (2009)'a göre ana liman seçiminde rol oynayan faktörler, liman ulaşım ağı (denizyolu ile limana gelen yolcuların liman destinasyonundaki hareketlilik ve erişilebilirliğini sağlayan hava, kara ve demiryolu bağlantıları); liman yönetimi (limanın bulunduğu yerdeki politik koşullar ve yasal çerçeve); liman rekabetçiliği (limanın operasyonel verimliliği, liman altyapısı, Limanda yolculara ve gemilere verilen hizmetler, Limanda sunulan hizmetlerin maliyeti) ve limanın mekânsal özellikleri (limanın fiziksel ve doğal karakteristiği, kaynak pazara yakınlık, liman çevresindeki alanların turistik cazibesi, cazibe yerlerine olan yakınlık, şehir olanakları)'dir.

Wang vd. (2014)'e göre uğrak liman seçimini etkileyen hususlar, kruvaziyer terminal olanakları (yanaşma yeri, yakıt ve su ikmal tesisi, liman masrafları, gemiye sunulan hizmetler), hinterlandın doğal çevresi, turistik cazibesi ve erişilebilirlik ve vize gerekliliklerinden muafiyettir. Turizm Kıyı Yapıları Master Plan Çalışmasına göre, limanın bir ana liman kategorisinde bir liman olarak faaliyet gösterebilmesi için limanın ve liman kentinin taşıması gereken özellikler şöyle sıralanmıştır (DLH, 2010: 64): limanın bulunduğu kentin dünya kenti olması; uluslararası havalimanına sahip olması; modern konaklama tesislerinin olması; tarihi ve turistik varlıklar açısından zengin olması; 2500-5000 yolcu kapasiteli kruvaziyer gemilerine uygun yanaşma yapıları ve modern yolcu terminalinin olması. Marti (1990) ve McCalla (1998), kruvaziyer liman başarısı üzerine etkili olan faktörleri mekânsal (site) ve durumsal (situation) özellikler olarak sınıflandırmıştır. Marti (1990)'a göre, site fiziksel bir faktördür ve limanın evriminde kritik öneme sahiptir. Situation ise limanın fiziksel konumunun diğer faktörler ile olan ilişkisi ile ilgilidir. Timms ve Conway (2012)'e göre ise durumsallık, bir limanın konumunu kruvaziyer operatörleri için cazip kılan tüm unsurlardır. Mekansal faktörler görece statik, durumsal faktörler değişken ve görecelidir (Marti, 1990; McCALLA, 1998). McCALLA (1998)'e göre mikro ölçekte liman manevra ve yanaşma sahası, su derinliği, korunaklı alan ve limanın kara tarafında sunduğu olanaklar kruvaziyer gemisinin ihtiyaç duyduğu hizmetleri sunabilme açısından en önemli faktörlerdir. Niavis ve Vaggellas (2016) ise mevcut bir kruvaziyer limanının ana liman olma potansiyelini değerlendirme ölçütleri, liman ile ilgili özellikler (verimlilik, yönetim, kapasite, bağlantılar) ve hinterland ile ilgili özellikler (bağlantılar, turizm kapasitesi, sosyoekonomik şartlar) olmak üzere iki ana başlıkta tanımlamıştır. Benzer bir yaklaşımla, Song vd. (2018), bir limanı ana liman olarak geliştirmek için gerekli faktörleri içsel faktörler (altyapı ve verimlilik gibi) ve limanın içinde bulunduğu durumsallık ile ilgili dışsal faktörler (hinterlandının bağlantırlılığı, turistik altyapı, ekonomik gelişmişlik seviyesi gibi) olarak ikiye ayırmıştır. Gui ve Russo (2011)'e göre mekansal ve durumsal özelliklerin yanı sıra küresel kruvaziyer operatörleri ile uzun soluklu iyi ilişkiler geliştirmenin de liman başarısı üzerinde belirleyici etkisi vardır. Ana liman başarısının arkasında yatan başlıca gerekliliklerin, yüksek standartta liman/terminal hizmetleri, erişilebilir ve modern havalimanı, kaynak pazara yakınlık, cazibe yerlerine (karadaki) ve güzergahlara (denizdeki) yakınlık, şehir olanaklarına erişim ile liman verimliliği olduğu konusunda literatürde fikir birliği olduğu anlaşılmıştır (UN, 2001; Bayazıt vd., 2015; Lekakou vd., 2009; Notteboom, 2022).

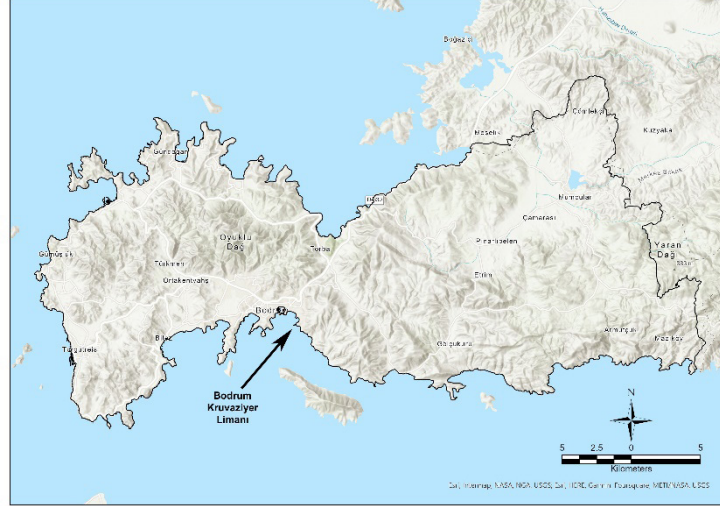
Limanın topografik, batimetrik özellikleri ve jeolojik, jeoteknik özellikleri liman modernizasyonu (genişletme, büyütme, kapasite arttırma gibi) için yapılacak liman inşaatı faaliyetleri üzerinde belirleyici fiziksel etkenlerdir (Messner vd., 2013). Limanın bulunduğu yerin arazi yapısı, deniz tabanı derinliği, arazi örtüsü ve kullanımı gibi hinterland (ard bölge) ve foreland (ön bölge) özellikleri ana liman olarak hizmet verebilmesi için gerekli olanakların sağlanması ve yeni alanların tesis edilmesi için yapılacak modernizasyon çalışmaları üzerinde, tasarım, mühendislik süreçlerini kısıtlayıcı veya kolaylaştırıcı, yatırım ve işletme maliyetlerinde ise belirleyici bir etkiye sahiptir (AYGM, 2016; PIANC, 2019; Nguyen vd, 2021; Taneja ve Oosterwegel, 2022; Notteboom vd., 2022). Liman modernizasyonu için gerekli yatırım maliyeti ve limanı ana liman olarak işletmek için gerekli maliyetlerin yüksek olması nedeniyle ana liman geliştirme kararlarının bilimsel verilere dayalı olması kritiktir (Nguyen vd., 2021; Notteboom vd., 2022). Bu çalışmada, limanın ana liman olarak tercih edilmesi ve verimliliği üzerine etki eden faktörleri inceleyen önceki çalışmalardan farklı olarak ana liman değerlendirme kriter setine arazi eğimi, yükseltisi, arazi örtüsü gibi fiziksel ölçütler de eklenmiştir. Böylece literatürdeki boşluğun doldurulmasına katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Ayrıca, geliştirilen kriter setinin Türkiye'nin diğer bölgelerine de uygulanabilir, tekrar edilebilir olması açısından araştırmacılar ve uygulayıcılar için faydalı olacağı öngörülmektedir.

3. YÖNTEM

Bu bölüm, çalışma alanı ve kriter setinin oluşturulması olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bu çalışma kapsamında mevcut literatürden faydalanılarak oluşturulmuş olan ana liman olma potansiyeli değerlendirme kriterlerinin uygulandığı liman ve liman yeri çalışma alanı bölümünde tanımlanmıştır. Kriter setinin oluşturulması bölümü ise uğrak bir limanın ana liman olma potansiyelini değerlendirmek amacıyla kullanılan kriter setinin hangi veriler ve yöntemler kullanılarak oluşturulduğunu ve kriterlerin uygulama sürecinde nasıl değerlendirildiğini açıklayan bilgiler içermektedir.

3.1. ÇALIŞMA ALANI

Bodrum Kruvaziyer Limanı ve limanın yeri olan Bodrum Yarımadası çalışma alanı olarak seçilmiştir. Bodrum, Doğu ve Kuzeydoğusunda Milas, batı, güney ve kuzeybatısında Ege Denizi ile çevrilidir. Bodrum Yarımadası engebeli bir arazi ile çevrilidir. Kıyı uzunluğu 174 km'dir ilçenin ekonomisi turizm başta olmak üzere, ticaret, el sanatları, balıkçılık, ormancılık ve tarıma dayalıdır (BODTO, 2022). TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu)'na göre 2022 yılında yerleşik nüfusu 187.284'tür. Turizm sezonunda (Mayıs-Eylül) ilçeyi ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerle birlikte ilçe nüfusu 1.500.00'ü geçmektedir. Çalışma alanı ve limanın mevkiisi (37°01"30' Kuzey ve 27°26"13'Doğu) Şekil 2'de gösterildiği gibidir.

Şekil 2: Çalışma alanı

Turizm varlıkları açısından zengin olan Bodrum Yarımadası, yat turizmi, su sporları, kruvaziyer turizmi gibi deniz turizminin önemli bileşenlerinin bir arada gerçekleşebildiği bir kıyı destinasyonudur. Yarımada'nın çevresindeki başlıca deniz turizmi tesisleri, Yalıkavak, Turgutreis, Milta Marina gibi dünyaca tanınmış marinalar; Ortakent, Bitez, Bodrum Merkez'de tekne ve yat bağlama limanları; küçük şahıs ve belediye iskeleleri ve kruvaziyer gemilerine hizmet eden Bodrum Kruvaziyer Limanı'ndan oluşmaktadır. Ayrıca, İçmeler mevkiinde yat inşaatı ve bakım-onarım sektörüne özelleşmiş gemi yapım ve tersane bölgesi; Kos adası ile düzenli seferlerin yapıldığı Bodrum Merkez Kale önü yavaşma yeri bulunmaktadır. Yarımada'daki yat yapım atölyeleri ve tersanelerin illere göre dağılımına göre Bodrum yarımadası üretim tesisleri Türkiye genelinde İstanbul'dan sonra ikincidir (TürkLoydu Yat Raporu, 2023). Bu kapsamda, Bodrum deniz turizmi ve mavi yolculuk faaliyetlerinin Türkiye'deki merkezi konumundadır. İçinde bulunduğu Güney Ege Bölgesi kruvaziyer gemi güzergahlarına yakınlığı açısından da önemlidir. Bodrum, TR32 Bölgesi'nin hem deniz hem de hava sınır kapısı olup deniz ulaştırma açısından stratejik bir liman kentidir (DLH, 2010) ve kruvaziyer gemilerinin en çok uğradığı destinasyonlardan biridir. Öte yandan, Güney Ege'de ana liman standardında bir liman bulunmamaktadır. Türkiye'de bu bölgede bir limanın ana liman olarak faaliyet göstermesi bölgedeki diğer limanlar için de pazar yaratması açısından önemlidir. Bu nedenle, oluşturulan kriter setini uygulamak üzere çalışma alanı olarak uğrak bir liman olan Bodrum Kruvaziyer Limanı seçilmiştir.

3.2. KRİTER SETİNİN OLUŞTURULMASI, VERİ VE ANALİZ

Uğrak bir limanın ana limana dönüşmesi için birçok unsurun bir arada bulunması gerekir. Bu çalışma kapsamında, önceki çalışmalardan faydalanılarak yeni bir kriter seti geliştirilmiştir. Önceki çalışmalarda yer almayan fakat limanın modernizasyonu için tasarım ve mühendislik süreçlerinde kısıt veya kolaylaştırıcı rol oynayan mekânsal (site) değişkenler kriter setine ilave edilmiştir. Ana liman potansiyel değerlendirmesinde kullanılan kriter seti üç farklı kategori altında, toplam 13 kriterden oluşmuştur. Bunlar:

A- Limana ait bilgiler: Limana ait bilgiler, ana liman olma potansiyeli değerlendirilen kruvaziyer limanının teknik özellikleri ve kruvaziyer gemi ve yolcularına sunduğu hizmetler ile ilgili ölçütlerden oluşmuştur. Bunlar, yanaşma kapasitesi, yanaşma yeri boyutu, yanaşma derinliği, limanın verimliliği, gemiye ve yolcuya verilen hizmetleridir.

B- Limanın mekansal (site) özellikleri: Mekansal özellikler, ana liman olma potansiyeli değerlendirilen kruvaziyer liman yerinin fiziksel özellikleri ile ilgili ölçütlerden oluşmuştur. Bunlar, arazi yapısı, batimetri, arazi örtüsüdür.

C- Limanın durumsal (situation) özellikleri: Durumsal özellikler, ana liman olma potansiyeli değerlendirilen kruvaziyer limanının bulunduğu ard bölgenin (hinterland'ının) ve ön bölgenin (foreland'ının) limana kazandırdığı nitelikler ile ilgili ölçütlerden oluşmuştur. Bunlar, güzergah planlama, havayolu ile erişim, şehir olanaklarına erişim, turistik cazibe unsurunun mevcudiyetidir.

Limana ait veriler, Bodrum Kruvaziyer Liman'ının resmi web sitesinden elde edilmiştir. Limanın teknik özelliklerinin, limana gelmesi muhtemel olan en büyük gemi boyutuna göre değerlendirmesi yapılırken, limana ait bilgiler kullanılmış ve Tablo 3'teki uygunluk koşulu dikkate alınmıştır.

Limanın mekansal özelliklerinin, Tablo 3'teki kritere uygunluğunu değerlendirmek için arazi eğimi, arazi yükseltisi, arazi örtüsü ve batimetrik veriler analiz edilmiştir. Analizler (üç boyutlu arazi modeli, eğim, mesafe analizi, yeniden sınıflandırma, harita cebiri, üst üste bindirme, projeksiyon dönüşümü, kırpm, arazi örtüsü analizi gibi) CBS ortamında gerçekleştirilmiştir. Topografik ve batimetrik analizlerde kullanılan veri bilgileri ve kritere uygunluk koşulları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Liman yerinin durumsal özelliklerinden biri olan güzergah planlama kriterine uygunluk koşulunun değerlendirilmesi için GPS mevki koyma programı (Navionix) üzerinden elde edilen elektronik seyir haritaları kullanılarak, Bodrum'a 200 deniz mili mesafe içerisindeki limanlar tespit edilmiştir. Havayolu erişilebilirlik kriterine uygunluk değerlendirmesi için, Google Earth üzerinden en kısa rota oluştur modülü kullanılarak mesafe analizi ve yolların tespiti yapılmıştır. Şehir olanakları ve turistik cazibe kriterlerin değerlendirilmesinde mesafe ve yol analizleri için ikincil veriler ve online haritalar kullanılmıştır.

Tablo 3'te uğrak bir limanın ana liman olma potansiyeli değerlendirilirken kullanılmak üzere uyarlanmış kriterler; kriter açıklamaları, kritere yönelik limanın mevcut durumu hakkında bilgi elde edilen veya üretilen doğrulanabilir veri kaynakları ve kriterlerin objektif bir şekilde değerlendirilebilmesi için oluşturulan kritere uygunluk şartları sunulmuştur. Tablo 3'teki her bir kriterin, ana liman olma potansiyeli değerlendirme sürecinde eşit ağırlıkta öneme sahip olduğu kabul edilmiştir. Literatürde kriterleri, yolcu algısı, işletmelerin yaklaşımları, limanların görüşleri gibi kişilere ait yargılara dayanarak önceliklendiren bazı çalışmaların olmasına rağmen (Lekakou vd., 2009; Bayazıt vd., 2015), hangi kriterin daha önemli olduğunu gösteren evrensel bir değerlendirme bulunmamaktadır (McCALLA, 1998).

Uğrak bir limanın ana liman potansiyelinin değerlendirilmesi sürecinde elde edilen sonuçların güvenilirliği ve tekrar uygulanabilirlik açısından, kriter seti oluşturulurken mevcut literatüre dayalı uygunluk koşulları tanımlanmıştır. Bununla birlikte, uygunluk koşullarına göre limanın mevcut durumu değerlendirilirken, gerekli bilgiler doğrulanabilir kaynaklardan elde edilmiş ve değerlendirme yapılırken limanın kritere uygunluğu referans yapılan gerekliliklere veya değerlendiricinin uzmanlığına dayalı olarak yapılmıştır. Çalışma kapsamında, bir limanın verimliliği, mevcut olanakları ile bulunduğu yerin mekansal ve durumsal özelliklerine bağlı olarak gemi operatörlerinin limanı ana liman olarak tercih etmesi için Tablo 3'te tanımlanmış olan gerekliliklerin her biri için kritere uygunluk koşulunun sağlanması durumunda, limanın ana liman olma potansiyeli vardır. Kriter setindeki herhangi bir kategorideki kriterlerden biri veya bir kaçına göre limanın mevcut durumu itibarıyla uygun olmaması veya kısmen uygun olması söz konusu ise o zaman limanın ana liman olma potansiyeli yoktur.

Tablo 3: Ana liman potansiyeli değerlendirme kriter seti, limana ait bilgiler

Kriter Başlığı	Kriter Açıklaması	Veri Tipi	Veri Kaynağı	Kritere Uygunluk Koşulu
Yanaşma kapasitesi	Limanda, kruvaziyer gemilerine yönelik rıhtım, iskele, ponton gibi kıyı yapılarından oluşan yanaşma yerleri	Yanaşma yeri sayısı (adet), sayısal veri	Liman işletmesi liman el kitabı veya resmi web sitesi	Ana liman olarak hizmet verecek bir limanda, modern kruvaziyer gemilerinin güvenli bir şekilde yanaşmasına olanak tanıyan birden fazla yanaşma yeri olmalıdır (Mccalla, 1998)
Yanaşma yeri boyutu	Limana emniyetli bir şekilde yanaşabilecek maksimum gemi boyutuyla uyumlu yanaşma yeri uzunluğu ve yanaşma yerinin apron yeri genişliği sayısal veri veya iskele genişliği	Toplam yanaşma yeri uzunluğu (metre), yanaşma yeri genişliği sayısal veri	Liman işletmesi liman el kitabı veya resmi web sitesi	Iskele veya rıhtımın tam boyu 290 metre üzerindeki gemileri yanaştırabilecek uzunlukta olması gerekir (Nyoman vd., 2015). Iskele veya rıhtım genişliğinin ise geminin bulunduğu yere yolcu giriş çıkışı, bagaj elleçlemesi ve araç giriş çıkışı (otomobil, çöp kamyonu gibi) için elverişli bir genişliğe sahip olması gerekir (Notteboom vd., 2022)
Yanaşma derinliği	Limana emniyetli bir şekilde yanaşabilecek gemi formları için gerekli olan su derinliği	Yanaşma yerinin maksimum-minimum draftı (metre), sayısal veri	Liman işletmesi liman el kitabı veya resmi web sitesi	Ana liman olarak hizmet verecek limanlarda, imanın yanaşma yerlerinin (rıhtım, iskele vb.) draft (su çekimi) veya derinliğinin en az 9,6 metre olması gerekmektedir (McCALLA, 1998).
Limanın verimliliği	Limana gelen yıllık gemi sayısı	Uğrak ve ana liman operasyonu yapılan gemi sayısı (gemi/yıl), sayısal veri	DTGM istatistikleri veya resmi web sitesi	Limana yılda 50 bin yolcu üzerinde kruvaziyer talebi olması (Medcruise, 2021) ve aynı anda 10.000 yolcu için turnaround hizmeti sunması gerekmektedir (Capocaccia, 2001)
Gemiye verilen hizmetler	Gemiye sunulan hizmetler, pilotaj, romorkaj, gemi bakım-onarım ve teknik servis, tatlı su, kumanya ve yakıt ikmal, atık alım tesisi veya atık alım hizmeti gibi hizmetleri kapsar.	Karakter veri	Liman işletmesi liman el kitabı veya resmi web sitesi	Ana limanlarda, gemilerin emniyetli manevra yapabilmesi için romorkaj ve pilotaj hizmetlerinin sağlanması (Medcruise, 2021); kruvaziyer gemileri için gerekli teknik ve uzmanlık becerisine sahip bakım-onarım olanaklarının mevcut olması, ihtiyaç halinde yeterli kapasitede yakıt, su, kumanya ikmal ve gemiden çöp ve diğer atıkların alımı ile ilgili hizmetler temel gerekliliklerdir (McCALLA, 1998);
Yolcuya verilen hizmetler	Yolcu terminali, gemiden sahile ve sahilinden gemiye yolcu transferi esnasında, kapalı korunaklı alan ve yolcuya verilen terminal içi hizmetleri	Karakter veri	Liman işletmesi liman el kitabı veya resmi web sitesi	En az 1 adet modern ve yolcuların rahat kullanımını için tahsis edilmiş kapalı, korunaklı ve en az iki gemiye aynı anda hizmet verebilecek yeterli yolcu kapasitesine sahip yolcu terminal binası (check-in işlemleri, bagaj elleçleme ve yardımcı hizmetler için yeterli donanımına sahip) (Gui ve Russo, 2011; Notteboom vd., 2022)

A-Limana ait bilgiler

Tablo 3 (devam): Ana liman potansiyeli değerlendirme kriter seti, mekansal (site) ve durumsal (situation) özellikler

Kriter Başlığı	Kriter Açıklaması	Veri Tipi	Veri Kaynağı	Kriter Uygunluk Koşulu
Arazi yapısı	Limani bölge arazi eğimi ve yükseltilerine göre topografik özellik	Eğim (yüzde) ve yükselti (metre), mekansal veri	SRTM Shuttle Radar Topography Mission) veri seti (NASA JPL, 2013; SRTM, 2018)	Limani arazi yapısının, modernizasyon (büyüme, yayılma, genişleme gibi) için uygunluk için yamaç ya da dağlık hinterlandı bulunmaması gerekmektedir (Messner vd., 2013).
	Batimetri	Limani deniz sahasındaki deniz tabanı derinlik ölçümleri, batimetrisi	Eş derinlik eğrileri (batimetri) (metre), mekansal veri	Derinliğin 350 metre ve üzerinde tam boya sahip gemilerin manevra ve yaklaşmasına olanak tanıyan yamaçma hattı boyunca en az 9.6 metre draft (Kofçac vd., 2013; Becker vd., 2016; Medcruise, 2021).
	Arazi örtüsü	Limani hinterlandındaki sahanın arazi örtüsüne göre (yapay alanlar, sulak alanlar, orman alanları vb.) topografik özellik	Arazi örtüsü vektör haritaları, mekansal veri, tablo veri	Limani mevcut kullanım sahasının arazi örtüsünün limani genişlemesine olanak tanıyan yamaçma hattı boyuncası gerekmektedir (Messner vd., 2013; Notteboom vd., 2022).
	Güzergah planlama	Kruvaziyer güzergahları planlanabilirliği açısından deniz sahasında (foreland) diğer limanların mevcudiyeti	Limani sayısı (adet), sayısal veri	Ekonomik hızda (16 knot) ile 1 gecedeki ulaşılabilir veya 200 deniz mili mesafede en az 3 uğrak limanı bulunması gerekmektedir (Rodrigue ve Notteboom, 2013).
Havayolu erişimi	Gemiye katılış ve ayrılış öncesi yolcuların transferi için uluslararası havayolu bağlantısı ve erişilebilirliği	Havalimanına mesafe (km), sayısal veri	Google Earth	45 dakikalık sürüş mesafesinde en az 1 havalimanı bulunması ve erişilebilir olması gerekmektedir (McCALLA, 1998).
	Şehir olanakları	Karakter veri	Limani el kitabı veya web sitesi, yerel yönetim web sitesi gibi ikincil kaynaklar veya haritalar (Google maps, openstreetmapper gibi)	Limandan 0,5-58 km çapındaki mesafede şehir olanaklarının mevcut verilebilir olması gerekmektedir (Rosa-Jimenez vd., 2018).
	Turistik cazibe varlığı	Tarihi, kültürel, doğal alanların mevcudiyeti ve liman yerinin turizm varlıklarına sahip olması veya bunların yakınında olması	Karakter veri	Limani lokasyonunda, yolcuların, plaj; su sporları; ada turları gibi aktiviteler yapılabilmesi gerekmektedir (McCALLA, 1998).
C- Durumsal (situation) özellikler				

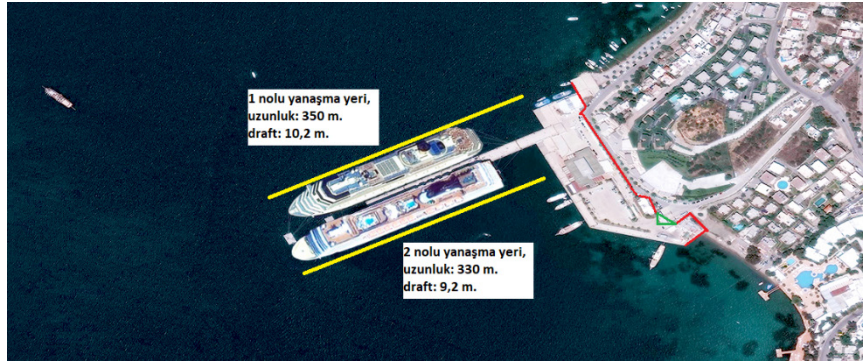
4. BULGULAR

Bu bölümde, çalışma kapsamında oluşturulan kriter setinin çalışma alanında uygulanmasına ilişkin elde edilen bilgiler ve Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın mevcut durumu itibarıyla Tablo 3'te yer alan kriterlere uygun olup olmamasına bağlı olarak, ana liman olarak tercih edilip edilemeyeceğine ilişkin tespitler sunulmuştur. Bulgular, limana ait bilgiler, liman yeri mekansal (site) özellikleri ve liman yeri durumsal (situation) özellikleri ile ilgili bulgular olmak üzere üç alt başlıkta açıklanmıştır.

4.1. LİMANA AİT BİLGİLERE YÖNELİK BULGULAR

Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olma potansiyelinin değerlendirilmesi için limana ait bilgiler başlığı altında limanın teknik özellikleri (yanaşma kapasitesi, yanaşma yeri boyutu, yanaşma derinliği), limanın verimliliği, limanda gemiye ve yolcuya verilen hizmetler ile ilgili limanın mevcut durumu ve bu kapsamda Tablo 3'teki kriterlere uygunluğunun değerlendirilmesine ilişkin tespitler sunulmuştur.

Bodrum Kruvaziyer Limanı, deniz alanında bir adet parmak iskele, küçük tekneler için yanaşma rıhtımı; kara tarafında ise liman idari binası, limana ait lojman, yolcu terminali, bir adet restoran, açık alanda araç ve otobüs otoparkına, sahip bir bölümü dolgu alanı olan bir kıyı yapısıdır (Şekil 3.).

Şekil 3: Bodrum Kruvaziyer Limanı, kruvaziyer gemi yanaşma iskelesi.

Şekil 3'te, Bodrum Kruvaziyer Limanı resmi web sitesinden alınan hava fotoğrafı üzerindeki bilgiler yazar tarafından oluşturulmuştur. Limanın kara tarafında kullandığı alanın sınırı kırmızı çizgi, giriş kapısı yeşil üçgen; limanın parmak iskelesinin 1 ve 2 nolu yanaşma uzunlukları sarı iskele boyunca uzanan sarı çizgi ile gösterilmiştir. Limanın, maksimum kapasitede çalışması durumunda iki yanına kruvaziyer gemi yanaşabilen 1 adet parmak iskelesinin, inşa edildiği günden bugüne önce iskele uzatma sonra yanaşma dolfenleri ekleme gibi modernizasyon çalışmalarından sonra bugünkü şeklini almış olduğu tespit edilmiştir (DLH, 2010; GLP, 2023). Limanın gemi, yat ve teknelerin bağlanması ve barınması kapsamında sahip olduğu yanaşma kapasitesi ve uzunluğu ve draft kriterlerinin değerlendirilmesinde kullanılan teknik özellikler şunlardır (Bodrum Kruvaziyer Limanı, 2022a: <https://www.bodrumcruiseport.com/tr/genel-bilgiler>).

Limana yanaşabilecek maksimum kruvaziyer gemi boyu	: 340 metre
Limana yanaşabilecek maksimum kruvaziyer gemi eni	: Sınırlama yok
Limana yanaşabilecek maksimum kruvaziyer gemi draftı	: 9 metre
Yolcu terminali sayısı	: 1 adet
Otobüs park kapasitesi	: 20 adet otobüs

Kruvaziyer tipi yolcu gemilerinin bağlanması ve barınması için kullanılan parmak iskelenin, bir yanı 350 metre uzunluğa ve 10,2 metre draфта; diğer yanı 330 metre uzunluğa ve 9,2 metre draфта sahiptir (Şekil 3). Bu nedenle, iskelenin her iki tarafının kullanıldığı durumda, limana yanaşabilecek geminin tam boyu (LOA) ve draфта (su çekimi) yanaşma yerinin teknik özellikleri ile sınırlıdır. Çalışma kapsamında liman ait bilgiler ile ilgili elde edilen bulgular, Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olarak hizmet verebilmesi için yanaşma yeri gerekliliklerinden (Tablo 3), yanaşma uzunluğu ve kapasitesi açısından uygun şartlara sahip olmasına rağmen, oasis sınıfı bir kruvaziyer gemi için uygun olmadığı tespit edilmiştir.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Deniz Ticareti Genel Müdürlüğü (DTGM) güncel istatistiklerine göre, Bodrum Kruvaziyer Limanı'na son on yılda gelen gemi ve yolcu sayısı incelendiğinde limanın büyük ölçüde uğrak liman olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Son 10 yılda limana gelen gemi sayısı Tablo 4'da gösterilmiştir

Tablo 4: Liman Başkanlığı düzeyinde Bodrum'un son on yıldaki gemi ve yolcu Trafiği (2011-2022).

Yıllar	Gemi	Gelen Yolcu	Giden yolcu	Transit yolcu	Toplam Yolcu	Uğrak liman olarak kullanılma oranı
2011	81	300	283	45.378	45.961	98,7
2012	121	1544	1408	49.162	52.114	94,3
2013	106	724	517	27.030	28.271	95,6
2014	74	139	169	32.362	32.670	99,1
2015	85	553	485	60.755	61.793	98,3
2016	45	50	69	61.181	61.300	99,8
2017	21	16	5	31.620	31.641	99,9
2018	20	11	17	24.235	24.263	99,9
2019	15	760	796	4.663	6.219	75,0
2022	98	6416	7091	81.955	95.462	85,9

Kaynak: DTGM (2022) kruvaziyer istatistikleri verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Limn verimliliği (limana bir yılda gelen yolcu ve gemi sayısı) kapsamında elde edilen son on yılın limn trafik istatistiklerinden 2020 ve 2021 yılları çıkartılmıştır. Çünkü pandemi döneminde limana uğrak yapan gemiler karantina ve zorunluluk koşulları nedeniyle uğrak yapmış bu nedenle yanıltıcı olabileceği düşünülerek, limanın verimliliği ile ilgili kriterin değerlendirilmesinde kapsam dışı bırakılmıştır. Tablo 4'teki verilere göre, Bodrum Kruvaziyer Limanı verimliliğinin uğrak limn trafiği açısından son on yılda ortalama 41.834 yolcu/yıl; turnararound operasyonu açısından 2.135 yolcu/yolcu olduğu bulunmuştur. Bu kapsamda, Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana limn olabilmesi için bugüne kadar ana limn olarak hizmet verdiği yolcu sayısı açısından verimlik kriterine (Tablo 3) uygun olmadığı tespit edilmiştir.

Bodrum Kruvaziyer Limanı'nda kruvaziyer yolcularına ve gemilerine yönelik sunulan hizmetler ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir (Bodrum Kruvaziyer Limanı, 2022a: <https://www.bodrumcruiseport.com/tr/liman-hizmetleri>):

Yolcuya sunulan hizmetler: Terminal hizmetleri (check-in; bagaj elleçleme, terminal içinde engelli transferi, kapalı klimalı bekleme salonu, restoran, büfe, duty free, turist danışma), gümrüksüz sahada araç park hizmeti, salgın hastalıklara karşı önlem ve müdehala hizmetleri, şehir merkezine deniz yolu ile ücretsiz servis, helikopter pisti kullanım olanağı; gösteri/konser ve eğlence için yer tahsis hizmetidir.

Gemiye sunulan hizmetler: Kılavuz ve romörk hizmeti, palamar hizmeti, güvenlik hizmeti (ISPS uyumlu limn), su tedarik, akaryakıt ikmal hizmeti, atık (katı ve sıvı) kabul hizmetidir. Limanda yolcuya verilen hizmet alanları, 1 adet yolcu terminal kapalı alanı ve 20 otobüs kapasiteli açık otoparktan oluşmaktadır.

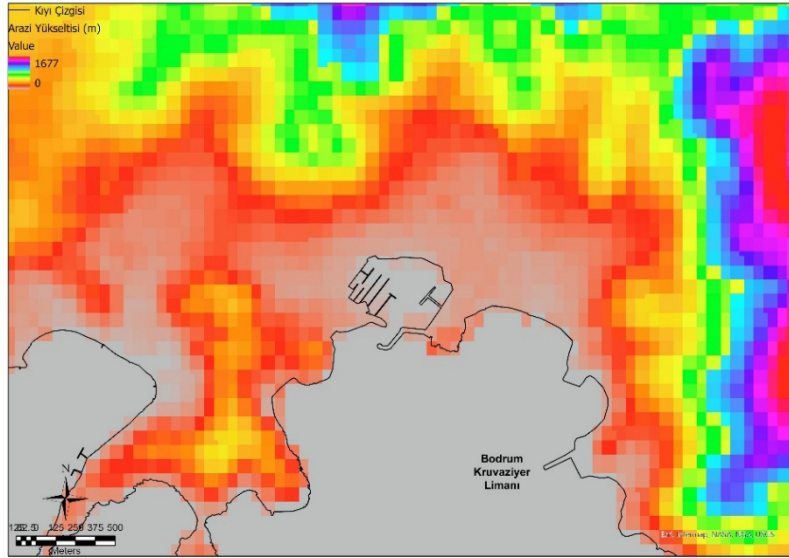
Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana limn olabilmesi için gerekli hizmet sunabilmesi kapsamında sahip olması gereken temel olanaklardan, pilotaj ve romorkaj hizmeti, tatlı su, kumanya ve yakıt ikmal hizmeti limanda bulunduğundan dolayı uygundur. Bununla birlikte, ana limn olarak hizmet vermek

için hem halihazırda limana uğrak yapan gemilere transit hizmeti vermek aynı zamanda başka gemilere ana liman olarak hizmet vermek istendiğinde mevcut terminal hizmetlerinin yetersiz olabileceği değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, yolcu terminali ile ilgili önemli bir gerekliliğin, en az iki modern yolcu terminaline sahip olma kriterine göre (Tablo 3) sağlanmadığı tespit edilmiştir.

4.2. LİMANIN MEKANSAL (SITE) ÖZELLİKLERİNE YÖNELİK BULGULAR

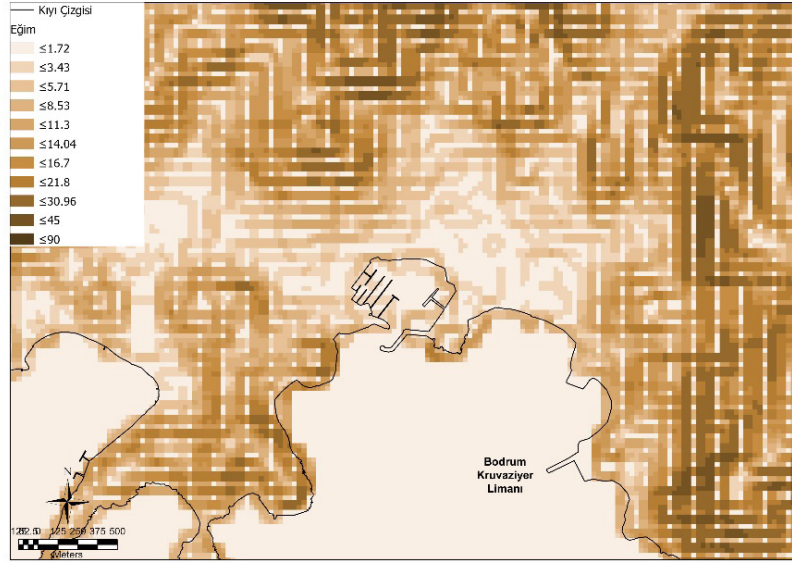
Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olma potansiyelinin değerlendirilmesi için liman yeri mekansal (site) özellikleri başlığı altında liman yeri arazi yükseltisi ve eğimi, arazi örtüsü ve deniz tabanı derinliği ile ilgili kriterlere göre limanın mevcut durumu ve Tablo 3'teki kriterlere uygunluğunun değerlendirilmesine ilişkin tespitler sunulmuştur.

Çalışma kapsamında yapılan mesafe analizleri sonucunda, limanın bulunduğu sahadaki kıyı çizgisinden 23 m.(metre) kara tarafına yatay olarak gidildiğinde 10 m. arazi yükseltisine ulaşıldığı tespit edilmiştir. Yatayda 30 m. gidildiğinde ise arazi yükseltisinin 35 m.'ye ulaştığı bulunmuştur. Arazi yükselti bulgularına göre, liman geri sahasında (hinterlandında) limanın modernizasyonuna (büyütülmesi, genişletilmesi) izin verecek bir alan bulunmadığı tespit edilmiştir. Limanın geri sahası, bir kruvaziyer limanının ana liman olarak hizmet vereceği ilave alanların ve tesislerin inşa edilmesi açısından belirleyici bir kriter olduğundan (Tablo 3), arazi yükseltisinin hızlı bir şekilde arttığı bir arka sahaya sahip olan Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olma potansiyelinin arazi yükseltisi kriteri açısından uygun olmadığı tespit edilmiştir. Çalışma alanının arazi yükselti haritası Şekil 4.'te gösterilmiştir.

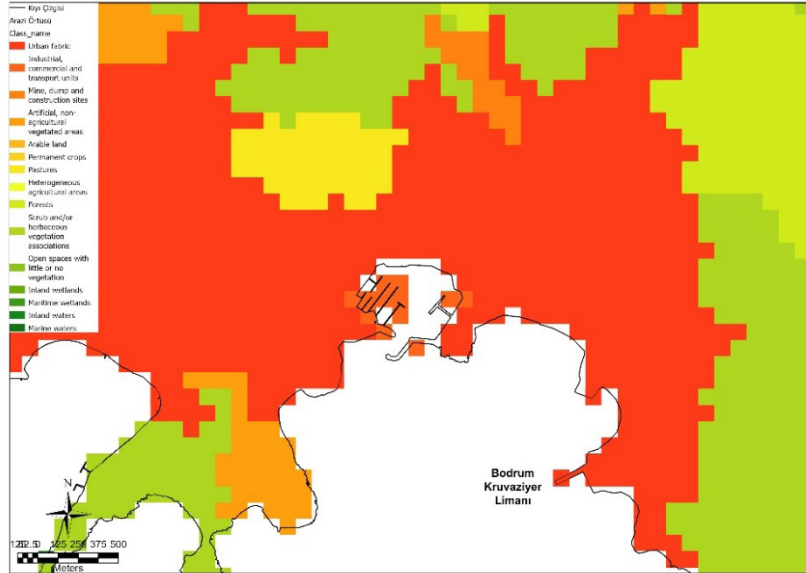
Şekil 4: Çalışma alanı yükselti haritası.

Çalışma kapsamında yapılan eğim analizleri sonucunda, limanın bulunduğu sahadaki kıyı çizgisinden 23 m. kara tarafına yatay olarak gidildiğinde 10 m.'ye ulaşılan noktada arazi eğiminin ortalama % 33 olduğu tespit edilmiştir. Arazi eğimi bulguları, limanın yamaç tipinde bir arazide olduğu tespit edilmiştir. Limanın ana liman olarak hizmet vermek üzere geliştirilmesi ile ilgili yeni alanların ve tesislerin inşaatı açısından, liman geri sahasında dik bir eğime sahip olması dolayısıyla arazi eğimi kriteri açısından gerekli koşulları (Tablo 3) sağlamadığı tespit edilmiştir. Arazi eğimine göre, liman hinterlandında limanın genişletilmesine olanak tanıyacak nitelikte bir arazi yapısı bulunmadığı tespit edilmiştir. Limanın geri sahası, bir kruvaziyer limanının ana liman olarak hizmet vereceği ilave alanların ve tesislerin inşa edilmesi açısından belirleyici bir kriter olduğundan (Tablo 3), arazi eğiminin yüksek olduğu bir hinterlanda sahip olan Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olma potansiyelinin arazi eğimi kriteri açısından uygun olmadığı tespit edilmiştir. Çalışma alanının arazi eğimi haritası Şekil 5.'te gösterilmiştir.

Şekil 5: Çalışma alanı eğim haritası.

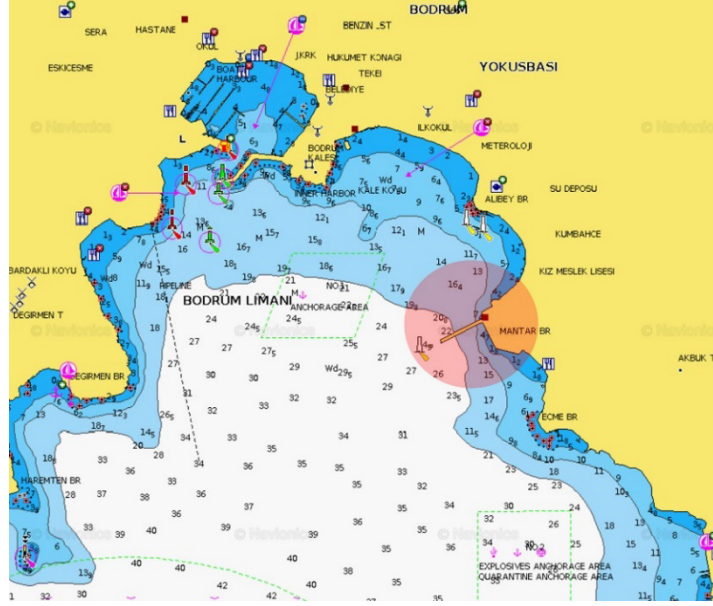
Çalışma kapsamında yapılan arazi örtüsü analizine göre, liman yerinin arazi örtüsünün, kentsel doku, endüstriyel, ticari ve ulaşım (liman, karayolu bağlantıları) olmak üzere tamamıyla yapay alan olduğu tespit edilmiştir. Limanın hemen arka bölgesindeki arazinin eğim ve yükseltisi gibi fiziksel parametrelere göre genişleme potansiyeli olduğu varsayılsa bile, CORINE seviye 2 arazi örtüsü sınıflarına göre (15 sınıf) limanın bulunduğu yerin tamamıyla kentsel doku ve endüstri, ticari ve ulaşım birimleri ile kaplı olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla, limanın, ana liman olarak hizmet vermek üzere geliştirilmesi ile ilgili yeni alanların ve tesislerin inşaatı açısından, liman hinterlandında uygun arazi örtüsü bulunması gerekliliğini (Tablo 3) sağlamadığı tespit edilmiştir. Çalışma alanının arazi örtüsü haritası Şekil 6.'te gösterilmiştir.

Şekil 6: Çalışma alanı arazi örtüsü .

Çalışma kapsamında yapılan mesafe analizleri sonucunda, limanın bulunduğu sahadaki kıyı çizgisinden 360 m. deniz tarafına yatay olarak gidildiğinde -26 m. deniz tabanı derinliğine ulaşıldığı tespit edilmiştir.

Batimetrik bulgulara göre, limanın ana liman olma potansiyeline yönelik limanın deniz sahasında yanaşma yeri modernizasyonu (iskele uzatma, ilave yanaşma yeri inşaatı gibi) için deniz tabanı derinliği açısından uygun olduğu tespit edilmiştir. Çalışma alanının deniz dibi derinliklerini gösteren harita Şekil 7’de gösterilmiştir.

Şekil 7: Çalışma Alanı Deniz dibi derinliği ve derinlik eğrileri haritası (Kaynak: Navionix).

4.3. LİMANIN DURUMSAL (SITUATION) ÖZELLİKLERİNE YÖNELİK BULGULAR

Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olma potansiyelinin değerlendirilmesi için liman yeri durumsal (situation) özellikleri başlığı altında limanın diğer limanlara olan mesafesi açısından güzergah planlanabilirliği, havayolu bağlantısı, şehir olanakları ve turistik cazibe yerlerinin mevcudiyeti ve erişilebilirliği ile ilgili limanın mevcut durumu ve Tablo 3'teki kriterlere uygunluğunun değerlendirilmesine ilişkin tespitler sunulmuştur.

Çalışma kapsamında, denizyolu mevki koyma yöntemi ile yapılan mesafe analizleri sonucunda, limanın bulunduğu lokasyondan denizyolu ile 16 knot hızda gidildiğinde 200 deniz mili mesafede bulunan 11 adet kruvaziyer liman destinasyonu tespit edilmiştir. Bodrum Kruvaziyer Limanı'na 0,5 gün içinde erişilebilir limanların İzmir; Kuşadası; Çeşme; Marmaris; Santorini; Rodos; Mikanos/Delos; Paros; Naxos; Iraklion ve Girit (Aghios Nikolaos) limanları olduğunu göstermiştir. Bodrum'a halihazırda 2023 yılında uğrak yapması beklenen kruvaziyer gemi seferleri incelendiğinde ise, coğrafi yakınlığı sayesinde erişilebilir olduğu tespit edilen limanlara ilave olarak, denizden ekonomik hızda ulaşım süresi yarım günü aşmasına rağmen Antalya'nın da Bodrum'dan önce veya sonra uğrak yapılabilir bir olarak güzergah planlarına dahil edildiği tespit edilmiştir. Tablo 5'da 2023 yılında Bodrum'a gelmesi planlanan gemilerin güzergah detayları gösterilmektedir.

Tablo 5: 2023 yılında Bodrum'a gelmesi planlanan gemi özellikleri ve gemilerin izleyeceği güzergah bilgileri.

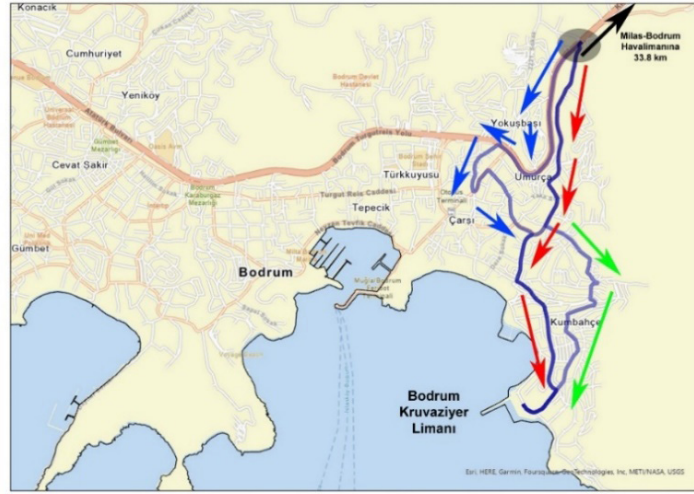
Gemi Adı	Gemi Özellikleri	Kalkış Limanı	Variş Limanı	Bodrum'dan bir önceki uğrak	Bodrum'dan bir sonraki uğrak
Marina	1300 yolcu; 800 mürettebat; LOA/B/D: 240/32/7,5 metre	Pire	İstanbul	Antalya	Kuşadası
MS Europa	408 yolcu; 285 mürettebat; LOA/B/D: 198,6/24/6 metre	Pire	Pire	Delos	İzmir
Star Pride	212 yolcu; 150 mürettebat; LOA/B/D: 134/19/5,2 metre	İstanbul	Barselona	Santorini	Kuşadası
Seabourn encore	600 yolcu; *** mürettebat; LOA/B/D: 211/28/6,8 metre	İstanbul	Pire	Çeşme	Nisos, Simi
Resilient Lady	2700 yolcu; 1150 mürettebat; LOA/B/D: 277/38/8,1 metre	Pire	Pire	Rodos	Mikanos
Silver Spirit	594 yolcu; 376 mürettebat; LOA/B/D: 207/26/6,6 metre	Rodos	Pire	Rodos	Kuşadası
Seven Seas Voyager	752 yolcu; 445 mürettebat; LOA/B/D: 208/28/7 metre	Pire	İstanbul	Girit	Kuşadası
Norwegian Jade	2800 yolcu; 1035 mürettebat; LOA/B/D: 294/32/8 metre	Pire	Pire	Rodos,	Kuşadası, Türkiye
Vista	1200 yolcu; 800 mürettebat; LOA/B/D: 242/36/7,4 metre	Pire	İstanbul	Iraklion	Mikanos, Yunanistan
Star flyer	170 yolcu; 72 mürettebat; LOA/B/D: 110/15/5,5 metre	Pire	Pire	Rodos	Antalya
Mein Schiff 5	2534 yolcu; 1000 mürettebat; LOA/B/D: 295/36/8,2 metre	La Valatte	Trieste	Girit	Dalyan
Sirena	684 yolcu; 400 mürettebat; LOA/B/D: 181/25,5/6 metre	Pire	İstanbul	Marmaris	Mikanos

Kaynak: Cruisetimeables web sitesi üzerinden elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gemi güzergah bilgileri, cruisetimeables üzerinden elde edilmiş ve gemi operatörlerinin web sitesi üzerinden kontrol edilmiş ve doğrulanmıştır. DTGM istatistiklerine göre, son on yılda Bodrum'u ziyaret eden gemilerin büyük bir bölümünün limanı uğrak amaçlı kullandığı ve 2023 yılındaki güzergah planlarında ise Bodrum'a uğrak yapmak üzere programlanmış gemilerin, turnaround olarak seçtiği yerlerin İstanbul, Pire, Valetta gibi limanları kullanacağı tespit edilmiştir. Son on yılın istatistikleri (Tablo 4) ve 2023 yılında Bodrum Kruvaziyer Limanı'na uğrak yapması planlanan gemiler incelendiğinde, Bodrum'un Güney Ege ve Akdeniz bölgesi için lokasyonu ve diğer limanlara yakınlığı sayesinde ana liman olma potansiyeli kapsamında güzergah planlanlama kriteri (Tablo 3) açısından uygun olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında, limanın en yakın uluslararası havalimanı olan Bodrum-Milas Havalimanı'na, Bodrum-Milas Karayolu (D330) ile bağlandığı tespit edilmiştir. D330 Karayolu, limanı, ana karaya dolayısıyla havalimanına ve diğer yerleşim yerlerine bağlayan tek ana arterdir. En kısa yol ve rota oluşturma analizleri neticesinde, D330 Karayolu'ndan limana doğru uzanan ana bağlantının Yokuşbaşı mevkiinde bir noktadan sonra Bodrum Kruvaziyer Liman lokasyonuna şehir içi cadde ve sokakları ile alternatif güzergahlar ile bağlandığı tespit edilmiştir (Şekil 8.) Bunlar; Rota-1 (kırmızı): Sırasıyla İskele Caddesi, Atatürk Caddesi ve Dr. Mümtaz Ataman Caddesi üzerinden D330'a bağlanan güzërhanın havalimanına 36,99 km; Rota-2 (kırmızı ve yeşil): Atatürk Caddesi ve Derviş Güngör Caddesi'nden D330'a bağlanan güzërhanın havalimanına toplam sürüş mesafesi sırasıyla 38,9 km; Rota-3 (mavi):

Sırasıyla İskele Caddesi, Atatürk Caddesi ve Ali Reis Sokak ile 2101. Sokak üzerinden Umurça konumunda Dr. Mümtaz Ataman Caddesi rotası izlenerek D330'a bağlanan bağlanan güzergahın havalimanına toplam sürüş mesafesi sırasıyla 37,28 km olarak bulunmuştur. Havayolu bağlantısı bulgularına göre, liman-havalimanı arası fiziki mesafenin avantaj sağlamasına rağmen limanı havalimanına bağlayan tek bir karayolu bulunması ve bu karayoluna alternatif bir yol bulunmaması ya da havalimanına alternatif bir havalimanı bulunmaması dolayısıyla, limanın ana liman olarak hizmet vermesi için gerekli limanın ulaştırma ağlarının erişilebilirliği kriterine için uygun olmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 8: Çalışma Alanı Karayolu Bağlantı Haritası.

Çalışma kapsamında, yapılan mesafe analizi neticesinde, limanın şehir merkezine olan mesafesinin, yaklaşık 2 km yürüme, 3 km sürüş mesafesinde olduğu tespit edilmiştir. Şehir olanakları kapsamında, restoran, kafe, bankalar ve basit konaklama ve plaj tesislerinin şehir merkezinde; çeşitli sağlık kurumları (birden fazla özel hastane ve bir devlet hastanesi ve küçük sağlık merkezlerinin), limandan 0,5-58 km mesafe içerisinde olduğu bulunmuştur. Mevcut durumda şehir olanaklarının, limanın ana liman olarak hizmet vermesi durumunda yolcular için erişilebilir olup olmayacağına değerlendirilmesi için TÜİK verileri ve güncel haberlerde çalışma alanını ziyaret eden turist sayısı incelenmiştir. Bulgular, pandemi öncesinde ve sonrasında gelen turist sayısının bir yılda 1.5 milyon ziyaretçinin üzerinde olduğunu göstermiştir (AA, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bodrum-yabancı-turistte-2019u-asarak-1-5-milyon-ziyaretci-agirlamayi-hedefliyor/2585656>). TÜİK verilerine göre Bodrum'un en çok ziyaret edildiği aylar Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim olmak üzere yılın 6 ayını kapsamaktadır. Bu süre aynı zamanda Akdeniz'de kruvaziyer turizm faaliyetlerinin yoğun olduğu zamanlardır. 2022 yılında Bodrum'a Mantar Burnu mevkiinde bulunan liman üzerinden giriş yapan turist sayısı 62.332'dir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Araştırma ve Değerlendirme Daire Başkanlığı, 2022). Bunun, 13.507'si kruvaziyer gemilerinden indi-bindi yapan yolcu veya mürettebat olup (Tablo 4), kalanlar Bodrum-Kos arası feribotu veya yatlar ile deniz kapısından ülkeye giriş yapan (yurt içi ve yurt dışı ikametli) turistlerdir. Çalışma kapsamında elde edilen bilgilere göre, sağlık başta olmak üzere şehir olanaklarının erişilebilirliği ve kullanılabilirliği açısından, kentin yerleşik nüfusunun çok üzerinde turist ağırladığı turistik sezonda şehir olanakları kriterine ana liman olma potansiyeli açısından uygun olmadığı tespit edilmiştir (GEKA, 2014).

Bodrum Kruvaziyer Limanı yerinin turistik cazibe unsuru kapsamında, Bodrum'un sahip olduğu doğal ve tarihi değerlerin mevcudiyeti, Türkiye'nin Akdeniz'de en iyi kruvaziyer destinasyonu ödülüne hak kazanmasında önemli bir rolü olması (TGA, <https://www.tga.gov.tr/bultenler/the-best-mediterranean-cruise-destination-award-goes-to-turkiye/>), turizm varlıkları açısından üstün bir turizm merkezi olması (GEKA, 2014), dünya çapında görülmesi gerekli (must see) yerlerin (Bodrum Kruvaziyer Limanı, <https://www.bodrumcruiseport.com/must-see>) limana yakın mesafede olması özelliklerine ilişkin bulgularına dayanarak, Bodrum Kruvaziyer Liman'ının bulunduğu ard bölge ile birlikte turistik cazibe gerekliliği açısından (Tablo 3) uygun olduğu tespit edilmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, kruvaziyer turizmde bir limanın, ana liman olarak tercih edilebilmesi için gerekli koşulların, ölçülebilir ve doğrulanabilir kaynaklardan elde edilen veriler kullanılarak değerlendirilmesine yönelik, yeni bir kriter seti oluşturulmuştur. Oluşturulan kriter seti, çalışma alanı olarak seçilen Bodrum Yarımadası'nın Mantar Burnu mevkiinde konumlanmış Bodrum Kruvaziyer Limanı'na uygulanmıştır. Uygulama kapsamında, Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olma potansiyeli, limana ait özellikler, liman yerinin mekansal (site) ve durumsal (situation) özellikleri olmak üzere üç kategori altında 13 kritere göre değerlendirilmiştir. Kriter bazında elde edilen bulgulara göre, mevcut durumda yolcu liman yerinin arazi yükseltisi, eğimi ve arazi örtüsü, terminal olanakları, havaalanına ve şehir olanaklarına erişilebilirlik gerekliliklerini karşılamadığı, dolayısıyla ana liman olma potansiyelinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan, limanın coğrafi konumu sayesinde Akdeniz Bölgesi'nde planlanan kruvaziyer güzergahlarına dahil edilebilirliği ve turistik varlıkları sayesinde limanın kruvaziyer endüstrisinde görülmesi gerekli (must see) liman konumunu koruyacağı değerlendirilmiştir.

Elde edilen bulgular, Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın ana liman olarak tercih edilebilmesi için limanı kısıtlayan iki temel unsura dikkat çekmektedir. Bunlar, havalimanına ve şehir içindeki olanaklara yönelik karayolu erişilebilirliğinin düşük ve limanın topografik açıdan genişletilmesinin neredeyse olanaksız olmasıdır. Seyahatin başlangıç ve bitiş noktası olarak hizmet verecek limanların, kara sahası planlamasında uluslararası hava limanlarının terminallerine benzer şekilde, yolcu ve gemilerin turnaround operasyonları için ihtiyaç duyulan karmaşık lojistik süreçlere yönelik alanların bulunması gerekmektedir (AYGM, 2016; PIANC, 2019). Bodrum'un deniz ulaşımında stratejik önemine karşın (DLH, 2010), limanı ana karaya tek bir karayolu (D330) bağlamaktadır. Bu durum, toprak kayması, trafik kazası, sel ve taşkın gibi istenmeyen durumlarda erişilebilirlik üzerinde ciddi bir baskı teşkil edebilir. Ana liman veya turnaround operasyonlarını gerçekleştirme için havalimanının erişilebilirliğinin yüksek olması oldukça kritik bir gerekliliktir (Lekakou vd. 2009; Wang vd., 2014; Bayazit vd., 2015; Notteboom, 2022). Erişilebilirlik, bir yere gitmenin ne kadar kolay olduğu ile ilgili bir kavramdır ve seyahat süresi, mesafe ve ulaştırma ağı üzerindeki herhangi bir direnç olup olmaması açısından bir ölçüttür. Bodrum Kruvaziyer Limanı ise bu gerekliliği karşılamadığı için, özellikle yeni jenerasyon (Oasis gibi) kruvaziyer gemileri ile kitleler halinde gelen yolcuların ve gemilerin lojistik ihtiyaçlarına, endüstrinin havalimanı erişilebilirliği ile ilgili istediği standartta yanıt veremeyeceği anlaşılmıştır. Limanın rekabet gücünü arttırmak ve kruvaziyer endüstrisinden daha fazla pay alması için operasyonlarının bir bölümünü veya tamamını indi-bindi (turnaround) operasyonuna dönüştürmesi için limanın modernize edilmesi gerekmektedir (Notteboom vd., 2022).

Limanın bulunduğu yerin topografik ve batimetrik özellikleri ile ard bölgesindeki arazi örtüsü ve kullanımından kaynaklanan arazi kıtlığı limanın ana liman olarak hizmet verebilmesi için gerekli olanakların tesisine yönelik kısıtlayıcı veya kolaylaştırıcı bir etkiye sahiptir (Notteboom vd., 2022). Notteboom vd. (2022)'ye göre ana liman için kara tarafında modernizasyon kapsamında yeni altyapılara ihtiyaç duyulması halinde, özellikle arazinin eğimi ve yükseltisinin fazla olması, arazi kıtlığıyla veya havzalarının düzenli olarak taranması ihtiyacıyla karşı karşıya olunması, limanlar için engel teşkil etmektedir. Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın kara tarafındaki olanaklarını genişletmesi arazi eğimi, yükseltisi, arazi örtüsü, arazi kullanımı, deniz dip yapısı ve derinliği gibi birçok fiziksel faktör ile kısıtlanmaktadır. Bu durum ise ana liman olarak modernizasyonu için gerekli olanakların bulunmadığını gösterir (Messner vd., 2013; Notteboom vd., 2022). Bodrum örneğinde olduğu gibi bir liman arazi yapısına bağlı zorlukların üstesinden gelmek amacıyla, teknoloji ve mühendislik becerilerinin kullanılmasına bağlı artan maliyetlere katlanılsa bile, limanın kullandığı arazi dışında kalan tüm alanların özel mülkiyet dahilinde yerleşim yeri, turistik konaklama yeri, ticarethane, yol ve sokaklar ile kaplı olması nedeniyle, limanın ana liman olarak modernizasyonu (büyütülmesi, genişletilmesi) mümkün değildir (Messner vd., 2013). Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın mevcut olanak ve kısıtları ele alındığında, kruvaziyer turizmde bölgesel ve küresel ölçekte alınan payın ve liman topluluğuna net faydasının artması açısından alternatif bir liman geliştirme önerisi olarak "upscale-port-marina" modelinin fizibilitesi araştırılmalıdır. Bu model, kitle turizmine yönelik büyük kruvaziyer gemilerine yönelik kapasitesini arttırmasından ziyade, 600-700 yolcu kapasiteli butik kruvaziyer gemilerine, özel yatlarla ve büyük ticari yatlarla birlikte hizmet vermeye yönelik modernize edilmesini gerektirir. Bu tipte çok amaçlı bir liman yapısının kara arazisinden daha fazla deniz alanı kullanması mümkündür. Bu kapsamdaki bir kıyı yapısı için doğal koşullar, iklim değişikliği etkileri, yatırım maliyeti, bölgeye sosyal ve ekonomik katkısı, piyasa ve ihtiyaç analizi

ve kruvaziyer liman-marina kompleksine uygun işletme modeli ve gemi bakım-onarım yerleri ve acentecilik hizmetleri gibi limanda gemiye sunulan hizmetleri besleyebilecek kapasite ve yeterliliğe bölgenin sahip olup olmadığı gibi unsurların disiplinler arası çalışmalar ile araştırılması önerilmektedir.

Çalışmanın bazı sınırları bulunmaktadır. Literatürde tanımlanmış birçok kriter vardır. Çalışmaya dahil edilen kriterler, doğrulanabilir kaynaklardan elde edilebilir veri mevcudiyeti ve çalışma sahasına kişisel değerlendirmelerden muaf bir şekilde masrafsız ve kolaylıkla uygulanabilir olanlar arasından seçilmiştir. Diğer unsurlar ise kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca, kriterlerin tümünün aynı önem derecesine sahip olduğu ve bir kritere uygunluğun diğer kriterin karşılanamamasını telafi etmeyeceği kabul edilmiştir. Çünkü hangi kriterin daha önemli olduğunu gösteren evrensel bir değerlendirme bulunmamaktadır (McCALLA, 1998). İleriki çalışmalarda, liman işletmecisinin kruvaziyer gemi operatörleri ile geliştireceği uzun soluklu ilişkilerin etkisi, politik ve makro ölçekteki diğer unsurlar (vize gereklilikleri, kabotaj düzenlemesi, akaryakıt fiyatları, sosyo-ekonomik indekslere göre gelişmişlik skoru) ana liman trafiğine yön vermesi olası olan diğer unsurlar da araştırmaya dahil edilebilir. Ancak bu tür araştırmalar bilgiye ulaşmak ve bilgiyi doğrulamak açısından zaman alıcıdır. Bu makalede önerilen kriter seti ve değerlendirme yöntemi kullanılarak limanın ana liman olma potansiyelini değerlendirmek için daha fazla kaynak ayrılıp ayrılmayacağına yönelik bir ön analiz gerçekleştirilmelidir. Böylece, araştırma kaynaklarından tasarruf sağlamak mümkün hale gelebilir.

Türkiye kruvaziyer turizmi endüstrisi hem bir destinasyon hem de bir kaynak pazar olması açısından önemlidir. Ancak, Türkiye'nin kruvaziyer turizminden daha fazla pay alması ana liman geliştirmesine bağlıdır (DTGM, 2014). Bodrum Kruvaziyer Limanı'nın da içinde bulunduğu Güney Ege Bölgesi (Aydın, Muğla Denizli)'nde, Kuşadası ve Marmaris kruvaziyer limanları bazı gemilerin turnaround operasyonu gerçekleştirdiği liman örnekleridir. Türkiye genelinde, Güney Ege limanları dahil, Batı Akdeniz'deki ana limanlara gerek altyapı gerekse verimlilik açısından rakip olabilecek bir liman bulunmamaktadır. Bodrum'un da içinde yer aldığı Doğu Akdeniz Bölgesi'nin kruvaziyer turizminde Akdeniz ölçeğinde aldığı pay görece düşük, kruvaziyer talebi ise politik istikrar, limanların altyapı eksiklikleri gibi nedenlerden dolayı istikrarsız bir yapıdadır (Medcruise, 2017; Karolak, 2018). Bununla birlikte, ana liman trafiğinin Batı Akdeniz'den Doğu Akdeniz'e doğru yönelebilmesi için bir dizi gerekliliğin yanında kruvaziyer gemi operatörlerinin tercih edebileceği yeterlilikte ve çeşitlilikte hibrit nitelikte limanlar geliştirmesine ihtiyaç vardır. 8333 km kıyı şeridinde sahip Türkiye'nin altyapı gerekliliklerini sağlamış uluslararası standartta bir ana limana sahip olması bölgedeki diğer uğrak limanlara olan talebi de arttırabilir. Görülmesi gerekli (must see) bir uğrak limandan operasyonlarının bir bölümünü indi-bindi işlemlerine çeviren Dubrovnik Limanı, hibrit bir liman örneği olarak Bodrum gibi kısıtlı hinterland erişimi ve arazi yapısına sahip olan limanlar için model alınabilir. Bu kapsamda, Bodrum uygulamasının Türkiye genelindeki diğer limanlara da yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ablanedo-Rosas, J.H. & Ruiz-Torres, A.J. (2009). "Benchmarking of Mexican ports with data envelopment analyses". *International Journal of Shipping and Transport Logistics*. 1 (3), 276-294.
- Altyapı Yatırımları Genel Müdürlüğü (AYGM) (2016). Kıyı yapıları planlama ve tasarım teknik esasları.
- Anadolu Haber Ajansı (AA) (12 Mayıs, 2022). <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bodrum-yabanci-turistte-2019u-asarak-1-5-milyon-ziyaretci-agirlamayi-hedefliyor/2585656>
- Bayazıt, S., Sune, A. & Kirval L. (2015). "Main factors to select a cruise homeport in the Mediterranean region: A perspective from the cruise industry agents". *International Conference on Logistics Informatics and Service Sciences (LISS)*. IEEE Xplore, DOI: 10.1109/LISS.2015.7369622.
- Becker, A., Nathan, T.L. Chase, PEb, Fischer, M., Schwegler, B. & Mosher, K. (2016). "A method to estimate climate-critical construction materials applied to seaport protection". *Global Environmental Change*, 40 (2016), 125–136.
- Brida, J.G. & Zapata, S. (2010). "Cruise tourism: economic, socio-cultural and environmental impacts". *Int. J. Leisure and Tourism Marketing*, 3, 2010.
- Bodrum Kruvaziyer Limanı (2022a). Bodrum Cruise Port web sitesi. Elde edilme tarihi: 25.12.2022, <https://www.bodrumcruiseport.com/tr/genel-bilgiler>
- Bodrum Kruvaziyer Limanı (2022b). Bodrum Cruise Port web sitesi. Elde edilme tarihi: 25.12.2022 <https://www.bodrumcruiseport.com/must-see>

- Bodrum Ticaret Odası (2022). Bodrum'un coğrafi konumu. Elde edilme tarihi: 25.12.2022 <https://www.bodto.org.tr/>
- Capocaccia, F. (2001). "Cruising in the Mediterranean", *Portus*, September, pp. 14–19.
- Ceylan, S., Kamakcı, A. & Peçe M. A. (2017). "Filyos Liman Projesinin Kruvaziyer Gemi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi ve Bölge Ekonomisine Katkısı". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICMEB17 Özel Sayısı.
- Chaos, S. R. (2020). Transport and the environmental impacts of cruise ships. Application to the Port of Barcelona. Thesis Doctoral, Marine Science by Universitat Politècnica de Catalunya.
- Chen, J., Fei, Y., Zhu, Y., & Zhang, F. (2018). "Allometric relationship between port throughput growth and urban population: A case study of Shanghai port and Shanghai city". *Advances in Mechanical Engineering*. 10(3), 111.
- CLIA (Cruise Lines International Association), (2015). *The Global Economic Contribution of Cruise Tourism*. BREA Business Research & Economic Advisors P.O. Box 955, Exton, PA 19341.
- CLIA (Cruise Lines International Association), (2021). *State of the Cruise Industry Outlook*.
- Cruisetimetables (kruvaziyer güzergah planları). Elde edilme tarihi: 10.02.2023. <https://www.cruisetimetables.com>
- Deniz Ticareti Genel Müdürlüğü (DTGM) (2014). Kruvaziyer Sektör Raporu, 2013.
- Deniz Ticareti Genel Müdürlüğü (DTGM) (2022). Kruvaziyer istatistikleri. Elde edilme tarihi: 01.02.2023 <https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr>.
- Demiryolları Limanlar ve Hava Meydanları İnşaatı Genel Müdürlüğü (DLH) (2010). Turizm Kıyı Yapıları Master Plan Çalışması –Sonuç Raporu, 27.07.2010.
- Dwyer, L. & Forsyth, P. (1998). "Economic significance of cruise tourism". *Annals of Tourism Research*. 25(2), 393-415.
- Global Ports Holding (GLP) (2022). Liman İşletmecis Resmi Web Sitesi. Elde edilme tarihi: 14.02.2023, <https://www.globalportsholding.com/ports/6/bodrum-cruise-port>
- Gui, L. & Russo, A.P. (2011). "Cruise ports: a strategic nexus between regions and global lines evidence from the Mediterranean". *Maritime Policy & Management*. 38:2, 129-150, DOI: 10.1080/03088839.2011.556678
- Jeon, J. W., Duru, O. & Yeo, G. T. (2019). "Cruise port centrality and spatial patterns of cruise shipping in the Asian market". *Maritime Policy & Management*. 46:3, 257-276, DOI: 10.1080/03088839.2019.1570370.
- Karlis, T. & Polemis, D. (2018). "Cruise homeport competition in the Mediterranean". *Tourism Management*. 68, 168-176.
- Karolak, M. (2018). "Cruise tourism in the Middle East", Routledge Handbook on Tourism in the Middle East and North Africa", (Ed: Dallen Timothy), 1st ed. Routledge. ISBN: 9781315624525.
- Kofjac, D., Skuric, M., Dragovic, B. & Skraba, A. (2013). "Traffic Modelling and Performance Evaluation in the Kotor Cruise Port". *Strojniški vestnik - Journal of Mechanical Engineering* 59(2013)9, 526-535
- Lau, Y. & Yip, T. L. (2020). "The Asia cruise tourism industry: Current trend and future Outlook". *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 36, 190–201.
- Lekakou, M.B., Pallis, A.A. & Vaggelas, G.K. (2009). "Which homeport in Europe: thecruise industry's selection criteria." *TOURISMOS: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*. 4(4), 215–240.
- Lekakou, M., Stefanidaki, E. & Vaggelas, G. K. (2011). "The economic impact of cruise to local economies. The case of an island." *Paper presented at Athens Tourism Conference, 2-3 February 2011, Athens, Greece*.
- Lopez, P., (2011). "Explosion del trafico de cruceros en el Mediterraneo y su impacto en las ciudades portuarias". *PortPlus*.
- Ma, M. Z., Fan, H. M. & Zhang, E. Y. (2018). "Cruise homeport location selection evaluation based on grey-cloud clustering model", *Current Issues in Tourism*, 21:3, 328-354, DOI: 10.1080/13683500.2015.1083951
- Manning, T., (2006). "Managing Cruise Ship Impacts: Guidelines for Current and Potential Destination Communities. Elde edilme tarihi: 7 Şubat 2022, <http://tourisk.com/wp-content/uploads/2017/10/Managing-Cruise-Ship-Impacts.pdf>

- Marti, B. E. (1990). "Geography and the cruise ship port selection process". *Maritime Policy & Management*. 17 (3), 157-164.
- McCalla, R. (1998). "An investigation into site and situation: cruise ship ports". *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. 89 (1), 44-55.
- MedCruise (2017). Cruise activities in MedCruise ports. 2017 Statistics A MedCruise Report. First Published: March 2018. Piraeus, Greece.
- MedCruise (2021). Yearbook 2021/2022. A directory of cruise ports & professionals in the Mediterranean and adjoining seas.
- MedCruise (2022). Statistics Cruise activities in MedCruise ports. A MedCruise Report. First Edition Published: April 2022. Santa Cruz de Tenerife, Spain.
- Mendiluce, M., Schipper, L., (2011). Trends in passenger transport and freight energy use in Spain. *Energy Policy* 39, 6466–6475. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2011.07.048>.
- Messner, S.F., Moran, L., Reub, G. & Campbell, J. (2013). "Climate change and sea level rise impacts at ports and a consistent methodology to evaluate vulnerability and risk". *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, Vol 169, pp. 141-153. WIT Press
- Niavis, S. & Vaggelas, G. (2016), "An empirical model for assessing the effect of ports' and hinterlands' characteristics on homeports' potential The case of Mediterranean ports ", *Maritime Business Review*, Vol. 1 Iss 3 pp. 186 – 207 Permanent link to this document: <http://dx.doi.org/10.1108/MABR-06-2016-0013>
- Nguyen, T. T. M., Nguyen, D. T., Truong, M. H. & Nguyen, A. D. (2021). "GIS-based simulation for deep-water port site selection using analytic hierarchy process: a case study from Southern East of Vietnam" *Applied Geomatics* 13, 107–118. <https://doi.org/10.1007/s12518-020-00319-2>.
- Notteboom, T., Pallis, A. & Rodrigue, J.P (2022) *Port Economics, Management and Policy*, New York: Routledge, 690 pages / 218 illustrations. ISBN 9780367331559.
- Nyoman, B. Achmadi, T. & Manfaat, D. (2015). "Port Location Selection Model: Case Study Of Tourism Sector In Bali". *Applied Mechanics and Materials Submitted: 2015-02-19*, ISSN: 1662-7482, Vol. 776, pp 87-94 Accepted: 2015-04-10. doi:10.4028/www.scientific.net/AMM.776.87 Online: 2015-07-23.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). 2016, *The Ocean Economy in 2030*, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264251724-en>.
- PIANC (the World Association for Waterborne Transport Infrastructure). (2019). *MarCom WG Report 185 – 2019. Ports on Greenfield sites – Guidelines for site selection and master planning*. PIANC.
- Reyna, M. (November 15, 2013). Director Royal Caribbean's 2013 Update, Port Business Development & Asset Management, 43d MedCruise General Assembly Alanya 13-17 Nov 2013.
- Rodrigue, J. P. & Notteboom, T. (2013). "The geography of cruises: Itineraries, not destinations". *Applied Geography*. 38, 31-42.
- Rosa-Jimenez, C. Perea-Medina B. J. Andradea, M. & Nebota, N. (2018). "An examination of the territorial imbalance of the cruising activity in the main Mediterranean port destinations: Effects on sustainable transport". *Journal of Transport Geography*. 68, p. 94-101.
- Song, D., Chen, J.S. & Dong, K. (2018). "Competitiveness Analyzes of Cruise Ports: A Case in China". *Advances in Hospitality and Leisure*. 14, 75-91. <https://doi.org/10.1108/S1745-354220180000014005>.
- Soriani, S., Bertazzon, S., Cesare, F.D.I & Rech, G., (2009). "Cruising in the Mediterranean: structural aspects and evolutionary trends". *Maritime Policy & Management*. 36 (3), 235-251, DOI: 10.1080/03088830902861128.
- Tamajon, L.A.G. & Valiente, C. G., (2012). "Cruise tourism in Barcelona: from marginality to Interantional leadership". *Boletin de la Asociacion de Geografos*, 60, 253–271.
- Taneja, P., Oosterwegel, M. (2022). "Towards a Framework for Sustainable Port Site Selection". In *Australasian Coasts & Ports* (pp. 1-5). *Australasian Coasts and Ports*. https://www.coastsandports.org/papers/2021/226_oosterwegel_finalpaper.pdf.
- Timms, B. T. & Conway, T. (2012). "Slow Tourism at the Caribbean's Geographical Margins". *Tourism Geographies*, 14:3, 396-418, DOI: 10.1080/14616688.2011.610112
- Tseng, P. H. & Yip, T. L. (2020). "An evaluation model of cruise ports using fuzzy analytic hierarchy process". *Maritime Business Review*. 6 (1), 22-48.

- Türkiye Turizmi Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA) (2022). Erişim tarihi: 15.01.2023. <https://www.tga.gov.tr/bultenler/the-best-mediterranean-cruise-destination-award-goes-to-turkiye/>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2022*. Erişim tarihi, 06.02.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2022-49685>
- Türk Loydu (2023). *Türk Loydu'ndan yat raporu*. Denizcilik Dergisi. Erişim tarihi: 14.01.2023, <https://www.denizcilikdergisi.com/denizcilik-gundem-haberleri/turk-loydundan-yat-pazarina-genel-bir-bakis/>
- UN (United Nations) (2001). *UNCTAD Monographs on Port Management, A series of monographs prepared for UNCTAD in collaboration with the International Association of Ports and Harbors (IAPH). The economic impact of cruise ports: The case of Miami*, UN New York and Geneva, 2001.
- Wang, Y., Jung, K.A., Yeo, G.T and Chou, C.C. (2014). "Selecting a cruise port of call location using the fuzzy-AHP method: A case study in East Asia". *Tourism Management*. 42, 262-270.
- Zhu, Y. & Cheng, J. (2020). "Selecting a coastal cruise port of call location in mainland China using the AHP" Method". *Journal of Shipping and Trade*. 5 (3).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:07.07.2023 ✓Accepted/Kabul:10.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1324335

Research Article/Araştırma Makalesi

Duran, Z.(2023). "An Example of Deviation in Spanish Crime Fiction: *El Final Del Hombre*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 58, Denizli, pp. 459-466.

AN EXAMPLE OF DEVIATION IN SPANISH CRIME FICTION: *EL FINAL DEL HOMBRE*

Zeliha DURAN*

Abstract

Spanish crime fiction develops from a male gaze. In these novels, the detective is identified with man/reason, and the victim with woman/death; therefore, crime fictions reinforce and maintain gender identities. The genre also confirms the heteronormative system and ensures its continuity. The novel, *El Final del Hombre* (2017), written by Antonio Mercero, breaks this sexist structure of the genre and opens the concept of identity itself to question through a transsexual detective. This article aims to determine the deviations in Spanish crime fiction by examining the first transsexual detective figure in the context of Queer Theory. As a result, it reveals that sex, gender, sexual orientation, desire, and sexual identity are not static and innate. The sexist structure of Spanish crime fiction is reversed thanks to the queer detective Sofía Luna. The concept of identity is problematized and the heteronormative system, through which the genre also maintains, is defeated.

Keywords: *Spanish crime fiction, El final del hombre, Transsexual detective, Queer theory, Antonio Mercero.*

İSPANYOL POLİSİYE ROMANINDA BİR SAPMA ÖRNEĞİ: *EL FINAL DEL HOMBRE*

Öz

Diğer ülke edebiyatlarında olduğu gibi İspanyol polisiye romanı da erkek bakış açısıyla bir gelişim gösterir. Bu romanlarda biyolojik cinsiyetinden bağımsız olarak dedektif figürü akılla ve dolayısıyla erkeklerle, kurban figürü ölümle yani kadınla özdeşleştirilir. Dolayısıyla polisiye roman, toplumsal cinsiyet kimliklerini pekiştirir ve sürdürür. Tür, aynı zamanda heteronormatif sistemi onaylayarak devamlılığını sağlar. 2017 yılında Antonio Mercero tarafından yazılan *El Final del Hombre* romanı, türün bu cinsiyetçi tutumunu kırar ve transseksüel bir polis dedektifi üzerinden kimlik kavramının kendisini sorgulamaya açar. Bu makale, İspanyol polisiye romanının ilk transseksüel polis dedektif figürünü Queer Kuram bağlamında inceleyerek, İspanyol polisiye roman geleneğindeki sapmayı tespit etmeyi amaçlar. Sonuç olarak cinsiyet, toplumsal cinsiyet, arzu, cinsel yönelim, cinsellik gibi kavramların doğuştan olmadığı ve değişken olduğu ortaya çıkar. Buna göre kurgulanan queer dedektif sayesinde İspanyol polisiye romanındaki cinsiyetçi yapı ters yüz edilir. Kimlik kavramı sorunsallaştırılır ve türün de devamlılığını sağladığı heteronormatif sistem bozguna uğrattırılır.

Anahtar kelimeler: *İspanyol polisiye romanı, El final del hombre, Transseksüel dedektif, Queer kuram, Antonio Mercero.*

*Res. Asst. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Letters, Department of Western Languages and Literatures, Spanish Language and Literature, BURDUR.
e-mail: drzelihaduran@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-1996-7214>)

Introduction

The crime fiction genre emerges and improves with a sexist structure. It is shaped in the detective/criminal/victim triangle and written according to a male-dominated structural pattern. Edgar Allan Poe, who is the pioneer of the genre, creates the first fictional detective figure, C. Auguste Dupin, as a man of supreme intellect and arrogance. This male detective figure becomes an archetype with the stories of Sherlock Holmes, created by Arthur Conan Doyle. Sally R. Munt mentions the distinction of Sherlock Holmes as an example of perfection: "Holmes was based on Dr Joseph Bell, a consultant surgeon at Edinburgh, but the mythical Holmes transcended his human prototype, becoming a representation of the Nietzschean superior man. Doyle felt his readers needed a man immune from ordinary human weakness and passions. Culturally Holmes exudes and exalts a specifically upper-middle-class Victorian masculinity based on cool rationality and intellect" (1994: 2).

During the golden age of the crime fiction between the two world wars, it emerges a sub-genre, called hard-boiled, which is characterized by action, brutality, cruelty, and violence. The male detective figure, exalted in the novels of Sherlock Holmes, here is deified. While the male gender is glorified in the hard-boiled novels, it is seen that the female gender is either victim or portrayed in a negative image, such as the femme fatale.¹ "The intense masculinity of the hard-boiled, its centralisation of an alienated male consciousness and its positioning of women as either dangerous, seductive villains or nurturing but essentially insignificant helpmates simultaneously reproduce and explain the very same cultural myths that made female professional private eyes unlikely outside the novel as well" (Reddy, 2003: 193). The woman appeared as dark, disruptive and inexplicable presence in the Holmes stories is the dangerous other that must be contained and controlled in the hard-boiled novels. To emphasize this sexist structure of the crime fiction genre, Marty Roth states that "in detective fiction gender is genre and genre is male; Jane Marple and Modesty Blaise are feminine notations that perform a masculine function" (1995: xiv). Pamela Bedore also mentions to the gendered form of crime fiction: "Within the triangular configuration of the characters central to this genre – detective, criminal and victim– performed gender has often been understood as already assigned. The detective, many have argued, always occupies as symbolically male position whether or not his biological gender is male. (...) Conversely, several gender critics of detective fiction have suggested that because the victim in a detective narrative is literally reduced to body, he or she – again regardless of biological sex – occupies a feminine position within the framework of the narrative" (2008: 21).

This gendered structure of the genre has also been maintained in the traditional Spanish crime fiction, however some deviations are observed due to the new detective figures in contemporary Spanish literature. One of the novels in which these deviations are observed is *El Final del Hombre* written in 2017 by Antonio Mercero. The detective, who investigates and resolves the case in this novel, is a transsexual police officer: Sofía Luna, the first transsexual police officer in Spanish literature. Sofía Luna differs from the traditional detective figure with the transition from a male body to a female body and due to this aberration it emerges a rewriting of the crime fiction genre in Spanish literature. The concepts of sex, gender, sexual desire, and sexual orientation are problematized through this new detective figure. The male narrative transcendence of crime fiction is left behind and the notion of identity is questioned through this "queer" detective. This article aims to examine this "strange" detective figure in the context of Queer Theory and attempts to reveal the breaking points of the sexist structure of the Spanish crime fiction genre.

A Brief Overview of Queer Theory

Queer Theory emerges as a new intellectual and political current in the 1990s following lesbian and gay studies. Although it comes out of them, it touches on quite different points. Lesbian and gay studies assume that

¹ The figure of the lethal woman or femme fatale has been consistently reproduced and represented in the visual arts, literature and cinema from the 19th century to the present. It is believed that the cultural construction of the femme fatale is based on masculine concern for women, who have become more visible in public life during the modernization process. Stevie Simkin mentions that she is a familiar archetype in Western culture and her roots lie even deeper; "she can be traced back to the biblical story of Eve tempting Adam to eat from the Tree of Knowledge" (2014: 5). Simkin also refers to Lilith, who was banished from Eden for refusing to submit to her husband's (Adam) authority, and to Pandora, who was destined to provide nothing but torment to humankind. All of these figures have an overt sexuality that intoxicates and endangers the man. It is seen that the image of the disobedient woman is set against her polar opposite: representations of the maternal, the chaste and the virginal (2014: 5-6).

homosexuality, like heterosexuality, is an inherent and natural expression of sexual identity. They attempt to legitimize the existence of individuals with this sexual orientation by emphasizing this search for identity in all kinds of texts; therefore, what they actually do is to reproduce the hierarchy of the dominant culture as it is. On the contrary, Queer Theory does not attempt to find a place in the heteronormative system for non-normative sexual identities, instead of this, it problematizes the system itself (Yılmaz, 2020: 187).²

Queer Theory, unlike lesbian and gay criticism's essentialist and deterministic approach to identity, brings a critical view to the concept of identity itself. In fact, it emerges as a reaction against identity politics. It focuses on uncovering the underlying construction of identities' natural appearance, arguing that they are not innate and inherent. As Richardson and Seidman state, queers recognize and value the variety of meanings associated with being gay or lesbian rather than wishing to abandon their identity: "queers focus on a system of sexuality that constructs the self as sexual, that assigns a master sexual identity as heterosexual or homosexual to all citizens, and regulates everyone's sexuality in terms of a norm of sexual normality. Queers aim, then, to broaden sexual theory into a general critical study of sexualities and to expand politics beyond identity politics to a focus on the norms and regulations that control everyone's sexuality" (2002: 3-4).

The theorist of gender and sexuality, Judith Butler has become one of the most important figures in the formation of Queer Theory, taking one step further to the concept of the historically and culturally constructed nature of sexuality and the notion that sexualities are differently defined and experienced at distinct times. Butler highlights that "gender is the repeated stylization of the body, a set of repeated acts within a highly rigid regulatory frame that congeal over time to produce the appearance of substance, of a natural sort of being" (2007: 45). According to Butler's statements, the definition of sex actually is gender. What is called sex is created discursively. Sex is a cultural construction as well as gender and gender should be considered not only as a cultural inscription of meaning on a pre-given sex, but also as the mechanism of production that establishes genders itself.

As Butler mentions, gender is performatively produced and is enforced by regulatory practices that make it coherent: "Significantly, if gender is instituted through bodily acts which are internally discontinuous, then the appearance of substance is precisely that, a constructed identity, a performative accomplishment which the mundane social audience, including the actors themselves, come to believe and to perform in the mode of belief" (2007: 191-192). According to the performative structure of sex and sexual identities, the general validity of these identities and the norms brought by these identities are problematized and opened to question.

Queer Theory rejects dualities such as normal/abnormal and any imposition of identity. According to this theory, bodies and identities are fluid; therefore, they can not be categorized as normal or abnormal by questioning. Another important theorist of Queer Theory, Eve Kosofsky Sedgwick, examines binary oppositions and identities placed on binary oppositions within the scope of deconstructive approach in her book *Epistemology of the Closet* and mentions that categories presented in a culture as symmetrical binary oppositions actually subsist in a more unsettled and dynamic tacit (1990: 9-10). Consequently, Queer Theory problematizes gender identities that are defined as absolute and fixed. It assumes that sex, gender, sexual orientation, sexual identity, or sexual practices are socially, culturally, and historically established; therefore, these concepts can not be considered independent of power relations.

Queer Theory stands against the discourse of uniformity and the idea that sexuality is immutable and fixed. Judith Butler mentions that "the unity of gender is the effect of a regulatory practice that seeks to render gender identity uniform through a compulsory heterosexuality" (2007: 43). As revealed by the concept of performativity of Butler, sexuality and sexual desire are essentially as diverse, different and changeable as they are irreducible. Queer Theory challenges common societal norms about sexuality and it examines the ways "in which, in fact, the categories of desire by which we regulate our social and sexual worlds are not as fixed and immutable, not as "natural" and self-evident, as we might like to think" (Bennett and Royle, 2009: 221).

Queer Theory's examination of many established and customed assumptions about sexual identities have also been reflected in literary studies, which are social and cultural productions. In these studies the classifications

² All translations from Spanish and Turkish to English in this article belong to the author.

accepted so far have been problematized. Queer criticism focuses on representations of all kinds of sexuality, sexual desire and sexual performance in the texts, showing how these phenomena are discursively interpreted and presented. It also examines all other sexual orientations that have been pushed out of the center in the texts in terms of sexuality and desire, emphasizing that heterosexuality is just an orientation like others. Hence, the normative structure is uncovered and overturned within the scope of deconstructive approach.

The Analysis of the Novel *El Final del Hombre*

Born from the pen of male writers and developed under their hegemony the crime fiction genre has had a gender-based structure. In these novels, gender identities are predetermined: while “the detective” is symbolically a male position regardless of his/her biological sex, “the victim” is a female position due to the fact that she is reduced to body. Gender identities are reestablished, consolidated, and maintained in these novels, in which men are identified with reason and women with death. Spanish crime fiction also develops from a male gaze as in other countries’ literatures and in the middle of the XXth century, it achieves proper literary respect. It first appears with a political identity in the 1970s, and following Franco’s death in 1975³, female writers also begin to produce crime fictions. In the 1980s, with the feminist movement’s gaining momentum in Spain, the sexist structure of crime fiction begins to be broken with female detective figures created by the female writers. In contemporary Spanish literature, some deviations are observed in the sexist structure of the crime fiction genre, in which new detective figures created by both male and female writers emerge. One of the novels in which these deviations are observed is *El Final del Hombre* written in 2017 by Antonio Mercero. This book then turns into a crime fiction series with *El Caso de Las Japonesas Muertas* (2018), in which the detective is forced to investigate another mysterious case after a sex reassignment surgery. The detective figure who investigates and resolves the cases in these novels is a transsexual police officer: Sofía Luna. She is the first transsexual police officer in Spanish literature.⁴

The novel comes up with a plot that complies with the basic requirements of the crime fiction. Known for his novels on the Middle Ages, Julio Senovilla’s son, Jon, is found dead on a swing in their garden. An extraordinary medieval knife is stuck in Jon’s stomach. Sofia Luna is assigned to the investigation. The Commissioner Arnedo emphatically states that Sofía Luna is a very talented police officer and that’s why he wants her to conduct the investigation. There are many suspects in line with the crime fiction tradition. As the investigation continues, Jon’s older brother, Pablo Senovilla, is also found dead in his car. The cause of death appears to be suicide at first sight, but it is not clear exactly. Sofia finds out who the killer is at the end of her meticulous investigation. The person responsible for both deaths is Julio Senovilla’s girlfriend Rosa whose novel was plagiarized by Julio Senovilla 15 years ago. She has taken her revenge after the years. In addition to the murder investigation, the main issue in the novel is the difficulties experienced by an individual who wants to change the sex in a patriarchal society. Members of the Police Force, which is the metaphor of patriarchal society, insult and make fun of Carlos Luna in the process of transforming into Sofía Luna. Underlying all this complex history is not only the personal situation of Sofía Luna, but also the novel highlights sexist violence, the problem of migrant women, the sexual freedom of women, the sexual harassment suffered by young university students by professors, and maternity.

The point that distinguishes this novel from other crime fictions and makes it important is the novel’s emphasis on the variability of practices such as sex, gender, sexuality and sexual desire in a male-dominated sexist genre. As it is learned in the first pages of the novel, the detective of this novel is Carlos Luna, who is in a male body and is in the process of transitioning to a female body. To transform from Carlos Luna to Sofía Luna, it is required to consult a psychiatrist; therefore, Sofía Luna has been going to therapy for one year to get a diagnosis of gender dysphoria, a prerequisite for starting hormone treatment. The effects of the hormone therapy received are

3 In Spain, the crime fiction genre can not succeed completely apart from the minor innovations of male writers such as Enrique Jardiel Poncela, Joaquín Belda, Wenceslao Fernández Flórez, Mario Lacruz and Francisco García Pavon during the Franco’s dictatorship regime, which was prevailed an oppressive attitude between 1939-1975. The genre that was avoided by women writers, could only be classified as high literature, gaining a political identity in the 1970s, the last period of the dictatorship. In the 1970s, male writers such as Manuel Vázquez Montalbán, Eduardo Mendoza, Jorge Martínez Reverte, Andreu Martín, and Francisco González Ledesma have used the genre as a tool to criticize the situation of Spain. After the death of dictator Franco in 1975, it has become one of the main genres in which writers could say whatever they have wanted to say and criticize about the socio-political situation of the country.

4 Anarcoma, created by Nazario Luque in 1978, is the first transvestite detective figure in the comic book history of Spanish literature (Jiménez, 2017: <https://www.rtve.es/noticias/20170621/nazario-anarcoma-fue-primer-travesti-historia-del-comic/1565183.shtml>).

narrated from time to time throughout the novel. At the end of the novel she is ready for the male-to-female sex reassignment surgery. Sofia Luna has had a marital experience and has a son, Dani. Her biggest supporter in the sex reassignment process will be her ex-wife Natalia, whom she has divorced. With her struggle to transform into a woman, Sofia Luna creates a break in the traditional crime fiction genre, in which men are exalted.

Apart from the concept of sex, in the novel gender, sexuality and sexual desire are also problematized. Sofia Luna points out that she always felt like a woman although she married and became a father. She says to Julio Senovilla about her sex change: "But in my case there is no playful intention. It is an attempt to correct what nature had done wrong" (Mercero, 2021: 62). It is thought that this sentence refers to the idea that the concept of "natural" is itself a fallacy. Likewise, when her colleague and ex-girlfriend Laura wonders about her feelings, Sofia Luna explains:

I do not know, it is hard to explain. It's looking in the mirror and not recognizing the person you see. You do not accept your body and you do not know why, but you do know there is something wrong. As a child you are not aware of what is happening to you, but the feeling is already there. At eight or nine years old you begin to realize it (Mercero, 2021: 135).

Sofia Luna married and became a father despite of her feelings about her body and sex and now she is trying to fix the "wrong that had done nature". On the other hand, she talks about how she fell in love with Natalia and desired her as soon as she saw her during a group therapy session years ago:

And there I met Natalia in a group therapy. She was wonderful. I had a pretty sexual mess, it did not define me, I was ashamed of my penis, the idea of intimacy made me reject... Come on, at twenty-two I still had not started. And in that group I saw Natalia and I was hypnotized. She narrated a love affair with a music teacher, at sixteen, and the reaction of her parents, who punished her for a year by not letting her go outside, and her decision to emancipate herself at eighteen and run away from home forever. She told it bravely, without the slightest hint of modesty, but with a lot of emotion. And I began to tremble with desire. It was the first time it happened to me. I wanted to hug that woman, devour her with my kisses, take care of her as her parents had not wanted to do... A very rare mixture of compassion, desire and love (Mercero, 2021: 136).

In the male body, Sofia, while expressing that she always feels like a woman, also states that she is in love with another woman and desires her. Moreover, she describes that she has liked having sex with Natalia (Mercero, 2021: 137). In the following pages of the novel, she states that after years, she no longer has a sexual desire for Natalia. "Sofia liked to be with her very much, but it never ceased to amaze her that the feeling of love, passion or sexual desire had completely disappeared" (Mercero, 2021: 161). With these examples it is seen that sexual desire and sexuality are unsteady concepts. Individual sexuality is described by Queer Theory as a fluid, dispersed, and dynamic collectivity of various sexualities. Due to the fact that sexuality is a dynamic range of desire, our sexuality may change over the course of our lives or even over the length of a week. For each of us, there is a spectrum of sexual options that includes being gay, lesbian, bisexual, or heterosexual. Additionally, the significance of these categories will vary depending on how each person conceptualizes their own class and racial identities. Therefore, neither our biological sex (male or female) nor the way that our culture interprets biological sex into gender roles (masculine or feminine) totally regulate our sexuality. Beyond these limitations, sexuality has its own will, inventiveness, and urge for expression (Tyson, 2006: 335).

The fact that the change of the sexual desire has nothing to do with the biological sex is once again emphasized by the example of Sofia Luna's falling in love with her colleague Laura. "In the team I met a girl who aroused me the same sexual desire as Natalia in that group therapy. (...) That day I fell in love with that girl!" (Mercero, 2021: 137-138). Likewise, with the dialogue between Sofia and Laura, it is pointed out that the sexual desire is independent of the biological sex and gender and it can differentiate at any time:

—Fuck, we slept together and told each other everything. We were lovers, and suddenly you put up a wall and no longer wanted to sleep with me.

- I was embarrassed that you'd notice the hormonal changes. I thought you were going to feel cheated.
- And how do you think I feel now? I have the feeling that Carlos Luna has died. I swear, it is like a feeling of grief.
- Carlos Luna is dead.
- No, he's not dead. He is there, behind that makeup and those clothes.
- For me he is dead.
- If I take you to the shower now, as I have done so many times, and wash you well, I would have Carlos Luna again.
- Do you want to take me to the shower? I would love to.
- Are you serious?
- I still like you, Laura. I have changed my sex, but not my taste.
- Would you like to continue sleeping with me? After a year passing on me?
- It can be.
- Well, I can not.
- I perfectly understand.
- I like men, and you no longer are.
- I have supposed it. My only hope was that you liked people, regardless of their sex.
- I'm not a lesbian, Sofia.
- I am the same person. The same one you laughed with, the one you argued with in long discussions that amused us, the same one you asked for advice and who consoled you. I have the same skin that you caressed, the same lips that kissed you...
- Stop, please.
- I'm the same person, Laura (Mercero, 2021: 134).

When Laura finds out that Sofia Luna has changed her sex, she understands why Sofia suddenly began to avoid her. When she says, "That's why you've been avoiding me for a year" Sofia's answer is: "Of course, it is not for lack of desire" (Mercero, 2021: 35). It is emphasized again that the sexual desire is not reliant on sex. The sexual desire of Sofia is still the same woman, even though she is in the sex reassignment phase and undergoing hormone therapy to become a woman. Therefore, besides heterosexuality, bisexual and homosexual orientation possibilities are also pointed out through the uncertain sexual desire of Sofia Luna. On the other hand, Sofia's statement, "My only hope was that you liked people, regardless of their sex", refers to the pansexuality, which is the state of being sexually attracted to people regardless of their sex or gender identity.

Although Laura have previously rejected Sofia Luna's offer to sleep with her, claiming that she is not a lesbian, she continues to carry the keys of Sofia's house with her. By this way it is implied her ongoing interest to Sofia Luna; therefore, it is implied also to her bisexual or homosexual desire:

Laura has got a copy of the keys to her house. She always has carried them with her. She has not ruled out using them one day by surprise. To get into her bed quietly and to embrace her. She has not completely forgotten her, no matter how much she has frowned upon the sex change of her. She has realized that the syllogism is full of pores (Mercero, 2021: 403).

Through the course of the story, Sofía Luna assumes both male and female identities. She wears the clothes of both gendered bodies. Both her colleagues and suspects see her in these two disguises. The situation is different only for her son, until she explains to Dani about her sex change, she prefers to meet him in a male disguise. The gendered identities she has taken on are unaffected by this circumstance. She is still Natalia's ex-wife or the father of her son with all responsibilities. She is still a successful police officer, despite the belief of the Commissioner. Commissioner Arnedo expresses admiration for Carlos Luna:

—They respect you. Why do you think I have entrusted you with the investigation of the writer's son? You are my trusted man.

(...)

—You are a leader, Luna. (...) I have been here for many years, I have seen good, bad and regular police officers. And very few leaders. It is a rare talent, and you have it.

(...)

—The most tragic thing in life is to see wasted talent. You have the ability to lead groups, you can not turn your back on that talent (Mercero, 2021: 44).

His attitude changes completely after he learns that Carlos Luna now wants to continue her life as Sofía Luna. He takes this attitude to the point of laying off from the job by making irrelevant excuses. Sofía Luna displays the same success and completes the investigation even while embracing her female identity. Hence, it reveals that in addition to sex, gender also is not innate. It is culturally and socially constructed and gender identities are produced in accordance with the regulatory practices that make gender consistent.

The title of the novel *El Final del Hombre*, that is to say *The End of Man*, is also referring to the deviation of the crime fiction genre that has promoted through a sexist structure. It is believed that this novel has a policy of a gender-neutral crime fiction adopting a queer approach by introducing a transsexual police officer instead of creating a powerful female detective figure against the male detective figure that has been a sine qua non of the genre so far. By this way it is problematized the heteronormative system itself which also is maintained by the traditional crime fiction.

Conclusion

The novel *El Final del Hombre* appears as a "queer" example in the Spanish crime fiction genre tradition through a transsexual detective, Sofía Luna. With this detective figure it reveals that sex and gender are historically, socially and culturally constructed. It appears that heterosexuality can not be the only correct and natural sexual orientation, it is just one of all other sexual orientations. It is offered that sexuality and sexual desire are not static, they can change, transform and differentiate in the course of time; therefore, the idea that sexual identities come from the essence remains meaningless. As a result, the concept of identity itself is problematized.

Hence, the crime fiction is disengaged from its sexist structure by problematizing the concepts of sex, gender, sexual desire and sexual orientation. It is removed from its structure that identifies the detective figure with masculinity and the victim with femininity, regardless of their sexes. The genre no longer reinforces the gender identities by repetition and thus, it is not supported and reconstructed the hierarchical system. Consequently, the heteronormative structure of the genre is underlined through the transsexual detective figure, the imposed normative structure, which is maintained by the crime fiction as a genre, is overturned and it is observed a deviation in the Spanish crime fiction.

References

- Bedore, P. (2008). "Queer Investigations: Foxy Ladies and Dandy Detectives in American Dime Novels", *Studies in Popular Culture*, 31/1, 19-38.
- Bennett, A., Royle, N. (2009). *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*, Routledge, London and New York.
- Butler, J. (2007). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London.
- Jiménez, J. (2017). *Nazario: "Anarcoma fue el primer travesti de la historia del cómic"*, Retrieved July, 24, 2023, <https://www.rtve.es/noticias/20170621/nazario-anarcoma-fue-primer-travesti-historia-del-comic/1565183.shtml>.
- Mercero, A. (2021). *El Final del Hombre*, Debolsillo, Barcelona.
- Munt, S. R. (1994). *Murder by the Book? Feminism and the Crime Novel*, Routledge, London.
- Reddy, M. T. (2003). *Women Detectives. The Cambridge Companion to Crime Fiction*, Cambridge University Press.
- Richardson, D. and Seidman, S. (2002). *Introduction. Handbook of Lesbian and Gay Studies*, SAGE Publications, London.
- Roth, M. (1995). *Foul & Fair Play: Reading Genre in Classic Detective Fiction*, University of Georgia Press, Athens.
- Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the Closet*, University of California Press.
- Simkin, S. (2014). *Cultural Constructions of the Femme Fatale: From Pandora's Box to Amanda Knox*, Palgrave Macmillan, UK.
- Tyson, L. (2006). *Critical Theory Today. A User-Friendly Guide*, Routledge, New York.
- Yılmaz, H. (2020). "Queer Kurama Yolculuk: Katherine Mansfield'in "Katıksız Mutluluk" Öyküsü" *Yeni Tarihselcilikten Posthümanist Eleştiriye Edebiyat Kuramları*. M. A. Balkaya (Ed.), Çizgi Kitabevi, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).